

РБЛ. 1.06

A. TŠAKOVSKI

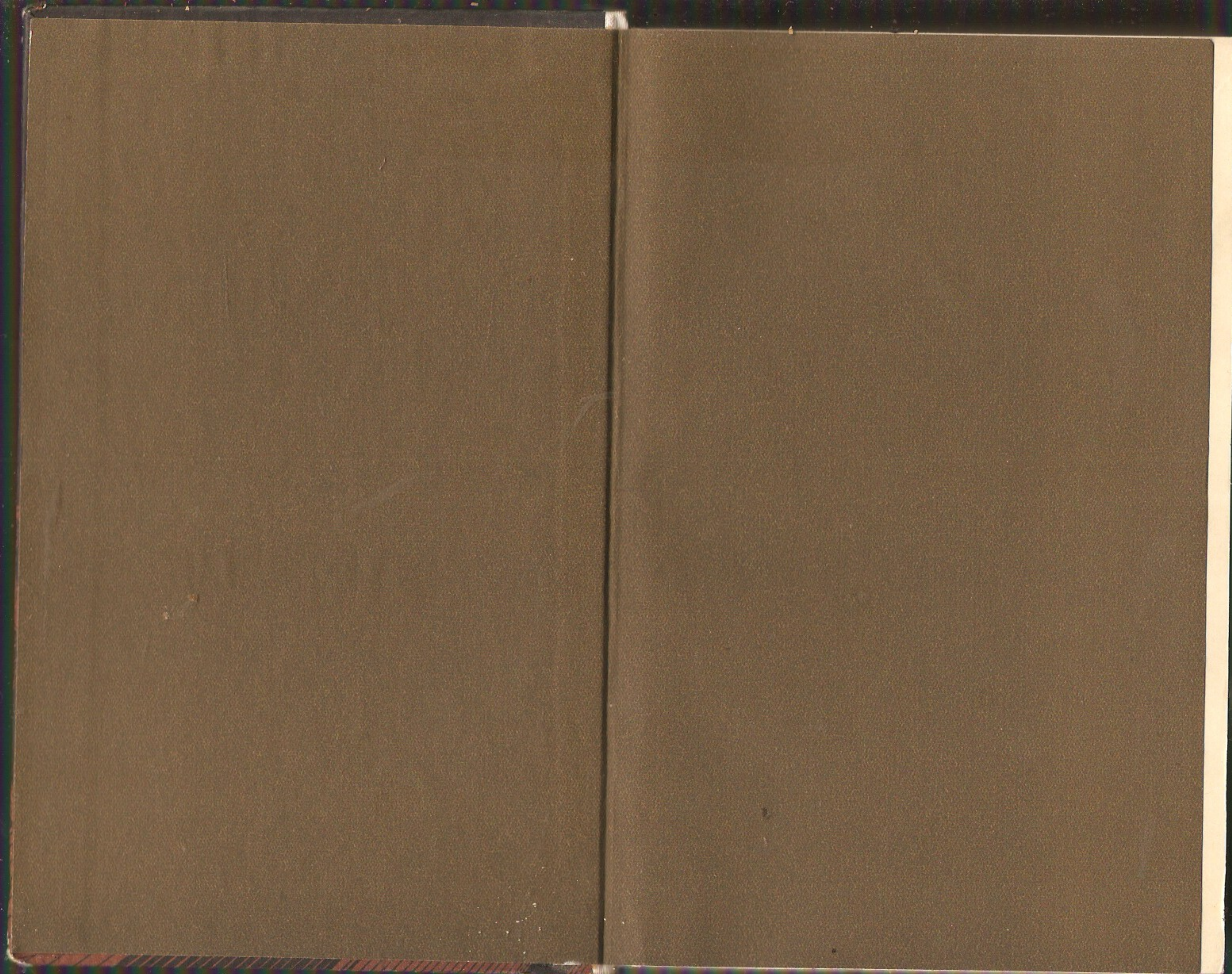
Blokaad

II

A. TŠAKOVSKI

Blokaad

A. TŠAKOVSKI

BLOKAAD

II

Tõlkinud Juhan Jürna

Kirjastus «Eesti Raamat» Tallinn 1975

Originaali tiitel:

Александр Чаковский

Блокада

Роман

Кн. III и IV

«Знамя» № 6—8, 1971

«Знамя» № 1—4, 1973

Kunstiliselt kujundanud Henno Arrak

KOLMAS RAAMAT

I

Uhel varajasel hommikutunnil 1941. aasta septembris startis ühelt Leningradi aerodroomilt lennuk ning võttis kursi Laadoga järvele.

Taevas oli pilverünkadega kaetud. Tibutas peent vihma.

Lennuväljale jäänud inimesed seisid mõne aja liikumatult, saates madalal lendavat «Douglast» ärevate pilkudega...

Lennuki reisijatesalongis, piloodikabiinile kõige lähemas tugitoolis istus pikka kasvu mees admiralivormis — sõjalaevastiku rahvakomissar Nikolai Gerassimovitš Kuznetsov.

Pannud portfelli ja mütsi kõrvalistmele, pöördus ta akna poole ja tõmbas eesriided lahti. Lennuk lendas madalal, peaaegu majade katuseid ja puulatvu riivates.

Varsti nägi Kuznetsov läbi ähmase pleksiklaasi merd meenutava suure järve peegelsiledat pinda.

«Laadoga...» pomises Kuznetsov endamisi ja kordas siis kurvalt: «Laadoga!»

Juba mitu päeva sai blokaadirõngasse surutud Leningrad välismaailmaga ühendust pidada ainult selle karmi järve kaudu. Peale vee- ja õhutee polnud enam mingisugust ühendust.

Järve kohale jõudnud, laskus lennuk veelgi madalamale. Tundus, et varsti puudutavad «Douglase» rattad veepinda. Oli hetk, kus rattad pididki juba vett riivama, kuid samal hetkel tõusis lennuk järsku üles, järve kohal hõljuvate sinkjasmustade pilvede poole. Sähvatas välg. Lennuk rappus tugevasti. Nüüd polnud aknast enam midagi näha: kõike varjas hägune pilvemass.

Kuznetsov vaatas veel mõne aja ainiti aknast välja, jälgides, kuidas mööda pleksiklaasi nirisevad alla suured veetilgad.

Jälle, seekord juba päris lähedal, sähvatas välk ja lennuk paistis langevat otsekui põhjatusse auku. Kuznetsovile tundus, nagu oleks mootor hakanud undama palju vaiksemalt, kuid ta teadis, et see ainult näib nii: õhusurvest olid tal kõrvad lukku läinud.

Kuznetsov pöördus ümber. Ta nägi, kuidas kõrgel pöörleval istmel kuulipilduja taga kõssitav eakas sõdur pilotka peast võttis ja laubalt käeseljaga high pühkis, olgugi et lennukis polnud sugugi palav. Kuznetsovi adjutant, kes ühes tagumises tugitoolis istus, arvas, et rahvakomissar tahab talle midagi öelda, nõõpis mundrikuue krae kinni, tõusis püsti ja hakkas piki vahekäiku ettepoole liikuma.

Kuid Kuznetsov ei lausunud sõnagi.

Adjutant astus piloodikabiini, tuli sealt hetke pärast tagasi ja kandis ette:

«Kõik on korras, seltsimees admiral! Raadiost teatati, et kuni Tihvinini on täiesti selge. Sealt on aga koju kiviga visata.»

«Nii et kord on majas?» muigas Kuznetsov.

«Just nii, seltsimees admiral!» vastas adjutant uljalt ja lisas kodusele toonile üle minnes: «Enne Laadogat oleksid nad võinud meid nagu nurmkana alla kõmmutada! Ja ega see järve kohalgi võimatu ole, läheme ju katteta.»

Tema uljusest tungis läbi midagi etteheitvat: adjutant arvas, et kaitsesalgata teeasumine oli rahvakomissari poolt olnud lubamatu kergemeelsus.

Kuid ta eksis. Kuznetsov sai riski suurusest väga hästi aru. Vaenlase lennuvägi pommitas Leningradi päevad ja ööd. Sakslaste aerodroomid asusid nüüd linna vahetus läheduses ja iga Leningradist startivat lennukit varitses allatulistamisohu. Esmajärjekorras puudutas see loomulikult tsiviillennukeid: kiirekäeliselt paari kuulipildujaga relvastatud, polnud neil peaaegu mingisuguseid šansse vaenlase lahingulennukitega kohtumisel terveks jääda.

Kuznetsov teadis seda väga hästi. Ja kõigele vaatamata ei pidanud ta kaitsesalga kaasavõtmist võimalikuks: liiga vajalik oli iga hävitaja Leningradile. Pealegi oli taevast täna õnneks pilvine, see muutis lennu natuke ohutumaks.

Kuid praegu, «Douglase» tugitoolis istudes, ei mõel-

nud Kuznetsov ohule. Sellest hetkest, kui lennuk Leningradis õhku tõusis, keerlesid kõik ta mõtted vaid eelseisva kohtumise ümber Staliniga, kellele tal tuli ette kanda olukorrast Baltimaadel.

Ja olgugi et rahvakomissari silmade ette kerkisid tahes-tahtmata üksteise järel pildid lähemast minevikust — vaevarikka teekonna Tallinnast seljataha jätnud vintsutatud laevad Kroonlinna reidil, kogu taevalaotust kattev hiiglaslik kuma põlevate Badajevi toidumoonaladude kohal pärast sakslaste pommirünna-
kut —, mõtles ta praegu ainult eelseisvale kohtumisele Staliniga.

Veendunud, et admiral tema sõnadele ei kavatse reageerida, läks adjutant oma kohale tagasi.

Kuznetsov libistas pilgu kõrgusemõõtjale, mis reisi-
jatesalongi piloodikabiinist eraldavale seinale oli kinnitatud, ning märganud, et must osuti ronib visalt ülespoole, sirutas käe kõrvalistmel olevat portfelli võtma, otsis sellest paksu märkmiku ja hakkas sirvima tihedasti täiskirjutatud lehekülgi...

Niisiis, ta saabub Moskvasse hiljemalt kell kümme hommikul, läheb lennuväljalt otse rahvakomissariaati ja kannab sealt Stalini sekretariaati ette oma saabumise-
sest.

Kas Stalin saab teda täna vastu võtta? Kas pole Kõrgema Ülemjuhataja Peakorteri tööritm viimase kahe nädala jooksul muutunud?

... Kuznetsov oli Moskvast lahkunud augusti lõpul. Siis, augustis, ei sarnanenud pealinn veel rindelinnaga.

Vaatamata sellele, et majaseinad olid täis kleebitud sõjateemalisi plakateid, et tänavail marssis üha sagedamini sõdurite kolonne ja et Minski, Možaiski ning Volokolamski maantee poole kihutasid arvukad kaitsevärvi veo- ja sõidua autod, elas hiigellinn pealtnäha ikka veel tavalist rahuaja elu. Vähemalt päeval. Sest öhtul muutus kõik: kümned õhukaitse aerostaadid muutsid Moskva taeva tundmatuseni, metroojaamade poole suundus naiste ja laste vool, et ööd ohutult mööda saata, tühjadel tänavatel kaikusid aga komandandipatrullide sammud.

Kuu päeva pärast seda, kui muld Nõukogude riigipiiridel imbus läbi meie sõjameeste ning rahulike elanike

verest, teostasid fašistid esimese suure pommirünnaku Moskva.

See oli hilisõhtul, õigemini ööl vastu 22. juulit, ja moskvalastele, kes olid juba harjunud õhuhäirega ning näinud, kuidas prožektorikiired valvsalt taevast kammiwad, paistis, et sellega piirdub seekordki. Ja alles siis, kui majade seinad pommiplahvatustest vappuma hakkasid ning õine taevast tulekahjukumast punetama lõi, said nad aru, et tegemist pole õppehäirega.

Sellest ajast alates olid moskvalased pommitamistega juba harjuda jõudnud, õppinud kustutama süütepomme ja tulekahjusid.

Igal hommikul, kuulanud ära Informatsioonibüroo teadaande, ruttasid inimesed kaartide juurde. Kaardid olid nüüd eriti hinnas. Neid rebiti välja õpikutest, vana-dest entsüklopeediatest, Esimesele maailmasõjale ja Kodusõjale pühendatud raamatutest. Ärevusega mõõdeti joonlaudade, kolmnurkade, mõõdulintide ja lihtsalt ruuduliste vihikulehtedega, et saada ettekujutust olukorrast. Ja iga uus teade mõne linna mahajätmisest, olgu see siis Lvov, Vitebsk, Minsk või peaaegu kõigile tundmatu «asustatud punkt» Mihhališki, Vassiliški ja Lida, lõi nagu nõu südamesse.

Kui juulis ähvardasid pealinna ainult õhurünnakud, siis augusti lõpul oli moskvalastel põhjust palju suuremaks ärevuseks. Lahingud käisid juba Smolenski lähistel. Uha uued ja uued ettevõtted ning ametiasutused evakueerusid pealinnast itta.

Kuid kõigele vaatamata ei lasknud pealinlased võimust võtta mõttel, et vaenlane võiks Moskva vallutada.

«Emake kodumaa kutsu!», «Kõik rinde, kõik võidu heaks!» hüüdsid loosungid ja plakatid tänavail, tehastsehhides ja ametiasutustes. Ja see kirglik soov vaenlasele vastu astuda ühendas noil rasketel päevadel kõiki nõukogude inimesi.

Peaaegu igast perest oli keegi rindel. Tuhanded moskvalased astusid maakaitsevähke. Sõjatehased töötasid ööd ja päevad.

Ajalehed ja raadio tõid teateid Punaarmee võitlejate ja komandöride ennastalgavast kangelaslikkusest. Kangelaslikkus sai massiliseks. See kõik andis alust lootale, et sõja käigus tuleb peatselt pööre.

Rõõmu tegid ka Nõukogude valitsuse otsustavad sam-

mud välispoliitikas: lepingu allakirjutamine Inglismaaga ühiseks sõjategevuseks fašistliku Saksamaa vastu, Stalini kohtumised Moskvas Roosevelti isikliku esindaja Harry Hopkinsiga...

Ja kuhu inimesed ka magama poleks heitnud — oma vooditesse, koikudesse tehase ühiselamus, ööseks linna- ja rajoonikomiteede koridorides ülesseatavatele välivooditele või puust lavatsitele metroos —, ikka uskusid nad, et tänu uute, võimsate reservide kasutuselevõtmi-sele või revolutsiooni puhkemisele Saksamaal muutub olukord üsna varsti täielikult.

Varahommikul aga, kuulanud hinge kinni pidades ära Informatsioonibüroo teadaande ning kiiruga värsket ajalehte vaadanud, veendusid nad kurvalt, et murrangut pole veel tulnud, ning jäid lootma homsele päevale...

Need moskvalased, kes igal hommikul tööle minnes kesklinnast läbi läksid, ei jätanud kasutamata võimalust ületada Punane väljak, et rahuldustundega veenduda: järjekordsele öisele pommirünnakule vaatamata seisab Kreml oma kohal. Ja polnud vist inimest, kes poleks tahtmatult aeglustanud sammu, et heita tähelepanelik, usku ja lootust tulvil pilk Kremli hambulise müüri tagant paistva kollakasvalge valitsushoone kuppelkatuse poole.

Neid, kes tol ajal Kremlis käisid, oli vähe, veel vähem oli aga neid, kes teadsid, kus seal üks või teine asutus paikneb. Ja seepärast pidasid miljonid inimesed riigijuhtimise keskuseks just seda kupliga hoonet, mille kohal aastakümneid oli lehvinud punane lipp.

Ja seepärast vaatasid moskvalased üle Punase väljaku minnes erilise tundega just selle maja akende poole. Võib-olla töötab Stalin praegu ühes kabinetis niisuguse plaani kallal, mis otsustavalt muudab sõja käiku! Ega ta siis asjata ole võtnud endale riigikaitse rahvakomissari ning üsna hiljuti Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Relvastatud Jõudude Kõrgema Ülemjuhataja kohustusi! Võib-olla just praegu annabki Stalin käsu, mida mingitel teadmatutel, kuid väga tähtsatel põhjustel varem anda ei saanud ning mille tulemusena kõik pare-muse poole pöördub, nii et saabubki oodatud murrang. Nõnda mõtlesid moskvalased.

Usk sotsialistliku kodumaa ja Punaarmee võimsusesse

oli nõukogude inimestel tol ajal lahutamatult seotud usuga Stalinisse. Ja mitte ainult sellepärast, et just tema oli suurte ümberkujunduste ajal Keskkomitee eesotsas seisnud ja juhtinud partei ning rahva kangelaslikku tegevust, vaid ka tänu Stalini isiku kultusele, mida ta ise oli mahitanud.

Kuigi ta 3. juuli raadiokõnes oli rahvale avameelselt öelnud kibedat tõtt olukorrast, millesse Nõukogudemaa pärast sakslaste sissetungi oli sattunud, ja kuigi kõik järgnevad sündmused andsid tunnistust vaenlase tugevusest, sellest, et võit on veel kaugel ning nõuab suuri jõupingutusi ja valmisolekut surmale silma vaadata, oli usk Stalini võimsusesse ning tarkusesse nii suur, et sõja esimestel nädalatel ja isegi kuudel oodati temalt imesid.

Seepärast tahtsidki inimesed vähemalt mõtteski tungida Kremli müüride taha ja kujutleda, mida teeb seal, oma kabinetis, Kõrgem Ülemjuhataja...

Ainult vähesed teadsid, et sel ajal — augustis — ei veetnud Stalin oma tööpäeva teist poolt mitte Kremli, kus alles ehitati pommivarjendit, mis oleks suutnud kindlustada Peakorteri normaalset funktsioneerimist pommirünnakute ajal, vaid väikeses üksikelaamus Kirovskaja metroojaama lähedal. Ainult madal raudtara eraldas seda otse kõnnitee ääres seisvat väikest maja Kirovi tänaval sagivast inimvoolust.

Suures majas selle kõrval paiknes Kindralstaabi operatiivosakond. Seda maja ühendas maa-alune kõik metroojaamaga, mis samuti oli teenistusruumina Kindralstaabi käsutuses.

Viimati oli Kuznetsov näinud Stalinit augusti lõpul just seal, Kirovi tänaval.

Tal olid meeles kõik selle kohtumise üksikasjad.

Sammunud üles paarist kulunud kiviastmest, avas ta ukse väikesesse vastuvõturuumi, kus istus Stalini abi Poskrebõšev, ja teretas teda. Helisesid telefonid. Silmi paberitelt tõstmata haaras Poskrebõšev ühe toru teise järel hargilt ja vastas lakooniliselt: «Ei.» — «Praegu on kinni.» — «Ei tea.»

Kõik olid ammu harjunud sellega, et Stalini juurde võib pääseda ainult läbi Poskrebõševi kabineti, et kui keegi Stalini telefonil teel rääkida soovis, kostis torust

harilikult just Poskrebõševi hääl, et tema käte vahelt käisid läbi kõik Stalinile määratud dokumendid ja et temale, Poskrebõševile, andis Stalin edasiseks täitmiseks väga tähtsaid pabereid.

Kogu oma käitumise, sõnaahtruse ja kuivusega näis Poskrebõšev nagu rõhutavat, et ta ei tee ega räägi kunagi midagi omal initsiatiivil, vaid ainult seda, mida käsib Stalin.

Selle paljaks aetud pea ning jämeda bassihäälega väikest kasvu mehe näolt ei võinud kunagi midagi välja lugeda, see oli alati ühtviisi sünge ja karm. Kõik, kel oli olnud Poskrebõševiga tegemist, olid ammu jätnud lootuse uurida mõne kaudse küsimuse või muu kavala manöövri abil temalt midagi kasulikku eelseisvaks jutujärgiks Staliniga.

Kuznetsov, kes korduvalt Stalini juures oli viibinud ning seetõttu hästi tundis Poskrebõševi iseloomu, ei teinud Kõrgema Ülemjuhataja juurde minnes katsetki välja uurida, kas viimaste tundide jooksul on saabunud mingisuguseid tähtsaid uudiseid Vorošilovilt ja Ždanovilt, ja mis kõige olulisem: milline on praegu Stalini tuju, olgugi et tundis selle kõige vastu äärmiselt suurt huvi seoses kavatsusega saada Kõrgemalt Ülemjuhatajalt luba sõiduks Leningradi.

Kuznetsov võttis vaikides istet ning laskis silmad üle käia ooteruumi seinu kaunistavatest kongus nina, ülbe ilme ja loorberipärjaga roomlasest ning ornamentidest laes.

Ta ei viibinud siin esimest korda, kuid ei suutnud siiski veel kuidagi harjuda siinse miljööga, mis nii tunduvalt erines Kremli kabinettide omast.

Nädalat kolm tagasi Stalini kutsel esmakordselt siia saabunud, polnud Kuznetsov Stalini vabanemist oodates suutnud jätta Poskrebõševilt küsimata, kellele võis kunagi kuuluda see ajahambast puretud, kuid luksuslikult ehitatud villa. Poskrebõšev oli admiralile imestunud pilgu heitnud, et kuidas võivad teda niisugusel ajal huvitada seesugused kõrvalised asjad, ja kuivalt vastanud: «Ei tea.» Sellega oligi jutul lõpp olnud.

Oli kostnud vaikne, telefonihelinast erinev kellahääl. Poskrebõšev oli tõusnud, laia sõduririhmaga võõtatud pluusi sirgu tõmmanud, laua tagant välja tulnud, avanud paremal asuva ukse ja üle selle läve astunud.

Ta oli ära olnud vaid mõni hetk ja uuesti lävele ilmus ütelnud:

«Astuge sisse.»

...Lennukis istuvale ja magamata öödest tursunud silmi sulgevale Kuznetsovile näis, nagu astuks ta nüüd uuesti Stalini kabinetti, õigemini — sellesse harjumatu väljanägemisega suurde tuppa, mille kahes vastasnurgas oli kamin, laes aga vanaaegne, küünlaid imiteeriv kroonlühter ning kummalised kaunistused.

Näinud sisenevat Kuznetsovi, oli Stalin teda peanoogutusega tervitanud ja sõnanud:

«Kuulan teid, seltsimees Kuznetsov.»

Kuznetsov oli teinud lühikese ja asjaliku ettekande olukorrast, millesse oli sattunud Punalipuline Balti laevastik, mis baseerus tollal Tallinnas, kuhu oldi olnud sunnitud üle tulema sakslaste poolt vallutatud Liepajast, ja ütelnud oma arvamuse, et arvestades Tallinna ähvardavat otsest ohtu, peaks laevastiku sealt kiiresti Kroonlinna üle tooma.

Stalin oli Kuznetsovi kuulanud sõnagi lausumata, aeglaste sammudega mööda tuba kõndides, ning rahvakomissarile oli paistnud, nagu mõtleks Kõrgem Ülemjuhataja millelegi, mis tema ettekandega üldse otseselt seotud pole.

Järsku oli Stalin peatunud ja küsinud:

«Kas olete Lääne-Eesti saarte ja Hango pärast rahulik?»

See küsimus polnud vajanud lahtimõtestamist: Lääne-Eesti saarte ja Hango garnisonid ja nende vahel paiknevad miinitõkked sulgesid vaenlase laevadele pääsu Soome lahte.

«Kõik oleneb sellest, milliste jõududega vaenlane Soome lahte kavatseb tungida,» oli Kuznetsov vastanud. Ja nähes, et Stalin vaikib, lisanud: «Igal juhul on vaja kõik laevad viivitamata Tallinnast Kroonlinna üle tuua... Mida varem, seda parem!»

Kuznetsovi viimastes sõnades oli vastu tema tahtmist kostnud varjatud etteheide.

Kuznetsov oli olnud laevastiku ületoomise vajaduses kindlalt veendunud ega mõistnud, miks Vorosilov, kelle operatiivses alluvuses pärast Looderinde loomist oli ka Balti laevastik, sellega viivitab ning ei palu Peakorterilt luba laevastiku äratoomiseks. Kas sellepärast, et usub

Tallinna kaitsmise võimalusse, või pole söandanud niisuguse küsimusega veel lihtsalt pöörduda Stalini poole, kes — see polnud Kuznetsovile saladuseks — viimasel ajal oli mitu korda avaldanud Looderinde vägede taganemise pärast teravat rahulolematust... Kuznetsovi olukorra muutis keerulisemaks see, et peale Vorosilovi oli Leningradis ka Ždanov, kes juba enne sõda oli sõjalaevastiku küsimustega tegelnud.

Viimaste päevade sündmused olid kinnitanud Kuznetsovi arvamust, et laevade äratoomisega ei tohi enam venitada. Sellest oligi ta vajalikuks pidanud Stalinile ette kanda.

Stalin oli tabanud varjatud etteheite Kuznetsovi sõnades, vaadanud talle teravalt näkku ja küsinud:

«Oelge, seltsimees Kuznetsov, mis määral laevade suurtükivägi on osutanud abi Tallinna kaitsvatele vägedele?»

«Meie andmete järgi on laevade suurtükivägi Tallinna all vaenlase pihta tulistanud vähemalt kümme tuhat mürsku,» oli Kuznetsov vastanud. «Peale selle saatis laevastik maismaarindele kuusteist tuhat meremeest. Teiste sõnadega, seltsimees Stalin, tuleb seda, et Tallinn täna veel meie käes on, suures ulatuses pidada ka Balti laevastiku teeneks.»

«Näete nüüd,» oli Stalin õpetliku alatooniga ütelnud. «Muide, ärge unustage, sakslased pasundasid kogu maailmale, et vallutavad Leningradi hiljemalt kahekümne esimeseks juuliks. Miks see neil teie arvates korda ei läinud?» Siis oli ta hetkeks vait jäänud ja piibu läitnud. «Üks põhjusi peitub kahtlemata selles, et sakslastel ei õnnestunud Tallinna käigu pealt vallutada. Neil tuli Leningradi alt Eestisse paisata paar lennuväeüksust ja kolm jalaväediviisi. Kas te üldse teate, kui palju vaenlase diviise Tallinna kaitsjad kinni peavad?»

«Ma ei tea täpset arvu, kuid oletan, et...»

«Meie luure andmetel üle viie,» oli Stalin teda teravalt katkestanud. «Tähendab, me pole laevastikku asjatult Tallinnas pidanud... Ja pealegi on laevastiku ülesandeks tuua Tallinnast Leningradi linna garnison, vastasel juhul paisatakse see merre. Et me Tallinna kauem enda käes pidada ei suuda, peaks juba selge olema...»

...Sel pimedal augustiööl polnud neil õnnestunud

lõpetada jutuaajamist selles kahe kamina ja voolingutega kaetud laega toas.

Kuznetsov oli tahtnud veel millestki rääkida — täpselt ta praegu enam ei mäletanud, vist vajadusest laevastikku Leningradi viimisel õhust katta, kui ootamatult sisseastunud Poskrebõšov poolihääli oli ütelnud:

«Õhuhäire.»

Ja kuigi häiresireeni veel kuulda polnud, oli Kuznetsov taibanud, et kohalike õhukaitsevägede komandopunktist on saabunud teade vaenlase lennukite lähene misest Moskvale.

Stalin oli Kuznetsovi poole pöördudes ütelnud:

«Jätkake.»

Kuznetsovil oli tekkinud tunne, et Stalin, kes ei tohi, kel pole õigust endaga riskida, jäädes pommirünnaku ajaks sellesse ajahambast puretud väikesesse üksikela-
musse, ei lahku ainult tema pärast.

«Seltsimees Stalin,» oli tal juba keelel olnud, «me nõuame, et kõik staabitöötajad pommirünnaku ajaks varjendisse lähöksid. Seepärast oleme ka meie ise kohustatud...»

Kuid ta oli jätnud need sõnad lausumata, jätnud lau-
sumata seepärast, et oli tajunud, nagu võiks neil taht-
matult olla meelitushõngu. Üks Stalini iseloomu vastu-
oksusi seisis selles, et sallides avalikku kiitust oma aad-
ressil ning koguni soodustades seda, kui jutt oli «suurest
Stalinist», «juhist ja õpetajast», ei kannatanud ta puge-
mist ja meelitusi asjalike jutuaajamiste käigus, eriti kui
need toimusid nelja silma all. Seetõttu Kuznetsov oli
vaikinudki.

Hoolikalt kaetud akende tagant, Kirovi tänava poolt,
oli kostnud sireeni huilgamist. Seejärel olid haukuma
hakanud õhutõrjekahurid.

Uuesti oli ilmunud Poskrebõšov. Lükanud kabineti
ukse pärani, vaadanud etteheitvalt Kuznetsovi poole ja
suunanud siis pilgu Stalinile.

Stalin oli takseerinud kaetud aknaid, astunud laua-
juurde, koputanud piibu kiirustamata tühjaks ja ütelnud
Kuznetsoville:

«Meil jäi jutt pooleli. Tulge kaasal!»

Kuznetsov oli Stalini kannul hoovi astunud. Oli pime,
ainult aeg-ajalt lõhestasid pilvi prožektorikiired. Õhu-
tõrjekahurid tulistasid kusagil päris lähedal.

Vasakult ja paremalt olid välkunud taskulambid, val-
gustades Stalinile teed, ja paistnud ähmaselt mõlemal
pool rada seisvad kogukad, laiaõlgised mehed — ihu-
kaitse töötajad.

Stalin oli Kuznetsovi kõrval kõndides kiirustamata
ületanud purde, mis viis üle mingi kraavi, ja suundunud
siis suure naabermaja poole, milles asus Kindralstaabi
operatiivvalitsus. Lifti juures, millega neil tuli laskuda
Kirovskaja metroojaama viivasse käiku, oli Stalin
sammu kõrvale astunud ning Kuznetsovi ette lasknud.

...Kirovskaja jaama vestibüül oli tunnelitest mõle-
malt poolt vaheseintega eraldatud.

Moskvalased teadsid ainult, nagu kuulutas silt Kirovs-
kaja jaama sissekäigu kõrval, et jaam on suletud ja et
rongid siin ei peatu.

Ning üksnes mõnekümnel inimesel oli tollal teada, et
selle jaama perroonil asub Kindralstaabi sidesõlm ja et
siia kiiruga ehitatud kabiinid on õhurünnakute ajal Sta-
lini, Šapošnikovi ja Kindralstaabi operatiivvalitsuse töö-
grupi liikmete kabinetideks.

Seal all oli Stalin lõpetanud oma jutuaajamise Kuzne-
tsoviga, andes admiralile nõusoleku sõiduks Leningradi.

Hüvasti jättes oli Stalin öelnud:

«Enne väljalendu saate erikorralduse. Ja kirja. Voro-
šilovile ning Ždanovile.»

Kuid selle päeva eelõhtul, millal Kuznetsov Leni-
ngradi pidi lendama, oli tema kabinetis helisenud telefon.
Oli rääkinud Poskrebõšov.

«Lend on edasi lükatud. Leningradi sõidab Riigikaitse
Komitee komisjon ja teie olete määratud selle koosseisu.
Väljalennu uuest tähtajast teatatakse teile hiljem.»

«Selge,» oli Kuznetsov vastanud ja lisanud: «Seltsi-
mees Stalin rääkis kirjast, mille ma pidin...»

«Kästi edasi öelda, et kirja ei tule,» polnud Poskrebõ-
šov lasknud tal lauset lõpetada.

Kuznetsov meenutas, kuidas ta tookord teiste komis-
joni liikmetega Tšerepovetsi oli lennanud ning kuidas
nad seal rongi olid istunud ja Mga jaamani sõitnud.
Jaam ja ümberkaudsed majad olid üleni leekides olnud.
Purustatud teeosa oli tulnud läbida jalgsi ja seejärel
istuda dräsiinidele ning sõita vastu neile Leningradist
spetsiaalselt järele saadetud soomusrongile. Ja varsti
olid nad teada saanud, et sakslased olid Mga jaama val-

lutanud, lõigates sel viisil läbi Leningradi viimase ühendustee sisemaaga.

... Praegu aga tundus see kõik Kuznetsoville kaugel, väga kaugel minevikuna. Kõige lähemas tulevikus seisis aga ees ettekanne Stalinile, ettekanne viibimisest Leningradis ja Kroonlinnas. Ja millele Kuznetsov praegu ka poleks mõtelnud, mis ka vaimusilma ette poleks kerkinud, ikka ja uuesti tuli ta tagasi eelseisva ettekande juurde, mille teesid olid kirjast rahvakomissari põlvedel lebavas märkmikus.

Piloodikabiinist väljunud lennukikomandör kandis Kuznetsoville ette, et nad just praegu lendasid üle Tihvinist ja et Moskvast on pilvitus, kuid mitte nii madal, et segaks maandumist kesklennuväljale.

«Millal jõuame Moskvasse?» küsis Kuznetsov ja vaatas varrukast tõstes kella.

«Umbes tunni aja pärast, seltsimees rahvakomissar. Noh, ja kui arvestada vastutuult, siis umbes tunni ja kahekümne minuti pärast,» vastas piloot. Ta oli juba vanem mees, kandis tsiviillenduri mundrit ning rõhutas rääkides volgamaalaslikult o-tähte.

Kuznetsov muigas: ta polnud kogu oma elu jooksul üheltski lendurilt kuulnud küsimusele, millal kohale jõuab, täpsemat vastust kui põiklev — või ebausklik? — «umbes» ja «kui arvestada vastutuult»...

Hetke pärast oli Kuznetsov piloodi juba unustanud — tema mõtted keerlesid jälle ettekande ümber.

Kõigepealt oli tarvis kujutleda, mida Stalin võib teada ja mida ta ei tea Balti laevastiku olukorrast praegusel momendil.

Laevastiku asjadega tegeldes oli Kuznetsov jäänud Leningradi kauemaks kui teised Riigikaitse Komitee komisjoni liikmed. Mis hinnangu Leningradi rinde vägede seisundile oli Stalin nendelt saanud? Kuidas olid nad iseloomustanud laevastiku olukorda? Kas Stalin on juba teinud mingisuguseid otsuseid?

Täna sõltub Balti laevastiku edasine saatuse Leningradi saatusest. Täheandjaks ju Leningradi lühiajalinegi vallutamine vaenlase poolt Balti laevastiku eksisteerimise lõppu! Kui asja teoreetiliselt arutada, võivad maa-vaed taganeda, kuni nende seljataga on veel tibatillukegi maalapike. Piiramisrõngassegi sattudes jääb neil ikka võimalus sellest läbi murda. Kuid Balti laevastikul

pole kusagile taganeda. Laevad sarnanevad suurte kaladega: võimsad ja liikuvad koduses keskkonnas, on nad sellest ilma jäädes määratud hukkamisele.

... Lennuk hakkas järsku lähenema maapinnale, kuigi akna taga polnud veel midagi näha peale valkja udu.

Siis muutus uduloor õhemaks — näis, nagu tungiks lennuk sellest jõuga läbi. Ja lõpuks nägi Kuznetsov kesklennuvälja tuttavaid piirjooni. Vastu jooksid lennuvälja ehitised, tõusis õhku ja kadus sealsamas pilvedesse mingi lennuk. Nüüd silmas admiral eemal maandumisrajal sõdurit, käed laiati ning valge ja punane lipuke peos, tundis samal hetkel järsku tõuget ning seejärel kohe teist... Juba liikus lennuk mööda betooni sujuvalt lennujaama poole ja Kuznetsov kuulis oma adjutandi häält:

«Olemegi päral, seltsimees rahvakomissar!»

Adjutant püüdis seda öelda kuidagi rõhutatud ükskõiksusega, näidates, et ta vaid konstateerib fakti, kuid Kuznetsov tundis tema sõnade taga vaevaga varjatud rõõmu.

«Kuhu nüüd, seltsimees admiral?» lisas adjutant asjalikult.

«Rahvakomissariaati,» ütles Kuznetsov, haarates oma kaartidest ja dokumentidest pungil portfelli ning torgates sinna taskuraamatu.

Lennuk peatus. Mootor tegi veel mõned tiirud ja suri välja. Saabus harjumatu vaikus.

Sõdur ronis alla oma kõrgelt pöörlevalt istmelt ja tõmbus ukse poole astuva admiral ees sirgu.

«Aitäh, seltsimees seersant,» sõnas Kuznetsov, heitnud pilgu kolmnurkadele võitleja krael.

«Teenin Nõukogude Liitu!»

«Aga kui fritsud oleksid ligi tikkunud, mida sa siis oleksid teinud?» küsis Kuznetsov naljatades.

«Seda, mis ette nähtud, seltsimees admiral!» vastas seersant pisimagi naljaraasuta.

Trepist alla laskudes nägi Kuznetsov, et lennuki poole ruttas tema asetäitja admiral Galler.

Kiiruga au andnud ja Kuznetsovil kätt surunud, ütles Galler valjusti:

«Tervita teid õnneliku saabumise puhul, seltsimees rahvakomissar!» ja lisas samas poolihääli, nagu räägiks juba teise inimesega: «Peate otsekohe, Nikolai Gerassi-

movitš, Kõrgema Ülemjuhataja juurde sõitma. Anti niisugune käsk, et otsekohe, niipea kui kohale jõuate...

Ja nagu aimates, et järgnevalt küsitakse, kus Stalin käesoleval hetkel viibib, lisas:

«Kremlisse...»

II

Kuznetsovi auto «ZIS-101» kihutas piki Lenningradi maanteed, ehmatades vastutulevaid autosid spetsiaalse signaaliga, mida rahvas käoks või konnaks nimetas. Läbinud Gorki tänava, Ohhotnõi Rjadi ja Mohhovaja, tegi «ZIS» järsu pöörde vasakule ja sõitis Boroviitski värava juurde.

Värvavas tegi autojuht lühikese peatuse, andes tunni-meestele võimaluse heita pilk autosse, kust neile vastu vaatas kõigile hästi tuntud sõjamerelaevastiku rahvakomissari nägu. Kremlis peatus auto, ületanud Ivanovski väljaku, tupikus rohelise plekk-katusega kaetud trepi ees.

Kuznetsov läks paarist astmest kiiresti üles, avas ukse ning leidis end tuttavast esikust. Heitnud pilgu riidevarnale ja näinud, et see on tühi, tegi rahvakomissari järelduse, et Stalini juures pole kedagi «väljast». Kähku riputas ta oma mütsi nagisse ja astus vasakul paistva lifti ukse juurde, kuid märganud, et lifti pole all, ei hakanud ootama, vaid jooksis mitu astet korraga võttes trepist üles.

Heitnud käigu pealt pilgu suurde seinapeeglisse, tungas Kuznetsovil peast läbi mõte, et habe on ajamata — viimast korda oli ta seda teinud öösel, enne Leningradist väljalendu —, kuid ta unustas selle samas. Jõudnud teisele korrusele, läbis ta kiiresti ovaalse ooteruumi, milles polnud hingegi, pööras siis paremale ja läks edasi piki koridori, kus vasakut kätt asus Stalini kabinet.

«On seal kedagi?» küsis Kuznetsov vastuvõturuumi sisenedes laua taga istuvalt Poskrebõševilt pärast tervitamist. «Sain korralduse ilmuda siia otse lennuväljalt.»

«Üksi,» vastas Poskrebõšev lühidalt, tõusis, kadus ukse taha ning kiiresti jälle välja ilmudes lausus: «Minge sisse.»

Astunud üle talle nii tuttava suure valge kabineti

läve, valdas Kuznetsovi sügav rahuldustunne: vastupidi miljöole villas Kirovi tänaval, mis igati oli meenutanud, et olukorra tõsidus on Stalinitki sundinud muutma oma harjunud töökohta, oli siin, Kremlis, kõik tavaline. Paberitega kaetud kirjutuslaua kohal «Pravdat» lugeva Lenini portree, pikal, rohelise kaleviga kaetud laual kaardid ja paar teravat pliiatsit. Paremal seinal, kahel pool akent, Suvorovi ja Kutuzovi portreed, mis siia olid tekkinud kohe pärast sõja algust.

Stalin lõpetas parajasti telefonikõnet. Pannud toru hargile, astus ta oma hääletul kõnnakul Kuznetsovile vastu. Teretades sirutas ta ka käe, mis oli ebatavaline.

Kuznetsov jõudis lausuda esimesed, juba lennukis valmismõeldud sõnad, kui Stalin teda katkestas:

«Kas Žukovit nägite?»

See küsimus tuli täiesti ootamatult: kus ja millal võis just praegu Leningradist saabunud Kuznetsov näha endist Kindralstaabi ülemat, kes nüüd reservarmee ülemjuhataja kohuseid täitis?

Kuznetsov vaatas Stalinile hämmastunult otsa ja lausub ebalevalt:

«Vastavalt teie korraldusele ei sõitnud ma rahvakomissariaadist läbi, vaid tulin lennuväljalt kohe siia...»

Stalin astus, sügavalt mõttes, paar sammu mööda punast vaipa pika nõupidamislaua ääres ja ütles siis kiiresti Kuznetsovi poole pöördudes järsult:

«Me kutsume Vorošilovi Leningradist ära. Ülemjuhatajaks on määratud Žukov.» Ja hetke vaikinud, lisas: «Ilmselt sõitsite teineteisest mööda.»

See uudis oli nii ootamatu, et Kuznetsov ei osanud sõnagi lausuda. Võib-olla oli selle aja jooksul, millal tema Moskvasse lendas, olukord Leningradis veelgi halvenenud?

Just nagu tema mõtetele vastuseks lausus Stalin süngelt:

«Sakslased on murdnud läbi meie kaitsest põhja pool Krasnoje Šelod. Nad tulistavad Pulkovo kõrgendikke. Piiteris on kujunenud väga raske olukord.» Ja kordas: «Väga raske.»

Leningradi olukord oli sealt alles äsja saabunud Kuznetsovile hästi teada. Kuid seda, et sakslastel oli Krasnoje Selo all meie kaitsest õnnestunud läbi tungida, polnud ta veel kuulnud. Ja see, et ta pidi niisugust uudist

kuulda saama just siin, Kremli, ning murelik toon, kuidas Stalin läbimurdest Leningradi all rääkis, — see kõik jättis Kuznetsoville vapustava mulje.

Ta seisis rusutult, sõnagi lausumata.

Stalin puudutas teda kergelt varrukast ning tegi peaga liigutuse vasakul seina ääres seisva nahkdiivani suunas.

Kuznetsov polnud kunagi näinud, et Stalin või keegi teine sellel diivanil oleks istunud. Ta teadis, et selles ruumis on kõik allutatud kunagi kehtestatud kindlale korrale. Nõupidamistest osavõtjad istusid alati rohelise kaleviga kaetud pika laua taga, aruandja aga seisis. Stalin ise kõndis mööda tuba ringi, aeg-ajalt peatudes, et esitada kõnelejale mõni küsimus või katkestada teda lühikese repliigiga.

Suur, kõrge seljatoega nahkdiivan oli alati tühi olnud. Seepärast imestaski Kuznetsov, et Stalin teda just sinna istuma kutsus.

Kõhklevalt laskus ta Stalini kõrvale diivanile ja asetaski portfelli põlvedele.

«Millised laevad baseeruvad praegu Kroonlinnas?» küsis Stalin.

Kuigi Kuznetsov suurepäraselt mõistis, et Balti laevastiku tulevik otseselt sõltub olukorrast Leningradi maismaarindel, tegelesid tema kui sõjalaevastiku rahvakomissari mõtted ennekõike laevadega. Ent Stalini teade Leningradi rinde ülema väljavahetamisest ja läbimurdest Krasnoje Selo all kiskus ta mõtted laevastikust eemale. Leningradi ja Baltimaade probleem tõusis tema silme ette nagu uues valguses.

Ta mõistis, et ega Stalinitki huvita detailid, kui tähtsad need ka oleksid, vaid just nimelt Leningradi saatuse. Seepärast tuligi Stalini küsimus talle veidi ootamatult.

Keskendumist takistas ka see, et Kuznetsov oli millegipärast veendunud: Kõrgem Ülemjuhataja oli just vahetult enne tema saabumist teinud mingi tähtsa otsuse, mida enam keegi muuta ei suuda. Kuznetsov arvas, et Stalinit ei huvita praegu mitte laevad kui niisugused, vaid hoopis miski muu, ja et laevade kohta oli ta küsimuse esitanud ainult selleks, et täita mingit lünka oma mõtete ahelas.

Kuid küsimusele tuli vastata.

Aegamööda, et midagi vahele ei jääks, luges Kuzne-

sov üles kõik Kroonlinnas asuvad laevad ja nende tüübid.

«Milline on nende osa Piiteri kaitsel?» küsis Stalin, pigistades peos juba ammu kustunud piipu.

«Kuna vaenlane on käesoleval hetkel mitmetel rinde- lõikudel mürsulennukaugusel linnast, siis laevade suur- tükivägi...» alustas Kuznetsov, kuid jäi vait, tundes, et tal on raske ja harjumatu kanda ette olukorrast, kui pole käepärast vastavat kaarti.

Aga kõik kaardid, samuti nagu ettevalmistatud teesi- dega taskuraamatki olid portfellis, mida ta polnud veel jõudnud lahti teha.

«Kas lubate, seltsimees Stalin?» küsis ta portfelli ava- des ja sealt kiiresti kõike vajalikku otsima hakates.

Mugavam oleks olnud kaart lauale laotada, ja Kuz- netsov tahtis juba püsti tõusta, kuid Stalin palus tal käe- liigutusega paigale jääda. Siis laotas Kuznetsov kaardi kähku diivanile, enda ja Stalini vahele.

«Näete, seltsimees Stalin,» jätkas ta, «kõik ranniku- alad ja ka meri on praegu siin, läänes Saaremaa, Hiiumaa ja Hango poolsaare ning idas Suursaare ja Lavan- saare piirkonnas, vaenlase käes...»

Sel hetkel katkestas Stalin teda, jälgides mingit oma mõtet, mis polnud otseselt seotud Kuznetsovi jutuga.

«Nii et Tallinnast äratulekul kaotasime kuuskümmend laeva,» ütles ta vaikselt, vaatamata Kuznetsoville ja kaardile, ühtaegu nagu küsides ja konstateerides.

«Viiskümmend üheksa,» täpsustas Kuznetsov, «viis- kümmend üheksa laeva saja üheksakümne seitsmest.»

«Väga suured kaotused,» ütles Stalin tusaselt ja lisas pärast lühikest pausi: «Kuid need võivad veelgi suure- maks minna.»

Kuznetsoville näis, et Stalin oli eksinud, polnud taht- nud öelda mitte «võivad minna», vaid «oleksid võinud olla», ning see rahustas teda veidi.

«Jah, seltsimees Stalin,» vastas Kuznetsov kindlalt, «laevastik kandis tekkinud situatsioonis tõsiseid kao- tusi, kuid need oleksid võinud ka suuremad olla. Saks- lastel oli ilmne kavatsus uputada kogu laevastik. Kohe pärast eskaadri väljumist Tallinnast hakkasid nad seda meeletult pommitama. Vaenlase torpeedokaatriid ja lennukid ründasid vahetpidamata. Meil ei õnnestu- nud saada katet õhust.»

Heitnud pilgu Stalinile, jäi Kuznetsoville mulje, et tema sõnad ei leia mingit vastukaja.

«Kas ta üldse kujutleb, mida tähendab vaenlase kahuritule ning pidevate pommirünnakute all laadida laevadele kaksteist tuhat Tallinna garnisoni võitlejat ning seejärel sooritada kolmesaja kilomeetri pikkune reis kitsas Soome lahes, millest ligi sada kakskümmend kilomeetrit oli tihedalt mineeritud, mõlemad kaldad aga kahesaja viiekümne kilomeetri ulatuses vaenlase käes?!» mõtles Kuznetsov äkki.

Nüüd valdas Kuznetsovi üksainus mõte, üksainus soov: tõestada Stalinile, et Balti laevastik täitis ebatavaliselt rasketes tingimustes oma kohust. Selleks et kindlustada eskaadrile minimaalne julgestus niisuguses surmakoridoris liikumiseks, oleks vaja olnud vähemalt sada miinitraalerit, laevastiku ülemjuhataja käsutuses oli neid olnud aga kõigest kümme!... Kas Stalin teab seda? Kas ta teab, et madrustel tuli tundide kaupa olla jääkülmas vees ja hoida kinni ujuminiinidest, et vältida nende kokkupõrget laevadega?

Hetkeks unustas Kuznetsov isegi Stalini juuresoleku.

Tema silmade ees olid vaenlase mürskudest ja torpeedodest purustatud laevad, ta nägi madruseid ja komandöre, kelle pead ja käed olid verest läbiimbunud side-
meis...

Ta kujutas hästi ette seda põrgut, mis laevadel oli tulnud läbida, ja oli veendunud, et maailmas pole olnud ega ole teist laevastikku peale Nõukogude laevastiku ning teisi meremehi peale Nõukogude meremeeste, kes oleksid suutelised niisuguseks kangelasteoks.

Kuznetsov tundis iga erguga, et ta peab rääkima selles Stalinile, et see on tema kohus elavate ees ja nende ees, kes nüüd surnuna Soome lahe põhjas lamavad.

Ta tahtis, et Stalin hetkekski kujutleks end viibivat plahvatustest võppuval laevalael, tulistamisest hõõguvate kahurite kõrval, näeks ümberringi keevat merd, oigavaid madruseid, kes ei lahku oma postilt, ja mõistaks, et Balti laevastiku meremehed tegid kõik, mis üldse võib teha inimene, — nii võimaliku kui ka võimatu.

Ja suutmata end talitseda, juhindudes ainult ühest soovist — tõestada Stalinile, et laevastik täitis oma kohust —, hakkas Kuznetsov rääkima...

Natuke aega kuulas Stalin teda vaikides, tõstis siis

käe põlvelt, puudutas Kuznetsovi kergelt õlast ja küsis etteheitvalt ja meelekibedusega:

«Miks te mulle seda kõike räägite, seltsimees Kuznetsov, miks?»

Admiral jäi jahmunult vait, kuid vastas seejärel kindlalt:

«Selleks et kanda teile ette: kõigele vaatamata pole Balti meremeeste võitlusvaim vankuma löönud, nad on valmis võitlema.»

«Ja milline on teie ettepanek?» Nüüd vaatas Stalin Kuznetsoville otse silma.

«Esiteks: tulistada laevade suurtükkidest vaenlase väeosi, kes edelas asuvad linna lähistel, mürsulennukaugusel. Teiseks: eraldada laevastiku juhtkonnale vajalikul hulgal vintpüsse, automaate, kuulipildujaid, granaate ja süütepudeleid, et relvastada nendega osa laevade meeskonnad ja suunata nad jalaväkke.»

Siin aga katkestas Stalin teda jälle:

«Seltsimees Kuznetsov! Ma tean, et meremehed oma kohust täitsid. Kuid praegu on jutt millestki muust...» Ta tegi pausi. Oli tunda, et tal on raske rääkida. «Olu-
kord võib kujuneda niisuguseks, et... sakslastel õnnestub tungida Leningradi.»

Esimesel hetkel näis Kuznetsoville, et ta oli valesti kuulnud, polnud aru saanud Stalini sõnadest, kuigi Leningradis oli see kohutav mõte talle endalegi mitu korda pähe tulnud. Ent üks asi oli seda mõtet ise mõelda, hoopis teine aga kuulda seda siin — Stalinilt...

Kohkunult vaatas Kuznetsov Kõrgemat Ülemjuhatajat ja nägi tema tavaliselt nii rahulikult näol valupitserit. Stalini huuled olid nõnda tugevasti kokku surutud, et vurrud katsid neid peaaegu täielikult. Sooned meelekohtadel olid paisunud ning võis silmaga näha, kuidas veri neis pulseerib. Rõugearmid põskedel paistsid teravalt silma.

Millest mõtles praegu see laia nahkdiivani nurgas istuv mees, kes hoidis kõvasti kokkupigistatud peos kustunud piipu? Kas sellest, et vaevalt õnnestub Žukovil asjade käiku murrangut tuua? Et sündmused teistel rinnetel välistavad võimaluse paisata Leningradi alla suuremaid reserve? Et vaatamata Nõukogude vägede kangelaslikkusele on vaenlane juba hõivanud Krasnoje

Selo, tungib peale Pulkovo suunas ja tema tankiüksused võivad iga hetk jõuda Leningradi äärelinna?

Kes võis teada, millist kohutavat pingutust nõudsid Stalinilt äsja öeldud sõnad...

Kuznetsov ootas närvi tsedes.

Sundinud end suure jõupingutusega rahunema, ütles Stalin lõpuks veel teravamalt kui enne, peaaegu silp-haaval:

«Andke korraldus valmistuda laevade põhjalaskmi-seks.»

...Möödub mõni aeg ja Kuznetsov küsib endalt: miks Stalini sõnad teda tookord nii vapustasid? Miks tekitasid need nii suurt protesti? Olid need sõnad talle siis nii ootamatud?

Ei, Kuznetsov teadis ülihästi, kuidas heitles Leningrad. Sakslased lähenesid äärelinnale ja kui neil õnnestuks saada Leningrad üheksainsakski päevaks enda kätte, tähendaks see kõige muu kõrval Balti laevastiku hukku, või, mis veel hirmsam, selle kasutamist Puna-armee vastu. Kuznetsov oli teadlik Leningradi rinde sõjanõukogu otsusest valmistuda linna tähtsamate sõjaliste ja tööstusobjektide õhkulaskmiseks ja hävitada need, niipea kui vaenlane linna tungib. Ta pidas neid ettevaatusabinõusid hädavajalikuks, mõistes suurepärast, et oleks kuritegu jätta vaenlase kätte tehased, elektrijaamad, sillad ja lahingukorras laevad.

Jah, Stalinil oli kahtlemata õigus, kui ta nõudis laevade ettevalmistamist põhjalaskmiseks.

Miks see käsk siis Kuznetsovi ikkagi nõnda vapustas?

Seepärast, et kahenädalase Leningradis-viibimise jooksul oli Kuznetsov veendumusele jõudnud: sakslased pääsevad Leningradi ainult üle viimase linnakaitsja laiba. Ta teadis, et sajad tuhanded leningradlased uskusid kindlalt: linna ei anta vaenlasele mitte kunagi, mitte mingil tingimusel.

Salajased ettevalmistused selleks, kui peaks juhtuma kõige halvem, ei kõigutanud usku võidusse.

Miks tundus siis Kuznetsoville analoogiline korraldus, kui see puudutas Balti laevastikku, ootamatult kaelsadanud laviinina? Kas ainult seepärast, et temale kui vanale meremehele olid laevad kogu ta elu?

Ei, mitte ainult sellepärast. Kuznetsovi vapustas see, et käsu laevad põhja lasta andis just Stalin.

Nagu kõik nõukogude inimesed nägi Kuznetsov Stalini tookord suurimat autoriteeti, tahte ja mõistuse ülimalt kontsentratsiooni.

Tundes olukorda rinnetel, olles teadlik ägedatest lahingutest, mida Punaarmee ja laevastik igast suunast pealetungiva vaenlase vastu pidasid, oleks Kuznetsov täielikult pidanud mõistma Stalini otsust.

Kuid tal oli raske, uskumatult raske võtta saadud käsku kui möödapääsmatust. Senikaua kui need sõnad olid veel lausumata, jäi ikka mingi lootus, et Stalin ka kõige traagilisemas situatsioonis suudab leida lahenduse, mingi väljapääsu olukorrast.

Aga pärast seda Kõrgema Ülemjuhataja käsku tundis Kuznetsov selgesti, tajus mitte ainult mõistuse, vaid ka südamega, et vaatamata Leningradi kaitsjate kangelaslikkusele ja piiritule truudusele, vaatamata valmisolekule anda elu, et vaenlane edasi ei pääseks, ei ole linna vallutamine Saksa vägede poolt võimatu.

Muidugi sai Stalin aru, mis sel hetkel toimus Kuznetsovi hinges. Jutt oli ju Balti laevastikust, kõige suuremast ja võimsamast Nõukogude laevastikust, mis oli loodud kogu rahva jõupingutustega paljude aastate jooksul.

Kuid kas polnud siis miljonid nõukogude inimesed pikkade aastate kestel kätkenud oma töö, mõistuse, energia, usu ja ande ka neisse tehastesse, elektrijaamadesse ja kaevandustesse, mis juba oli tulnud purustada, õhku lasta ja uputada, et nad vaenlase kätte ei jääks?

Mida võis Stalin siis nüüd veel laevastiku rahvakomissarile öelda? Tuletada meelde, et jutt on erakorralistest abinõudest, mis võetakse tarvitusele ainult äärmisel juhul? Kuid kas ei tulenenud see siis juba kogu tema korralduse sisust ja mõttest? Tema, Stalin, ei öelnud ju: «Põhja lasta!» Ta ütles: «Valmistuda!»

Ja kui raske ning kibe Stalinil neid sõnu lausuda ka polnud, ei kahelnud ta hetkekski, et pidi seda tegema.

Võib-olla viis teda sellele otsusele ka kurb mälestus lennukeist, mis tema saatusliku möödalaskmise tagajärjel vaenlase poolt hävitati oma lennuväljadel, enne kui nad jõudsid õhku tõusta? Või meenus talle Nikolajevi laevatehas, kus sakslaste kätte sattusid pooleli olevad laevad?

Stalin ei osanud ega tahtnudki kedagi lohutada. Ta oli

veendunud, et ainult tegevus, energiline ja sihikindel tegevus, eriti kriitilistel hetkedel, aitab inimesel tagasi võita hingelist tasakaalu ja koondada oma jõudu.

Seepärast sõnas ta kuivalt ja kindlalt:

«Ükski laev ei tohi sattuda vaenlase kätte.» Ja kordas: «Mitte ükski. Kas mõistate?»

Kui Kuznetsov ikka veel vaikis, ütles Stalin juba teravalt:

«Teie isiklikult vastutate selle käsu täitmise eest. Ja hoiatage, et igaüht, kes seda rikub, karistatakse karmilt. On teile kõik selge?»

Kuznetsoville tundus nüüd, et need teravad ja isegi ähvardavad sõnad polnud määratud enam mitte temale ega isegi mitte inimestele, kel tuli laevad mineerida. Talle tundus, et Stalin oleks nagu tahtnud mõista anda vaenlasele, kes polnud Moskvast enam kaugel: riik teeb kõik, on valmis kandma ükskõik milliseid ohvreid, läheb lõpliku võidu nimel vastu ka kõige suurematele kannatustele.

Sellele vaatamata oli aga Stalin öelnud need sõnad just temale, Kuznetsoville, ja seetõttu vastas rahvakomissari küsimusele: «On teile kõik selge?» lühidalt:

«Just nii, seltsimees Stalin.»

«Siis,» ütles Stalin, tõustes ja kirjutuslaua poole astudes, «koostage Tributsile telegramm: on antud käsk laevad põhjalaskmiseks ette valmistada.»

Andmata endale aru, mida teeb, ütles Kuznetsov nüüd mingile sisemisele häälele alludes valjusti:

«Niisugusele telegrammile mina alla kirjutada ei saa.»

Nüüd seisis temagi püsti, pingul kui pillikeel, ja vaatas aeglaselt eemalduvale Stalinile järele.

Viimane pöördus järsult ümber. Tihedad süsimustad kulmukaared tõusid kõrgele.

«Miks?» küsis Stalin ja tema häälest kostis pigem imestust kui ähvardust.

Kuznetsov vastas nagu raporteerides: «Sellepärast, et Balti laevastik allub operatiivselt Leningradi rinde ülemjuhatajale. Ja niisuguse, niisuguse...» ta peatus sobivat sõna otsides, «...erakorralise ülesande täitjal ei tohi olla kahtlusekübetki, et küsimus on Peakorteris igakülgsest läbi arutatud ja otsus isiklikult teie poolt kinnitatud. Sõjalaevastiku rahvakomissari korraldusest on selleks vähe.»

Seejärel jäi ta vait, oodates vihapurset.

Kuid ka Stalin vaikis.

Millest mõtles ta nüüd, vaadates tema ees valveseisangus pingsalt ootavat ning otse talle silma vaatavat admiralit? Kas mitte sellest, et Kuznetsov püüab sel raske tunnil vastutusest kõrvale hiilida? Kuid ta võis ka mõelda, et rahvakomissaril on sisuliselt õigus, ja poleks võib-olla tõepoolest õige nõuda, et ta üksi niisugusele käskkirjale alla kirjutaks.

Pingeline vaikus kestis mõne hetke. Lõpuks pöördus Stalin ümber, astus paar sammu ja jäi siis seisma kaartidega kaetud pika laua juures.

Kuznetsov astus samuti mõned sammud lauale lähemale ja nägi üle Stalini õla, et see vaatab väikest Loode- rinde kaarti, millele punase pliiatsiga tõmmatud rinde- joon kulges otse Leningradi külje alt läbi. Lõpuks lausus Stalin aeglaselt:

«Hea küll. Mingi Boriss Mihhailovitši juurde ja tehke see käskkiri kahe allkirjaga — teie ja tema omaga.»

«Kas lubate lahkuda?» küsis Kuznetsov, lootes, et Stalin veel midagi ütleb.

«Minge,» vastas Stalin lühidalt ja kummardus uuesti kaardi kohale.

Punaarmee kõrgema ülemjuhatuse hulgas oli Nõukogude Liidu marssalil Boriss Mihhailovitš Šapošnikovil tohutu autoriteet. Temast peeti lugu niihästi ta suurte sõjaliste teadmiste ja mitmeaastase staabitöö tõttu kui ka isiklike omaduste pärast. Marssali iseloomus olid omapäraselt kooskõlas pehmus ja kindlakäelisus, otsustusvõime ja ettevaatlikkus, aus suhtumine töösse ja nõudlikkus oma alluvate suhtes. Ta oli kuidagi eriliselt, ainult temale omaselt taktitundeline ja delikaatne.

Sõjaväelased pidasid Šapošnikovist lugu, veel enam — teda armastati. Isegi Stalin, tehes väga vähe erandeid, mille moodustasid vaid kaks-kolm Poliitbüroo liiget, pöördus kõigi poole ainult perekonnanime järgi, kuid Šapošnikovi nimetas alati ees- ja isanimega — Boriss Mihhailovitšiks.

Sel ajal kui toimus Kõrgema Ülemjuhataja ja Kuznetsovi kõnelus, mis neile mõlemale nii raske oli, viibis Šapošnikov oma kabinetis, samas villas Kirovskaja met-

roojaama juures, kuhu Stalin tavatses ilmuda õhtu-poolikuti.

Sel väikesel kahekorruselisel poolkorrusega majal oli kaks sissepääsu. Üks neist, Kirovi tänava poolne, viis Stalini vastuvõturuumi, teist kasutasid aga need, kes Šapošnikovi juurde läksid.

Tegelikult oli seda üsna madalat laudust raske nime-tadagi mingiks välisukseks, kunagi oli siin olnud ilmselt kõõki viiv tagatrepp.

Nimelt sinna, Kirovi tänavale, kihutaski Kremli «ZIS-101», milles istus Kuznetsov, kes juba Stalini vas-tuvõturuumist oli Šapošnikovile telefoneerinud, et on saanud korralduse temaga kiiresti kohtuda.

Rahvakomissar läks mööda kitsast raudtreppi Šapoš-nikovi vastuvõturuumi.

See oli kentsakas tilluke tuba, imelikku araabia kirja meenutavate lae- ja seinakaunistustega. Inkrustatsioon oli ohtralt kulla ja hõbedaga kaetud.

Selles toapugerikus istusid tavaliselt kantseleitoolidel, mis kuidagi ei harmoneerunud eksootiliste seintega, mõned sõjaväelased. Admirali ilmudes tõusid nad kohe püsti.

«Boriss Mihhailovitš ootab teid,» kandis kähku ette üks marssali adjutante, eakas polkovnik, end kirjutus-laua ja seina vahele kiilutud toolilt suure vaevaga üles kergitades.

Kuznetsov avas Šapošnikovi kabineti ukse ja astus üle läve.

Marssal istus, kummardunud suure kirjutuslaua kohale. Paremal, seina ääres, seisis ilmselt varasemast sisustusest siia jäänud ja antud olukorras nii pentsikuna tunduv suur kohmakas puhvetkapp. Vastasseinast viis uks Stalini kabinetti.

Šapošnikov oli valges särgis, mille peal torkasid silma laiad pruunid traksid. Suurte marssalitähedega vormi-kuub rippus tooli seljatoel.

Märganud sisenevat Kuznetsovi, tõusis Šapošnikov püsti, kohendas näpitsprille ninal, sirutas admiralile käe, õnnitles teda õnneliku tagasijõudmise puhul Leningra-dist ja hakkas kiirustades kuube selga ajama.

«Andestage, kullake, et ma teid niiviisi vastu võtan,» pomises ta kohmetult, «aga kuumus teeb liiga.»

Kuznetsov rääkis marssalile paari sõnaga äsjasest

jutuajamisest Staliniga. Šapošnikov kuulas tähelepaneli-kult, teda katkestamata, kui aga Kuznetsov ütles, et hädavajalik on koostada kahe allkirjaga telegramm, hakkas marssal kätega vehkima ja hüüdis nüüd juba hoopis teistsugusel, energilisel, kuid samas anuval toonil:

«Ei, ei, mu armas, mind jätke sellest mängust välja! Minu tegevussfäär on armee, see on aga laevastiku asi. Laevastikul on igivanast ajast oma ülemused olnud. Teie selle käsu saite, teie ka täitke...»

«Aga, Boriss Mihhailovitš,» vaidles Kuznetsov vastu, «Kõrgem Ülemjuhataja käskis just nimelt kahel inime-sel — minul ja teil — alla kirjutada.»

«Kas tõesti?» küsis Šapošnikov umbusklikult ja niisu-guse näoga, nagu kuuleks ta seda esmakordselt, ning vaatas paksude prilliklaaside taga oma tarku silmi vidu-tades Kuznetsovi tähelepanelikult otsa.

Kuznetsovil hakkas veidi ebamugav. Kõik, mis ta äsja oli rääkinud, oli ju puhas tõde — ta poleks endale kunagi, mitte mingil juhul lubanud ebatäpsust Stalini korralduse edasiandmisel. Ja ikkagi tundis Kuznetsov kohmetust, sest oli tema vastas istuva hallipäise ja kõigi poolt lugupeetud mehe eest siiski varjanud üht detaili: oli ju Stalin algul teinud telegrammi koostamise üles-andeks ainult temale. Muidugi, praegu polnud sellel enam mingit tähtsust — Stalin oli oma korralduse muut-nud. Kuid pärast seda, kui Šapošnikov oli lasknud kuul-davale oma küsivalt-umbuskliku «kas tõesti», hakkas Kuznetsovil ometi ebamugav.

Seepärast ütleski ta nüüd nii kindlalt ja ametlikult, kui suutis:

«Seltsimees marssal, Balti laevastik allub operatiivses mõttes Leningradi rinde sõjanõukogule. See on fakt. Selle kõrval allub ta loomulikult kui väeliik ka minule. See on samuti fakt, mille eest ma, iseenesest mõista, kusagile peitu pugeda ei saa ega kavatsegi. Kui aga jutt on terve laevastiku — riigi relvastatud jõudude ühe osa saatusest, ei saa see puudutamata jätta armee Kindral-staapi. On veel üks asjaolu. Sain äsja teada, et Vorošilov on Leningradist ära kutsutud ning tema asemele on määratud Žukov. Georgi Konstantinovitš ei ole niisu-gune inimene, kes võtaks tingimusteta vastu laevastiku juhtkonna korralduse. Seepärast olen veendunud, et

käskkirjale peab peale minu alla kirjutama vähemalt Kindralstaabi ülem. Ma ei suuda endale ettegi kujutada, et teie teisiti mõelda võiksite.»

Šapošnikov vangutas kergelt pead ja kummardus siis laual lebava kaardi kohal nii madalale, et Kuznetsov nägi nüüd ainult tema lühikeseks põetud ja lahkukammitud halle siledaid juukseid. Seejärel ajas ta end uuesti sirgu ja ütles tasa:

«Ei, mu armas, ma ei mõtle teisiti.»

«Võib-olla tundub teile siis, et ma ei andnud seltsimees Stalini käsku täpselt edasi?» küsis Kuznetsov väljakutsuvalt ja tundis end seejuures nii, nagu püüaks välja tirida valusat pindu. «Või... või peate niisugust käsku... ennatlikuks?»

Viimased sõnad lausus Kuznetsov lootusest väriseva häälega, mõistes väga hästi seesuguse lootuse mõtteid.

«Ei, Nikolai Gerassimovitš, seda ma ei arva,» ütles Šapošnikov kibedalt, kuid kindlalt. «Tean ja olen veendunud, et leningradlased kaitsevad oma linna, kuni... viimse võimaluseni. Ja sellele vaatamata on Leningradi olukord väga raske... Sõjas, eriti niisuguses nagu see, peab julgus käima käsikäes ettevaatusega. Aga kui sakslastel siiski õnnestub linna tungida?... Mis saab siis? Kas võib lubada, et vaenlane marsiks sisse töötavate tehaste väravatest, astuks sõjalaevadele ja pööraks nende suurtükid viimaste ellujäänud võitlejate vastu?... Kas elavad andestaksid seda surnutele?... Kas võtavad Leningradi kaitsjad endalt koos viimse hingetõmbega vastutuse tuleviku eest? Ei,» ohkas Šapošnikov ja kordas: «Ei, Nikolai Gerassimovitš. Oleme teiega vanad sõdurid ja teame, et see nii ei ole!»

«Aga miks siis...» alustas Kuznetsov, kuid jäi kohe vait. Ta tahtis küsida: «Miks te siis hoiate kõrvale nii raskest, kuid hädavajalikust kohustusest, mille pärast ma teie juurde tulin?»

Kuid Kuznetsov jättis need sõnad lausumata, mõistes, et see oleks praegu ülearune — vana marssal oli avaldanud mõtteid, mis Kremli lahkumisel tal endalgi peas keerlesid: kui raskena Stalini käsk ka ei tundunud, oli see õige ja hädavajalik.

Šapošnikov aga taipas ilmselt, mida Kuznetsov küsida tahtis.

Ta ütles tasa: «Sõda on sõda, Nikolai Gerassimovitš, ja ilmselt pole vaja teile kinnitada, et sõjas võib juhtuda kõike...» Ta kummardus üle laua Kuznetsovi poole. «Asjal on ju veel teine külg. Nimetagem seda lihtsalt praktiliseks. Kas võite olla kindel, et pärast meie allkirjadega käsu kättesaamist mõni tulipea seal Balti laevastikus ei vii seda täide enne... enne, kui see möödapääsmatuks osutub?»

«Boriss Mihhailovitš,» hüüdis Kuznetsov, «tõeline meremees laseb endale ennem kuuli pähe, kui uputab oma laeva!»

«Selles ma ei kahtle, mu armas, uskuge, ei kahtle!» noogutas Šapošnikov nõus olles pead. «Aga käsk on käsk. Ja kui neile, kellest sõltub selle täitmine, näib,» lisas ta eriti viimast sõna rõhutades, «et Leningradi langemine on vältimatu, siis...»

Marssal lahutas käsi ja jätkas, nõjatudes vastu kõrget, nikerdustega kaunistatud tooli seljatuge:

«Vaadake, Nikolai Gerassimovitš, sõjas on omapärane dialektika. Ja nagu iga dialektika ei piirdu seegi formaalse loogikaga. Kui sellisest loogikast lähtuda, saavutab vaenlane ühe võidu teise järel. Kuid sellele vaatamata,» lisas ta häält kõrgendades, «sellele vaatamata on vaenlast juba tabanud ebaõnn. Pidi ju Hitler vangilangenud sõdurite ja ohvitseride seletuste järgi täna olema juba nii Moskvas kui ka Leningradis. Ja kõik paistis nõnda minevat. Vaenlane pole aga tänaseni ikka veel ei Moskvas ega Leningradiski!»

Šapošnikov lõi peoga vastu lauda ning ajas pea selga. Saanud siis erutusest võitu, võttis ta laualt suure luubi ja hakkas seda sõrmede vahel keerutades rääkima juba tavalise, rahuliku häälega:

«Sõjalise aritmeetika seisukohast näib Leningradi vallutamine sakslaste poolt täna möödapääsmatuna: sakslased on linna blokeerinud ning tulistavad selle tänavaid suurtükkidest. Kuid juhtub sedagi,» kallutas ta end jälle üle laua Kuznetsovi poole, «et situatsioon, millest elementaarsete arvestuste kohaselt enam polegi väljapääsu, võib mõne tunni, mõne ööpäeva jooksul muutuda. Olgu selle põhjuseks siis linna kaitsjate igasuguseid lootusi ületanud kangelaslikkus või mingi tõrge vaenlase sõjamasinas... Laevastik aga, laevastik on selleks ajaks jäädavalt hävinud!...»

Mõne hetke olid mõlemad vait. Lõpuks ütles Kuznetsov halvasti varjatud meeleheitel:

«Aga käsk... Kõrgema Ülemjuhataja käsk...»

«Jah, käsk...» kordas Šapošnikov ja vajus kuidagi kõssi. Ta võttis näpitsprillid eest, pühkis neid valge taskurätikuga, pani uuesti ninale ning ütles siis juba rangelt: «Kõigele vaatamata on Kõrgemal Ülemjuhatajal õigus. Sõda on sõda. On vaid vaja tarvitusele võtta kõik abinõud, et käsk täidetak ainult sel juhul, kui...»

Ta jättis oma niigi selge mõtte lõpetamata ning tegi ettepaneku, kõiki kahtlusi ühe hoobiga kõrvale heites:

«Koostame telegrammi.»

Ta rebis suurest lauaplokist paberilehe ja ulatas Kuznetsovile.

Kui telegrammi tekst valmis oli, küsis Kuznetsov:

«Kelle allkirja me esimesena paneme? Teie või minu?»

Šapošnikov võttis paberilehe ja hoidis seda Kuznetsovi arvates liiga kaua silme ees. Asetas selle siis enda ette lauale ja ütles vaikselt, kuid kindlalt:

«Kõrgema Ülemjuhataja oma.»

«Aga... kuidas siis...» alustas Kuznetsov hämmastunult.

Kuid Šapošnikov katkestas teda poolelt sõnalt:

«Tuleb uuesti tema poole pöörduda. Veenda, et ainult tema allkiri kohustab kõiki, kellest selle käsu täitmine oleneb, tegutsema erilise vastutuse ja... ettevõtetusega.»

«Kas te mõistate,» ägestus Kuznetsov, «et ma ei või ju teist korda...»

«Jah... mõistan,» ütles Šapošnikov ning haaras hargilt ühe paljudest telefonitorudest.

... Kümne minuti pärast olid nad Stalini juures.

Marssal kandis pehmelt, kuid kindlalt ette argumentid, mis olid teda, Šapošnikovi, ning Kuznetsovi sundinud paluma seltsimees Stalinit, et see ise käskkirjale alla kirjutaks.

Paberileht käskkirja tekstiga valendas rohelisel kalevil.

Šapošnikovi ära kuulanud, oli Stalin tükk aega vait ja lausus siis üheainsa sõna:

«Hästi.»

Nii Šapošnikov kui ka Kuznetsov ootasid, et Stalin nüüd kohe telegrammile alla kirjutab. See aga, heitnud

pilgu laual valendavale paberilehele, vaatas kella, astus paar sammu mööda tuba, pöördus siis ümber ning ütles Šapošnikovist ning Kuznetsovist möödudes tasa:

«Jätke see tekst siia.»

III

Vorošilov tunnistas Žukovilt saadud kirja tükk aega. Palju kauem, kui oleks tarvis läinud sinise pliiatsiga kirjutatud kümne sõna lugemiseks:

Andke rinde juhatamine üle Žukovile ja sõitke viivitamata Moskvasse tagasi.

J. Stalin

Ulatas siis kirja enda kõrval istuvale Ždanovile, ilma et oleks viimasele otsa vaadanud, mõõtis hämmastunud pilguga kõiki toas viibijaid, nagu ootaks vastust väljautlemata küsimusele, ning lausus lõpuks:

«Seltsimehed, meie juurde saabub... uus Leningradi rinde ülem armeekindral Žukov.»

Vorošilov pidi kokku võtma kogu oma tahtejõu, et öelda seda rahulikult, puhtinformatsiooniliselt, ilma mingite emotsioonideta.

Sellele vaatamata lõi tema hääl lause keskel kergelt värisema.

Ennast hetkelise nõrkuse pärast hukka mõistes käsutas Vorošilov nüüd juba nõudlikult:

«Andke ülemjuhatajale tool!»

Momendist, millal Vorošilovi kabineti uks ootamatult valla paiskus ja raskel kõnnakul, saabaste kriuksudes marssis tuppa Žukov koos kahe teda saatva kindraliga, kes ukse juurde seisma jäid, valitses ruumis hauavaikus.

Pika kitsa laua taga, mis oli kuhjaga täis kaarte, märkimikke ja kaarditaskuid, jälgisid kahes reas istuvad rinde sõjanõukogu liikmed ja nõupidamisele kutsutud juhtivad staabitöötajad, poliitvalitsuse esindajad, rajoonikomiteede sekretärid ning linna tähtsamate ettevõtete direktorid toimuvat üha suureneva imestuse ja arusaamatusega.

Kui Vorošilov lõpuks pärast pikka pausi teatas, et on määratud uus rindejuhataja, süvenes vaikus veelgi.

Nõupidamisest osavõtjad olid rabatud ega suutnud veel seisukohta võtta. Mõned piilusid vargsi Ždanovi poole, et välja uurida, kuidas tema sellesse kõigesse suhtub, kuid Ždanov istus liikumatult, pilk langetatud.

Vorošilovi järsk käsk: «Andke ülemjuhatajale tooli!» otsekui raputas kõiki. Koosolijad hakkasid oma kohtadel nihelema, keegi staabitöötaja kargas püsti, sööstis seina ääres seisvate tühjade toolide juurde, haaras ühe neist ja viis selle kiiresti Žukovile.

«Istuge, Georgi Konstantinovitš,» pakkus Vorošilov, järsu liigutusega oma tooli eemale lükates, andes Žukovile ühtlasi mõista, et tema koht on nüüd siin, laua otsas.

Kuid Žukov poleks seda nagu märganudki, vaid osutas sõjaväelastele, kes ikka alles ukse juures seisisid:

«Kindralid Fedjuninski ja Hozin saabusid koos minuga. Võtke istet, seltsimehed kindralid.»

Alles pärast seda istus ta pakutud toolile, libistas raske, aeglase pilgu üle toas viibijate ja küsis kuivalt, ilma et oleks otseselt kellegi poole pöördunud:

«Mis küsimust sõjanõukogu arutab?»

Ždanovi selja taga istuv Vasnetsov kergitas end veidi istmelt ja vastas:

«Käesoleval hetkel — linna tähtsamate sõjaliste ja tööstusobjektide mineerimist.»

Žukov oli ilmselt oodanud vastust Vorošilovilt. Ta pööras pea Vasnetsovi poole ja heitnud viimasele sünge pilgu, küsis järsult:

«Milleks?»

Seekord vastas Ždanov. Vaevalt märgatavalt õlgu kehitades ütles ta:

«Juhuks, kui peaks sündima midagi erakorralist, Georgi Konstantinovitš! Vaenlane on teadupärast linna külje all.»

«Just nimelt, Andrei Aleksandrovitš,» ütles Žukov aeglaselt, iga sõna kaaludes. «Teen ettepaneku see küsimus päevakorrast maha võtta ja sõjanõukogu istung ajutiselt katkestada. Pean üksikasjalikult tutvuma olukorraga.» Ja lisas hetke pärast, täites nagu möödapääsmatut formaalsust: «Ega teil midagi selle vastu ole, Andrei Aleksandrovitš?»

Ždanov noogutas vaikides pead.

«Siia kutsutud seltsimehed on vabad,» kuulutas

Žukov. «Sõjanõukogu liikmeid ja sidevalitsuse ülemat palun kohale jääda. Väeliikide ülemjuhatajatel olla oma kohtadel, varsti hakkam teid välja kutsuma. Kõik.»

Kui üks viimase lahkuja järel sulgus, pöördus Žukov staabiülema poole:

«Kus on operatiiv- ja luureandmete kaardid?»

Polkovnik Gorodetski kargas püsti. Ta tundis end kõigist siinviibijaist kõige ebakindlamana — oli ta ju viimase kolme nädala jooksul kolmas komandör, kes täitis staabiülema kohuseid.

Leidnud laual lebavatest kaardihunnikutest kiiresti nõutavad, laotas Gorodetski need Žukovi ette laiali.

Kummardunud nende kohale, puuris kindral pilguga rasvaseid siniseid nooli, mis tähistasid sakslaste üleeile alanud pealetungi Kolpino rajoonis. Hilisemad, vahetult enne istungi algust kaardile kantud nooled rääkisid sellest, et linnast loode pool on vaenlane juba Krasnoje Selos ja et lahingud käivad Uritski ja Volodarski pärast, teiste sõnadega — Leningradi äärelinnas.

Lõpuks tõstis Žukov pea, ajas end sirgu ja ütles longus päi istuva Vorošilovi poole pöördudes:

«Meil, Kliment Jefremovitš, pole aega igasugustest formaalsustest kinni pidada. Sõjanõukogu on koos. Paneme asjale punkti.»

Nende sõnadega võttis ta laualt pliiatsi ja kirjutas hoogsalt operatiiv- ja luureandmete kaartide nurgale: «Rinde juhtimise üle võtnud.» Lisas kuupäeva ning allkirja ja lükkas kaardid Vorošilovi ette.

Viimane vaatas neid hetke, nagu ei taipaks, mida temalt tahetakse, haaras siis aga kähku omakorda pliiatsi ning kirjutas, sellele tugevasti vajutades: «Rinde juhtimise üle andnud. K. Vorošilov.»

«Kui sõjanõukogu liikmed on nõus,» ütles Žukov Ždanovi poole pöördudes, «siis jätkame istungit...» ta vaatas kella, «noh, ütleme, kell kakskümmend kolm null-nüli.»

«Aga, seltsimees ülemjuhataja,» sõnas Gorodetski ebalevalt, «olukord on äärmiselt pingeline. Asja saadud andmete järgi püüab vaenlane Soome lahe rannikule läbi murda. Kas poleks õigem kohe väeosadesse sõita?»

«Sõidame siis, kui on vaja,» katkestas teda Žukov. «Esiolgu aga tuleb teha lõpp asjatule kihutamisele mööda väeosil!»

Laskis siis pilgul libiseda üle ruumis viibijate.

«Kes on sideülem?»

«Mina,» vastas end sirgu ajades jässakas, lühikeseks põetud hallide juustega sõjaväelane. «Kindralmajor Kovaljov.»

«Kus asub kõnepunkt?»

«Keldris, seltsimees ülemjuhataja.»

«Näidake teed!»

Ja Žukov astus esimesena ukse poole.

Suure Isamaasõja veristes lahingutes sirgus andekate Nõukogude väejuhtide uus põlvkond. See ei toimunud üleöö. Nimed, mis sõja kestel said maailmakuulsaks, olid sõja esimestel päevadel, nädalatel ja isegi kuudel tuntud vaid Peakorteri ja Kindralstaabi kitsas ringkonnas.

Isamaasõja alguses olid paljud Punaarmee võtmepositsioonid Kodusõja-aegsete väejuhtide käes. Kuid lahingutules ilmnis, et kauaoodatud pealetungile need kuulsad teenekad komandörid Punaarmeed viia ei suuda.

Võitlustandril karastusid uued väejuhid. Esialgu võitlesid tulevased marssalid veel brigaadide, diviiside ja korpuste eesotsas. Esialgu taganesid nad veel oma väeosadega, juhtides kaitset komandopunktidest, mis asetsesid sageli otse keset lahingumõllu. Nende juhtimisel purustasid Nõukogude võitlejad nende ümber koomale tõmbuvaid vaenlaste üksusi, õppisid hävitama otse kaevikute peale tormavaid tanke, said üle esialgsest paanikast, mille oli põhjustanud tagalas avastatud sakslaste dessant, ja hakkasid aegapidi minema vasturünnakule, võites vaenlase käest tagasi asustatud punkte, mis olid kantud vaid suurtele kaartidele.

Nende väejuhtide hulgas oli nii noori kui ka kesk-ealisi, mõned olid osa võtnud Esimesest maailmasõjast ning Kodusõjastki, kuid väejuhtideks, strateegideks ning taktikuteks, sõjaasjanduse spetsialistideks ja kaas-aegse lahingumeisterlikkuse sepistajateks kujunesid nad nimelt selle, ajaloos enneolematu gigantse heitluse käigus.

Nad kõik paistsid silma erakordse väejuhiandekusega. Nende avara silmaringi, ratsionaalse mõtlemisviisi ning julguse oli kujundanud kommunistide partei, kelle ustavad pojad nad olid.

Niisuguste väejuhtide hulgast kerkis kõigepealt esile Georgi Konstantinovitš Žukov. Oma sõjameheteed oli ta alustanud ratsaväe reavõitlejana. Esimeses maailmasõjas, võtnud seejärel osa Kodusõjast, paistnud pärast seda silma lahingutes Halhin-Goli jõel ja jäänud noortest komandöridest esimesena Stalini soosiva pilgu alla. Vahetult enne sõja puhkemist oli ta Punaarmee Kindralstaabi ülema kõrgel ametikohal.

Seepärast polnud juhuslik, et kui 1941. aasta septembris olukord Leningradi all katastroofiliseks muutus, kutsus Stalin, kes hiljaaegu oli Žukovi vastu olnud ebaõiglane, tagandades ta Kindralstaabi ülema kohalt ja määrares reservrind ülemjuhatajaks, kindrali Moskvasse ning käskis tal asuda Leningradi rinnet juhatama.

Kas Stalinile ei tulnud mõttesse, et on juba hilja midagi parandada? Kas ta uskus, et meie väed Žukovi juhtimisel peatavad vaenlase, kes oli jõudnud juba Leningradi äärelinna? ...

Nii või teisiti, kuid andnud Žukovile käsu kähku Leningradi lennata, ütles ta kibedalt:

«Leningrad on äärmiselt raskes olukorras. Teie kas suudate vaenlase peatada või hukkute koos teistega. Kolmandat võimalust ei ole.»

Sideülem astus teed näidates mööda Smolnõi laia koridori, paar sammu tema järel tulid Žukov ja Vorosilov.

Vastu juhtuvad sõjaväelased andsid neile kähku aupaklikult teed ja jäid isegi pärast väejuhtide möödumist veidikeseks ajaks valveseisangusse.

Žukov astus raskelt, natuke kõikudes, mis reetis temas endist ratsaväelast. Kõndides vaatas ta sõnagi lausumata enda ette maha ega vastanud ühelegi tervitusele. Vorosilov hoidus pool sammu temast tahapoole ning lohistas vanainimeselikult mööda kivipõrandat jalgu järel, mida keegi tema juures varem polnud märganud.

Mida mõtles praegu marssal, mõistes, et sammub viimast korda piki seda koridori? Võib-olla tagusid tema meelekohtades ikka veel need Stalini kümme lühikest, halastamatut sõna? Võib-olla möödus Vorosilovi silme eest neil hetkedel kogu läbikäidud elutee? Võib-olla püüdis ta meeleheitlikult taibata, milliseid vigu ta oli

teinud, et vaenlasel Leningradile nii lähedale pääseda õnnestus? Võib-olla mõistis ta ennast hukka, et polnud leidnud julgust õigel ajal ise Stalinile otsekoheselt ja ausalt öelda, et ülesanne käib talle üle jõu?

Harjunud kogu oma elu jooksul hindama inimeste tegevust mitte lihtsalt nende jõupingutuste, vaid eelkõige saavutatud tulemuste järgi, ei otsinud Vorosilov õigustust ka nüüd, kui asi puudutas isiklikult teda. Ta ei otsinud lohutust sellest, et ka teiste rinnete juhatajatel — Timošenkol ja Budjonnoil — polnud õnnestunud vaenlast peatada ning tagasi lüüa...

Nad laskusid mööda kitsast ja halvasti valgustatud treppi keldrisse. Kovaljov avas terasplekiga ülelöödud ukse, astus sammu kõrvale ning laskis Žukovi ja Vorosilovi ette.

Žukov astus esimesena üle läve ja heitnud kiire pilgu seina ääres seisvate aparaatide kohale kummardunud telegrafistide poole, küsis tema kannul sissetulnud Kovaljovilt:

«Kus saab võtta sidet Peakorteriga?»

«Siia, seltsimees ülemjuhataja,» näitas Kovaljov kähku ruumi kaugemasse nurka.

Aparaadi taga istuv nooremleitnant kargas püsti ja tahtis juba hakata tema juurde tulnud marssalile raporteerima.

«Kas teil on side Peakorteriga?» katkestas Žukov teda järsult.

«Just nii, seltsimees... seltsimees armeekindral,» vastas telegrafist veidi kohmetunult, uurides talle tundmatu kindrali eraldusmärke.

«Kutsuge välja!» käskis Žukov. Tema raske pilk otsekui surus leitnandi uuesti toolile. Leitnant istus aparaadi taha ja lülitas selle sisse.

«Andke edasi,» ütles Žukov. «Aparaadi juures on Žukov. Palun seltsimees Stalinil.»

Ta lausus seda rahulikult, isegi külmalt, vähimagi erutuseta, kuid tema sõnad panid kõiki selles avaras ruumis viibijaid nagu käsu peale päid tema poole pöörama.

Nooremleitnant tippis teksti ära. Pärast lühikest pausi hakkas aparaadist venima kitsas paberilint.

Žukov haaras selle kätte ja luges:

«Aparaadi juures on Vassilevski. Tere. Seltsimees

Stalin on käesoleval hetkel kinni ega saa tulla. Mida talle öelda?»

Lint jäi seisma.

«Andke edasi,» käskis Žukov telegrafisti. «Võtsin rinde juhtimise üle. Punkt. Kandke Kõrgemale Ülemjuhatajale ette, et loodan tegutseda oma eelkäijast aktiivsemalt. Punkt. Žukov. Minu poolt kõik,» lisas ja vaatas küsivalt Vorosilovile, otsekui pärides, kas see ka midagi lisada kavatseb.

Vorosilov tuli kuidagi kõhklevalt aparaadi juurde, jälgis mõne hetke mitte midagi nägeval pilgul telegrafisti sõrmi, heitis siis nagu tardumusest ärgates nõrgalt käega ja lahkus kellegi poole vaatamata ruumist.

Varsti pärast seda kogunesid marssali kutsel Vorosilovi kaabinetti, kust tal nüüd lahkuda tuli, sel ajal Smolnõis viibivad vanemad staabikomandörid ja Leningradi rinde väeliikide ülemjuhatajad.

Seistes pooleldi lahti tõmmatud ja nüüd juba tühjade sahtlitega kirjutuslaua taga — marssali adjutandid olid sahtlid paberitest puhtaks teinud —, vastas Vorosilov peanoogutusega määrustekohasele küsimusele: «Kas lubate?», millega pöördusid tema poole üksteise järel tuppastuvad komandörid.

Peaaegu kõik nad olid viibinud sõjanõukogu istungil ning teadsid, millised muudatused on nende juhtkonnas toimunud. Ja nagu niisugustel juhtudel ikka, keerles igaühe peas tahes-tahtmata ärev mõte: mis saab nüüd minust?

Kuid praegu, vaadates longuspäi laua juures seisvat Vorosilovit, ei suutnud keegi siinviibijaist — ei staabiülem polkovnik Gorodetski, tema asetäitjad ega väeliikide ülemjuhatajad — mõelda endale. Kõik mõtlesid marssalile.

Komandörid, kes praegu siia kokku olid tulnud, oleksid võinud mõnel muul ajal teha hulganisti kriitilisi märkusi tema tööstiili kohta. Paljud mõistsid, et Vorosilovil on üpris vananenud ettekujutused vägede juhtimise meetodikast. Sageli olid nad marssalile endamisi ette heitnud sisemist organiseerimatust, mis ilmnas asjatuse väeosast väeossa kihutamises, kalduvust pikkadeks

ja ilmaaegseteks nõupidamisteks ning harjumust oma alluvatele sageli pähe anda.

Kuid praegusel raskel lahkumishetkel mõtlesid inimesed hoopis muud. Nad tuletasid meelde marssali julgust, lihtsust alluvatega suhtlemisel ja Vorosilovi silmapaistvat osa Kodusõjas, kus peaaegu kõik kohalviibivad komandörid samuti olid võidelnud.

Nad mõistsid, et kui marssal oli tõesti süüdi selles, et polnud suutnud vaenlast peatada enne, kui see Leningradi äärelinna oli tunginud, siis tuleb seda nüüd temaga jagada neil kõigil...

Vorosilov seisis endiselt liikumatuna laua juures ning vaatas üksisilmi ikka ja jälle avanevat ust ja kohmetunult üle läve astuvaid komandöre. Ta oleks väga tahtnud, et sisenevate inimeste tulek niipea ei katkeks, sest see lükkas edasi jumalagajätuhetke.

Viimasena sisenes polkovnik Koroljov.

Vorosilov teadis, et enam pole kedagi tulemas — kõik kutsutud olid kohal — ja et nüüd peab ta lausuma sõnad, mis on temale nii rängad.

Sidesõlmest siia, tegelikult temale enam mittekuulvasse kabinetti tagasi pöördudes oli Vorosilov püüdnud sisemiselt valmistuda selleks viimaseks jutuaajamiseks, leida sõnu, mis aitaksid kõigil, kellest tal nüüd lahkuda tuli, tugevdada võitlusvaimu ja usku võidusse.

Ta tahtis rõhutada, et Kõrgema Ülemjuhataja otsus on õiglane, dikteeritud murest Leningradi saatuse pärast, ja sellega seletada Žukovi määramise põhjust. Vorosilovile tundus, et ta suudab leida rahulikke ning kindlaid sõnu, mis on kaugel igasugusest solvumisest, ja on valmis neid kuuldavale tooma.

Kuid nüüd, kui ta nägi silmi mahalöövaid ning jalalt jalale tammuvaid komandöre, kellega koos tal oli tulnud vaenlase kuulirahe all ning pommirünnakute ajal surmale silma vaadata, komandöre, kellesse ta uskus ja kes uskusid temasse, ununesid kõik varem valmismõeldud sõnad. Teadmise, et ta lahkub Leningradist, ilma et oleks täitnud parteilt ja Stalinilt saadud ülesannet, lahkus ajal, mil vaenlane seisab linna väravas, ja et tal ei tulegi surra kangelasurma käsikähmluses, kui sakslased Leningradi tänavatele tungivad, vapustas Vorosilovit äärmiselt. Ta laskis pilgul aeglaselt libiseda üle kabineti seinte, üle Lenini ja Stalini portree, eesriidega kaetud

suure kaardi ja lahtitõmmatud lauasahtlite, vaatas siis uuesti keset tuba seisvat meestesumma ning ütles käsi lahutades vaikselt:

«Noh, näete... nägemiseni, seltsimehed!... Kõrgem Ülemjuhataja kutsub mind tagasi...»

Need sõnad nõudsid Vorosilovilt äärmist jõupingutust. Ta ütles seda rohkem endamisi, just nagu saaks alles praegu täielikult aru sellest, mis oli juhtunud.

«Mis siis ikka... ju minule, vanamehele, on see paras...» lisas marssal kumedalt. «See pole enam Kodusõda. Seda sõda tuleb pidada teisiti... hoopis teisiti.»

Vorosilovi hääl lõi värisema ja ta jäi uuesti vait.

Kuid sel hetkel, kui kõigile näis, et marssal pole enam suuteline sõnagi lausuma, toimus temas järsku silmanähtav muudatus.

Vorosilov ajas järsku selja sirgu. Tundus, nagu oleks tal iga lihas viimase võimaluseni pingul. Ta lõi pea selga ja hüüdis äkki heleda noorusliku häälega:

«Ja ikkagi lööme sakslased lömmi, seltsimehed! Küll nad, lurjused, Leningradi all endale haua leiavad!»

Ta jäi veel mõneks hetkeks niiviisi seisma — selg sirge, rusikasse pigistatud käed rinna ees, siis aga laskis end pikkamisi uuesti lõdvaks, käed vajusid rippu ja ütles juba vaevalt kuuldavalt:

«Jumalagal!»

Ning hakkas aegamööda ühe komandöri juurest teise juurde sammuma, kordamööda kõigil tugevasti kätt surudes.

Seejärel aga väljus esimesena kabinetist.

Tunni aja pärast tõusis lennuk, marssal Vorosilov ja temaga koos Leningradi saabunud kindralid pardal, õhtuhämarusse vajunud lennuväljalt õhku...

Kell üksteist õhtul astus Ždanovi kabinetti kiirest käimisest hingeldav sõjanõukogu liige admiral Issakov. Ta oli väga erutatud.

«Andrei Aleksandrovitš,» ütles ta pärast teretamist, «admiral Tributs palus mind viivitamatult teiega ühendusse astuda ja ette kanda... ta on praegu ise Kroonlinnas ega saa Leningradi sõita, sest peab täitma väga tähtsa ülesande...»

Ždanov kuulas vaikides. Ta teadis, mis selle tavaliselt

nii tasakaaluka mehe endast välja oli viinud, miks admiral, kes harilikult oli lakooniline ja täpne, ei leia praegu sõnu, et tuleku põhjust selgitada.

Issakov pühkis taskurätiga oma laubalt higi, silus lahukammitud juukseid ja jätkas, end kokku võttes ning rahulikult rääkida püüdes:

«Tund aega tagasi saabus Moskvast siseasjade rahvakomissari asetäitja. Ta andis edasi Peakorteri käsu koostada iga laeva, fordi ja lao mineerimise plaan. Ja seda tuleb teha viivitamata...»

Admiral jäi vait, oodates, mida selle peale kostab Ždanov.

Kuid Ždanov vaikus endiselt. Ta istus süngena, kulumud kipras. Tema haiglane hallikas nägu oli mullakarva. Ainult teravad pruunid silmad vaatasid tursunud laugude alt tähelepanelikult ning uurivalt.

«Andrei Aleksandrovitš,» hakkas Issakov nüüd juba häält kõrgendades uuesti rääkima, «me teame, milline on olukord Leningradi all... Kuid... kas te siis tõesti... kas te siis tõesti peate seda nii lootusetuks? Jutt on ju kogu laevastiku saatusest! Ma ei pöördu praegu teie poole mitte ainult kui sõjanõukogu liikme poole... Teie kui Keskkomitee sekretär olete tegelnud laevastiku probleemidega...»

«Ivan Stepanovitš,» sõnas Ždanov lõpuks vaikselt ja kuidagi võõrandunult, «ma olen juba seltsimees Stalini korraldusest teadlik. Selle korralduse mõtteks on, et ükski laev, ükski ladu, ükski suurtükk ei tohi vaenlase kätte sattuda. Te ju teate, et niisugune on Keskkomitee üldine direktiiv kõigi rajoonide osas, mida ähvardab vaenlase okupatsioon. Mitte ühtki tehast, mitte ühtki kaevandust, mitte ühtki puuda vilja! Meil on raske ja väärtus hävitada seda, mis on loodud partei ja rahva suurte jõupingutustega. Kui aga küsimus seisab selles, kas jätta kõik vaenlasele või hävitada oma kätega, siis ei ole ega saagi olla mingisuguseid kõhklusid. Täitke käsk.»

«Andrei Aleksandrovitš!» lausus Issakov erutatult. «Mis ka ei oleks, aga Balti laevastik on suur jõud! Vaenlane on meie suurtükiväe ulatuses. Peale selle formeerime praegu merejalaväeüksusi. Kogu laevastikul, kõigil — admiralist madruseni — on ainsaks eesmärgiks

aktiivne võitlus vaenlase vastu! Just selles näeme oma põhiülesannet!»

«Ja nii see peabki olema,» ütles Ždanov kindlalt. «Peakorteri käsust teadku ainult väga vähesed: laevastiku juhtkond ja käsutäitjad. Ainult nemad!»

Issakov tõusis aeglaselt püsti. Ka Ždanov tõusis. Admiral oli viivu vait ja küsis siis ebalevalt, sobivaid sõnu otsides:

«Andrei Aleksandrovitš... viimane küsimus... küsin teilt kui... kommunist kommunistilt... millal teie arvates võib tulla käsk?... Teiste sõnadega, millal...» Ta jättis lause lõpetamata ja heitis vaid käega, nagu kõigele kriipsu peale tõmmates.

Ja järsku ta nägi, kuidas Ždanovi ilme muutus. Tema mullakarva põskedele ilmus kerge puna.

«Te küsite minult kui kommunist kommunistilt?...» kordas Ždanov. «Millal?...» Ja suutmata end valitseda, karjatas valjusti: «Mitte kunagi!»

Mõni hetk valitses vaikus. Siis ütles Ždanov juba rahulikult ja karmilt:

«Aga käsk täitke täpselt, nagu nõuab Peakorter.»

Ta vaatas kella. Kümme minutit puudus üheteistkümnest.

«Kohe algab sõjanõukogu istung,» sõnas Ždanov. «Kuna Tributsit ei ole, tuleb teil sellest tingimata osa võtta. Lähil!»

IV

«Kandke ette!» käskis Žukov staabiülem Gorodetskit.

See oli rõõmutu ja ränk ettekanne. Hiljuti formeeritud 42. armee väeosad, kes 55. armee väeosade kõrval kaitsesid Leningradi lõunast, olid pärast kurnavaid lahinguid jätnud maha Krasnogvardeiski ja tõmbunud Pulkovo kaitseliinile. Sel kombel oli vaenlane lõunas jõudnud vahetult Leningradi lähistele ja hakanud peale tungima Pulkovo kõrgendike edelanõlvadel. Asja tegi eriti raskeks see, et põhijõududeks olid selles rajoonis maakaitsevägeüksused. Neile paisati Uritski alla viivitamata abiks SARK-i vägede 21. diviis. Kuid sellest oli ilmselt vähe.

Niisiis, lõunas olid sakslased ainult paari kilomeetri kaugusel Leningradist. Loodes tungisid nad edasi Peterhofi poole. Põhjust ähvardas Leningradi üle kogu Karjala maakitsuse kulgev Soome rinne. Läänes oli vaenlane okupeerinud juba kogu Baltikumi. Idas oli Leningradil ainult üle Laadoga ühendus muu Nõukogudemaaga, mida nüüd juba mõned päevad kunagi triivival jääpangal elanud talvitajate kombel Suureks maaks kutsuti. Laadogastki oli meie vägede käes ainult järve lõunakallas umbes üheksakümne kilomeetri ulatuses. Praktiliselt kontrollis vaenlane, kel oli õhus tugev ülekaal, peaaegu kogu järve ja suuremat osa kaldaid.

Sellest kõigest kandiski praegu ette polkovnik Gorodetski. Ta tahtis, et Žukov saaks täieliku ülevaate olukorrast Leningradi all ning ühtlasi mõistaks, et tema, Gorodetski, ei ole ega saagi olla isiklikult vastutav kujunenud situatsiooni eest, sest on staabiülemale kohal olnud ainult paar päeva. Samas aga mõistis polkovnik, et tema isik teeb uuele rindeülemale praegu kõige vähem muret.

Samal ajal kui Gorodetski, pöördudes peamiselt Žukovi poole, näitas lauale laotatud kaardil Leningradi rinde kõige kaitsetumaid lõike, avanes ootamatult kabineti uks ja tупpa astus polkovnik Koroljov. Heitnud ruumis viibijaile kiire pilgu, just nagu vaadates, kelle poole pöörduda, läks ta Ždanovi kõrval istuva Vasnetsovi juurde ja sosistas viimasele midagi kõrva.

Vasnetsov võpatas, nagu oleks keegi teda järsku torganud, ja sikutas siis Ždanovit varrukast...

Näis, nagu ei märkaks Žukov midagi. Ja staabiülem, nähes, et ülemjuhataja kuulab teda tähelepanelikult, pilku kaardilt tõstmata, jätkas oma ettekannet. Kui aga Vasnetsov hakkas tasakesi midagi Ždanovile kõrva sosistama, pööras Žukov pea nende selja taga seisva Koroljovi poole ja küsis järsult:

«Kes te niisugune olete?»

Koroljov kohmetus ega saanud sõnagi suust. Ta oli Žukovi saabumise hetkel viibinud sõjanõukogu istungil, hiljuti aga koos teiste juhtivate staabitöötajatega end temale esitlenud.

«Ma küsin, kes te niisugune olete ja miks te luba küsimata siia ilmusite!» kordas Žukov.

Valveseisangut võttes vastas Koroljov valjusti:

«Polkovnik Koroljov staabi operatiivosakonnast.»

Astus siis sammu ettepoole ja lisas juba veidi tasem:

«Seltsimees ülemjuhataja! Äsja saabus teade, et sakslased on murdnud läbi Kirovi tehase territooriumi.»

Kõik, kes viibisid sel hetkel kabinetis, olid tema sõnadest rabatud.

Kõik, kuid ilmselt mitte Žukov.

Püsti tõusmata ja oma asendit muutmata vaatas ta tigeda härja pilguga altkulmu Koroljovile otsa ning küsis vihaselt:

«Missugustest sakslastest te räägite?»

«Ma... ma ei tea,» vastas Koroljov segaduses, «praegu just teatati telefoni teel ja ma arvasin, et...»

«Kes teatas?» katkestas teda Žukov.

«Miks ta ometi esitab liigseid küsimusi?!» mõtles Koroljov. Hetkeks kujutles ta, kuidas niisuguses olukorras oleks toiminud Vorosilov. Ilmselt oleks ta silmapilkselt katkestanud istungi, karanud autosse ja... Kuid võib-olla, mõtles Koroljov, ei jõudnud kohutav teade lihtsalt uue ülemjuhataja teadvusse?...

«Kas jäite kurdiks või, polkovnik?» kõrgendas Žukov häält.

«Seltsimees ülemjuhataja!» ütles Koroljov endast võitu saades. «Telefoni juures oli Kirovi tehase rajoonis paikneva hävituspataljoni komandör major Sidorov. Ta kinnitab, et sakslased...»

«Kui palju neid on?»

«Seda ma ei tea,» vastas Koroljov, saades nüüd juba isegi aru, et tema vastus kõlab pentsikult. «Pidasin vajalikuks aega viivitamata ette kanda! Pataljonikomandöril käskisin aga telefoni juurest lahkumata oodata edaspidiseid korraldusi.»

«Sideülem,» ütles Žukov, pöördudes järsult laua kaugemas otsas istuva Kovaljovi poole: «Ühendage see paanikatekitaja minuga.»

Ta tegi peaga liigutuse kirjutuslaual asetsevate telefonide suunas.

Kovaljov ruttas pooljoostes kabinetist välja.

Koroljovi sõnadest vapustatud Ždanovile tuli samuti pähe mõte, et Žukov lihtsalt ei kujuta endale ette, kus asub Kirovi tehase, ei tea, et see on juba päris linna piires!

«Georgi Konstantinovitš,» ütles Ždanov, «vahest peaks siiski viivitamatult sinna sõitma?...»

Sel hetkel kandis Kovaljov lävelt ette:

«Major Sidorov on telefoni juures, seltsimees ülemjuhataja!»

Žukov tõusis ja astus nagu vastu tahtmist telefoni juurde. Kovaljov jõudis temast ette, haaras pihku ühe arvukatest telefonitorudest ja ulatas selle ülemjuhatajale.

Žukov tõstis toru pikkamisi kõrva juurde ja ütles, sõnu pisut venitades:

«Kuula, sina paanikatekitaja! Kes sul sinna ilmusid?... Ma ei küsigi, kas sakslased või türklased! Ma küsin: kui palju neid on? Kanna ette ainult seda, mida oled oma silmaga näinud, selge!»

Pingelises vaikuses kuulas Žukov majori vastust. Kõik toas viibijad jälgisid hinge kinni pidades ülemjuhataja näoilmet. Nad nägid, kuidas Žukovi huuled pikkamisi tõmbusid kalgile muigele.

Lõpuks hakkas Žukov rääkima, hääldades hoolikalt iga sõna ning vahetevahel pause tehes, et vastust ära kuulata:

«Mida sa juhid? Lasteaeda või hävituspataljoni?... Kui hävituspataljoni, siis hävita! Pealegi pole sa neid oma silmaga näinud!... Nüüd kuula! Kui sinu lõigus üksainuski sakslane läbi murrab, olgu siis tankil, mootorrattal või kepphobuse seljas, lasen maha! Sinu lasen maha, said aru?!»

Ta viskas toru hargile. Läks seejärel raske hooga sammuga oma kohale tagasi, laskus toolile ja ütles:

«Ise ei tea mitte tuhkagi... Jaokomandör olevat ette kandnud, et kusagilt lääne poolt liiguvad tehase suunas tankid. Ja vist isegi mitte tankid, vaid tank, pärast aga selgub, et hoopis tankett!... Paanikatekitaja!»

Ta heitis pilgu ikka veel liikumatult seisvale Koroljovile ja jätkas, nüüd juba ainult tema poole pöördudes:

«Kui te veel kord niisuguse paanilise teatega siia sisse tormate, võtan kupud maha! Nüüd aga sõitke Kirovi tehasesse. Neljakümne minuti pärast kannate telefoni teel ette, mis sakslased sinna järsku tekkisid. Ja mitte minule, vaid minu adjutantidele!»

«Kuulen, seltsimees ülemjuhataja!» vastas Koroljov

juba käigu pealt ning imestas isegi, miks ta hääli nii reipalt, koguni rõõmsalt kõlas.

Pöördunud staabiülem poole, ütles Žukov:

«Jätkake!»

Ja kummardus uuesti kaardi kohale.

Ettekanne jätkus. Staabiülem rääkis nüüd sellest, et kõige viimaste andmete järgi on vaenlasel õnnestunud hõivata osa Uritskist...

Žukov kuulas teda nohisedes. Kaks korda katkestas ta polkovnikut repliigiga: «Lühemalt!» Ja siis näis Gorodetskile, et ülemjuhataja kuulab teda ainult vormi pärast.

Kuid staabiülem eksis. Žukovit huvitas tema ettekandest lihtsalt üksnes see, mida ta ise varem ei teadnud.

Aga Žukov teadis juba üpris palju. Asjata polnud ta veetnud paar tundi Kindralstaabi operatiiv- ja luurevalitsuses, kuhu oli läinud otse Stalini kabinetist. Kindralstaabis oli Žukov uurinud olukorda niihästi Leningradi all kui ka teistel rinnetel, muidu oleks olnud võimatu saada ülevaadet sakslaste armeegrupi «Nord» potentsiaalsetest võimalustest.

Žukov polnud asjata kulutanud ka seda aega, mis oli möödunud hetkest, millal ta telegraafi teel Stalinile ette kandis, et on rinde juhtimise üle võtnud.

Nüüd kujutas ta juba hästi ette kogu lahingupilti Leningradi lähistel ja oli just seetõttu kindel, et Kirovi tehase territooriumile võis läbi murda vaid mõni juhulik, tähtsusetu sakslaste väesalk, mis ei kujuta endast tõsist ohtu.

Žukov kuulas rinde staabiülemat ettekannet ja näis juba olevat unustanud äsjase intsidendi.

Kuid enamikule juuresviibijatele oli see jälle jätnud.

Olgugi et pehme loomuga Vorosilov sageli pähe andis ja inimeste peale karjus, valimata väljendusi, hääldas kõiki ebameeldivalt uue ülemjuhataja ääretu kalkus, isegi julmus.

Kuid neid ei rabanud ainult see.

Nad olid harjunud temperamentse ja kõigele välgikirelt reageeriva Popovi ning iga hetk lahingukeerisesse tormamas oleva Vorosiloviga ning neile näis, et Žukov ilmutas endestamatut kergemeelsust, heites käega ärevale, ei, koguni katastroofilisele teatele.

Loomulikult ei tihanud keegi siin viibivatest sõjaväe-

lastest oma mõtteid valjusti välja öelda. Ka Ždanov ja Vasnetsov vaikisid, kuigi nad oleksid tahtnud juhtida Žukovi tähelepanu lubamatule hooletusele, millega see saadud teatesse suhtus. Kuid nad vaikisid, kartes kõigutada uue ülemjuhataja autoriteeti, kes oli siia saadetud isiklikult Stalini poolt ja liiatigi nii erakordsetel asjaoludel.

Žukov ei näinud aga üldse tundvat, et tema pea kohale niisugused pilved kogunevad. Paistis, et teda üldse ei huvita, mida mõtlevad temast kõik need vaivavad, paigale tardunud inimesed.

Polkovnik lõpetas ettekande. Žukov tunnistas endiselt keskendunult kaarti. Lõpuks ütles ta pead tõstmata:

«Andke täpne õiend, kui suured jõud tegutsevad Uritski ja Krasnoje Selo vahelises lõigus. Kui palju on meil seal teie andmete järgi suurtükiväge?»

Endiselt pead tõstmata kuulas ta ära staabiülem ja suurtükiväeülem vastused. Need olid lühikesed ja asjalikud, paistis, nagu oleksid aruandjad lõpuks kohanevad rindeülemal lakoonilise stiiliga.

«Kõigest järeldub,» ütles Žukov kokkuvõtet tehes, «et vaenlane kontsentreerib oma jõudu siin, Ropša ja Pulkovo vahel, eks ole?» Ta torkas oma lühikese ja jämeda sõrme vastavasse kohta luurekaardil ning siis järsku pahvatas: «Ja mida kuradit te ometi mõtlete, kaitstes kogu rinnet igas lõigus ühesuguste jõududega? Sakslased liiguvad tankikiiludega Uritski ja Pulkovo kõrgendike poole. Just siin kavatsevad nad Leningradi läbi murda. Siia peavadki olema koondatud meie peajõud! Miks te sellele varem pole tulnud? Ma küsin: miks?!»

Žukov mõõtis nõupidamisest osavõtjaid vihase pilguga. Keegi ei pannud tähele, kuidas ta seejuures vargsi vaatas seinakella, ja keegi loomulikult ei teadnud, et Žukov märkis endamisi: polkovnik Koroljovi lahkumisest on möödunud kakskümmend viis minutit.

Kõigi kõrvus kõlas nagu piitsahoop terav küsimus: «Miks?!» Ja kuigi see küsimus polnud esitatud otseselt kellelegi, pöördusid kõigi pilgud tahtmatult Ždanovi poole. Mitte kunagi polnud keegi võtnud endale õigust tema juuresolekul niisugust tooni kasutada.

Kuid Ždanov vaikis. Tema unetutest öödest kurnatud

nägu oli kahvatu, huuled tugevasti kokku surutud. Tundus, et see vaikimine nõuab temalt äärmist pingutust.

Poliitbüroo liikmena ja Keskkomitee sekretärina tundis ta teravalt temal lasuvat isiklikku vastutust Leningradi all kujunenud katastroofilise olukorra eest. See pärast ei saanud uue ülemjuhataja järsk toon teda riivamata jätta, Žukovi viimane küsimus aga kõlas juba otsese etteheitena rinde juhatusele ja sealhulgas temale, Ždanovile.

Loomulikult oleks ta võinud Žukovile nii mõndagi vastata. Kõigepealt oleks ta võinud öelda, et sõjanõukogu pole istunud tegevuseta ja et viimastel päevadel on kõik reservid lõunasse saadetud...

Kuid fakt jäi faktiks: vaenlane oli Leningradi all.

Ja jälle kõlasid Ždanovi kõrvus Stalini vihased sõnad tema ja Vorošilovi aadressil: «Taganemise spetsialistid!»

Ždanov pidas seda etteheidet õigeks. Stalin oli ometi teadlik Leningradi kaitsjate ennastsalgavast kangelaslikkusest, nende vankumatust otsusest linna mitte vaenlasele loovutada.

Kuid poliitikuna, partei juhina mõistis Ždanov, et sel hetkel, kui Stalin need rasked sõnad ütles, oli temale tähtis vaid see, et vaenlane peatamatult Leningradile läheneb...

Ja see kibe teadmine sundiski Ždanovit vaikima ning mitte reageerima Žukovi käitumisele.

Ždanov mõistis: Stalini äkiline otsus rindeülem välja vahetada oli tingitud tema kahtlusest, et senine juhtkond pole suuteline linna kaitsma.

Nähes, et kõigi pilgud on pööratud temale, ütles Ždanov tagasihoidlikult:

«Georgi Konstantinovits, situatsioon, mida praegu kaardil näete, on välja kujunenud sõna otseses mõttes viimaste tundide jooksul. Kuid sellele vaatamata on teil õigus. Vägede jaotus rinnetel ei vasta enam olukorra nõuetele.»

Võib-olla just see rõhutatud tagasihoidlikkus meenutas Žukovile, kui kõrgel ametiredelil asub temast paremal istuv mees.

Heitnud uuesti vargsi pilgu kellale, ütles ta asjalikult, nüüd juba otse Ždanovi poole pöördudes:

«Kõige nõrgemat rindelõiku kaitseb praegu neljakümne teine armee. Kas nii, Andrei Aleksandrovits?»

See «kas nii» ja pöördumine nime- ja isanime pidi oli Ždanovile lõivuks endise jämeduse eest ning pidi väljendama lugupidamist, mida Žukov pidas nüüd vajalikuks avalikult näidata. Selle nimel ta oma retoorilise küsimuse esitaski: kõigile siinviibijaile, kaasa arvatud Žukov ise, oli selle armee asukoht väga hästi teada.

Ždanov noogutas vaikides.

«Järelikult,» jätkas Žukov, «on vaja...»

Kaugemale ta ei jõudnud. Kabineti uks avanes ja sisse astus Žukovi adjutant. Ta ruttas ülemjuhataja juurde ja hakkas sellele midagi kõrva sosistama.

«Valjusti!» andis Žukov tuseselt õlgu kergitades käsu. «Mis sa sosistad kõrva nagu poiss tüdrukule külasimanill!»

Adjutant ajas end sirgu, võttis valveseisangu ja raporteeris valju häälega:

«Seltsimees ülemjuhataja! Polkovnik Koroljov kandis telefoni teel ette: Kirovi tehase rajoonis pole vaenlasest jälgegi. Haigla piirkonnas, see tähendab paar kilomeetrit Kirovi tehasest lõuna pool, puged läbi tähtsusetu grupp vaenlase mootorrattureid — ilmselt olid need luurajad. Aga selleks ajaks, kui Koroljov kohale jõudis, olid needki hävitatud.»

Adjutant jäi vait, olles Žukovi ees endiselt valveseisangus.

«Hüva,» kohmas see. «Ära sega! Võid minna.»

Lastes kõigiti paista, et ei märganud, millise kergendusega kõik kohalviibijad adjutandi sõnu kuulasid, jätkas ta alustatud lauset ilma mingi üleminekuta:

«...järelikult on vaja muuta jõudude vahetada neljakümne teises ja viiekümne viiendas armees. Neljakümne teine kaitseb Pulkovo—Uritski lõiku, mis praegu on peamine. Seepärast käsin...» tegi ta väikese pausi, oodates, millal staabiülem pliiatsi haarab, «...muuta jõudude vahetada nendes armeedes neljakümne teise kasuks, tugevdades tema rinnet mõnede viiekümne viienda väeosadega. Selge?»

«Aga, seltsimees ülemjuhataja,» sõnas staabiülem pliiatsit kõrvale pannes arglikult, «sellega nõrgendame Kolpinot kaitsvaid vägesid, mille vaenlase luure varem või hiljem kahtlemata kindlaks teeb...»

«Lõpetage lobisemine!» katkestas teda Žukov. «Varem... hiljem... Igale reaoperaatorile staabis on

selge, et kui me ühes kohas rinnet tugevdame, siis teises kohas oleme jõudude ümbergrupeerimise tagajärjel nõrgemad! Praegu on kõige ohtlikum lõik Pulkovo—Uritsk. Sinna tuleb paisata peamised jõud ja vaenlast tuleb peksta just seal!»

Sel hetkel ei pööranud vist ükski sõjanõukogu liige erilist tähelepanu sõnadele «peksta vaenlast». Mitte «kinni pidada» ega «tagasi hoida», mitte «tõkestada vaenlasel teed», vaid just nimelt «peksta»! Kuid praegu ei märganud seda keegi: kõigi tähelepanu oli koondunud Žukovi poolt seatud ülesande praktilisele küljele.

Mõned juuresolijad vahetasid pilke. Need paistsid nagu ütlevat: mis siis ikka — vastu vaielda pole mõtet, ettepanek on õige.

Mõistagi polnud Žukovi otsus mingi avastus. Antud olukorras oleks vist iga kogenud väejuht pärast järelemõtlemist toiminud samuti. Kuid see, et Žukov kujunenud olukorrast silmapilkselt praktilise järelduse tegi ja jõudude ümbergrupeerimise ülesande nii selges ja kategoorilises vormis esitas, ei saanud jätta mõju avaldamata ning kutsus välja üldise heakskiidu nagu hiljutine episoodki, kus uus ülemjuhataja oli ilmutanud äärmist külmaverelisust ja kus talle täielik õigus oli jäänud.

Žukov ütles staabiülemale poole pöördudes:

«Käsk vägede ümbergrupeerimise kohta tuleb viivitamata välja saata. Hoiatage armeekomandöre, et nad vastutavad selle täpse täitmise eest oma peaga.»

Seejärel pöördus ta admiral Issakovi poole ja küsis:

«Kus on Tributs?»

«Laevastiku juhataja kutsus välja Moskvast kiire ülesandega saabunud siseasjade rahvakomissari asetäitja,» vastas Issakov püsti tõustes. «Te peaksite kindlasti teadma, milles asi on.»

«Jah, tean. Ja sellele vaatamata andke admiralile edasi,» ütles Žukov järsult, «et edaspidi võib ta sõjanõukogu istungitelt puududa ainult minu loal. Ja astuda läbirääkimistesse... igasuguste rahvakomissaride asetäitjatega alles pärast seda, kui need on endid minule esitlenud. Mis aga puutub kiire ülesandesse, siis on Balti laevastikul käesoleval hetkel vaid üks kiire ülesanne: koondada kogu oma suurtükiväe tuli vaenlase hävitamiseks asja mainitud lõigus, see tähendab Krasnoje Selo—Pulkovo—Uritski piirkonnas. Kogu tuli! Ja

pidage seejuures silmas, et te omadele pihta ei anna, selge!»

Ning ta vaatas Issakovile küsivalt otsa:

«Mida te veel ootate? Loodan, et telefoniside Kroonlinnaga on korras?»

Admiral tuli laua tagant välja ja suundus kiirel sammul ukse poole.

Žukov asus aga juba teise küsimuse juurde.

«Milline on meie vägede paigutus sügavuti?» küsis ta Gorodetskile otsa vaadates. Ja kordas kohe kannatamatult: «Staabiülem, ma küsin: kui lai on meie rinne sügavuti kõige nõrgemates lõikudes linna all? Mida kavatsete ette võtta, kui vaenlasel kõigele vaatamata õnnestub üle Uritski ja Pulkovo läbi murda?»

«Vägedele on antud käsk mitte sammugi taganeda!» vastas staabiülem kõheldes. «Peale selle...»

«Teie käsud on mulle teada,» katkestas teda Žukov. «Samuti nagu see, et neid ei täideta. Ma küsin, mis saab, kui sakslased tõepoolest proovivad läbi murda sellesama Kirovi tehase territooriumile? Mitte paari mootorratturi, vaid suurte jõududega?... Olgu,» heitis ta siis käega, «võite jätta vastamata. Tean teietagi, et kaitse piirdub ainult eesliiniga, linna serval aga regulaarvägesid rinde tagala kindlustamiseks sisuliselt üldse pole. Teie õnn, et sakslane on nii loll ega ole suutnud seda veel välja nuuskida.»

«Midagi seal ikka on, olgugi et tõepoolest vähevõitu,» ütles Vasnetsov vahele.

«Tähendab, sisuliselt ei ole,» lõikas Žukov nagu noaga.

Vasnetsovil oli tahtmine Žukovile otse näkku öelda, et ta ei tohiks käituda nii, nagu poleks siin enne teda keegi üldse mitte midagi teinud. Ta oleks võinud sõjanõukogu või oblastikomitee büroo istungite protokollidele või endiste ülemjuhatajate Popovi ja Vorosilovi käskkirjadele viidates tõestada, et küsimused, mida Žukov praegu nii teravalt tõstatab, on arutusel olnud ka enne tema saabumist.

Kuid Vasnetsov ei lausunud sõnagi.

Mis sundis siis seda julget ja küllaltki ägedat inimest alla suruma iseenesestmõistetavat solvumist? Kas ainult distsipliinitunne, kas ainult aukartus uue ülemjuhataja ja tema suurte volituste ees?

Ei, mitte ainult see.

Olgugi et Žukovi korraldustes polnud midagi printsipiaalselt uut, võrreldes selle kõigega, mida olenevalt olukorrast oli tehtud ka enne tema saabumist, ei jäänud Vasnetsoville märkamata, et kõik need korraldused kõlasid kuidagi uudsel, selgelt, täpselt ja nõudlikult. Ja vaatamata nende nõudmiste kategoorilisusele, solvavale toonile, millega Žukov need esitas, võib-olla isegi — nii imelik, kui see ka ei olnud — just tänu sellele tundis Vasnetsov end nüüd kuidagi palju kindlamana, ta tajus, et kõik, mis siin praegu toimub, on tõepoolest see ainuõige, mida tekkinud olukorras üldse ette võib võtta.

Seepärast ei lausunud Vasnetsov ühtki sõna, mis tal keelel kibelesid. Ta tõusis hoopis püsti ja tahtmatult matkides Žukovi täpset ning lakoonilist ütlemissviisi, kandis lühidalt ette, millised abinõud on sõjanõukogul ja Leningradi linna parteiorganisatsioonil kavandatud juhaks, kui vaenlasel õnnestub läbi murda ning linna tungida.

«Olen teadlik leningradlaste suurest tööst,» ütles Žukov nüüd juba teise, lugupidava tooniga.

Raske öelda, mis just muutis nõupidamisel valitsevat õhkkonda, kas Vasnetsovi kuiv, objektiivne, vähimagi liialduseta ettekanne või Žukovi viimane lause. Ja vaevalt keegi siin viibijaist olekski sel hetkel suutnud endale seletada, milles see muutus seisis, kuid kõiki valdas järsku mingi kindlus- ja ühtekuuluvustunne.

«Ma tean, et just teile, diviisikomissar,» pöördus Žukov Vasnetsovi poole, «on tehtud ülesandeks jälgida, kuidas edeneb kindlustuste ehitamine. Seepärast palungi teid võtta tarvitusele abinõud, et kindlustusvöönd meie rinde tagalas oleks nõuetekohaselt lai. Tehke seda viivitamatul! Kõige järgi otsustades ei kavatse vaenlane paigal tammuda.»

«Georgi Konstantinovitš,» ütles seni vaikinud Ždanov, «te teate, et viimastel päevadel on rindel kujunenud meile äärmiselt ebasoodne olukord. Oleme sunnitud olnud lahinguisse paiskama kõik meie kesised reservid, kaasa arvatud sõjakoolide kursandid, maakaitseväge diviisid ja hävituspataljonid. Meil lihtsalt pole olnud aega ega võimalusi tegelda kaitse kindlustamisega sügavuti...»

Ždanov jäi hetkeks vait. Jäi vait, sest taipas, et ei

vaidle praegu vastu mitte Žukovile, vaid inimesele, kes oli siia saatnud uue ülemjuhataja...

Endale sellest aru andnud, ütles ta juba hoopis teisel toonil:

«Jah, aga praegu pole loomulikult aeg enese õigusdamiseks.»

Võib-olla sai Žukov aru, mis toimub Ždanovi hinges. Jutuajamise teemat muutes küsis ta:

«Mis te arvate, Andrei Aleksandrovitš, kui palju suurtükke ja tanke võiks praegu Kirovi tehastest saada?»

Kiiresti taskuraamatut lehitsenud, ennetas Vasnetsov Ždanovit, tõusis kähku püsti ja nimetas arvud.

«Tooge kõik välja,» käskis Žukov lühidalt. «Lepin Peakorteriga kokku.» Ja pöördunud õhukaitseülem Lagutkini poole, küsis: «Kui palju õhutõrjekahureid võite otsekohe maha võtta ja eesliinile saata?»

«Aga, seltsimees ülemjuhataja!» hüüdis Lagutkin protesteerivalt. «Linna pommitatakse juba nädal aega järgemööda ägedalt. Me ei suuda kindlustada Lenigradi õhukaitset, kui...»

«Vastake küsimusele!» katkestas Žukov teda ja lisas, nüüd juba kõigi kohalolijate poole pöördudes: «Mis kasu on linna õhukaitsest, kui vaenlase tankid tänavale tungivad?»

Ja uuesti Lagutkini poole pöördudes andis ta käsu:

«Viieteistkümne minuti pärast kandke ette, kui palju ja milliseid suurtükke annate. Selge?»

«Just nii, seltsimees ülemjuhataja,» vastas Lagutkin. Heitnud pilgu seinakellale, küsis ta: «Kas lubate lähkuda?»

«Minge. Viieteistkümne minuti pärast kannate minule isiklikult ette. Ja viimaseks,» ütles Žukov, kui Lagutkin oli väljunud, «on ettepanek vabastada polkovnik Gorodetski staabiülemaks kohustest. Rinde staabiülemaks määran kindralleitnant Hozini. Kindral Fedjuninski jääb esialgu minu asetäitjaks. Vastuväiteid ei ole? Küsimus on Peakorteriga kooskõlastatud. Kuulutan kolmekümneks minutiks vaheaja. Selle aja jooksul polkovnik Gorodetskil kindral Hozinile asjaajamine üle anda. Teistel asuda kāske täitma.»

Nende sõnadega tõusis Žukov esimesena laua tagant püsti...

5. septembri hommikul ei äratanud Hitlerit mitte tema kammerteener SS-sturmbannführer Heinz Linge, kes seda alati tegi, vaid füüreri isiklik sekretär ja parteikantselei ülem Martin Bormann. Ja mitte kell kümme, nagu tegi seda Linge, vaid tund aega varem.

Hitleri lähikondlased teadsid hästi, et füürer kannatab unepuuduse all, jääb väga hilja magama ja peab seetõttu hommikust und kalliks. Ning nüüd, kui Bormann Heinz Lingele teatas, et läheb füürerit äratama, oli see mõne minuti pärast teada kõigil punkri elanikel.

Näis, nagu poleks olnud erilist põhjust pidada seda fakti erakorraliseks sündmuseks peakorteris. Kuid asi seisis selles, et Bormanni iga samm äratas erilist tähelepanu.

Neile, kes sedameest lähemalt ei tundnud, võis ta paista tagasihoidliku ja füürerile truu parteifunktsionäärina, kes on ükskõikne auastmete ja autasude suhtes. Kuid möödub aastaid ja põdurad Kolmanda riigi kindralid ning endised natslikud ametnikud, püüdes end puhataks pesta, hakkavad nimetama Nürnbergi silmusest pääsenud Bormanni Hitleri kurjaks geeniusseks.

See tugeva kehaehituse ja toore näoga mees, kes omal ajal oli mõrva pärast kinni istunud, ei olnud tõepoolest maias ei autasudele ega muudele austusavaldustele. Ta ei hinnanud välist sära, vaid eelistas sellele võimu. Tema võimujanu oli aga sõna otseses mõttes kustutamatu.

Olnud omal ajal Hessi asetäitja, ei asunud Bormann mitte niisama lihtsalt parteikantselei ülemaks vabanenud ametikohale. Temast sai Hitleri isiklik sekretär ja Berghofis asuva maja valitseja. Ta muretses Hitleri isiklikku kogusse maale, viibis vahetpidamata füüreri läheduses ja kuhu see ka vaatas, ikka ja alati nägi ta vaikivat Bormanni, kes oli valmis täitma ka kõige delikaatsemaid ülesandeid.

See kinnine ja sõnaaher mees oli suurepärane intrigaan, oma ala meister.

Göring, kes kartis iga sorti võistlejaid, oli vastu Bormanni määramisele parteikantselei ülemaks, kuid jäi kaotajaks põoleks ning pidi peitma sügavale hinge-soppi vihkamise mehe vastu, kes pretendeeris füüreri esimese, olgugi salajase nõuniku osale.

Isegi nii tark ja kogenud intrigaan nagu Goebbels kartis Bormanni ja eelistas teda mitte näha oma vaenlaste hulgas.

Ja nüüd, kui Bormann, kasutades isikliku sekretäri õigust, lükkas Linge kõrvale ning suundus ise füüreri magamistuppa, oli igauhele selge, et on saabunud mingi erakordselt tähtis sõnum, mis ilmselt peab Hitlerile meelepärane olema, vastasel korral poleks Bormann seda isiklikult kuulutama tõtanud.

Bormann koputas ja avas ukse. Hitler magas veel kummelitee, mida ta igal hommikul jõi, niipea kui silmad avas, seisis puutumata öökapil voodi kõrval.

Voodi peatsi juurde astunud, kummardus Bormann Hitleri kõrva juurde ja ütles tasa:

«Minu füürer! Sankt Peterburg on sisse piiratud.»

Neist vaikselt lausunud sõnadest piisas, et Hitler silmapilk ärkas. Teki kõrvale heitnud, hakkas ta jalgade abil põrandalt toatuhvleid otsima, istudes öösel võetud unerohust segasena voodiserval kandadeni ulatuvas öösärgis — pidžaamat, seda prantslaste väljamõeldist, Hitler ei tunnistanud —, ja vahtis Bormanni näri pilguga.

Lõpuks jõudis öeldu tema teadvusesse. Ta kargas püsti, haaras Bormannil õlast kinni ja küsis kiiresti häälel, milles segunesid rõõm ja kartus, kas ta mitte valesti polnud kuulnud:

«Kas Leebilt saabus telegramm?»

«Jah, mu füürer. Ja Mannerheimilt samuti. Pool tundi tagasi.»

Bormann pistis käe kuuetaskusse, võttis välja juba desifreeritud telegrammi ja ulatas Hitlerile.

Hitler haaras blanketi, heitis sellele pilgu ja hüüatas: «Prillid!»

Hitleri nägemine halvenes aasta-aastalt ja tähtsaid dokumente lugedes, eriti kui need olid trükitud väikese kirjaga, oli ta sunnitud kasutama prille.

Prille Hitler aga vihkas. Talle tundus, et need ei sobi riigi- ja väejuhile. Seepärast ei ilmunud ajakirjanduses ühtegi fotot, kus füürer oleks kandnud prille. Kõik Hitlerile lugemiseks antavad dokumendid trükiti spetsiaalsel, suure kirjaga masinal.

Ootamata, millal Bormann talle prillid annab, haaras

Hitler need ise öökapilt, pani ninale ja hakkas telegrammi uurima.

Neil minutitel, kui ta ikka ja uuesti luges ridu, millest ilmnes, et von Leebi väed olid jõudnud Neeva äärde ning seega oli Leningrad maismaa poolt blokeeritud, mõtles Bormann, et kui vähe on maailmas inimesi, kellele on antud näha füürerit, suurt füürerit siisugusena: pikas, kandadeni ulatuvas öösärgis, paljaste jalgade otsa pistetud toatuhvlites ning prillidega.

«Ja mida teatab Mannerheim?» küsis Hitler, kiskunud lõpuks pilgu telegrammilt.

«Tema väed on jõudnud välja vanale riigipiirile,» vastas Bormann pidulikult.

Paar konvulsiivset tantsusammu, mis Hitler tegi ajaloolise vaguni ees, kus kunagi Prantsusmaa esindajad võtsid vastu Esimeses maailmasõjas lüüasaanud Saksa-maa kapitulatsiooni ja kus nad 1940. aasta 22. juunil omakorda kapitulatsiooniaktile alla kirjutasid, said teatavaks kogu maailmale, fikseerituna filmilindile, Hitleri praeguste meeletute vaimustushüpete tunnistajaks aga oli ainult Bormann. Ja ta oleks võinud kinnitada, et ei näinud siisugust rõõmupurset ei siis, kui vallutati Minsk, ega siis, kui langes Smolensk.

Tema, Bormann, mõistis Hitlerit suurepäraselt. Need varem vallutatud linnad olid lihtsalt asustatud punktid, olgugi suured ja tähtsad, aga ikkagi ainult asustatud punktid teel praegu veel kättesaamatusse Moskvasse.

Peterburg oli aga sõja üks põhieesmärke. Tõsi küll, plaani järgi oleks linn pidanud langema juba juulis...

Hitler sõnas pühalikult:

«Jäta mind üksi, Bormann.»

Ta tahtis ihuüksi nautida rõõmu suurest võidust.

Kui Bormann oli ära läinud, luges Hitler telegrammi veel mitu korda läbi. Võttis siis prillid eest, heitis hommikumantli õlgadele ja vilistades valssi «Lõbusast lehest», oma lemmikoperetist, läks vannituppa...

Sel hommikul ei leidunud kogu maailmas Hitlerist õnnelikumat ja enesega rohkem rahul olevat inimest. Kõik, mis teda, vaatamata sõja üldiselt soodsale kulule, viimase poolteise kuu jooksul oli ärritanud ja rõhunud — pikale veninud lahing Smolenski all, mis rõõvis elu kümnetelt tuhandetelt Saksa sõduritelt ja ohvitseridelt, kindralite vaikiv vastupanu tema käsule lükata

otsustav lahing Moskva pärast edasi, kuni on hõivatud Peterburg ja Ukraina, luhtaläinud kuu Luuga kaitseliinil —, see kõik taganes uue, silmapaistva võidu taustal kuhugi kaugemale ja kaotas teravuse.

Isegi nii enesekindel ja oma üliinimlikes riigi- ja väejuhvõimetes veendunud inimene nagu Hitler pidi mõistma, et ta on selles sõjas kaotanud juba peale enneolematult suure hulga sõdurite ka kõige tähtsamad, mida enam kuidagi tagasi ei saa, — aega.

Võis pasundada kogu maailmale Saksa sõjaväe suurtest võitudest. Võis vapustada inimeste kujutlusvõimet vallutatud asulate või lahingutega läbitud sadade kilomeetrite loeteluga. Rindeteadetes võis meelevaldselt suurendada vangivõetud sõdurite, ohvitseride ja sissepiiratud väeosade arvu.

Kuid see kõik ei suutnud summutada saatustlikku küsimust: kes siis lõpuks takistab Saksa vägede pealetungi Moskvale ja Leningradile? Miks pole senini, kuigi on käes juba september, kuueks, kõige rohkem kaheksaks nädalaks planeeritud sõda mitte ainult et lõppenud, vaid pole isegi saavutatud ühtegi tõeliselt tähtsat võitu?

Vaatamata inimestevihkamisele ja kinnisideele, et tal on müstiline jõud, kannatas Hitler salaja alaväärsuskompleksi all. Ja selle põhjuseks polnud sugugi mitte füüsilised puudused, nagu seda palju aastaid hiljem on püüdnud seletada mõned kodanlikud ajaloolased, tuginedes Hitleri poolsöestunud laiba arstliku ülevaatuse andmetele.

Põhjus oli hoopis mujal.

Hitler taipas, et paljud teda näiliselt truult teenivad kindralid südamepõhjas teda vihkavad.

Ta oli veendunud, tahtis olla veendunud, et kasutab neid inimesi kuulekate käsutäitjatena oma eesmärkide saavutamiseks. Isegi need, kes hiljuti olid kuulunud salajasse opositsiooni, kartsid nüüd teda, olid hakanud tema ees lipitsema, teenisid teda ennastsalgavalt. Kuid Hitler mõistis, et hingepõhjas vihkavad nad teda endiselt.

Eriti teravalt tundis ta seda nurjumiste puhul, mis olid küll hoolega varjatud ja maskeeritud, kuid siiski nurjumised.

Kõige olulisem, mis Hitlerile ja tema kindralitele kõige rohkem peavalu tegi, oli aja faktor: juba algava

sügise kannul sammus ähvardavalt kohutav Venemaa talv.

Hitler võis lõpuks tagandada, erru saata, arreteerida, surma mõista iga oma kindrali, kuid ta ei olnud suuteline võitu lähendama ega aega peatama...

Von Leebi väed pidid vallutama Peterburgi juba juulis. Linna kaitsvate Vene vägede ennenägematu vaprus oli aga kõik Hitleri plaanid sassi ajanud. Põhjarinne aheldas peaaegu kolmandikku kõigist Saksa vägedest, tankidest ja lennuväest, mis olid nii vajalikud Idarinde keskosas, lõögiks Moskvale! Selles seisiski põhiprobleem!

Ja nüüd oli kõik lõpuks ometi lahendatud. Peterburg oli piiramisrõngas!...

Hitler ei kahelnud hetkegi, et sissepiiratud linn on määratud hukkamisele ja alistub õige varsti.

Kuumas vannis lesides manas Hitler vaimusilma ette pilte lähimast minevikust: nende mälestuste taustal paistis võit Peterburgi all veel tähtsamana, sõja kogu järgnevat käiku määravana.

Ta nägi end jälle Borissovis, Venemaa linnakeses, kus kuu aja eest oli asunud von Bocki staap — armeegrupi «Mitte» ülemjuhataja komandopunkt. Hitler oli sõitnud sinna augusti keskel, tulivihane ebaõnnestumiste pärast Keskrindel.

Vana preisi kooliga uhkeldav kuivetu feldmarssal oli seisnud kaardi juures ja kandnud ette rindel valitsevast olukorrast. Küll otse välja ütlemata oli ta kogu oma jutuga mõista andnud, et suuremate abivägedeta on võimatu pealetungi jätkata. Sõnades oli von Bock olnud agressiivne ja ihanud pealetungi. Kuid alltekst oli kõlanud hoopis teisiti: Nõukogude väed pole kaugeltki purustatud. Neile antavatele hoopidele vaatamata ei tagane nad paaniliselt, vaid hoopis vastupidi — püüavad vahetpidamata peale tungida. Ja praegu pole aeg mõelda pealetungile, vaid sellele, kuidas hoida enda käes vallutatud Jelnjat ning kuidas purustada Smolenski all meeletult vastupanev Nõukogude väegrupp.

Von Bock oli rääkinud rõhutatult ükskõikselt, just nagu ei märkaks, kuidas süngelt vaikiv füürer pikka-misi raevust värisema hakkas.

Lõpuks polnud Hitler enam vastu pidanud, vaid oli küsinud varjatud ähvardusega:

«Ja mida te siis lõpuks soovitate, von Bock?»

Feldmarssal oli pärast lühikest mõtisklust vastanud:

«Kui pole lootust suurtele abivägedele... ma mõtlen selle all armeegrupi «Nord» ümberpaigutamist, siis on antud olukorrast üksainus väljapääs: võtta sisse kindlad positsioonid ja Venemaa talv kuidagi üle elada.»

Ta oli seda ütelnud temale nii võõral pugejalikul, isegi anuval toonil, kuid...

Hitlerile meenus, millise mulje olid talle tookord jätanud need sõnad. «Šantaaž, jäme šantaaž!» oli ta hüüda tahtnud. «Te teate ju väga hästi, et ma ei nõustu kunagi pidama talvesõda, teate, et vajan võitu praegu, viivitamata, ja tahate sundida mind lõpetama pealetungi Peterburile, et paisata teile siia von Leebi väeosad! Ei, ei ja veel kord ei! Kõik areneb edasi varem kindlaks määratud plaani järgi: eelkõige Peterburg ja Ukraina, edaspidi aga Moskva! «Edaspidi» ei tähenda «kunagi». See sünnib varsti, kahe-kolme nädala pärast, mille jooksul Peterburg peab meil jalge ees lamama!»

Kuid tal oli õnnestunud end vaos hoida. Napisõnaliselt, jaheda, vasturääkimist mittekanatava tooniga oli ta korranud oma plaani: kõigepealt tuleb vaenlane jätta ilma talle eluliselt vajalikest piirkondadest. Lõunas edeneb pealetung edukalt. Varsti, üsna varsti täidavad ka von Leebi väed oma ülesande ja siis paisatakse nad siia, Idarinde keskossa, ja päevakorrale tõuseb Moskva...

Kuid, nagu see ikka juhtus, polnud ta lõpuni vastu pidanud ja rahulikult ning tasakaalukalt alustades oli hakanud viimaks hüsteeriliselt röökima. Oli karjunud, et ei luba oma plaane sassi ajada, et operatsioonid Idarindel kulgevad edukalt, väga edukalt, olgugi et vaenlastel oli rohkem tanke ja lennukeid, kui võis oletada sõja eelõhtul saadud andetute luurajate andmete järgi...

Soojas vannis liikumatult lamava Hitleri näole tekkis valulik grimass. Talle meenusid tookord väljalipsanud sõnad. Andmata endale aru, mis räägib, oli ta hüüdnud: «Oleksin ma seda kõike teadnud enne sõjakäigu algust, oleks mul Venemaale kallaletungi otsust tuhat korda raskem olnud teha...»

Õeldu kohutav mõte oli Hitlerini jõudnud alles pärast seda, kui need sõnad juba lausutud olid.

Ta oli segadusse sattunud ja uuesti rääkima hakanud,

püüdes juuresolijaid panna öeldut unustama ning jäädavalt mälestust kustutama.

Meeletult vihates von Bocki, kes oli teda sundinud tegema nii läbimõtlematut avaldust, ning põlates ennast, et oli end lasknud kaasa kiskuda juhile lubamatust hetkelisest nõrkushoost, päästis Hitler kindralite aadressil valla uue sõnatulva. Ta karjus, et Saksa vägede edasiliikumine sügaval Venemaal ületas kõik tema lootused, et südamepõhjas oli ta kartnud Rundstedti peatumist Dnepri kallastel, see aga oli juba tükk maad kaugemale liikunud, ja lõpuks, et punaste kaitseliin Luuga jõel murtakse läbi täna-homme...

Järsku, katkestanud ise oma sõnade voolu, oli ta küsinud terava, nõudliku häälega:

«Kindralid Guderian ja Hoth! Millal on teie tankid valmis uueks pealetungiks?»

Seejärel oli ta süngelt kuulunud, kuidas kindralid loetlesid, kui palju nad vajavad uusi mootoreid ning täiendavaid inimreserve.

Nii oli lõppenud tookordne nõupidamine Borissovis, feldmarssal von Bocki staabis...

Ja nüüd meenus Hitlerile veel üks jutuaajamine.

Augusti lõpul oli siia, tema kabinetti, ilmunud järsku Guderian. Ikka ja jälle oli ta füürerit veenda püüdnud, et otsekohe tuleb alustada pealetungi Moskva suunas, milleks loomulikult oli tarvis ümber grupeerida tunduv osa von Leebi vägedest, siinhulgas motoriseeritud üksused, armeegrupi «Mitte» rindelõiku.

«Ei!» oli Hitler vastanud.

Ja nüüd, meenutades viimase kuu sündmusi, ütles Hitler endale: «Mina võitsin!»

Kahjurõõmsalt kujutles ta, mida olid temast tookord mõelnud kõrgid kindralid, arvates, et sõjaväeakadeemia ning Clausewitzi ja Moltke tööd suudavad asendada juhi üliinimlikku ja selgeltnägevast geenist.

«Ja kellele jäi õigus? Minule või teile?» küsis Hitler mõttes.

Ta tahtis öelda seda valjusti, karjuda neid sõnu kõva häälega, kuid teadis, et praegu ei kuule teda keegi.

Mis siis ikka, kõik kuulevad teda veidi hiljem! Hitler lausa värisenõust, kui kujutles, kuidas ta ilmub igahommikusele operatiivnõupidamisele ja viskab von Leebi telegrammi hooletu liigutusega lauale, Kas keegi

nüüd veel julgeb kahelda, et õigus jääb lõpuks ikka ainult füürerile! Nead, ainult neiad, andetud kõbakkäppadest kindralid, kes apelleerivad venelaste ootamatule vastupanule, on süüdi selles, et sündmuste käik ei ühti kavandatud plaaniga. Ja sellele vaatamata oli võidule pääsnud tema, füüreri geenius! Sõja esimene eesmärk — Peterburg — oli saavutatud! Nüüd on juba võrratult kergem saavutada järgmist, otsustavat eesmärki: vallutada Moskva!...

Hommikul operatiivnõupidamisel füüreri juures valitses ülev meeleolu. Loomulikult teadsid juba kõik von Leebi ja Mannerheimi telegrammidest.

Mitte kunagi varem, välja arvatud sõja esimesed päevad, polnud Göring, Keitel, Jodl, Brauchitsch, Halder ja Warlimont nagu tavaliselt keskpäeval nõupidamisele ilmuvat Hitlerit vastu võtnud nii truualamlikult.

Kuid Hitler polnud halb näitleja ning suutis pakitsevat rõõmutulva tagasi hoida.

Ta ei tahtnud näidata oma kindralitele, kuidas ta oli oodanud von Leebi ja Mannerheimi telegrammi. See oleks võinud saada kaudseks ülestunnistuseks, et välksõda on sisuliselt luhta läinud.

Seepärast ei reetnud Hitler ei sõna ega liigutusega oma juubeldust. Vastanud hooletult kindralite tervitusele, võttis ta istet ning andes nagu tavaliselt ettekandeks sõna maavägede kindralstaabiülemale, poetas moka otsast:

«Halder...»

Iseenesest mõista oli peatähelepanu kindrali ettekandes pühendatud Peterburgi sissepiiramisele.

Seejärel anti sõna luurevalitsuse ülemale. Märkinud, et agentuur- ja õhuluure andmete kohaselt pole vaenlastel Peterburgis tõsiselt arvestatavaid reserve piiramisrõngast läbimurdmiseks, puudutas see möödaminnes üha jätkuvat Nõukogude vägede koondumist Volhovi jõe idakaldale ning avaldas arvamust, et ilmselt on need väed ette nähtud kaitselahinguiks Tihvini suunas ja et seetõttu pole sealt erilist ohtu karta.

Siis hakkas Hitler ise rääkima. Tal oli kange tahtmine nimetada pika laua taga istuvaid mehi lollpeadeks, argpüksteks, koolijütsidest kindraliteks, kes pole väärilised

oma füüreriga ühe päikese all elama, ta oleks tahtnud virutada neile vastu läikivaid, hoolega paljaks aetud lõustu, lüüa neil monoklid silmast ja võidurõõmsalt küsida: «Noh, kellel oli tookord — juulis ja augustis — õigus?»

Kuid ta suutis oma pulbitsevaid tundeid alla suruda. Kuivalt, ülearuseid sõnu vältides, teatas ta, et põhjas on eesmärk faktiliselt saavutatud ja Peterburgi langemine on lähimate päevade küsimus.

Seejärel tegi Hitler korralduse saata von Leebile kaks telegrammi: üks — õnnitlusega 65. sünnipäeva puhul, teine — korraldusega anda hiljemalt 15. septembriks armeegrupile «Mitte» üle lõviosa oma tanki- ja mehhaniseeritud diviisidest, samuti pikeerivate kommitajate koondis otsustavaks pealetungiks Moskvale.

Viimaks teatas Hitler oma otsuse autasustada Mannerheimi Rüütliristiga ja tegi Jodlile ülesandeks viivitamata Helsingisse lennata ning see kõrge autasu marsalile üle anda.

Alles pärast neid korraldusi lubas Hitler endale lausuda paar paatosest nõretavat sõna. Käed risti rinnal ja pilk suunatud üle istuvate inimeste peade kaugusesse, lausus ta pikkamisi, iga sõna rõhutades:

«Moskva vallutamiseks piisab täielikult paarist-kolmest nädalast. Ja nõnda on sõda lõppenud oktoobri keskel, see tähendab — ainult veidi hiljem kavandatud tähtajast.»

Ta tegi pausi ja lisas siis mürgiselt muiates:

«Ajalugu andestab mulle selle tähtsusetu hiline. Ajalugu annab võitjaile alati andeks.»

Saabus pühalik vaikus, mille katkestamist võis endale lubada ainult Göring.

Ta tõusis ordenite särades püsti ning heitnud kohalolijatele kõrgi pilgu, teatas, et eilsest päevast on Peterburg lakkamatute õhurünnakute all, mis vahelduvad linna tänavatele suunatud suurtükitulega.

«Olen veendunud,» ütles Göring ja tema läikivale punsunud näole tekkis midagi naeratusetaolist, «et kui meie väed linna tungivad, leiavad nad elusana eest ainult need inimesed, kes on õigel ajal sügavale pommi-varjendisse pugenud. Meil tuleb nad sealt välja suitsetada nagu prussakaid!»

Järgmisel päeval kuulutas relvastatud jõudude ülemjuhatus ametlikus teadaandes, mis kõigis ajalehtedes ära trükiti ning iga tunni tagant raadios ette loeti, Saksa- maale ja kogu maailmale, et Peterburg on sisse piiratud, ja seega sõja eesmärk kirdes tegelikult saavutatud.

Päev hiljem toimus välisministeeriumis sel puhul pressikonverents Berliini akrediteeritud välismaa ajakirjanikele.

Konverentsil ei esinenud mitte pressiameti šeff, välisministeeriumi pressiosakonna juhataja Otto Dietrich, nagu kombeks, vaid Ribbentrop isiklikult.

Minister teatas, et soovib ise kommenteerida eilsetes ajalehtedes avaldatud eriti tähtsat teadet.

Ta astus Nõukogude Liidu loodeosa kaardi juurde, mis seinal rippus, võttis kepi, torkas selle otsa musta ringiga ümbritsetud punasesse punkti kaardil ja kuulutas pidulikult ja kiirustamata, iga sõna hoolega hääldades ning paljutähendavaid pause tehes, et Peterburgile on silmus kaela heidetud.

Jupiterlambid lõid põlema, surisesid filmikaamerad, plõksusid fotoaparaadid.

Objektiivide ees poseerides kõrgendas Ribbentrop häält, lisades, et samal ajal kui toimub käesolev pressikonverents, pommitavad kümned lennukid linna õhust, suurtükivägi aga saadab tänavale ühe mürsu teise järel.

«Olen veendunud,» kinnitas Ribbentrop muiates, «et juba täna-homme kerkib Smolnõi kohale valge lipp. Noh, kui aga...» muutus tema hääle ähvardavaks, «kui bolševikele meeldib rohkem Coventry ja Rotterdami saatust, siis ei maksa füürerile midagi Peterburg maa- tasa teha.»

VI

Kindralfeldmarssal von Leebe staap asus nüüd Pihkvas.

Päikesepaistelisel septembripäeval võttis von Leeb täies paraadvormis, kõik ordenid rinnal, oma kabinetis vastu staabi ohvitseride ja kindralite õnnesoove sünnipäeva ja füürerilt saadud tervitustelegrammi puhul.

Feldmarssal oli õnnelik. Seni oli sõda Venemaaga

toonud talle üksnes suhtelisi võite, tegelikult aga alan- dust.

Tõepoolest, von Bock võis hoobelda Minski ja Smo- lenski vallutamise, Rundstedti kontos oli aga Ukraina okupeerimine.

Aga millega võis uhkeldada tema, von Leeb? Kiire edasiliikumise, Baltimaadel? Ostrovi ja Pihkva hõiva- misega? Luuga jõe äärde jõudmisega? Need olid mui- dugi tähelepanuväärsed saavutused. Kuid neil polnud otsustavat tähtsust, sest peaülesanne — vallutada otse- rünnakuga Peterburg — oli täitmata jäänud. Alandav ning solvav peapesu, mis von Leeb Hitlerilt oli saanud enam kui kuuajalise paigaltammumise pärast Luuga liinil, ei lähe feldmarssalil eluaeg meelest.

Kuid nüüd oli ta saavutanud revanši. Peterburg on sisse piiratud. Kahe päeva pärast vallutavad väed selle tormijooksuga, kui linn selleks ajaks ise kapituleerunud pole...

Hingepõhjas oli von Leeb usklik inimene. Kui ta augustis, riskides tõmmata enda peale Hitleri veelgi suu- remat viha, saatis peakorterisse ühe telegrammi teise järel palvega anda talle abiväge, uskus ta, et teeb seda jumala tahtel. Kuid veel rohkem uskus ta, et Peterburg on Hitlerile liiga tõsine eesmärk, et otsustaval hetkel keelduda abivägesid saatmast või vahetada välja ülem- juhataja.

Ja von Leeb sai, mida tahtis. Just nimelt täienduseks saadetud soomustankiväed ja lennukid aitasid tal pärast kolm nädalat kestnud tühjaläinud lahinguid murda Kin- gissepa all läbi Luuga kaitseliinist.

Nüüd, otsustava rünnaku eel, oli von Leebe käsutuses peaaegu kakskümmend diviisi. Tõsi, feldmarssalit häiris veidi asjaolu, et need diviisid polnud koondatud ühte löögirusikasse ja et parem tiib on lõunas ning kagus liiga kaugele välja veninud.

Kuid täna ei tahtnud ta mõelda raskustele. Peterburg on piiramisrõngas, rängad õhurünnakud ja suurtükituli kiirendavad linna peatset langemist.

... Kella kahe paiku jäi õnnesoovijate rodu juba hõre- daks. Kuid enne tööleasumist pidi von Leeb vastu võtma veel ühe ohvitseri, kelle ta ise oli eesliinilt ära kutsuda lasknud.

See ohvitser oli major Danwitz.

Muide, majoriks jääb Danwitz saatuse tahtel veel vaid selle hetkeni, mil astub üle von Leebi kabineti läve. Feldmarssal oli nõuks võtnud isiklikult teatada talle aukõrgendusest — Danwitz ülendati ooberstleitnandiks — ja määramisest rügemendikomandöri kohale.

Kui von Leeb rohkem kui kaks kuud tagasi Danwitzi esimest korda välja kutsus, ei teadnud ta, kas Hitler oli selle ohvitseri tema staapi nuhiks läkitanud, või oli major lihtsalt mõne Hitleri «õukonnas» seipitsetud intriigi ohvriks langenud ning seetõttu rindele saadetud.

Nii või teisiti, kuid von Leeb otsustas mitte riskida ja igal juhul võitjaks jääda. Rahuldanud Danwitzi palve saata ta eesliinile, osutas von Leeb ohvitserile ühest küljest teene, ja seda suurema, et usaldas talle eelväesalga juhtimise. Teisest küljest aga, koristanud Danwitzi oma staabist kaugemale, mis oli igal juhul otstarbekas, andis von Leeb talle ühtlasi võimaluse kas hukkuda või silma paista. Viimasel juhul pidi Danwitz feldmarssali arvestuse järgi meeles pidama, kellele ta oma edu eest tänu võlgneb, mis omakorda polnud sugugi tähtsusetu, kui füürer oma endisesse lähikondlasesse nagu varemgi heatahtlikult suhtub.

Ka siin oli von Leeb nüüd omadega mäel, Hitler ei olnud Danwitzi unustanud. Ega majorit asjata Jodli isikliku korraldusega just enne Hitleri saabumist armee-grupi «Nord» staapi välja nõutud. Danwitz kutsuti füüreri salongvagunisse otsekohe pärast seda, kui tema, Leeb, silmad häbi täis, sealt lahkunud oli.

Mida füürer Danwitzilt küsis? Võib-olla oli juttu ka temast, von Leebist?

Vanas Saksa sõjaväes kehtinud korda meenutades tundus mõtegi, et riigijuhti võis huvitada kolmandajärgulise ohvitseri arvamus oma ülemustest, võimatuna ning ketserlikuna. «Kuid meie ajal,» mõlgutas von Leeb, «on see kõik kahjuks võimalik.»

Salamisi tõmbas von Leeb ikka veel piirjoone enda ja Hitleri ning rahvussotsialismi vahele. Kuid nüüd oli see vaid illusoorne eneserahustamine. Tegelikult oli von Leeb juba kolm aastat Hitleri truu ja kuulekas käsik, kuigi polnud natside partei liige. See oli tema, kellele Prantsusmaa alistamise eest anti Rüütlist, tema okupeeris Sudeedid, tema tungis nüüd tule ja mõõgaga

Nõukogudemaale. Hitleri plaanid olid ka tema, von Leebi plaanid.

Feldmarssali teatav sisemine opositsioon Hitleri ning tema lähikonnaga ei rajanenud mingisugustel printsiipiaalsetel vastuoludel, vaid solvatud eneseuhkusele.

Vana keiserliku sõjaväe ohvitser kannatas alaväärsuskompleksi all, teades, et oli müünud oma mõõga kapralile, kes endistel aegadel tema ees valveseisangu oleks võtnud.

Kuid need tunded löid leekima vaid siis, kui füürer feldmarssalile sõitu tegi. Siis kordas von Leeb endamisi jõuetus vihas: «Kapral, nõme, lihtlabane kapral...»

Kui aga Hitler tema vastu armulik oli, ei andnud von Leeb sellele sõnale enam nii solvavat sisu. Ta ütles endale: «Mis siis ikka, lõpuks oli ka Napoleon kunagi üksnes kapral. See aga ei takistanud hiljem tema teenistusse astumast selliseid hulljulgeid väejuhte, nagu oli Murat, või niisuguseid diplomaate nagu Talleyrand.»

Nii mõtiskles von Leeb ka täna, võttes vastu õnne-soove oma alluvailt.

Alles poolteist kuud tagasi oli feldmarssal kindel olnud, et tema karjäär on läbi, täna aga oli tal samaugune tunne nagu omal ajal Prantsusmaal.

«Kuidas nüüd edasi toimida,» arutles feldmarssal. «Vahest ei maksa saatust enam proovile panna? Võib-olla oleks mõistlikum pärast vägede paraadi Paleeväljakul, mida loomulikult Hitler ise vastu võtma sõidab, paluda füürerit, et see mind kõrge ea ja pödura tervise tõttu erru laseks? Ja asuda oma mõisasse, Peterburgi alistaja loorberipärg peas?»

Kuid mida enam von Leeb endale kujutles perekonnaelu võlusid sugukonnamõisas Königsbergi lähedal, kus ta au- ja kuulsussärast ümbritsetuna hakkab «ilmalikku askeldamist» kõrvalt vaatama, seda rohkem kipus tema südant purema auahnuseussike.

«Miks erru? Miks?!» küsis ta endalt. «Tõmbuda kõrvale just enne sõja võidukat lõppu? Astuda varju just enne seda, kui võidukatele kindralitele hakkavad kaela sadama antasud ning lugupidamisavaldused? Siis, kui lahkel käel hakatakse jagama Venemaa viljakat maad? ...»

Ja järsku torkas von Leebile pähe, et oleneb ju temast, peaaegu kolmandiku Idarindel võitlevate Saksa vägede ülemjuhatajast, oleneb üsnagi suurel määral, millal saabub lõplik võit!

Sõltub ju Moskva saatuse sellest, kui kiiresti tema, von Leeb, suudab paisata von Bockile abiks suure osa oma vägedest, mis vabanevad pärast Peterburgi vallutamist. Järelikult otsustab sõja saatuse lõppkokkuvõttes tema, von Leeb! Ja kui võiduparaadi Punasel väljakul võtab loomulikult vastu füürer ise, siis on väga võimalik, et paraadi juhatamise usaldab ta seekord neile mõlemale: von Bockile ja temale, von Leebile.

Ja sellest kõigest vabatahtlikult lahti öelda? Lahkuda peolt enne kõige maitsvamat rooga? Jätta rivi hetkel, kui jagatakse kõige kõrgemaid autasusid, kaduda sekund enne sinu nime väljahõikamist? ...

Ei, nii võivad toimida ainult ogarad! Ja ega siis kuuskümmend viis aastat kindralfeldmarssalile veel mingi vanus ole! Tema, von Leeb, on suutnud oma postil püsida halbadel aegadel, kui talle osaks said füüreri solvavad sõnad. Miks siis peaks ta lahkuma nüüd, enne võidutundi, kui teda ootavad autasud ja kogu Saksamaa ovatsioonid?!

Äkki katkestas feldmarssali unistusi ootamatult pähekaranud mõte, primitiivsuseeni elementaarne: Peterburg pole ju veel langenud! Ja kõik, mis tema, von Leeb, oma vaimusilma ette maalib, võib reaalsuseks muutuda ainult ühel tingimusel: kui Peterburg on võetud ...

Kuid see linn peab ju langema! Ta on igast küljest sisse piiratud ja otsustavat abi pole tal kusagilt loota. Stalin ei saa tühjaks jätta rinnet ei Moskva all ega ka lõunas. See tähendaks silmapilkselt Nõukogude Liidu pealinna, kogu Ukraina ja Taga-Kaukaasia hõivamist von Bocki ja Rundstedti poolt.

Järelikult mitte keegi ja mitte miski ei suuda päästa Peterburgi saksa kotka küünte raudsest haardest. Isegi füürer on veendunud, et linn langeb lähema nädala jooksul, see inimene aga, mida ka ei räägitaks, on kahtlemata selgeltnägi.

«Niisiis sõltub Peterburgi vallutamisest mitte ainult Moskva, vaid kogu sõja ja ka minu saatusest,» jätkas von Leeb oma mõttemõlgutusi. «Kuid teisest küljest, kui asjale kainelt läheneda, siis pole ka välistatud situatsi-

oon, et Peterburg langeb, võitja loorberipärg aga pannakse mõne teise pähe. On siis vähe neid, kes püüavad veeretada minu kaela süüd Barbarossa plaani esialgsete tähtaegade läbikukkumises? Väga hästi võivad nad ka pärast Peterburgi langemist Hitlerile kõrva sosistada, et minu teened on siin minimaalsed ja et kui varem oli mind raske tagandada, sest see oleks võinud kogu maailmas esile kutsuda väärarvamusi lüüasaamise kohta Peterburgi all, siis nüüd on saabunud paras aeg mind teenitud puhkusele saata! ...»

Von Leeb teadis hästi, mis Rastenburgi metsas toimub. Ja mõte sellest, et on palju õnnekütte, kes tahavad kiskuda temalt suure vaevaga kättevõidetud kuulsust, ei andnud feldmarssalile rahu isegi siis, kui ta hõljus meeldivate unistuste maailmas.

Ta tundis, et Hitleri «õukond», nagu von Leeb mõttes nimetas riigikantsleri lähikonda, mis tegelikult juba ammu oli astunud praktiliselt ainult paberil eksisteeriva ministrite kabineti asemele, ei soosi eriti teda, vana keiserlike vägede ohvitseri, kes pealegi ei kiirustanud natside parteisse astumisega.

Ja von Leeb otsustas teha käigu, mis pidi tõmbama temale füüreri armuliku tähelepanu suure Vene piruka jagamisel.

See käik oli seotud Danwitziga, kes enda teadmata pidi saama Leebi isiklikuks esindajaks ja kaitseliik füüreri peakorteris pärast Peterburgi vallutamist.

Feldmarssal ei kahelnud, et Danwitz, keda Hitler oli meeles pidanud, autasustades teda isiklikult ordeniga, saab pärast sõja lõppu riigikantseleis ja Berghofis jälle oma inimeseks. Tuleb teha nii, et see fanaatiline nats põhjendatult peaks end seekord isiklikult tema, von Leebi tänuvõlglasteks ...

«Härra kindralfeldmarssal! Pataljonikomandör major Danwitz on teie käsul kohale ilmunud!»

Von Leeb torkas monokli silma ja vaatas Danwitzile tähelepanelikult näkku.

Mnjaa, mõtles feldmarssal, poolteise kuuga on see major kõvasti muutunud. Tookord, juulis, näis ta aarialase ideaali kehastusena, vähemalt väliselt. Tema

kõrval oleks Hitler ise, Goebbelsist rääkimata, tundunud alaväärtusliku rassi esindajana. Kahvatu nägu, sinised silmad, nurgeline lõug, heledad juuksed — niisugusena oli Danwitz von Leebile meelde jäänud.

Nüüd seisis tema ees mees, kelle juuksed olid päikese-
lõomas punaseks pleekinud, nagu tuulest ja päikesest pruun ning krobeline ja isegi silmad olid kaotanud oma helesinise teraseläike ning muutunud kuidagi tina-
seks...

Von Leeb märkas seda kõike sekundi murdosa jooksul. Seejärel ütles ta rõhutatult ametlikult, nii et kontrast sõnade sisu ja tooni vahel andis öeldule erilise tähenduse:

«Mitte major Danwitz, vaid ooberstleitnant Danwitz. Ja mitte pataljonikomandör, vaid rügemendikomandör. Korrake raportit!»

Danwitz läks näost üleni punaseks, kui kuulis au- ja ametikõrgendusest.

Püüdes erutusest võitu saada, pöördus Danwitz ühtelugu takerdudes uuesti feldmarssali poole, nimetades ennast elus esimest korda ooberstleitnandiks ja rügemendikomandöriks.

«Tähendab, füürer pole minu vastu usaldust kaotanud!» mõtles ta rõõmsalt.

Danwitz eksis, arvates, et on ülendamise eest tänu võlgu isiklikult füürerile: vastava esildise oli von Leebi initsiatiivil paar päeva tagasi teinud kindraloberst Höppner. Danwitzil ei olnud neist peensustest loomulikult aimu. Esimesel hetkel unustas ta von Leebi tänapäev.

Ja alles siis, kui nägi, et feldmarssal vaikides ikka veel ootavalt talle näkku vaatab, sai ta oma taktitusest aru.

No muidugi, just nimelt von Leebile, sellele vanale ja teenekale väejuhile, peab ta ootamatu ülendamise eest aitäh ütlema!

Danwitzile ei olnud saladuseks, et füüreri peakorteris avaldati feldmarssali suhtes rahulolematust. Juulikuus toimunud jutuajamine füüreriga ning lühikesed kõnelused teda saatvate adjutantidega, keda Danwitz hästi tundis, olid seda vaid kinnitanud. Samal ajal oli Danwitz, kes omal nahal tunda oli saanud, mida tähendab vene-
laste vastupanu ja kui magus on sõdida maal, kus mitte

ainult inimesed, vaid maapind, iga puu ja majaseinad hõõguvad vihkamisest igäühe vastu, kes kannab Saksa sõjaväe vormi, vana feldmarssali vastu südamepõhjas palju leebivam. Nüüd lisandus kaastundele veel midagi rohkemat — pojaliku tänuga segunenud austus.

«Härra kindralfeldmarssal,» ütles Danwitz järsku värisema löönud häälel, selga veel rohkem sirgu ajades, «lubage aupaklikult avaldada tänu nii kõrge hinnangu eest, mille...»

Ta takerdus, jäi hetkeks vait ja endast jagu saanud, jätkas siis valjusti:

«Lubage mul samuti õnnitleda teid sünnipäeva ja meie füürerilt saadud telegrammi puhul. Vägedes ollakse sellest juba teadlik...»

«Tänan,» vastas von Leeb lühidalt. Seda sõna oli tal täna juba väga palju kordi tulnud lausuda. «Muide,» lisas ta, heitnud pilgu Danwitzi hallikasrohelistel mundrikuul teravalt silmahakkavale Raudristile, «mul pole veel olnud võimalust teid isiklikult õnnitleda autasu puhul. Tean, et saite selle füüreri käest.»

«Meie füürer on minu suhtes ilmutanud suurt armulikkust, mida ma ära teeninud pole. Esimese lahingu eest Luuga jõel polnud ma mitte autasu, vaid kõige karmimat karistust väärt,» kostis Danwitz.

«Nende päevade eest olime kõik ära teeninud füüreri õiglase pahameele,» ütles von Leeb kibeduse ja samal ajal teatava üleoleva armulikkusega. «Kuid nii või teisiti, me oleme tema tahtmise täitnud: Peterburg on sisse piiratud ja lamab meie jalge ees...»

«Keegi meie sõjaväes ei kahelnud, et see tund tuleb,» sõnas Danwitz kiiresti.

Ta ütles seda siiralt. Teatav eksalteeritus polnud aga sugugi seletatav sooviga feldmarssali ees puggeda. Danwitzile näis alateadlikult, et teda kuuleb praegu see, kes teda enam kunagi kuulda ei võinud, — surnud kapten Müller.

«Jutuajamisel füüreriga, millise au osaliseks ma tema tahtel sain, ei võinud ma süüd tunnistades seda ka oma sõdurite kaela veeretada. Nema täitsid oma kohust elu säästmata,» lisas Danwitz.

«Te räägite sulatõtt, ooberstleitnant!» hüüdis von Leeb võltspaatoosiga, mis talle nii ebaharilik oli, püüdes Hitleri pailapsele meeldida.

Ja mõtles samas kibedusega ennast kõrvalseisja pilgul vaadata püüdes: «Küll on rasked ja keerulised ajad! Saksa armee feldmarssal peab saba liputama mingisuguse ohvitseriniru ees, kellel pole ei sugupuud ega varandust hinge taga...»

Ta ei suutnud hoiduda kergest vastikusgrimassist. Et seda varjata, pöördus ta järsult ümber ja astus seinal rippuva ning eesriidega kaetud kaardi juurde.

«Tulge siia!» käskis von Leeb ja tõmbas eesriided lahti. Nähtavale ilmus hiiglasuur, peaaegu kogu seina kattev kaart.

«Ma ei kutsunud teid, ooberstleitnant,» sõnas von Leeb, püüdes rääkida kuivalt ja ametlikult, et vähemalt iseendagi ees õigustada oma äsjast nõrkushoogu, «mitte ainult sellepärast, et teatada aukõrgendusest. Selle olete te nii või teisiti ära teeninud. Teie sõdurid on Peterburgile kõige lähemal. Näete, siin.» Ta osutas nimetissõrmega edelast põhja suunduva noole teravikule. «Kümne kilomeetri kaugusel Tsarskoje Selost. Kas nii?»

«Viieteistkümne, härra kindralfeldmarssal,» parandas Danwitz teda korrektselt.

«Need viis kilomeetrit ei mängi enam mingit rolli,» kostis von Leeb veidi ärritatult. «Ei viis ega kümme. Peterburg on tangide vahel. Kui inimest puuakse,» jätkas ta sünge naeratusega, «ei ole mingit tähtsust sellel, kas nõor tema kaelale paras on või mitte. Silmus tõmbub kokku niikuinii kohe pärast seda, kui taburet jalge alt minema lüüakse. Nii et...»

Ta astus kirjutuslaua juurde, võttis selle laekast sigari, pani põlema, tuli siis tagasi kaardi juurde ning jätkas:

«Nii et... Kui venelased ei kapituleeru, alustame otsustavat rünnakut Peterburgile kahe, õigemini poolteise päeva pärast. Pealetungi raskuspunkt langeb järjekordselt Höppneri tankigrupile, täpsemalt — Reinhardti neljakümne esimesele motoriseeritud korpusele... Teil tuleb endale võtta ühe rügemendi juhtimine selles korpuses, ja see rügement peab...» von Leeb tegi paljutähendava pausi ja lõpetas pidulikult, «...esimesena tungima Peterburgi. Näete, siin,» osutas ta sigariotsaga Peterhofi ja Strelna piirkonda.

Danwitz seisis, saamata sõnagi suust. Feldmarssali

ütlus oli teda hingepõhjani vapustanud. See lunastab talle Luuga jõe ääres osaks saanud ebaõnnestumise. Ja kapten Mülleri surma. See vabastab ta piinavatest mõtisklustest, et tema kohus füüreri ees on täitmata jäänud...

«Loomulikult,» jätkas von Leeb, teeseldes, nagu ei märkaks ta Danwitzi meeleolu, «on teie rügemendil au avada Saksa vägede paraad Paleeväljakul. Ma olen veendunud, et paraadi võtab vastu füürer isiklikult.»

Danwitz mõtles, et täpselt niisamuti oli ta feldmarssali ees seisnud kaks kuud tagasi, suutmata leida tänusõnu löögirühma komandöriks määramise eest. Kuid Peterburg oli siis olnud veel kaugeks unistuseks...

«Teil tuleb viivitamata sõita korpuse staapi ja esitleda ennast kindral Reinhardtile uues auastmes,» ütles von Leeb. «Ta teab juba, et jätkate teenistust tema juures.»

Kuid Danwitz ei liikunud paigast.

Feldmarssali hääl jõudis temani nagu seitsme seina tagant. Kõrvus kajas ikka veel: «...esimesena tungima Peterburgi.»

Danwitz ei mõtelnud sel hetkel eelseisva operatsiooni plaanile ega asustatud punktidele, mis Leningradi tungimisel veel enne vallutada tuleb.

Esimest korda pärast ebaõnne Luuga jõel tundis ta rõõmsat kergendust. Järsku kadus kõik, mis viimasel ajal oli südant rõhunud: füüreri käsu täitmatajätmisega seotud hingepiinad, mõrud mõtisklused venelaste arusaamatust ja üha tugevnevast vastupanust, kapten Mülleri surmaeelsed sõnad puurist, mis läbib kergelt pinna ülemised kihid ning murdub kokkupuutel kõvemate põhjakihtidega. Keegi oleks nagu võtnud õlgadelt raske koorma. Talle tundus, otsekui oleks ta põdenud ime-likku, enneolematut tõbe, mis uuristas tervist ning hinge.

Ei, tal polnud endale midagi ette heita. Haigus ei olnud suutnud mõjutada tema tegusid ja ettevõtmisi. Pärast kohtumist füüreriga oli ta vaenlase vastu võidelnud veel meeletumalt, tema suhtumine vangilangenud Vene sõduritesse ja rahulikku elanikkonda oli vastavalt füüreri käsu muutenud veelgi julmemaks.

Ja sellele vaatamata kõlasid aeg-ajalt kõrvus Mülleri kohutavad sõnad, mõtted tulid tahes-tahtmata nende

juurde ikka ja jälle tagasi. Just need mõtted tundusidki talle mingi ohtliku, seletamatu haiguse tagajärjena, haiguse, mille mikroobid elasid selles võõras keskkonnas, selle võõra ja vihatud maa metsades ja soodes...

Ja nüüd siis tundis Danwitz, et see haigus on möödas. Kadunud, nagu käega pühitud. Ta tundis võidu joovastavat hõngu. Sõda ei haisenud enam põlenud inimliha järele, kadunud olid bensinivõõr, soogaasihais ja lämpunud musta pesu lehk.

Praegu tundis Danwitz hoopis uut, peaaegu ununenud lõhna, mis meenutas sõjaeelset Saksamaad, Venemaale sissetungi esimesi päevi.

Von Leebi tulemasina klõpsatus, millega see kustunud sigari uuesti läitis, tõi ta maa peale tagasi. Ning Danwitz ütles karedal ja erutusest väriseval häälel:

«Kas lubate lahkuda, härra kindralfeldmarssal?»

«Minge, ooberstleitnant!» noogutas von Leeb armulikult

Siis vaatas ta ringi, kuhu panna kustunud sigari jupp, ning sobivat kohta leidmata heitis selle südametäiega põrandale nagu kõige viimane, harimatu rünnakrüümlane ja rõõgatas paremat kätt kõrgele tõstes:

«Heil Hitler!»

«Istuge, ooberstleitnant,» ütles kindral Reinhardt pärast seda, kui staabiautobussi sisenenud Danwitz oli oma saabumisest ette kandnud.

Kindral teadis juba, et tema korpuse ohvitser Danwitz on määratud rügemendi komandöriks. Tegelikult polnud tal selle tõusiku vastu midagi, sest see oli lahingutegevuse algul Luuga jõel küll teinud jämeda vea, kuid hilisemates lahingutes, eriti Kingissepa all, silma paistnud julge ning aruka komandörina.

Kuulsust, mõtles Reinhardt, tuleb alati kellegagi jagada, kuna kindralid ju ise rünnakul ei käi. Kuulsust tuleb jagada kas reaalse või kujuteldava reamehega, kes vastavalt ettekannetele esimesena on tunginud ühte või teise asustatud punkti või heisanud lipu selle või teise tähtsa kõrgendiku harjale, kuulsust tuleb jagada ka väeosa komandöriaga, kelle käsutusse too reamees kuulub. See kõik on vältimatu, selline on sõja praktika.

Mis siis ikka, las tungib rügemendiga esimesena Peter-

burgi tänavale füüreri pailaps, ohvitser Arnim Danwitz. See fakt aitab vaid kiskuda peakorteri tähelepanu väekoondisele, mille koosseisu see rügement kuulub.

Sel kombel ühtivad niihästi selle Danwitzi kui ka tema, Reinhardti huvid täielikult.

Nagu von Leebil, nii olid ka kindral Georg Hans Reinhardtil omad arvestused ning kaugeleulatuvad plaanid.

Varem, pikkade ning edutute lahingute ajal Luuga jõel, oleks Reinhardt eelistanud, et Peterburgi tungimise au mõnele teisele väekoondisele oleks usaldatud: niisuguse väeosa komandör muutub tavaliselt ülemuste tähelepanu keskpunktiks ja talle saavad osaks ka esimesed vihakärgatused, kui ülesanne õigel ajal täitmata jääb. Nüüd aga, mil linn oli sisse piiratud, tundis Reinhardt suurt rõõmu, et just tema motoriseeritud korpus otsustava hoobi pidi andma.

Reinhardt ei peibutanud mitte ainult Peterburgi alistaja kuulsus. Omavahel öeldes oli ta sisemiselt veendunud, et mitte vanale von Leebile, vaid just temale oleks Hitler pidanud usaldama armeegrupi «Nord» juhatamise. Jodli staabist inspekteerima sõitnud kindral, Reinhardt sõber juba sõjaeelsest ajast, oli talle jutustanud mõningatest detailidest äsja Hitleri juures aset leidnud nõupidamisest, teatades, et kohe pärast Peterburgi langemist paisatakse Reinhardti korpus Moskva alla.

See pakkus korpuse komandörile uusi, üpris roosilisi perspektiive.

Tudikese Leebi laul on üldiselt lauldud. On päevselge, et pärast Peterburgi langemist jäetakse siia, kirdesse, igal juhul mingisugused väeosad, olgu või kõige minimaalsemad. Armeegrupi «Mitte» ülemjuhataja koht on kinni, pealegi oleks kahel feldmarssalil ühel rindel kitsavõitu. Järelikult jäetakse von Leeb ilmselt Peterburgi, oma endisele ametikohale, millel siis aga pole enam mingit reaalsust.

Tema, Reinhardt, võib aga Moskva all ainult kasu lõigata. Guderiani korpus on kõvasti nahutada saanud ning Reinhardt olgale langeb põhiline raskus — purustada kaitsevöönd Nõukogude pealinna ümber. Nii tuleb tal ka Moskva all mängida olulist rolli. Ja talle saab

osaks mitte ainult Peterburgi, vaid ka Moskva alistaja kuulsus!

Et see kõik just nii läheks, mõtles kindral, peab Peterburgiga võimalikult kiiresti toime tulema.

Kutsunud välja selle motoriseeritud diviisi komandöri, kelle alluvusse kuulus ka Danwitzi rügement, esitles kindral talle värsket ooberstleitnanti, seejärel aga selgitas eelseisvat ülesannet. Selle mõte seisis järgmises: anda venelastele otsustav hoop kahekümne kilomeetri kaugusel Leningradist, Krasnoje Selo ja Puškinist põhjas asuvate Duderhofi kõrgendike rajoonis. Motoriseeritud diviis pidi olema seda hoopi andvate vägede teravikuks, Danwitzi rügement aga teraviku vahedaks otsaks.

«Loomulikult,» ütles Reinhardt, «tuleb teil enne seda hõivata Krasnoje Selo.»

Seejärel ta muigas ja tähendas nüüd juba enam mitte kuiv-ametlikult, vaid jämedavõitu familiaarsusega:

«Mis siis ikka, me muudame ta tõepoolest punaseks. Punaseks verest.»

See sünge sõnamäng tundus Reinhardtile väga õnnestununa ja ta jätkas:

«Tegelikult on ka Duderhofi kõrgendike vallutamisel peale strateegilise ka sümboolne tähendus. Ma olen kusagilt lugenud, et just nende kõrgendike harjalt jälgisid Vene tsaarid omal ajal kaardiväepolkude manöövreid. Tahan, et peaksite meeles: olgugi et bolševikud vihkavad kõike, mis on seotud tsaaridega, hakkavad nad Duderhofi kõrgendikke kaitsma kogu neile omase raevuka ägedusega. Meie luure andmetel on tänane Peterburg juht Ždanov sinna saatnud fanaatikute noorkommunistide üksuse ja niinimetatud maakaitseväge. Nii et kerget võitu ärge lootke. Kuid seal, kus võit on kerge tulema, füürer meie korpus ei vajakski,» lisas ta juba veidi poseerides.

Kell 13 ja 30 minutit lahkus Danwitz korpusekomandöri autobussist, et sõita rügementi, mida ta nüüdsest peale juhtima pidi.

Danwitz kiirustas: pealetungi alguseni oli jäänud vähem kui poolteist päeva.

VII

9. septembri koidikul alustas Reinhardti motoriseeritud korpus koostöös jalaväekorpusega pärast kaks tundi kestnud suurtükituld ning õhurünnakuid suurt pealetungi.

Juba varem oli saksa luure teatanud, et Krasnoje Selo rajoonis ei ole vastas mitte regulaarväeosa, vaid maakaitseväge diviis. Ei von Leeb ega Reinhardt, olgugi et viimane oli Danwitzile rääkinud hoopis muud, oodanud seepärast siin tõsist vastupanu. Kuid Reinhardti esimesed rünnakud löödi tagasi, kusjuures tema korpus kaotas ligi kolmkümmend tanki.

Von Leeb käskis õhku tõusta paaril lennueskadrillil, kes siis üksteist välja vahetades kogu päeva pommitasid maakaitseväelaste positsioone ja tagalat, ning õhtuks õnnestus Reinhardtil kiiluda kuni kolme kilomeetri sügavuselt Nõukogude positsioonide vahele.

Püüdes sakslaste edasiliikumist iga hinna eest peatada, käskis Vorosilov 42. armee ülemjuhatajal, kes kaitses Leningradi lõunast, kasutada iga suurtüki kohta kahepäevane mürskude norm. Kuid tegelikult ei jätkunud ei mürske ega suurtükke.

Sellele vaatamata läksid maakaitseväelased pärast suurtükituld vasturünnakule. Kuid ei maakaitseväge diviiside võrratu väprus ega Kroonlinnast sakslaste pihta tulistavate laevasuurtükkide toetus suutnud asjade käiku pöörata.

Tõsi, vaenlase liikumine Krasnoje Selo suunas peatati. Kuid ainult üheks päevaks.

Järgmisel päeval, 10. septembril, alustas Reinhardt, paisanud lahinguväljale reservist veel ühe tankidiviisi, uuesti pealetungi.

Kui rinde juhatamise üle võtnud Žukov Leningradi rinde sõjanõukogule terava etteheite tegi, et see polnud õigel ajal võtnud tarvitusele abinõusid selle rindelõigu kindlustamiseks, kus sakslased pealöögi annavad, oli tal vaid osaliselt õigus.

Võis aru saada kibedusest ning solvumisest, mida tundsid seda kuulates Ždanov, Vasnetsov ja teised sõjanõukogu liikmed, sest nad olid tõepoolest püüdnud 42. armeed aidata. Sellele saadeti abiks värskelt formeeritud vabatahtlike salgad ja sõjakoolide kursandid.

Aga astuda hädavajalik, kuigi äärmiselt riskantne samm ning saata 42. armeesse osa naaberarmeed — 55-ndast —, seda Leningradi kaitse juhid polnud sõandanud teha.

Ja sakslased kasutasid selle kohe ära.

11. septembri hommikul, toonud lahingusse värsked jõud, jätkasid nad pealetungi, püüdes seekord mööduda Duderhofi kõrgendikest lõuna poolt.

Õhtuks olid Duderhofi kõrgendikud nende käes.

Järgmise päeva koidikul teatas Danwitz šifrit kasutamata, erutusest väriseval häälel pidulikult raadio kaudu Reinhardti staapi, et Peterburg on tema jalge ees ja et ta binoklist näeb suitsevaid vabrikukorstnaid ja isegi inimesi linna tänavail...

Päev hiljem vallutasid sakslased Krasnoje Selo...

Päev hiljem toimus sündmus, millest Saksa diviisi raadiosaatja silmapilk teatas Reinhardti staapi. Korpuse sidesõlmest anti sõnum raadio teel edasi Pihkvasse von Leebi staapi, võidutsev feldmarssal aga käskis uudise viivitamata Hitleri peakorterisse saata.

Juhtus järgmine lugu.

Von Leeb paiskas oma tanki- ja motoriseeritud väeosad liikvele Soome lahe suunas. Ning päeva lõpul nägid Danwitzi rügemendi ühe allüksuse sõdurid, kes püüdsid jõuda Uritskist Peterhofi viivale tee, järsku rööpaid. Need üle vaadanud, mõistis pataljonikomandör, et tegemist pole mitte raudteega, vaid... trammiliiniga.

Samal ajal kui sakslased oma silmi uskumata rõõmsas hämmastuses rööpaid uurisid, hakkas kaugel linna poolt paistma üha suurenev must täpp.

Haaranud binokli, veendus pataljonikomandör, et see täpp pole muud kui päris tavaline tramm. See oli esialgu alles kaugel, kuid binoklist oli selgesti näha, et tramm liigub siia poole.

Pataljonikomandör teatas sellest otsekohe rügemendikomandörile.

Kui Danwitz aufoga kohale kihutas, oli tramm hästi näha ka ilma binoklita.

Danwitz andis kõigile käsu varjuda ning jälgis lähenevat trammi künka taga lamades palavikulisel pilgul, veendunud, et venelased transpordivad sellega abiväge-

sid või on tramm täis lõhkeainet ning lendab sakslaste asukohas kellamehhanismi toimetel õhku.

Selle ajaga oli tramm juba päris lähedale jõudnud... Sõitnud veel mõned meetrid, jäi ta pidurite krigisedes seisma ning vagunist väljusid inimesed — vanamees ja naine lapsega...

Ikka veel künka taga lamades uuris Danwitz tähelepanelikult vagunist väljujaid. Ja järsku taipas ta, et nende ees on kõige harilikum linnatramm, mis sõidab oma tavalisel marsruudil.

«Tähendab, ma olen juba Peterburgis!?» käis Danwitzil valgukiirusel peast läbi. Sekundiks see mõte nagu halvas teda. «Mu jumal, mu füürer, see tähendab ju... see tramm sõitis ju alles mõne minuti eest Peterburgi tänavail!...»

Lõpuks kõnevõime tagasi saanud, hüüdis Danwitz:

«Sõdurid! Me oleme Peterburgis! Tõlk, minu järel!»

Ta kargas püsti, jooksis, automaat käes, trammi juurde ja hüppas esimesele platvormile.

Sealt hüüdis Danwitz erutusest väriseval häälel:

«Halt! Absteigen!»

Tõlk aga kordas seda vene keeles, võidutseva ning ironilise häälega:

«Astuge maha, härrased! Olete kohal! Lõpp-peatus!»

Danwitz heitis pilgu trammijuhile ja nägi, et see vahib teda klaasistunud silmil.

Taipamata, et venelased tema jutust aru ei saa, kukkus Danwitz saksa keeles karjuma, erutusest ja rõõmust kogeleva hakates:

«Kuulake! Teie kõik! Peterburg on omadega läbi! Meie võit! Heil Hitler!»

Kuid juhtunust vapustatud inimesed — mehed, naised ja lapsed — ei liikunud paigast.

«Astuge maha!» hüüdis Danwitz uuesti. «Kõigil välja minna!»

Ta pöördus ümber, et anda sõduritele käsk vagun tühjaks teha, ja nägi läbi trammi esiakna, et rööbasteel toimub midagi enneolematut: sõdurid tantsisid otse trammi ees mingit metsikut tantsu. Automaate kõrgele pea kohale tõstes karjusid nad läbisegi, vene- ning saksa-keelseid sõnu sassi ajades:

«Absteigen! Endstation! Tulema siia, Ivan! Peterburg kaputt!»

Sel momendil tundis Danwitz, kuidas tramm järsult nõksatas. Ta pidi peaaegu kukkuma ning lendas vastu üht vahekäigus tema ees seisvat naist. Danwitz ei jõudnud veel asjast aru saada, ent talle sööbis mällu, kuidas see naine kas hirmust või vastikusest virila näoga teda mõlema käega kõigest jõust eemale tõukas, nagu oleks tema, Danwitz, naisele juhuslikult rinnale kukkunud kärnkonn või rästik...

Hetkel Danwitz veel ei taibanud, et trammijuht oli vaguni ootamatult paigast tõmmanud ja kihutas nüüd otse rööbastel võidujoovastuses juubeldavate sakslaste poole.

Danwitzi kõrvu kostsid karjed ja vandesõnad. Esiplatvormile karanud, nägi ta, et juht on rinnutsi vajunud juhtimispuldile ning sõidab nüüd käigukangi kõvasti pihku surudes otse selga sõduritele, kes õigel ajal eemale karata polnud jõudnud.

Tõstnud automaadi, laskis Danwitz juhile pika valangu selga.

Trammijuhi keha lõtvus, pea vajus longu, kuid tramm liikus sellele vaatamata edasi: kangestuv käsi surus endiselt juhtimishooba.

Vihast meeletuna hakkas Danwitz automaadipäraga peksma kokkupigistatud sõrmi, tagus need lõmaks, haaras verest nõretava ümmarguse puust juhtimishoova pihku ja tõmbas seda kõigest jõust enda poole...

Alles nüüd jäi tramm seisma.

Välja hüpanud, jooksis Danwitz üle öla tagasi vaadates eemale, nagu kardaks, et see kohutav tramm võib uuesti liikuma hakata, veel enam — koguni rööbastelt maha tulla ja teda jälitada.

«Tuld!» röögatas ooberstleitnant meeletu häälega. «Vaguni pihta — tuld!...»

Ta kuulis, kuidas automaadivalangud põristasid vastu trammi metallkeret. Sõdurid tulistasid huupi, algul väljast, siis aga hüppasid platvormile ja niitsid trammis olevaid inimesi valangutega...

Nad tulistasid veel tükk aega pärast seda, kui inimesed olid juba muutunud vereklompideks...

Lõpuks oli kõik läbi.

Danwitz seisis süngena eemal, jälgides, kuidas sanitarid tassivad eemale trammirataste all otsasaanud sõdu-reid.

Pidulik meeleolu oli rikutud. Danwitz oleks tahtnud tuua trammis sõitnud venelased siia, välja, nad automaaturitega sisse piirata, sundida neid põlvili laskuma ning armu paluma. Ta oleks andnud neile käsu hüüda kooris: «Heil Hitler!» Võib-olla oleks ta nad pärast seda koguni ellu jätnud. Võib-olla oleks ta nad hoopis konvoi saatel tagalasse viinud kui esimesed vangilangenud Peterburgi elanikud. Seal oleks neid pildistatud. Pildid oleks võinud saata füürerile asitõendina, et Peterburg on langenud...

Sadadest kuulidest läbipuuritud tramm seisis tummalt ja liikumatult.

Danwitz kutsus sidemehe ja ütles sellele otsa vaatamata süngelt:

«Kandke diviisi staapi ette, et rügement on jõudnud Peterburgi äärelinna.»

Selle teate läkitamine diviisi staabist korpuse staapi, sealt aga von Leebile ei võtnud kaua aega.

Juba keskpäeval teatas kindralfeldmarssal von Leeb Hitleri peakorterisse, et tema vägede avangard on Peterburgi äärelinna trammiteedele jõudnud.

VIII

Oösel helises Ždanovi magamistoas telefon. Aparaat seisis voodi kõrval öökapil. Tuld süütamata haaras Ždanov toru, ise alles poolunes, ja surus selle vastu kõrva. Ta kuulis Žukovi häält.

Sellest oli möödunud kõigest kaks tundi, kui nad pärast järjekordset õhurünnakut lahku läksid.

Suurtükituld andsid sakslased peaaegu vahetpidamata, õhurünnakute osas valitses aga teatud seaduspärasus: need toimusid iga kolme-nelja tunni tagant.

Kui raadiost kostis õhuhäire lõpusireen, otsustas Ždanov, kes viimase kolme ööpäeva jooksul peaaegu polnud sõba silmale saanud, just sellepärast koju minna — sõja algusest peale elas ta siinsamas, Smolnõis — ja viivukski pikali heita.

Ja nüüd äratas teda Žukovi telefonikõne.

Leidnud kobamisi öölambi lüliti, läitis Ždanov lambi ja heitis pilgu kellale.

Kell oli kakskümmend minutit kaks läbi; tähendab, tal oli õnnestunud magada ligi poolteist tundi.

«Tulen kohe teie juurde,» ütles Žukov.

«Kas on midagi juhtunud?» küsis Ždanov ehmunult.

«Tulen kohe,» kordas Žukov.

Mõne minuti pärast astus Žukov Smolnõi õue.

Taevas oli hiljutise õhurünnaku tagajärjel tekkinud tulekahjude kumast roosa. Eemalt kostis tuletõrjeautode sireenide huilgamist ning suurtükimürskude kumedaid plahvatusi.

Mürsud ei lõhkenud Smolnõi lähedal, vaid kusagil kaugel, võib-olla isegi linnast väljas, sellest andis tunnistust teine heli, korrapärane nagu rähni toksimine. Näis, nagu kostaks see kõikjalt: taevast, maa alt, majade seintest. See oli linna raadiovõrku lülitatud metronoom, mille hääl kandus laiali tänavatele ülesseatud sadade reprodutorite kaudu — rahustav, ühetasane: «Tak... tak... tak...»

Sellest ajast, kui vaenlane Leningradi regulaarselt pommitama, seejärel aga linna tänavaid suurtükkidest tulistama hakkas, kuulatasid miljonid leningradlased metronoomi häält nagu linna südame tukseid.

Pärast pommirünnaku või suurtükitule ohu alarmi muutus metronoomi tiksumine, mis muidu oli mõõdukalt rahulik, palavikuliselt kiireks.

Praegu tiksus metronoom rahulikult ja kindlalt nagu terve inimese süda.

Žukov seisatas ja kuulas hetke suurtükimürinat — see kostis edelast. Siis seadis ta sammud kahekorruselise tiibhoone poole, kus nüüd elas Ždanov.

Läbinud esiku, läks Žukov teisele korrusele.

Ždanov ootas teda juba kabinetis. Vaevalt oli Žukov üle läve astunud, kui Ždanov kordas kiiresti küsimust, millele polnud telefoni teel vastust saanud:

«Kas on midagi juhtunud?»

Žukov läks seina juurde ja vajutas lülitile. Tuba muutus pimedaks. Žukov tõstis pimenduskatte üles ja lükkas akna järsu liigutusega lahti.

«Kas kuulete?» küsis ta. «Tulistatakse kusagil Strelna ja linna vahel.»

Mõne hetke seisis Žukov vaikides, sulges siis akna, laskis katte alla, süütas valguse, haaras kinni ühe seina

ääres seisva tooli seljatoest, tõmbas tooli keset tuba, laskus raskelt istmele ning ütles:

«Tähendab, nii... Tunni aja eest vallutasid sakslased Puškini. Peale selle paiskasid nad hulk tanke — umbes kuuskümmend — teise ning kaheksanda armee vahekohta, Soome lahe ranniku suunas ning püüavad Strelna poolt Kirovi tehaseni tungida.»

Žukov ütles seda kõike rahuliku, kindla häälega, nagu oleks jutt tähtsusetutest muudatustest rindel, kuid Ždanov mõistis, et olukord on äärmuseni teravnenud.

Ta istus vaikides toolile Žukovi kõrval. Oli vaid kuulda tema rasket astmahaige inimese hingamist.

Lõpuks küsis Ždanov:

«Mis me siis nüüd peale hakkame, Georgi Konstantinovitš?»

«See pole veel kõik,» jätkas Žukov, nagu poleks küsimust kuulnudki, ja tema hääl muutus märgatavalt teravamaks. «Vaenlase edasiliikumise tõttu on kaks meie paremal tiival asuvat diviisi neljakümne teisest armeest ära lõigatud. Saadud andmete järgi peavad nad praegu lahinguid Štšerbakovi tiival Strelna pärast, püüdes seda tagasi võtta. Kuid esialgu tulemusteta.»

Ždanov kujutles silmapilkselt situatsiooni. Kindral Štšerbakov juhatas 8. armeed, mis kaitses Soome lahe rannikut. Sellest, et sakslastel oli õnnestunud ära lõigata kaks diviisi 42. armeest, mis asusid Štšerbakovi vasakul tiival, tulenes õudne järeldus...

Žukov ütles välja selle, mida Ždanov mõtles.

«Järelikult,» sõnas ta nagu kokkuvõtet tehes, «võidakse kaheksas iga hetk ära lõigata.»

Žukov tõusis ja astus seinal rippuva kaardi juurde, millel punaste lipukestega oli tähistatud Nõukogude kaitseliin, sinistega aga Saksa vägede pealetungi suund.

Vilvu vaatas Žukov vaikides kaarti ja hakkas siis lipukest järskude liigutustega ümber paigutama. Ta tõmbas ühed välja ja torkas teised asemele, Ždanov aga jälgis tema tegevust ning tundis iga kord, kui Žukov lipukese Leningradile lähemale tõstis, füüsilist valu, nagu oleks nõõpnõel tema kehasse tunginud.

Ka Ždanov tuli kaardi juurde. Rindejoon piiras Leningradi Schlüsselburgist kirdes kuni Strelnani loodes, ainult lõunas linnast veidi eemaldudes. Teine kaitse-

vöönd kulges Soome lahe läänekaldalt ida suunas ja keeras siis põhja — Peterhofi poole.

Kuid kõige kohutavam oli see, et mitmetes lõikudes kiilusid sinised lipukesed meie rindejoone vahele, tunnistades, et kaitseliinist on niihästi lõunas kui ka edelas läbi murtud.

«Kui aga rääkida avameelselt,» jätkas Žukov, «siis ei tunne ma esmajoonel muret sugugi kaheksanda pärast.» Ta osutas sõrmega ühe punase lipukese suunas. «Praegu on kõige tähtsam küsimus Pulkovo kõrgendikud. Siin varitseb suurim ulatusliku läbimurde oht.»

Ždanov vaatas tähelepanelikult punaseid lipukesi, mis olid lõunast sinistega pooleldi ümber piiratud.

Talle polnud tarvis selgitada Pulkovo kõrgendike tähtsust — need olid lõunas otse Leningradi külje all. Siit sai kontrollida Leningradi viivat Moskva ja Kiievi maanteed ning korrigeerida suurtükitulid linna mitmete rajoonide pihta.

«Kuid kõige lähemal linnale on sakslased praegu läänes, Strelna juures...» sõnas Ždanov.

Žukov katkestas teda:

«Nende jõududega nad linna ära ei võta. Kuid haaranud enda kätte Pulkovo kõrgendikud, teevad nad Leningradi ainuüksi suurtükituldega maatas. Kõrgendike hõivamisega kindlustab vaenlane oma motoriseeritud üksuste liikumise linna suunas. Olen kindel, et nimelt siit, Pulkovo poolt, kavatseb von Leeb anda otsustava hoobi.»

Ždanov mõtles sellele, et 1919. aasta oktoobris oli Punaarmee just siin, Pulkovo kõrgendike juures, korda läinud peatada Judenitši armee. Algul peatada, seejärel aga mõlemal tiival vasturünnakule asuda ning grupeering purustada... Kuid see oli olnud ammu. Nüüd aga...

«Ivanov ei pea sellele löögile vastu,» ütles Žukov süngelt.

«Kas mõtlete armeed või selle komandöri?»

«Teist armeed pole meil kusagilt võtta. Tuleb olemasolevat tugevdada. Komandöri peab aga viivitamata välja vahetama.»

«Kuid kas seda on nii kriitilisel hetkel otstarbekohane teha?» lausus Ždanov kaheldes. «Uuel inimesel läheb

aega, enne kui ta olukorraga tutvub, aega meil aga pole.»

«Jah, teil on õigus, aega meil pole,» ütles Žukov teravalt. «Seepärast teengi ettepaneku komandör viivitamata välja vahetada.»

Ta astus Ždanovile lähemale ja jätkas:

«Te teate, et saatsin Fedjuninski eile neljakümne teise armeesse, et ta võiks kohapeal selgusele jõuda, mis seal toimub. Ta tuli just praegu tagasi. Kannab ette, et pilt on süng. Ivanov on segaduses. Oma armee väeosade asukohta ta ei tea. Side nendega on katkenud. Palus Fedjuninskilt luba tuua oma komandopunkt üle põhja poole, see tähendab, Leningradile veel lähemale. Fedjuninski seda luba ei andnud.»

«Kus siis Ivanovi komandopunkt praegu asub?» küsis Ždanov uuesti kaardi juurde astudes.

«Fedjuninski keeldumisele vaatamata viis Ivanov selle ikkagi üle. Praegu asub komandopunkt Kirovi tehase vastas koolimaja keldris.»

«Nõnda...» ütles Ždanov süngelt. «Kus on Fedjuninski?»

«Siin, Smolnõis.»

«Tahan temaga isiklikult rääkida.»

«Asi on selge...» alustas Žukov uuesti, kuid Ždanov katkestas teda:

«Ei. Tahan seda kuulda oma kõrvadega. Komandöri vahetamine on tõsine asi. Kolme minuti pärast olen valmis. Lähme koos.»

Ning vastust ära ootamata läks Ždanov kiiresti esimesele korrusele.

Varsti kostis sealt tema hää:

«Tulge alla, Georgi Konstantinovitš, ootan teid.»

Nad astusid õue. Taevas lõõmas ikka veel tulekahjust. Smolnõi pimedad, hoolikalt kaetud aknad helkleid roosakalt.

Metronoomi tiksumine, mis nende tiibhoonest väljudes selgesti kuulda oli olnud, katkes järsku ning peaaegu samaaegselt kostis kusagil üsna lähedal suurtükimürsu prahvatus.

Ja sedamald hakkas metronoom tiksuma palavikulise kiirusega. Nende sagedaste löökide hulgast kostis diktori hää:

«Kodanikud! Suurtükitule objektiks on Smolnõi rajoon!... Kodanikud...»

«Jälle annavad linnale pihta, lurjused!» ütles Ždanov tigidalt.

Žukov ei vastanud sõnagi.

Nad läksid peahoone uksest sisse.

«Kuhu nüüd, tulistatakse ju...» ütles Žukov, nähes, et Ždanov mööda koridori minnes paremale pöörab — seal, esimesel korrusel, asus tema kabinet.

«Äh, kurat võtaks!...» heitis Ždanov käega.

«Ei,» sõnas Žukov kindlalt, «meile pole seda suurtükimürinat saatemuusikaks põrmugi vaja. Segab tööd. Läki alla.»

Ja ta pööras esimesena vasakule, pommivarjendisse viiva ukse poole.

Nad laskusid trepist alla, möödusid sidesõlmest ning rinde staabi ruumidesse viivate suletud uste reast. Koridori lõpus jäid nad seisma raske raudukse ees. Žukov tõmbas seda jõuga enda poole. Kitsas, nõrgalt valgustatud trepp viis veel rohkem alla, sinna, kus asusid sõjanõukogu liikmete kabinetid. Sõjanõukogu liikmed töötasid siin sellal, kui suurtükitali ja õhurünnakud otse Smolnõid ohustasid.

Ždanovi kabinet kujutas endast väikest, kaheteistkümnerneruutmeetrist tuba. Uksest paremal seisis halli sõduriteka kaetud välivoodi. Kaks varjuta lambipirni andsid hägusat valgust. Sellest toast viis teine uks kitsasse poolpimedasse koridori, mis ühendas Ždanovi kabinetti Žukovi omaga.

«Jääme minu kabinetti?» tähendas Ždanov küsivalt ja ühtlasi ettepanekut tehes.

Žukov laskus sõnagi lausumata toolile ja vajutas kellanupule.

Mõne sekundi pärast ilmus Ždanovi abi, polgukomisar Kuznetsov.

Näinud laua taga Žukovit, heitis ta ülemjuhatajale imestunud pilgu, kuid silmanud samas välivoodil istuvat Ždanovit, pöördus tema poole.

«Kutsuge siia Fedjuninski,» andis Žukov Kuznetsovi selja tagant korralduse. «Ta on kusagil siin või üleval, minu vastuvõturuumis.»

«Jah, jah, palun,» noogutas Ždanov kinnitavalt. «Ja kutsuge ka Vasnetsov siia.»

Vasnetsov ilmus silmapilkselt.

«Sergei Afanasjevitš,» pöördus Ždanov tema poole, niipea kui Vasnetsov oli jõudnud üle läve astuda, «neljakümne teise armee lõigus on kujunenud kriitiline olukord.»

«Tea,» vastas Vasnetsov lühidalt, «olin tunni aja eest operatiivosakonnas.»

«Georgi Konstantinovitšil on konkreetne ettepanek,» jätkas Ždanov. «Kuid enne, kui asuda seda läbi vaatama, on tarvis ära kuulata Fedjuninski. Ta saabub äsja Ivanovi juurest. Tuleb kohe. Võtke seni istet.»

Möödus veidi aega ja lävele ilmus, peaga madala ukse ülemist, terasest piita äärepealt riivates, kindralmajor Fedjuninski. Tema väsinud nägu oli surnukahvatu. Kuid habe oli tal hoolikalt aetud ja vurrud piiratud.

«Tule sisse ja kanna sõjanõukogule ette, mida sa neljakümne teises nägid,» käskis Žukov kuival.

Fedjuninski astus kaks sammu edasi ja seisis nüüd nõnda, et võis üheaegselt pöörduda nii Žukovi kui ka Vasnetsovi poole.

«Vaadake, seltsimees Fedjuninski,» selgitas Ždanov, «tahaksime seltsimees Vasnetsoviga ka ise seisukoha võtmiseks kuulda seda, millest te Georgi Konstantinovitšile juba ette kandsite.»

«Käisin kohapeal rindejuhataja käsul,» alustas Fedjuninski.

«Lühidalt!» katkestas teda Žukov. «Miks ja kus sa käisid, on kõigil teada. Kanna ette, mis seal sünnib.»

«Kuulan,» sõnas Fedjuninski kergelt pead noogutades. «Kui viibisin neljakümne teise komandopunktis, toimusid Uritskist kuni Pulkovo külani ägedad lahingud. Saksa grupeering oli ilmselt saanud täiendavaid reserve. Oösel, kui otsustasin Leningradi tagasi pöörduda, paiskas vaenlane neljakümne teise ja kaheksanda armee vahekohta suured tankiüksused. Kindral Ivanov pöördus minu poole palvega lubada tal komandopunkt üle tuua põhja poole, see tähendab — Leningradile lähemale. Mina ei lubanud, lähtudes sellest, et...»

«Teame, millest sa lähtusid,» katkestas Žukov teda uuesti.

«Oelge, seltsimees Fedjuninski,» küsis Ždanov, «mida Ivanov teile vastas?»

«Ütles, et püüab vanas kohas vastu pidada.»

««Püüab!»» kordas Žukov sarkastiliselt. «Ise aga andis, niipea kui sa ära olid sõitnud, käsu komandopunkt Kirovi tehase piirkonda üle viia! Olgu, kannan sõjanõukogule ette oma arvamus Ivanovi kohta.»

«Seltsimees ülemjuhataja,» alustas Fedjuninski tusa- selt, «mul pole kerge rääkida... Tundsin Ivanovi juba enne sõda. Ta on mulle alati paistnud tahtejõulise ning otsustusvõimelise komandörina. Kuid praegu...» Fed- juninski takerdus.

«Ärge pudistage!» tõstis Žukov häält. «Meid ei huvita, missugune Ivanov oli, vaid missugune ta praegu on!»

«Jah, seltsimees Fedjuninski,» ütles ka Ždanov, küll veidi pehmemalt, kuid nõudlikult. «Oleks soovitatav, et te täie vastutustundega ja täiesti siiralt ütleksite välja oma arvamuse Ivanovi kohta.»

Tuppa sügenes rõhuv vaikus.

«Ma ei saa varjata, Andrei Aleksandrovitš,» lausus Fedjuninski lõpuks kibedalt, «et kindral Ivanov jätab praegu rõhutatud ning pea kaotanud inimese mulje... Kui ma tema komandopunkti jõudsin, lõppes seal para- jasti armee sõjanõukogu istung. Nad arutasid olukorda, kuid ühist keelt neil leida ei õnnestunud. Armee staabil pole sidet väeosadega... Tahaksin lisada, et Ivanovi juurde minnes kohtasin Kirovi tehase lähedal tankiste ühest neljakümne teise armeesse kuuluvast polgust. Polgukomandör kandis mulle ette, et armee staabi kor- ralduse kohaselt peavad nad sisse võtma positsiooni lin- nale lähemal. Käskisin tal tankid ringi pöörata ning kogu polguga vanadele positsioonidele tagasi minna. See on kõik.»

«Asi on selge,» ütles Žukov. «Teen ettepaneku nelja- kümne teise komandör tagandada. Teie arvamus?»

Ta vaatas algul Ždanovile ja siis Vasnetsoville näkku.

«Arvan, et tekkinud situatsioonis meil teist väljapääsu ei ole,» ütles Ždanov aeglaselt.

«Tähendab, küsimus on otsustatud,» lausus Žukov. «Kelle me asemele määrame?»

Ta hõlmas juuresolijaid pilguga ja sõnas otsustavalt:

«Kindral Fedjuninski, võtke neljakümne teine viivi- tamata üle.»

Fedjuninski väristas vaevumärgatavalt õlgu,

«Mis te kõhklete?» küsis Žukov teravalt.

«Seltsimees ülemjuhataja, võtta neljakümne teist armeed üle nõnda, nagu seda tavaliselt tehakse, on praegu võimatu,» ütles Fedjuninski. «Võin lihtsalt oma postile asuda. Ja kui...»

«Jäta see sõnademäng!» pörutas Žukov rusikaga vastu lauda. Vaatas siis altkulmu Ždanovi ja Vasnetsovi poole ning jätkas juba talitsetumalt: «Eks siis asugegi oma postile. Ja pange staabis ning väeosades silmapilk- selt kord maksma. Kui peate tarvilikuks endaga kaasa võtta kedagi rindestaabist, siis võtke. Aga tehke kii- resti! Kiiresti! Kas ülesanne on selge?» Žukov vaatas kella. «Teen ettepaneku vormistada see sõjanõukogu otsusena. Mis teie arvate, seltsimehed?»

«Mina olen poolt,» kostis Vasnetsov.

«Nõus,» lausus Ždanov.

«Noh, siis... kus meie kirjutajad on?» Žukov sirutas käe kellanupu poole.

«Ärgem raisakem aega,» ütles Vasnetsov.

Ta võttis taskust märkmiku ning pliiatsi ja kirjutas:

Leningradi rinde sõjanõukogu käsk kiri.

Vabastada 42. armee komandör kindralleitnant F. S. Ivanov oma kohalt. Määrata armee komandöriks kindralmajor I. I. Fedjuninski.

Vasnetsov rebis lehe märkmikust välja ja andis Žukovile.

Rindejuhataja laskis silmadel tekstist üle käia, andis hooga liigutusega allkirja ning laua tagant välja tul- nud, ulatas paberilehe välivoodil istuvale Ždanovile. Ždanov otsis, mida paberile alla panna, asetask lehe lõpuks otse tekile, kirjutas samuti alla, paberit paar korda terava pliiatsi otsaga läbi torgates, ja andis selle siis Vasnetsoville tagasi. See kirjutas käskkirjale oma- korda alla, ilma et oleks sellele enam pilku heitnud, ja pani Žukovi ette lauale.

«Võta,» ütles Žukov, paberilehte Fedjuninskile ula- tades. «Ja kuula! Kõige tähtsam on praegu kohe laien- dada platsdärmi Soome lahe kaldal, lõunas aga mitte mingi hinna eest käest anda Pulkovo kõrgendikke. Selge? Ja mitte ainult kaitselahinguid pidada, vaid anda

vaenlasele hoope kõigi vahenditega, kaasa arvatud lennuvägi, sõjamerelaevastik ja maavägede suurtükid. Lennuväe ja Balti laevastiku juhatajad saavad kohe vastavad korraldused. SARK-i diviisile, mis praegu neljakümne teise koosseisu kuulub, annad käsu välja saata eelsalgad, et takistada sakslast Uritski ja Ligovo kanali piirkonnas läbi murdmast. Ja viimane: lööd vaenlase Uritskist välja ja vabastad Strelna—Leningradi maantee. Kas mõistad, et sealt on trammiga meieni vähem kui tunni aja sõit?!

Ta jäi vait ja vaatas liikumatult seisvast Fedjuninskist mööda kusagile kaugele, nagu näeks seal piki trammiliini liikuvaid sakslasi. Suunas siis pilgu uuesti Fedjuninskile ja ütles järsult:

«Annan sulle asjade kokkupanemiseks nelikümmend viis minutit. Kahe tunni pärast pead kohal olema ja käsku täitma asuma. Kui täitmata jätad, lasen maha.»

Viimased sõnad lausus Žukov nii otsustavalt ja ähvardavalt, et Ždanov ja Vasnetsov tahtmatult pilgu vahe-
tasid.

Nii üks kui teine mõistis, et Žukovil ei ole mingil juhul õigust mäha lasta armeekomandöri ning rinde-juhataja asetäitjat ja et ta seda teha ei saa. Kuid sellest hoolimata oli tema hääles kõlanud midagi niisugust, mis pani kõiki uskuma, et see mees ei kohku millegi ees tagasi ja karistab julmalt igaüht, kes tema käsu täitmata jätab.

Kuid Žukov ei paistnud üldse märkavatki, mis mulje tema sõnad olid jätnud.

«Seltsimees Vasnetsov,» ütles ta juba rahulikult ning asjalikult, «eile ma andsin insenerivägede valitsusele korralduse kiiresti rajada ümber linna kulgeva ringtee äärde uus tankitõrjeliin. Sellele liinile oleks nüüd tarvis ruttu paisata kuues maakaitseväge diviis. Ka see allub sinule, kindral,» pöördus ta uuesti keset tuba seisva Fedjuninski poole. «Paigutad selle Pulkovo positsiooni tagalasse. Teed seda homse öö jooksul, pimedas. Said aru?» Mõõtis siis Fedjuninski pilguga pealaest jalatal-
lani ja ütles rahulolematult: «Mis sa veel ootad? Arvad, et sul palju aega on? Hakka astuma!»

Fedjuninski pöördus kannapealt ringi ja väljus.

Veidi aega olid kõik — Žukov, Ždanov ja Vasnetsov — vait, andes endale alateadlikult võimaluse

hinge tõmmata pärast nii raske, kuid möödapääsmatu otsuse tegemist.

Esimesena katkestas vaikuse Žukov:

«Eile otsustasime anda rajoonikolmikutele inseneri-valitsuse reservidest nelikümmend tonni lõhkeainet. Kas see lõhkeaine on kohal, seltsimees Vasnetsov?»

Rajoonikolmikute juhtimine oli juba Vorošilovi ajal usaldatud Vasnetsoville. Need kolmikud, mis loodi siis, kui linn vahetult ohtu sattus, ning mille eesotsas seisis Kirovi, Moskva, Volodarski ja Lenini rajooni partei-komiteede sekretärid, pidid juhtima Leningradi ohusta-
tud rajoonides tsiviilõhukaitset. Kolmikud vastutasid ka sõjaliste ja tööstusobjektide mineerimise eest erakor-
ralise olukorra tekkimisel, see tähendab siis, kui vaen-
lasel kõigele vaatamata õnnestub linna tungida.

«Georgi Konstantinovitš,» vastas Vasnetsov, «lõhke-
aine on käes ja seda kasutatakse ettenähtud otstarbeks, kuid...»

«Mis — kuid?» katkestas Žukov teda rahulolematult.

«Seltsimees rindejuhataja,» ütles Vasnetsov nüüd otsustavalt. «Sellel sõjanõukogu istungil, mille ajal teie nii ootamatult siia ilmusite, arutati abinõusid, mis olid just nimelt seotud sõjaliste ja tööstusobjektide minee-
rimisega. Tookord käskisite arutamise katkestada.»

«Ja õigesti tegin,» raius Žukov vahele. «Abinõud linna mahajätmise juhaks...»

«Seltsimees Žukov,» katkestas Ždanov teda ootama-
tult teravalt. «Kuidas teil niisugune sõna üle huulte tulla võis?! Mingisugusest linna mahajätmisest pole kunagi juttu olnud ega tulegi! Kas te tõepoolest võisite hetkekski arvata, et me endile niisugust mõtet lubame?! Igaühele meist on selge, et sakslased saavad linna tun-
gida ainult üle meie laipade. Üle kommunistide, kommu-
nistlike noorte ja Piiteri tööliste laipade! Iga maja on kindlus, iga tänav — barrikaad! Vaenlane lämbuks omaenese veres! See oleks Pyrrhose võit. Ma palun teid... ma nõuan, et te kunagi ei võtaks suhu seda sõna — «mahajätmine»!»

Žukov polnud Ždanovit sellisena veel näinud: Ždanov seisis, käed rusikas, näost punane, silmad vihaselt väl-
kumas...

Mõni hetk valitses selles väikeses toas sügaval maa
all pingeline vaikus.

Siis ütles Žukov lepitavalt: «Vabandage, Andrei Aleksandrovitš. Võib-olla väljendusin mõtlematult. Leningradi kaitsjate kangelaslikkust ma alahinnata ei kavatse. Kuid olen sõjaväelane ja mõtlen sõjaväeliste kategooriatega. Puhtsõjalisest seisukohast on Leningradi kaitse kriitilises olukorras. Vaenlasel on tohutu ülekaal nii elavjõus kui ka relvastuses. Oleme siin ainult kolmekesi ja ma võin varjamata öelda, et imestan, kuidas sakslastel üldse pole seni õnnestunud...»

Ta ei saanud lõpuni rääkida, sest Ždanov katkestas teda uuesti:

«Imestada pole siin midagi! Leningradi all tõkestab vaenlasel teed seesama jõud, mis osutab vastupanu kõikjal meie maal — partei, nõukogude rahvas ja suur idee, millele vaenlane võib vastandada peale kahurite ja tankide vaid kommunismi meeletu vihkamise. Nüri viha ja vihkamise! Just nimelt usk kommunismi võidusse ja parteisse annab meile jõudu selles ebavõrdses võitluses. Ja teie mõistate seda niisama hästi kui mina. Teel Leningradi on sakslased kaotanud juba kümneid tuhandeid sõdureid ja ohvitseri. Meie luure andmetel on mõnedes von Leebi diviisides alles jäänud vaid pool endisest koosseisust. Saan suurepäraselt aru, et väga hästi organiseeritud kaitseta on meil Leningradi raske hoida. Seepärast oleme rõõmsad, et seltsimees Stalin saatis siia just teid, ja me kõik oleme teile kõiges alati abiks. Kuid küsimuses, millest praegu juttu oli, peab meil kõigil olema täielik selgus!»

Vimased sõnad lausus Ždanov juba rahulikult.

Ta istus uuesti ja ütles Vasnetsovi poole pöördudes:

«Te tahtsite Georgi Konstantinovitšilt midagi küsida, mina aga segasin vahele. Andestage.»

Vasnetsov, kes oli Ždanovit suurima tähelepanuga kuulanud, ütles nüüd rõhutatult ükskõikse häälega, et omalt poolt pinget lõplikult hajutada:

«Minu küsimus on puhtpraktilist laadi. Sellest istungist võtsid peale sõjanõukogu liikmete osa ka rajoonikomiteede sekretärid ja ettevõtete direktorid. Kas te ei karda, Georgi Konstantinovitš, et neile seltsimeestele, kui nad kuulsid, kuidas mineerimise küsimus päevakorrast maha võeti, võib näida et...» Vasnetsov tundus otsivat sobivamaid sõnu, «et teie järgmine korraldus,

mille alusel nad lõhkeainet juurde said, on teatavas vastuolus?...»

Žukov kortsutas kulmu.

«Te tahate öelda, et minu sõnad ja teod on vastuolus?»

«Olen sellest kaugel,» vastas Vasnetsov rahulikult. «Mõistan suurepäraselt, et koondades sõjanõukogu tähelepanu esmajoonel vaenlasele vastupanu osutamise küsimustele, oli teil õigus. Kuid nõupidamisest osavõtjale võis jääda mulje, et te peate mineerimist paanika väljenduseks. See võib ebasoovitavalt mõjuda.»

Veidi aega ei kostnud Žukov sõnagi. Siis aga ütles ta mõtlikult:

«Teie, Sergei Afanasjevitš, olete parteitöötaja ning tunnete seetõttu marksismi-leninismi klassikute teoseid paremini kui mina. Kindlasti mäletate Engelsi sõnu, et kaitsepositsioonidele asumine tähendab relvastatud ülestõusu surma?»

«Loomulikult,» noogutas Vasnetsov vastuseks. «Ka Lenin kordas neid sõnu.»

«No näete, passiivne kaitse tähendab hukkamist iga suguses sõjas. Seepärast on meie ülesandeks praeguseski raskes olukorras mitte ainult linna kaitsta, vaid osutada vaenlasele ka aktiivset vastupanu. Vastasel juhul me hukkume või — nagu ütles seltsimees Stalin minuga hüvasti jättes — satume sakslaste kätte. Et seda ei juhtuks, peame nõudma armee-, diviisi- ja polgukomandöridelt, et nad ei piirduks oma positsioonide säilitamisega, vaid läheksid vasturünnakule! Kui sakslased eile hõivasid asula, raudteejaama või kõrgendiku, tuleb see asula, raudteejaam või kõrgendik juba täna tagasi võtta. Ei õnnestu seda teha täna, tuleb vaenlast rünnata ka homme, kuid iga hinna eest tagasi võtta! Peame haarama vaenlase käest initsiatiivi — selles seisab ülesanne! Muidu ootab meid surm!» Žukov rääkis nüüd jälle kindlalt ja võimukalt. «Iseenesest mõista tuleb objektide mineerimist jätkata. Samas aga peame meie kõik, sõjanõukogu liikmest reavõitlejani, läbi imbuma mõttest, et meil ei tule endid ainult kaitsta, vaid et meil on tarvis peale tungida, just nimelt peale tungida! Mina edasi kilomeeter, kümme meetrit, üksainus samm, kui esialgu rohkem ei suuda, kuid — minna edasi! Mineerimine on aga seotud teadmise, et

meie osaks on üksnes taganemine. Niisiis: mineerimist tuleb jätkata, mõte taganemise möödapääsmatusest aga inimeste peadest välja lüüa. Ükskõik kuidas, aga välja lüüa!» Žukov pööras pilgu Ždanovile. «Kas olete minuga nõus, Andrei Aleksandrovitš?»

Esialgu ei vastanud Ždanov midagi, kuid mitte sellepärast, et oleks Žukovi sõnade õigsuses kahelnud. Ta sai aru, kui raske, meeletult raske on panna inimesi, kes on läbi teinud piinarikka taganemise ja pidanud ainult kaitselahinguid, mõtlema mitte ainult pealetungimise vajadusele, vaid ka selle võimalikkusele.

«Jah, ma olen teiega nõus, Georgi Konstantinovitš,» ütles Ždanov lõpuks, «olgu et mõistan, kui raske on praeguses olukorras teie poolt seatud ülesanne. Leningradi me vaenlasele ei anna. Kuigi torm on paisunud enneolematuks.»

Viimaseid sõnu rõhutas ta eriti: need kuulusid Leninile ja olid öeldud noore Nõukogude vabariigi algusaastate raskeimail päevil.

«Jah, ma olen teiega nõus,» kordas Ždanov veendunult. «Usun nagu teiegi, et Fedjuninskil õnnestub tarvitusele võtta vajalikud abinõud, sakslased peatada ning vastupealetungi alustada. Kuid selleks on tarvis aega. Kasvõi natukegi, aga aega. Ent vaenlane rõhub peale. Seepärast pean vajalikuks anda Kirovi ja Moskva rajooni kolmikutele korraldus, et nende rajoonide töölised oleksid valmis erakorraliste sündmuste puhul barrikaadidele asumaks. Esmajärjekorras mõtlen just Kirovi tehase töölisi.»

Ždanov vajutas järsu liigutusega kellanupule ja palus sisseastunud Kuznetsovi, et see ühendaks teda Koziniga, Keskkomitee partorgiga Kirovi tehases.

Seejärel küsis Ždanov Žukovilt:

«Kas viiekümne neljandast on mingisuguseid uudiseid?»

Selle armee oli Peakorter kiiresti moodustanud väljaspool blokaadirõngast, Sinjavino rajoonis, et katsuda Leningradi blokaadi purustada väljastpoolt.

Žukov vangutas pead.

«Ei midagi olulist. Tulevikus, ma loodan, on viiekümne neljandal oma roll. Kuid lähematel päevadel pole mul selle armee tegevuse efektiivsusesse usku. Pealegi

ei taha ma varjata, et ei pane erilisi lootusi marssal Kulikule kui armee komandörile...»

Ta ei jõudnud lõpetada, sest samal hetkel astus sisse Kuznetsov ja kandis ette, et Kozin on telefoni juures.

Ždanov võttis toru hargilt.

«Tere, seltsimees Kozin. Helistan, et teile teatada: Strelna ja Uritski rajoonis on tekkinud ähvardav olukord. Arvame, et on tarvis valmis olla lahingupositsioonidele asumiseks.»

Kozinit kuulates mõne hetke vait olnud, lisas ta:

«Nikolai Matvejevitš, arvan, et parteikomitee tegi õigesti. Võtame praegu tarvitusele otsustavad abinõud, et vaenlane lahe kaldal peatada. Kuid sellele vaatamata on teil õigus.»

Ta jäi partorgi kuulates jälle vait ja vastas siis:

«Sõjanõukogu ja oblastikomitee büroo selles ei kahtlegi.»

Toru hargile pannud, pöördus Ždanov Žukovi ja Vasnetsovi poole.

«Kirovlased on valmis esimese märguande peale kaitsepositsioonidele asumaks. Arvan, Georgi Konstantinovitš, et on tarvis kiires korras luua täiendavaid kindlustusi lisaks neile, mis ringtee äärde on rajatud.»

«Teil on õigus,» nõustus Žukov pliiatsiga vastu lauda koputades. «Täiendavaid kindlustusi läheks meil hädasti tarvis. Aga kuidas me neid enda käes hoime? Mis kaadri väeosadesse puutub, siis on siin kõik meie võimalused ammendatud.»

«Georgi Konstantinovitš,» vastas Ždanov rahulikult, kuid kindlalt, «olen oblasti- ja linnakomitee sekretär ja tean, mida räägin. Jah, oleme ammendanud kõik olemasolevad reservid. Kuid praeguses erakorralises olukorras kuulutame välja kommunistide ja kommunistlike noorte täiendava mobilisatsiooni. Värbame uuesti vabatahtlikke ettevõtetest ja asutustest, SARK-i organitest ja miilitsast. Võib-olla tundub see teile, sõjaväelasele, ainult kõlava fraasina, kuid tahan veel kord rõhutada: kuni on elus kommunistid, võib Leningradi jõudu pidada ammendamatuks.»

«Hästi. Olen nõus,» ütles Žukov pärast hetkelist mõtlemist. «Võtke vastu otsus. Paned ehk kirja, Sergei Afanasjevitš?» vaatas ta Vasnetsovi poole. «Sul on nii selge käekiri...»

Ja hakkas dikteerima:

«Formeerida viis laskurbrigaadi ja kaks laskurdiviisi, koondades need linna vahetu kaitse eesmärgil täiendavalt loodavale kaitsevööndile. Kas nii?»

Ždanov noogutas.

«Hävitada vaenlast suurtükiväe- ning miinipilduja-tulega ja õhurünnakutega,» jätkas Žukov dikteerimist, «kaheksandal armeel anda vaenlasele hoope tiibadelt ning tagalast. Kõik? ...»

«Seltsimees Ždanov,» ütles Vasnetsov pliiatsit lauale pannes, «arvan, et tuleks pöörata erilist tähelepanu Kirovi tehase piirkonnale. Kui teil midagi selle vastu pole, sõidan kohe Kirovi tehasesse.»

Keegi ei vaielnud vastu.

«Siis on kõik,» lausus Žukov. «Loodan, et kõige hädavarviliikumad otsused on tehtud.» Vaatas siis Ždanovi poole ja lisas:

«Kui suurtükituli lõpeb, peate teie, Andrei Aleksandrovitš, koju tagasi minema ja pisutki puhkama.» Ta muigas. «Kui vastu hakkate, vormistame selle koos Vasnetsoviga sõjanõukogu korraldusena. Urin kohe välja, kuidas seal, üleval, lood on ...»

Ta võttis telefonitoru.

«Siin Žukov. Mida sakslane teeb? Jäi vait? Olgu ...»

Asetanud toru hargile, ütles ta Ždanovi poole pöördudes:

«Tulistamine on katkestatud. Meie Vasnetsoviga läheme üles, teie aga — magama. Kaks tundi und!»

«Georgi Konstantinovitš, olge nii lahke ja vajutage kellanupule,» palus Ždanov tema sõnadele reageerimata, ja ütles sissetulnud Kuznetsovile: «Kutsuge minu kabinetti kõik rajoonikomiteede sekretärid.» Vaatas kella ja lisas: «Ja palun — nii kiiresti, kui võimalik.»

IX

Oli alles öö, kui Fedjuninski kolme tema poolt rindestaabist väljavallitud komandöriga Leningradist välja sõitis.

Autodel oli öösel linnas lubatud sõita kõige enam kolmekümnekilomeetrise tunnikiirusega, kuid Fedju-

ninski kiirustas autojuhti, soovides jõuda Ivanovi komandopunkti enne koitu.

Ta istus «emka» esimesel istmel juhi kõrval raskelt mõttesse vajununa.

Et Žukov ja Ždanov polnud eksinud, kui otsustasid armeekomandöri välja vahetada, selles Fedjuninski ei kahelnud. Kuid nüüd tuli sellesama armee eest temal endal vastutust kanda. Nimelt tema, Fedjuninski, pidi ägedate kaitselahingute käigus normaliseerima väeüksuste juhtimise. Juba paari tunni pärast ei maksa enam Žukovi ees apelleerida vihjetega Ivanovi ebaõigele tegevusele minevikus.

Teisiti polnud see tekkinud olukorras mõeldav ...

Fedjuninski sai täielikult aru, kui keeruline on tema ees seisev ülesanne. Kui ta oleks ise pidanud kellelegi formuleerima seesuguse, oleks ta selle sõnastanud järgmiselt: hävitada vaenlast mereväe kaugelaskerahurite ja jalaväeüksuste suurtükitulega, anda talle lööke õhust, pidada mitte ainult kaitselahinguid, vaid minna, kus võimalik, aktiivsele vasturünnakule, võtta vaenlase käest tagasi Gorelovo—Strelna—Uritski piirkond ning hoida iga hinna eest enda käes Pulkovo kõrgendikud.

Nii oleks kõlanud see lahingukäsk ning selle koostamine poleks olnud probleemiks ühelegi olukorda tundvale väejuhile.

Aga kuidas seda käsku täita, kui armees tegelikult puudub operatiivne side komandopunkti ja väeosade vahel? Oli ju tarvis lühikese aja jooksul taastada allüksuste juhtimine, ning sellele lisaks saavutada murrang ja minna vaenlase lakkamatute rünnakute all kaitsetaktikalt üle pealetungitaktikale.

Kindralmajor Fedjuninski oli kogemustega lahingukomandör — Kodusõjast, Halhin-Goli jõel toimunud lahinguist ning hiljuti valgesoomlastega Karjala maakitsusel peetud sõjast osavõtnu. 1941. aasta 22. juuni verise koidiku oli ta vastu võtnud laskurkorpuse komandörina Ukraina läänepiiril ja järelikult juba korduvalt olnud situatsioonides, kus tema tahtejõust ning mehisusest sõltus paljude tuhandete inimeste elu. Kuid praegune olukord oli erakorraline vastutuse tõttu, mis lasus isiklikult Fedjuninskil kui niisuguse armee komandöril, mille võitlusvõimest sõltus suurel määral Leningradi saatatus.

Kindral Ivanov polnud oma ülesandega toime tulnud, oli kaotanud pea. Fedjuninski haletses Ivanovi, keda tundis juba sõjaeelsetest aastatest. See polnud kaugeltki kaastunne, vaid just nimelt haletsus, sest kaadriohvitserina kujutas Fedjuninski suurepäraselt ette tähtsa lahinguülesande täitmatajätmise eest tagandatud kindrali olukorda.

Kuid mida lähemale ta jõudis rindejoonele, seda kahvatumaks muutus see tunne, asendudes uue, hoopis vastupidisega.

«Kuidas võis Ivanov minu keelu vastaselt viia oma komandopunkti Pulkovo kõrgendike rajoonist linna piiridesse?» mõtles Fedjuninski. «Ilmselt on see teatavaks saanud ka väeosade komandöridele. Mida nemad praegu mõtlevad? Küllap seda, et väejuhatuse ei pea Pulkovo kõrgendike kaitsmist üldse võimalikuks? Kuid on siis mõtet jätkata võitlust Uritski pärast, mis asub Pulkovost loodes? Mis mõte on kategoorilisel käsul kõrgendikke mitte mingi hinna eest käest anda, kui armeekomandör koos oma staabiga Leningradi suunas taganeb?»

Fedjuninski ei kahelnud, et Ivanovi otsus oma komandopunkt üle viia oli otseselt tingitud peataolekust ja et niisuguse inimese jätmise armees etteotsa, mille tegevusest praegu sõltub Leningradi saatus, oleks kuritegu.

42. armees komandopunkt asus nüüd Kirovi tehase vastas, pommirünnakutest ja suurtükitulest pooleldi purustatud maja keldris. Koidueelses hämaruses võis läbi varisenud seinte selgesti näha käsipuudeta treppe ja mõnes kohas tubade terveks jäänud sisustust.

Väljas seisvate vahipostide järgi tegi Fedjuninski komandopunkti asukoha kiiresti kindlaks. Paistis, et komandopunkt oli kolinud siia alles hiljaaegu. Sidemehed vedasid traati, eemal seisvalt veoautolt laadisid aga sõdurid maha kaste välitelefoniidega, kirjutusmasinaid ja väliraadiosaatjaid...

Oma autost väljunud, suundus Fedjuninski kolme teda saatva sõjaväelase — kindralmajori ja kahe polkovniku — saatel maja poole.

Esitanud automaadiga relvastatud noorele leitnandile oma dokumendid, hakkasid nad keldrisse laskuma.

Kitsas, prahti ja krohvitud täis trepp oli halvasti

valgustatud — laes rippus traadijupi otsas vaid üks-ainus hägune lambipirn.

All, hoolikalt suletud ja roostepilekkidega kaetud raudukse ees seisis tunnimees.

Trepist allatulevaid kindraleid nähes ajas ta end sirgu.

«Kas armeekomandör on oma ruumis?» küsis Fedjuninski.

«Oma ruumis, seltsimees kindral,» vastas tunnimees ja lisas: «Seal on parajasti sõjanõukogu istung.»

«Oodake siin,» ütles Fedjuninski teda saatvatele komandöridele, avas ukse ning astus sisse.

Rõskes keldris nägi ta ümber laua istumas kindralmajor Ivanovi ja armees sõjanõukogu liikmeid Solovjovi ning Klementjevit. Lauale laotatud kaardi kohale kummardunud, vaidlesid nad millegi üle ega märganud lävele ilmunud Fedjuninskit.

Mõne aja vaikides ukseavas seisnud ning pilgu üle ajutiste, kaasaskantavate lampidega valgustatud keldriruumi lasknud, küsis ta teretamata, sest oli siinviibijaid alles natukese aja eest näinud:

«Millest on jutt, seltsimehed?»

Ivanov kergitas järsult pead ja tõusis Fedjuninskit silmates püsti. Tema nägu oli veel kahvatum ja väsinum kui eelmisel päeval, õlad kühmus.

Fedjuninskile paistis, et Ivanov vaatab talle otsa klaasise, mitte midagi nägeva pilguga. Kuid hetke pärast, lõpuks just nagu taibates, kes tema ees seisab, ajas Ivanov end pisut sirgemaks ja ütles:

«Tervist, seltsimees rindejuhataja asetäitja...» Siis lisas, uuesti väsinult kühmu vajudes: «Nii et jälle meie juurde?...»

Ta püüdis naeratada, kuid sellest ei tulnud midagi välja, — naeratus sarnanes valulise grimassiga.

«Millist probleemi arutate?» kordas Fedjuninski jahe-dalt oma küsimust.

«Otsustame, mida teha suurtükiväega,» vastas Ivanov. «Minu arvates on hädatarvilik see linnale lähemale tuua. Vastasel juhul jäävad suurtükiväe positsioonid läbimurdmise korral vaenlase kätte. Me ei või lubada, et sakslased meie enda kahurid meie vastu pööraksid. Pealegi on veel teisi põhjusi, mis...»

Ivanov rääkis väsinult ja monotoonselt. Ja mida roh-

kem väiteid ta suurtükiväe tagalassetoomise kasuks tõi, seda rohkem tundis Fedjuninski endas tõusvat vaenulikkust tema vastu. Äsja oli ta murdnud pead, kuidas Ivanovile delikaatsemalt teatada tema tagandamisest. Nüüd aga, kuulates seda hingeliselt murdunud meest, kes ilmselt oli kaotanud usu mitte ainult oma võimeisse, vaid Leningradi kaitsmise võimalusse üldse, mõtles ta, et Ivanovi oleks pidanud armeekomandöri kohalt maha võtma juba tükk aega varem.

Katkestanud Ivanovi poolelt sõnalt, teatas Fedjuninski:

«Armeekomandöriks olen määratud mina.»

Ivanov jäi otsekui soolasambaks. Kaks korda maigutas ta suud, tahtes nagu midagi öelda, kuid ei lausunud sõnagi. Vaatas siis ehmunult sõjanõukogu liikmeid, seejärel uuesti Fedjuninskit ning küsis peaaegu hääletult:

«A-aga... mis siis minust saab?»

«Te peate otsekohe Smolnõisse minema,» vastas Fedjuninski teravalt ja lisas: «Palun, kutsuge siia armee staabiülem.»

Kindralmajor Larionov ilmus hetke pärast. Ära tundmata seljaga tema poole seisvat Fedjuninskit, kelle kui auastmelt kõrgema poole ta oleks pidanud pöörduma, küsis ta Ivanovilt.

«Te käskisite ilmuda, seltsimees armeekomandör?»

Ivanov vaikus, puurides sünge pilguga keldri kivi-põrandat.

Ebameeldiva vaikuse katkestas Solovjov:

«Seltsimees Larionov,» ütles ta ebalooslikult valjusti, «meile saabus uus armeekomandör, kindralmajor Fedjuninski. Kandke temale ette.»

Need sõnad tulid staabiülemale ootamatult. Ta vaatas mõistmatult Ivanovile otsa, astus siis kohe paar kiiret sammu edasi, pöördus Fedjuninski poole ja raporteeris:

«Armee staabiülem Larionov ilmus vastavalt teie käsule.»

«Andke oma amet üle minuga koos siia saabunud kindralmajor Berezinski,» ütles Fedjuninski jahedalt ja lisas: «Täna kella kahekümneks null-null. Selle ajani aga vastutate isiklikult selle eest, et armee komandopunkt vanasse kohta Pulkovo rajoonis tagasi viidaks. Selge? Kindral Berezinski!» hüüdis ta, pöördudes ukse

poole, mille Larionov oli sisse tulles enda järel lahti jätanud.

Sisenes Berezinski ja jäi Fedjuninski ette seisma.

Viivu vaatas Fedjuninski talle otse silma, nagu uuriks teda uuesti. Berezinski oli suhteliselt noor mees, kuigi meelekohtadel võis juba märgata halle juukseid. Pooleldi langetatud laugude alt vaatasid tähelepanelikud, rahulikud silmad.

«Seltsimees Berezinski,» ütles Fedjuninski nagu raiudes, «alates kella kahekümnest null-null asute täitma armee staabiülemale kohuseid. Kindral Larionovile on antud korraldus viivitamata organiseerida komandopunkti tagasiviimine Pulkovo rajooni. Tegutsege. Meiega kaasasõitnud komandöre kasutage staabis oma äranägemise järgi. Minu poolt kõik. Olete vaba.»

Olgugi et armeekomandör oli pöördunud Berezinski poole, mõistis Larionov, et viimased sõnad olid olnud määratud ka temale. Ta tegi määrustekohase pöörde ja suundus ukse poole.

Kui nad väljunud olid, ütles seni vaikinud sõjanõukogu liige Klementjev ebakindlalt:

«Seltsimees armeekomandör, ilmselt... võeti Smolnõis vastu veel mingisugused otsused... Kas te ei võiks meid informeerida...»

Samal hetkel helises telefon. Fedjuninski pöördus laua poole, millel seisis kaks väli- ja kaks linnatelefoni, püüdes ära arvata, milline neist praegu heliseb. Tabanud tema pilgu, tõstis Klementjev vajaliku toru hargilt ja ulatas selle Fedjuninskile.

See haaras toru järsu liigutusega, surus vastu kõrva ja ütles:

«Kindral Fedjuninski kuuleb...»

«Kuidas on, seltsimees Fedjuninski, kas võtsite armee juhtimise üle?» kostis torust Ždanovi tuttav hääl.

«Just nii, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Fedjuninski, «võib öelda, et võtsin. Paar minutit tagasi.»

«Ma helistan teile,» lausus Ždanov, «et teatada rinde sõjanõukogu äsja vastuvõetud otsusest: mitte mingi hinna eest taganeda Uritski—Kiskino—Verhneje Koirovo—Pulkovo kõrgendike liinilt. Mõistate? Rinde sõjanõukogu kirjaliku käsuta ei tohi sellelt liinilt mitte mingil juhul taganeda!» kordas ta juba valjemini, nagu kardaks, et Fedjuninski ei saa selle otsuse mõttest aru.

«Täpselt sama on maksev ka idatiiva — Šušarõ, Moskova Slavjanka ja Kolpino piirkonna kohta. Täpselt samasugune käsk on antud ka teie idanaabrile. Kas saite minust hästi aru?»

«Just nii, sain küll,» vastas Fedjuninski, «kuid mulle on hädasti tarvis abiväge. Ja väga kiiresti. Ma mõistan, et praeguses olukorras on see peaaegu võimatu, kuid...»

«Sõjanõukogu võttis vastu otsuse täiendavate kontingentide formeerimise kohta. Uht-teist saate juba õhtuks. Kas tahate midagi rindejuhatajale edasi öelda lasta?»

«Eialgu ainult seda, et viin oma komando- ja vaatluspunkti tagasi Pulkovo kõrgendike rajooni. Teistkordselt kannan ette juba sealt. Kasutades õigust, mille rinde sõjanõukogu mulle andis, vahetasin välja staabiülema. Minu poolt kõik.»

Fedjuninski jättis hüvasti, pani toru hargile ja pöördunud seejärel ikka veel liikumatult seisva Ivanovi poole, tuletas talle meelde:

«Seltsimees kindralmajor, teid oodatakse Smolnõis.»

«Kuulan. Kohe sõidan,» ütles Ivanov alandlikult ja astus ukse poole.

Talle järele vaatamata kõnetas Fedjuninski sedamaid Klementjevit, otsekui jätkaks varem alustatud juttu:

«Informeerida võin ainult ühest asjast. On antud käsk, et Pulkovo—Uritski liinilt ei tohi mingil juhul taganeda. Võimalik, et õhtuks saame natuke abiväge. See on eialgu kõik.»

«Seltsimees armeekomandör,» ütles Klementjev, «pole kahtlust, et igaüks meist peab käsku pühaks ja teeb selle täitmiseks kõik, mis temast oleneb. Kuid pean oma kohuseks teid hoiatada, et viia armee komandopunkt praegu tagasi Pulkovo kõrgendikele on... tagasihoidlikult öeldes... ohtlik samm. Viimaste pommitamiste ajal kaotasime seal observatooriumi kaitsnud sõduritest ja komandöridest üle kahe kolmandiku. Seepärast...»

«Niisugune on rindejuhataja käsk,» ei lasknud Fedjuninski tal jätkata. «Ja mina pean seda õigeks. Sest on olemas veel teine oht, mis mitmekordselt ületab selle, millest teie räägite — oht, mis otseselt Leningradi ähvardab. Ja selle ees jääb kõik muu tagaplaanile!»

Oli käes õhtutund, mil polkovnik Koroljov sai armeedest värskeid operatiivteateid.

Fedjuninski oli ette kandnud, et loode pool Uritskit vaenlane peatati. Kuid Uritsk ise oli pärast veriseid lahinguid jälle sakslaste kätte langenud. Koroljov uuris kaarti: Uritskist oli Kirovi tehaseeni otsejoones vaid neli kilomeetrit!

Fedjuninski oli avaldanud arvamust, et vaenlane koondab jõudu kahekordseks löögiks Kirovi rajooni pihta — Soome lahe rannikult ja Uritski poolt.

Lõunas oli olukord samuti alarmeeriv: sakslased ründasid vahetpidamata Pulkovo kõrgendikke ilmse kavatsusega üheaegselt ka linna Moskva rajooni tungida.

Fedjuninski loetles tema poolt tarvitusele võetud abinõusid, kuid hoiatas, et olukord jääb endiselt äärmiselt pinevaks.

Koroljov hakkas uurima teist teadet, mis oli saabunud Balti laevastikust. Admiral Tributs kandis ette, et Hango poolsaarel ning Osmussaarel asuvad garnisonid löövad tagasi kõik vaenlase dessandikatsed. Kindlalt hoiavad meremehed enda käes ka Koivistot, kust saab Leningradi viivat mereteed kontrollida. Balti laevastiku suurtükivägi jätkab vaenlase maismaakommunikatsioonide tulistamist. Samal ajal peavad sakslased pideva tule all Soome lahte Kroonlinna ja Leningradi vahel, pannes ohtu nendevahelise ühenduse.

Veidi soodsam oli 32. armeest saabunud raport. Selle armee väeosad olid koos Balti laevastiku meremeeste ja Laadoga flotilliga järjekordselt tagasi löönud kõik vaenlase katsed läbi murda meie kaitset Karjala maakitsusel.

Kiskus juba hämaraks, olgugi et kell polnud veel kuus — ilm oli sombune.

Mustast reproduktoritaldrikust kostis metronoomi rahulik tiksumine: Smolnõi rajooni parajasti ei tulistatud. Sellele vaatamata värisid seinad kanonaadist: vaenlane tulistas linna teisi rajooni.

Koroljov vaatas kiiresti läbi õhukaitse staabi ettekande.

Möödunud ööpäeva jooksul oli vaenlase suurtükivägi eriti intensiivselt tulistanud Leningradi äärelinnu kagus

ja lõunas, mille tagajärjel oli tekkinud kakskümmend neli tulekahjukollet. Esiolgetel andmetel oli linnas möödunud ööpäeva jooksul olnud inimohvreid ligi kaks-sada. Ohulahinguis tulistati alla kuus vaenlase len-nukit.

Koroljov laskis akendele ette tihedast tumesinisest riidest pimenduskatted, süütas laualambi ning kummar-dus uuesti ettekannete kohale.

Uks kriuksatas.

«Kas tohib?»

Koroljov tõstis pea ja nägi lävel... Zvjagintsevil

Mõne hetke vaatas Koroljov, kel peaaegu kaks kuud polnud majorist enam mingeid teateid ning kes ei arva-nudki teda enam elavate kirjas olevat, nõutult seda pikka ja kõhna, kortsunud ning ilmselt liiga avara sõduripluusiga meest. Tõusis siis kiiresti püsti, lükkas tooli kolinal kõrvale ja tõttas tulijale vastu.

«Aljoška?! Elus?!»

Ta haaras Zvjagintsevil õlgadest kinni ning tõmbas ta enda poole...

«Noh, räägi, kuradinahk, kust sa nii järsku välja ilmu-sid ja miks sa endast elumärki ei andnud?» ütles Korol-jov erutatult ja viis Zvjagintsevi laua juurde.

Ta pani majori tugitooli istuma, võttis ise platsi tema vastas ning sõnas Zvjagintsevilt silmi pööramata, otse-kui kardaks ikka veel, et tegemist on pettusega:

«Tähendab, oled elus... See on tore! Ja mina pärsin augustis kaks korda Luuga grupeeringu staabist järele, vastati, et sind paisati koos jalaväega paremale tiivale, pärast Kingisseppa pole aga mingisuguseid andmeid... Noh, miks sa vait oled, kas neelasid keele alla? Lase käia, jutustal!»

«Mis mul siin nii eriti jutustada on, Pavel Maksimo-vitš,» lausus Zvjagintsev viimaks väsinud naeratusega. «Üheksandast augustist alates olen kolistanud mööda sanitaarpataljone. Pärast olin hospitalis... Eile õhtul kirjutati välja. Noh, kuni linna jõudsin...»

«Küll on nad sinust aga mardisandi teinud,» pomises Koroljov, Zvjagintsevi nüüd juba kriitilise pilguga tun-nistades. «Kohe näha, et hospitalist... Aga oota,» hüü-nis ta järsku, nagu midagi meenutades, «tähendab, said haavata?»

«Jalga,» ütles Zvjagintsev vastu tahtmist.

«Kõvasti?» küsis Koroljov kaastundlikult, vaadates tema laiade säärttega kirsasaabastes jalgu.

«Ah, tühiasi... Ei tahtnud ainult hulk aega kinni kasvada. Aga muidu on kõik normis.» Zvjagintsev nae-ratas uuesti ja lisas: «Riviteenistuseks kõlblik.»

«Mul on sinutaolisi hädasti vaja,» ütles Koroljov otse-kohe tõsinedes. Trummeldas veidi aega sõrmedega vastu lauda ja jätkas: «Tead mis, lippa nüüd kohe kaadrisse, ma lepin ülemustega kokku, et sind operatiivosakonda arvataks. Koht on sinu jaoks parajasti olemas. Ja ka sõda tunnend sa nüüd juba otse eesliini kandist.»

«Olen nüüd rivikomandör, seltsimees polkovnik,» vastas Zvjagintsev kindlalt. «Enne haavataasaamist olin tegelikult pataljonikomandör.»

«Kas käsid endale nüüd diviisi või polgu anda?» küsis Koroljov ilmse rahulolematusega. «Kas sa Lenin-gradil all praegu valitsevast olukorrast üldse midagi tead?»

«Ainult kuulduste järgi. Tahtsin paluda teilt, seltsi-meess polkovnik, et te laias laastus...»

«Olgu,» nõustus Koroljov süngelt, tõusis püsti ja astus kaardi juurde. «Tule siia,» heitis ta Zvjagintsevi poole vaatamata üle õla. «Vaata, septembri algusest saadik võitleme juba blokaadirõngas. Kaheksas armee on rannikul faktiliselt ära lõigatud. Strelna on vaenlase käes. Sakslased on Slutskis, Krasnoje Selos ja Uritskis.»

«Kas... Pulkovo kõrgendikkudel ka?» küsis Zvjagintsev ehmunult.

«Ei. Pulkovos peame esialgu vastu.»

Koroljov võttis püksitaskust paki «Belomori» ja ula-tas Zvjagintseville, tõmbas siis sellest paberossi endalegi ning hakkas taskuid patsutades tikke otsima, kuni lõpuks astus kirjutuslaua juurde — tikutoos oli seal.

Sel hetkel paiskus kabineti uks valla ja tuppa astus Žukov.

Koroljov viskas süütamata paberossi kähku tuhatoosi ja võttis valveseisangu, ent jõudis vaevalt öelda: «Seltsi-meess rindejuhataja...», kui Žukov teda katkestas:

«Sõidan Fedjuninski juurde. Mis teil siin viimase tunni jooksul uut on olnud?»

«Koostan just informatsiooni, seltsimeess kindral,» vastas Koroljov kiiresti, «kui soovite tutvuda, siis palun...»

Ta tahtis rindejuhatajale anda laual lebavaid raporteid, kuid see tõstis tõrjudes käe:

«Pole aega lugeda. Kandke ette kõige olulisem. Ja võimalikult lühidalt.»

«Kuulen,» ütles Koroljov uuesti valveseisangut võttes. «Põhilisi muudatusi viimastel tundidel pole toimunud. Vaenlane püüab hõivata Pulkovo kõrgendikke. Rünnaad on tagasi löödud. On tugevnenud kahurituli maakaitseväge viienda diviisi parema tiiva pihta. Fedjuninski arvates valmistuvad sakslased Peterhofile lööki andma.»

«Kust tema seda teab, kas jõi von Leebiga koos teed?» sõnas Žukov kulmu kortsutades.

Ta seisis kahe sammu kaugusel Koroljovist, laiaõlgne, kõrge nurgelise laubaga, kitsastes säärikutes jalad harkis, ja näis täitvat kogu tuba.

«Kus on Bõtševski?» küsis ta.

«Minu teada, seltsimees rindejuhataja, sõitis polkovnik Bõtševski juba eile neljakümne teise...»

«Tahan kuulda, kas ringteeäärne kaitseliin on valmis.»

«Minu teada...»

«Mind ei huvita, kuidas on teie teada! Mind huvitab, kas diviis saab täna öösel asuda sellele kaitsevööndile. Minu teada!... Minule aga on teada vaid see, et kui me ringteel kaitset sisse võtta ei jõua, võivad sakslased homme linna tungida! Otsige Bõtševski üles ja öelge, et ta minuga viivitamata ühendusse astuks!»

Siis jäi Žukov mõneks hetkeks kuulutama kaugelt kostvat suurtükimürinat ja mürsuplahvatusi.

«Missuguste rajoonide pihta ta praegu pörutab?» küsis ta lõpuks järsult.

«Mul on andmed ainult möödunud ööpäeva kohta.» Koroljov haaras laualt kiiresti õhukaitsestaabi ettekande, mida oli just enne Zvjagintsevi tulekut lugenud, ning ulatas Žukovile.

Rindejuhataja heitis paberilehele kiire pilgu ja pidi selle juba lauale tagasi viskama, kui järsku mingi ilmselt ootamatult pähekaranud mõtte ajendil paberi uuesti silmade ette tõstis.

«Nii...» sõnas ta mõttesse vajunult ja seadis sammud väikese telefonilauakese poole.

«Kus on teil otseühendus õhukaitsestaabiga?»

Koroljov osutas ühele telefonidest.

Rindejuhataja võttis toru hargilt.

«Siin Žukov. Milliste rajoonide pihta ta pörutab?»

Mõne sekundi kuulas ta vaikides, siis ütles:

«Hüva. Minu poolt kõik.»

Pani toru hargile ja pöördus Koroljovi poole.

«Andke mulle hetkeks veel seda ettekannet!»

Luges selle tähelepanelikult läbi ja ütles rohkem nagu endamisi:

«Annab pihta Ižora ja Kirovi tehastele... Nii eile kui täna...»

Tõstis siis pea ja lausus:

«Kas said aru, mida ta kavatseb?»

«Ma arvan...» alustas Koroljov, kuid Žukov ei lasknud tal lõpetada:

«Ka mina arvan!... Hea küll. Tuletan veel kord meelde: las Bõtševski astub minuga viivitamata ühendusse!»

Ta pöördus ukse poole ja märkas alles nüüd end vastu seinu suruvat Zvjagintsevi. Mõõtis meest pilguga pealaest jalataldadeni ja küsis süngelt:

«Kes see niisugune on?»

Et kindral on rindejuhataja, seda oli Zvjagintsev jutustamisest isegi taibanud. «Aga kuidas on siis Vorošiloviga? Tähendab, marssal polegi enam rindejuhataja?» mõtles ta hämmastunult.

Kindrali nägu tundus Zvjagintsevile tuttavana, kuigi ta ei suutnud meenutada, kus oli teda varem näinud.

Rindejuhataja järsk küsimus ajas Zvjagintsevi segadusse. Appi tuli Koroljov, kes raporteeris tema asemel:

«Major Zvjagintsev meie insenerivalitsusest...»

«Mis ta siin tilgub, kui ta insener on?» ei lasknud Žukov tal jätkata.

«Seltsimees rindejuhataja!» ütles kõnevõime tagasi saanud Zvjagintsev valveseisangut võttes valjusti ja isegi väljakutsuvalt. «Mul pole kunagi kombeks tilkuda. Täitsin lahinguülesannet Luuga liinil. Sain haavata. Enne rindeleminekut olin komandeeritud staabi operatiivosakonda. Seepärast ilmusingi nüüd hospitalist otse siia.»

Koroljov kuulas Zvjagintsevi ja kirus teda mõttes, nii et maailm must. Olles kindel, et kohe puhkeb torm, püüdis ta Žukovi selja taga meeleehtlikult märku anda.

Kuid vastu tema kartusi küsis Žukov üpris heasüdamlikult:

«Ah hospitalist? ... Seepärast siis näedki välja nagu hernehirmutis. Kuhu sa pihta said?»

«Jalga.»

«Killuga või?»

«Just nii.»

Tabanud muutuse ülemjuhataja toonis, ütles Koroljov:

«Ei taha teine staabis töötada, seltsimees ülemjuhataja, palub end rindele saatal!»

«Noh, astu paar sammu mööda tuba!» kamandas Žukov Zvjagintsevi.

Zvjagintsev tegi paar sammu, longates vasakut jalga.

«Logiseb,» muigas Žukov ja lisas Koroljovi poole pöördudes: «Saatke ta Kirovi tehasesse. Selge?»

«Just niil!» vastas Koroljov kähku.

«Seltsimees ülemjuhataja,» hüüdis Zvjagintsev, tundes, kuidas nagu solvumisest põlema löi. «Lubage... Miks tehasesse? Ma palun... nõuan, et mind rindele saadetaks. Ma tean, kui vajalikud on seal praegu komandörid. Ma...»

«Jätta!» katkestas teda Žukov. ««Ma tean!...» Aga kas sa seda ka tead, et Kirovi tehase rajoonis tulistatakse kuulipildujatest? Kas sa seda ka tead, et Kirovi tehasest Uritski väljakule on tankiga poole tunni tee?!»

Ta läks ukse juurde ja heitis lävelt üle öla:

«Otsekohe saatke ta Kirovi tehasesse!»

Toas oli tükk aega kuulda ainult metronoomi tiksumist.

Lõpuks ütles Koroljov:

«Arvan, et sa said kõigest aru. See oli uus rindejuhataja, armeekindral Žukov.»

«Žukov!» tuli Zvjagintseville kohe meelde. «Noh, muidugi nägin teda tookord Kremlis nõupidamisel...»

«Aga kus on marssal?» küsis ta.

«Kutsuti tagasi Peakorteri käsutusse.»

«Pavel Maksimovitš, anna mulle andeks,» ütles Zvjagintsev erutatult, «tean küll, et mul pole õigust midagi arutada... Aga... ütle mulle avameelselt: on ta Vorosilovist tõepoolest parem?»

Koroljov tegi toas mõtlikult paar tiiru ja jäi siis Zvjagintsevi ette seisma.

«Tead, Aleksei, olgugi et ma ülemuste tegevust

kunagi alluvatega ei aruta, teen seekord erandi... Olgu nii... Istu!»

Ta ootas, kuni Zvjagintsev istet oli võtnud, istus ise tema vastu teisele poole lauda ning sõnas mõtlikult, nagu arutleks endamisi:

«Tead, ma tahaksin selles ise samuti selgusele jõuda. Siin juhtus niisugune lugu. Juba tema saabumispäeval jäin talle jalgu. Pikemalt pole sellest aega rääkida. Teiste sõnadega: mõtlesin, et võtab kupud maha ja saadab reamehena rindele. Tema käes pidi see kähku käima. Kuid seekord läks pauk mööda...»

«Ja ikkagi ei saa ma aru,» ütles Zvjagintsev kangekaelselt, «kuidas võib niisugusel toonil... Mis annab talle sellise õiguse?»

«Olukord annab õiguse, Alekseil» katkestas Koroljov teda murelikult. «Sakslane on Leningradi all ja kellelgi pole seni õnnestunud teda siit minema ajada. Vastupidi: iga tund ootame, millal ta meid siit välja lööb. Uue rindejuhataja tulekuga on aga nii mõnigi asi muutunud, on...» jätkas Koroljov, ja tundus, et ta tahab anda vastuse ka omaenda küsimustele, millele igapäevaste pakiliste askelduste keerises polnud jõudnud mõelda. «Esimeses järjekorras ilmnevad need muutused selles, et Žukov nõudis otsekohe teist taktikat. Varem, ausalt öelda, kaevusime maasse ja olime rõõmsad, kui vaenlane vaiks. Hakkas aga sakslane uuesti ründama, «seisime viimse hingetõmbeni ega teinud sammugi tagasi». Nüüd aga on asi hoopis teine. Kui sakslane kallale tikub — kaitse ennast. Niipea kui rahuneb — ründa ise. Ründa, aga ära rõõmusta, et hinge tõmmata saad. See pole mitte ainult uus taktika. Kui tahad teada, on see hoopis uus psühholoogia. Näed nüüd, mida uus rindejuhataja nõuab. Tahad öelda, et ta on jäme? Olen nõus, terav, vahetevahel koguni julm. Kuid...»

Koroljov peatus hetkeks, püüdes paremini väljendada oma mõtet, võttis paberossi, tõmbas paar korda sügavalt ja jätkas:

«Kinnitada, et uus ülemjuhataja kõik nii-öelda pea peale pööras ja mingi enneolematu plaani esitas, ma ei või. Üldises joones tegutseb ta samas suunas kui tema eelkäijagi. Vanad käsud jäid jõusse, kusjuures ta andis loomulikult palju uusi. See on, kui asja ühest küljest võtta... Teisest küljest aga on ka midagi uut! Küsid —

mida? Vastan nii: täpsus, kategoorilisus, järjekindlus. Ei mingisuguseid diskussioone, ei mingisuguseid pikale venivaid instruktaaze. Kui käsu täitmata jätad, võtab pea maha.»

«Ja samas ütles ta ise ka, et sakslased võivad linna tungida.»

«Jah, nad on juba äärelinnas,» sõnas Koroljov süngestudes.

«Kuule, Pavel Maksimovitš,» ütles Zvjagintsev Koroljovi poole nihkudes tasa, «oleme mõlemad šõjaväelased. Ja kommunistid. Olukord Leningradi all on katastroofiline, eks ole?»

«Jah...» vastas Koroljov peaaegu hääletult.

«Nüüd aga ütle mulle puhtast südamest: sa tead küll, et ma pole argpüks ning võitlen vaenlase vastu seni, kuni hing sees... Aga ütle siiski — kas on mingit lootust?»

Koroljov ajas ennast järsku nagu hoobist sirgu.

«Mida... mida sa minult küsid?!» pigistas ta läbi hammaste.

«Nägin kaarti, Pavel Maksimovitš...»

«Ah kaarti nägid?» kordas Koroljov raevukalt. «Kuidas sa võid ainult kaardi järgi otsustada!» Koroljov läks näost üleni punaseks, sooned meelekohtadel paisusid silmanähtavalt. «Vedelesid seal igasugustes sanitaarpataljonides ja hospitalides,» karjus ta, «kaotasid ettekujutuse armee võitlusvaimust!»

Ta kargas püsti, jooksis mööda kabinetti paar korda edasi-tagasi ja ütles siis juba rahulikult, kuid õela muigega:

«Arvad, et räägin iseendale risti vastu? Ühest küljest — kõik ripub juuksekarva otsas, teiselt poolt aga usk ja lootus? Jah, formaalse loogika seisukohast võib siin tõepoolest vasturääkivust leida! Kuid selle nüruse loogika põhjal peaksid fritsud juba ammu Moskvas ja Leningradis olema. Aga näe, ei ole! Ja nad ei jõuagi sinna! Las ajaloolased uurivad ja seletavad pärast võitu, kuidas, miks ja mispärast.»

Koroljov jäi vait, vaatas kella ja ütles siis hämmastunult:

«Kurat võtaks, mida me ometi teeme! Kakskümmend minutit on juba möödunud sellest ajast, kui ülemjuha-

taja käskis... Kuule, Aleksei, sa pead silmapilk sõitma Kirovi tehasesse...»

Koroljov tõusis resoluutselt püsti.

«Pavel Maksimovitš,» ütles Zvjagintsev samuti püsti tõustes, «luba, ma ütlen sulle ainult paar sõna. Tean, sa võid mind läbi sõimata ja välja visata. Saan ju aru, rindejuhataja ise käskis... Kuid võin pea anda, et ta unustas mind niipea, kui uks tema järel sulgus. Palun sind kui sõpra, kui vanemat seltsimeest: saada mind tegevväkke. Õigus, olen nõus, allüksuse komandöriks ma veel ei kõlba, neetud jalg veab alt... Aga saada kasvõi diviisi inseneri kohale. Võib ka polku. Kui ei usalda, saada sapööripataljoni tagasi. Palun sind meie sõpruse nimel, tee seda!»

«Jätta!» ütles Koroljov teravalt. Ja lisas siis juba pehmemä tooniga: «Mitte selles pole asi, Aleksei, et rindejuhataja käskis. Asi on selles, et tal on õigus. Tule siia!»

Koroljov astus laua juurde, millele olid laotud kaardid. Ta otsis välja vajaliku ning ütles Zvjagintseville:

«Vaata! See siin on Kirovi tehase rajoon. Aga siin on juba sakslased. Mastaapi näed? Kirovi tehase pole mitte üksnes tehase, vaid meie peamine tankide arsenal. Saadame tanke üle Laadoga ka teistele rinnetele! Said aru? Sakslased annavad juba teist ööpäeva Kirovi ja Ižora tehastele vahetpidamata pihta. Ižora tehase valmistab Kirovi tehasele tankisoomust. Täheleb, sakslastel on kindel kavatsus need tehased rivist välja viia. Kas nüüd saad aru, mille järele asi lõhnab? Kuid ka see pole veel kõik. Kirovi tehase pole mitte ainult arsenal, vaid ka üks meie tähtsamaid vastupanusõlmi. Vähemalt peaks olema. Tuleb hoolikalt üle vaadata kõik sinna ehitatud kindlustused ja aidata juurde ehitada uusi. Nimelt sina pead seda tegema. Sul on mitte ainult inseneri, vaid ka tegev-vaehvitseri kogemused! Hakkad seal esindama rindestaapi, said aru! Ja nüüd kuula: siit lähed sa insenerivalitsusse. Ütled, et minu käsk. Võid ka rindejuhatajale vihjata. Siis astud läbi kaadriosakonnast. Oota, helistan sinna kohe...»

Zvjagintsev seisis vaikides laua ääres.

«Lase käia, Aleksei, tegutse,» kiirustas Koroljov teda juba tõredalt.

«Kuulen,» vastas Zvjagintsev ja tegi määrustekohase pöörde.

«Seis!» peatas Koroljov teda äkki. «Ütle ausalt: kas sind ikka raviti terveks või lasksid hospitalist lihtsalt jalga?»

«Seltsimees polkovnik...»

«Hea küll. Jäägu nii, nagu on. Pole aeg seda uurima hakata. Mine ja vormista dokumendid.»

Zvjagintsev pöördus ukse poole.

Koroljovi kahtlus oli õige: major oli arstile augu pähe rääkinud, et see ta hospitalist enne tähtaega välja kirjutaks, andes sõna, et hakkab töötama staabis, eeslinnist kaugel. Praegu püüdis ta liikuda kindlal kõnnakul, kuid tundis ise ahastusega, et lonkab tugevasti vasakut jalga...

Zvjagintsev haaras juba kinni ukselingist, kui Koroljov talle uuesti järele hõikas:

«Oota!»

Zvjagintsev tardus ehmatusest, et kohe muudetakse ka see korraldus ära ning Kirovi tehase asemel saadetakse ta uuesti arstlikule läbivaatusele.

Kuid Koroljov tuli tema juurde ja küsis, muljudes kohmetunult paberossi sõrmede vahel:

«Kuule, Aleksei... Mul on meie viimane jutuaajamine veel meeles. See, et... Noh, Veera... tuli Leningradi tagasi, pääses! Oled sa teda näinud?»

Zvjagintsev oli oodanud kõike muud, ainult mitte juttu Veerast. Hädavaevalt talitses ta ennast ega hakanud pärima, kus Veera praegu viibib, kuidas ta tervis on, kas Veera on kordagi teda meelde tuletanud... Kuid ta suutis end pidada. «Ei, ei ja veel kord ei!» andis Zvjagintsev endale mõttes käsu. «Sellel lool on nüüd lõpp.» Neid sõnu oli ta vaikides korranud juba seal, metsas, abitult kandraamil lamades... Ta oli tookord mõistnud, et rõõm, mida Veera tundis temaga kohtumisest, ei kannata mingit võrdlust õnnega, mis lõi särema neiu näos pärast sõnumit, et Anatoli on elus ja Leningradis. Siis oli Zvjagintsev endale esimest korda öelnud: «Ei. Sellel lool on lõpp.» Neid sõnu kordas ta mõttes ka praegu.

«Tulin hospitalist'otse siia,» vastas ta Koroljovile kuivalt. «Sain juhusliku autoga. Pole jõudnud kodustki läbi astuda.»

Koroljov heitis talle pisut imestunud pilgu.

«Või nõnda! Olgu peale. Sul on õigus. Praegu pole

aeg isiklike asjade klaarimiseks. Jäägu nii — hüvasti!» Ta võttis paberossi vasakusse kätte, parema aga sirutas Zvjagintsevile.

Zvjagintsev sammus longates piki Smolnõi kõmisevaid koridore.

«Kirovi tehas — vastupanusõlm!...» mõtles ta kibedusega. «Kes seal siis vastu panema hakkab? Juhul kui neljakümne teise armee rinne on läbi murtud, tungivad sakslased ju tehasesse. Kes neid tehase territooriumil enam peatada suudab? Taganevad väed? Või töölised? Kõik need, kes relva käes suudavad hoida, on ju ammu maakaitsevähke läinud. Isegi vana Koroljov on kusagil rindel...»

Meenutanud Ivan Maksimovitš Koroljovi, keda ta viimast korda oli näinud maakaitseväge diviisis Luuga liinil, tuli Zvjagintsevile meelde veel kaks inimest, kellest saatus teda samuti oli lahutanud: Surovtsev ja Pastuhhov.

Hospitalis lamades oli ta neile sageli mõtelnud ja iga uut haavatut küsitlenud, kas ta pole juhuslikult kohanud niisuguse nimega komandöre.

Kui Zvjagintsev praegu nende meeste asukohta oleks teadnud, oleks ta tingimata palunud Koroljovi saata nad sapöörade-spetsialistidena koos temaga Kirovi tehasesse. Aga mis selle ümber ikka targutada! Oleksid nad vähemalt elus!

Zvjagintsevi kõrvus kumises ikka alles Luuga jõel toimunud lahingute kaja.

Sanitaarpataljonis, samuti hiljem hospitalis, pidi muidu nii hästi informeeritud ohvitser ammendama informatsiooni olukorrast rindel ainult ajalehtedest, raadiost ja haavatud koikunaabrite sageli vastukäivatest juttudest.

Seepärast ei võinud ta polkovnik Koroljovi kabinetti astudes aimatagi, et kõige lähem tee rindele läheb praegu Kirovi tehase kaudu ning et Kirovi tehasest edasi on seitsmes trammipeatus juba sakslaste poolt hõivatud maa-alal.

See, mis Zvjagintsev Žukovilt ja Koroljovilt oli kuulnud, vapustas teda hingepõhjani.

Kaardil nägi ta selgesti, et Kirovi tehase rajoon on tõepoolest muutumas rindejooneks.

Ja sellest hoolimata ei suutnud ta valitsevast olukor-
rast endale reaalselt pilti luua.

Zvjagintsev kujutles Narva väravat ja Kirovi tehase
ümbrust ikka veel niisugusena, nagu ta seda juuni lõpus
näinud oli. Siis oli see Leningradi töölisrajoon rahulik
ning elav, olgugi et Kirovi tehase väravast roomasid
välja tankid, majade aknad olid nagu igal pool paber-
ribasid risti-rästi täis kleebitud, väljakutel ja puiesteedel
aga kaevasid inimesed pommivarjendeid ning kaevi-
kuid.

Kuid kõnniteed olid nagu rahupäevil olnud täis oma
asju ajama tõttavaid inimesi, trammid kolisesid ning
kultuuripalee teadetetahvlitel kirendasid kontsertide ja
loengute kuulutused.

Ka Kirovi hiigeltehas paistis eeskätt ikkagi tavalise
rahuaegse ettevõttena, kuigi Zvjagintsev oma ameti-
seisundi tõttu teadis, et juba enne sõda alustati selle
tehase reorganiseerimist riigikaitse tarbeks — raskete
tankide KV ja suurtükkide tootmiseks.

Nüüd aga, pärast seda kõike, mida ta Koroljovi kabi-
netis oli kuulnud, püüdis Zvjagintsev endale ette kaju-
tada, mis tegelikult Kirovi tehases ja selle ümbruses
toimub.

Koridoris kohtas Zvjagintsev endist teenistuskaaslast
rinde staabist. See tõttas parajasti kuskile, ent peatus
ja küsis, kus major oli olnud ja kust haavata saanud.

Zvjagintsev vastas vastumeelselt ja sõnaahtralt, tun-
des end otsekui süüdlasena selles, et oli peaaegu kuu
aega hospitalis lesima pidanud.

Ta läks insenerivägede osakonda. Seal öeldi Zvjag-
intsevile, et Koroljov on helistanud ning rindejuhataja
käsu juba teavaks teinud.

Ka kaadriosakonnas teati juba, kuhu ja milleks
ta teeles asuma peab — komandeerimistunnistus oli
välja kirjutatud ja esitatud staabiülemale allakirjuta-
miseks.

Zvjagintsev vaatas kella — kümme minutit seitse läbi.
Talle meenus, et pole varahommikust saadik üldse
söönud.

Ja kuigi polnud isu, otsustas ta minna staabi söök-
lasse, et midagi hamba alla vaadata. Atestaat toidu saa-
miseks oli tal taskus, kuid end rindestaabi majandus-
osakonnas arvele võtta polnud enam mõtet.

Sel ebatavalisel kellaajal oli söökla tühi. Zvjagintsev
istus lauda. Tuli ettekandja ja heitis talle küsiva pilgu:

«Õhtusöögitalong, seltsimees major?»

Zvjagintsev vastas hämmeldunult, et tal ei ole
talonge. Ettekandja kehtas õlgu ja ütles, et talongideta
ei tohi ta süüa tuua.

Sel hetkel möödus nende lauast teine ettekandja, kes
Zvjagintsevi juba sõjaeelsest ajast tundis. Zvjagintsev
kutsus ta laua juurde ja neiu seletas, et sööklas on neil
nüüd uus kord, sest toidunorme on linnas tublisti kär-
bitud. Talongideta lubatakse nüüd tuua ainult suhkruta
teed.

«Mis siis ikka,» vastas Zvjagintsev nukralt, «tuleb
hambad ajutiselt varna panna.»

Ta tõusis püsti ja hakkas ukse poole minema.

«Olete kuidagi jalale viga teinud, seltsimees major,»
sõnas ettekandja talle järele. «Oi, te olete saanud vist
haavata?»

Ta pani Zvjagintsevi uuesti istuma, jooksis kusagile
ning tagasi tulles teatas võidukalt, et söökla juhataja
oli erandina lubanud toita haavatud majorit sularaha
eest.

«Nii hakkangi oma haavast pikkamööda kasu saama,»
mõttes Zvjagintsev nukralt muiates. «Rindele ei lasta ja
toidetakse kui invaliidi ilma talongideta...»

Ta neelas paar lusikatäit suppi, närts hädamisi tüki-
kese kuiva, vintsket liha, tänas ettekandjat ja läks
uuesti kaadriosakonda. Tema komandeerimistunnistus
oli juba valmis. Zvjagintsevile dokumente kätte andes
soovitas osakonna töötaja tal maad kuulata, millal
Kirovi tehase poole mõni auto läheb.

Zvjagintsev vaatas kella. Juba kaheksa peal. «Kui
sõidaks kähku kodunt läbi?» mõtles ta, ent ütles samas
enesele: «Milleks?»

Ja tõepoolest, mis pidi ta otsima tühjast ja külmast
poissmehekorterist, kuhu polnud jalgagi tõstnud päe-
vast, mil sai käsu pataljoniga Luuga liinile minna?

«Ei sõida läbi,» otsustas Zvjagintsev ja astus dis-
petšeriruumi.

Staabi «emka», mille tuuleklaasile oli sissepoole klee-
bitud mitu luba: sõiduks pärast komandanditundi, sõi-

duks pommirünnakute ajal ja pääsuks rindetsooni, kihutas pimendatud linnas Narva värava poole ja juht valgustas teed vaid aeg-ajalt lühikeste tulesähvatus-tega siniseks võõbatud laternatest.

Asetanud oma kohvrikese ja sineli juhi kõrvale, ise aga tagumisel istmel aset võtnud — seal oli mugavam haiget jalga välja sirutada —, pööras Zvjagintsev vahetpidamata pead, püüdes ära tunda tänavaid, mida mööda nad sõitsid.

Kell oli alles kümme läbi, kuid tänavad olid täiesti tühjad. Mahajäetud näisid olevat ka mustavate, pimendatud akendega majamürad.

Autolaternate viirastuslik valgus kiskus aeg-ajalt pimedusest viivuks välja nurgamajade külge ehitatud hiiglasuuri pressraudu meenutavaid punkreid ja liivakotivirnasid kauplusevitriinide ees, siis aga mattus kõik uuesti pimedusse.

Zvjagintsev tundis, kuidas teda haarab erutusvärin. «Mis minuga lahti on?» mõtles ta, püüdes seletada oma seisundit peatse saabumisega uude asukohta.

Kuid Zvjagintsev pettis ennast ja teadis seda ka ise. Asi oli lihtsalt selles, et auto sõitis nüüd mööda seda tänavat, kus elas Veera.

Zvjagintsev ütles endale jälle: «Ei, ei ja veel kord ei!» Kuid tundis, et mingi vastupandamatu jõud sunnib teda suruma nina vastu autoakent.

Auto jõudis Veera maja kohale. Pimedas nägi ta ähmaselt vaid selle piirjooni. Nagu naabermajadki näis ka see elutuna ning mahajäetuna. Surnud akendest ei paistnud ühtki valguskiirt.

Zvjagintsevi vaimusilma ette kerkis tuttav trepikoda, trepp, uks teisel korrusel, heledasti valgustatud tuba, kus ta nägi ennast, Anatolit ja Veerat... Mälestused võtsid ta võimukalt oma haardesse.

Auto oli Veera majast ammu mööda sõitnud, aga Zvjagintsev siples ikka veel mineviku küüsis. «Ei, ei ja veel kord ei!» veenis ta ennast, kartes, et annab autojuhile kohe korralduse ümber pöörata.

Äkki tundis Zvjagintsev tõuget. Auto jäi pidurite kri-gisedes seisma.

«Seltsimees major, olemegi kohal!» ütles juht Zvjagintsevi poole pöördudes. «Mina pean nüüd vasakule keerama, tehasesse tuleb aga minna otse.»

«Aitäh,» sõnas Zvjagintsev auto ukselingist kinni haarates.

«Teie asjad...» ulatas autojuht talle kulunud derma-tiinkohvri ja näguripäevi näinud, paarist kohast aukli-kuks põletatud sineli.

Zvjagintsev võttis asjad, ronis autost välja ning sam-mus pimedusse.

«Otse, minge otse!» hüüdis autojuht talle järele.

Zvjagintsev seisis pimeduses, püüdes orienteeruda. Nüüd kuulis ta eemalt tulistamist ja kahurimürinat.

See ei pannud teda imestama — ta teadis juba, et rinne pole siit kaugel ja et sakslased pommitavad süs-temaatiliselt Kirovi ning Ižora tehaseid.

Hämmastas hoopis muu: siin oli palju pimedam kui teistel tänavatel. Ta vaatas üles, lootes näha tähti, kuid tähti ei paistnud ja taevastki polnud näha. Talle tun-dus, nagu viibiks ta mingis kummalises tunnelis.

Möödus paar minutit, enne kui Zvjagintsev taipas, et tänavat katab tihe maskeerimisvõrk. Siis hakkasid pime-dusega juba harjunud silmad seletama kahel pool seis-vaid nagu väljasurnud maju.

Zvjagintsev ei saanud aru, kus ta asub, kuigi tundis seda rajooni hästi ja oli siin enne sõda mitu korda käi-nud. Ta püüdis meelde tuletada, missugused olid need paigad varem, et õigesti orienteeruda ja tehase asu-koht kindlaks määrata.

Kirudes ennast, et polnud taibanud kaasa võtta tasku-lampi, liikus ta ebakindlalt edasi mööda kitsast rada tankitõrjetõkete vahel.

Teda ümbritses uus, tundmatu, ähvardav maailm.

«Aga kus on siis tehase?» mõtles Zvjagintsev, puuri-des pilgu pimedusse.

Ta liikus veel paarkümmend sammu ja nägi siis ees midagi, mis tehase planku meenutas. Kuid lähemale jõudnud, taipas Zvjagintsev, et see pole plank, vaid tänavat tõkestav barrikaad. Selle keskel seisis trammi-vagun. Aknad olid seestpoolt kaetud liivakottidega, kahel pool vagunit kõrgusid aga vallina samuti liiva-kotid, betoonplaadid, rööpajuhid, mitmesugune vana-raud...

Zvjagintsev keeras kõrvale, hakates barrikaadist läbi-

pääsu otsima. Järsku pimestas teda taskulambikiir ja kostis karm hõige: «Seis! Kes tuleb?»

Esimesel hetkel kohkunud Zvjagintsev tundis otsekohe kergendust, et pole siin üksinda.

«Major Zvjagintsev rinde staabist,» vastas ta.

«Palun teie dokumendid, seltsimees major!» lausus pimedusest keegi nähtamatu.

Kostsid lähenevad sammud.

Nüüd seisis Zvjagintsevi ees kolm sõjaväelast. Lähim neist oli telkmantlis ja kiivriga, teisi seletas silm eemalt vaid ähmaselt.

Pannud kohvri maha ja visanud sineli selle peale, avas Zvjagintsev pluusi rinnatasku ning võttis välja töötõendi, mille vahel oli kokkumurtud komandeerimistunnistus.

«Ignatjev, näita tuld!» käskis kiivriga sõjamees.

Üks võitleja astus lähemale, tõstis sinelihõlma üles ja sellega lampi varjates süütas tule.

Kiivriga mees kummardus lambi juurde, luges Zvjagintsevi dokumendid tähelepanelikult läbi, asetas komandeerimistunnistuse hoolikalt uuesti töötõendi vahele, ulatäs Zvjagintsevile tagasi ning esitles ennast:

«Valveposti ülem leitnant Tšumakov.»

«Kas rinne on siit kaugel?» küsis Zvjagintsev.

«Rinne?» kordas Tšumakov solvunult. «Aga rinne ongi ju siinsamas, seltsimees major.»

Zvjagintsev mõistis, et leitnant veidi liialdab — rindeneni on veel tükk maad, siin asuvad aga igaks juhaks tänavalahingute jaoks rajatud kindlustused. Kuid üldjoontes valitses siin tõepoolest rindeolukord.

«Aidake mul, seltsimehed, Kirovi tehaseeni jõuda,» palus Zvjagintsev. «Ma pole sõja algusest peale siin käinud. Pimedas ei saa midagi aru.»

«Nii see mõeldud ongi, seltsimees major,» vastas leitnant rahulolevalt. «Meil on siin maskeeringu osas kõva kord majas.»

Ta pöördus ümber ja ütles:

«Ignatjev! Saada staabi esindaja teise valvepostini. Head teed, seltsimees major. Minge aga ettevaatlikult,» lisas leitnant vähem ametlikult, «ta viskab siia vahel päris jurakaid...»

«Tulge mulle järele, seltsimees major,» ütles leitnandi poolt Ignatjeviks nimetatud sõdur asjalikult.

Natuke aega astusid nad vaikides. Zvjagintsev mõtles, et kui pärast sakslaste läbimurdmist Kingissepa piirkonnas ajalehtedes ja raadios kõlasid sõnad: «Vaenlane on Leningradi all!», siis nüüd seisab vaenlane küll juba linna lähel, otse lähel!

«Kes barrikaade kaitsevad, seltsimees Ignatjev?» küsis Zvjagintsev paar sammu ees kõndivalt sidemehelt. «Kas sõjaväelased?»

«Eialgu on siin ainult valveüksus. Noh... vahipostid. Niipea kui käsk antakse, võtavad tehase töölised tunni aja jooksul kõik positsioonid sisse. Eialgu on siin aga ainult vahipostid. Need koosnevad enamuses kommunistidest ja kommunistlikest noortest.»

«Kas oled ka kommunist?» tundis Zvjagintsev huvi.

«Üleeile võeti kandidaadiks vastu. Siinsamas, vahipostil. Büroo koosolek peeti siin. Nii et nüüd olen minagi parteilane.»

«Soovin õnne,» ütles Zvjagintsev ja küsis pärast hetkelist vaikimist: «Kas tehaseeni on veel palju maad?»

«Tehaseeni?» küsis Ignatjev sammu aeglustamata. «Jah, tuleb veel oma poolteist kilomeetrit ära. Kui teise vahipostini jõuame, antakse teile uus saatja, temaga lähete kohale.»

Sel hetkel lõhkes kusagil ees mürsk.

Zvjagintsev tõmbus instinktiivselt kühmu, kuid ajas end kohe sirgu, rõõmustades, et ees astuv võitleja seda ei märganud.

«Jälle hakkas tehasele pihta andma, susi teda söögu!» kostis Zvjagintsevi kõrvu Ignatjevi hää. «Nüüd panevad oma kaks tundi järgemööda. Ta annab vaheldumisi: kord Kirovi, kord Ižora tehase pihta.»

«Kas otsetabamusi on ka ette tulnud?» küsis Zvjagintsev talle järele rutates ja sai kohe aru oma küsimuse mõttetusest.

«Te veel küsite, seltsimees major!» vastas Ignatjev. «Ei ole vist enam ühtki tervet hoonet järele jäänud...»

Eespool kostis jälle mürsuplahvatus. Kusagilt pimedusest kuulus raadiodiktori hää:

«Kodanikud! Rajoon on suurtükitule all. Liikumine tänaval lõpetada! Elanikkonnal varju minna!»

Metronoom hakkas kiiresti tiksuma.

«Elanikkonnal...» kordas Ignatjev kibedalt. «Pole siin enam mingit elanikkonda! Kirovlastel on juba

ammu kasarmuolukord... Kas teie, seltsimees major, pole varem meie kandis käinud?»

«Te ju kuulsite, kui ma leitnandile ütlesin, et pole siin juuni lõpust saadik käinud,» vastas Zvjagintsev kerge ärritusega: talle näis, et sõdur peab teda tulistamisega harjumata tagalarotiks. Kuid mõistnud samas oma solvumise kohatust, lisas ta: «Ma pole juba oma poolteist kuud üldse Leningradis olnud. Sõdisin Luuga ääres ja vedelesin siis hospidalis.»

«Saite jalga?» küsis Ignatjev mõistvalt.

«Jalga.»

«Ja mina lippan kogu aeg kiiresti ees. Teil on ju raske käia?»

Ignatjev hakkas astuma aeglasemalt.

Jälle kostis üksteise järel mitu plahvatust, millele järgnes varisemismüra ja mingi krigin, nagu oleks metallihunnikusse tunginud hiiglasuur puur. Maskeerimisvõrk tänava kohal tõmbus pikkamööda roosaks: ilmselt oli läheduses puhkenud tulekahju.

Ignatjev peatus.

«Võib-olla ootame ära, millal tulistamise lõpetab, seltsimees major?» küsis ta Zvjagintsevit ebaledes. «Killud võivad ka siia lennata. Saan pähe, kui teid elusalt ja tervelt järgmise vahipostini ei toimetata.»

«Pole viga, olen kildudega juba tutvust teinud,» sõnas Zvjagintsev muiates. «Lähme aga edasi.»

Varsti hõigati neid: järjekordne dokumentide kontroll. Seekord olid kontrollijad erariides — üks mees vattjopes, teine põlvini ulatuvas presentkuues. Mõlemal oli vintpüss käes.

«Nüüd kohe ongi järgmine vahipost,» ütles Ignatjev. «Veel ainult meetrit kolmkümmend... Kas tohib teilt midagi küsida, seltsimees major?» Ja ta jätkas vastust ootamata: «Te olete ju rinde staabist. Mis te arvate, kas meil õnnestub sakslast siin peatada?»

Just sellest samast oli hetk tagasi mõtelnud ka Zvjagintsev Ignatjevi kannul astudes.

«Meil tuleb ta peatada,» vastas ta süngelt ja lisas: «Muidu on Leningradi laul lauldud.»

Viimased sõnad lipsasid tal tahtmatult üle huulte. «Kurat teab, mis ma siin räägin!» mõtles ta tigevalt. «Külvan paanikat.»

«Noh, seda nüüd küll ei juhtu, seltsimees major, et

me Leningradi ära anname,» sõnas Ignatjev rahulikult ja veendunult.

«Ka mina arvan, et seda ei tohi juhtuda!» ütles nüüd Zvjagintsev kindlalt. «Tähendab, meil tuleb vaenlane siin kinni pidada, mis see meile ka maksma läheks.»

Pimedusest hõigati neid jälle.

Zvjagintsev peatus. Nad olid jõudnud mingi viadukti alla.

Ignatjev astus paar sammu kõrvale ja raporteeris kellelegi, keda pimeduses näha ei olnud, et saadab esimese kontrollpunkti ülema käsul majorit.

Keegi andis käsu:

«Seltsimees Ratnitski, saatke major väravanil!»

Hetke pärast ilmus Ignatjev pimedusest välja ja küsis kätt pilotka juurde tõstes:

«Kas lubate tagasi pöörduda, seltsimees major?»

«Võite minna, seltsimees Ignatjev,» ütles Zvjagintsev. «Aitäh!»

See rahulik ning enesekindel võitleja oli talle sümpaatne.

Zvjagintsevi juurde astus erariides mees, vintpüss õlal.

«Ratnitski,» esitles ta end. «Tulge mulle järele, seltsimees major.»

«Küllap töölisest maakaitsevälane,» mõtles Zvjagintsev. Ta polnud jõudnud oma järjekordsele saatjale isegi näkku vaadata.

Ratnitski hakkas kiiresti ees minema. Zvjagintsev jõudis talle longates vaevalt järele.

«Ära jookse nii kiiresti. Kas siit tuleb veel kaugele minna?» küsis ta.

«Kaugus on suhteline mõiste,» vastas Ratnitski tagasi vaatamata. «Absoluutarvudes oma nelisada meetrit. Trammiga üks peatusevahe. Kuid praegu, nagu näete, on situatsioon siin muutunud ja trammid ei sõida.»

Zvjagintsev kohmetus. Ta oli oma saatja poole pöördunud nagu komandör alluva sõduri poole, kuid sai juba pärast selle Ratnitski esimesi sõnu aru, et oli eksinud.

«Andestage,» ütles Zvjagintsev, «kas teenite maakaitseväes?»

«Ei, maakaitseväge mind ei võetud,» kostis Ratnitski,

«takistuseks oli sõjatingimustes halvasti kõlav mõiste «broneering». Töötan tehases.»

Zvjagintsev tahtis küsida, kellena Ratnitski töötab, kuid jälle kostis terve hulk plahvatusi. Seekord olid need summutatud nagu kauge kõuekõmin.

«Ilmselt juba sakslaste poolel...» sõnas Zvjagintsev pooleldi küsivalt.

«Täiesti õige,» lausus Ratnitski. «Tulistavad meie mereväe kaugelaskerahurid Balti laevastiku laevadelt. Oleme nendega juba ära harjunud. Niipea kui sakslased tehase territooriumi tulistama või üldse linna pommitama hakkavad, avavad laevad vastutule. Aga andestage. Te teate seda kõike muidugi minust paremini.»

Zvjagintsev jäi vastuse võlgu, sest just seda ta polnud teadnud.

Ulalt kostis mootori undamist.

«Lendab...» tähendas Ratnitski vaikselt, rohkem nagu endamisi.

Seekord ei vajanud Zvjagintsev selgitust. Saksa lennukeid oskas ta palja kõrvaga eraldada.

«Raam,» ütles ta.

Kusagil kõrgel lõi põlema rakett ja selle valgus hajutas hetkeks pimeduse. Zvjagintsev nägi selgesti maskeerimisvõrku pea kohal, tankitõkkeid, barrikaadi ja vaatlustorne — kõik see muutus viivu jooksul käegakatsutavalt reaalseks...

Enne kui rakett kustus ja kõik jälle pimedusse kadus, jõudis Zvjagintsev märgata, et neist mõne meetri kaugusel on Kirovi tehase territooriumi ümbritsev kõrge plank.

XI

Ribbentrop kuulutas veel 6. septembril Berliinis toimunud pressikonverentsil, et sissepiiratud Peterburg (ainult nõnda nimetati Leningradi Hitleri peakorteris) langeb kui mitte lähemate tundide, siis lähema kahe päeva jooksul. Kuid möödus päev, läks teine, kolmas, möödus nädal, algas teine, aga Leningrad jäi endiselt Nõukogude linnaks.

Kõigest kümnekond kilomeetrit lahutas von Leebi eelväge Paleeväljakust, kus Hitleri plaani kohaselt pidi

toimuma võitjate paraad. Miljonid inimesed kogu maailmas teadsid Saksa sõjateadetest, et Reinhardti korpus on juba äärelinnas. Igal hommikul ootasid nad raadiost teadet Neeva jõel asuva kuulsa linna langemisest.

Ent Leningrad jäi Nõukogude linnaks, kuigi vaenlane seisis lausa ta lävel.

Ja miljonitele inimestele kogu maailmas jäi arusamatuks, miks füüreri sõjameestel ei õnnestu üle selle läve astuda. Nad ei teadnud, et blokeeritud Leningrad, mida peaaegu vahetpidamata tulistati ja pommitati, osutas vaenlasele kõigest hoolimata nii meeletultlikku vastupanu, et sakslased ei olnud võimelised seda murdma.

Sellest ei andnud endale esialgu veel aru ka ohvitserid ja kindralid, kes käsutasid neid Leningradi ründavaid kümneid tuhandeid sõdureid. Eesmärgi lähedusest joovastatuna olid nad veendunud, et võidust lahutab neid vaid viimane, otsustav jõupingutus ning et üsna varsti jõuab kätte hetk, millal linna kaitsjad, kulutanud kõik oma materiaalsed ning vaimsed jõuvarud, heiskavad valge lipu.

Kuid von Leeb ise ja tema staabi kõrgemad ohvitserid olid teadlikud ka Leningradi all kujunenud situatsiooni teisest, nii-öelda varjuküljest. Nad teadsid hästi, et saanud sõnumi blokaadirõnga sulgumisest ümber Leningradi, oli Hitler, olles veendunud, et linna langemine on lähema kolme-nelja päeva küsimus, teinud von Leebile korralduse saata Reinhardti 41. korpus ja osa lennuväest hiljemalt 15. septembriks armeegrupi «Mitte» komandöri feldmarssal von Bocki käsutusse.

Von Leebile tuletas lauakalender seda 6. septembrist alates iga päev halastamatult meelde.

Ja mida lähemale jõudis saatustlik kuupäev, seda suurem ärevus valdas kuuekümmene viie aastast feldmarssalit.

Ei, ta ei kahelnud selles, et Peterburgi saatust on otsustatud. Olid ju Küchleri väeosad Soome lahe kaldale välja jõudnud. Oli ju Danwitzi rügement äärelinna trammiliinil! Murti ju läbi venelaste kaitse põhja pool Krasnoje Selod, hõivati Uritsk, mis asub Peterburgist kolmeteistkümmene ja poole kilomeetri kaugusel!

Iga päev saatis von Leeb Rastenburgi peakorterisse ühe raporti teise järel, teatades, mitu kilomeetrit on

käesoleval hetkel jäänud juba mitte enam Peterburgini üldse, vaid Kirovi tehase, Paleeväljakuni, Smolnõini.

Kuid iga kord, kui von Leeb heitis pilgu kalendrile ja seejärel suurele kaardile kabineti seinal, kus oli näidatud Saksa vägede liikumine nii Leningradi all kui ka kogu hiiglapikal Idarindel, pidi ta tahtmatult mõtlema: mis juhtub siis, kui Peterburgi 15. septembriks vallutada ei õnnestu?

Kogenud väejuhina mõistis von Leeb, et Hitler ei määranud kuupäeva vägede ümberpaigutamiseks põhjast Moskva alla mitte kapriisi ega põikpäisuse ajendil, vaid tingituna olukorrast, mis teda selleks sundis.

Feldmarssal sai aru, et Nõukogude vägede äge vastupanu kirdes, mis aheldas sinna tähelepanuväärse osa Saksa armeest, ei andnud Hitlerile võimalust kontsentreerida kogu jõudu löögiks Moskvale. Veel enam: see nii ettenägematu takistus jättis Stalinile kahtlemata võimaluse koondada sisemaalt pealinna kaitseks täiendavaid reserve ning moodustada uusi väeosi.

Kuid nüüd oli kätte jõudnud sõna otseses mõttes viimane aeg. Sest edasine viivitamine sunniks von Bocki pidama lahinguid sügisesel teedelagunemise ajal, Venemaa kohutava talve hakul.

Von Leeb ei kahelnud küll sugugi, et peatselt saabub 41. korpuse staabist teade, et on läbi murtud Kirovi tehase juurde, samuti oli ta kindel, et täna-homme vallutatakse Pulkovo kõrgendikud, kuhu ülesseatavate patareide kaitse all 18. armee väeosad tungivad seejärel Moskva prospektile, kuid ometi esitas ta endale ikka ja uuesti saatusliku küsimuse: mis juhtub siis, kui Peterburg ka 15. septembril ikka veel punaste käes on?

Von Leebi staap asus endiselt Pihkvas. Nüüd oli see linn sügavas tagalas. Elanikke oli Pihkvasse jäänud vähe ja kui polnud parajasti Nõukogude lennuyäe pommirünnakuid, rikkusid inimtühjadel tänavatel rahu vaid mootorrataste mürin ja staabiautode signaalid.

Algul, pärast seda, kui von Leeb oli oma staabiga Ida-Preisimaalt siia üle kolinud, armastas ta seista akna juures ning Velikaja jõge ja Pihkva kremlit varemeid vaadates kujutleda, milline on teine jõgi ja teine Kreml, mis asuvad Moskvast, bolševike riigi südames.

Pihkva vaatamisväärsused — Pogankinite koda ja iidne Joanni klooster — teda ei huvitanud, seda enam et need olid sõja läbi tublisti kannatada saanud.

Veel vähem huvitas von Leebi selle vana Vene linna ajalugu — peale üheainsa fakti: feldmarssalile räägiti, et just nimelt siin oli veerand sajandit tagasi oma troonist loobunud viimane Venemaa tsaar.

Von Leebile tundus see sümboolsena: bolševistlik revolutsioon sundis tsaari troonist loobuma siin, Pihkvas, tema, von Leeb, kagistab aga revolutsiooni seal, kus see sündis, — Peterburgis.

Endise Venemaa tsaari saatust, kes eelmises sõjas Saksa keisri vastaseks oli olnud, ei läinud talle korda. Üldse oli kõik venelik ja kõik, mis Venemaaga seotud, sellele kõrgile preisi kindralile võõras, täiesti võõras ja vastuvõtmatu.

Ent ta oli auahne ja mõistis väga hästi, et kui Maginot' liini, mille eest füürer teda Rüütlistiga autasustas, poole sajandi pärast parimal juhul võib leida veel ehk ainult sõjateaduse õpikuist, siis Saksa kindrali kui Peterburgi alistaja kuulsus jääb kõlama sajandeid.

Aga von Leeb sai aru ka sellest, et — nii paradoksaalne, kui see ka polnud —, ta ei olnud kunagi riskeerinud kogu oma tulevikuga nii nagu praegu, seistes kuulsuse lävel.

Ja lõpuks jõudiski kätte saatuslik kuupäev.

15. septembril istus feldmarssal sügavasti mõttesse vajunult oma kabinetis. Tema ees ei lebanud mitte Kuchleri võiduteade, vaid mingi alatu inglise ajakirjaniku artikli tõlge. Artikkel oli avaldatud Stokholmi ajalehes. Von Leebile oli selle saatnud kindralstaabi ülem Halder, kellega feldmarssalit oli enne sõda sidunud palju niisugust, mida nüüd ei tahaks enam meenutada... Artikkel oli saadetud igasuguste kommentaarideta, kuid mõned read olid punase pliiatsiga alla kriiputatud:

Kindralfeldmarssal von Leebil oli käsk vallutada Leningrad kiiresti ja iga hinna eest. Kahtlemata täidab ta selle käsu teise poole, makstes kohutavalt, kuid venelased tõestavad endiselt kindrali võimetust tulla toime ka käsu esimese poolega.

Von Leeb mõistis väga hästi, mida tähendab see Halderi poolt talle nii teenistusvalmilt läkitatud tõlge.

Kahe päeva eest, saanud ka ise aru, et viieteistkümnendaks ta Peterburgi võtta ei suuda, oli von Leeb otsustanud astuda sammu, mida ta muidu mitte kunagi poleks teinud. Ta oli kindralstaapi saatnud radiogrammi palvega lubada tal viivitada peakorteri käsu täitmisega — vägede ümberpaiskamisega läände — veel vähemalt neli-viis päeva, garanteerides, et ta selle aja jooksul Peterburgi vallutab. Ühtlasi oli ta saatnud Halderile lennukiga isikliku kirja, milles anus toetada oma palvet.

Nõusolek saabus. Von Leebile anti veel neli päeva aega.

«Nendest neljast päevast sõltub paljude ja paljude saatus,» oli Halder ametlikule tekstile omalt poolt juurde kirjutanud. See kõlas ähvardavalt ega vajanud mingit lahtimõtestamist. «Paljudele» polnud von Leeb harjunud mõtlema. Kuid antud juhul kuulus nende «paljude» hulka ka tema ise...

Niisiis, feldmarssalile oli jäänud varuks veel neli päeva ja neli ööd — üheksakümmend kuus tundi, mis pidid otsustama Peterburgi saatuse, ja väga võimalik, et ka tema enda oma. Edaspidi peaks ta linna ründama juba Reinhardti korpuse toetuseta, olles ära andnud ka osa esimesest õhuarmaadast, mis esialgu veel tervikuna tema käsutuses oli.

Kuid sellele «edaspidisele» ei tahtnud von Leeb praegu mõelda. Ta oli kindel, et neljast täiendavast päevast piisab talle.

Kuid reaalsed faktid rääkisid feldmarssali optimistlikele prognoosidele risti vastu.

Tema katsed Strelna alt Kirovi tehase juurde läbi murda ebaõnnestusid. Maksimaalselt läks tema vägedel korda läheneda mingile linnaäärsele haiglale, kust Kirovi tehaseeni jäi veel vähemalt neli kilomeetrit.

Peterburgi võtmeks pidas von Leeb täiesti põhjendatult Pulkovo kõrgendikke, eriti seda kõrgendikku, kus asus observatoorium. Kuid ei süstemaatiline suurtükituli ega katsed võtta kõrgendikku tormijooksuga ei andnud soovitud tulemusi.

Näis, nagu peaks kulutatud suurtükimürskudest ja lennukipommidest piisama, et igaveseks ajaks hävitada kõik elav niihästi kõrgendikul kui ka selle ümbruses.

Pealegi oli õhuluure von Leebile ette kandnud, et sel kõrgendikul pole enam midagi peale observatooriumi varemete.

Kuid täna ei viinud niisugused teated von Leebi eksiteele. Talle oli selge, et kusagil õhust kättesaamatutes koobastes, tranšeede ja kaevikute ämblikuvõrgus, mis kattis kõrgendiku tippu viivaid juurdepääsuteid, endist viisi tegutsevad kümned suurtükid, mis vahetpidamata peavad duelli Saksa suurtükiväega, ning vaevalt jõuavad 18. armee sõdurid tõusta järjekordseks tormijooksuks kõrgendikule, kui see põlenud maa uuesti ellu ärkab ja venelased just nagu mäe sügavusest sedamaid jälle välja ilmuvad ning vasturünnakule asuvad.

Tohutut kahju olid Saksa väed kannatanud Nõukogude lennukite ja Balti laevastiku suurekaliibriliste suurtükkide läbi. Need andsid pidevalt pihta Pulkovot ründavate ja uuesti Uritski vallutanud väeosade tagalale ning tiibadele. Uritskit oli tarvis hoida enda käes, et mitte anda venelastele võimalust läbi murda Pulkovot ründavate vägede tagalasse, ja iga hinna eest hõivata kõrgendikud. Ainult see oli Peterburgi eduka ründamise eelduseks.

Von Leeb istus kirjutuslaua kohal kummargil ning tema peas keerlesid vastuoksuslikud mõtted: tema enda poolt igati üleskõetav usk peatsesse võidusse ja ängistav hirm oma saatuse pärast.

Sisse astus adjutant ja pani vaikides feldmarssali ette lauale äsja 18. armee komandöriilt saadud ettekande. Kindral Kuchler teatas, et tund aega tagasi oli venelastel õnnestunud Uritsk tagasi võtta...

Mööda tulekahjukumast valgustatud öist Leningradi kihutas auto. Juhi kõrval istus süngelt enda ette vahtides Leningradi rinde sõjanõukogu liige ja partei linna-komitee sekretär Vasnetsov. Ta ruttas 21. SARK-i diviisi positsioonidele Uritski rajoonis.

Mõne tunni eest oli 42. armee uuel komandöriilt kindralmajor Fedjuninskilt saabunud raport: «Vaenlane on Uritskist välja löödud.»

See teade võeti Smolnõis rõõmu ning kergendusega vastu. Kujutades endast sisuliselt Leningradi edelapoolset ääreala, oli Uritski linn sakslaste käes suurepära-

seks platsdarmiks, et koguda jõudu ning tungida peale Kirovi tehasele.

Kuid rõõm oli üürrike. Kaks tundi hiljem kandis 42. armee komandör ette, et Uritskisse olid uuesti tunginud sakslased.

Seda teadet šifreerida andes Fedjuninski kõhkles veidi. Kell oli kaksteist öösel ja ta lootis, et hommikuks lööb SARK-i diviis, mis positsioonidele oli asunud Uritskist põhjas, vaenlase uuesti Uritskist välja.

Kuid täpselt samuti nagu Stalin, kes ei andestanud vähimatki katset varjata Peakorteri ees kõige tähtsusetumatki ebaõnne ning oli hiljuti vihast meeletuks läinud, kui Ždanov ja Vorošilov viivitasid teatega, et vaenlane oli hõivanud Mga raudteejaama; ei kannatanud ka Žukov pettust ja võis rangelt karistada iga komandöri, kes järgnevale edule lootes ei kandnud õigel ajal ette teda tabanud ebaõnnest.

Fedjuninskil oli see hästi teada. Seetõttu andis ta hetkelise kõhkluse järel käsu raport pärast Žukovile telegraferimist dubleerida veel šifreeritult telefoni teel, lisades, et 21. SARK-i diviisi komandörile on antud käsk linn hiljemalt kella neljaks tagasi võtta.

Pärast telefonikõnet armee staabiga otsustaski Vasnetsov viivitamatult Uritski rajooni sõita, et tekkinud olukorraga isiklikult tutvuda.

Leningrad ja Balti laevastik olid äsja üle elanud kahetunnilise õhurünnaku. Ja kuigi pommiplahvatusi praegu enam kuulda polnud, ei kuulutanud õhukaitse staap ikka veel välja häire lõppu. Taevast hõõgus mitmel pool tulekahjukumast. Sireenide huilates kihutasid mööda tänavaid tuletõrje- ja miilitsaautod.

Alatasa kargasid majade koridoridest tänavale sinna pommirünnaku ajaks varju pugenud patrullid, et kinni pidada keset sõiduteed kihutavat «emkat», — õhurünnaku ajal võisid linnas liikuda ainult erilubadega teenistus- ning kiirabiautod —, kuid näinud tuuleklaasil komandandi eriluba, vabastasid kiiresti tee.

Mida lähemale jõuti Narva väravale, seda sagedamini tuli autojuhil piduritele vajutada: teed tõkestasid barrikaadid ja kitsastest läbipääsudest läbiminekuks tuli Vasnetsovil ikka ja jälle esitada dokumendid punaväelastele ja vintpüsside ning granaatidega relvastatud era-

riides meestele — Kirovi ning teiste tehaste töölistele, kes kontrollpunktides valveteenistust pidasid.

Kirovi tehase lähedal, viadukti ees, mille alla oli samuti barrikaad ehitatud, peatati auto järjekordselt. Selle juurde tulid kaks relvastatud: vanem mees rihmaga võõtatud pintsakus, nagaan vöö vahel, ja uljalt kuklasse lükatud soniga nooruk.

Dokumendid läbi vaadanud, andis vanem mees need tagasi, öeldes:

«Ei tundnud teid kohe ära, seltsimees Vasnetsov.»

«Olete kirovlane?» küsis Vasnetsov.

«Kuidas muidu! Salnikov on mu nimi, olen mehaanikatsehhis meister. Kõnelesite meil üleile tsehhis miitingul. Kuhu te nüüd sõidate, Sergei Afanasjevitš, seal on ju eesliin!» osutas ta käega pimedusse.

«Sinna sõidangi. Paptšenko diviisi.»

«Sinna ei pääse nüüd enam. Kotljakovi trammipargini sõidate veel kuidagi, sealt edasi on aga maa pahu-pidi pööratud.»

«Proovime,» ütles Vasnetsov ja suundus auto poole.

«Sergei Afanasjevitš!» hüüdis Salnikov talle järele, astus juba autouksest kinni hoidva Vasnetsovi juurde ja küsis tasa:

«Kuidas Uritski all lood on?»

«Ei hakka varjama, et vaenlasel õnnestus Uritsk uuesti enda kätte haarata,» vastas Vasnetsov.

«Või nõnda... selge,» pomises Salnikov süngelt. «Nii et võime sakslast iga tund siia oodata?»

«Jah,» sõnas Vasnetsov. «Selleks tuleb valmis olla.»

«Mis siis ikka, meie oleme valmis,» lausus Salnikov ja kordas: «Meie oleme valmis.»

Vasnetsov sirutas talle vaikides käe. Salnikov pigistas seda jõuliselt, nagu kinnitades oma lubadust.

Paarisaja meetri järel veendus Vasnetsov, et Salnikovil oli õigus olnud: mööda mürskudest ülestuhnitud ja tankitõrjetõkkeid täis teed oli võimatu Kotljakovi-nimelisest trammipargist kaugemale sõita, pealegi kustutatud laternatega.

«Oota siin,» ütles Vasnetsov autost välja ronides juhile. «Aga ainult koidikuni. Kui ma selleks ajaks tagasi ei ole, pöörata minema. Märklauda mängima pole mõtet siia jääda.»

«Aga kuidas siis teie saate? ...» küsis autojuht murelikult.

«Küllap ma päralt jõuan. Siit pole enam palju maad,» vastas Vasnetsov juba käigu pealt.

Komandopunktis diviisikomandöri ei olnud. Staabiülem kandis Vasnetsovi ette, et polkovnik on 14. polgu vaatluspunktis.

Vasnetsov hakkas sidemehe saatel sinna minema. Ta sammus, pea maas: öisele ajale vaatamata vihisesid ümberringi kuulid. Lõunas, poolteise kuni kahe kilomeetri kaugusel, põles Uritsk. Näis, nagu oleks see linna muuten suureks mustaks äikesepilveks, millest aeg-ajalt sähvisid välkudena paistvad tulekeeled.

Vasnetsov tundis hästi Uritskit, endist Ligovo asulat, mis asus Leningradist edela pool. Sisuliselt oli Uritsk juba Leningradi linnaosa, mida keskusega ühendas trammiliin ja autobuss. Uritski parteiorganisatsioonid allusid Leningradi Kirovi rajoonikomiteele.

Kuid praegu püüdis Vasnetsov eemale tõrjuda seda kohutavat mõtet, et sakslased on tegelikult juba Leningradi jõudnud. Ta astus edasi hambaid kõvasti kokku pigistades ning mõnikord maha kummardudes, kui kuulivihin eriti teravaks muutus või kui valgustusraketid taevast põlema löid.

Teda ennast ähvardavale ohule Vasnetsov ei mõtelnud. Mitte sellepärast, et ta oleks olnud erakordselt julge või surmapõlglik, — kõik Vasnetsovi mõtted olid praegu lihtsalt kinni ainuüksi Leningradi saatuse küljes.

Kui inimese õlgadele langeb raske vastutus teiste saatuse eest, ei jätku tal enam tavaliselt aega endale mõelda. Tema saatuse põimub tihedasti teiste saatusega ja võõrad elud muutuvad niisama lähedaseks kui enda oma.

Järgnedes praegu pimeduses peaaegu nähtamatule sidemehele, otsides kobamisi teed sõdureid täis kaevikute vahel, hüpates üle vahekäikude, tehes ringi ümber kuulipildujapesade ja suurtükiväepatareide, mis olid siia üles seatud otsesihimisega tulistamiseks, oli Vasnetsovi peas vaid üks mõte: kas ikka õnnestub sakslasi Uritskist uuesti välja lüüa?

Suitsu mähkunud linnast lahutas teda praegu vaid paarsada meetrit. Vasnetsovi ninna tungis juba terav kõrbehais, kui pimedusest kostis sidemehe hääl:

«Siin, seltsimees diviisikomissar!»

Sidemees laskus mööda palkidest astmeid alla ja tõmbas käega kõrvale sissekäiku varjava telkmantli.

Kummardunud, et pead vastu uksepiita ära ei lööks, astus Vasnetsov üle läve.

Polkovnik Paptšenko, pikka kasvu mees vööga tugevasti kinnitõmmatud vattkuues, peas teraskiiver, seisis kummargil millegi lauataolise kohal — kitsas hõõveldamata laud oli asetatud kahele puupakule. Polkovniku rinnal rippus automaat.

Märganud ootamatult lävele ilmunud Vasnetsovi, püüdis ta end sirgu ajada, nii et kiiver lage riivas, ja kandis ette:

«Seltsimees sõjanõukogu liige, kahekümne esimene diviis peab lahinguid Uritski linna pärast. Diviisi komandör polkovnik Paptšenko.»

Vasnetsov astus sammu edasi ja vaatas ringi. Petrooleumilambi nõrgas valguses lebas laual kagardunud ning võidunud Uritski plaan.

Nurgas, otse põrandal, istus telefonist, käsi väliaparaadil. Vastasnurgas magas ühe sineli all kaks punaväelast.

Sineli hõlma alt paistsid automaaditorud — ilmselt ei pandud magadeski relva käest.

«Kuidas teie sõnadest aru tuleb saada, seltsimees Paptšenko?» küsis Vasnetsov teravalt. «Mida tähendab: peab lahinguid? Kandke olukorrast täpsemalt ette!»

«Meie andmetel on Uritsk ...» alustas Paptšenko.

Kuid Vasnetsov ei lasknud tal jätkata:

«Tahate öelda: sakslaste käes? Sõjanõukogu teab seda juba.»

«Ei, mitte päris nii, seltsimees diviisikomissar,» ütles Paptšenko vabandavalt. «Mõned meie grupid peavad lahingut linnas endas. Olen kindel, et nad murravad läbi.»

«Kuhu nad läbi murravad?!» hüüdis Vasnetsov rae-vukalt. «Tagasi, Leningradi poole?!»

Paptšenko jäi vastuse võlgu. Tema tahmasele laubale tekkis higi. Ta võttis kiivri peast ja tõmbas vattkuue varrukaga üle niiskete juuste.

«Miks ma seda teen?» mõtles Vasnetsov. «Ega karjumisega asja paranda!»

«Seltsimees Paptšenko,» sundis ta end rahulikult rääkima, «kas raudteejaam on samuti sakslaste käes?»

«Jah,» ütles Paptšenko väsinult, kiivrit lauale panes, «tuln is äsja sealt. Kolm korda viisin mehed rünnakule — tahtsime raudteejaama tagasi võtta, aga ei tulnud välja. Seal on sakslasel ilmatu palju automaatureid ja tanke. Olime sunnitud ülesõidukohal, jäärakus, maasse kaevuma, te võib-olla teate seda kohta. Las mehed puhkavad natuke, siis hakkame uuesti peale.»

«Niipalju kui mina tean,» ütles Vasnetsov, «kaskis rindejuhataja teil Uritski kella neljaks tagasi võtta, eks ole? Praegu aga,» ta vaatas kella, tõstnud käe petrooleumilambi juurde, «on kaks nelikümmend. Kas suudate käsu täita?»

Paptšenko vaikis, nagu kaaluks veel, kui palju talle aega on jäänud, ja vastas siis väsinult:

«Ei. Ei suuda.»

«Aga... kuidas siis nii?!» Vasnetsovi hääl kõlas vastu tema enda tahtmist mitte ainult nõrduvalt, vaid ka ehmunult.

«Seltsimees sõjanõukogu liige,» ütles Paptšenko, «minu mehed on lahingus olnud vahetpidamata juba terve ööpäeva... Olen kommunist ja tšekist. Valetada ma ei oska. Keskpäevaks ehk lööme sakslase välja. Kuid varem vaevalt. Teeme kõik, mis meie võimuses. Rindejuhataja ähvardas mind maha lasta, kui ma Uritskit tagasi ei võta. Nii et minu elu on tema käes pandiks.»

«Seltsimees polkovnik,» lausus Vasnetsov, komandörile silma vaadates, «ma ei tea, kas rindejuhataja käes on teie elu pandiks või mitte, aga Kirovi rajoon ja see tähendab, et ühtlasi kogu Leningrad on teile pandiks pandud. Olukord, seltsimees Paptšenko, on meeleheitlik. Putilovi töölised valmistuvad barrikaadidele minema. Teist ja teie võitlejaist oleneb suurel määral, kas lahingud kanduvad Kirovi tehase territooriumile... Pean õige varsti Smolnõisse tagasi minema. Sealt sõidan Fedjuninski komandopunkti: Pulkovo kõrgendikud on samuti suure ohus. Mida ma pean teatama sõjanõukogule ja seltsimees Ždanovile?»

«Hakkame kohe peale,» vastas Paptšenko süngelt. «Lubage minna eesliinile, seltsimees diviisikomissar?»

«Tulen teiega kaasa,» ütles Vasnetsov.

«Seltsimees sõjanõukogu liige,» lausus Paptšenko kulmu kortsutades, «ma arvan, et te ei tohi otsese vajadusega oma elu kaalule panna. Eesliinil on praegu iga meeter maad eluohtlik.»

«Ära hirmuta, seltsimees Paptšenko, ära hirmuta,» sõnas Vasnetsov muiates, «saan isegi aru, et seal on kardetav, kuid olukord nõuab, näed ju. Kas arvad, et võin sõjanõukogule ette kanda, et rääkisin ainult diviisikomandöriga? Smolnõist saab sinuga minu vahendusega ühendust võtta. Telefoni teel.» Ta vaikis hetke ja hüüdis siis ootamatu energiatulvaga: «Pean nägema sinu võitlejaid! Neid, kes praegu Uritski pärast lahinguid löövad. Mis komissar, ja liati veel diviisi komissar, ma muidu olen!... Nüüd on aga jutul lõpp. Läki!»

Paptšenko kehtas kahtlevalt õlgu, pöördus siis järsult oma magavate sõdurite poole ja käsutas valju häälega: «Sidemehed! Teele!»

XII

Kõik Fjodor Vassiljevits Valitski katsed maakaitseväe diviisi tagasi pöörduda olid lõppenud tulemusteta.

Veel augusti algul, olles kindel, et ta varem või hiljem rindele pääseb, oli Fjodor Vassiljevits oma naist Maria Antonovnat veennud evakueeruma Kuibõševi linna.

Täpsemalt: Fjodor Vassiljevits oli teda sundinud ära sõitma. Teist väljapääsu polnud ta leidnud. Pärast hospitalis viibimist oli Maria Antonovna olnud väga nõrk, puusahaav ei tahtnud kuidagi kinni kasvada ja veritses. Arst oli ütelnud, et selle põhjuseks on kõrge iga ja alatine äärvipingeline ning et tal oleks vaja uuesti pikema ajaks haiglasse minna, või veel parem — Leningradist ära, tagalasse sõita.

Maria Antonovna palus meest, et see lubaks tal siia jääda ja end kodus ravida, äärmisel juhul oli ta nõus isegi haiglasse tagasi minema.

Fjodor Vassiljevits neelas alla oma solvumise ja otsis

üles vana sõbra doktor Osminini. See oli nüüd ühes Moskva rajooni hospitalis peaarstiks. Osminin tuli, vaatas Maria Antonovna läbi ja läks siis koos Valitskiga viimase kabinetti, sulgenud enda järel hoolikalt ukse.

«Tead mis, Fjodor,» ütles ta kindlalt, «see pole naljasi. Operatsioonijärgset ravi praegustes tingimustes pole kodus üldse võimalik teostada. Maria Antonovna tuleb Leningradist kiiresti ära saata. Toitlustamine halveneb iga päevaga, niisuguses olukorras võib haavade paranemine, eriti eakatel inimestel, kesta kuid.»

«Aga kui... uuesti haiglasse?» küsis Valitski areldi.

«Esiteks pole sealgi praegu toiduga kerge,» vastas Osminin. «Pealegi pole ükski hospital kaitstud mürsu või pommi otsetabamuse eest. Minu omasse on neid juba kaks tükki sisse sadanud. Seda arvestades oleks Maria Antonovna siiajätmine kuritegu. Sinu asemel sõidaksin ka ise temaga koos ära.»

«Sina aga läksid maakaitseväge ja teenid praegu sõjaväehaiglas,» tähendas Valitski süngelt.

«Tõsi,» nõustus Osminin, «kuid makaitseväes olid ju sinagi. Sõjaväeteenistuses peetakse mind praegu sellepärast, et ma arst olen. Nii et asi pole siin mitte minu isiklikus kangelaslikkuses, vaid sõjaaja vajadustes. Koos Maria Antonovnaga ära sõites saaksid tema eest hoolitseda nagu kord ja kohus ning kindlustada talle ravi.»

«Ma ei või ära sõita,» vaidles Valitski kangekaelselt vastu. «Ootan iga päev väljakutset oma väeossa.»

Osminin vangutas kahtlevalt pead, kuid tundes sõbra iseloomu, ei teinud enam katset teda ära sõitma veenda.

«Seda enam tuleb sul nõustuda oma naise evakueerumisega,» ütles ta ainult. «Kas tahad teda haigena üksinda Leningradi jätta?»

Osminini jutus oli raudset loogikat ja Valitskil polnud sellele midagi vastu öelda.

«Kus on Anatoli?» küsis Osminin.

«Rindel, teenib insenerivägedes,» vastas Valitski kähku.

Osminin ei teadnud, et kõik, mis puudutas poega, riivas Valitskit eriti valusalt.

«Kas kirjutab?» küsis Osminin.

«Kaks kirja olen saanud. Kui sa Toljale samuti mõne rea saadaksid? Annan sulle tema välipostinumbri.»

Viimased sõnad lausus Valitski täiesti võõra, paluva tooniga: talle tundus, et pojal peaks olema eriti meeldiv niisugust kirja saada. Kiiresti märkis ta Anatoli välipostinumbri paberilehele, murdis selle kokku ja pani Osminini kitli rinnataskusse.

Ise saatis ta Anatolile nüüd kirju, mis olid tulvil niisuguseid lembesõnu, milliseid ta polnud varem tihanud väljendada ei sõnas ega kirjas. Et Anatoli talle ainult kaks korda vastanud oli, selle pani Valitski raske rindeolukorra arvele, lohutades ennast: et küllap pojal pole aega kirjutada.

Millises rindelõigus Anatoli asub, seda Fjodor Vassiljevitš ei teadnud — nendes kahes kolmnurkselt kokku keeratud kirjas, millel seisis tempel «Sõjatsensuuri poolt kontrollitud», polnud sellest loomulikult sõnagi.

Pärast vestlust Osmininiga otsustas Valitski lõpuks naise Leningradist ära saata.

Naist ära sõitma veendes oli Valitski enne seda kogu aeg tundnud alateadlikult hirmu mõtte juures, et ta võib nõustuda. Fjodor Vassiljevitš tahtis, et Maria Antonovna ära sõidaks, kuid ühtlasi kartis seda. Kartis, sest mõistis — vist esimest korda nende pika kooselu kestel —, kui ränk, kui väljakannatamatult raske on jääda üksi.

Asi polnud mitte harjumustes ja mugavustes, mida naine võimaldas. Ta ei suutnud lihtsalt ettegi kujutada, kuidas hakkab Maria Antonovnata elama, teades, et ei näe teda ei täna, homme ega kuu aja pärast...

Varem polnud ta endale kunagi aru andnud, et ta oma tegevuses juhindub sisuliselt vaid puhtast egoismist, kuid nüüd hindas Valitski norivalt iga oma sammu ja kavatsust, püüdes selgusele jõuda, mille nimel ta siis tööpoolest tegutseb.

Ning tulnud arusaamisele, et lubades Maria Antonovnal Leningradi jääda, toimib ta eeskätt omaenda huvides, läks Valitski, naisele sõnagi lausumata, arhitektuurivalitsusse, kus ta pärast maakaitsevägeest naasmist lkka veel konsultantide nimekirjas seisis, ja tuli koju tagasi dokumendiga, mis otsustas tema naise edasise saatuse.

Enne kui ta seda Maria Antonovnale näitas, luges Valitski ise peaaegu mitte midagi nägevate silmadega

mitu korda läbi trükitud read, mille vahele oli käsitsi tindiga kirjutatud tema naise perekonna-, ees- ja isanimi.

Rajooni evakuatsioonikomisjon käsib Teid elanikkonna evakuatsiooni korras Leningradist kogu sõja ajaks ära sõita. Te olete evakuatsioonitõendi ja rongipileti saamiseks kohustatud ilmuma komisjoni.

Siis aga seisis Valitski perroonil, pilk saatmas kaetud akendega rongi, mis pikkamisi pimedusse kadus, ja tundis vist esimest korda elus oma huultel pisarate soolast maiku...

Uksi jäänud, hakkas ta veelgi visamalt taotlema, et teda diviisi tagasi saadetak. Ta läkitas Smolnõisse kolm kirja: kaks marssal Vorošilovile ja ühe Vasnetsoville, kuid kõik need kirjad jäid vastusetä.

Valitski ei teadnud, et kirjad, mis ta Vorošilovile saatis, ei jõudnud üldse adressaadini, kes päevad ja ööd tegeles palju pakilisemate asjadega. Kuna jutt oli maakaitsevähke astumisest, saatsid adjutandid kirjad linna sõjakomissariaati, kust need vastavalt Fjodor Vassiljevitši elukohale edasi rändasid rajooni sõjakomissariaati, seal aga läksid lihtsalt «mahakandmisele», pärast seda, kui selgus, et tegemist on ammu sõjaväearvelt mahavõetud vanamehega.

Vasnetsoville kanti Valitski kirjast ette. Kuid otsekohe meenutanud kuulirahe alla kippuvat vana arhitekti, ütles ta kiiresti, pisisasjadesse tungimata: «Ei, ei!» Ja asi oligi otsustatud.

Fjodor Vassiljevitš kirjutas diviisi, Ivan Maksimovitš Koroljovile, paludes, et see lubaks tal tagasi tulla, kuid sai lühikese, olgugi sõbraliku vastuse, mille sisu võis lühidalt kokku võtta järgmiste sõnadega: sõja ajal tuleb alluda käskudele isegi siis, kui need sinu soovidele risti vastu käivad.

Meenutades, et sõja algupäevil oli ta suhteliselt kergesti Vasnetsovi vastuvõtule pääsenud, otsustas Valitski uuesti Smolnõisse minna. Kuid nüüd valitses seal uus kord ja vahtkond ei lasknud teda väravastki sisse.

Valitski kirjutas uuesti Ivan Maksimovitšile, kuid sai nädala pärast lakoonilise vastuse, et Koroljov on väeosast lahkunud.

Viimane, mida Valitski ette võttis, oli järjekordne kiri Vasnetsoville, mille Fjodor Vassiljevitš isiklikult Smolnõi komandantuuri viis. Selles Valitski enam ei nõudnud, et teda maakaitsevähke tagasi saadetak. Lugenud üles kõik oma linnaehituselased teadmised ja kogemused, palus ta kasutada neid linna kaitse organiseerimisel. Ta tuletas meelde ka seda, et oskab korraldada joonistada, lootes salaja, et teda võidaks rakendada sõjateemaliste plakatite ja loosungite valmistamisel.

Aga ka sellele kirjale polnud seni vastust tulnud.

Fjodor Vassiljevitš mõistis, et «võimudel» pole praegu tema jaoks aega: sakslased on Leningradi lähel, linna pommitatakse süstemaatiliselt, iga päevaga halveneb elanike varustamine toiduainetega.

Enamik Valitski eakaaslast ja kolleege oli evakueerunud, mõned aga, saanud vastavad lähetuskirjad, töötasid linna kaitset korraldavates organisatsioonides. Ainult Valitski oli pärast maakaitsevähkest vabanemist kõigest kõrvale jäänud.

Fjodor Vassiljevitši ainsaks lohutuseks oli nüüd Veera.

Ei, sellest ajast peale, millal Veera ootamatult Valitski korterisse oli ilmunud, polnud neiu enam siin käinud. Kuid kord nädalas — pühapäeviti — ta helistas ja päris, kuidas on Fjodor Vassiljevitši tervis, ning tundis huvi, kas Anatoli on kirjutanud. Valitski teadis, et Veera töötab nüüd ühes hospitalis, kus tegelikult ka elab, et neiu on ööpäevast kinni kaheksateist, mõnikord aga koguni kakskümmend tundi järgemööda ega saa seetõttu teda vaatama tulla. Kuid Veera telefoneeris talle regulaarselt.

Nii oli ka täna, viimasel septembrikuu pühapäeval. Valitski istus oma kabinetis ja ootas telefonikõnet. Istus ja mõtles, et need mõned minutid jutuaajamist nähtamatu vestluskaaslasega on jäänud ainsaks rõõmuks tema elus.

Tavaliselt helistas Veera kella kaheksa paiku õhtul. Valitski vaatas kannatamatult kella: oli kolmveerand kaheksa.

Kui Fjodor Vassiljevitšilt oleks küsitud, miks ta sissepiiratud linnast ära ei sõida, oleks ta vist vastuse võlgu jäänud. Et pojale lähemal olla? Aga poeg on ju rindel. Isa jäämine Leningradi oleks Anatolile vaid liigset

meelehärmu võinud teha — ta ju teadis, et linna praegu pommitatakse ja tulistatakse. Kui naine praegu siin, tema kõrval oleks viibinud, oleks Valitski võinud end lohutada mõttega, et on vajalik temale — vanale ja haigele. Kuid Maria Antonovna oli nüüd juba kaugel...

Miks ta siis Leningradist ära ei sõida? Kas sellepärast, et siin on tema, Valitski ehitatud majad? ... Kuid vana-dele, ammu ehitatud majadele pole teda vaja, uusi aga praegu keegi ei ehita. Ja üldse pole teda kellelegi vaja. Ta tõi kasu ainult selle lühikese aja jooksul, mil viibis rindel, maakaitseväes. Kuid lõpuks osutus ta sealgi liigseks...

Nii mõtiskles Valitski.

Olles tervenisti nende kurbade mõtete võimuses, ei pööranud ta siiski viivuks pilku telefonilt, oodates, et see iga hetk heliseb.

Ja telefon heliseski, helises, kui suur kell kabineti nurgas näitas viie minuti pärast kaheksa. Valitski haaras toru, tõstis selle kõrva juurde ja rõõmustades, et kuuleb kohe Veera häält, ütles kiiresti:

«Jah, jah, ma kuulen!»

«Kas Fjodor Vassiljevits Valitski?» kostis torust naisehää.

«Jah, jah, see olen mina!» hüüdis Valitski, taipamata, et helistaja pole üldse Veera.

«Teie telefon lülitatakse sõja lõpuni välja,» kostis jälle torust jäine, metalne hääl.

«Mis! ... Kuidas? ...» pomises Valitski hämmastunult. «Kuidas välja?» Ja lisas kähku: «Mul on tasutud kuni ... Kes räägib?»

«Telefonikeskjaam. Aparaat lülitatakse välja sõja lõpuni.»

«Kuulge!» hüüdis Valitski meeleheitlikult. «Ootan just praegu kõnet! Te ... teil pole õigust! Ma ...»

Ja siis järsku sai ta aru, et karjub tühjusesse. Teda ei kuulnud enam keegi. Aparaat oli tumm.

Valitski pani toru aeglaselt hargile, võttis selle siis väikese lootusesädemega uuesti pihku ja surus vastu kõrva. Kuid seal ei kostnud endiselt isegi mingit kähinat. Mitte kui midagi. Niisama edukalt oleks ta võinud suruda vastu kõrva kirjapressi või tindipoti.

Ta asetas toru lauale. Kell lõi kumedit kaheksa.

Kõik oli läbi ... Nüüd ei saa Veera talle enam helistada ...

Murtud Valitskile tuli meelde, et ta ei tea Veera aadressi. Valitskile näis, et ta on neiu igaveseks kaotanud ...

Fjodor Vassiljevits püüdis end kokku võtta ja kõike kainelt läbi mõelda. Kuigi ta veel ei teadnud, kas linnas lülitati välja kõik korteritefonid või puudutas korraldus ainult neid, kes polnud seotud linna kaitsmisega, oli selge, et telefonist polnud jäänud ilma ainult tema. Järelikult saab sellest kindlasti teada ka Veera. Võib-olla öeldakse keskjaamast talle juba esimesel helistamiskatsel, et telefon on välja lülitatud. Sel juhul tuleb ta siia. Päris kindel, et tuleb ... Aga millal? Ta on ju nõnda kinni, et seda pole sugugi kerge teha.

Ja kui kõigele lisaks tõele au anda, siis — milleks on Veerale üldse vaja üht vanamehenässi? Helistas ju Veera senigi vaid puhtast kaastundest, mõistes, mis tema hinges toimub. Helistas, kui nii võib öelda, mõeldes Anatolile. Võtta toru hargilt ja helistada — selleks leiab alati aega. Lahkuda aga kaheks-kolmeks tunniks hospitalist ainult selleks, et külastada veidrat vanameest? Vaevalt ...

Ja ikkagi ei kaotanud Valitski lootust, et Veera tuleb. Ta peab ju aru saama, et on Fjodor Vassiljevitsile vajalik. Ta on hea südamega ja peenetundeline tütarlaps. Ta tuleb vähemalt sellekski, et teada saada, kas Anatoli on kirjutanud või mitte ...

Aga millal? Võib-olla juba täna õhtul, kui veendub, et telefon ei tööta. Või homme. Kuid ta tuleb tingimata, selles Valitski enam ei kahelnud.

Aeglaselt pani ta nüüd täiesti liigseks muutunud telefonitoru hargile tagasi. Laskus tugitooli ja sulges silmad. Seinal rippuvast reproduktorist kostis metronoomi rahustav tiksumine. See tähendas, et praegusel hetkel on linnas kõik rahulik.

«Oo, kui see metronoom oleks tundlik mitte ainult sadadele tuhandetele osaks langenud õnnetuse, vaid iga üksiku inimese mure suhtes!» mõtles Valitski. «Siis tiksuks ta kogu aeg palavikulise kiirusega ...»

Tema mõtted kargasid teisale: «Aga kus Veera kodu võiks olla? Ilmselt kuskil Narva värava kandis. Just sinna sõitis tramm, millele saatsin teda tol juulikuu

hilisõhtul. Jah, jah, pole kahtlust, et Narva värava taga, töötas ju tema isa varem Putilovi tehases. Täiesti loomulik, et nad kusagil töökoha läheduses elasid...»

Valitskile meenus, kuidas ta diviisist veoautoga tagasi tulles oli sõitnud tehasest mööda ning trammis möödunud ka Narva väravast.

Uuesti tõusis tema vaimusilma ette see värav: triumfikaar, tipul kuus tagajalgadele püsti ajanud hobust vedamas kuulsusevankrit. Valitskile tuli millegipärast pähe, et see skulptuurigrupp on palju dünaamilisem kuj analoogiline Peastaabi triumfikaarel.

Kas ta tõesti elab päevani, millal läbi Narva värava marsivad rindelt naasvad võidukad väed, kes saksa fašistlikud hordid pihuks ja põrmuks on löönud?

Ei, ta on liiga vana. Võit aga on liiga kaugel — vaenlane seisab Leningradi künnisel.

Valitski ei kujutanud endale kuigi hästi ette, kus sakslased praegu täpselt asuvad, kuid teadis, et nad on lausa linna külje all.

Ja ikkagi oli ta veendunud, et kuigi vaenlasel oli õnnestunud jõuda Leningradi müürideni, on anastajate tunnid loetud, et nad lüüakse igal juhul puruks, on määratud hukkamisele ning leiavad endale siin haua...

Tõrjudes eemale süngeid mõtteid omaenda saatusest, oma naisest, pojast, kelle elu iga hetk oli surmaohus, ja Veerast, kelle häält ta nüüd enam kuulda ei saa, püüdis Fjodor Vassiljevits ette kujutada Leningradi Võidupäeval.

«Kahtlemata peab Napoleoni üle saavutatud võidu auks püstitatud värav olema triumfikaareks ka selle sõja võitjaile,» mõtles ta. «Uut pole tarvis ehitada. Et meie sõjamehed just selle värava kaudu linna marsivad, see sümboliseerib seaduspärasust iga Venemaa vastu mõõga tõstnud anastaja paratamatust hukkamisest. Tõsi küll, võiduga Pariisist tagasitulnud Vene sõjamehed läbisid teise värava, mis oli ajutine ja puust. Kuid praegune kivivärav ehitati just samale kohale ja on eelmise peaaegu täielik koopia. Ja kusagile selle lähedusse peab kerkima fašismi üle saavutatud võitu tähistav mälestusmärk.»

Kuhu see mälestusmärk püstitada? Milline see peaks olema? Oma vaimusilmas nägi Fjodor Vassiljevits seda lippu käes hoidva Nõukogude sõjamehena, kes jala on

surunud konvulsiivselt vingerdavate madudena kujutatud haakristile...

Vana arhitekt sattus hoogu. Võttis puhta paberilehe, haaras pliiatsi ja alustas visandit...

Töösse süvenedes ei märganudki ta, kuidas metro-noom kiiresti tiksuma hakkas, ei kuulnud ka kumedaidsid mürsuplahvatusi. Elutegelikkusesse tõi teda tagasi alles diktori hää, mis teatas, et rajoon on järjekordselt suurtükitule all.

«Millega ma siin siis nüüd tegelen?» esitas ta endale kibeda ja hämmastunud küsimuse. «Mis mälestusmärkidest praegu üldse juttu võib olla!... Millal võit veel saabub?!»

Fjodor Vassiljevits hakkas asutama pommivarjendisse minekut.

Varemalt ta seal ei käinud, vaid istus ikka oma kabinetis ja kuulatas, kuidas tulistasid õhutõrjekahurid ning lõhkesid pommid. Kuid pärast seda, kui tema korterisse ilmusid õhukaitsestaabi korrapidajad ja hoiatasid, et võtavad ta vastutusele tsiviilelanikkonnale ettenähtud reeglite rikkumise pärast, Valitski alistus ja hakkas häire korral varjendis käima.

Paljudest inimestest erinevalt ei võtnud ta sinna kunagi kaasa ei toitu ega magamisriideid, olgugi et häire kestis mõnikord mitu tundi; ta hoidis kaasavõtmiseks alati käepärast vaid portfelli naise ja Anatoli piltide ning poja rindekirjadega. Varjendisse minnes haaras Valitski kapist mõne raamatu ja torkas samuti portfelli. Raamatu võttis ta huupi, pidades üksnes silmas, et sel poleks midagi ühist arhitektuuriga — kõik, mis Valitskile meelde tuletas tema nüüd tarbetuks muutunud elukutset, ärritas teda ning tegi meele mõruks.

Ka seekord võttis ta valimata ühe raamatu nende hulgast, mida polnud juba palju aastaid puudutanud, pistis portfelli ja astus uksest välja.

Pommivarjend — suur, halvasti valgustatud röske kelder, endine katlaruum — oli juba puupüsti täis. Naised, lapsed ja raugad istusid ja lamasid pinkidel ning väli-vooditel.

Iga kord, kui Valitski sellesse keldrisse astus, hakkas teda rusuma arusaamine, et ta kuulub nende inimeste

hulka, kes linna kaitsmisest absoluutselt osa ei võta ning on määratud vaid sõjaraskusi kannatama.

Valitski vaatas ringi, andes kogu oma olekuga mõista, et on siia sattunud täiesti juhuslikult, ja hakkas välivoodite ning otse kivipõrandale asetatud madratsite vahelt läbi astudes minema kõige kaugemas nurgas seisva pingi poole.

Seal istusid pearätikuga naine, karkudega invaliid ja mingi vanaaätt, metallraamidega prillid ninal ning paberisse mähitud pakike põlvedel. Pakis oli ilmselt midagi söödavat — rasvaplekid hakkasid juba läbi paberi tulema.

Valitski avas portfelli, võttis raamatu välja ja avastas imestusega, et see oli ingliskeelne Mark Twaini köide.

Mark Twaini oli Valitski lugenud ammu, noorpõlves, ning mäletas ainult tema jutustusi Tom Sawyerist ja Huckleberry Finnist. Mällu oli millegipärast sööbinud ka kirjaniku ütlus, et suitsetamist maha jätta on väga kerge, sest tema, Mark Twain, on seda teinud juba kümnekond korda.

Fjodor Vassiljevits püüdis nüüd meenutada kus ja milal ta selle kauni välimusega raamatu oli ostnud, — küllap enne revolutsiooni, välismaal. Silmitses sisukorda. Üks pealkiri — «Saladuslik tundmatu» — äratas tähelepanu. Arvates, et just niisugune lektüür aitab süngeid mõtteid hajutada, lõi Valitski raamatu lahti.

Vaevalt oli ta jõudnud läbi lugeda esimesed read, kui ukse tagant kostis vali lapsehääli: «Ei, ei, ma ei taha, ma ei taha, ma ei lähe!»

Viivu pärast ilmus lävele umbes kümneaastane nutuse näoga poisike, keda keegi naine tagant tõukas.

Kõik vaatasid pahaselt nende poole.

Naine palus:

«Ole tasa, Volodja, ole tasa! Ära sega inimesi, lase neil puhata. Sa ju näed, kui palju rahvast siin on...»

Valitski kõrval istuv ätt kergitas end veidi ja ütles heasüdamlikult-iroonilise tooniga, nagu täiskasvanud tavaliselt jonnivate laste poole pöörduvad:

«Miks me siis nutame, noormees, keda Volodjaks kut-
sutakse?»

Poiss ei kostnud sõnakestki, vaid hõõrus aina pisaraist märgi põski, naine aga vastas kiiresti:

«Andke andeks, seltsimehed! Mitte ei taha teine varjendisse tulla, karjub nagu ratta peal!»

Ta tõukas poissi uuesti tagant:

«Mine aga, mine! Näe, tülitad asjata inimesi!...»

Poiss astus sammu edasi, kuid jäi siis uuesti seisma ja vahtis ruumis viibijaid vaenulikul pilgul.

«Millest on siis noormehe niisugune käitumine tingitud?» haaras Valitski naaber jälle jutuotsa.

Naine võttis pinginurgal istet, tõmbas kangekaelselt õlgu kehitava poisi enda juurde ja vastas:

«Ei taha — ja kõik! Ütleb, et varjendisse lähevad ainult argpüksid! Andke andeks,» taipas ta samas ja lisas ilma mingi üleminekuta: «Isa on meil ju rindel.»

«Miks siis ainult argpüksid?» küsis ilmselt solvudes vastaspingil istuv keskealine, paljaks põetud peaga mees, kes kandis puuvillast eraldusmärgideta sõduripluusi.

Poisike ajas end sirgu ning hüüdis kileda, katkeva häälega:

«Argpüksid! Muidugi argpüksid! Ümberringi muudkui räägitakse: peab julge olema, julge! Aga kuidas ma saan julge olla, kui tema mind kohe, niipea kui vähegi midagi juhtub, varjendisse tirib?»

«Kas mõtled, et julgus paistab välja ainult selles, et sa oma nupu fritsu kuulide alla torkad?» küsis paljaks põetud peaga mees juba rahulikumalt.

Poiss vaatas talle mõne hetke tähelepaneliku täiskasvanupilguga otse silma. Siis aga ütles väljakutsuvalt:

«Ja teie... teie peaksite samuti rindel olemal!»

«Olingi juba,» vastas põetud peaga mees nüüd üsna heatahtlikult. «Vaata, kui ei usu!»

Ta kergitas vasakut püksisäärt ja kõik nägid, et jalg oli üleni kipsis.

«Häbi, Volodja, häbi!» ütles naine valju sosinaga ja tõmbas poisi uuesti enda poole.

Seekord poiss alistus, istus tema kõrvale ja langes tas pea.

Varjendis võttis uuesti maad vaikus.

«Kuid mind ei kahtlusta arguses mitte keegi. Keegi ei ütle, et minu koht on rindel!» mõtles Valitski kibestunult. «Tuurike! Kõik näevad, et olen tudike!...»

Et end mitte asjatult üles kruvida, hakkas ta uuesti lugema.

See oli imelik jutustus. Tegevus toimus 1500. aastal. Inimese kuju võtnud saatan näitas ennast metsas murelt mängivatele poisikestele. Algul demonstreeris ta neile paari elementaarset trikki, mis lapsi ometi hämmastasid. Seejärel otsustas sekkuda väikelinna ellu. Üks temp järgnes teisele...

Märkamatult süvenes Valitski lugemisesse ega pannud tähelegi, et tema kõrval istuv vanaätt aeg-ajalt vilksamisi tema raamatusse vaatab.

Äkki küsis ätt:

«Mis keeles te seda raamatut loete?»

«Inglise keeles,» pomises Valitski pead tõstmata.

«Ja-ah, võõrkeelte tundmine on suur asi,» ohkas ätt. «Ja millest siis, kui tohib küsida, jutt on?»

«Kuradist,» pomises Valitski uuesti vastuseks, mõistes, et nii kergesti ta oma pealetükkivast naabrist ei vabane.

«Ku-u-radist?» imestas ätt. «Hm, hm... Ja mina mõtlesin teilt küsida, kui ütlesite, et valdate inglise keelt, et kas te ehk ei tea midagi teisest rindest.»

Naabri loogika oli rohkem kui naiivne.

Valitski pani lahtise raamatu põlvedele ja naeratas irooniliselt:

«Miks te suvatsete arvata, et tean midagi teisest rindest?»

«Noh,» ütles vanake kohmetult, «ma mõtlesin... Inglise on ju nüüd meie liitlased. Räägitakse, et on oodata...»

«Midagi ei maksa oodata!» katkestas Valitski teda teravalt. «Olgu teile teadmiseks, et kogu oma ajaloo kestel on Inglismaa muret tundnud ainult oma saatuse pärast.»

Näinud, kuidas naaber ehmus ja silmi pilgutama hakkas, lisas Fjodor Vassiljevitš leebemalt:

«Pealegi ei loe ma mitte inglise, vaid ameerika autori teost. Ja mitte kaasaegset kirjanikku.»

«Nii, nii, saan aru,» noogutas ätt. «Kuidas ta nimi on, kui tohib küsida?»

«Mark Twain,» vastas Valitski kuivalt, nime võimalikult inglispäraselt hääldades.

«Saan aru,» noogutas naaber uuesti ja lisas süüdlaslikult: «Ei ole varem juhtunud kuulma.»

Lõpuks jäi ätt rahule.

Keldris oli vaikne. Kostis vaid metronoomi kiiret tiksumist: üleval pommitamine jätkus.

Valitski süvenes uuesti raamatusse.

Jutustus muutus teravmeelsest muinasjutust pikkamisi filosoofiliseks traktaadiks. Saatana jutlustest ilmnisid tema vaated ning suhtumine inimestesse kui loomadest kõlbeliselt alamatesse olevustesse.

Vanamees segas teda jälle.

«Andestage mulle! Te ütlesite äsja, et selles raamatus on juttu kuradist. Kas seda peab mõistma nii-öelda figuraalselt?»

Valitski lõi raamatu pahaselt kinni. Naaber hakkas talle juba närvidele käima. Peale selle pani Fjodor Vassiljevitš tähele, et läheduses istuvad inimesed kuulasid nende juttu huviga.

Ta oleks pidanud vait jääma ja vanamehe küsimusele vastuse võlgu jätma. Kuid see ei sobinud kokku Valitski iseloomuga.

«Kas tahate mulle teatavaks teha, et tegelikult pole kuradeid üldse olemas?» küsis ta irooniliselt.

«Ei, miks te nii arvate?» kostis naaber. «Ma mõtlen, et Hitler on näiteks puhas saatan.»

«Hitler on lurjus ja obskurant,» vastas Valitski, märkamata, et kõrgendab häält, «kuraditega pole tal mingit pistmist. Niisugustest kuraditest, olgu see teile teadmiseks, inimkonna ajalugu otse kubiseb. Nende hulka kuuluvad igasugused Attilad, Tšingis-khaanid, Barbarossad ja teised seesugused...»

«Te olete haritud inimene, eks teie tea paremini,» jäi ätt nõusse. «Aga ma arvan siiski, et inimene niisuguseid asju ei teeks...»

Ta pilgutas kuidagi hädiselt silmi ja lisas tasa: «Mul tapsid nad tütre... Väikese... Ema on nüüd haiglas, isa rindel. Läks emaga mööda tänavat... Mööda Kirovi prospekti. Ja järsku... mürsk... Tütrel lõikas jala otsast. Tütre aga... Valjakese...» Vanamees nuuksatas ootamatult. «Temast ei jäänud niigi palju järele, et maha oleks saanud matta... Mitte kui midagi ei jäänud järele... Saate aru?»

Valitski tundis, kuidas kurgus hakkas pigistama.

«Jah, jah...» ütles ta kähku ning kuidagi süüdlaslikult. «Saan aru. See on kohutav...»

«Mina aga, näete... kükitan keldris ja hoian oma

elu... elu, mida kellelegi pole tarvis...» jätkas vanake. «Näh, naabrinaine pistis võileivad pihku...» Ta osutas rasvaplekilisele pakikesele oma põlvedel ja kordas mõru muigega: «Võileivad!... Kui ma pääseksin nende juurde, kes tulistavad, mul jätkuks jõudu, et kägistada... kas või üheainsa... üheainsagi, kui ma rohkem ei suudaks...»

Vanaätt jäi wait. Aga tema sõnad olid sädemeks, millest kõik süttisid. Inimesed hakkasid kõik läbisegi rääkima, igaüks kiirustas teistega jagama oma muret: ühel oli pomm või mürsk maja purustanud ning selle rusude all hukkunud lapsed, õed või vennad; teine oli saanud rindelt mehe või poja surmateate... Isegi õhk selles keldris tundus läbi imunud olevat vihkamisest fašistide vastu.

Fjodor Vassiljevits kuulas vapustatult, ta huuled värisesid.

End tühjaks rääkinud, jäid inimesed wait. Emad hakkasid kussutama ärganud lapsi, raugad lasksid nukralt pea longu...

«Issand jumal, miks olen ma siin, aga mitte rindel?!» oli Valitskil tahtmine karjuda. «On siis tõesti kõik punkrid valmis ehitatud, kõik kaevikud kaevatud, kõik tõkked üles seatud ning kõik sillad õhku lastud, et minu teadmisi ja kogemusi enam kusagil tarvis pole?!»

Metronoomi rütm oli järsku muutunud: nüüd oli see rahulik ja aeglane. Möödus veel paar minutit ja keldriseinale kinnitatud mustast reproduktorist kõlas diktori hääl:

«Rajooni pommitamine on lõppenud.»

Inimesed tõusid oma kohtadelt. Ka Valitski suundus ukse poole.

Keegi sikutas teda varrukast. Fjodor Vassiljevits vaatas üle õla tagasi. See oli temaga ühel pingil istunud vanaätt, kes talle järele oli rutanud ja ütles tasa:

«Aga küll me selle saatana kätte saame... Meie lapsed leiavad ta üles... Saavad kätte ja trambivad maa sisse. Sedasi, nõndamoodi!...» Ja vanamees pörutas paar korda raevukalt, jalaga vastu kõmisevat kivi-põrandat.

Järgmine päev tundus Valitskile niisama kahvatuna kui kõik eelmised.

Fjodor Vassiljevits astus sisse arhitektuurivalitsusse, et teatada oma telefoni väljalülitamisest ning paluda, et talle vajaduse korral postkaart või telegramm saadetak, sõi lõunat asutuse sööklas, kuhu oli kinnistatud, ning jõudis koju kella kuueks.

Talle tundus, et täna külastab teda kindlasti Veera. Miks? Aga seepärast, et kui ta eile telefoni väljalülitamisest teada sai, püüab ta tingimata tema juurest läbi astuda. Ilmselt teeb ta seda täna samal ajal, millal tavaliselt helistas, see tähendab — õhtul kella kaheksa paiku.

Valitski püüdis end sellega rahustada.

Ta mõistis, et tema oletus on konstrueeritud puht-loomiliselt, paljusid asjaolusid arvestamata: Veeral võib nii palju tegemist olla, et ta hospitalist üldse välja ei saa. Ja kui saabki, siis on vähe usutav, et ta just täna tuleb.

Kuid Valitski ootas teda kõigest hoolimata. Ta tahtis Veerat näha, sest neil võis olla kiri Anatolilt — Fjodor Vassiljevits ise polnud pojalt juba kolm nädalat ridagi saanud. Kuid ta tahtis neiu näha ka tema enda pärast: isegi telefonikõnest oleks piisanud, et Valitski poleks end tundnud nii üksildase ja mahajäetuna.

Ja nüüd ta siis istus tugitoolis ning lõpetas ajaviiteks sellesama Mark Twaini jutustuse lugemist, mille oli eile juhuslikult pihku haaranud. Aeg-ajalt pani ta raamatu kõrvale, võttis pliiatsi ja mõtiskles võidumunumendi kavandi üle. Siis aga naelutas oma pilgu nurgas seisva vanaaegse kella kollasele numbrilauale, jälgides, kuidas must minutosuti lühikeste, vaevalt märgatavate nõksatustega edasi liigub.

Metronoom tiksus ühetasaselt ja rahulikult. See asjaolu pani Valitski veel enam uskuma, et Veera ilmtingimata tuleb. Õhurünnakute ajal või siis, kui tulistati suurtükkidest, katkes tänavatel liiklemine.

Et mitte kogu aeg Veerale mõelda, hakkas Valitski uuesti lugema. Mõneks ajaks kõitsid tema tähelepanu saatana õelad, teravmeelselt paradoksaalsed arutlused, aga kui kell hakkas lööma, pani ta kohe raamatu kõrvale.

Kell lõi kaheksa korda.

«See ei tähenda veel midagi!» püüdis Valitski ennast rahustada. «Kui ainult ei algaks häire...»

Veerand üheksa hakkas Valitski kahtlema, kas Veera täna tuleb, pool üheksa arvas aga juba lõplikult, et ootab asjata.

«Ja miks olin ma üldse nii kindel, et Veera just täna tuleb?» küsis ta endalt. «On ta mulle seda lubanud? Kõik on ju üksnes minu naiivsed arvestused. Ta võib tulla mõnel teisel päeval... Aga võib-olla ei tule ta üldse?» mõtles Fjodor Vassiljevitš järsku ehmunult. «Olek's ju absurdne arvata, et olen talle niisama tähtis ja vajalik kui tema minule. Kui asjale kainelt läheneda, siis ei seo teda minuga mitte miski. Anatoli? Kuid ta võib ju poisiga ise kirjavahetuses olla. Haletsus üksiku vana-mehe vastu? Oleks naljakas arvata, et see tunne võib midagi tähendada Veerale, kes ööd ja päevad läbi hospitalis töötab. Mis temal minust, milleks mina, võõras vananimene, talle üldse vajalik olen?» küsis Fjodor Vassiljevitš endalt mõrul meelel.

Just sel hetkel helises nõudlikult uksekell.

«Tuli, ikkagi tuli!» rõõmustas Valitski, kargas püsti, lükkas tugitooli uljalt eemale ning läks jooksusammul esikusse.

Tuld süütamata otsis ta käsikaudu üles vana snepperluku hambulise nupu ja avas ukse.

Trepikojas oli pime: viimasel ajal põles seal elektri kokkuhoiu eesmärgil vaid üksainus siniseks võõbatud lamp ja seegi all, välisukse juures. Seepärast ei seletanud Valitski silm esialgu, kes ukse taga seisis.

See ei olnud Veera, vaid keegi sõjaväelane.

«Tolja juurest!» sähvatas rõõmus, kuid ühtlasi ärev mõte.

Sõjaväelane küsis:

«Vabandage... Kas see on seltsimees Valitski korter?»

Tema hääl tundus Valitskile kummaliselt tuttavana.

«Jah, jah,» tõttas Fjodor Vassiljevitš vastama. «Vabandage, kohe süütan tule.»

Harjunud liigutusega leidis ta esikuseinal lüliti ja keeras seda.

Ukseavas seisis keskmist kasvu mees, kes kandis sõjaväe vormimütsi ja halli vihmamantlit. Esimene, mis Valitskile silma torkas, olid rohelised rombikud mantli

kraenurkadel. Rindel viibides oli Fjodor Vassiljevitš eraldusmärke tundma õppinud ning sai nüüd aru, et tema ees seisab diviisikomandör.

«Kas ei tunne ära?» küsis sõjaväelane. «Oleme varemgi kohtunud. Minu nimi on Vasnetsov.»

«Püha jumal, kui piinlik, milline lollpea ma küll olen!» mõtles Valitski segaduses. «No muidugi Vasnetsov, kuidas ma teda ometi kohe ära ei tundnud!»

Ning ütles kohmetunult:

«Vabandage, see kõik tuli nii ootamatult... Palun teid, seltsimees Vasnetsov... Astuge, palun, sisse, astuge sisse...»

Ta oli rabatud, et tema juurde koju oli äkki tulnud linna parteikomitee sekretär ja rinde sõjanõukogu liige. Miks? Milleks?

Vasnetsov võttis mütsi peast.

«Andestage, et tülitän.»

«Mis te nüüd! Olen nii rõõmus... Palun, lubage oma mantel...» hakkas ähmi täis Valitski askeldama.

Ta oli sõna otseses mõttes rõõmust ogar. Tema ees seisis inimene maailmast, millest tema, Valitski, oli vägi-valdselt lahutatud ja kuhu ta iga oma erguga tagasi ihkas, — inimene sõjasündmuste keerisest...

Vasnetsov võttis mantli ära ja nägi nüüd välja täpselt niisugune nagu tookord, kui Valitski teda koos Vorošiloviga maakaitseväge diviisis näinud oli — sõduripluusis, kaks rombi kraenurkadel ja punane komisariviisnurk varrukal.

«Palun, palun, astuge kabinetti, seltsimees diviisikomissar... Sergei... Sergei Afanasjevitš, kui mu mälu mind ei peta... Istuge siia, istuge, palun... See kõik on... nii ootamatu!... Kas tohin teile teed pakkuda?... Tõsi küll, elan praegu üksi ja mul...»

«Ei, ei, Fjodor Vassiljevitš, tänan teid,» peatas teda Vasnetsov. «Mul on kahjuks väga vähe aega. Teie telefon ei tööta...»

«Jah, tõepoolest, kujutage ettel!» hüüdis Valitski. «Eile helistati mulle ootamatult keskjaamast ja...»

«Tean. Kahjuks olime sunnitud välja lülitama kõik eratelefonid. Olemasolevatest sideliinidest ei jätku sõjaväe teenindamiseks.»

«Muidugi, loomulikult, ma saan aru,» ütles Valitski kähku, kartes, et Vasnetsov võib tema sõnu võtta pre-

tensioonina. «Kuid sellepärast, kui ma õigesti aru saan, pidite nüüd vaeva nägema...»

«Pole siin mingit vaeva,» sõnas Vasnetsov, «tuln asja pärast. Pealegi olin siin läheduses, Uritski väljakul, staa-bis. Palun teid, Fjodor Vassiljevits, istuge, muidu kukub ebamugavalt välja — mina istun, teie aga...»

«Jah, muidugi, suurima heameelega...» pomises Valitski teise tugitooli laskudes ja lausus mehaaniliselt aastakümnete jooksul sissejuurdunud harjumusest:

«Millega võin kasulik olla?»

Üle Vasnetsovi näo jooksis sekundi mürdosa vältel vaevalt märgatav naeruvine. Kuid hetke pärast oli ta juba jälle endine: keskendunud ning väsinud.

«Esiteks,» sõnas Vasnetsov, «pean paluma vabandust, et ei vastanud teie kirjale, milles palusite end maakaitse-väkke tagasi saata. Ainukeseks õigustuseks peale selle, et olin väga kinni, võib lugeda ehk seda, et te poleks niikuinii rahuldunud mingi teise kui ainult positiivse vastusega.»

«Just nimelt niisugust vastust ma ootasin!» ütles Valitski tormakalt.

«Positiivset vastust ei saanud me teile anda...»

«Andestust, aga...»

«Ärge, palun, ägestuge, ma ei tahtnud teid solvata. Subjektiivsest seisukohast lähtudes käitusite tõelise nõu-kogude inimesena, patrioodina. Kuid sõjaväelisest, ütleksin koguni, et riiklikust seisukohast oleks teie maa-kaitsevärke jätmine olnud ebaõige ja ebaratsionaalne.»

«Vaidlen kategooriliselt vastu!» hüüdis Valitski.

«Näete nüüd,» tähendas Vasnetsov naeratades, «te pole nõus isegi nüüd, kus me silm silma vastu juttu ajame. Järelikult polnud mul mingisuguseid šansse teid kirjalikult veenda. Kuid praegu ei tulnud ma teie juurde mitte selleks, et vaidlust jätkata. Mul on teile ettepanek, Fjodor Vassiljevits...»

«Olen teie teenistuses,» ütles Valitski. «Nõustun iga-suguse tööga. Ütlesin seda ka oma kirjas.»

«Moodustasime teadlastest, kes on Leningradi jäänud ja soovi avaldanud linna kaitsmisest osa võtta, mõned grupid. Need teadlased, peamiselt keemikud ja insene-rid, on armeele juba hindamatut abi osutanud, aidates organiseerida relvade tootmist. Teine grupp, mis koos-neb põhiliselt inseneridest, aitab rajada kindlustusi linna

piires. Nad asusid tööle juba siis, kui teie maakaitse-väes olite,» lisas Vasnetsov, ennetades Valitski küsi-must, miks teda sellesse gruppi polnud arvatud.

Sellest hoolimata, ütles Fjodor Vassiljevits süngelt:

«Sellest on möödunud juba hulk aega, kui ma linna tagasi tuln...»

«Õigus,» nõustus Vasnetsov, «kuid meil oli teada, et teie abikaasa on haavatud. Nüüd, kui ta on evakueeru-nud, on asi hoopis teine.»

Vasnetsov trummeldas oma pikkade peenikeste sõr-medega vastu tugitooli käsipuud ja küsis:

«Fjodor Vassiljevits, kas te olete veevarustuses tõesti asjatundja?»

Vasnetsovi küsimus tuli Valitskile ootamatult. Kuid juba järgmisel hetkel meenus talle, et oma viimases kir-jas Vasnetsoville oli ta seda riivamisi mõista andnud.

«Kui arhitekt pidin ma iseenesestmõistetavalt...» pomises ta.

«Fjodor Vassiljevits,» ei andnud Vasnetsov talle või-malust lauset lõpetada, «palun, kuulake mind tähele-panelikult. Ma ei taha teie eest varjata, et linn on...» Vasnetsov viivitas, nagu sobivaid sõnu otsides, «... ääretult raskes olukorras. Sakslased tungivad peale lõunast ja edelast...» Vasnetsov vangutas väsinult pead ja kordas: «Olukord on äärmiselt raske, Fjodor Vassil-jevits.»

Valitski vaatas Vasnetsoville oma vesiste silmadega otsa ja ütles ootamatult:

«Sergei Afanasjevits, sõja alguses olite minuga ava-meelsem.»

Vasnetsov heitis talle imestunud pilgu.

«Olete vist unustanud meie kohtumise Smolnõis,» jät-kas Valitski. «Minul aga on see meeles. Olin tookord teie usaldusest liigutatud. Miks te siis nüüd kasutate nii-suguseid umbkaudseid väljendusi, nagu «lõunast» ja «edelast»? Sergei Afanasjevits,» lõpetas ta paluvalt ja ühtlasi nõudlikult, «öelge otse välja, kus sakslased praegu asuvad!»

«Hea küll,» vastas Vasnetsov tuhmi häälega. «Vaen-lane on vallutanud Uritski ja Strelna ning on praegu juba Foreli haigla juures.»

Valitski langetas aeglaselt pea. Ta vajus kõssi, nagu oleks keegi talle kukile istunud. Ta oli jahmunud.

Loomulikult teadis Fjodor Vassiljevitš ajalehtedest, et vaenlane on Leningradi all. Kuid ta polnud osanud endale ette kujutada, et sakslased on peaaegu linnas!

«Ent hitlerlikud kindralid ei looda mitte ainult oma elavjõule, kui nii võiks öelda,» kandus temani nagu kusagilt kaugelt Vasnetsovi hää. «Nad püüavad murda leningradlaste vastupanu, jättes nad vee ja elektrita.»

Vasnetsov tõusis püsti, kõndis paar sammu mööda kabinetti, peatus siis tugitooli juures, kus endiselt liikumatuna istus Valitski, ja jätkas:

«Sakslased pommitavad lakkamatult objekte, mis varustavad linna elektri ja veega. Võib juhtuda, et neil õnnestub need rivist välja viia. Kas mõistate mind?»

«Jah, ma mõistan teid,» vastas Valitski peaaegu sosinal.

«On tarvis viivitamata rajada kaevusid ja puurauke ja seda esmajärjekorras relvatehaste rajoonis.» Vasnetsov rääkis nüüd juba kuivalt ja asjalikult. «Täna hommikul arutasime neid asju sõjanõukogu istungil. Võeti vastu otsus ühendada kõik linna veevarustusega seotud organisatsioonid ja luua tsiviilinseneridest grupp, kes kavandaks abinõud juhiks, kui vaenlasel õnnestub linn veeta jätta. Me palume,» asetaski ta oma käe Valitski kõhetule õlale, «me palume teie kaasabi selles töös, pealegi kõige ohtlikumas lõigus — Kirovi tehase territooriumil...»

Vasnetsovi teatest meeleheitele viidud Valitski hakkas pikkamööda nagu uuesti teadvusele tulema: «Ma olen vajalik, vajalik! Mind tuletati meelde!» mõtles ta. Ta ei kujutlenud endale veel, milles konkreetselt seisab tema töö. Peaasi on see, et teda usaldatakse, arvestatakse, tema osa linna kaitsmisel on nii tähtis, et Vasnetsov pidas vajalikuks isiklikult tema poole tulla!

Vasnetsov aga astus samal ajal kirjutuslaua juurde, võttis kätte seal lebava joonise ja küsis:

«Fjodor Vassiljevitš, öelge, palun, mis see on!»

Valitski tõstis pea ja nägi, et Vasnetsov silmitseb mälestussamba eskiisi.

«See... see on... niisama,» pomises Fjodor Vassiljevitš kohmetult, «...niisama... noh, jõudeolekust... nii-öelda, suleproov... võtsin lihtsalt pliatsi kätte... Visake see, palun sinna — prügikorvi!»

«Miks siis?...» küsis Vasnetsov õlgu kehitades ja

heitis veel kord pilgu joonisele. «Aga mis see ikkagi on?»

«Vaadake... no kuidas teile seda nüüd öelda...» alustas Valitski kobamisi, «ma mõtlesin, et võib-olla tasuks meil pärast sõda püstitada võidumonument... Narva värava rajooni... Nii-öelda — võidu tähiseks... Loomulikult,» lisas ta kähku, «visandasin ma selle lihtsalt niisama... iseendale... Igal juhul praegu...»

Ta tahtis öelda: «Praegu, millal sakslased on mõne kilomeetri kaugusel Putilovi tehastest, pole loomulikult aeg võidumonumendiga jändamiseks,» kuid tundis, et niisugused sõnad ei tule üle huulte.

Hetkeks tekkis Vasnetsovi keskendunud näole hoopis teine ilme, keegi oleks sealt nagu silmapilguks ära tõmmanud karmuse loori: aukuvajunud silmad löid särava, kõvasti kokkusurutud huuled tuksatasid...

«Aitäh, teile, Fjodor Vassiljevitš...» ütles Vasnetsov tasa.

«Mis te nüüd!» hüüdis Valitski häbelikult. «See on ju ainult visand iseenda jaoks, millel pole mingit kunstilist väärtust!»

«Sel on teine väärtus,» ütles diviisikomissar mõtlikult, «ja see on praegu tähtsam... Tähendab... te usute?...»

Algul ei saanud Fjodor Vassiljevitš aru küsimuse mõttest, talle tundus, et Vasnetsov küsib, kas tema, Valitski, on täiesti veendunud niisuguse mälestussamba vajalikkuses. Kuid juba hetke pärast taipas ta, et jutt on hoopis millestki muust, palju tõsisemast.

«Kas ma usun?» kordas Valitski.

Fjodor Vassiljevitš vaatas Vasnetsoville otse silma ja sai alles nüüd aru, et see inimene on surmväsinud, et ta räägib, liigub ja elab ainult tänu kohutavale närvi- pingele ja tahtejõule.

«Mina... jah, kõigele vaatama — usun,» ütles Valitski. «Aga teie?» Ja jäi samas kohe jahmunult vait, sest taipas oma küsimuse kohatust.

Mõni hetk valitses toas vaikus.

Valitski katkestas selle esimesena:

«Mulle näis...» ütles ta vaikselt, «et ka teie vajate tuge. Olete ju teiegi inimene, peate aga kandma niisugust koormat... Võib-olla on minu poolt taktitu,

rumal... Kuid ma tahaksin teile öelda seda, mida te võib-olla ei tea... või ei pea seda tähtsaks... Te lubate?»

Fjodor Vassiljevits mõistis, et tal pole õigust olla pealetükkiv ning pidada kinni Vasnetsovi, kellel on kahtlemata arvel iga minut... Kuid ta ei saanud kuidagi üle soovist end tühjaks rääkida.

«Ma kuulan teid,» ütles Vasnetsov tõsiselt.

«Andke mulle andeks, Sergei Afanasjevits, kuid teie, parteilased, saate aru paljust niisugusest, mis minule on mõistetamatu nagu seitsmes Moosese raamat... Te oskate teha revolutsiooni: Te suutsite üles ehitada kogu Venemaa. Ma ei suutnud endale ettegi kujutada, et nii lühikese aja jooksul võib ümber kujundada nii tohutu maa. See, mida te olete suutnud korda saata, vapustab! Kuid kas ei tundu teile, et mõnda asja te... noh, nagu nüüd on kombeks öelda, alahindate? Praegu on kõige sobivam aeg teile seda meelde tuletada!»

«Mida te silmas peate?» küsis Vasnetsov imestunult, heitnud kiire pilgu kellale.

Valitski ei märganud seda pilku. Ja kui olekski märganud, poleks niikuinii jõudnud end pidada. Ta oli oma sõiduvees.

Kuke kombel pead kallutades jätkas ta:

«Sergei Afanasjevits, kas te olete sageli mõtelnud niisugusele ajaloolisele faktile, et lõppkokkuvõttes pole Venemaa interventsioonile kunagi alistunud? Mitte kunagi! Mitte mingisugusele! Ei, ei, vabandage, tahan lõpetada oma mõttel» hüüdis ta ägedalt. Talle näis, et Vasnetsov tahab teda katkestada. «Palun, ärge arvake, et teiega räägib poliitiliselt vähe arenenud vanamees! Saan kõigest aru: «Kõigi maade proletaarlased, ühineme!», «Mitte rahvused, vaid klassid eraldavad inimesi». Seda kõike olen ma kuulnud ja tean, kuigi ei karda öelda, et olen isiklikult kogu elu jooksul jaganud inimesi korralikeks ja lurjusteks, aga see on juba iseküsimus. Niisiis nüüd, kui sakslased on kusagil Putilovi külje all, tahan teile meelde tuletada, et Venemaa pole vaenlasele kunagi alistunud! Ega tee seda kunagi! Mitte kunagi!» kordas ta sõrme viibutades. «See oleks ajalooline nonsens! See on võimatu!»

Ära öelnud kõik, mis südamele kipitas, mõtles Valitski järsku: «Noh, nüüd pidasin kohatu loengu ini-

mesele, kes ise on harjunud teisi õpetama!...» Tema näole tekkis ehmunud ilme. Ta pomises kiiresti:

«Jumalapärast, andke andeks... Pean teid kinni...»

Vasnetsov ei kostnud sõnagi. Uuesti võttis ta laualt mälestussamba joonise, uuris seda tähelepanelikult, nagu otsiks midagi niisugust, mis esimesel korral märkamatuks jäi, tõstis siis silmad Valitskile ja küsis vaevalt märgatava naeratusega:

«Fjodor Vassiljevits! Mis värvi lippu see võitleja teie arvates käes hoiab?»

«Lippu?» kordas Valitski hämmastunult. «Loomulikult punast. Kuid... saate isegi aru, see pole ju maal, graniidi värvigamma pole nii mitmekesine... Muidugi võib ka tehniliste vahenditega saavutada teatavat kontrastsust... Kuid ma palun teid,» sõnas ta järsku närviliseks muutudes, «visake see paber ära. Ütlesin juba, et tegin selle niisama... südame rahustamiseks...»

«Südame rahustamiseks!» kordas Vasnetsov talle tähelepanelikult otsa vaadates, ja ütles: «Näete, süda teid ei peta, te tunnete, et võita võib ainult punase lipu all. Ega ma eksi?»

«Kes... kes selles siis kahtleb?» pomises Valitski, heitunud mõttest, et Vasnetsov on temast valesti aru saanud ja et talle võib temast jääda hoopis väär mulje. «Palun vabandage veel kord, et teid oma jutuga kinni pidasin. Teil on ilmselt väga kiire...»

«Jah, te ei eksi, mul on tõesti kiire,» kinnitas Vasnetsov, «kuid teate, bolševikud on imelikud inimesed. Nad ei lähe kunagi ära enne vaidluse lõppu, kui asi puudutab poliitikat. See on meil juba veres.»

Ta pani joonise ettevaatlikult lauale ja ütles sõbralikult naeratades:

«Mu küllakallis Fjodor Vassiljevits, kust te võtsite, et meie, parteilased, ei tunne selle rahva iseloomu, kellega me koos revolutsiooni tegime? Jah, teil on õigus, vene rahvas on alati oma maad kaitsnud, olgu siis sõnnikuhargi, mõõga või vintpüssiga, kuid alati! Ent sellele vaatamata — kui intervendid oleksid kaheksateistkümnendal aastal kallale tunginud tsaari-Venemaale, mitte Nõukogude Venemaale, kardan, et nende ettevõtmist oleks siis krooninud edu. Tuletage meelde, kui kaua kestis tatari ike...»

«Sellel olid omad ajaloolised põhjused!» hüüdis Valitski uuesti ägedalt.

«Seda muidugi,» nõustus Vasnetsov leplikult. «Ma tuletasin seda meelde vaid selleks, et öelda: kaugeltki mitte alati ei suudeta paremini organiseeritud ja hästi relvastatud vaenlasele vastu panna ainuüksi rahvusliku vaimujõuga.»

Ta vaikis hetkeks ja jätkas siis kibedusega:

«Fjodor Vassiljevits, me mõlemad teame, kui raske on meie maale praegune sõda. Kuid Hitler kuulutas, et õiendab nõukogude rahvaga arved poolteise, kõige rohkem kahe kuu jooksul. Nüüd on möödunud juba kolm kuud, meie aga peame ikka veel vastu. Praegu tahangi teilt küsida,» lausus Vasnetsov järsku ägedalt, «kas te tõepoolest arvate, et vana Venemaa, kui võtta isegi arvesse oletatavat loomulikku arengut, oleks suutnud sellele kallaletungile vastu panna? Meenutage Esimest maailmasõda! Ütlete, et me ka täna astume vaenlasele vastu igasuguste interventide igipõlise vihkamisega? Nõus. Kuid täna võitlevad venelased elu ja surma peale mitte ainult seepärast, et nad on venelased, vaid just seetõttu, et nad on nõukogude venelased! Ja külg külje kõrval meiega seisavad meie maa teised rahvused, sest ka nemad on nõukogude inimesed. Nõukogude! Ja see sõda ei ole mitte lihtsalt kahe riigi vaheline heitlus, vaid kahe ühiskonnakorra, kahe elulaadi, kahe ideoloogia vaheline võitlus!»

Vasnetsovi sisselangenud, hoolikalt puhtaks aetud põsed tõmbusid kergelt roosaks. Siis ilmus tema näole irooniline muie.

«Pole praegu aega vaielda teiega ausate ja alatute inimeste probleemi üle. Tahaksin vaid küsida: missugused on need sakslased, kes on sirutanud käe, meie kõri järele? Ei, vastake, vastake!» hüüdis ta, nähes, et Valitski kehitab protesteerivalt õlgu. «Kui nõustuda teie, ütlen otse välja — kodukootud jaotusega, siis on ka nende hulgas nii ühtesid kui teisi, eks ole? Ei, mu kallis Fjodor Vassiljevits, neile sakslastele, kes praegu meie maad mõnitavad, on määrav ainult üks asjaolu: nad on fašistid. Olgu nad oma subjektiivses andumuses fašismi-ideedele erinevad, aga just nimelt fašismi olemus ja selle eesmärgid määravad täna nende käitumise. Siin, oma maja seinte vahel, võite veel kuidagi läbi

ajada oma hea ja kurja kriteeriumiga, aga niipea kui sekkute klassivõitlusesse, saab ainsaks õigeks kriteeriumiks reaalne kuulumine ühte või teise leeri. Selle idee eest, mida meie teiega õigeks peame, selle lipu eest, mida see võitleja käes hoiab,» Vasnetsov osutas peaga Valitski joonistusele, «tasub võidelda ja kui tarvis, ka elu anda. Nii on lood!»

Ta pilutas oma aukuvajunud silmi ja lisas:

«Nüüd võin teile vastata. Te küsisite, Fjodor Vassiljevits, kas ma usun. Jah, ma usun!»

Ta tegi tiiru kabinetis ja küsis siis juba hoopis teisel toonil, soojalt ning osavõtlikult:

«Tean, teie abikaasa evakueerus. Te toimisite teda ära saates täiesti õigesti. Kus ta praegu viibib?»

«Kuibõševi lähedal. Kaugete sugulaste juures,» vastas Valitski lühidalt. Ta oli ikka veel selle pealtnäha karmi ja kinnise inimese kirglike sõnade mõju all.

«Võib-olla vajab ta mingit abi? Ma võin teha kellelegi ülesandeks võtta ühendus partei Kuibõševi oblastikomiteega.»

«Ei, ei, mis te nüüd!» vastas Valitski kähku. Mõte, et partei oblastikomitee hakkab praeguses olukorras tegelema tema perekonnasjadega, tundus talle lausa pentsikuna.

«Kui ma ei eksi, on teil ka poeg?»

«Jah. Ta on rindel.»

«Suur aitäh teile, Fjodor Vassiljevits!» ütles Vasnetsov.

«Mille eest?» hüüdis Valitski. «Mina, mina pean teid tänama! Elasin üle kohutavaid päevi, kartes, et ei saa ... ei saa osa võtta ... Istusin tundide kaupa selle laua taga ja lugesin mingit tobedat jutustust ...»

«Seda?» küsis Vasnetsov, võtnud laualt lahtise raamatu. «Inglisekeelne?»

«Jah, Mark Twain. Mäletate? Ei oleks kunagi võinud arvata, et tal nii imelikke teoseid on.»

«Millest?»

«Tont teab!» asus Valitski rutakalt seletama. «Saatanast. Filosoofiline jutustus. Saatan kinnitab, et inimkonna saatus tervikuna ja iga inimese saatus eraldi on ammu ette määratud ja et iga katse sündmuste käiku muuta toob kaasa kohutavaid tagajärgi ... Andke

andeks, see kõik on lollus ja teil pole praegu aega niisuguste asjadega tegelda.»

«Selle saatana seisukoht pole üldiselt uus,» sõnas Vasnetsov muiates. «Inimkonna ajaloos on olnud palju saatanaid, kes on teinud kõik neist oleneva, et sisendada inimestesse alandlikkust saatuse suhtes. Kuid revolutsionääridele, bolševikele on see mõte vastukarva. Me ei alistu iial kellelegi. Ka saksa fašismile mitte. Hiljuti tuli linnakomiteesse kiri ühelt võitlejate ja komandöride grupilt. Mis te arvate, mida nad kirjutasid? Nad kirjutasid, mis karistuse võiks määrata Hitlerile ja tema jõugule pärast meie võitu.»

«Kahjuks pole see aktuaalne ja sel pole esialgu ka praktilist tähtsust,» ütles Valitski nukralt.

«On!» sõnas Vasnetsov kindlalt. «Kõigel on praktiline tähtsus. Niihästi teie mälestussambaprojektil kui ka sellel kirjal. Neis kätkeb usk võidusse! Usk võidusse, olgugi et vaenlane seisab künnisel. Muide, ma palun teid väga: hoidke see eskiis alles. Olen kindel, et seda läheb tarvis.»

Kell lõi pool kümme.

Vasnetsov heitis kärke pilgu vasksele numbrilauale, vaatas siis oma käekella ja hakkas kiirustama.

«Pean minema. Niisiis, Fjodor Vassiljevitš, linnakomitee palub teid juba homme hommikul sõita Kirovi tehasesse. Olete seal varem käinud?»

«Kahjuks ei. Kõik minu kontaktid endise Putilovi tehasega on piirdunud sellega, et maakaitseväge diviisis, kus teenisin, oli komissariks Ivan Maksimovitš Koroljov, kes oli sealt pärit.»

«Koroljov on jälle tehases tagasi,» tähendas Vasnetsov. «Direksioon nõudis, et tsehhidesse toodaks tagasi vanad ja kogenud spetsialistid.» Ning kordas: «Tähendab, hommikul Kirovi tehasesse. Kõik vastavad korraldused tehakse. Peate kiires korras välja selgitama, kas olemasolevatest puuraukudest piisab ja kas seadmed vastavad nõuetele... Teiste sõnadega: kas tehas võib üle minna autonoomsele veevarustusele, kui linna veevärgiga midagi juhtub. Läbipääsuluba tuuakse teile homme hommikul kell kaheksa.»

Ta sirutas Valitskile käe.

Sel hetkel kostis reproduktorist hääli:

«Kodanikud! Rajoon on suurtükiväe objektiks. Lii-

kumine tänavail lõpetada. Elanikkonnal varju minna.»

Metronoom hakkas kiiresti tiksuma.

«Peate veidi ootama, Sergei Afanasjevitš!» ütles Valitski murelikult. «Selles osas on kord väga karmiks läinud! Meil on siin päris korralik kelder. Tõsi küll, püüdsin ise seda vältida...»

«Ja täiesti asjata,» ütles Vasnetsov. «Peab tingimata varjendisse minema. Niisugune on käsk.»

Rõõmustades, et Vasnetsov jääb, ning tundes veidi piinlikkust halva, röske ja pimedada keldri pärast, astus Valitski aeglaselt tema kõrval trepist alla.

Trepikoda oli juba rahvast täis: alla varjendisse viis vestibüülist nii kitsas trepp, et seda mööda mahtus kõrvuti astuma vaevalt kaks inimest.

«Nii,» ütles Vasnetsov, «jääme siis hüvasti.»

«Aga teie?...» sõnas Valitski jahmunult.

«Töö, Fjodor Vassiljevitš, töö!» lausus Vasnetsov kähku. «Teie minge nüüd kohe alla! Hommikul aga Kirovi tehasesse. Kas oleme kokku leppinud?»

Ja surunud Valitskil kätt, hakkas diviisikomandör läbi inimeste summa välisukse poole trügima.

XIII

Kirovi tehase pääsla oli halvasti valgustatud: laest rippus alla vaid kaks siniseks võõbatud elektripirni. Puubarjäärade vahele olid jäetud kitsad käigud, mis viisid tehase territooriumile avanevate usteni.

Ukse ees oli kaks naist. Üks oli pikka kasvu, eakas, rõugearmilise näoga, teine aga noorem ja lühem. Mõlemal olid seljas presentkuued ja jalas kirsasäärised, vööle aga presendist nagaanikabuudid.

Zvjagintsev võttis pluusitaskust tõendi. Üks naine luges nii selle kui ka komandeerimistunnistuse kulmu kortsutades tähelepanelikult läbi ning küsis:

«Kelle juurde lähete?»

«Staapi,» vastas Zvjagintsev kannatamatult.

Teine naine kummardus üle barjääri, heitis tõendile samuti pilgu ja ütles:

«Hea küll, Andrejeva, ära viida komandöri aega, helistan kohe ette.»

Ta võttis ukse kõrval seinal rippuva telefoni konksu otsast toru.

«Andke mulle valveruum! Kes räägib? Siin Vorontsova pääslast... Üks sõjaväelane tahab teie juurde staapi tulla... Selge!»

Toru konksu otsa tagasi riputanud ja püstolikabuuri kohendanud, ütles Zvjagintsevile:

«Oodake. Teile tullakse kohe järele.»

Kusagil läheduses lõhkes mürsk. Seejärel sedamaid teine.

«Muudkui loobib!» ütles naine, kes ennast Vorontsovaks oli nimetanud, ja surus huuled kõvasti kokku.

«Otsib õiget kohta!» vastas Andrejeva.

«Kas jääte ka tulistamise ajal siia valvesse? Ma tahtsin öelda — postile?» küsis Zvjagintsev.

«Oleneb tulistamisest,» kostis Vorontsova veidi üleolevalt. «Kui just meie pihta hakkab andma, siis on meil siin oma väike varjend kah. Aga niisama tühja-tühja pärast me jooksmas ei hakka, valve peab ju ikka olema. Kes teab, missugused lurjused tehasesse pugeda üritavad!»

Pimedusest ilmus laiaõlgne elatanud mees püksirihmaga võõratud vattkuues, vööil samuti püstolikabuur, küll mitte presendist nagu naistel, vaid pruunist nahast.

«Laptev,» esitles ta ennast Zvjagintsevile. «Kuhu lähete, seltsimees major?»

Kõik kordus otsast peale. Laptev lehitses Zvjagintsevi tõendi läbi, alates esimesest leheküljest, kus oli nimi, kuni viimaseni, kus oli märgitud tema perekonnaseis ja relva number, luges seejärel, samuti kiirustamata, üle ka komandeerimistunnistuse ja andis alles siis dokumendid omanikule tagasi.

«Lähme, seltsimees major!» ütles ta.

Kusagil eemal puhkenud tulekahju kumas seletasid Zvjagintsevi silmad paari vaatlustorni, hiiglasuurt tanki KV ja betoneeritud punkrit.

Kostis luust ja lihast läbilõikav sireen: mööda kihutas tuletõrjeauto. Vastu külge peksvat esmaabipauna kätega kinni hoides jooksis, neljakaupa reas, mööda salk tütarlapse. Nähtamatust reproduktorist kostis metronoomi kiiret tiksumist.

«Mis põleb?» küsis Zvjagintsev ees ruttavalt Laptevilt.

«Äsja läks tiigelahti põlema,» vastas see ümber pöördumata. «Põrutas, lurjus, ja...»

Ta ei jõudnud lõpetada, läheduses hakkas kõrvulukustavalt ragistama õhutõrjesuurtükk. Laptev jäi seisma ja tõstis käe. Zvjagintsev ei saanud otsekohe aru, mida ta kuulatas. Kui ta aga ise samuti kuulutama jäi, tabas ta kõrv õhutõrjekahurite tulistamise vaheaegadel kaugelt, teravat undamist.

«Tükib, raisk, tule peale,» pigistas Laptev läbi hammaste, «kohe viskab paar fugassi. Kas ootame ära?»

Zvjagintsev küsis, kas on veel kaugemale minna, kuid õhutõrjesuurtükid summutasid ta hääle täielikult. Nüüd oli päris selge, et ei tulistata ühest-kahest, vaid üsna mitmest suurtükist korraga ning mitte ainult tehase territooriumilt, vaid ümbruskonnastki.

Nüüd lõhkes väga lähedal fugasspomm. Laptev haaras Zvjagintsevit käest kinni, tiris ta kõrvale, hüppas kusa-gile alla ja tõmbas majori endaga kaasa.

Mõne sekundi pärast süütas Laptev taskulambi. Zvjagintsev nägi, et nad asuvad sügavas, peaaegu mehekõrguses varjendis. Lagi ja seinad olid laudadega vooderdatud. Ühe seina ääres asetsesid pikad pingid.

Meeles pidades, millise ülesandega ta Kirovi tehasesse oli tulnud, ei tahtnud Zvjagintsev aega asjatult raisata.

«Anna mulle hetkeks taskulamp, seltsimees Laptev,» ütles ta, aeglaselt piki varjendit edasi liikudes.

Seinu lambi õhukese kiirtevihuga valgustades uuris ta, kuidas on tehtud varjendi vooderdus, vaatas üle lae ja seda toetavad palgid, arutledes, kas varjend peab vastu, kui pomm juhtuks lõhkema päris lähedal.

Rahuldusega täheldanud, et varjend vastab eeskirjadele, kustutas ta lambi ja ulatas Laptevile tagasi.

«Noh, seltsimees Laptev, hakkame aga astuma,» ütles ta.

«Tuleb natuke oodata, seltsimees major,» vastas Laptev. «Sõjamehe ees ma argpüksina näida ei taha, aga asjata nahka turule viia pole ka mõtet. Ega see teilegi tarvilik ole.»

«Minu naha pärast ära muretse,» ütles Zvjagintsev pahuralt. «Ega mind selleks siia saadetud, et varjendis kükitaksin.»

«Seda muidugi,» nõustus Laptev. «Kuid tulistamise

ajal tehase territooriumil ringi jalutada ei tohi. Ei major ega reamees! Ja ega see mõni varjend ole,» püüdis ta ilmselt juttu venitada, «niisama pragu, muud midagi.»

«Kas teil on palju niisuguseid pragusid?» küsis Zvjagintsev, jõudes arusaamisele, et kangekaelse Lapteviga on mõttetu vaielda.

«Eks neid ole kogu tehase territoorium igaks juhuks täis kaevatud, et töölistel oleks pommitamise ajal kuhugi peitu pugeda.»

«Aga miks siin siis praegu kedagi pole?»

«Noh, seni on vaid üksainus lennuk läbi murdnud. Ka õiget tulistamist pole kuulda. Esimestel päevadel, kui tulistamine veel harjumatu oli, jooksid paljud kohe varjule. Nüüd ei pane aga enam tähelegi. Tülikas on kogu aeg edasi-tagasi joosta... Mõnikord materdavad mitu tundi järjest. Siis teevad paarikümneks minutiks vaheaja ja hakkavad jälle otsast peale... Rehkendage nüüd ise: jalad kuluvad ära, kui kogu aeg tsehhi ja varjendi vahet lipata, ja millal siis veel tööd teha jõuab!»

«Aga kui otse tsehhi põrutab?»

«Noh, see oleneb tulistamisest. Kui otse tsehhi pihta annavad, ega siis keegi seda otsetabamust just ootama jää. Eks meil ole tsehhideski varjendid — keldrites ja abiruumides. Välisvarjendid on mõeldud juhiks, kui päris põrguks läheb, — õhurünnakute ajaks. Siis ilma nendeta läbi ei saa.»

«Kui hakkaks ikkagi astuma, seltsimees Laptev?» ütles Zvjagintsev kannatust kaotades ning suundus vastust ootamata väljapääsu poole.

Ta ronis mööda järske astmeid välja, kuuldes, kuidas Laptev talle hingeldades järgneb.

Pimeduses — tulekahju oli ilmselt kustutatud — urises tankimootor ja kostis kaugelt kuulipildujatärinat. Ule taeva laotuse lendas värviliste leekkuulide rida. Metronoom oli kui arust ära.

«Vasakule, vasakule, seltsimees major,» kiirustas Laptev, sikutades Zvjagintsevi varrukast kusagile kõrvale. «Nüüd läheme jooksuga!»

Zvjagintsevil oli raske joosta — jalg valutas. «Aga ise kippusin veel rindele — invaliid niisugune!» mõtles ta endamisi tighedalt.

Zvjagintsev oli juba valmis Laptevile hüüdma, et see

nõnda ei tormaks, kuid samal hetkel lõhkes mürsk lausa nende kõrval.

«Pikali!» hüüdis Zvjagintsev ja nägi harjumuskohaselt kõhuli laskudes, et Laptev oli nagu kogenud võitleja kunagi end juba vastu maad surunud.

Pimeduses polnud näha, et mürsk paiskas õhku tohutu mullasamba ja lõi segamini mitu kasti lahtimonteeritud tööpingiosadega, mis ootasid oma järke üle Laadoga pääsemiseks. Nad kuulsid vaid, kuidas kägardunud metallitükid vihinal vastu lähedal asuva tsehhi kivi-seina lendasid. Siis jäi kõik jälle vaikseks.

«Läki!» hüüdis Laptev püsti karates.

Zvjagintsev haaras kohvri ja sineli, mille ta maha heites käest oli lasknud.

Nähtamatutest reproduktoritest kostis vali hää:

«Viies tsehh on suurtükitle all! Töölistel viivitamatult varjendisse minna! Lõpetada liikumine tehase territooriumil!»

«Tule siia, major!» ütles Laptev resoluutselt ja suundus kiirel sammul pimeduses vaevalt märgatava mullavalli poole.

Lähemale jõudnud, nägi Zvjagintsev madalat ust. Laptev tõmbas seda enda poole.

«Alla, seltsimees major, alla!»

Täiesti kindel, et Laptev ta jälle mingisse pommivarjendisse oli toonud, hakkas Zvjagintsev, mõttes oma üliettevaatlikku saatjat maapõhja kirudes, aeglaselt trepist alla astuma.

Kuid Laptev avas veel ühe ukse ja Zvjagintsev tardus imestusest paigale.

Heledasti valgustatud ruumis olid väikesed lauakesed telefonidega, laudadega perpendikulaarselt kulgevatel paneelidel vilkusid mitmevärvilised lambid, laudade taga aga istusid tunkedes neiud, rätikud peas.

«Mis see on? Kas sidesõlm?» küsis Zvjagintsev üllatunult.

«Meie õhukaitsestaap, seltsimees major,» vastas Laptev. «Astuge sisse.»

Ta juhtis Zvjagintsevi järgmisesse ruumi, kus laua taga istus sõduripluusiga mees ja kirjutas midagi suurde kontorirahamatusse.

«Seltsimees Daškevitš!» raporteeris Laptev. «Saadan seltsimees majorit rindestaabist meie ülemuste juurde,

aga praegu ei pääse kuidagi läbi — annab pihta, kurinahk! Pidime siia varjule tulema...»

«Tean, et annab pihta,» vastas Daškevitš süngelt, lõpetas rea ja vaatas Zvjagintsevi poole.

«Tere, seltsimees major. Mina olen tehase õhukaitsestaabi ülem Daškevitš. Võtke istet.»

«Seltsimees Daškevitš,» ütles Zvjagintsev otsustavalt, «sain rindestaabilt kiire ülesande ning pean võimalikult ruttu kohtuma tehase juhtkonnaga. Ma lihtsalt ei tohi viivitada. Seepärast palun teid...»

«Üks hetk!» katkestas teda Daškevitš ja võttis ühe telefonitoru.

«Kas sina, Nikolai Matvejevitš? Jah, ma kuulen... Tähendab, olukord on järgmine: tule all on neljas kilomeeter, Kotljakovi park ja Meždunarodnõi prospekt. Meile virutas praegu veel kaks mürsku — ühe turbiintsehhi ja teise kesklaboratooriumi külje alla. Ohvreid ei ole. Tulekahjukoldeid likvideeritakse. Esialgu kõik. Oota, pea!» meenus talle järsku. «Minu juures on praegu major rindestaabist. Laptev saadab ta teie juurde, kuid poolel teel jäid nad suurtükitule alla. Nõnda... Selge, Nikolai Matvejevitš.»

Ta pani toru hargile ja ütles Zvjagintseville:

«Anti käsk tulistamise lõpuni siin istuda, major. Nii et — võtke platsi...»

Kaadriohvitserina oli Zvjagintsev harjunud käske vastuvaidlemata täitma. Ühtlasi aga, saades suurepäraselt aru, et Kirovi tehasesse suunasid teda sõjaväeorganid sõjaväelasena, millest nii mõndagi tuleneb, ei suutnud ta kuidagi kohaneda olukorraga, et pidi rinde vahetus läheduses tsiviilisikutega asju ajama. Seepärast vastas ta Daškevitšile teravalt:

«Kes selle «käsu» andis? Ma pole mõni hulgu tänavalt, tulen rinde staabist!»

«Seda enam, major,» vastas Daškevitš rahulikult. «Saate killuga pihta ja staabi poolt antud ülesanne jääb täitmata.»

«Kas teil istuvad inimesed kogu aeg maa all?» küsis Zvjagintsev irooniliselt.

«Ei istu,» jäi Daškevitš nõusse, «töölised ja juhtkond on seal, kus ette nähtud. Aga ega nad pead pakule ka pane... Kuule, mine ja valva seal üleval,» pöördus ta

Laptevi poole, «niipea kui vaikseks jääb, saadad majori polikliinikuni...»

Zvjagintsevil oli tahtmine küsida, miks just polikliinikuni, kuid samal silmapilgul tuli tuppa üks telefonineidust ja kandis ette:

«Linnas on õhuhäire. Lennukid on Avtovo kohal.»

«Selge,» kortsutas Daškevitš kulmu, võttis sulepea ja tegi oma kontoriraamatusse paar märkust. Tõstis siis pea ja ütles: «Noh, mis te ootate, major, võtke istet!» Ning lisas sõbralikult sinatades: «Näen ju küll, et su jalg valutab.»

Zvjagintsev istus sõnagi lausumata toolile.

Sisse tuli teine telefonist.

«Pommitatakse Avtovo raudteesõlme,» kandis ta ette. «Kaheksandast vaatlustornist on näha, et Lifljandskajal puhkes tulekahju.»

Daškevitš noogutas, kastis sule tindipotti ja kirjutas jälle midagi oma kontoriraamatusse. Tõmbas siis mikrofoni lähemale, lülitas selle sisse ja ütles, iga sõna hoolikalt hääldades:

«Siin Kirovi tehase õhukaitsestaap. Rajoon on endiselt suurtükitule all. Kõigil vaatlustornidel ja postidel tuleb jätkata vaatlust. Liikumine tehase territooriumil on keelatud.»

Mikrofoni välja lülitanud, lükkas ta selle eemale.

«Seltsimees Daškevitš, võib-olla selgitaksite mulle veidi, missugune kord teil siin on?» lausus Zvjagintsev.

Zvjagintsev tahtis, et Daškevitš teda asjaga kurssi viiks, viimane aga mõtles, et major kipub uuesti üles.

«Sakslastel, kuradinahkadel, on alatu taktika,» vastas ta. «Oleme seda juba tundma õppinud. Paneb paar mürsku tehase pihta, seejärel aga jääb vakka ning hakkab hoopis naabruses asuvaid elamurajoone tulistama. Me rahuneme maha, inimesed tulevad varjenditest välja, ja kus siis hakkab ta meid kiirtulega materdamal! Sõda sunnib olukorraga kohanema, pole parata...»

Zvjagintsev tundis, kuidas põrand järsku nagu maa-alusest tõukest jalgade all põrus. «See oli vist juba lennukipomm,» käis tal läbi pea.

Tuppa tuli jälle telefonineiu.

«Annab suurekalibrilistest!» ütles ta kiiresti. «Lõunapoolset ja edelapoolsete tsehhide pihta. Üheksa tükki järgemööda. Kolm inimest sai surma, kaks haavata.»

Rahuliku ja pealtnäha aeglase Daškevitšiga toimus järsk muudatus. Ta haaras välkkiirelt telefonitoru:

«Tuletõrjeautod suurtükitle all olevasse rajooni — ruttu! Lõunas ja edelas! Sanitaarsalk ja päästemeeskond sinnasamassel!»

Seejärel kahmas ta teise telefoni toru:

«Seltsimees Zaltsman?... Siin Daškevitš. Põrutab suurekaliibrilistest lõuna- ja edelarajooni. Esiolgetel andmetel sai kolm inimest surma, kaks haavata... Minu poolt kõik. Kuulen! Jah... selge... sain aru...»

Siis tõmbas ta kähku lähemale mikrofoni, klõpsutas lüliti ja ütles iga sõna rõhutades:

«Räägib õhukaitsestaap. Vaenlane tulistab tehase territooriumi. Kõigil vaatluspostidel tuleb olukorrast ette kanda iga viie minuti järel. Vaatlustornidel jälgida tähelepanelikult seda, mis toimub rindejoonel. Vaenlase üksuste liikumisest silmapilk teatada. Tsehhiujahatajad vastutavad, et rajoonides, kus pommitatakse, töölised õigel ajal varjendisse saaksid.»

Mikrofoni välja lülitanud, pühkis ta varrukaga oma higist laupa ja ütles virilalt muiates:

«Näed, major, mis siin toimub...»

Zvjagintsev jälgis õhukaitsestaabi tööd huviga. Algul oli talle küll paistnud, et raiskab kallist aega ning et tal oleks vaja korraldusi jagada, nüüd aga veendus ta, et õhukaitse on tehases organiseeritud suurepäraselt ja et lähem tutvumine sellega on talle üpris kasulik.

«Tulin siia ülesandega osutada tehasele jõukohast abi kaitse organiseerimisel, kui sakslastel läbi murda õnnestub,» sõnas Zvjagintsev. «Siin on mu dokumendid.» Ta võttis pluusitaskust tõendi ja komandeerimistunnistuse. «Kui võimalik, tutvustage mulle tehasesisese õhukaitse süsteemi põhiprintsiipe.»

Daškevitš heitis dokumentidele põgusa pilgu.

«Olukord ei võimalda pikemalt seletada. Lühidalt püüan seda aga teha. Meil on mõned eriüksused: tuletõrje, keemiatõrje, esmaabi ja nii edasi... Valve on pidevalt väljas nii maapealsetes vaatluspunktides kui ka tornides. Kõigi vaatluspostidega on meil otsene telefoniside.»

Ta ei jõudnud lõpetada. Tuppa astusid üksteise kannul telefonineiuud ja teatasid, mida see või teine vaatluspost ja tsehhiülemad olid ette kandnud. Informatsioonist

ilmnes, et uusi ohvreid ei ole, tulekahjukolded on likvideeritud, erilisi muudatusi tehasest nelja kilomeetri kaugusel asuval rindejoonel märgata ei ole, lahingud aga käivad Foreli haigla pärast.

Daškevitš pani selle kõik oma suurde raamatusse kiiresti kirja, kuni kostis järjekordne telefonihelin. Sulge paberilt tõstmata haaras ta toru, ütles oma nime ja vaikides kuulanud ära helistaja jutu, vastas: «Just nii!»

«Tuli käsk teid kohe juhtkonna juurde saata,» ütles ta Zvjagintsevi poole pöördudes, kutsus välja ühe telefonineiu ja palus Laptev kiiresti kohale tuua.

Mõne hetke pärast ilmus Laptev lävele.

«Saada seltsimees major juhtkonna juurde.»

Zvjagintsev tõusis püsti ja võttis põrandalt oma väikese kohvri.

«Meie jutt jäigi lõpetamata, seltsimees Zvjagintsev,» sõnas Daškevitš talle kätt ulatades. «Küllap tutvute töö käigus kõigega...»

Pärast maa-alust vaikust oli Zvjagintsev jälle käre-rikas maailmas. Tulekahjukumas paistsid tehasekor-puste kontuurid — Putilovi tehase vanad ovaalsete katustega hooned ja uued, kaasaegsed. Katustel märkas ta inimesi: need haarasid pikkade näpitsate vahele mingisuguseid põlevaid esemeid, kas süütepomme või lihtsalt hõõguvaid puutükke, ja viskasid alla, maha.

Veidi eemal kiskusid presentkuubi ja teraskiivreid kandvad tuletõrjujad laiali mingi puuhoone söestunud seinu. Oskuslikult kaevikute ja varjendite vahel laveerides sõitis neist mööda «emka». Autole järgnes rühm vintpüssidega relvastatud töölisi.

Zvjagintsev nentis endamisi rahuldustundega, et igaüks teab, mida tal teha tuleb. Polnud vähimatki peata-oleku tundemärki.

Ümbrust jälgides oli Zvjagintsev tahtmatult sammu aeglustanud, kuid Laptev sõnas nõudlikult:

«Palun kiiremini, seltsimees major! Siia, minu järel...»

Lõpuks viis ta Zvjagintsevi väikesele väljakule, mida ümbritses mitu hoonet. Majal, millele nad lähenesid, oli ukse kohal silt: «Polikliinik».

«Kuulge, seltsimees Laptev,» ütles Zvjagintsev nõutult, «ma pean minema juhtkonna juurde, mitte aga arstide vastuvõturuumi!»

«Kuid sinna ma teid viingi,» vastas Laptev üle öla.

Nad läksid ümber maja, sisenesid tagauksest ning hakkasid trepist alla laskuma.

Avanud keldriukse, kissitas Zvjagintsev heledas valguses silmi. Väikeses ruumis istus ümber kirjutuslaua kolm meest.

«Kas tohib?» sõnas Zvjagintsev.

Mehed tõstsid pea. Kaks neist olid Zvjagintsevile tundmatud. Kolmanda — Vasnetsovi — tundis ta kohe ära.

Zvjagintsev astus veel kaks sammu laua poole ja raporteeris:

«Seltsimees sõjanõukogu liige! Major Zvjagintsev saabuses tehasesse rindestaabist, et rajada täiendavaid kindlustusi!»

«Oo, tere, major, vana tuttav,» ütles Vasnetsov väsinult naeratades. «Rindejuhataja rääkis, et oli saatnud siia sõjaväeinseneri... Tuleb välja, et teie oletegi see insener! Noh, mis siis ikka, esitlege ennast oma uutele ülemustele.»

Teadmata, kellele ta end esmajoones esitlema peab, vaatas Zvjagintsev nõutult talle tundmatuid laua taga istujaid. Ühel neist — mustajuukselisel väikest kasvu mehel — oli seljas tavaline ülikond ja valge särk ning ees lips; teine, pikemat kasvu, laiaõlgne, lühikeste harjasjuuste ja tihedate puhmaskulmudega mees, kandis eraldusmärkideta sõduripluusi.

Vasnetsov tajus ilmselt, et major on segaduses, ja osutas mustajuukselisele:

«Tehase direktor seltsimees Zaltsman.» Siis aga pööras pilgu vormipluusis mehele: «Siin aga on Keskkomitee parteiorganisaator Kirovi tehases seltsimees Kozin.»

Zaltsman tõusis ja sirutas Zvjagintsevile käe. Ka Kozin teretas.

«Istuge, major,» ütles Vasnetsov, «jätkame, seltsimehed.»

Zvjagintsev võttis laua juures istet.

«Seltsimees Kozin,» kordas Vasnetsov, «te jäite peatuma kaitsesektoritel.»

«Parteikomitee teeb ettepaneku jagada tehase territoorium kolmeks kaitsesektoriks.» Kozin näitas lauale laialilaotatud tehaseplaani sõrmega, millised need on. «Esimese sektori piir kulgeb Statskade tänava ja Gaza

prospekti nurgalt piki tehast ümbritsevat planku viadukti alt läbi ja edasi mööda raudteetammi Kalinini tänava pääslast vana malmivalutsehhi juurde, sealt aga kesklaboratooriumini. Teine sektor hõlmab turbiinisehhi, Aleksejevka küla, tööstuskooli ja peakontorit... Kolmas sektor algab Kalinini tänava pääsla juurest ning haarab pumbajaama ja mehaanikatsehhi kuni Ždanovini nimelise tehaseeni. Osa meie rühmi on positsioonidele asunud väljaspool tehast, olles otsekui eelväeks, nemad peavad sidet Paptšenko diviisiga...»

Zvjagintsev kuulas parteiorganisaatorit väga tähelepanelikult. Ta mõistis juba, et jutt ei ole mitte lihtsalt igaks juhaks rajatavatest kindlustustest, vaid et see territoorium võib juba lähemas tulevikus lahinguväljaks muutuda.

«Aga kuidas siis nii?... Kas tõepoolest on sellest ajast, kui ma Koroljoviga rääkisin, olukord rindel jälle halvenenud?» mõtles Zvjagintsev.

«Hävituspataljon moodustab teise ešeloni,» jätkas Kozin, «talle on usaldatud tehasekomitee, vana sepikoja ja turbiinisehhi kaitsmine. Suurtükiväe-divisjon...»

Ukse tagant kostis müra ja hääli. Kõik kuulatasid, Zaltsman tõusis, et vaadata, mis lahti on.

Sel hetkel paiskus uks valla ja ruumi tormas imeliku välimusega mees: seljas oli tal valge, kuid määrdunud särk, ristlips oli viltu ning hallid juuksed sassis. Vehkides mingi paberiga, karjus ta juba lävelt:

«See... see on kurat teab mis, seltsimees Vasnetsov! Sain teada, et olete siin, ning tahan teiega viivitamata rääkida, mind aga ei lasta. Niipalju kui ma aru saan, ei saadetud mind siia liivakasti mängima, vaid tähtsat sõjalist ülesannet täitma!...»

Zvjagintsev vaatas imestunud pikka kõhetut vanameest, kes nii iseenesestmõistetavalt katkestas tehase juhtkonna nõupidamise ja teisi ignoreerides nii familiariselt otse Vasnetsovi poole pöördus. Zaltsmani ja Kozini ilmet sai ta aru, et need vanameest tunnevad, kuid on niisugusest sissetungist samuti hämmastunud.

Vanamees tõttas laua juurde, viskas seal lebavale tehaseplaanile paberilehe, millele oli tušiga joonistatud mingi skeem, ja hüüdis, sõrmega seda torkides:

«Olge nii lahke ja vaadake, mis juhtub, kui see liin rivist välja langeb! Mis saab siis veevarustussüsteemist?

Ma küsin, mis saab siis veevarustussüsteemist, suvatsege mulle vastata!»

«Andestage, palun,» ütles Zaltsman karmilt, «kuid me ju leppisime kokku, et kõigi tehniliste küsimustega pöördute peaenergeetiku poole, kes sai vastavad juhtnöörid...»

«Palun vabandust,» katkestas vanamees teda ikka samasugusel toonil, «see pole tehniline, vaid riigikaitsealise tähtsusega küsimus! Riigi-kait-se-li-se tähtsusega!» karjus ta silphaaval, minnes üha rohkem põlema. «Mis aga teie peaenergeetikusse puutub, siis on ta suurepärane spetsialist, kuid tund aega tagasi võeti meilt tema protestidele vaatamata ära kolmkümmend töölisi! Veel eile tegime täiendava skeemi — see on teie ees laual —, ja selle elluviimiseks on vaja siia ja siia torustik panna ning üles seada reservpumbad juhuks, kui üks neist rivist välja langeb. Inimesed töötasid pool päeva, katkestamata tööd isegi pommitamise ajal, nüüd aga, olge lahke, läks neid kellelgi rohkem tarvis!...»

Lõpuks jäi ta vait, toonud ilmselt lagedale kõik oma argumendid ning valanud välja oma nõrdimuse.

«Fjodor Vassiljevitš,» ütles Vasnetsov vaikselt, «viimaste tundide jooksul on olukord rindel halvenenud. Kas kujutate endale ette, mis juhtub, kui...»

«Ei, lubage,» katkestas vanamees Vasnetsovi vinguva häälega. «Kujutage teie ise, lugupeetud Sergei Afanasjevitš, endale ette, mis juhtub siis, kui inimesed ja tehased veeta jäävad? Ma ei küsigi, mida töölised jooma hakkavad ja kuidas tsehhid töötada saavad. Aga tulekahjud! Ma küsin: kuidas mõtlete kustutada tulekahjusid?»

«Seltsimees Valitski,» ütles Kozin jutusse sekkudes teravalt, «töölised, kes teilt ära võeti, asuvad praegu lahingupositsioonidele tehase lähistel. On see teile selge?»

«Valitski?...» kordas Zvjagintsev endamisi mehhaaniliselt ja mõtles siis järsku: «Kas tõepoolest jälle seesama?...»

«Mulle on kõik arusaadav,» hüüdis Valitski, «kuid...»

Ta katkestas järsku poolelt sõnalt ja jäi vait. Ilmselt jõudis Kozini sõnade mõte alles sel hetkel tema teadvusse.

«Jah... andestage...» pomises Fjodor Vassiljevitš. «Aga... aga...» jätkas ta ebakindlalt, «niipalju kui ma

aru saan, ei tohiks üks ülesanne välistada teist... Te ju ise ütlesite...» vaatas ta Vasnetsoville segaduses näkku, «...et veevärgi purustamine on võrdne... katastroofiga...»

Ta läks üleni kuidagi lõdvaks ja laskis käed abitult rippu.

«Võtame abinõud tarvitusele, seltsimees Valitski, võtame tarvitusele,» ütles Zaltsman kannatamatult, «anname peaenergeetikule vastavad juhised. Eraldame teile uued töölised. Nüüd aga laske meil lõpetada.»

«Jah... jah... andestage... saan aru, et ma ei oleks praegu tohtinud tulla...» ütles Valitski vaikselt, võttis laualt oma paberi ja suundus ukse poole.

«Kuidas te ennast siin sisse olete seadnud, Fjodor Vassiljevitš?» küsis Vasnetsov ootamatult.

Valitski pöördus ümber, vaatas Vasnetsovi arusaamatuses ja sõnas õlgu kehitades:

«Issand jumal, mis tähtsus sellel on? Miks te seda küsite?... Miks?» kordas ta kibeda muigega ja väljus toast, sulgedes enda järel vaikselt ukse.

«Jätkakem,» ütles Vasnetsov ohates.

«Jäin peatuma suurtükiväe-divisjonile antavatel korraldustel,» jätkas Kozin, uuesti plaani kohale kumardudes. «Divisjon võtab positsioonid sisse Aleksejevka küla all, Statskade tänaval ja sealt edasi piki Jakubenise ning Novaja tänavat ning Tšugunnaja põiktänavat kuni Vozroždenija tänavani. Anname divisjonile täienduseks juurde ka minööre. Tõsi küll, miine on meil vähevõitu... Minu poolt kõik.»

Ta heitis Vasnetsoville küsiva pilgu.

Mõni hetk valitses toas vaikus. Siis küsis Vasnetsov Zvjagintsevi poole pöördudes:

«Kas kuulsite tähelepanelikult, major? Võib-olla on teil mingisuguseid märkusi või ettepanekuid?»

«Mida vastata?» mõtles Zvjagintsev palavikuliselt. «Kas ütelda, et pole veel asjaga kursis, ning seega võtta omaks, et ei suuda käesoleval hetkel mingisugust kasu tuua! Või esitada lihtsalt paar-kolm tehnilist küsimust, öelda midagi üldist, et luua näiliseltki mulje oma kompetentsusest? Ei,» vaidles ta endale samas järsult vastu, «see poleks komandöri ja kommunisti vääriline. Antud situatsioonis oleks see isegi ohtlik mäng.»

«Palun vabandust, seltsimees diviisikomissar,» vastas

Zvjagintsev kindlalt, «kuid staabis tutvustati mind praeguse olukorraga vaid väga üldistes joontes. Pealegi on sellest möödas juba viis tundi. Kõige olulisem on aga see, et ma sugugi ei tunne tehase territooriumi. Tahaksin kõik kohapeal üle vaadata. Pärast seda olen valmis oma ettepanekutest raporteerima.»

Vasnetsov sõnas hetkelise vaikuse järel:

«Teate mis, seltsimees Zvjagintsev. Olukorra kohta rindel ütlen teile lühidalt, et sakslased võivad iga hetk alustada otsustavat rünnakut Leningradile. Peame selleks valmis olema.»

Ta avas kaarditasku, võttis sealt neljaks kokkumurtud kaardi ja laotas lauale.

«Vaadake. Vaenlane on juba Uritskis ja Staro-Panovos. Meie väed peavad lahinguid Ligovo lähisel ja Foreli haigla juures. Kui sakslastel õnnestub meie kaitsest läbi murda, kandub lahing tehase tsooni.»

Zvjagintsev uuris kaardile punase pliiatsiga tõmmatud joont.

«Ütlete, et ei tunne territooriumi?» jätkas Vasnetsov. «Aga kas te plaani abil, tehase skeemi abil orienteeruda suudate?»

«Loomulikult, seltsimees diviisikomissar,» vastas Zvjagintsev. «Kuid territooriumiga on vaja tutvuda veel nii-öelda visuaalselt. Kindlustused tuleb üle vaadata kohapeal.»

«Ärge unustage aega! Aega!» rõhutas Vasnetsov teravalt. «Osa töölisi on juba positsioonidele asunud.»

«Palju teil aega tarvis läheb?» küsis Zaltsman kannatamatult kella vaadates.

«Hästi, ärgem lugegem minuteid,» ütles Vasnetsov otsustavalt, murdis kaardi uuesti kokku ja pani kaarditaskusse, «aidake majoril võimalikult kiiresti tutvuda territooriumiga ja sellele juba rajatud kindlustustega. Andke talle saatja, kes on kõigega kursis. Kuid teie käsutuses, seltsimees Zvjagintsev, on kõige rohkem kaks tundi. Kui olete olukorrast ülevaate saanud, andke viivitamatult käsk, milliseid kindlustusi ja tõkkeid veel ehitada. Erilist tähelepanu pöörake tankitõrjetõketele! Nüüd aga, seltsimees Zaltsman, ühendage mind Ždanoviga.»

Zaltsman võttis hargilt Smolnõiga otseühenduses oleva telefoni toru.

«Siin Zaltsman. Seltsimees Vasnetsov tahab rääkida Andrei Aleksandrovitšiga.» Ja andis toru Vasnetsoville üle.

Saabunud vaikuses oli tunda, kuidas seinad pommi- ja mürsuplahvatustest värisesid.

«See olen mina, Andrei Aleksandrovitš,» ütles Vasnetsov. «Olen ikka veel Kirovis. Tahaksin teada, milline on olukord...»

Vastust kuulates vajus ta laua kohal üha rohkem longu.

«Nii... Selge...» sõnas ta lõpuks. «Sõidan kohe välja. Pole viga, küll ma läbi lipsan.» Ja pani toru hargile.

«Sakslased ründavad jälle Pulkovo kõrgendikke,» ütles ta süngelt. «Esiolgu tulemusteta. Püüavad laiendada kiilu Soome lahe kaldal ja hõivata Peterhofi. Tehke nii, nagu otsustasime. Kui kaitse lõpliku väljakujundamise projekt valmis on, helistage mulle Smolnõisse.»

Vasnetsov tõusis püsti. Mõne hetke seisis ta liikumatult paigal. Siis ütles vaikselt, kuid kindlalt ja mingi erilise siirusega:

«Oblasti- ja linnakomitee usuvad kirovlasi ja loodavad nende peale. Nii on see alati olnud. Ja on ka edaspidi.» Hetke vaikinud, lisas ta: «Soovin edu. Ilmselt... kohtume üsna varsti.»

Mida Vasnetsov viimaste sõnadega öelda tahtis? Kas seda, et kui ta järgmisel korral siia tuleb, seisab tehas endiselt vankumatu kindlusena? Või rõhutas ta hoopis, et kui on tarvis tehas kaitstes pidada vaenlasega lahinguid Leningradi tänavail, läheb tema, Vasnetsov, õlg öla kõrval kirovlastega kommunistide ridades sellesse viimasesse, surmatoovasse lahingusse?

Nii või teisiti, aga linnakomitee sekretäri pealtnäha tavalistes sõnades peitus sügav mõte. Ja seda mõistsid kõik. Võib-olla olid käepigistused, mida vahetasid Vasnetsoviga Kozin, Zaltsman ja Zvjagintsev, just sellepärast nii tugevad.

Sel hetkel, kui Vasnetsov Zvjagintsevigagi hüvasti jättis, võttis Kozin hargilt telefonitoru ja lausus paar sõna nii tasa, et major ei kuulnud.

Kui Vasnetsov oli lahkunud, ütles Kozin Zvjagintseville:

«Kohe tuleb siia üks seltsimees, meie vana kaadri-

tööline, meister, kes parteikomitee liinis vastutab kindlustuse rajamise eest. Ta näitab teile nii valmis kui ka ehitusjärgus olevaid objekte.» Kozin vangutas pead. «Raskel ajal tulid sa meile, seltsimees major. Kardan, et homme päev tuleb veel rängem!»

Zaltsman heitis partorgile hukkamõistva pilgu ja kortsutas kulmu.

«Seltsimees major,» lausus ta seejärel asjalikult toonil. «Võib-olla on teil küsimusi?»

«Eialgu mitte, seltsimees direktor,» vastas Zvjagintsev. «Kannan oma arvamuselt ette pärast territooriumi ülevaatamist.»

«Siis ütlen mina teile paar sõna,» sõnas Zaltsman kuivalt. «Sain aru, et teate tehase üpris vähe. On mul õigus?»

«Vaevalt leidub Leningradis inimest, kes ei teaks midagi Kirovi tehase,» vaidles Zvjagintsev vastu.

«Jutt ei ole praegu sellest,» katkestas teda Zaltsman. «Kas teate, millist toodangut me praegu välja laseme?»

«Üldjoontes. Töötasin ju rinde staabis.»

«Üldjoontes on teile praegu vähe. Niisiis informeerin teid lühidalt. Meie toodangu moodustavad praegu tankid KV ning suurtükid. Kuid olgugi et tehas viidi juba enne sõda üle uuele toodangule, pole me sõjaasjanduses ja eriti taktikas teab kui suured asjatundjad. Situatsioon võib aga kujuneda selliseks, et meie töolistel tuleb omaenda valmistatud tankidel lahingusse minna ning tulistada oma kätega tehtud suurtükkidest. Seepärast palun, et aitaksite peale kindlustuste ehitamise inimesi ka võimalikuks lahinguks ette valmistada. Tean, aeg on napp, aga...» Ta vaikis ja lõpetas siis järsult: «See on kõik. Kas ikka pole küsimusi?»

«Teen kõik, mis suudan, seltsimees direktor,» vastas Zvjagintsev. «Ja ainult üks küsimus: millist jõudu võib tehas arvestada?»

«Üks hävituspataljon, suurtükiväe-divisjon, kuulipildujarood ning vahetult tehase kaitsmiseks moodustatud töölissalgad tsehhidest,» loendas Zaltsman. «Veel on meil lahinguvalmis paar rasket tanki töolistest meeskonnaga.»

«Kas üheski allüksuses pole tõepoolest ainsatki sõjaväelast?» küsis Zvjagintsev nõrga lootusega.

«Ei ole.»

«Aga kas need inimesed vähemalt relva tunnevad?»

«Seda küll, osa neist on isegi armees olnud,» sekkus jutuajajasse Kozin, «kuid ega nad sellegipärast sõjamehed ole — töölised, insenerid ja tehnikud... Tootmistööst pole vabastatud kaugeltki kõik, ainult 450—500 inimest. Nad elavad kasarmuolukorras. Hädavajaduse korral võime loomulikult välja panna tunduvalt rohkem. Kui tarvis, läheme kõik lahingusse!... Aga ikkagi pole see polk ega diviis, vaid tehas...»

Zvjagintsev ei kahelnud, et pärast tehase territooriumiga tutvumist suudab ta olukorras kiiresti orienteeruda ning kindlustuste rajamisel abiks olla.

Kuid praegu oli jutt hoopis rohkemast. Tuli valmis olla vahetuks kokkupuuteks vaenlasega! Ent tänavalahingute pidamises polnud Zvjagintsevil vähimaidki kogemusi.

«Mis siis muud kui mõtleme ja otsustame koos,» ütles ta. «Veel üks küsimus: kui tehas viimase minutini toodangut välja laseb, vaenlasel õnnestub aga tungida...»

«Vaenlase kätte ei satu mitte ükski tank, suurtükk ega tsehh,» katkestas Kozin Zvjagintsevi teravalt. «Selleks juhaks on Smolnõis kõik ette nähtud ja kinnitatud. Induktorite juures on valves usaldusväärased inimesed. Need...» Ta jäi viivuks vait, nagu oleks miski tal kõri nõõrinud, ja lõpetas juba väga vaikselt: «Need, kel käsi ei väärata, olgugi et tehas on neile elust kallim...» Ta vaatas kõrvale, et varjata oma erutust. Siis lisas: «Nende asjadega viime teid kurssi hiljem. Praegu on kõige tähtsam lahinguline valmisolek! Kui sakslastel õnnestub siia tungida, võitleme iga tsehhi, iga jalatäie maa eest!...»

Uks avaness. Zaltsman tõstis pea, heitis üle Zvjagintsevi õla pilgu tulija poole ja ütles kiiresti:

«Astu aga sisse, Maksimõtš, astu sisse, me ootame!»

Zvjagintsev vaatas selja taha. Tema ees seisis Ivan Maksimovitš Koroljov...

Ta oli samas sõjaväevormis, mida oli kandnud siis, kui Zvjagintsev teda viimast korda Luuga all nägi. Isegi punased lõkmed olid kraenurkadel alles, ainult komisari eraldusmärkide asemel paistsid pleekimata tumedamad laigud.

Ivan Maksimovitš lahutas käsi ja tahtis midagi öelda, kuid Kozin jõudis temast ette:

«Saage tuttavaks, Maksimõtš,» sõnas ta. «Major Zvjagintsev...»

gintsev. Ta saadeti Smolnõist meile abiks kaitset organiseerima. Talle tuleb teha näidata...

Alles nüüd märkas Kozin, et Koroljov teda üldse ei kuula, vaid vaatab kuidagi imelikult Zvjagintsevi.

«Kas said aru, Maksimõtš?» küsis Kozin hämmelduses, kuid sel hetkel hüüdis Koroljov rõõmsalt:

«Aljoška! Sa oled elus!»

Ja astus avasüli majori poole.

Nad kaelustasid teineteist.

«Mis ime sind siia tõi?» küsis Koroljov, ikka veel Zvjagintsevi ümbert kinni hoides.

«Teie olete ju samuti komissariameti maha pannud,» vastas Zvjagintsev naeratades. «Küll on vahva, et teiegi siin olete!»

Tal oli tõepoolest hea meel, et Ivan Maksimõtši kohatas. Ja mitte ainult sellepärast, et polnud Koroljovi pärast Luuga lahinguid näinud ega teadnud midagi tema saatusest, vaid ka seetõttu, et Koroljovi ootamatu ilmutamisega sai Zvjagintsev täielikult lahti teatavast ebakindlusest ja kartusest, et ei suuda leida nii kiiresti kui tarvis oma kohta selles kollektiivis, kus polnud sõjamehi.

Zaltsman ja Kozin jälgisid üllatunud seda kohtumist.

«Tuleb välja, et teid polegi tarvis tutvustada,» muias Kozin.

«Jah, seekord tuleme tutvustamiseta toime, partorg,» kinnitas Koroljov naeratades.

«Seda parem,» ütles Zaltsman, heitis pilgu kellale ja pöördus, nagu rõhutades, et kõigil, mis ei puutu sõjaasjadesse, on praegu kõrvaline tähtsus, kuival Koroljovi poole: «Major on rinde staabist meile abiks saadetud. Praegu on tal vaja kiires korras tutvuda meie kindlustussüsteemiga.»

«Olete muidugi partei liige?» küsis Kozin Zvjagintsevilt.

«Jah.»

«Siis lugege end nüüd kirovlasest kommunistiks.»

«Olen arvel rindestaabi parteiorganisatsioonis,» ütles Zvjagintsev pisut kohmetunult.

«Ära niisugusest aust lahti ütle,» katkestas Koroljov teda tõsiselt. «Siin töötasid bolševikud juba siis, kui sind veel plaaniski ette polnud nähtud. Leningi on Putilovis käinud.»

«Hästi, Maksimõtš, ära torise, küllap me seltsimehele veel poliitharidust jõuame anda,» lausus Kozin. «Minge, aeg jookseb! Näitad majorile, kus ja mis me ehitanud oleme ning keda kuhu pannud, ühtekokku — kõike, mida ta soovib. Ja võimalikult kiiresti. Võtke valveauto. Ja vaadake ette, kui sakslane jälle pommitama hakkab. Aga uurime enne välja, milline on olukord...»

Ta võttis telefonitoru.

«Kozin räägib. Kuidas üleval lood on, seltsimees Daškevits? Hüva. Hoia silmad ja kõrvad lahti. Vaikus võib samuti salakaval olla...» Ja asetanud toru hargile, kordas ta mõttikult: «Vaikus. Ja linnas on samuti vaikne. Ka Paptšenko diviisis. Sakslased on kõik vakka jäänud. Ma ei tea, mida see peaks tähendama. Igal juhul peame seda vaheaega kasutama.»

Ta vaatas Koroljovile ja Zvjagintsevile näkku, otsekui imestades, et nad ikka veel siin on.

«Mis te ootate, seltsimehed? Minge juba. Praegu...» ütles ta kella vaadates, «on pool viis. Kell kuus kolmkümmend peate tagasi olema.»

Zvjagintsev tahtis võtta nurgast oma kohvri ja sineli, kuid Kozin astus vahele.

«Asjad jätke siia,» sõnas ta. «Õöbite koos meiega. Siinsamas, kõrvalruumis. Ja tead mis veel, Maksimõtš... Astu mööda minnes parteikomiteest läbi. Ütle, et korrapidaja helistaks kohe kõigi tsehhide parteiorganisatsioonidesse ja hoiataks veel kord: kõik peavad lahinguvalmis olema. Tegutsege!»

Koroljov ja Zvjagintsev ronisid üles. Hakkas koitma, ilm oli sünge ja sombune. Tulekahjud olid kustutatud, kuid tuleasemetelt tõusis ikka veel suitsu. Õhus levis tugevat suitsulõhna.

Tehasevalitsuse hoone ees seisis tank KV. Meeskond oli ümber soomusmasina. Vattkuubedes tankistid suitsetasid vaikides.

«Räägi siis ometi, kuidas sa siia sattusid, Aleksei?» küsis Koroljov, kui nad üle platsi läksid.

«Luuga all sain haavata, kuu aega kolistasin mööda sanitaarpataljone ja hospidale, kuni lõpuks rinde staapi ilmusin ja sealt suunamiskirjaga teie juurde tulin. Ougi

kõik. Aga kuidas siis teie asjad läksid? Nägin teid ju viimast korda diviisis!»

«Saadeti tagasi,» vastas Koroljov süngelt. «Olen tankide kokkumonteerimise spetsialist, saad aru? Saadeti tagasi kui hädavajalik inimene sel alal. Osa rahvast evakueerus itta, tuhanded on maakaitsevähke läinud... Kes siin tanke teeb? Noh, eks sellepärast saadetigi mind siia tagasi. Nüüd aga tuleb võib-olla jälle lahingusse minna. Mina tuln rindelt ära, rinne aga tuleb mulle järele, nii on lood ja laulud, sõber Aleksei.»

«Pahad lood Ivan Maksimõtš, ja sünged laulud,» ütles Zvjagintsev kibedalt.

«Lõbusamaid pole veel kirjutatud. Pole jõutud.»

«Ausõna, mulle ei mahu kuidagi pähe, et sakslane siia tehase juurde läbi võib murda!»

«Noh, aga kui murrab, küll me siis talle näitame! Kas kardad lahingut või? Varem ei olnud sinu juures seda märgata.»

«Ega ole praegugi,» vastas Zvjagintsev solvunult. «Sakslasi pole ma kartnud ega karda. Mulle teeb muret see, et aega on jäänud napilt. Pean ju siin, teie juures, kõiges selgusele jõudma, vastavad ülesanded välja töötama ja inimesed paigale panema...»

«Ah siis selles on asi!» venitas Koroljov irooniliselt. «Nii et sina, Aljoša, arvad, et rahvas on siin sinu tulekuni käed rüpes istunud?»

«Mis te nüüd, Ivan Maksimõtš! Mul pole seda mõttesegi...» alustas Zvjagintsev, kuid Koroljov ei lasknud tal lõpetada.

«Tean küll, et teil, kaadriohvitseridel, noh... mõnel teie hulgast, on, jah, niisugune arvamine, et ainult teie valmistusite sõjaks. Võtke aga teadmiseks, et ega meiegi siin mokka ripakile lasknud! Kaevasime juba sõja alguspäevil igaks juhaks valmis suure hulga kaevikuid ja varjendeid, praegu võib isegi armee komandopunktides tikutulega otsida niisuguseid blindaaže kui meil on! Nüüd aga rajasime ka punkrid ja tulepesad, seadsime üles suurtükid, relvastasime nädala ajaga terve diviisi ja saatsime rindele. Samal ajal oleme kogu aeg õppinud. Õppisime süütepomme kustutama. Kas oled kuulnud niisugusest metallist nagu elektron? Näed nüüd, ja ise oled veel komandör! See on alumiiniumi ja magneesiumi sulam. Kui selle puru põlema süütad, tõuseb leegi tem-

peratuur kahe ja poole tuhande kraadini. Niisugust leeki me kustutama õppisimegi. Isegi suurtükiväe polügoon on meil olemas. Näed nüüd, kuidas me sõjaks oleme valmistunud!»

Ta heitis käega ja lisas juba rahulikult:

«Olgu pealegi. Küllap näed ise, kui meie juures oled. Kirovi tehas, vennas, on midagi Kroonlinna taolist...»

«Kuhu me nüüd läheme?» küsis Zvjagintsev.

«Astume parteikomiteest läbi. Kuulsid ju küll, mis Kozin ütles? Nii. Pärast seda olen aga täielikult sinu käsutuses, major. Mis sind esimeses järjekorras huvitab?»

«Punkrite asetus, nende tulistamissektorid, tankitõrjetakistused...» loendas Zvjagintsev.

Nad jõudsid tehasevalitsusse. Hoone katuselt paistis õhutõrjesuurtükk. Ukse ees seisis hallikasroheline kaitsevähviga ülevõõbatud «emka». Juht, umbes kahekümne viie aastane noormees, istus autos ja suitsetas.

«Prohhorov,» ütles talle Koroljov, «sa oled Kozini korraldusel minu käsutuses. Selge?»

«Selge,» vastas Prohhorov. «Kui linna sõidame, siis oleks hea, kui otsekohe, senikaua kui kõik on vaikne.»

«Linna me ei sõida. Keerutame siinsamas tehase territooriumil ringi. Oota, me tuleme kohe tagasi.»

Nad läksid trepist üles. Ivan Maksimovitš avas ukse, millel oli silt «Parteikomitee». Täissuutsetatud toas istus laua taga punase pearätiga neiu, tema ümber tunglesid mehed. Nurgas seisis raskekuulipilduja.

Koroljov sammus järgmise, pruuni dermatiiniga üllöödud ukse poole, Zvjagintsev kõndis tema kannul.

Ka selles toas hõljusid tihedad tubakasuitsupilved. Kahe akna vahel laua taga istus tunkedes keskealine mees. Laual telefoniaparaatide kõrval lebas automaat.

«Noh, mis seal juhtus, Maksimõtš? Miks sind välja kutsuti?» küsis ta valvsalt.

«Oli asja, Pjotr Vassiljevits. Näe, sellele majorile on tarvis näidata meie tulepunkte ja positsioone. Sind palus Kozin aga kiire korras kontrollida tsehhide lahinguvälmidust. Pane Ljusja vāntama, las helistab kõik läbi.»

«Poisid rääkisid, et Vasnetsov olevat siin käinud: olid tema autot näinud,» ütles Pjotr Vassiljevits häält madalades.

«Mina teda seal ei näinud.»

«Keerutad!»

«See veel puudub,» vastas Koroljov teravalt. «Sulle öeldi: kontrolli lahinguvalmidust, saada poisid valveposte üle vaatama. No neid, mis... äärmisel juhul... Said aru?»

«Sain.»

«Ma hakkan siis astuma,» ütles Koroljov.

«Oota, Maksimõtš, sulle helistati paarikümne minuti eest pääslast. Sind ootab seal keegi.»

Koroljov kehtas imestunult õlgu ja võttis hargilt ühe telefonitoru:

«Andke pääsla... Siin räägib Koroljov parteikomiteest. Kes mind kutsus?»

Äkki muutus Koroljovi ilme ja ta kergitas imestunult kulme.

«Verka, sina?!»

Seda nime kuuldes Zvjagintsev võpatas ja tõmbus pingule.

Koroljov aga ütles heasüdamlikult torisedes telefonitorusse:

«Sulle oleks selle eest tarvis kere peale anda! Hea küll, oota, tulen kohe.» Ta pani toru hargile ja pöördus Zvjagintsevi poole: «Verka on tehaseväravas... no küll on lugu... kas sa tead, et ta tuli tagasi? Partisanid tõid ta üle rindejoone.»

«Jah, tean,» vastas Zvjagintsev. «Pavel Maksimovitš ütles mulle.»

«Sõidame, major, koos väravasse. Praegu...» heitis ta pilgu kellale, «on nelikümmend minutit viie peal. Kaotame vaid paar minutit, mitte rohkem,» lausus Koroljov nagu vabandust paludes.

«Ma... ma ehk ootan teid siin?» tegi Zvjagintsev kõheldes ettepaneku.

«Miks siin? Niikuinii peame territooriumi läbi sõitma, ühtlasi vaatad ka seda, mis sulle vaja on. Ta rõõmustab sind nähes. Sõidame...»

Zvjagintsev nägi Veerat pääsla avatud ukse. Neiu kandis vattkuube ja sääriskuid.

Võib-olla sellepärast, et pääslat valgustas vaid kaks siniseks võõbatud nõrka lambipirni, tundus Veera nagu Zvjagintsevile kahvatuna ja kõhnana.

Nii väga oleks ta soovinud enne Koroljovi Veera juurde tormata... Kuid peatus tahtejõuetult lävel, tajudes, et ei suuda enam sammugi astuda.

«Miks sa siia tulid? Kes lubas?» küsis Koroljov türelt valju häälega. Kuid sellest kostis kurjale toonile vaatamata rõõm.

«Meile toodi eile eesliinilt haavatuid ja levis kuulud, et lahingud käivad juba tehase lähedal,» ütles Veera tasa.

«Lollusi räägivad su haavatud, teevad paanikat!» vihastas Koroljov. «Siin pole sakslaste haisugi!»

Ta tõmbas Veera enda ligi ja süleles teda.

«Kuidas sul siis läheb, tütreke...» pomises ta värisel häälel. «Kuidas sa tehasesse said?»

«Mul on luba öösel linnas liikuda. Vahetevahel sõidame ju päästetöödele,» sõnas Veera kiiresti. «Tulin juhusliku autoga, hospitalist anti pooleks ööpäevaks puhkust... Et veidi hinge tõmmata... Oleme juba kolmandat ööd magamata, haavatuid muudkui tuuakse juurde...»

Ja alles nüüd märkas Veera liikumatult lävel seisvat Zvjagintsevi.

«Aljoša!» hüüdis ta häälega, milles oli nii imestust kui rõõmu.

Koroljov vaatas tagasi ja ütles heasüdamlikult naeratades:

«See on tõesti üllatus, jah, Aljoša ise — elus ja terve. Ka tema on nüüd meie tehases — saadeti abiks.»

Veera jooksis Zvjagintsevi juurde, surus end tema vastu ja suudles teda.

Aleksei sattus segadusse, mõtted läksid sassi, ta haaras Veera kirglikult embusesse, kuid laskis siis kohe käed kohmetunult rippu.

Nad polnud isekeskis. Kaks naist, väravavalvurid, vaatasid seda stseeni uudishimulikult pealt ja isa seisis samuti sealsamas.

«Tere, Veera,» pomises Aleksei surutud häälega. «Kuidas sa elad?...»

Kuid Veera ei kuulnud tema küsimust.

«Aljoša, kallid...» ütles ta rõõmsalt, «tähendab, ka sina oled Leningradis? Jah? Miks sa siis mulle pole helistanud, miks sa mind üles pole otsinud?»

«Ta oli haavatud, see sinu Aljoša,» torises Koroljov,

«alles eile jõudis linna ja saadeti otsemaid meie juurde.»

«Seda ma tean, mäletan, kuidas tookord seal met-sas...» noogutas Veera kiiresti pead. «Kas sa nüüd oled terve?»

«Jah, täiesti terve,» vastas Zvjagintsev mehhaaniliselt, silmi neiult pööramata.

«Aga mina töotan nüüd hospitalis ja elan ka seal — Viiburi poolel, kohe annan sulle aadressi, kui linna tuled, astu läbi, ilmtingimata astu läbi, Aljoša! Kas sul on, millega kirjutada?» rääkis Veera rutates.

Kohmetute sõrmedega nõõpis Zvjagintsev lahti rinna-tasku ja võttis sealt märkmiku ning pliiatsi. Veera kirjutas aadressi kiiresti märkmikulehele, pani selle ise taskusse tagasi, sulges nõõbi ja silus hellitades käega krussikeerdunud taskuklappi.

Pääslasse tuli paar töolist, kes sisenedes käigu pealt tunkede ja vattuubede taskutest pääsmikke otsisid.

«Kui lähete välja, segate siin inimesi!» ütles Koroljov millegipärast pahaseks saades.

Zvjagintsev heitis Veerale kõhkleva pilgu.

«Minge aga välja, ruum on väike, olete siin inimestel jalus!» sundis Koroljov, olgugi et nad kedagi ei häirunud.

Veera väljus esimesena, Zvjagintsev tema järel.

Sel varajasel hommikutunnil oli siin kõik vaikne. Barrikaadid kahel pool viadukti tundusid inimtühjad, kuid Zvjagintsev teadis nüüd hästi, kui petlik on see mulje.

Nad seisisid tehaseplangu ääres ja vaikisid. Lõpuks ütles Veera:

«Nii et... sa ikka astud läbi, Aljoša? Ja kui sind Leningradist kusagile üle viiakse, kirjuta. Sa ju lubad, eks?»

Zvjagintsev taipas järsku: see on jumalagajätt. Hetke pärast lähevad nad lahku.

Tal polnud aega ega õigust siia kauemaks jääda. Teda ootasid tähtsad, edasilükkamatud ülesanded, ta polnud oma aja peremees. Kuid esimesena hüvasti jätta ei olnud tal jõudu.

Veerale oleks tahtnud ju nii palju öelda... Öelda, et võib-olla kohtuvad nad praegu üldse viimast korda elus, sest sakslased võivad tõepoolest iga hetk siia läbi murda ja siis asub tema, Zvjagintsev, koos teistega

tehase kaitsele ja nad kas löövad vaenlase tagasi või hukuvad siinsamas, õhkulastud tehase varemete vahel.

Oleks tahtnud leida hetkel sobivaid ainuõigeid, vajalikke ja kaalukaid sõnu, millega oleks ühes lauses võinud öelda kõik, mis tal praegu hingel pakitses...

Ta võttis Veera käe, pigistas seda tugevasti oma karedate pihkudega ja ütles endalegi ootamatult hoopis midagi muud, kui oli praegu mõelnud:

«Sa... anna mulle andeks, Veera!»

«Andeks?» küsis Veera imestunult. «Mida?»

«Ma olin... ma mõtlesin, et...» ütles Zvjagintsev erutusest värisedes, «et ka sina... noh, kui sa armastad, siis tundub, et ka see neiu, keda...»

Ta jäi hetkeks vait, üha tugevamini Veera kätt pigistades, ning jätkas siis:

«Sõitsin öösel, kui tehasesse tulin, mööda sinu majast... ning ei saanud jätta vaatamata... Ei tahtnud, kuid ei saanud! Aga sina...» Ta jäi uuesti vait, laskis siis järsku Veera käe lahti ja ütles juba mingi sisemise meeleheitega: «Kuid milleks see kõik? Ma küsin sinult: milleks?»

Veera ei vastanud. Ta vaatas noormeest nukra pilguga ja Zvjagintsevile näis, et tema silmad on vee-kalkvel.

Kuid ta ei suutnud ennast enam vaos hoida.

«Miks palud sa, et ma sinu poolt läbi tuleksin, kirjutaksin? Sõprus? Kas jah? Sõprus? Ma saan aru — olgu või midagi, praegu, kui käib sõda, kui vaenlane on lähedal, on ka sõprus suur asi. Aga... on veel midagi muud, saad aru — hoopis muud! Mulle on sinu sõprusest vähe! Rohkemaks pole mind sulle aga vaja. Milleks siis see kõik...»

Järsu liigutusega nõõpis ta rinnatasku lahti.

Veera mõistis, et ta tahab aadressi tagasi anda, ja haaras Zvjagintsevil käest.

«Ei tohi!» hüüdis ta ja lisas seejärel vaikselt: «Küll sa oled imelik! Uhtaegu nii tugev ja nii nõrk. Sa ei saa aru, miks mul raske on. Kuid praegu ma tahangi, et mul kerge ei oleks. Sain täna veel kord aru, et elu, Aljoša, on palju sügavam, kui me arvame. Ei tohi nii kergesti sõpru põlata! Ja armastada võib inimest ilmselt mitut moodi...»

Zvjagintsev kuulas pingsalt tema katkendlikke sõnu.

Kuid Veera hääle summutas tankimootorite võimas mürin. Tehase värav paiskus lahti ja sealt roomasid üksteise järel välja kolm rasket tanki. Torniluugid olid lahti ning nendest paistsid komandörid.

Üks neist, üsna noor poiss, viipas Veerale käega ja hüüdis, mootorimürinast üle karjuda püüdes:

«Jumalaga, kaunitar! Sõidame sakslasi triikima! Võiksid igaks juhuks aadressi anda! ...»

Tankid hakkasid piki tänavat Foreli haigla poole liikuma. Veera lehvitas neile järele. Siis pöördus ta Zvjagintsevi poole, asetas käed tema õlgadele ja ütles talle:

«Olen palju läbi elanud, Aljoša. Ja nii hirmsaid asju, mida kohutavas uneski ei näe. Ma pean olema kindel, et kui me ellu jääme, siis kohtume. Ja et sina esimesel võimalusel tuled hospitali mind vaatama. Ja veel palun sind, Aljoša, isa pärast ... Ta on juba vana ...» Veera silmad läksid märjaks. «Ei, ei, rohkem pole enam midagi tarvis!» hüüdis ta, nähes, et Zvjagintsev tahab midagi öelda. «Ainult üht: tuled sa kindlasti? Kas jah?»

«Hästi, Veera. Olgu nii, nagu sa tahad,» ütles Zvjagintsev kumeditades ja tõstis Veera käe oma huulte juurde. «Isa pärast ära muretse. Oleme nüüd koos.»

Pääsla uks avanes ning lävele ilmus Koroljov. Ta vaatas kella:

«Aitab, Verka! Alekseil pole rohkem aega. Ja minul samuti. Töö ei luba. Saad isegi aru.» Ta tõmbas Veera enda ligi ja suudles teda laubale. «Ja et sa enam ei omandavolitseks. Muidu kirjutan emale Tškalovisse.»

«Nägemiseni, Veera!» ütles Zvjagintsev, keeras kannapealt ringi ja läks pääslasse.

Hetke pärast jõudis Koroljov talle järele:

«Noh?» küsis ta. «Rääkisite südame pealt ära? Kõik on korras?»

«Ei tea,» vastas Zvjagintsev pead tõstmata ning korras vaikselt: «Ei tea. Praegu käib sõda. Millelegi muule pole mul õigust mõelda.»

«Valetad, on küll!» nähvas Koroljov üsnagi jämedalt. «Tuleta meelde: mille nimel sa võitled? Kas mitte tuleviku nimel?»

«Teil võib õigus olla,» sõnas Zvjagintsev aegamisi.

Järsku tuli talle meelde vana Valitski.

«Ivan Maksimovitš, kas see Valitski ongi too-sama? ...»

Koroljov heitis Alekseile altkulmu pilgu ja pomises: «See on, jah, tema isa. Hakkame astuma.» Siis aga lisas: «Saadeti tehasesse avariiveevarustussüsteemi looma. Hea, hakkaja vanamees.»

«Aga poeg?» küsis Aleksei teravalt.

«Kas mäletad, ütlesin sulle kord juba, et mul pole kombeks poegade süüd isa kaela veeretada ... Aga poiss on praegu rindel ... Ja lool ongi lõpp. Läki! Praegu on juba kümme minutit kuue peal.»

Ta tõmbas autoukse järsu liigutusega lahti.

See, mida Zvjagintsev järgmise poolteise tunni jook-sul nägi, rõõmustas teda väga: ta veendus, et töölised on muutnud tehase kindlustatud rajooniks.

Tsehhide keldrites olid varjendid, hoonete alumiste korruste aknad olid tellistega kinni müüritud ning muudetud laskeavadeks. Juurdepääsuteede ristumiskohtadele olid ehitatud punkrid tankitõrjesuurtükkide ja raskekuulipildujate tarvis. Ja see kõik polnud mitte kiiruga kokku klopsitud, vaid ehitatud tellistest ja betoon-plaatidest ning näis vastupidavana.

Piki tehase lõuna- ja edelakülge kulgesid kaevikud. Vaatlustornidel oli telefoniotsühendus tehase õhu-kaitsestaabiga.

Kalinini tänava värava juures nägi Zvjagintsev nelja lahinguvalmis tanki. Turbiinitsehhi, tehase peakonstruktori asukoha ja tehasevalitsuse katustel paiknesid õhutõrjesuurtükid.

Aeg-ajalt palus Zvjagintsev auto peatada, uuris tähelepanelikult ümbrust ja tegi plaanile kiiruga märkusi.

Majapidamine oli väga suur. Sõjaväeinsenerina seda hinnates jäi Zvjagintsev üldjoontes rahule.

Mõnes kohas oli vaja punkrite vahele rajada täiendavaid ühendusteid, ehitada juurde mõned tulepesad põhja ja kirdesse suunatud laskeavadega, et tugevdada ringkaitset.

Kell hakkas seitse saama, kui Zvjagintsev ja Koroljov viimast korda autost välja tulid, et üle vaadata piki Soome lahe kallast kulgeva maantee äärde seatud tankitõkked.

Hommik oli sombune. Taevas ujusid aeglaselt suured mustad pilved.

Zvjagintsev ja Koroljov kuulsid «Junkersi» iseloomulikku undamist. Nad vaatasid üles. Oli selge, et seal, kättesaamatus kõrguses, lendas mitu pommitajat.

Kõikjale tehase territooriumile ülesseatud reproduktoritest kostis metronoomi üha kiirenevat tiksumist. Zvjagintseville juba tuttav Daškevitši hääl teatas:

«Tähelepanu! Ohuhäire! Saksa lennukilt hüppasid tehase territooriumi kohal alla parašütistid! Hävituspataljoni võitlejatel tuleb viivitamata minna tankitsehhide rajooni, lahe äärde! Ohuhäire!»

Ja jälle hakkas metronoom kiirustama. Koroljov haaras Zvjagintsevi õlast kinni.

«Parašütistid? Kus? Kas sa näed midagi?» hüüdis ta, pilku taevalt pööramata.

Ja järsku märkasid nad, et pilvede vahelt laskub tõepoolest allapoole avatud langevari.

Zvjagintsev ronis auto katusele, et paremini näha. Teisi langevarje ei hakanud esialgu silma.

Ohutõrjepatareid andsid tuld...

Zvjagintsev hüppas maha, kargas Koroljovi endaga kaasa tirides autosse ja andis juhile käsu:

«Pane kõigest jõust lahe poole!»

Auto sööstis paigast.

Igast kandis jooksis lahe suunas inimesi, kostis laske: parašütisti tulistati vintpüssidest.

Tehases oldi valmis kõigeks: pommirünnakuteks, suurtükituleks ja isegi vaenlase vahetuks sissetungiks Foreli haigla või Soome lahe poolt. Kuid parašütistid? Seda polnud keegi oodanud. Ja seepärast tormasidki pärast raadioteadet koos hävituspataljoni võitlejatega tankitsehhide rajooni kõik, kellel oli relv — valvemeeskonna liikmed, parteikomitee töötajad ja tsehhide partorgid...

Tähelepanelikult uuris Zvjagintsev aegamisi maapinnale lähenevat langevarju. Avatud kupli all kõikus midagi piklikku, mis ainult kaudselt meenutas inimest.

«Ei, see pole langevarjur, milleks oli sakslastel tarvis visata tehase kohal alla ühtainsat langevarjurit?» mõtles Zvjagintsev palavikuliselt. «Aga võib-olla on see lendur allatulistatud Saksa lennukilt?»

Ja järsku taipas ta: see on ju hoopis midagi muud! Zvjagintsev ronis uuesti auto katusele ja hüüdis, nagu hääl kandis:

«Kuulake minu käsku! Lõpetage tulistamine! Hargnege laialil!»

Kas seepärast, et Zvjagintsevi hääl kõlas valjusti ja võimukalt, või seepärast, et ta oli sõjaväevormis ning «emka» katuselt kõigile nähtav, kuid lähemal seisjad vaatasid tema poole ja lõpetasid tulistamise.

Eemalt jooksis aga juurde üha uusi, ärevil inimesi.

Tõmmanud kabuurist püstoli, tulistas Zvjagintsev paar korda õhku ja hüüdis kõigest jõust:

«Pikali! See on pomm!»

Ta hüppas autokatuselt alla, kiskus autojuhi rooli tagant välja ning surus mehe vastu maad...

Pikali viskudes nägi Zvjagintsev, kuidas kõige lähema maja uksest jooksis välja vana Valitski. Särgiväel, juuksed sassis, tormas ta veetorujupiga vehkides edasi ning karjus kileda häälega:

«Peksa parašütist!»

Zvjagintsev kargas püsti, sööstis vanamehe juurde, lõi ta ühe hoobiga jalust maha ja kukkus ise tema kõrvale...

Selle raske fugasspommi plahvatust, mille sakslased langevarju abil alla olid saatnud, Zvjagintsev ei kuulnud. Ta tundis vaid, kuidas talle midagi tinarasket ülevaalt kaela sadas ja kõrvad õhusurvest lukku läksid.

Kui Zvjagintsev jälle midagi taipama hakkas, nägi ta, et inimesed on juba püsti tõusnud ja et neid ronib välja kaevikuist ning varjendeist.

Ta ajas end vaevaliselt jalule ja astus taarudes paar sammu.

Ivan Maksimovitši polnud kusagil näha.

Maja, mida pomm oli tabanud, põles. Sealt kanti välja surnuid ja haavatuid. Ulgudes kihutas mööda tuletõrjeauto.

Keegi raputas Zvjagintsevi kõigest jõust õlast. Tagasi vaadates nägi Zvjagintsev Koroljovi.

Rõõmust meeletu, et vanamees on elus ja terve, hakkas Zvjagintsev rääkima, et on tarvis viivitamata anda esmaabi haavatuile ja organiseerida nende evakueerimist. Koroljov vastas talle midagi, kuid ta ei kuulnud ei Koroljovi ega omaendagi häält.

Lõpuks sai Zvjagintsev aru, et tema kõrva juurde kummardunud Ivan Maksimovitš karjus:

«Staapi! Peame silmapilk staapi minema! Haavatuid abistatakse niigi. Meid aga oodatakse staabis! Oleme juba kümme minutit hilinenud!»

XIV

Kui maailma kõige suurematele sõjaasjatundjatele oleks tehtud ettepanek ennustada Leningradi saatust, küllap oleksid nad pärast kaardile heidetud pilku sedamaid öelnud, et linn on hukkumisele määratud. Leningradi ümbritses blokaadirõngas, mille otsad ulatusid kokku Laadoga järve kaldail, Saksa suurtükivägi tulistas vahetpidamata tänavaid, lennukitelt visati linnale tuhandeid pomme.

Näis, et selle hiiglasuure sissepiiratud kindluse värvaval seisvatel Saksa sõjaväeosadel tarvitseb vaid teha viimane, otsustav pingutus ja linn on käes.

Selles oli ikka veel veendunud ka feldmarssal von Leeb, kuigi tema käsutusse oli jäänud ainult kaks ööpäeva, mille jooksul võis ta kasutada tormijooksuks linnale kogu oma väegruppi, mis koosnes sadadest tuhandetest sõduritest, tuhandetest suurtükkidest, miinipildujatest ja tankidest ning enam kui poolteisest tuhandest lennukist.

Jah, von Leeb ei kahelnud ikka veel edus, kuigi teadis, et neljakümne kaheksa tunni pärast peab ta vastavalt Hitleri käsule alustama vägede ümberpaiskamist keskriindele.

Viimase kahe ööpäeva jooksul oli kindral Kuchleri 18. armeel korda läinud kinnitada kanda Puškinos ja Slutskis ning lõplikult hõivata Uritsk. Kuid piki Soome lahe kallast Kirovi tehaseni tungida polnud Kuchler suutnud. Tema väeosad, mis visa ja ägeda vastupanu tõttu olid kurnatud ja tublisti kannatada saanud, olid veel küllalt tugevad, et saavutatud positsioone kindlalt oma käes hoida, ent juba liiga nõrgad, et olemasolevaid platsdarme laiendada.

Mõistes, et niikaua kui pole vallutatud Peterhof ja Soome lahe kaldale pole koondatud küllaldaselt jõude, on Kirovi tehaseni läbimurdmine võimatu, tuli von Leeb

järeldusele, et Leningradi võti peitub Pulkovo peamise kõrgendiku harjal. Kui see kõrgendik vallutatakse ning seal raskesuurtükid üles seatakse, pole läbimurdeks Moskva prospektile enam ühtki takistust.

Ja olgugi et Kuchleri jalaväe, motoriseeritud üksuste ning tankiväe loendamatud kõrgendikkude hõivamise katsed ei olnud seni andnud loodetud tulemusi, oli von Leeb kindel, et lähemate tundide jooksul need kõrgendikud vallutatakse.

Kuid möödus veel üks ööpäev, nüüd jäi feldmarssali käsutusse kõigest kakskümmend neli tundi Hitleri poolt talle täiendavalt kingitud üheksakümne kuuest, aga Pulkovo tähtsaim kõrgendik oli ikka veel vallutamata, kuigi lahingud selle jalamil polnud hetkekski vaibunud.

Ja jälle kerkis feldmarssali ette küsimus: mis juhtub, kui ka järgmine ööpäev ei too kaasa otsustavat võitu?

«Peterburg peab langema!» hüüdis von Leeb endamisi.

Kuid vanale feldmarssalile ei jäänud märkamatuks üks loogiliselt seletamatu asjaolu. Paistis, nagu peaks igast küljest sissepiiratud, pidevalt suurtükitule ning pommirahe all viibivate Nõukogude vägede vastupanu märgatavalt raugema. Tegelikult juhtus aga midagi hoopis vastupidist.

Analüüsides rindeteateid, mis saabusid Pihkvasse kõikidest Leningradi ründavate väeosade staapidest, kuulates telefoni teel kindralite Kuchleri ja Buschi, 4. tankigrupi komandöri Höppneri ja 1. õhuarmaada ülemjuhataja Kelleri ettekandeid, ei jäänud feldmarssalil tähele panemata, et Nõukogude vägede taktika on viimasel ajal muutunud: nende olukorras enesestmõistetavate kaitselahingute asemel olid nad hoopis peale tungima hakanud...

Von Leeb võrdles seda uut taktikat poksija käitumisega, kes on surutud poksiringi ümbritsevasse köitesse, kuid hoolimata teda aina tabavatest löökidest üldse ei mõtle ähvardavale nokaudile, vaid ammutab teadmata kust jõudu vastulöökideks.

Von Leeb teadis, et Nõukogude peakorter oli rinde juhataja välja vahetanud ja tema armeedele vastupanu osutavaid vägesid juhib nüüd kindral Žukov. Punaarmee kindralstaabi endise ülema iseloomustusega oli von Leeb tutvunud juba enne sõda: Abwehr oli kogunud materjali

kõigi Nõukogude tähtsamate väejuhtide kohta. Nüüd püüdis feldmarssal taastada mälu iseloomustusest loetud andmeid: «Elukutseline sõjaväelane... Paistis silma lahingutes jaapanlaste vastu Halhin-Goli jõel... Kindla iseloomu ja tugeva tahtejõuga... Enesekindel... Pealetungitaktika pooldaja... Üks tõusvaid tähti Nõukogude sõjataevas... Kahtlemata Stalini soosingus...»

«Ilmselt on venelaste «sõjakäekirja» ootamatu muutumine Peterburgi all suuresti seletatav just Žukovi ilmumisega Smolnõisse,» mõtiskles von Leeb. «Aga mida suudab teha kõige sõakamgi kindral, kui linna saatuse on tegelikult juba otsustatud?»

Hingepõhjani veendunud saksa sõjateaduse absoluutses üleolekus, püüdis von Leeb kujutleda, mida oleksid Žukovi asemel teinud Moltke, Ludendorff või Hindenburg. Ja tuli ikka ning jälle järeldusele, et igaüks neist oleks analoogilises situatsioonis olnud võimetu midagi muutma...

Mõlgutades mõtteid Nõukogude armee vastupidavuse põhjustest, ei võtnud feldmarssal mõistagi arvesse mingsuguseid asjaolusid peale puhtsõjaliste. Von Leebile ei tulnud üleüldse pähe, et sadadele tuhandetele Leningradi kaitsvatele nõukogude inimestele oli Leningradi kaitsmine võitluseks mitte ainult kodulinna ja oma elu, vaid ka selle idee eest, mis seda elu hingestas. Seepärast näiski kõik, mis praegu Leningradi all toimus, talle paradoksina.

Kuid niisugune loomuvastane situatsioon võis von Leebi sügava veendumuse järgi eksisteerida vaid ajutiselt. Ja kuigi feldmarssali käsutusse jäi veel ainult kaks-kümmend neli tundi, ei kahelnud ta, et just see viimane ööpäev toob talle oodatud võidu.

Neil septembripäevadel ootas kogu sakslaste võitudest hirmutatud maailm iga tundi, millal diktori hääl neile raadiost teatab Venemaa suuruselt ja tähtsuselt teise linna langemisest. Kuid ei Keitel, Halder, Jodl ega ka Hitler ise hellitanud enam lootust, et Leningrad lähemal ajal alistub.

Aga füürer ei tahtnud seda tunnistada. Ta teatas, et on hädavajalik viivitamata valmistuda otsustavaks löögiks

Moskvale, mis enesestmõistetavalt eeldas osa armee-grupi «Nord» vägede ümberpaigutamist von Bocki käsutusse. Ja kui oli möödunud kolm von Leebi poolt väljanurutud neljast päevast, andis ta Halderile korralduse alustada seda vägede ümberpaigutamist.

Samal päeval sai von Leeb Halderilt korralduse suunata 41. korpus ja 36. motoriseeritud diviis Moskva alla.

Igapäevastel operatiivnõupidamistel rääkis Hitler nüüd ainult pealetungist Moskvale. Näis, nagu oleks ta unustanud Leningradi, mis tal kolme sõjakuu vältel oli olnud ihaldatud eesmärgiks.

Ja keegi ei tihanud Hitlerilt küsida, mis on siis tema edasised plaanid kirdes. Peakorteris mõistsid kõik, et iga niisugust meeldetuletust tõlgitseks füürer kui taktitut püüet sundida teda oma lüüasaamist avalikult tunnistama.

Hilisööl ajas Hitleri kammerteener sturmbannführer Heinz Linge Halderi üles: füürer nõudis, et maavägede kindralstaabi ülem silmapilk tema juurde ilmuks.

See oli ebatavaline. Unepuuduses piinlev Hitler ei kutsunud öösiti välja kedagi peale arsti.

Keegi ei aimanud, et Hitleril areneb kohutav tõbi — Parkinsoni haigus. Möödub veel üle kolme aasta, kuni professor niisugust diagnoosi kinnitades iseennast vabaturma saadab. Kuid seda, et Hitleri närvid tõsiselt korra ära on, teadsid paljud. Füüreri suurenevat sallimatust ning ärrituvust seletasid Rastenburgi metsa asukad rindel kujunenud ebasoodsa olukorra tõttu teravnenud unepuudusega. Kõik olid veendunud, et juba esimene otsustav võit avaldab soodsat mõju. Mitte keegi peale füüreri ihuarsti ja kammerteenri ei teadnud, et Hitler võis paariks tunniks uinuda üksnes spetsiaalsete süstide tolmel ning et samal teel virgutati teda hommikuti sügavast uimastusest üles.

Halder tundis intuitsiivselt, et Hitleri öine väljakutse midagi head ei tähenda.

Kalk ja tähelepanelik kindral oli märganud, kuidas Hitler viimastel päevadel vastuoksa oma tavalisele käitumisele tegi meeletultlikke jõupingutusi, et mitte lasta välja paiskuda teda pureval raevul. Kuid varem või hiljem pikne kärgatab. Ja kas ei taba esimene valgusähva-

tuš praegu teda, Halderit? Kas ei kavatse fiiürer äkki teda teha vastutavaks von Leebi ebaedu ja pealesunnitud viivituse eest Keskrindel?

Loomulikult võiks kindralstaabi ülem enesekaitseks meenutada, et oli juba augustis teinud ettepaneku alustada pealetungi Moskvale. Kuid Halder oli küllalt tark ja tundis liiga hästi Hitleri iseloomu, et uskuda nii-suguse eneseõigustuse efektiivsusse. Kui keegi fiiürriga vaieldes peale jäi, tuli tal hiljem selle eest kallist hinda maksta.

Just sellepärast Halder nüüd Hitleri viha kartiski, et fiiürer oli eksinud, seades peaeesmärgiks Peterburgi vallutamise. Muide, kindralstaabi ülem oli sunnitud praegu endale tunnistama, et tookord augustis oli Moskva hõivamine olnud küll soovitatav, kuid... kahjuks võimatu.

Hingepõhjas ta mõistis, et Peterburgi võimalikult kiire vallutamine polnud Hitleril mitte lihtsalt kinnisidee. Venelaste meeleheitlik vastupanu oli see, mis sundis Hitlerit minema teist teed — Moskva vallutamise asemel alistada Peterburg ning haarata enda kätte Ukraina ja Kaukaasia rikkused.

Ja millised on siis tulemused? Peterburg peab ikka veel vastu ning tema vallutamine lähemal päeval ei tule kõne allagi — selles oli Halder nüüd lõplikult veendunud. Lõunas saavutatud võidud ei suuda varjata seda ebameeldivat tõika, millest varem või hiljem saab teada kogu Saksamaa, kogu maailm.

Ainult Moskva vallutamine võib panna inimesi unustama läbikukkumist Peterburgi all. Kuid nüüd tuleb Nõukogude pealinna ründama asuda poriste teede ajal, Venemaa kohutava talve künnisel.

Kõik need mõtted käisid Halderil peast läbi, kui ta kiirustades riietus.

«Miks kutsub ta mind öösel enda juurde? Miks?» mõtles kindralstaabi ülem närvisedes.

Järsku tardus ta ehmatusest paigale, meenutades seda, mida oli püüdnud unustada, aga kuidagi ei saanud.

Mõte sellest tuli Halderile pähe alati, kui ta taipas, et fiiürer temaga rahul ei ole, kui tundis endal tema puurivat, umbusklikku pilku.

Praegune kindralstaabi ülem oleks ära andnud paljugi,

kui oleks saanud seda olematuks muuta. Aga mis olnud, see olnud. Kolm aastat tagasi oli Halder nimelt veendunud, et Hitler tuleb ära koristada, ning ta oli sedavõrd ettevaatamatu olnud, et tihkas sellest rääkida lähedastele inimestele sõjaväe juhtkonnas.

Halderile ja veel mõnele kindralile oli tollal tundunud, et pärast seda, kui on taastanud Saksa sõjaväe endise jõu ja võimsuse, õiendanud julmalt arveid kommunistidega ning hiljem ka sotsiaaldemokraatidega ja allutanud kogu riigi majanduse sõjaliste eesmärkide teenistusse, on Hitler oma töö teinud ja peab kui moorama mees kaduma, sest tema välispoliitika oli liiga avatüristlik.

Halderit ja tema mõttekaaslasi häiris asjaolu, et Hitler kavatses alustada sõda Läänes. Sõjaväe juhtkond pidas otstarbekamaks ja mõistlikumaks teist varianti: sakslaste liitu lääneriikidega ühiseks sõjakäiguks Itta, Nõukogude Venemaa vastu.

Nõukogude Liit oli ihaldatud eesmärk ka Hitlerile, selles osas fiiüreri ja tema kindralite plaanid ühtisid. Kuid selle eesmärgi saavutamise teid kujutlesid nad erinevalt.

Siis oligi Halder jaganud oma kahtlusi mõnede teiste kindralitega, mida hiljem aga kõigest südamest kahetses.

Tõsi küll, kõiki neid, kes pidasid vajalikuks Hitlerit eest ära koristada, sidus kohutav saladus, mida võis avaldada ainult elu hinnaga.

Halderi asetäitja kindral Stülpnagel, Abwehri ülem admiral Canaris (kes oli Hitleri «rahuliku kõrvaldamise» pooldaja), Abwehri ühe osakonna ülem kindralmajor Hans Oster, kindralid von Leeb, Bock, Witzleben ja Hammerstein — kõik need, kes tookord, 1938. aastal, nii või teisiti arvasid, et Hitleri kõrvaldamine ja tema asendamine ühe kindraliga tuleks armeele kasuks ning lähendaks tunduvalt lõplikku võitu — kogu maailma vallutamist —, oskasid keelt hammaste taga hoida.

Pärast Läänes kergesti saavutatud edu sattusid nad aga kõik võidujoovastusse, olid veendunud, et sõjakäik Itta pole nüüd enam mägede taga, ning hakkasid ihust ja hingest Hitlerit teenima. Kuid see sündis juba hiljem...

Tookord aga, 1938. aastal, oli asi teisiti. Toimusid salajased nõupidamised, intrigeeriti, saadeti salajasi emis-

sare Rooma, paavsti juurde, et viimane oleks vahendajaks Saksamaa läbirääkimistel Pariisi ja Londoniga. Emissarid sõelusiid Saksa kindralstaabi ja Rooma, Londoni ning Zürichi vahet...

See kõik kestis senikaua kui kindralite intriigidest sai haisu ninna Heydrich — gestaapo ning julgeolekuteenistuse šeff.

Ei teadnud Halder, ei teadnud keegi teinegi temaga seotud kindral tookord, mida Heydrichil just nymelt õnnestus välja uurida, milliseid peensusi ja kelle nimesid ta teab. See polnud tänaseni selge. Veel enam: nad ei teadnud isegi seda, kas Heydrich oli kõigest Hitlerile teatanud või jätnud oma trumbid esialgu välja mängimata, et teha seda esimesel sobival juhul...

Kas juhuslikult või mitte, kuid väik pörutas seekord hoopis vastupidises suunas.

8. novembril 1939. aastal lõhkes pomm Münchenis, hoones, kus toimus traditsiooniline koosviibimine, mis oli pühendatud «õlleputšile» — Hitleri esimesele katsele võim 1923. aastal enda kätte haarata. Vigastada sai üle kolmekümne inimese, kuid siin kõnega esinenud fiiürer jäi terveks, sest oli koosolekusaalist lahkunud mõni minut enne plahvatust.

Järgmisel päeval trükkisid kõik Saksa ajalehed ära teate, et gestaapol oli õnnestunud paljastada fiiürerivastane vandenõu. Kes siis selle vandenõu eesotsas seisid? Tuli välja, et Inglise agendid. Kaks neist olid Hollandi territooriumil juba kinni nabitud ning Saksamaale toodud.

Halder murdis lootusetult pead, püüdes mõistatada, kas on mingi seos selle, ilmselt gestaapo poolt provotseeritud atentaadi instseneeringu ja Heydrichile «kindralite vandenõust» teada olevate faktide vahel.

Võib-olla just need faktid andsidki gestaapo šefile idee lavastada teine vandenõu, mille saaks hiljem inglaste kaela ajada, andes sellega Hitlerile täiendava põhjuse arveteõiendamiseks Inglismaaga?...

Nii või teisiti, kuid tookord jäid kõik oma kohtadele — nii Halder kui ka Canaris, Stülpnagel, von Leeb ja von Bock. Väik neid ei tabanud. Samas sattusid aga kümned teised inimesed, kes mingil viisil fiiüreri julgeoleku eest vastutasid, koonduslaagritesse või tapapinkidele — pea maharaiumine hakkas Saksamaal siis just

moodi minema. Hirmust haaratud kindralid lõpetasid silmapilk oma intriigid ja hävitasid kodustes arhiivides kõik, mis kuidagi riivamisigi võis tunnistust anda nende vahelistest salasidemetest. Oma esialgseid kavatsusi ei tuletanud nad poole sõnagagi meelde. Veel enam: igaüks neist püüdis eriti agaralt demonstreerida Hitlerile oma truualamlikkust.

Kuid elades vahetpidamata hirmu ja vastastikuste kahtlustuste õhkkonnas, kus igaüks teisele sobival hetkel võis jala taha panna, kus vanade kaadrisõjaväelaste ja uute natslike ohvitseride vahel valitses varjamatu vaen, kus gestaapo ja Abwehr teineteist uuristasid ning kõigel lasus Himmleri ja Göringi vahelise võistluse pitsers, esitas igaüks neist aeg-ajalt endale saatusliku küsimuse: «Mida Heydrichil ikkagi õnnestus välja nuhkida ja kas ta on sellest Hitlerile ette kandnud või hoiab fakte enda teada?»

Aegamööda ärevus vaibus. Halder ja tema endised mõttekaaslased tulid järeldusele, et Hitler kas ei tea midagi või on lihtsalt otsustanud sellele loole punkti panna, olles veendunud, et tal on õnnestunud oma auhneid kindraleid rahustada ja ühtlasi muuta nad kuulekateks ketikoorteks.

Tegelikult nõnda ju oligi. Endised «mässajad» püüdsid pugejalikult fiiüreri iga pilku, iga žesti.

Nii käitus ka Franz Halder. Tark ja kõrk kindral lohus ennast mõttega, et mitte temast pole saanud endise kaprali sõnakuulelik teener, vaid Hitler ise on muutunud sisuliselt tööriistaks Saksa kindralite käes, kes maailmavalitsejaks püüvad.

Kuid niisuguseid mõtteid lubas Halder endale ainult öösiti, ihuüksi olles. Töö ajal teenis ta aga koos «kõrgestisündinud seebimulliga», milleks ta Keitelit alati oli pidanud, koos Jodli ja teiste peakorteri kindralitega kõigest väest oma fiiürerit.

Kuid sellele vaatamata tõmbus Halder Hitleri umbuskliku tinase pilgu all kriitilistel momentidel sisemiselt kõssi, sest tal oli hirm — teadmatusest. Ja siis käis ta peast ikka ja jälle läbi ärev küsimus: «Kas ta teab või ei?»

Sedasama küsis Halder endalt ka nüüd, kui teda fiiüreri käsul ootamatult südaööl sängist välja aeti.

Ta heitis viimase pilgu peeglisse, tõmbas mundrikuue

sirgu, vaatas kella ja sai aru, et rohkem venitada ei tohi. Mõõdetud sammul astus ta nüüd piki kaikuvat puukoridori, püüdes tähele panemata jätta, kuidas süda taob. Välisukse juures seisis kaks mustades mundrites SS-last, automaadid rinnal. Kindralstaabi ülemat nähes ajasid tunnimehed endid vaikides sirgu ja löid kannad klõpsudes kokku.

Halder avas ukse ja astus pimedusse.

Ilm oli tuuline. Umberringi kahisesid nähtamatute puude lehed. Kusagilt eemalt kostis öökulli huikamist.

Punker, kus elas Halder, paiknes mõnekümne meetri kaugusel julgestustsoonist number 1, kus asus füüreri punker. Kindralstaabi ülemal tuli seda teed käia mitu korda päevas, seepärast oli ta samm pimeduseski kindel.

Mida lähemale jõudis ta ööseks kõrgepingevoolu all oleva okastraadiga piiratud tsoonile, seda sagedamini valgustati teda taskulampidest.

Kümned SS-lased valvasid juurdepääsuteid punkrile, kuhu polnud alalisi sissepääsulubasid — nende kuju, värv ja kiri muutusid peaaegu iga päev. Iga kindral, keda valvemeeskond ei tundnud nägupidi, otsiti auastmele vaatamata enne tsooni laskmist läbi. Kõik, kes sinna läksid, olid kohustatud relva ära andma.

Halderit tundsid valvurid hästi, seepärast libisesid lambikiired temast kähku üle ja pimedusest kostis vaid kandade klõpsumist.

Ainult tsooni viiva sissepääsu ees tuli kindralil peatuda. Valvemeeskonna ülem, hiiglasikas SS-lane, kes oli harjunud, et nii hilisel ajal külastavad Hitlerit ainult ihuarst ja kammerteener, tuli Halderi juurde ja küsis:

«See olete teie, mu kindral? Ei oleks teid oodanud nii hilisel tunnil!»

See oli öeldud ühtaegu aupaklikult kui ka üleolevalt-irooniliselt, toonil, millega Hitleri ihukaitse pöördus kõigi poole, kes ei kuulunud SS-i, SD või gestaapo kõrgemasse juhtkonda.

«Füürer kutsus mind välja,» vastas Halder kuivalt.

«Kahjuks ei säästa meie füürer ennast ööselgi,» ütles SS-lane teeseldud osavõtlikkusega. «Ka teie, mu kindral, jääte ilma oma teenitud puhkusest,» lisas ta juba üsna familiaarselt.

Halder vaikis. Ta sai aru, et praegu küsib üks pimeduses nähtamatu SS-lane, kes on metallist telefonikapi

kohale kummardunud, Hitleri punkris viibivatelt ihukaitsjatelt, kas kindralstaabi ülem ikka tõepoolest nii ebatavalisel ajal välja kutsuti.

Sturm-bannfüüreri selja taha ilmus keegi. Halder ei kuulnud, mida ta oma ülemusele kõrva sosistas, seejärel kohe kadudes.

«Miks te siis edasi ei lähe, mu kindral?» küsis sturm-bannfüürer rõhutatud üllatusega. «Palun, olge lahke!»

Ta astus teelt kõrvale, ajas selja sirgu, lõi kannad kokku ja ütles, tervituseks kätt tõstes, poole häälega:

«Heil Hitler!»

Kui Halder Hitleri kabinetti astus, istus füürer pesuväel, vormikuub, hooletult õlgadele heidetud, kirjutuslaua taga ja luges midagi. Kabinetist magamistuppa viiv uks oli lahti ning öökapil põles lamp. Selle valguses kiiskasid alustassil purustatud ampulli killud.

«Astuge sisse, Halder,» ütles Hitler lävele peatuma jäänud kindralile, seejuures pead tõstmata.

Halder tuli mõne sammu lauale lähemale.

«Istuge!» andis Hitler kannatamatult käsu ja nõjatus tooli seljatoele. Üle tema näo libises vaevalt märgatav närviline tõmblus. «Warlimont esitas mulle õhtul oma ettepanekud Peterburgi suhtes. Lugege!» Järsu liigutusega lükkas ta avatud mapi laua servale.

Istet võtnud, hakkas Halder lugema teksti, mis oli trükitud eritellimuse järgi spetsiaalselt füüreri jaoks valmistatud suure šriftiga masinal.

«Ärge raisake aega, lugege läbi ainult need kohad, mis on alla kriipsutatud! Sealt saate kätte kõige tähtsama,» lausus Hitler kannatamatult.

Halder hakkas kiirustades lehti keerama. Päris lõpus olid rasvase musta pliiatsiga alla kriipsutatud järgmised read:

Kõigepealt blokeerime Peterburgi hermeetiliselt ja püüame purustada linna suurtükiväe ja õhujõududega. Kui terror ja nälg on linnas teinud oma töö, võime praktiliselt avada ükskõik millise värava ja lubada rahulikul elanikkonnal minna oma teed. Ülejäänud osa «kindluse garnisonist» võib sinna jääda ka talveks. Kevadel marsime linna (ei maksa vastu vaielda, kui soomlased seda

enne meid teevad), saadame kõik, kes veel ellu on jäänud, sügavale Venemaa põhja või võtame vangi. Peterburgi aga teeme maatasa ja anname Neeva põhjakaldal asuva territooriumi soomlastele.

«Lugesite läbi?» küsis Hitler närviliselt. «Teie arvasite? Pean seda otsekohe teada saama.»

Mõne hetke ei lausunud Halder sõnagi. Ta püüdis mõistatada, kas kuulus see uus idee, mis sisuliselt tähendas lahtiütlemist vanast kontseptsioonist — vallutada Peterburg tormijooksuga —, Warlimontile või oli see lihtsalt füüreri enda uus seisukoht.

Ühest küljest oli raske ette kujutada, et Warlimont võis ronida oma ettekandega Hitleri nina alla, teadmata tema seisukohta selles nii tähtsas küsimuses. Olles Jodli asetäitja, poleks ta igal juhul julgenud seda teha oma šefi nõusolekuta, kes oli ju tegelikult füüreri isikliku staabi ülem. Jodl ise aga...

«Ma ootan!» ütles Hitler nõudlikult.

Püüdes veel nii palju kui võimalik aega võita, sulges Halder mapi ja asetas selle lauale. Seejärel ütles aga vaikelt:

«Minu füürer! Kui täna vaadelda Peterburgi all kujunenud olukorda puhtsõjalisest seisukohast, siis pärast seda, kui von Leeb peab ära andma osa oma vägedest, on raske loota, et ta suudab...»

«Talle jääb veel küllalt jõudu,» katkestas Hitler Halderit. «Võtame talt ära ainult selle, mis ta meilt välja klanis augustis, kui Luuga liinil tammus!»

«Mis ta siis ikkagi tahab, millise otsuse ta ise on teinud?» mõtles Halder nõutult, uurides Hitleri närviliselt tõmblevat nägu.

«Teil on õigus, mu füürer,» sõnas ta lõpuks. «Von Leebi käsutusse jäävad tõepoolest veel küllaltki tugevad väed. Kui nad vaenlase omi just arvuliselt ei ületa, siis vähemalt maha nendest nad ei jää. Peale selle on tal võimalus linna süstemaatiliselt suurtükkidest tulistada...»

«Ärge keerutage, Halder!» ütles Hitler ähvardavalt. «Ootan teilt selget vastust: kas me suudame vallutada Peterburgi praegu, otsekohe? Jah või ei?»

Halder mõistis, et seda mängu jätkata on ohtlik. Otsustanud, et kõige parem on olla «sõdurlikult sirgjoon-

eline», ütles ta kindlalt ning enda meelest veenvalt:

«Minu füürer! Tean, et nõuate oma ustavatelt sõduritelt alati ainult tõtt. Arvan, et von Leeb ei ole suuteline oma ülesandega toime tulema. Ta on vana ja paistab ka, et nõrk...»

Hitler vaatas talle vaikides otsa oma pisikeste nõel-teravate silmadega.

«Ma viin ju von Leebi naha turule!» mõtles Halder ja rahustas end samas: «Leebi saatus on niikuinii otsustatud. Hitler ei andesta talle iialgi Peterburgi.»

Jah, von Leebi saatus oli tõepoolest otsustatud, rinde ülemjuhatajaks ei võinud ta enam kauaks jääda. Kuid ega Halder teda siis seepärast praegu maha müünud. Feldmarssal oli üks neist, kes kunagi koos Halderiga olid kuulunud Hitleri-vastasesse opositsiooni. Ja kui seitsme luku taga hoitavatesse Heydrichi toimikutesse ongi sellest jäänud mõni jälg, miks siis mitte rõhutada füürerile veel kord, et teda, Halderit, ei seo von Leebiga juba ammu enam miski?...

«... seepärast tundub mulle,» jätkas Halder juba kindlamalt, «et ooberst Warlimonti seisukohaga peab nõustuma...»

Ta jäi vait, läbi pea sähvatas häiriv mõte: aga mis siis, kui tema sõnad kutsuvad välja ootamatu reaktsiooni, sundides Hitlerit viivitamatult andma käsu von Leebi tagasikutsumiseks? Füürer, kes on alati meelsasti valmis oma kindraleid üksteise vastu üles ässitama, võib von Leebile Halderi sõnad teatavaks teha. Ja kes teab, mida feldmarssal enesekaitseks vastata võib...

«Sellele vaatamata,» jätkas Halder kähku, «ei näe ma vajadust von Leebi välja vahetada. Iga uus rinde ülemjuhataja alustaks palvega anda talle tagasi need väeosad, mis teie korraldusel, minu füürer, juba von Bockile üle on antud. See kõik raskendab peajõudude kontsentreerimist Moskva alla. Pealegi tuleb Warlimonti poolt soovitatud stabiilse blokaadiga toime isegi von Leeb.»

«Tuleb toime?» kordas Hitler kurjakuulutavalt. «Ah tuleb toime?»

Ta heitis mundrikuue järsu liigutusega tooli seljatoele ning kõgu keha ettepoole kallutades ja kätega lauale toetudes ütles aegamisi, pilguga ainiti tema ees seisvat kindralit puurides:

«Minult, Suur-Saksamaalt rööviti võit, teie, Halder, räägite sellest aga nii, nagu poleks midagi juhtunud!»

«Kui kohutav nägu tal on!» mõtles Halder järsku. Kümneid kordi oli ta näinud Hitlerit väga mitmesuguses seisundis, küll raevukana, küll juubeldamas, kõnetoolis ja pidulaua taga, kuid ei mäletanud, et füüreril oleks kunagi niisugune nägu olnud. Tema unetusest punased silmad oleksid meenutanud kodujänese omi, kui neis poleks leekinud vihkamine. Mullakarva näonahk tõmbles vahetpidamata närviliselt. Rasvane ja kõõmane juuksetukk tolknes silmadel, kattes niigi kitsa lauba peaaegu täielikult.

«Seista linna trammirööbastel, näha linna pikksilmast, tulistada tänavaid suurtükkidest, ja linna mitte vallutada!» jätkas Hitler, madaldades häält kühisevaks sosinaks.

Ootamatult kargas ta püsti ja jooksis laua tagant välja. Toatuhvlites ja pesuväel, kõhn kanarind särgikaelusest paistmas, tormas Hitler mööda tuba ringi ja karjus rusikatega vehkides:

«Kolm kuud pidasin kirdes kaht armeed — sadu tuhandeid sõdureid, tanke, tervet õhuarmaadat, samal ajal kui minu diviisid Smolenski all verest tühjaks jooksid! Milleks seda kõike vaja oli? Vastake mulle! Kas selleks, et tänaseni kükitada Peterburgi all nagu hüpnotiseeritud kana, kes ei pääse kriidiringist välja?»

Ka Halder oli püsti karanud ja seisis liikumatult, kartes pead langetada.

«Impotendid, nürimeelsed veltveebliid, tallalakkujad!» karjus Hitler hingeldades, nii et sülg igasse kaarde laiali pritsis. «Te pole minu geniaalsust väärt, te pole väärt minuga üht õhku hingama, te röövisite mult võidu! Oleksin pidanud juba poolteist kuud tagasi Peterburgis, täna aga Moskvas olema! Millega te oma süü lunastate? Oma eluga? Kuid te pole väärt ei kuuli ega kirvest! Ainult silmus on teile paras, silmus, silmus, silmus!»

Ta seisis nüüd otse Halderi nina all ja vehkis rusikatega tema pea kohal. Näis, et hetke pärast lööb ta kindralstaabi ülemat.

«Marukoer, jumala eest, marukoer,» mõtles Halder jõuetus vihas. «Sulle oleks juba kolme aasta eest tulnud kuul pähe saata!» Ja läks samas hirmust kahvatuks,

kujutledes, et Hitler on mingil moel suuteline lugema tema mõtteid.

Kuid hirmust ja solvumisest kaame ning võimetu end vaos hoidma, ütles ta enesevalitsust kaotades siiski seda, mis oleks pidanud ütle mata jääma:

«Minu füürer! Te oleksite täna tööpoolest juba Moskvas olnud, kui oleksite arvestanud ka minu arvamust ja tookord augustis Guderiani uskunud...»

Need suhteliselt vaikselt öeldud sõnad avaldasid Hitlerile lausa ootamatut mõju. Ta tardus järsku paigale, rusikad püsti, ning jäi vait. Toas oli nüüd kuulda ainult tema kähisevat, katkendlikku hingamist.

Siis laskis ta käed pikkamisi alla, sirutas kaela hane kombel välja ja sosistas kindralile peaaegu näkku hingates:

«Te arvate, et teil oli õigus, kui te minu tahte vastu välja astusite, Halder? Ma peksan teist välja selle Zoseni vaimu! Peksan nii välja, et veel kaua mäletate!...»

Halder tundis, et käed-jalad ei kuula enam sõna: Zosenis oli 1938. aastal asunud maavägede staap. «Tähen-dab, teab! Teab kõik!?» mõtles kindral paanikas.

Mida vastata? Mitte midagi? Teha nägu, nagu ei mõistaks ta nende sõnade kurjakuulutavat mõtet, ei saaks aru, mis nende sõnade taga peidus? Esitada hämmastunud küsimus? Ja kui Hitler selgitab, millele ta vihjas, siis kõike kategooriliselt eitada? Või vastupidi, tunnistada, et ainult oma rumalusest oli kahelnud Läänes alustatava sõja otstarbekuses, hellitanud nagu füürergi mõtet kiiremini Venemaa kallale asuda ja avaldanud seetõttu kahetsust, et sõjakäik Itta edasi lükkub?

Suure tahtepingutusega sundis Halder end Hitlerile silma vaatama. Ta teadis, et praegu on elu kaalul ja seepärast ei tohi juhust mööda lasta.

«Minu füürer,» ütles ta, kannatades välja Hitleri puuriva pilgu. «Kui igaüks meist oleks suuteline silmapilkselt õigesti hindama kõigi teie plaanide suurust, poleks ka seda loomulikku distantssi, mis geeniusi lihtsurelikest eraldab. Te olete üliinimene ja harilikel inimestel on esimesel hetkel raske harjuda teie mõttekäiguga. Selle eest ei saa neid karistada. Oiglus nõuab, et oleksite suuremeelne puhtinimlike nõrkuste puhul, kui neid esineb teie usaldust pälvinud isikutel, kelle üle te hiljem niikuinii vastavalt nende tegudele kohut mõistate.

Antud juhul te ju teate, et teie augustikäskkiri täideti kõrvalekaldumatult. Minu, von Bocki või Guderiani hetkelised kõhklused ei avaldanud meie konkreetsetele sammudele mingit mõju.»

Halder tõi selle pika tiraadi kuuldavale sugereerivalt ning suure hingeduga. Hirm äratas kalgis ja ratsionalistlikus kindralis näitlejavõimed.

Ja ta saavutas võidu. Hitler tegi üleolevalt-armuliku käeliigutuse, pööras selja ja hakkas mööda tuba kõndima.

Kas tõesti laskis see oma üliinimlikesse võimetesse uskuv maniakk end peibutada truualamlikust jutust või mõtles ta lihtsalt, et enne otsustavat rünnakut Moskva pole kasulik ära põlata Halderi-suguseid kogenud staabiohvitseri, ja lükkas tema saatuse otsustamise edasi? ...

Oli, kuidas oli, aga väliselt paistis Hitler rahunevat. Veidi kabinetis edasi-tagasi käinud, jäi füürer kirjutuslaua juurde seisma ja küsis järsult:

«Tähendab, teie olete Warlimonti ettepaneku poolt?»

«Jah,» vastas Halder, mõistes, et Hitler on oma otsuse juba teinud, «ning ma tahaksin teile, minu füürer, ette kanda, miks nimelt. Loobudes asjatutest katsetest Peterburgi otsekohe tormijooksuga vallutada, säästame kümnete tuhandete Saksa sõdurite elu. Blokaad ja nälg, mis linnas kahtlemata algab, ning lisaks meie suurtükituli sunnivad Peterburgi varem või hiljem kapituleeruma. Ma ei räägigi sellest, et kui linna kaitsjate moraalne ja füüsiline jõud on lõplikult murtud, võib von Leeb formaalset kapitulatsiooni ära ootamata kergesti vallutada kindlustused, mida venelased täna nii meelega heitlikult kaitsevad. Ja lõpuks kõige tähtsam. Kui Peterburg ka enne Moskva langemist ei kapituleeru, siis pärast pealinna vallutamist sünnib see iseenesest: sõja saatuse on ju sel juhul sisuliselt otsustatud.»

Hitler kuulas Halderit vaikides ja tähelepanelikult.

Lõpuks sõnas ta vaevalt kuuldavalt:

«Hästi. Olen nõus.» Ja hüüdis siis järsku pead tõstes, mingi sisemise impulsi mõjul: «Peterburgilt ei tohi mingit kapituleerumisetpanekut vastu võtta! Ei Moskvast ega Peterburgilt! Nende linnade elanikkond peab kandma karistust Saksa sõdurite eest, kes selle neetud Venemaa pinnal oma elu on andnud! Valge lipp!» puh-

kes ta haukuvalt naerma. «Ei, see oleks liiga odav hind!»

Hitler läks oma tugitooli juurde, pani frentši selga ja nõõpis selle hoolikalt kinni. Triiksärgi ja kaelasidemeta näis frentš pentsik: kaelusest paistis paljas ihu.

«Nüüd aga formuleerin Peterburgi probleemisse edasise suhtumise printsiibid,» ütles Hitler aeglaselt. «Nende alusel koostage direktiiv. Kirjutage, Halder!»

Kindral vaatas nõutult ringi. Tal ei olnud paberit kaasas.

«Mis te veel ootate! Kirjutage!» kordas Hitler, haaras laualt suure märkmiku ja pliiatsi ning ulatas järsult Halderile.

Endiselt seistes tegi Halder märkmiku lahti ja tõstis, kogu kehaga ettepoole kaldudes, pliiatsi valmisolevalt puhta paberilehe kohale, demonstreerides kogu oma olekuga kuulekust.

«Pealkiri: «Peterburgi tulevik»,» hakkas Hitler dikteerima. «Esimeseks. Olen otsustanud Peterburgi maailma-kaardilt kustutada.» Ta tegi käega raiuva liigutuse. «Pärast seda, kui Nõukogude Venemaa sõja kaotab, pole selle suurlinna olemasolu enam millegagi põhjendatud. Ka soomlased teatasid meile, et pole Peterburgi olemasolust huvitatud... Teiseks. Olen teadlik sõjalaevastiku palvetest säilitada sadamad ja rannakindlustused, kuid neid palveid pole võimalik rahuldada, sest see käiks risti vastu meie peajoonele Peterburgi suhtes. Kolmandaks...»

Halderile pilku heitmata ning jälgimata, kas kindral jõuab üles kirjutada, lõpetas Hitler pidulikult ja ähvardavalt, valju häälega, nagu pöörduks nähtamatute rahvahulkade poole:

«Käsin: lämmatada Peterburg blokaadirõngas, teha see linn suurtükitule ja lakkamatute pommirünnakutega maatasal!»

Halderile näis, nagu poleks füürer täie mõistuse juures: Hitler vaatas põletikuliste silmadega liikumatult tühjusesse...

Lõpuks ta otsekui ärkas, vaatas Halderit juba normaalse inimese pilguga ja lisas:

«Kui venelased hakkavad armu paluma ja teevad kapituleerumisetpaneku, tuleb see kategooriliselt tagasi lükata. Kõik! Võite minna.»

Kindral rebis täiskirjutatud lehe välja, pani märkimiku ja pliatsi lauale, ajas end silmapilkselt sirgu, tõstis tervituseks parema käe, pöördus järsult ümber ning suundus ukse poole.

«Pidage,» hüüdis Hitler talle järele, «lisage sinna juurde, et ka Moskva kapitulatsiooni ei tohi mingil tingimusel vastu võtta!»

...Jõudnud värske õhu kätte, toetas Halder jõuetult selja vastu suure tamme tüve.

Ta tundis, et tal ei leemenda mitte ainult nägu, vaid et kogu ta keha katab vastik kleepuv higi. Kindral nõõpis mundrikuue kaeluse lahti ja laskis külmal tuulel rinda paitada. Siis heitis ta pilgu käekella helendavale numbrilauale. Kümme minutit puudus viiest.

Hakkas koitma — pimedusest kerkisid pikkamisi nähtavale kõrged vaatlustornid kuulipildujatega ja sihte täis aetud mets...

Halder võttis taskurätiku, pühkis nägu ja kaela, nõõpis mundrikuue uuesti kinni ja tõmbas sirgu ning läks siis raskel, roidunud sammul oma punkri poole.

XV

Oma kabinetis istudes luges von Leeb kirja, mille hommikul oli lennupostiga saanud Gatšinast, kindral Küchleri staabist.

Kiri oli ooberstleitnant Danwitzilt.

Härra kindralfeldmarssall

Tund aega tagasi kutsuti mind staapi, kus sain korralduse valmistada oma väeosa ette teisele rindele minekuks. Meile loeti ette Teie käskkiri, milles Te, viidates füüreri tahtele, teete ülesandeks alustada vägede ümberpaigutamist hiljemalt kaheksa tunni pärast, käesoleva käskkirja teatavaks tegemisest alates.

Mõistan, et mul pole õigust hakata pärima põhjusi, mis sundisid kõrgemat väejuhatust niisugust otsust tegema.

Kuna väeosa, mille koosseisus mul on au teenida, on samuti ümberpaigutamisele kuuluvate hulgas, julgen pöörduda Teie poole alandliku palvega lubada mul jääda siia, Teie käsutuses olevatesse vägedesse. Viimas-

tel päevadel on meie rindelõigus paiknevad väeüksused vaenlase ägedate vasturünnakute tõttu kandnud märgatavaid kaotusi eriti juhtiva koosseisu osas. Ei ole vajadust rõhutada, et olen nõus asuma ükskõik millisele kohale, kompanii juhtimine kaasa arvatud, sest pean oma kohuseks võidelda siin lõpliku võiduni, millest, olen veendunud, lahutab meid vaid paar päeva.

Ma ei kahtle, et minu palve oleks võinud kergesti rahuldada ka korpuse või armee juhtkond, aga et minu ülemused, härra kindralfeldmarssal, on teadlikud Teie osast minu saatuses, ei pea nad võimalikuks teha vastavat otsust Teie nõusolekuta.

Üksnes sel põhjusel julgen kindralooberst Küchleri loal Teid tülitada.

Ooberstleitnant Arnim Danwitz

Raporti kaks korda läbi lugenud, vajus von Leeb mõttesse.

Täna jõudis lõpule viimane neljast talle füüreri poolt lisaks lubatud päevast. Eile oli ta peakorterilt saanud käsu alustada 41. korpuse ja 36. motoriseeritud diviisi ümberpaiskamist Keskrindele...

Niisiis, tema saatus oli ilmselt otsustatud. Seda, mis oli juhtunud, Hitler talle ei andesta. Keegi peab kandma vastutust selle eest, et Peterburg pole ikka veel alistatud. Ja loomulikult on see patuoinas just tema, von Leeb.

Feldmarssal astus avatud akna juurde. Teda rõhus linnatänavatel valitsev vaikus. See sundis teda mõtlema oma vägede jõuetusele.

«Kuidas see kõik ometi juhtus?» esitas von Leeb endale ikka ja jälle piinava küsimuse.

Ta tegi paar sammu kogu põrandat katval paksul vaibal ja peatus seinakaardi juures. 18. ja 16. armee eesliin kulges metslooma avatud lõugu meenutavast Soome lahest poolkaares lõunasse Jam-Ižorani ja sealt kirdeesse — Laadoga järveni.

Teine rindejoon väänles läänest Peterhofini — siin olidki 18. armee väeosad Soome lahe kaldal ära lõiganud Nõukogude 8. armee.

«Kuidas saab seda kaotuseks nimetada? Kes julgeb kaardile vaadates öelda niisuguse sõna?» hüüdis von Leeb mõttes. «Kas ei ole minu väed endiselt paari kilo-

meetri kaugusel Putilovi tehasest, mis asub juba linna piires? Kas ei järeldu luureandmetest, et venelased peavad läbimurret tehase piirkonda möödapääsmatuks — miks nad seal muidu barrikaade ehitavad? Kas ei lahuta minu tanke Peterburgi Moskva prospektist üksainus neetud Pulkovo kõrgendik? Kas on venelastel minu vägesid vallutatud positsioonidelt nimetamisväärselt tagasi paisata või kusagil blokaadirõngast läbi murda õnnestunud? Nii et milles siis seisneb minu kaotus, milles ometi? Mul tarvitseb teha üksainus jõupingutus, see kõige viimane, ja oletatav kaotus muutub silmapilkselt võiduks! Üksainus jõupingutus — ja minu au ning tulevik on päästetud!»

Need mõtted ärritasid von Leebi. «Mõnede väeosade lahkumine polegi nii hirmus,» veenis ta ennast. «Viimaseks jõupingutuseks pole mulle kõiki väeosi tarviski. «Kõikjal pole kunagi võimalik ühetaoliselt tugev olla,» oli omal ajal öelnud Clausewitz. On tarvis kontsentreerida tanki- ning motoriseeritud üksustest koosnevad löögijõud teatavatesse otsustavatesse lõikudesse. Guderian võis ju endale lubada sügavaid tankiläbimurdeid, millal ta, hoolimata oma tagalast ning ignoreerides ohtu tiibadele, paiskas tankid ja motoriseeritud jalaväe ette. Miks ei või siis mina kasutada seda taktikat siin, seda enam, et mõne kilomeetri sügavune läbimurre tähendaks minu vägede astumist Peterburgi tänavatele!»

Von Leeb ei mõelnud enam sellele, miks siisugune läbimurre tal seni õnnestunud pole. Nagu malemängija, kellel on veel palju nuppe alles, kuid kes on jäänud ajahätta ja teab, et iga hetk võib malekellal langeda saatustlik lipuke, otsis von Leeb meeleheitlikult seda ainsat õiget käiku, mis talle võidu pidi tooma. Ja mida kauem ta mõtles, seda kindlamalt tuli ta järeldusele, et peab kuidagi muutma taktikat, sest venelased on väljakujunenud situatsiooniga juba kohanenud ning mõistes, et vaenlane on seadnud endale eesmärgiks hõivata lõunas Pulkovo kõrgendikud, läänes aga murda Uritski ja Strelna suunast läbi Putilovi tehase, koondanud kõik oma põhijõud nende löökide tagasitõrjumiseks.

Von Leebi peeti Saksamaa üheks kogenumaks väejuhiks. Ta oli noorpõlvest peale sõjaasjandusele pühendunud ja Esimesest maailmasõjast juba vanema ohvitserina osa võtnud. Oli läbi lugenud sadu raamatuid ning

teadis peast kõiki ajalukku läinud väejuhtide tähtsamaid sõjakäike, alates Makedoonia Aleksandrist ja lõpetades noorema Moltkega, ja kõiki suuremaid heitlusi Thermopylai ja Cannae lahingust alates ning Verduni lahinguga lõpetades.

Enesestmõistetavalt pidas ta võimet vaenlase kavatsusi läbi näha üheks väejuhi peamiseks väärtuseks.

Sellest hoolimata oli von Leebi iseloomus ja mõtte-laadis, ning see polnud omane mitte ainult temale, vaid kõigile fašistliku Saksamaa kindralitele, midagi niisugust, mis praktiliselt halvas seda nende endi poolt teoreetiliselt nii kõrgelt hinnatud omadust.

Kasvanud üles preisi kõrkust kultiveerivas junkurlikus õhkkonnas, mida veelgi olid süvendanud Saksamaa välkkiired relvavõidud Läänes, ei pidanud von Leeb pärast esimesi, näiliselt otsustavaid võite Saksa—Nõukogude rindel enam vajalikukski murda pead Nõukogude väejuhtide operatiivplaanide lahtimõtestamise kallal.

Kas on üldse vajadust tungida siisuguste — nagu von Leeb veendunud oli — ainult komissaride-hirmust ajendatud inimeste mõtetesse? Kas tarvitseb vaevata end Nõukogude kindralite plaanide mõistatamisega, kui sõja käiku ei määra mitte nemad, vaid kõigil rinnetel peale tungivad Saksa väed?

Von Leebi ettekujutused Nõukogude riigist ja nõukogude inimestest piirdusid paari-kolme kesise dogmaga. See hallipäine feldmarssal ei teadnud Nõukogude tegelikkusest sugugi rohkem, kui tsivilisatsioonist puutumata metslane kaasaegsest teadusest ja tehnikast.

Kuid metslasest erines von Leeb enesekindluse poolest. Veendunud, et venelased on rassiliselt alaväärtuslikud, rääkimata Nõukogude Liidu teistest rahvastest, keda ta tundis ühise nimetaja all «asiaadid» või «mongolid», ning sisimas kindel, et neid hoiavad ohjes vaid bolševikud, komissarid ja tšekaa, arvas von Leeb, et teab Nõukogude Liidust nii palju kui tarvis.

Seepärast sattuski ta alati ummikusse, kui püüdis taibata põhjusi, mis sunnivad Nõukogude vägesid jätkama tema meelest mõttetut vastupanu. «Miks ei löö Vene sõdurid oma komissare maha? Miks ei puhke sissepiiratud Peterburgis ülestõus?» Neile küsimustele ei suutnud von Leeb vastust leida.

Kuid täna ta end enam viljatute mõtetega ei vaevanud. Kogu tema tähelepanu oli koondatud ühele: tuli leida kõik, mis vaenlast ootamatult tabaks.

«Tarvis on ühtainust sammu, ühtainust jõupingutust, ühtainust hästi läbimõeldud, otsustavat operatsiooni, ja ma vallutan selle neetud linnal!» püüdis von Leeb ennast veenda.

Ning pikkamisi hakkas uue operatsiooni plaan ilmet võtma.

See operatsioon pidi koosnema kahest etapist. Alustada tuli järjekordsest rünnakust Pulkovo peamisele kõrgendikule, et Nõukogude kindralitele jääks mulje, nagu püüaksid sakslased hõivata kõrgendikku endiselt otserünnakuga. Ent just sel hetkel, kui venelastele näib, et nad on sellegi rünnaku tagasi tõrjunud, tuleb võtta tarvitusele suitsukate ning selle varjus minna kõrgendikust mööda lääne poolt, Finskoje Koirovo juurest, ja enne kui vaenlane ennast koguda jõuab, anda hoop Moskva prospekti suunas, haarata enda kätte ringraudtee ning tungida linna lõunast. Mitte edelast, kust neid ootab Žukov, vaid lõunast! Sel kombel osutub Pulkovo kõrgendik äralõigatuks ja selle kaitseks koondatud Nõukogude väed ei saa võtta osa tänavalahinguist.

Samaaegselt tuleb paisata tankid Peterhofi alla. See annab võimaluse laiendada platsdarmi lahe kaldal ja sunnib vaenlast hoidma tunduva osa oma vägedest Putilovi tehase lähikonnas.

Et aga venelasi enne operatsiooni algust demoraliseerida, tuleb paar tundi enne rünnakut Pulkovo kõrgendikule toime panna «hirmutamise aktsioon»: suunata linnale suurtükitali ning samal ajal pommitada seda vahetpidamata õhust.

Von Leeb tundis, kuidas ta kogu kehast närviliselt värisema hakkas. Ta oli juba ette veendunud, et operatsiooni kroonib kauaoodatud edu. Ta kujutles, milline paanika tekib venelaste leeris, kui nad taipavad, et on ära lõigatud. Siis saab nad kõrgendikult juba kerge vaevaga välja lüüa ning sinna suurtükipatareid üles seada.

«Välja lüüa!» ütles von Leeb valju häälega ja võidutsevalt, viipas käega ja märkas alles siis, et hoiab ikka veel sõrmede vahel paberilehti Danwitzi raportiga.

Ta laskis pilgu masinal trükitud ridadest veel kord üle käia. Tähelepanu kõitsid kaks rida: «... lõpliku või-

duni, millest, olen veendunud, lahutab meid vaid paar päeva.»

Von Leeb haaras laualt punase pliiatsi, kriipsutas need sõnad alla ja kirjutas siis hoogsalt põiki üle lehe: «Kindralooberst Kücklerile. Palve rahuldada.»

Vajutanud kellanupule, kutsus ta välja adjutandi:

«Paluge kolmekümne minuti pärast operatiivnõupidamisele staabiülem ja väeliikide komandörid.»

Kell viis hommikul algasid õhurünnakud Leningradile. Samal hetkel saatsid Voronja mäel ja Kolpino ning Otradnõi rajoonis paiknevad suurtükipatareid ka esimesed mürsud linna elamukvartalite pihta.

Alustades seda peaaegu kõige kohutavamat kombineeritud suurtükiväe- ning õhurünnakut, oli von Leeb kindel, et tal õnnestub lõpuks külvata paanikat linna elanikkonna hulgas ning sundida Smolnõid kontsentreerima kõik oma jõupingutused tulekahjude kustutamisele ja rusude all hukkuvate inimeste päästmisele, tõmmates sellega Nõukogude väejuhatuse tähelepanu ära Pulkovo kõrgendikult, mille ründamine oli feldmarssali poolt määratud keskpäevaks, kella kaheteistkümneks.

Maalides endale vaimusilmas pildi Leningradi kaitse juhtide olukorrast, oli von Leebil õigus vaid ühes: nad kõik said aru, et Lenini linnale on saabunud väga raskeks päevaks ja et vaenlane valmistub otsustavaks rünnakuks.

Veel seitsmeteistkümnendal septembril, kui linna lõuna- ja edelaservas kiiresti uusi barrikaade ehitati, Kirovi, Moskva, Volodarski ja Lenini rajooni parteikomitee sekretäride juhtivad kolmikud aga said täiendava koguse lõhkeainet tehaste mineerimiseks, kirjutasid Žukov ja Ždanov alla rinde vägedele määratud karmile käskkirjale, mille oli dikteerinud linna piiramisseisund.

Rinne kulges nüüd piki Uritski—Pulkovo—Jam-Ižora liini. Teine kaitsevöönd loodi linna ümbritseva ringraudtee valli taha. Vasakul tiival — Neeva kaldal — lõppes see tugeva kindlustuste sõlmega Petroslavjanka rajoonis. Kolmas kaitsevöönd rajati aga Kirovi tehase, Nõukogude Maja ja lihakombinaadi lähistel.

Piirkond põhja pool Pulkovot oli jagatud sektoriteks

ja igäühes neist oli mitu tugipunkti. Juhul kui vaenlasel oleks õnnestunud üle kõrgendike läbi murda, pidid neid positsioone kaitsema Leningradi garnisoni võitlejad ja spetsiaalsed töölistest moodustatud üksused — praktiliselt Leningradi kogu täiskasvanud meessoost elanikkond.

Varsti pärast seda, kui sakslased alustasid linna pommitamist ja tulistamist, läksid Žukov ja Ždanov Smolnõi pommivarjendisse, mis niisugustel juhtudel tegelikult kujunes rindejuhataja komandopunktiks.

Ždanov ilmselt närvis: pommirünnak oli sassi ajanud tema plaanid — ta oli kavatsenud sõita Kirovi tehasesse, käia tsehhides, vestelda töölistega, kontrollida kindlustuste ehitamist.

Kõigil Leningradile rasketel aegadel olid linna parteiorganisatsiooni juhid toetunud eeskätt Kirovi tehases töötavatele kommunistidele. Selle tehase ajalugu oli tihedalt seotud esimeste streikidega Venemaal, Lenini tegevusega Peterburis, 1905. aasta revolutsiooniga, Talvepalee vallutamise, Judenitši ja teiste valgekaartlike kindralite purustamisega, Kodusõja-järgse ülesehitusega, võitlusega Zinovjevi ja Trotski opositsiooni vastu, esimeste viisaastakutega...

Viimast korda oli Ždanov tehases käinud kuu aega tagasi. Ja nüüd, kui sakslased olid tehasest nelja kilomeetri kaugusel, võttis ta uuesti nõuks sinna sõita, et isiklikult hinnata olukorda.

Kuid Žukov oli sellele kategooriliselt vastu: niisuguse pommirahe all sinna sõita — see oli liiga suur oht. Pealegi tahtis rindejuhataja, kes murdis pead, mida tähendab nii äge suurtükituli ja õhurünnak ning kas ei peitu selle taga vaenlase mingid kaugeleulatuvad kavatsused, et Ždanov oleks sel ajal siin, tema kõrval, rinde komandopunktis.

Alla jõudnud, läksid nad Žukovi kabinetti. Rindejuhataja istus laua taha, Ždanov hakkas tillukeses toas edasi-tagasi käima.

«Niisugust marutuld pole veel olnud... Sakslastel on midagi plaanis, Georgi Konstantinovitš,» ütles ta erutatult.

Žukov ei vastanud, olgugi et mõtles sama.

Tema ees laual lebas Leningradi oblasti kaart, millele olid kantud Nõukogude ja vaenlase vägede positsioonid. Žukov ei pööranud sellelt pilku.

Ždanov astus seinal rippuva Nõukogude Liidu kaardi juurde, vaatas kõverat rindejoont, nagu uuriks seda esimest korda, ja istus siis laua taha, Žukovi kõrvale.

Rindejuhataja ei näidanud välja, et märkab Ždanovi erutust, kuid võttis siiski pihku ühe telefonitoru:

«Siin Žukov. Kandke olukorrast ette.»

Tema kõrval istuv Ždanov kuulis hästi, mida Žukovile vastati: linna tulistatakse ägedamini kui kunagi varem, sakslased võtavad sihikule kord ühe, kord teise elamurajooni, püüdes luua muljet, et kogu linn on üheaegselt suurtükitule all. Linna kohal on pidevalt kuni nelikümmend vaenlase lennukit.

«Selge...» ütles Žukov lõpuni kuulamata ja võttis telefoni kaudu otseühenduse Balti laevastiku komandopunktiga:

«Kutsuge Tributs... Siin Žukov...»

Mõne hetke pärast kostis admiralil hääl.

«Siin Žukov,» kordas rindejuhataja. «Tahan teada, kas Kroonlinn ja kogu laevastiku suurtükivägi on lõppude lõpuks suuteline nende huligaanide tuld maha suruma!»

Admiral kandis ette, et laevastiku kogu suurtükivägi — rannapatartid ja laevasuurtükid — annavad vahetpidamata tuld linna tulistavate patartide pihta, kuid sakslaste lennukid pommitavad ka laevu. Tuleb endidki nende eest kaitsta.

«Aga kas teie siis arvasite, et fritsud lasevad teil tulistada nagu polügoonil?» ütles Žukov teravalt. «Koon-dage oma tuli rohkem Voronja mäele ja Otradnõi rajooni, seal asuvad vaenlase kaugelaskepatartid. Annan teile nende kõri kinnitoppimiseks pool tundi.»

Ta pani toru hargile.

«Vahest helistame ka Novikovile?» arvas Ždanov.

«Pole vajadust,» vastas Žukov õlgu kehitades. «Kõik hävitajad on juba niikuinii väljas. Lennuvägi teeb, mis tema võimuses. Ka Tributsile poleks tarvis olnud helistada. Ta teab niigi, kuidas ja missuguseid rajooni tulistada. Helistasin ainult teie rahustamiseks.»

«Tähendab, peame istuma, käed rüpes, ja ootama?» küsis Ždanov ärritatult.

«Andrei Aleksandrovitš!» vastas Žukov. «Meie kahekesi pole praegu suutelised seal ülal midagi muutma. Kõik, absoluutselt kõik, ka tehaste töölised, teevad seda, mis vaja. Neid tagant kihutada oleks mõttetu. Pommi-rahe all siia-sinna sõita — samuti. Me ei tohi komandopunktist lahkuda.»

Ždanov oli ka ise tsentralismi pooldaja ega olnud kiitnud heaks rahutu Vorosilovi juhtimismeetodeid. Ta mõistis, et Žukovil on õigus.

Samas ei andnud Ždanovile aga rahu teadmise, et üleval varisevad mürinal kokku majad, mattes rusude alla sadu inimesi.

«Olen teiega nõus, Georgi Konstantinovitš,» ütles ta juba pehmemalt. «Komandopunkt on komandopunkt. Kuid sellele vaatamata tahan teada, mida kavatsete ette võtta.»

«Istuda ning mõtelda,» vastas Žukov lühidalt.

Ždanov läitis tiku, pani suitsu ette ja heitis Žukovile küsiiva pilgu.

Rindejuhataja nõjatuse vastu tooli seljatuge ja lausus Ždanovi poole vaatamata, rohkem nagu endamisi:

«Mida see kõik õmeti peaks tähendama?»

«Millest te räägite?» küsis Ždanov tähelepanelikult.

«Eks ikka sellest samast, Andrei Aleksandrovitš, ikka sellest samast. Tahan selgusele jõuda, mida sakslased seal plaanitsevad.»

«Linna rünnata! Tänavalle tungida! Seda nad tahavad!» vastas Ždanov närviliselt. «Meie aga istume siin ja...»

«Andrei Aleksandrovitš,» ei lasknud Žukov tal lauset lõpetada. «See, et sakslased linna tungida tahavad, on elementaarne. Kuid milliste jõududega? Ja kust? Need on probleemid, mille kallal tuleb pead murda. Nimelt meie peame seda tegema! Oleme kohustatud paljastama vaenlase konkreetseid plaanid. Kõik inimesed seal ülal teevad, mis tarvis. Igaühel on oma koht. Meie kohus aga on praegu päevavalgele tuua vaenlase salajased plaanid.»

«Georgi Konstantinovitš,» sõnas Ždanov, «kui ehk küsiks veel kord staabist, milline on olukord? Võime asjatult kaotada kallist aega.»

Ta tõusis ja hakkas jälle kabinetis ringi kõndima.

«Kui juhtub midagi uut, kantakse mulle sellest ette,»

vastas Žukov rahulikult. «Istuge, Andrei Aleksandrovitš, palun teid.»

Ždanov võttis vastumeelselt istet.

«Praegu on väga tähtis teada, kas von Leeb kavatses linna rünnata olemasolevate vägedega või on Hitler talle täiendust saatnud,» lausus rindejuhataja. «Mis teie arvate?»

Ždanov kehtas õlgu:

«Ei oska kohvipaksu pealt ennustada. Luure pole toonud mingisuguseid andmeid uute väeosade liikumisest vaenlase poolel.»

«Seda, mis luure räägib, tean isegi. Kuid luurajad võisid selle esiteks ka maha magada. Teiseks võib Hitler alustada vägede ümberpaigutamist just nüüd, kui linna maruliselt tulistatakse.»

«Miks te arvate, et Hitler nõnda toimib?» küsis Ždanov valvsalt.

«Katsun end asetada tema kohale,» vastas Žukov kalgi muigega. «Juba üle kahe nädala püüab von Leeb tungida linna. Kargab nagu vihane peni vastu aeda ja kukub tagasi. Ma ei usu, et Hitler seda kaua kannatab! Leningradi on talle praegu hädasti tarvis, kohe nii väga!» Žukov tõmbas peoga üle kaela. «Sakslased on juba kogu maailmale pasundanud, et linn lamab nende jalge ees. Mis siis Hitleril nüüd üle jääb, kui von Leeb olemasolevate vägedega Leningradi siiski vallutada ei suuda? Anda järjekordne käskkiri? Olen kindel, et Hitler on kõik käskkirjade variandid juba ära proovinud. Küsin veel kord: mida peaks Hitler loogiliselt tegema?»

Ja Žukov suunas tähelepanelikult kuulavale Ždanovile küsiiva pilgu.

«Te juba vastasite sellele küsimusele,» ütles Ždanov. «Kui ma õigesti aru sain, olete kindel, et Hitler saadab Leningradi alla lisavägesid.»

«Kas teie pole sellega nõus?» küsis Žukov kulmu kortsutades. «Mõelge nüüd ise: Leningradi vallutamisest loobuda Hitler ei või, see on fakt. Rahulikult pealt vaadata, kuidas me von Leebi rünnakud üksteise järel tagasi tõrjume, ta samuti ei hakka, selles olen kindel. Hitler ei saa jätta arvestamata ajafaktorit...»

«Just nimelt...» sõnas Ždanov mõtlikult. Jälle astus ta seinal rippuva kaardi juurde ja uuris seda keskendunult.

«Georgi Konstantinovitš,» ütles ta siis, «mulle tundub, et teil on õigus peaaegu kõiges. Nii selles, et Leningrad on Hitlerile strateegiline probleem, ent ühtlasi ka presitižiküsimus. Samuti selles, et sakslased püüavad linna iga hinna eest vallutada. Kuid kas Hitler annab von Leebile selleks uusi, tähelepanuväärseid väeüksusi? Kahtlen.»

«Üks tuleneb teisest,» sõnas Žukov kannatamatult. «Kas te siis arvate, et Hitler piirdub järjekordse peapesu andmisega von Leebile? Olen kindel, et ta on feldmarssalilt niikuinii juba seitse nahka võtnud. Ei, peapesudega lahinguid ei võideta! Kui Hitler veendub, et von Leeb pole olemasolevate vägedega suuteline linna vallutama, siis...»

«Ja ikkagi ma kahtlen,» ütles Ždanov, laskmata Žukovil lõpetada. «Te rääkisite ajafaktorist! Jah, kõik tähtajad, mis Hitler Leningradi vallutamiseks on andnud, on ammu möödas. Kuid seesama ajafaktor dikteerib praegu sakslastele, et nad peavad viivitamata alustama otsustavat pealetungi Moskvale. Ees ootab ju talv! Niisugune on olukord puhtsõjalisest küljest. Kuid on veel teinegi, mitte väiksema tähtsusega aspekt, nimelt poliitiline. Sellest, kas sakslastel õnnestub vallutada Moskva, sõltub palju. Satelliitriikide käitumine. Türgi edasine positsioon. Ameerika sõjaline abi. Teiste sõnadega: Hitleril on Moskvat tarvis iga hinna eest. Kui aga asjad nii on, vaevalt saab siis Hitler saata siia teistelt rindelõikudelt kuigi tähelepanuväärseid kontingente.»

«Mnjaa, kõlab üpris loogiliselt,» venitas Žukov. «Kuid te ei arvestanud ikkagi, et Saksa sõjaväe praeguse tehnilise varustatuse juures — neil on ju küllaldaselt vahendeid vägede transportimiseks — võib üsna suuri väeosi suhteliselt lühikese ajaga ühest kohast teise paistata. Hitler on loomult avantürist ja võib kaaluda nii: paiskan väed Leningradi alla, vallutan linna ja paigutan väed siis uuesti tagasi Keskriindele...»

«Ei tea,» sõnas Ždanov pead vängutades, «teie olete sõjaväelane ja teate muidugi minust paremini, kuidas niisuguseid operatsioone planeeritakse. Ja ikkagi kaldun arvama, et Hitler pole nii rumal, et ei mõistaks, et kui sakslastel õnnestubki linna tungida, hakkame kaitsma iga tänavat, iga maja. Tankid on hiiglasuures linnas tänavalahinguteks ebasobivad. Järelikult peab Hitler

arvestama eeskätt elavjõudu. Kogu oma avantürismi juures saab ta ometi aru, et lahingud Leningradi pärast pole mingi väike sõjaline jalutuskäik. Seda võis ta arvata kolme kuu eest, ja isegi kuu aega või kaks nädalat tagasi. Kuid täna... Ei, Hitler ei sõanda vägesid Moskva alt siia tuua, olen selles veendunud, Georgi Konstantinovitš!»

Mõne hetke valitses vaikus. Siis ütles Žukov:

«Mis siis ikka, väga võimalik, et teil on tõepoolest õigus. Seda enam, et Kindralstaabi Luurevalitsuse andmeil paiskab Hitler Keskriindele Rundstedti teise armee ja teise tankigrupi...»

Žukov tõusis ja astus samuti kaardi juurde.

«Arvan, et sakslased teevad katset murda Timošenko rinne läbi kusagil siin, Duhhovštšina, Roslavli ja Šostka lähedal, et läänes ja Brjanski rindel ning minu endise reservarmee lõigus Vjazma ja Brjanski rajoonis sisse piirata...» lausus ta mõtlikult. «Kuid praegu pole jutt sellest,» vahetas ta kõneainet. «Meie vastutame Leningradi saatuse eest ja peame selgeks saama vaenlase plaanid esmajoones just siin, meie rindel.»

Ta heitis pilgu Ždanovile, kes näoga kaardi poole seistes teda tähelepanelikult kuulas, ja lisas:

«Istume maha ja püüame kõige tähtsamal selgusele jõuda.»

Nad võtsid laua taga uuesti istet.

Üks avanes ja lävele ilmus rinde staabi luureosakonna ülem brigaadikomissar Jevstignejev.

«Seltsimees rindejuhataja! Saabus andmeid, mida pean vajalikuks kõige kiiremas korras teile isiklikult ette kanda...»

«Ära venita. Milles on asi?» küsis Žukov kulmu kortsutades.

«Üks meie luuregrupp, kes tegutseb Luuga rajoonis, teatas, et Leningradi poolt liiguvad Pihkva suunas Saksa motoriseeritud jalaväekolonnid. On märgatud ka tanke...»

«Mis?!» hüüatas Žukov. «Leningradi poolt?!» Ta tõusis ootamatusest isegi püsti. «Kas sa ka ise mõistad, mida räägid?!»

Ta laskus tagasi toolile ja ütles pärast hetkelist vaikust juba oma tavalise, vasturääkimist mittekannatava tooniga:

«Rumalus! Kaks võimalust: kas sinu luurajad valetavad, või on vaenlase agentuur neile need andmed soku-tanud.»

«Ei, seltsimees rindejuhataja,» väitis Jevstignejev aupaklikult, aga kindlalt, «oma inimesi ma tunnen. Seda, mida oma silmaga pole näinud, nad faktidena ei esita. Koostasin ka Kindralstaabile kiirraporti. Palun...»

Ta võttis mapist paberilehe ja ulatas selle Žukovile. Kindral luges paberi läbi, käkerdas peos kokku ja viskas nurka.

«Kas teil on pea otsas, brigaadikomissar?» prahvatas ta järsku. «Sakslased on iga hetk linna tungimas, teie aga rahustate sõjanõukogu ja Moskvat muinasjuttudega vaenlase lahkumisest! Vaadake, et te sellest kellelegi ei hinga! Minge nüüd! Ja kontrollige hästi inimesi, kes teile niisuguse informatsiooni kaela määrisid!»

Jevstignejev tegi vaikides määrustekohase pöörde ja väljus kabinetist.

«Kas olete täiesti veendunud, et Jevstignejevi andmed ei vääri tähelepanu?» küsis Ždanov.

«Möga... või provokatsioon!»

Ždanov heitis rindejuhatajale terava pilgu.

«Georgi Konstantinovitš,» ütles ta vaikselt, «kui te praegu rääkisite provokatsioonist, meenus mulle teie jutt sellest, kuidas seltsimees Stalin tookord juunis suhtus teatesse ülejooksikust. Mäletate?»

Žukov kehitas õlgu:

«Ma ei leia siin midagi ühist, Andrei Aleksandrovitš!» ütles ta ärritatult. «Jah, seltsimees Stalin tookord kahjuks ei uskunud... Ning... see halvas suurel määral meie valmisolekut vaenlase löögi vastuvõtmi-seks.»

Ta jäi vait, vahtides ainiti ühte punkti, ja Ždanov taipas, et mõtted viisid Žukovi tagasi mitte just kaugesse minevikku, sellesse sõjaeelsesesse päeva, millest nüüd oli möödunud mitu kuud verist heitlust...

«Jah, tookord nimetas seltsimees Stalin neid andmeid provokatsiooniks,» jätkas Žukov. «Nimelt provokatsiooniks,» kordas ta kibedalt ja heitis käega, nagu ajaks minevikuvarje eemale. «Praegu on hoopis midagi muud! Sakslased hakkavad iga hetk linna ründama! Loba mingist vägede lahkumisest võib meid ainult nõrgendada!»

«Nõus,» noogutas Ždanov, «kuid on ju veel üks asja-olu...»

«Missugune?» küsis Žukov valvsalt.

«Meie vastutame Leningradi kaitse eest. See on meie peamine ja püha kohus. Kuid... kuid Leningrad, Georgi Konstantinovitš, on vaid osake meie maast. Kui luurajate andmed mingist vägede liikumisest Pihkva suunas tõele vastavad, siis kinnitab see seda, et vaenlane koon-dab oma jõudu löögiks Moskvale. Kas meil on õigust seda Peakorterile kiiresti teatamata jätta?»

Žukov tõusis hoogsalt püsti, tegi paar sammu oma väikeses kabinetis, peatus siis laua taga istuva Ždanovi ees ja ütles kindlalt:

«Ükskõik missuguste tähtsate andmete varjamise eest võtan oma käega igapähele pea maha. Kuid Peakorterit ma segadusse viia ei saa. Kui Jevstignejev esitab veel üheainsagi asitõendi, anname teate viivitamata edasi. Seni aga... ei tohi mõelda vaenlase lahkumisele, vaid sellele, kuidas linna paremini kaitsta!»

Ta hakkas jälle nurgast nurka sammuma.

«Hitler peab tõepoolest idioot olema, kui ta väed tagasi tõmbab hetkel, millal need Leningradi lävel seisavad,» lausus ta muiates. «Aga... noh... kui see kõik tõele vastab, siis tuleb välja, et sakslased on ikka kõvasti ajahädas küll!...»

Ta pörutas erutatult peoga vastu lauda ja hüüdis:

«Siis on õigus nii teil kui ka minul! Von Leeb ei saa mingisugust abiväge, kuid teeb ilmselt meeletult katse päästa oma karjääri ja püüab veel kord linna tungida! Kuid mitte laial rindell! Selleks pole tal enam jõudu... Kiiluga! Manööverdades! Aga kus? Ma pean täpselt teadma, kus! Ta ei või ometi olla nii nürimeelne, et ründab Pulkovo kõrgendikku ikka ja jälle lõunast ning kipub Kirovi tehase juurde Soome lahe kaldalt, sealt, kust me teda just ootame! Pealegi on ta kandnud suuri kaotusi!... Ei, ta peab midagi välja nuputama, see von Leeb, ilmtingimata peab! Aga kus? Kust kavatseb ta meid seekord rünnata?»

«Vahest Uritski rajoonist või siis ikkagi lahe kaldalt?» arvas Ždanov.

Žukovi laup tõmbus kortsu. Viimase ööpäeva jooksul oli talle üha rohkem muret tegema hakanud Peterhofi—Strelna suund: jätkates Soome lahe kaldal äralõigatud

8. armee väeosade hekseldamist, olid sakslased eile hommikul vallutanud Peterhofi idaosa. Ida pool asuva Strelna olid nad anastanud juba varem.

Eile päeval olid Žukov ja Ždanov 8. armee sõjanõukogule saatnud telegrammi, nõudes sakslaste peatamist: «Kui teie armee laseb sakslased Peterhofi, purustab vaenlane meie Kroonlinna...»

Kuid telegramm ei andnud soovitud tulemusi. Sakslased jätkasid edasiliikumist Peterhofi keskuse suunas.

Samal õhtul oli rinde sõjanõukogu vastu võtnud otsuse vahetada välja 8. armee komandör ja sõjanõukogu liige.

Kuid siiski oli Žukov veendunud, et praegu pole sakslased veel suutelised andma Leningradile otsustavat hoopi lahe poolt. Sinna koondatud vägedest niisuguseks rünnakuks ei piisanud.

Ždanovile vastas ta aga mõtlikult:

«Võib olla, et ka sealt... Aga võib-olla ka mitte...»

Sel hetkel astus tuppa rinde staabiülem kindral Hozin.

«Seltsimees rindejuhataja,» ütles ta, «te palusite ette kanda, kui olukorras muudatusi tuleb. Vaenlane on lõpetanud linna keskuse pommitamise ja keskendanud kogu oma tule nüüd Moskva ja Kirovi rajoonile.»

«See on kõik?»

«Just nii, esialgu kõik.»

«Mis toimub lahe kaldal?» küsis Ždanov.

«Seal pole midagi uut, Andrei Aleksandrovitš.»

«Hea küll. Võite minna,» ütles Žukov, ja Hozin lahkus.

«Teie siis arvate, et Uritski suunast? Või-ma-lik...» lausus Žukov silphaaval. «Kuid von Leeb peaks teadma, et meiegi ootame rünnakut kõige rohkem just sealt ja koondame sinna põhijõud...»

Ta läks kiiresti kirjutuslaua juurde, vajutas kellanupule ning hüüdis lävele ilmunud adjutantidele:

«Kutsuge Fedjuninski telefoni juurde!»

Viivu pärast kandis adjutant ette, et 42. armee komandör on telefoni juures.

Žukov haaras toru:

«Kuidas sul praegu Pulkovo rajoonis olukord on?»

Tükk aega kuulas ta tähelepanelikult.

«Nii...» venitas ta lõpuks. «Ah et ootamatu vaikus... Mitte ei meeldi mulle niisugune vaikus... Pea

Pulkovot tähelepanelikult silmas! Kas abiväed jõudsid kohale? Ah, jätta oma kuradi kood! Praegu pole aega seda mõistukõnet arutada! Kui palju jalaväge ja tanke sa said?»

Kuulanud ära Fedjuninski vastuse, küsis:

«Kuidas sapööridel lood on, kas nad said eesliinil oma asjadega hakkama? Hea küll. Pea tiibu silmas, mõistad! Eriti Uritski-poolset... Ära pööra sealt pilku! Kui olukord vähegi muutub, kannad silmapilk ette. Minu poolt kõik.»

Ždanov ootas, et rindejuhataja ütleb, mida Fedjuninskilt oli kuulnud, kuid Žukov kummardus kaardi kohale.

Olgugi et Ždanov kui üks Leningradi kaitse juhte oli omandanud juba mõningaid sõjalisi kogemusi ja mõtles puhtsõjaliste kategooriatega, mitte ainult teoreetiliselt, vaid strateegia ja taktika tähtsust tundes ka praktiliselt, jäi ta eelkõige ikkagi poliitikategelaseks ja parteitöötajaks. Žukov oli aga väejuht, läbi ja lõhki sõjaväelane. Tal polnud tarvis sundida end mõtlema sõjaliste kategooriatega. Ta lihtsalt ei suutnud, ei osanud teisiti mõeldagi. Sõjategevuse kaart rääkis talle rohkem kui igasugused suusõnalised kirjeldused.

Praegugi kujutas ta üht niisugust kaarti vaadates suurepäraselt ette tegelikku jõudude paigutust lahingutegevuse piirkonnas. Nagu suur sõnameister, kes enne kirjutama asumist mõtleb läbi ja kujundab oma fantaasias kõik tulevase romaani tegelased ja kollisioonid, oskas ka Žukov kaarti vaadates taastada möödunud lahingu pilti, veel enam — näha ette eelseisvagi lahingu iseloomu, otsekui mängides mõne hetke jooksul läbi selle mitmesugused variandid, kord enese, seejärel aga vastase positsioonilt. Ta suutis teatavaks ajaks just nagu abstraheruda iseendast ja ümber kehastuda vaenlaseks, et seejärel uuesti omaenese positsioonilt vastase kavatsusi hinnata.

Lõpuks kiskus Žukov pilgu kaardilt lahti ja sõnas:

«Olen veendunud, et von Leeb püüab ringi minna!»

«Ringi... ümber mille?» ei saanud Ždanov aru.

«Ümber kõrgendiku, kõige tähtsama Pulkovo kõrgendiku, Andrei Aleksandrovitš!» hüüatas Žukov.

«Miks te seda arvate?»

«Seepärast et tal ei õnnestu seda kuidagi teisiti kätte

saada, olgugi et ründab juba teab mitmendat korda!» lausus Žukov valjusti ja Ždanovile paistis, et koguni rõõmsalt. «Vaadake!» Ja Žukov kummardus kaardi kohale ning näitas sõrmega: «Kaks suunda — see siin, piki Soome lahe kallast, ja teine, lõunast otse Pulkovo peale — on juba šabloonseks muutunud. Meie oleme harjunud vaenlast just seal tagasi tõrjuma. Ka järgnevateks tõrjelahinguteks valmistume just seal. Seda võtab von Leeb nüüd arvesse. Ja seepärast annab ta seekord Kuchlerile käsu rünnata meid, näete, siit, Finskoje Koirovo rajoonist, minna edelast ringi ümber Pulkovo kõrgendiku.»

«Jättes selle meie kätte?»

«Sakslased loodavad, et kui neil õnnestub linna tungida, siis kaotab Leningradist äralõigatud keskne kõrgendik kaitsesõlmena tähtsuse. Nii oli ju ka Gatšinaga. Kõik Kuchleri katsed hõivata Pulkovo kõrgendik otserünnakuga oleme tagasi löönud. Mis siis von Leebil muud üle jääb? Minna ringi ümber selle kõrgendiku! Mäletate: «Kui ei pääse uksest, siis roni aknast!»»

«Kas arvate, et tema plaan tõepoolest nii primitiivne on?»

«Noh, «vene pättidega» sõdides peab see saks ilmselt liigseks luksuseks hakata välja mõtlema midagi grandiooset. Tema arvates annab meil sedagi konti nährida. Ta on veendunud, et me pole suutelised tema taktikalist manöövrit läbi nägema, sest asume lõksus. Pealegi pole tal aega miskit erilist välja mõelda.»

Žukov vajutas uuesti kellanupule:

«Kutsuge Hozin!» käskis ta, niipea kui adjutant oli jõudnud lävele ilmuda.

Mõne sekundi pärast oli Hozin kohal.

«Tule siia, Mihhail Semjonovitš,» käskis Žukov ja kummardus kaardi kohale. «Anna Fedjuninskile viivitamata juhised vastulöögiks, kui sakslane ründab meid siit, Finskoje Koirovo rajoonist,» näitas ta sõrmega, «ja püüab ümber kõrgendiku ringi minna. Teiseks: võta ühendus Novikoviga ja hoiata, et kõige lähemas tulevikus võib see rajoon ägeda pommirünnaku objektiks saada. Kolmandaks. Teatad laevastiku staapi ja suur-tükiväele, et nad oleksid valmis avama tõkkesid Kis-kino ja Finskoje Koirovo lõigus. Said aru? Tegutse. Viie-

teistkümne minuti pärast kannad tulemustest ette. Olen üleval, oma kabinetis.»

«Te oletate, seltsimees rindejuhataja...» tahtis põhjalik ja aeglane Hozin midagi täpsustada, kuid Žukov katkestas teda kannatamatult:

«Tegutse! Aeg on kallid! Viieteistkümne minuti pärast kohtume ja arutame kõik läbi. Minel!»

Alles mõne minuti eest oli Žukov valjusti arutlenud, varjamata oma kõhklusid, kuid nüüd oli rindejuhataja nagu ümber sündinud: ta tegutses jälle järsult ja nõudlikult, olles absoluutselt kindel, et tal on õigus, talumata mingeid arupärimisi ja veel vähem vastuväiteid.

«Georgi Konstantinovitš, kas Fedjuninski teatas teile midagi niisugust, mis teie oletusi kinnitab?» küsis Ždanov, kui Hozin oli lahkunud.

«Ei, seal on kõik esialgu vaikne.»

«Miks te siis nii kaljukindlalt usute, et sakslased just nimelt ümber kõrgendiku ringi tahavad minna?»

«Tahavad minna küll, Andrei Aleksandrovitš,» ütles Žukov veendunult. «Von Leeb poleks von Leeb, kui ta seda ei teeks. Ma tunnen selle preislase mitme kilomeetri tagant ära. Lähen oma kabinetile!» lisas ta ust avades.

Ka Ždanov otsustas minna üles oma kabinetile, sest metronoomi rahulikust tiksumisest võis järeldada, et Smolnõi rajooni tulistamine on lõppenud.

Ta oli juba väljumas, kui helises telefon.

Ždanov taipas silmapilkselt, et tegemist oli Moskva otsetelefoniga.

Pärast seda kui blokaadirõngas Leningradi ümber sulgus, oli Laadoga järve põhja tõmmatud valitsuse otse-ühendustelefonikaabel ainsaks Leningradi Moskvaga ühendavaks liiniks.

Loomulikult eksisteeris ka teisi sidevahendeid, nagu samuti mööda järve põhja kulgev telegraafiliin. Kuid telegraafi teel edasiantud sõnad jäid ikkagi surnud tähtedeks paberiribal. Elavat häält võis kuulda ainult valitsuse telefonist.

Moskva oli leningradlastele nüüd üheaegselt väga lähedane ja kättesaamatult kaugel.

Lähedane seepärast, et ta kujutas endast kogu maa kaitsmise keskust ja sümboliseeris Nõukogude kodu-

maad, seda kõike, mille nimel miljonid nõukogude inimesed surmaheitlusesse olid läinud.

Samal ajal tundus aga, et geograafiliselt on Moskva ja Leningradi vahemaa kohutavalt suurenenud. Leningradlased olid harjunud, et Moskva oli kusagil siinsamas, lausa külje all. Rongis magama heites nägi leningradlane aknast Leningradi Moskva vaksali perrooni, hommikul aga leidis end juba Moskva Leningradi vaksalist. Kuid nüüd oli blokeeritud Leningradist raskem ja ohtlikum pealinna pääseda kui rahuajal Arktika jääväljadele...

Võimalus kuulda läbi telefoni Moskvast asuva inimese häält oli kättesaamatuks luksuseks muutunud sadadele tuhandetele leningradlastele. Ja kuigi Ždanov, kes Moskvaga rääkis mitu korda päevas, ennast nende hulka ei saanud arvata, kutsus valitsustelefoni helin temaski sellest ajast peale, mil linna ümber sulgus blokaadirõngas, iga kord esile seletamatu ärevuse ning rõõmsa erutuse.

Ta võttis toru kiiresti hargilt ja ütles oma nime.

«Kas sa oled juba Žukovi koha üle võtnud?» kostis telefonist hääl, mille Ždanov esimesest sõnast ära tundis.

Olles suurepäraselt tundma õppinud selle hääle iga intonatsioonivarjundit, sai Ždanov kohe aru, et Stalin naljatab, kuid vastas sellest hoolimata tõsiselt ning tagasihoidlikult:

«Žukov läks just praegu üles oma kabinetti, seltsimees Stalin. Ütlen kohe, et aparaat ümber lülitataks.»

«Pole tarvis. Kuidas rindel lood on? Eilne olukord on mulle teada. Mis täna uudist?»

«Erilisi muudatusi ei ole, kui mitte arvestada, et sakslased pommitavad ja tulistavad linna juba kaks tundi järjest.»

«Kas ohvreid on palju?»

«Täielikke andmeid praegu ei ole, õhurünnak pole veel lõppenud. Kuid ohvreid on muidugi palju. Mis puutub olukorda rindel, siis asub vaenlane esialgu endistel positsioonidel. Kuid Žukovi arvates võivad sakslased iga tund alustada uut rünnakut.»

«Nii arvab seltsimees Žukov. Aga mida mõtleb seltsimees Ždanov?»

«Kaldun arvama, et rindejuhatajal on õigus,» vastas

Ždanov pärast lühikest pausi. «See meeletu pommitamine ei ole juhuslik.»

«Nõnda...» sõnas Stalin. «Üks hetk. Võtan kohe teie rinde kaardi.»

Nüüd, mil polnud kuulda häält, kostis membraanist ühetasane undav toon nagu kõigi maailmaruumis möl-lavate tormide ärev kaja.

Ždanov kujutles, kuidas Stalin talle omasel kuuldamatul sammul kiirustamata astub pika kitsa laua juurde, võtab sealt vajaliku kaardi ning tuleb tagasi...

«Nõnda,» kostis jälle torust Stalini hääl, «ja millisest suunast Žukov sakslaste järjekordset rünnakut ootab?»

Ždanov sattus hetkeks segadusse, sest ei teadnud, kas Žukov ise oleks pidanud vajalikuks rääkida Stalinile oma oletustest. Kuid määravaks sai aastatepikkune harjumus rääkida sellele inimesele ainult tõtt, midagi varjamata.

«Žukov oletab, et vaenlane püüab seekord minna edela poolt ringi, ümber Pulkovo kõrgendiku.»

Stalin oli tükk aega vait, täpsustades ilmselt kaardil Ždanovi poolt nimetatud piirkonda. Seejärel aga ütles:

«Omal ajal püüdis Judenits seda kõrgendikku vallutada ja sinna oma suurtükiväge panna. Miks Žukov arvab, et von Leeb teisiti toimib?»

«Sellepärast, et sakslased on juba korduvalt püüdnud kõrgendikku otserünnakuga võtta, kuid see neil ei õnnestu, samuti nagu ei õnnestunud Judenitsil. Žukov ütleb, et tema püüaks von Leebi asemel ringi minna.»

«Meie õnneks ei ole Žukov von Leebi asemel,» vastas Stalin heasüdamliku irooniaga.

Seejärel küsis juba tavalisel, asjalikul toonil:

«Aga miks on Žukov ikkagi nii kindel, et sakslased ei tee uuesti katset seda kõrgendikku rünnata?»

«Ta arvab, et von Leeb peab kiirustama väenappuse ja piiratud ajalimiidi tõttu.»

«Nõnda. Ajalimiidi tõttu...» sõnas Stalin mõtlikult. «Jah, nüüd võtavad sakslased järjekorras ette meie linna, Moskva. Mis siis ikka, see on loogiline. Kas olete valmis selleks, kui sakslased kiiremini tegutsema hakkavad?»

«Me täidame oma kohuse, seltsimees Stalin.»

«Leningradlased täitsid juba oma kohuse — ajasid

nurja sakslaste suvise pealetungi Moskvale,» ütles Stalin tasa ja nii vahetu siirusega, nagu Ždanov oli teda kuulnud rääkimas vaid üksainus kord — 3. juuli raadiokõnes. «Nüüd palume teid teha kõik võimaliku ja... võimatu Piiteri enda käes hoidmiseks ja selleks, et edaspidigi siduda käsist ja jalust sakslaste armeegruppi «Nord». Me abistame teid ka tulevikus, kuidas suudame. Täna otsustas Peakorter paisata teie rindele 175. ründelennukite polgu. Kõige lähemal ajal lendab teie juurde kindralpolkovnik Voronov, ta aitab paremini organiseerida suurtükiväe linna kaitseks. Kulik sai korralduse igati aktiveerida 54. armee tegevust, et blokaadirõngast läbi murda. Ma tean,» muutus Stalini hää kumedamaks, «et sellest kõigest ei piisa. Kuid rohkem Peakorter praegu teha ei saa.»

«Me mõistame,» vastas Ždanov tasa.

«Meil on veel üks palve piiterlastele,» lisas Stalin. «Õigemini — Balti laevastiku meremeestele. Meieni on jõudnud esialgu küll veel kontrollimata andmed, et teie külje all, Strelnas, on kokku tulnud või kavatseb kokku tulla mingi jõuk, kes mõtleb endast kujutada kesk-komandantuuri või teiste sõnadega Venemaa valitsust.» Stalini hää muutus kalgiks, hakkas märgatavalt rohkem esile tulema gruusia aktsent. «Me ei tea, kellest see, vabandage väljendust, «valitsus» koosneb,» sõna «valitsus» häälendas Stalin eriti gruusiapäraselt, mistõttu see sarkastiliselt kõlas, «kas valgekaartlikest jätistest, kes sakslaste jalge vahelt püüavad Piiterisse pugeda, või mingisugustest teistest fašistide marionettidest. Igal juhul on kuulda, et nad kavatsevad pidada neetud bolševikest vabanemise puhul Kaasani kirikus tänujumalateenistuse... Seepärast arvame: kas poleks õigem neile vastu tulla ja pidada neile tänujumalateenistuse asemel hingepalve — Kroonlinna suurtükiväe abil? Las täpsustavad koha, hakivad selle rajooni läbi ja püüavad võimalikult sügavalt üles künda! Kroonlinnas on kindlasti veel neidki meremehi, kes omal ajal Judenitsit peksid. Olen veendunud, et nad põrutavad erilise heameelega ka tema järglaste pihta. Minu poolt kõik,» lõpetas Stalin. «On sul küsimusi?»

«Esialgu ainult üks, seltsimees Stalin. Kas Churchillilt on vastus tulnud?»

Jutt oli vastusest Nõukogude valitsuse ettepanekule

paisata Nõukogude—Saksa rindele mõned Inglise diviisid ühiseks võitluseks ühise vaenlase vastu.

«On,» vastas Stalin irooniliselt. «Churchill vastas, et ta ei saa.» Vaikis veel ja lisas: «Üheksateistkümnendal aastal sai küll, nüüd aga, olge lahke, ei saa.» Viimaseid sõnu rõhutas ta jälle gruusiapäraselt otse hävitava põlglikkusega. «On sinu poolt kõik?»

«Jah, kõik,» vastas Ždanov.

«Anna siis Piiteri seltsimeestele edasi vennalikud tervitused. Vennalikud tervitused ja tänu.»

Telefonitorus kostis klõpsatus. Jälle tuli esile kauge undav taust.

Ždanov pani toru hargile. Vaatas kella. Ning haaras pihku selle telefoni toru, mis teda ühendas teisel korrusel asuva rindejuhataja kabinetiga.

«Siin Žukov,» kostis torust.

«Nüüdsama helistas seltsimees Stalin,» ütles Ždanov, «tulen kohe teie juurest läbi. Mis Fedjuninski uudist on?»

«Esialgu vaikne,» turtsatas Žukov ja Ždanov tundis, et rindejuhatajat ärritab see vaikus, ärritab ja teeb valvsaks.

XVI

Hilisõhtul rivistus Neeva kaldapealsel ühe koolimaja ees üles linna maakaitseväge staabi poolt äsja moodustatud laskurpataljon.

Mõne minuti pärast pidi pataljon alustama teekonda eesliinile, aga kus just täpselt lahinguid pidada tuleb, seda ei teadnud veel ei komandör ega komissar. Võitlejate rivi viimast korda ülevaatavail komandöridel oli ainult teada, et nad peavad kolonnis minema Srednjaja Rogatkani, seal aga ronima autodele, mis neid lahingupositsioonidele viivad.

Pataljoni komandöriks oli kapten Surovtsev, komisariiks vanempoliitjuht Pastuhhov. Kiiresti formeeritud allüksusel, mille nad vastu olid võtnud, polnud midagi ühist kaks kuud tagasi Luuga jõe ääres sõdinud sapööri-pataljoniga.

Pärast mälestusväärseid tuleristseid oli seda pataljoni miinitõkete ülesseadmiseks ühest rindelõigust teise pai-

satud, iga kord aga, kui olukord jälle väga kriitiliseks muutus, olid sapöörid uuesti lahingusse läinud.

Augustis asus pataljon lahingupositsioonidel Luuga liini läänetiival, Kingissepa linna lähisel. Just siin panidki sakslased toime kõige ägedama pealetungi, mis lõppes Luuga kaitseliini läbimurdmisega.

Surovtsevi pataljonil, õigemini käputäiel sellest pataljonist järelejäänud võitlejail algas kibe taganemine. Ränkades lahingutes tuli koos teiste väeosadega läbi teha mitmepäevane teekond Kingissepast Leningradini, kus pataljon saadeti ümberformeerimisele.

Leningradis said Surovtsev ja Pastuhhov korralduse ilmuda maakaitseväe staapi. Nad teadsid juba, et vahe raske sõjaülikooli läbiteinud maakaitseväelaste ja kaadriväeosade vahel oli muutunud väga suhteliseks. Ja seda mitte ainult seetõttu, et maakaitseväe üksusi nüüd juba peaaegu sajabrotsendiliselt juhtisid elukutselised sõjaväelased, vaid ka sellepärast, et maakaitseväelased ise iga päevaga muutusid üha rohkem kogenuks ning karastunud sõjameesteks.

Seda, et neid saadetakse vastavalt erialale sapööriväeossa, Surovtsev ja Pastuhhov ei palunudki, teades, et praegu on suur puudus eeskätt lahingukogemustega jalaväekomandöridest.

Laskurpataljon, kuhu neid suunati, oli sõjanõukogu otsusega neil päevil täiendavalt moodustatud üksus. Osaliselt koosnes see raske taganemistee läbikäinud sõduritest, osaliselt aga vabatahtlikest-maakaitseväelastest.

Nüüd on pataljon moodustatud ja valmis positsioonile asuma.

Tibutas seenevihma. Eemalt kostis mürskude plahvatusi.

Heitnud telkmantli õlgadele, käisid Surovtsev ja Pastuhhov veel kord rivi eest läbi.

Võitlejate näod olid karmid ning tõsised — igaüks mõistis, et juba paari tunni pärast tuleb tal asuda surmahetkusesse, kus otsustatakse mitte ainult Leningradi, vaid ka tema enda saatus.

Reprodutorist, mida pimeduses näha ei olnud, kostis kaldapealsele vaikne hää. Oraator kõneles monotoonset ja samal ajal kiirustades, tempot iga lausega järjest üles kruvides.

«Poisid, raadios on Višnevski... Kuulake!» ütles üks võitleja.

Seda oleks ta võinud ütlematagi jätta. Leningradlased tundsid neil päevil eksimatult ära kirjanik Vsevolod Višnevski hääle.

Višnevskil oli omapärane esinemisviis. Oma kirglikud, üleskutsuvad kõned pidas ta pausideta, kiirustades, nagu kardaks, et ei jõua ettenähtud aja jooksul öelda kõike, mida tahab.

Ja ikkagi oli neil kiiresti öeldud sõnadel määratu mõju. Kõne alguses tavalised ja argipäevased, omandasid nad pikapeale sügava mõtte, kuigi kõne intonatsioon ei muutunud.

Võib-olla just selles igasuguste väliste efektideta kõnelemismaneeri ja sügava ning kirgliku sisu vahelises omapäras vastuolus peituski suure edu saladus, mis Višnevskil kuulajate juures oli.

Võitlejad ja komandörid seisis liikumatult. Neile pingsas tähelepanus paigale tardunud inimestele tundus, et meremehest kirjaniku sõnad on neile määratud, et Višnevski räägib just nimelt neile, kes iga silmapilk alustavad teekonda eeslinile.

Peaaegu vaheta voolavad sõnad meenutasid kuulipildujavalangut. Kirjanik rääkis, et täna, praegusel tunnil on Leningradi saatus iga reavõitleja, iga madruse käes, et vaenlane kannab kohutavaid kaotusi ning läheb vaja veel ainult ühte, otsustavat hoopi, et ta vankuma lööks ning jalust maha langeks. Kaaluosuti liikumise määrab praegu iga Leningradi kaitsja, iga kommunisti ja parteitu, iga kommunistliku noore valmisolek panna oma elu sellele kaalule...

«Olgem nende kanglaste väärilised, kes oskasid võidelda Kodumaa eest, tõe ning au eest,» kutsus Višnevski üles, «kes läksid julgelt vastu piinadele ja kannatustele. Edasi, seltsimehed, edasi noored, edasi, leningradlased, meenutagem seda, kelle nime kannab meie suur linn, kartmatut Leninit, ja söötkem kõigest jõust edasi — lahingutulle!»

Lõpuks tegi Višnevski lühikese pausi ja lõpetas siis niisama monotoonse häälega, nagu oli kogu aeg rääkinud:

«Me peame võitma, peame! Ja võidamegil!»

Jälle hakkas metronoom tiksuma rangelt ja valjusti nagu hiiglakella pendel.

Esimesena katkestas vaikuse Surovtsev. Asjatult oma erutust varjata püüdes hüüdis ta heleda häälega:

«Pataljon, kuula minu käsku! ... Kodulinna kaitsele ja fašistlike okupantide purustamisele — sammu, marss!»

Seejärel heitis ta enda kõrval seisvale komissarile veidi kohmetunud pilgu.

«Õigesti ütlesid, komandör!» sõnas komissar tasa.

Sõdurite kolonn hakkas liikuma piki Liteinõi prospekti.

Kümnete raskete kirsasaabastes jalgade astumine kajas majaseintelt kumedit vastu.

Autod peatusid üsna kõnniteede ääres, et kolonni mööda lasta. Harvad jalakäijad aeglustasid hetkeks sammu, saates sõjamehi kibedust ja lootust täis pilkudega.

Surovtsevi kõrval kolonni ees sammuv Pastuhhov tabas end mõttelt, et püüab võimalikult kiiresti linnast välja jõuda. Purustatud majadest möödudes tundis ta otse füüsilist valu. Talle näis, et linna haavadest tilgub silmanähtavalt verd.

Kogu tema elu mõte seisnes nüüd vaid ühes: kaitsta Leningradi fašistide eest. Kas tõkestada vaenlase tee, või hukkuda — rohkem võimalusi polnud.

Isast ja emast, kes olid jäänud Minskisse, mille olemasolu Pastuhhovile praegu lausa ebareaalne tundus, sest see paistis asuvat hoopis teises maailmas, teisel planeedil, ei olnud tal aimugi. Vahel harva tuletas ta meelde ka naist, kellega oli enne mobilisatsiooni abiellunud ja kellest aasta hiljem oli lahku läinud. Õieti oli naine ise tema juurest lahkunud, kui oli teada saanud, et Pastuhhov on otsustanud armeesse jääda, määrates seega tedagi igavesti ringi rändama. Ta meenutas naist tigiduseta, nagu meremees ääretuna tunduval ookeanil meenutab silmapiiri taha kadunud viimast maariba, kuhu ta enam kunagi tagasi ei pöördu...

Kõik, mis oli Pastuhhovile kallid ja lähedane, sulas nüüd mõttes ühte Leningradiga.

Leningrad oli talle muutunud otse unistuseks, mis oli teda soojendanud külmadel põhjamaistel augustiõödel, kui ta oma sõduritega Kingissepa alt vaenlase piiramisrõngast välja murdes lühikestel puhkehetkedel sügise-

selt märjale maale laotatud sinelil telkmantli all lamas. Leningradiga olid tookord seotud olnud kõik Pastuhhovi tulevikulootused.

Kuid Leningradi tagasi jõudnud, ei tundnud ta oodatud rõõmu. Ta nägi, kuidas armastatud linna purustavad lennukipommid ja suurtükimürsud, kuidas varisevad müürid, mättes enda alla inimesi. Teda piinas jõuetustunne. Võimalikult kiiresti jälle rindele pääseda — see oli nüüd Pastuhhovi ainuke soov...

Ja nüüd on ta juba mõne tunni pärast uuesti eesliinil.

Sellele mõeldes lisas Pastuhhov endale märkamata sammu.

«Ära kiirusta,» ütles Surovtsev tuseselt, «Srednjaja Rogatkani on veel tükk maad.»

Pataljonil seisis tõepoolest ees pikk tee läbi kogu linna. Minki, minki, kilomeeter kilomeetri järel. Ja mida lähemale jõuti linna servale, seda sagedamini kohati tänavaristidel punkreid ning tankitõkkeid.

Linna lõunaserv paistis olevat täiesti tühi: partei oblastikomitee otsusega oli siit üle saja tuhande elaniku evakueeritud Leningradi keskossa ja Neeva paremale kaldale.

Moskva prospektil tuli pataljonil mitu korda hargneda ahelikku, et pugeda läbi tänavakividest, liivakottidest ja trammivagunitest ehitatud barrikaadide.

Sõdureid endast mööda lastes uuris Pastuhhov tähelepanelikult võitlejate nägusid. Millele need mehed praegu mõtlevad? Vaenlasele, kes nende nähes nende kodulinna laostab? Eelseisvale lahingule? Omastele ja lähedastele, kes jäid pimendatud akendega majadesse, kuhu iga hetk võis langeda vaenlase mürsk?

Kui võitlejad kesklinna tänavail omavahel veel tasa vestlesid, siis nüüd olid kõik vaikseks jäänud. Ainult tugevasti kokkusurutud huuled ja sünged näod reetsid neid vallanud tundeid.

«Missuguseks linn on muutunud... Õudne vaadata...» ütles Surovtsev lausa võõra, kähiseva häälega.

«Aga sina vaata ja pea kõik meeles! Lahingus lähed tigidust tarvis!» vastas Pastuhhov.

«Mul on seda nüüdki juba rohkem kui küllalt, vastas Surovtsev süngelt. «Võin laenata kõigile, kellel vajaka jääb...»

Pastuhhov ei öelnud midagi.

Ees kõrgus jälle barrikaad ja Surovtsev käskis meestel hargneda.

Pataljonikomandör ja komissar seisis kitsa läbipääsu kõrval, lastes mööda vaikides ning keskendunult astuvaid mehi.

Oli juba pime ja võitlejad vahtisid loomulikult oma jalge ette, kuid Pastuhhovile näis, et nad läksid, pea maas, sest et ei suutnud vaadata purustatud maju, ja on murest murtud ning vihased.

Pastuhhov oli rindel kümneid päevi ja öid veetnud külge külge kõrval võitlejatega ning teadis hästi, mida tähendas neile see sõda. See oli inimesed tervikuna, koos kõigi nende tunnete ning mõtetega oma võimusesse võtnud. Igaüks tundis nii mõistuse kui ka südamega, et vaenlane ähvardab tema kodumaad, tema perekonda, seda kõike, milleta nõukogude inimene ei suutnud ennast üleüldse ette kujutada.

Ja vaadates vaikides mööduvaid võitlejaid, mõtles Pastuhhov sellele, mis oli talle juba sageli pähe tulnud: milline peab küll olema ideaali jõud, kui rahvas on nõus selle nimel minema võitlusse elu ja surma peale ning sõdima viimse veretilgani.

Läbinud järjekordse barrikaadi, rivistus pataljon uuesti ja jätkas teed piki pimedat Moskva prospekti.

Suurtükikanonaad muutus üha kõvemaks. Aeg-ajalt pahvatasid tumedas taivas põlema raketid, kallates hetkeks ümbruskonna üle sinkjasvalge viirastusliku valgusega.

Oli kahe paiku öösel, kui pataljon Srednjaja Rogatka juurde jõudis.

«Kas mäletad, komissar, kuidas me siin Zvjagintsevi ootasime?» küsis Surovtsev. «Kas mäletad, kuidas me püüdsime ära arvata, missugune see staabimajor on?»

«Oli niisugune, nagu vaja,» vastas Pastuhhov.

Surovtsev ja Pastuhhov ei teadnud Zvjagintsevist midagi.

Kui tookord, pärast esimest lahingut Luuga all, Pastuhhov koos võitlejatega haavatud Zvjagintsevi pataljoni tõi, läksid sakslased kohe uuesti rünnakule. Zvjagintsev sai teist korda haavata, ja nagu kiuste — samasse jalga. Rünnak löödi tagasi. Major aga tuli sanitaarpataljoni toimetada. Järgmisel päeval, kui oli suhteliselt rahulik, õnnestus Pastuhhovil sanitaarpataljoniga

ühendusse astuda, kuid sealt vastati, et major on väli-hospitali edasi saadetud: tal seisis ees raske operatsioon. Siis aga tulid jällegi rängad lahingud ja major kadus hoopis silmapiirilt.

«Sõda lähendab inimesi,» sõnas Surovtsev mõtlikult. «Ma ei suuda unustada, kuidas me tookord, juulis, kohtusime... Usud, kui major ütles, et meie tee viib Luuga alla, oli mul tunne, nagu oleks mind keeva veega üle kallatud. Peast käis vaid läbi: kas tõepoolest?! Kas vaenlasel õnnestub tõepoolest nii kaugelt tulla? Nüüd aga...»

«Ära virise, komandör,» ütles Pastuhhov kuivalt.

«Ega ma virisegi!» vastas Surovtsev tormakalt. «Peak-sid ju mind tundma. Ka siis, kui tuleks sakslastega tänavail käsikähmlusse astuda, ei kaota ma lootust meie võidusse. Kui padrunid lõpevad, hakkan vaenlasel ham-mastega kõrist kinni!»

Ta vaikis hetkeks ja lisas siis juba vaiksemalt:

«Ega ma siis sellest... Mõtlesin lihtsalt, kuidas sõda inimesi lähendab.»

«Lähendab võitlus õige eesmärgi eest,» ütles Pastuhhov.

«Hea küll, ära õpeta, tean seda isegi. Aga seda majorit ei unusta ma elu lõpuni — koos läksime ju esimesse lahingusse. Kui ma nüüd mõtlen, et teda pole võib-olla enam elavate kirjas, läheb süda lõhki... Kui seltsimees hukkub, on tunne, nagu raiutaks käsi otsast. Annaks jumal, et sina, rahvavalgustaja, ellu jääksid...»

«Mind kuul ei võta,» ütles Pastuhhov veendunult. «Ja sind samuti. Seda teatan sulle kui komissar ja küllap mina juba tean.»

«Jäta naljad!» solvus Surovtsev. «Kas arvad, et ma surma kardan? Sõbrast on kohutav ilma jääda, lahingu-sõbrast, saad aru?»

«Pärast neid lahinguid jäävad kõik rivvi — nii elavad kui surnud. Ning miks sa äkki seda Zvjagintsevi matma hakkasid? Mina näiteks olen veendunud, et ta on elus. Küllap meenutab praegu kusagil eesliinil meid... Ja üldse, mis sõna sa kogu aeg pruugid: «kohutav»? Sõpra kaotada pole mitte kohutav, vaid kurb. Kohutav on hoopis miski muu...»

«Mis siis nimelt?»

«Sakslast Leningradi tänavail kujutleda. See, jah, on

tõepoolest kohutav. Mäletad, kuidas meid diviisi poliit-osakonnas Hitleri käskkirjaga tutvustati? Noh, et Leningrad tuleb maamunalt maha pühkida. Et kõik jälle niisuguse ilme võtaks, nagu siin enne Peetrit oli: ümber ringi sood ja rabad. Kujuta endale hetkeks: Leningradi pole enam, ainult sooaurud laugaste kohal... Niisugustele asjadele on tõepoolest kohutav mõelda!»

«Miks sa mulle seda hitlerlaste plaati ette mängid!» ütles Surovtsev järsku ärrituses. «Paljud mis hullumeelne aju sünnitada võib! Sood ja rabad! Tuleb aeg ja me topime tal endal suu s... a täis!»

«Küsimuse niisugune asetus on vastuvõetav!» muigas Pastuhhov.

Natuke aega sammusid nad vaikides.

«Kuule, komissar,» hakkas Surovtsev uuesti rääkima, «kas sul on ka niisugune tunne, noh, kuidas seda öelda... nagu oleneks kõik meist? Mitte sõjaväest üldse, aga just meie pataljonist? Sellest, kuidas meie vastu peame... Või ütled jälle, et räägin rumalusi?»

«Mõtlen ka ise kogu aeg sellele. Saan aru, et meie käsutuses pole diviis ega isegi mitte polk, vaid just nimelt pataljon, kuid niisugusest mõttest lahti ei saa. Aeglaselt astumel!» jätkas ta ootamatult. «Anna käsk, et mehed sammu lisaksid!»

Surovtsev peatus, tegi kaarditasku vaikides lahti ja võttis välja neljaks kokkumurtud kaardi.

«Näita valgust,» ütles ta Pastuhhovile.

Viimane võttis välja taskulambi ja peoga pirni varjates lülitas põlema.

«Nõndaks,» ütles Surovtsev, «kustuta ära. Srednjaja Rogatkani on jäänud umbes viissada meetrit. Aga mehi kiiremini kõndima sundida ma ei või, nad on niigi väsinud!»

Nad läksid edasi, tõstes vaevaga pikast käimisest raskeks muutunud jalgu.

«Mis sa arvad, kus meid lahingusse saadetakse?» küsis Pastuhhov tasa.

«Aga mis siin arutada!» heitis ta seejärel ise käega. «Kas see pole ükskõik? Suuna järgi otsustades läheme lahingusse kusagil Puškini või Gatsina juures.»

«Seal on juba sakslased,» ütles Surovtsev süngelt.

«Noh, siis lööme nad sealt välja. Küll meile koht leitakse, kus vaenlast peksta, ära muretse!»

«Ega ma muretsegi, tahan ainult kiiremini pärale jõuda. Mitte ei või mõeldagi, et kuni me siin venime, hukuvad seal inimesed.»

«Olemegi vist kohal,» ütles Pastuhhov pilku pimedusse puurides. «Näed, mingid autod seisavad...»

Tõepoolest paistis eespool veoautode rivi. Täiesti juhuslikult seisid autod täpselt samas, kus nad mõlemad tookord juulis Zvjagintsevi olid oodanud.

«Kas mäletad?...» küsis Surovtsev tasa.

«Kõike mäletan, komandör,» vastas Pastuhhov niisama vaikselt. «Kuid praegu pole aeg mälestustes sorida. Kui sõda läbi saab, eks siis võib kindral Surovtsev koolis lastele rääkida, kuidas algas tema sõjamehetee. Nüüd aga — tegude juurde!»

Surovtsev pööras näo sõdurite poole ja kamandas valju häälega:

«Pa-a-ataljon! ... Seis!»

Pulkovo kõrgendike juurde jõudis Surovtsevi pataljon koidu eel, kui seal just ajutine vaikus valitses: sakslased olid marutule üle kandnud linna elamukvartalitele.

Ükski Pulkovo kõrgendike lõunanõlvadel ja nende lähedal positsioonidel asuvate väeosade komandöridest ei vaevanud oma pead, et mida see vaikus tähendab. Neile oli see lihtsalt hingetõmbeaeg pärast vaenlase vahetpidamatuid rünnakuid. Kui kaua vaikus kestab, seda ei teadnud keegi.

Suure vaevaga leidis Surovtsev polgukomandöri üles. Roninud tükk aega mööda ühenduskäike ja kaevikuid, kust sanitarid kiiruga haavatuid ja surnuid välja tirisid, tehes ringe ümber suurtükiväepatareide, jõudis ta lõpuks komandopunkti, mis asus koopas ühe peamise kõrgendiku idanõlval.

Surovtsevi ettekannet lõpuni kuulmata ütles polgukomandör rõõmsalt:

«Õigel ajal tulite, väga õigel ajal! Fritsud, kuradinahad, on mul viimase kolme ööpäeva jooksul esimese pataljoni peaaegu tervenisti rivist välja viinud. Järelejäänud tuleb tagalasse tõmmata. Nii et kuula nüüd, kapten, mis sul teha tuleb...»

Surovtsevi pataljonile tehti ülesandeks kaitsta kõige

tähtsamat kõrgendikku lõunast. Just sealt kippusid sakslased kogu aeg otserünnakule.

«Jah, mul veab elus,» mõtles Surovtsev süngelt, «tookord Luuga jõel olin seal, kus supp kõige tulisem, ja nüüdki...»

«Positsioonidele tuleb asuda viivitamatult,» jätkas polgukomandör, «tranšeed, kaevikud ja ühenduskäigud on kõik juba valmis — näed, kuidas me sinu eest oleme hoolitsenud! Võidelda tuleb viimse veretilgani, aga kõrgendikku ära anda ei tohi! Selge?»

«Just nii,» vastas Surovtsev tuseselt.

Ta mõtles praegu, et tema pataljon on ju kiiresti kokku klopsitud ning pole veel sisemiselt liituda jõudnud. Ühtlasi mõistis ta ka, et polgukomandöril pole teist väljapääsu, et tema otsus saata vastutavasse lõiku värske täiendus on õige. Ka tema ise oleks polgukomandöri asemel samuti toiminud.

«Lubate käsku täitma asuda?» küsis Surovtsev.

«Hakake peale!» käskis polgukomandör rõhutatud asjalikkusega, kui aga Surovtsev oli pärast määrustekohast tervitust pöörde teinud, pidas komandör ta viivuks kinni ja sõnas koopa lakke osutades: «Pataljoni vaatluspunkt sea sisse seal üleval, noh... observatooriumis. Paremat kohta on üldse raske välja mõelda. Mida see kõrgendik tähendab, seda mõistad alles siis, kui ise seal üleval ära oled käinud. Kõik. Mine.»

Kuni roodud kõrgendiku jalamil tranšeedes positsioonidele asusid ja sidemehed sügavast pommilehtrist, kuhu Surovtsev pataljoni komandopunkti paigutada otsustas, roodukomandöride ning polgu komandopunkti juurde ühendusliini vedasid, hakkas juba valgenema.

Surovtsev ja Pastuhhov võtsid nõuks minna mäele, kuhu polgukomandör oli käskinud vaatluspunkti sisse seada. Telefonikaablit kandva sidemehe ja kahe telefonisti saatel jõudsid nad kõrgendiku harjale just siis, kui päike silmapiiri tagant välja ilmus ja tema esimesed kiired püüdsid tungida läbi taeva laotust katvate pilvede ning püssirohusuitsu.

Seinas oleva augu kaudu observatooriumi sisenenud, sattusid Surovtsev ja Pastuhhov suurde saali, mille kuppel oli otsetabamusega purustatud. Ka observatooriumi seintest polnud enam kuigi palju järele jäänud. Saali keskel kõrgus hunnik kagardunud metalli — hiigeltele-

skoobi jäänused. Mööda kivipõrandat keerutas tuul mingisuguseid paberilehti.

Tagasi tulnud lõunapoolse müüriava juurde, tõstsid Surovtsev ja Pastuhhov binokli silmade ette. Siit olid suurepäraselt näha nii oma kui ka vaenlase positsioonid.

Kuni silmapiirini oli maapind tihedalt kaetud tranšeede, ühenduskäikude ja tankitõrjekraavide ämblikuvõrguga, paistsid okastraattõkete siksakid, mustendasid purustatud tankid ja soomustransportöörid.

Sellel pommidest ja mürskudest ülestuhnitud, haavatud ning kaevikute ämblikuvõrguga kaetud territooriumil oli ainult ühes kohas nagu imekombel säilinud puutumatus imepisike maalapp, kus kollendas nisu.

Sõja stiihilised iilid olid neid viljapäid säästnud, neid polnud puudutanud ei rautatud sõdurisaapad ega tankiroomikud, pommi- ja mürsukillud olid neist üle vihisenud. Küpsed viljapead kõrgusid kaitsetuina surnud maa süngelt mustendaval taustal.

Läänes oli taevast üleni kaetud tiheda suitsulinikuga. Tohtu tulekahju kolle oli kaugel, mitme kilomeetri taga, kuid tuul kandis kõrbehaisu ka siia.

Surovtsev võttis kaardi välja.

«Põleb vist Uritsk,» ütles ta süngelt.

Pastuhhov tõstis binokli silmade juurde.

«Paistab küll nii, komandör...»

Nad läksid põhjapoolses seinas oleva augu juurde ja tardusid mõlemad hetkeks üllatusest paigale.

Põhjast ei olnud kõrgendik lauskjas nagu lõunast, vaid järsk. Selle jalamilt looklesid linna poole Moskva ja Kiievi maantee, mis praegu olid täis tankitõkkeid ja barrikaade. Siit ülalt oli linna Moskva rajoon tervenisti nagu peo peal. Vasakul paistis läbi hommiku-udu ka osa Narva rajoonist, igal juhul olid palja silmaga näha Zdanovi-nimelise laevatehase hooned.

«Alles nüüd taipas Surovtsev polgukomandöri sõnade: «Mõistad alles siis, kui ise seal üleval ära oled käinud...» ähvardavat mõtet.

«Kuule, komissar,» ütles ta sõnatult enda kõrval seisvale Pastuhhovile tasa, «kas sa kujutad endale ette, mida sakslane võib teha, kui selle kõrgendiku kätte saab?»

Pastuhhov jättis vastuse võlgu.

Ja mida ta öelda võiski? Sõnadeta oli selge, et pärast

selle kõrgendiku vallutamist saaksid sakslased tööpoolest olukorra peremeesteks. Linn oli siit kui märklaud.

«Läki!» ütles Pastuhhov. Nad pöördusid ümber ja nägid kaht komandöri läbi müüriava sisse ronivat.

«Tervist, seltsimehed,» ütles üks neist valjusti.

Surovtsev ja Pastuhhov tundsid selle mehe kohe ära. See oli rinde sõjanõukogu liige Vasnetsov. Teine komandör — väikeste vurrudega keskmist kasvu mees, kindralitähed kraenurkadel, oli neile tundmatu.

Teinud paar sammu, jäid Surovtsev ning Pastuhhov valviseisangusse. Kuid Surovtsev ei teadnud, kellele nimelt ta raporteerima peab.

Vasnetsov sai ilmselt aru pataljonikomandöri olukorrast.

«Raporteerige armeekomandörile kindral Fedjuninskile,» ütles ta.

Püüdes end kokku võtta, kandis Surovtsev veidi areldi lühidalt ette, millal pataljon oli kohale jõudnud ja misuguse ülesande saanud.

«Teid hakkab tulega toetama mitu suurtükiväedivisjoni,» ütles Fedjuninski. «Kõrgendikku ei tohi käest anda. Jään teile lootma.»

Surovtsev kõhkles hetke, kas peab vastama: «Teenin Nõukogude Liitu!» või vaikima. Ja ütles siis hoopis endalegi ootamatult:

«Selge, seltsimees armeekomandör! Polgukomandör käskis võidelda viimse veretilgani, kuid kõrgendikku mitte ära anda.»

«Teie verd pole meile tarvis,» vastas Fedjuninski kulmu kortsutades. «Sakslased sooviksid siin elusate võitlejate asemel näha verest tühjaks jooksnud sõdureid. Te olete kodumaale vajalikud elusana. Elusana, relv käes.»

«Kas teie olete pataljoni komissar?» küsis Vasnetsov, märganud punast viisnurka Pastuhhovi varrukal.

«Just niil Vanempoliitjuht Pastuhhov,» kandis see sirgu tõmbudes ette.

«Kuulge, kas me pole juba varem kusagil kohtunud?»

«Mina olen teid küll näinud, seltsimees sõjanõukogu liige,» vastas Pastuhhov rahulikult, «kas teie aga mind ka märkasite, seda ma ei tea.»

«Kus see oli?»

«Luuga all. Juulis. Te sõitsite marssal Vorosiloviga maakaitseväelaste juurde. Jäite siis pommide alla...»

«Mäletan, mäletan,» noogutas Vasnetsov. Ta nagu elavnes. «Kuulge,» lisas ta, «siis oli ju teiega koos ka major Zvjagintsev, eks?»

«Oli küll,» vastas Surovtsev süngelt. «Oli, nüüd aga enam ei ole. Ta sai Kingissepa all haavata. Me ei tea isegi seda, kas ta veel elus on.»

«Elus, elus on teie major!» ütles Vasnetsov naerata-des. Näis, et talle teeb heameelt tuua inimestele sel ras- kel, kriitilisel ajal häid uudiseid. «Praegu on ta Kirovi tehases, aitab seal kaitset organiseerida. Nägin teda hil- juti.»

«Kuuled! Meie major on elus!» hüüdis Surovtsev ja põrutas Pastuhhovile rusikaga ribide vahele, nagu unu- tades, et nende ees seisavad kõrged ülemused. «Kas kuu- led, komissar?!»

«See on meile väga suur rõõm, seltsimees sõjanõu- kogu liige,» sõnas Pastuhhov rõhutatud korrektsusega, et kuidagi leevendada oma pataljonikomandöri poisike- selikku tempu. «Saime major Zvjagintsevigaga koos Luuga all tuleristsed. See ei unune.»

«Jah, see ei unune tööpoolest,» lausus Vasnetsov. «Luuga jõel võitlesite tõesti viimse veretilgani.»

«Eks vaata, kuidas nad siin endid ülal peavad,» tähen- das Fedjuninski kuivalt. «Palun teid, Sergei Afanasje- vitš...» Ning ta viis Vasnetsovi lõunapoolsesse külge.

Surovtsev ja Pastuhhov vaatasid küsivalt teineteisele otsa ega teadnud, mida teha, kas ära minna või ootama jääda.

Fedjuninski ja Vasnetsov vahtisid tükk aega müüri- avast välja, omavahel millegi üle poolihääli vesteldes ning aeg-ajalt binokleid silmade ette tõstes. Siis aga läk- sid vastasseina juurde, kust avanes vaade linnale.

Vasnetsov pöördus eemal seisvate Surovtsevi ja Pas- tuhhoi poole.

«Tulge siia, seltsimehed. Kas te seda nägite?...» lisas ta, kui komandörid tema juurde olid jõudnud. «Kõik me oleme lugematuid kordi öelnud: «Meie selja taga on Leningrad.» Algul oli see «selja taga» sadade, siis küm- nete kilomeetrite kaugusel. Nüüd võib vahemaad aga juba sammudega mõõta. Kui te selle kõrgendiku ära annate, läheb Leningradi olukord kriitiliseks. See mui-

dugi ei tähenda, nagu poleks meil Pulkovo kõrgendike tagalas enam mingisuguseid väeosi. Aga kui sakslased selle kõrgendiku vallutavad, võivad nad linna pihta märki laskma hakata. See on kõik, mis ma teile öelda tahtsin.»

Lahingu ajal vaatab reavõitleja surmale otse silma. Ja just nagu seda arvestades ei koorma sõda teda teiste raskete ülesannetega: ta ei vastuta lahingu kulgemise eest tervikuna, teiste sõjameeste elu eest...

Seda koormat kannavad komandörid. Ja mida kõrgem auaste on komandöril, seda raskem on tema koorem. Selle raskust ei tunta õlgadega, vaid mõistusega, südamega, iga närviga.

Just niisugust koormat kandis kindralmajor Fedjuninski sellest ajast peale, millal sai käsu üle võtta Leningradi lõunast ja edelast kaitsev 42. armee.

Septembri teise dekaadi viimastel päevadel muutus olukord Uritski ja Pulkovo all ning Strelna suunas pingelisemaks kui kunagi varem.

21. SARK-i diviis püüdis tulemusteta tagasi võtta vaenlase poolt hõivatud Uritskit. Linn käis mitu korda käest kätte, kuni sakslastel lõpuks õnnestus sinna püsima jääda.

5. maakaitsevædiviis pidas ennastsalgavat võitlust Kiskino küla pärast, millel oli väga suur operatiivne tähtsus, sest see asus Pulkovo kõrgendike tiival. Kuid ka siin ei õnnestunud vaenlast tagasi tõrjuda.

Ent Leningradi kaitsjad ei valanud siiski asjatult verd. Septembri teisel poolel peetud ägedad lahingud näitasid, et kuigi linna kaitsvad väed praegu veel küll vaenlast tagasi lüüa ei jõua, pole ka sakslased enam suutelised linnale lähemale nihkuma.

Sakslased paikasid tulle üha uusi tanke ja motoriseeritud jalaväeosi, püüdes läbi murda ja linna jõuda, kuid kohtasid Fedjuninski armeede aktiivset vastupanu ning veeresid tagasi vanadele positsioonidele.

Näis, nagu vabiseks kaaluosuti vahetpidamata, kaldudes kord vasakule, kord paremale ja tardudes siis uuesti numbrilaua keskele, fikseerides jõu ebakindlat tasakaalu.

See tasakaal polnud tingitud ajutisest vaikusest, mida

aeg-ajalt üksikutel rindelõikudel võib täheldada, kui korduvatest, tühja läinud rünnakutest jõuetuks jäänud vaenlane pärast tulemusteta katseid olukorda muuta mõneks ajaks pealetungi katkestab, kaitsepositsioonidel asuvad kurnatud väed aga kasutavad seda hetke hingetõmbeks ja ümbergrupeerumiseks.

Ei, neil päevil Leningradi all saavutatud tasakaal ei tähendanud vaikust, vaid vahetpidamatut, meeleheitlikku võitlust. Leningradi läheduse tõttu marru läinud sakslased püüdsid verest tühjaks joostes suurte kaotuste hinnaga ületada seda mõnda kilomeetrit, mis neid linnast veel lahutas, Leningradi rinde väed aga löid vaenlase kogu aeg tagasi, ja mis kõige tähtsam: kasutasid iga võimalust vasturünnakuks.

Kui kaua võib kesta niisugune ohtlik tasakaal ja kus nimelt teevad sakslased otsustava katse seda rikkuda — see oli peamine küsimus, mille pidid lahendama Fedjuninski ning Leningradi rinde sõjanõukogu.

Zukov, kes oli kindel, et sakslased lähevad läbimurdele just Pulkovo tähtsaima kõrgendiku juures, kusjuures püüavad sellest ringiga ümber minna, hoidudes edela poole, andis käsu kiires korras rajada sellesse piirkonda täiendavaid tankitõkkeid.

Selle kiire ülesande täitmisel põrgati kokku peaaegu ületamatuna näivate raskustega, sest töö tuli teha lahinguolukorras, vahetult sakslaste positsioonide ees, katkematu suurtükitule all. Kõige lihtsamate, kuid samal ajal ka kõige efektiivsemate tankitõkete — tankitõrjekraavide kaevamine nõudis rohkesti töökäsi. Paljude inimeste kogunemine kaitseliini ees ei jää aga vaenlasele märkamatuks...

Rinde insenerivägede ülem polkovnik Bõtševski tegi ettepaneku Kroonlinnast siia tuua ja sakslaste positsioonide ette seada suured meremiinid.

Selle ülesande täitmine oli äärmiselt ohtlik. Miine sai vedada ainult mööda Kroonlinna Leningradiga ühendavat kanalit, see aga oli nagu kogu linngi lakkamatu suurtükitule all. Üheainsagi mürsu otsetabamus miine vedavale laevale oleks tekitanud hiigelplahvatuse, mille tagajärjeks oleks võinud olla hulgaliselt ohvreid linnaelanike hulgast.

Kuid meremeestel õnnestus miinid kaotusteta kohale toimetada. Nende transportimine linnast rindele — Pul-

kovo kõrgendike piirkonda — oli aga juba märksa lihtsam ülesanne.

Miinid pandi paika öösel, pimeduse varjus. See nõudis sapööridelt, keda polkovnik Bõtševski isiklikult juhatas, suurt mehisust.

Samal ööl lasti miinid õhku ning meie ja vaenlase positsioone lahutaval kitsukesel maaribal moodustusid sügavad tankitõrjekraavid.

Need plahvatused kõlasid paar tundi enne seda, kui Surovtsevi pataljon Pulkovo kõrgendikele jõudis. Just selleks, et õhkimistööde tulemusi isiklikult kontrollida, saabuski Fedjuninski komandopunkti Vasnetsov, kellele oblastikomitee juba sõja algul oli teinud ülesandeks kaitsetööde juhtimise Leningradis ja selle lähistel.

... Loomulikult ei teadnud sellest midagi ei Surovtsev ega Pastuhhov, kes Pulkovo observatooriumi varemets seistes nüüd mäenõlvakust alla minevaid Fedjuninskit ja Vasnetsovi pilkudega saatsid. Sügavaid mustendavaid kraave sakslaste eesliini vahetus läheduses, mida siit kõrgendiku harjalt läbi binokli selgesti näha oli, pidasid nad juba aegsasti valmis kaevatud tankitõketeks.

Kuid pataljonikomandöril ja -komissaril oli see-eest hästi teada, et siit nähtavat, umbes poole kilomeetri laiust rindelõiku tuli kaitsta just nende pataljonil. Sellele olidki praegu keskendunud Surovtsevi ja Pastuhhovi mõtted.

Kõrgema auastmega komandörid võivad pilguga terviklikult haarata oma diviisi, armee või rinde positsioone ainult kaardil. Ja tavaliselt ainult kaardil jälgivad nad ka lahingu kulgu, neile alluvate vägede pealetungi ja taganemist. Kuid roodu- ja pataljonikomandörid näevad kas komandopunktist või vaatluspunktist tavaliselt oma silmaga maalõiku, mida nad kaitsma peavad. Ja iga jalatäis seda maad, iga allikas, mis seal voolab, iga puu ja nõgu omandavad kordumatu tähenduse ning valdavad teatavaks ajaks kogu nende hinge. Nende komandöride teadvuses seostub lahingutundidel isegi kogu sõja saatust just nimelt selle künka või järsakuga, mida tema sõdurid parajasti kaitsevad.

Saatnud Fedjuninskit ning Vasnetsovi pilguga, vaatas Surovtsev kella.

«Ma ronin alla, komissar,» ütles ta murelikult. «Kontrollin, kuidas nad komandopunkti sisse seadsid ja kas

side polguga on olemas. Jää seniks siia. Kui tagasi tulen, mine roodudesse. Ühe sidemehe võtan kaasa, teine las jääb sinuga.»

Surovtsev läks ära. Seistes müüriavas, uuris Pastuhhov läbi binokli ikka ja jälle sakslaste eesliini.

Järsku kuulis ta oma selja taga häält:

«Need olid vist päris suured ülemused, kes siin käisid, seltsimees komissar?»

Pastuhhov vaatas tagasi. Tema kõrval seisis sidemees.

«Jah, päris suured,» vastas Pastuhhov.

«Nii et tunnevad selle künka pärast muret. Ega see vale ole. On üks neetud koht.»

«Oleneb sellest, kelle käes ta on.»

«Ega seegi vale ole,» nõustus sõdur.

Leningradis polnud Pastuhhovil värskelt formeeritud pataljoni võitlejatega tutvumiseks lihtsalt aega jätkunud ja seda kotina rippuvat sõduripluusi ja hiiglasuuri, lotendavate säärttega kirsasaapaid kandvat punaväelast ta ei mäletanud.

«Maakaitseväelane?» küsis ta.

«Olin maakaitseväelane. Nüüd võib juba öelda, et kaadrisoldat,» vastas võitleja end sirgu ajades, mistõttu vats rihma alt esile tükkis.

«Nimi?»

«Voronihhin.»

«Rännaku ajal ma teid millegipärast ei näinud.»

«Ega ma teiega tulnudki, seltsimees komissar, saite mind päranduseks. Olen sellest pataljonist, mis tagalasse viidi, kui vahetus tuli.»

«Miks teie siis siia jäite? Oleksite võinud puhata pärast lahinguid, välja magada,» tähendas Pastuhhov imestunult.

«Ei tea, miks ma sinna-tänna kõmpima peaksin! Ega mul kroonu jalad ole,» lausus Voronihhin tüdinud liigutuse saatel. «Ja und pole mul üldse. Juba enne sõda ei olnud. Vanainimesel nüüd mõni uni...»

«Eks sidemehelgi tule sinna-tänna kõmpida,» sõnas Pastuhhov muiates.

«Siin läheb ju asja ette...»

Pastuhhov vaatas võitlejat huviga.

«Kus te enne sõda töotasite?»

«Kirovi-nimelises Riiklikus Akadeemilises Ooperi- ja Balletiteatris,» vastas Voronihhin nii pidulikult, nagu

raporteeriks oma kuuluvusest mõnda väga kuulsasse ja legendaarsesse väeossa.

«Ja mis te seal tegite?» küsis Pastuhhov tahtmatult naeratades. «Laulsite?»

«Töötasin riidehoius. Noh, pärast aga evakueeriti need, kel vähegi kunstiväärtust oli, Tškalovi linna.»

«Ja teid jäeti maha?»

«Miks maha?» vastas Voronihhin solvunult. «Olen selles Marinka-teatris töötanud juba peaaegu veerand sajandit. Mulle öeldi: palume, Stepan Gavrilõtš, evakueeruge — rong number kakskümmend seitse, vagun number kaheksa...»

«Ja teie? ...»

«Ah mina? Hakkasin mõtlema: milleks sinna-tänna sõita? ... Küsisin: kas soldatiks võib minna? Mulle vastati: tule aga tule, Voronihhin, ilma sinuta pole maakaitsevägi miski maakaitsevägi. Nõnda see siis juhtuski.»

Viimased laused tõi sidemees kuuldavale ka ise muiates.

Kuid Pastuhhov tegi, nagu poleks seda märganud.

«Heakene küll, sõber Voronihhin,» ütles ta, «sõdime siis koos. Eialgu katsu siin veidi koristada. Näed ise: raamatud vedelevad põrandal, tuul lappab lehti, pane need ühte hunnikusse, otsi nõõrijupp ja seo kinni. Võib-olla on tähetargad kiiruga midagi väärtuslikku maha unustanud.»

Pastuhhov tõstis binokli silmade ette. Meie positsioonid kõrgendiku jalamil olid elavnenud: sõdurid tirisid kuulipildujaid, seadsid üles tankitõrjekahureid. Seda liikumist ilmselt märgates olid sakslased tule avanud.

Pastuhhovi selja taga kostis jälle Voronihhini hääl. Tagasi vaadates nägi Pastuhhov, et sidemees, selle asemel et raamatuid kokku korjata, istub kükakil ja loeb valju häälega.

«... Peaobservatooriumi ülesandeks on: a) alatiste ja võimalikult täielike vaatluste teostamine impeeriumi geograafiaasutuste jaoks ja ...»

«Jätta, Voronihhin, siin pole raamatukogu,» ütles Pastuhhov kurjalt. «Teile anti käsk ...»

«See on ju kole huvitav, seltsimees komissar,» ütles Voronihhin lepitavalt naeratades ja ajas end, raamatut käest panemata, püsti.

«Andke siia!»

Pastuhhov lehitses poriseid, tuulest ja vihmast pargitud lehti. See oli Pulkovo observatooriumi ajaloole pühendatud populaarteaduslik brošüür. Pastuhhovi silmad libisesid üle ridade: «Tähtede täpne asukoht...», «keldris hoitakse täpseid mõõteriistu...».

«Tähtede asukoht... täpsed mõõteriistad...» kordas ta mõttes endamisi. «Kui pentsikult kõlavad need sõnad praegu! Mõelda vaid, mida inimene kõik rahuajal teada ei taha: tähtede asukohta taevas ja igasuguseid meridiaane ja paralleele... Praegu aga seisab kogu elumõte vaid ühes: vastu pidada, mitte lasta fašiste kodulinna tänavatele, hävitada vaenlast...»

Jälle lõhkes kusagil all mürsk. Pastuhhov viskas raamatu nurka ja vaatas uuesti müüriavast välja. Nüüd nägi ta kolme komandöri saatel märke ronivat Surovtsevi. Kaks neist — leitnandid Suhharev ja Ogarkov — olid roodukomandörid, kolmandat Pastuhhov ei tundnud.

«Kus on siis kolmanda roodu komandör leitnant Rõžov?» mõtles Pastuhhov ärevalt.

«Lahing pole veel alanudki, aga meil on juba kaotusi, komissar,» alustas Surovtsev sissejuhatusega. «Rõžov sai surma. Sai surma, kui tema sõdurid roodu komandopunktile kaevikut kaevapid. Küllap killust või juhuslikust kuulist. Polgukomandör juhtus läheduses olema ja käskis roodu juhtimine üle võtta — näe sellel... nooremleitnandil... andestage, olen nime unustanud...»

Pastuhhov vaatas uut roodukomandöri. See oli teistest ohvitseridest tunduvalt vanem, lühikest kasvu, hallide vurrude ja kortsulise näoga. Roodukomandör võttis valveseisangu, surudes oma ebatavaliselt laiad kämblad vastu puusa, ja ütles aeglaselt, nagu ei raporteeriks, vaid alustaks rahulikku jutuaajamist:

«Olen Gorelov. Kutsutakse Mihhail Ignatitsiks...»

«Maakaitseväest?» küsis Pastuhhov.

«Sellest jah. «Elektrosilast», kui ehk olete sellenimisest tehasest kuulnud.»

«Milliseid väeüksusi olete juhtinud?» küsis Pastuhhov umbusklikult, märgates, et teised roodukomandörid, noored, sihvakad ohvitserid, Gorelovit teatud irooniaga vahtisid.

«Kamandasin jagu,» vastas vanamees endise asjaliku

rahuga. «Ka roodu on tulnud juhtida. Veidi vähem kui ööpäev. Meie roodukomandör sai eile miinitabamusest surma. Otsetabamus. Rebis inimese lausa tükkideks. Eks ma siis võtnudki juhtimise enda peale.»

«Kui ma õigesti aru saan, olete sellest pataljonist, mille me välja vahetasime. Miks te koos teistega ümberformeerimisele ei läinud?»

Gorelov kehtas õlgu:

«Kuidas ma siis minna sain? Polgukomandör käskis pataljonikomandöri käsutusse asuda.» Ta tegi pealiigtuse Surovtsevi suunas.

«Oleksid võinud minu käest nõu küsida,» lipsas Surovtsevil üle huulte.

«Mul pole õigust ülemuste käske arutada,» vastas Gorelov ükskõikselt.

«Hea küll,» heitis Surovtsev käega. «Praegu pole aega juttu ajada.»

Ta nõõpis kaarditasku lahti, võttis välja kaardi, vaatas otsivalt ringi, kuhu seda laiali laotada, ja hüüdis:

«Sidemees, too see raamatukogu siia!»

Voronihhin tõstis maast raamatupambu, mille oli juba jõudnud telefonitraadiga kinni siduda, ja tassis Surovtsevi juurde.

«Tere, Voronihhin!» ütles Gorelov teda nähes. «Kust sina siia said?»

«Võiksin teile samasuguse küsimuse esitada, seltsimees nooremleitnant,» vastas Voronihhin muiates. «Aga tean, et auaste ei luba mul seda teha, seepärast olengi vait.»

«Jutud jätta!» torises Surovtsev ja andnud Voronihhinile märku, et ta eemale astuks, pöördus komandöride poole:

«Tõin teid siia, seltsimehed, et võiksite siit kõrgelt ise tutvuda ümbrusega. Vaadake...» Ta ootas, kuni komandörid olid lasknud pilgul üle lahinguvälja libiseda. «Nüüd palun tähelepanu, seltsimehed. Vaenlane on seda kõrgendikku korduvalt rünnanud ja pole võimatu, et ta seda veelgi teeb. Mitte et võimatu,» parandas ta end samas, «vaid ta teeb seda ilmtingimata. Alles nüüdsama olid siin armeekomandör ja rinde sõjanõukogu liige. Armeekomandör ütles, et suurtükivägi hakkab meid toetama. Kui vaenlane toob lahingusse tankid, avab suurtükivägi tõkettule. Ka meie võitlejad teavad,

mida niisugusel juhul teha, — roodudes on süütepudeleid piisavalt.»

Komandörid kuulasid Surovtsevi väga tähelepanelikult.

«Kui sakslased maha heidavad, ja me peame nad jalust maha lööma,» jätkas ta, «siis alustab vasturünnakut paremalt tiivalt Suhharevi rood, vasakult aga Gorelovi rood, teie rood, Gorelov,» pöördus Surovtsev nooremleitnandi poole, nagu kartes, et eakas maakaitseväelane ei saa tema käsust aru. «Mina jään siia vaatluspunkti. Kas küsimusi on?»

Järgnes paar niisugusel juhul tavalist küsimust lahingumoonaga varustamise ning väeosade kohta, mis paremal ja vasakul nende naabruses asusid.

Kui kõik selgeks saanud oli, käskis Surovtsev:

«Nüüd aga tulge hetkeks kõik siia ja vaadake, mida te kaitsetel!» Ta osutas suurele augule müüris.

Rodukomandörid astusid selle müüriava juurde ja vaatasid vaikides Leningradi, mis nende silme ees laius.

«Võite oma roodudesse minna,» lausus pataljonikomandör lõpuks. «Nooremleitnant Gorelovit palun kohale jääda.»

Esimese ja teise roodu komandörid lahkusid.

Pataljonikomandör vaatas uurivalt enda ees seisvat eakat meest.

Hingepõhjas pidas Surovtsev valeks sammuks seda, et vana maakaitseväelane nii tähtsal positsioonil asuva roodu komandöriks määrati. Ta talitses ennast vaevu, et seda mitte Gorelovile endale suu sisse öelda: rood oli tema juhtida juba antud, nüüd veel oma alluvale näidates, et ta teda ei usalda, oleks pataljonikomandör külvanud Gorelovi hinge ebakindlust ja küllap kartustki.

«Kas olete juba lahingus olnud?» küsis Surovtsev ja taipas samas oma küsimuse mõttetust — oli ju pataljon, kus Gorelov varem teenis, enne nende päralejõudmist sedasama kõrgendikku kaitsnud.

«Olen küll,» vastas Gorelov rahulikult.

«Kas ainult siin?»

«Ei, mitmel pool, seltsimees kapten. Kingissepa all olen sõdinud, Krasnoje Selo all... Olen sõjas kauni-kesti palju sinna-tänna kõmpinud, nagu Voronihhin ütleks. Selle künka all sain aga jala pihta.»

«Jala pihta?» küsis Surovtsev hämmastunult. Kui nad

siia vaatluspunkti tulid, oli Gorelov käinud kindlalt, lonkamata. «Kui ammu see siis juhtus?»

«Oma kakskümmend aastat tagasi...»

«Mis?! Kuidas sellest aru saada?!» küsis Surovtsev elatanud nooremleitnandilt ärritatult.

«Oota, oota, kapten!» sekkus kähku jutuajamisse seni vaikinud Pastuhhov. Ta taipas, millest Gorelov räägib, «Mihhail Ignatjevits, te võitlesite siin Judenitsi vastu, eks?»

«Just samas kohas,» kinnitas Gorelov vastuseks, «siin me ta kirstu ajasimegi.» Ning ta lisas muigega: «Noored seda muidugi enam ei mäleta. Teie olete Judenitsit ju ainult lasketiirus näinud. Vineerist.»

Pastuhhovile kui endisele muuseumijuhatajale meenus sedamaid Kodusõjale pühendatud ekspositsioon: kaart, millele siniste nooltega oli märgitud Judenitsi pealetung Petrogradile, ja selle kõrval Lenini üleskutse linna kaitsjaile.

«Küll on rumal lugu!» mõtles Surovtsev. «Kelleks see Gorelov mind nüüd peab? Lolliks, kõlupeaks, kes ei tunne Kodusõja ajalugu?...»

Et rumalast olukorrast kuidagi välja tulla, ütles ta:

«Noh, Judenits — seda ei saa sakslastega võrrelda. Jõud on hoopis teine.»

Ja mõistis samas, et räägib jälle rumalusi.

«Jõud oli tal muidugi hoopis teine kui praegu sakslastel,» ütles Gorelov rahulikult, nagu ei märkaks Surovtsevi hämmeldust, «kuid ega meiegi tookordset jõudu tänasega võrrelda anna... Nii et vahekord jääb endiseks...»

«Teate mis, Mihhail Ignatjevits,» ütles Pastuhhov, nooremleitnanti uuesti ees- ja isanimega kutsudes, «ma lähen praegu teie roodu. Koos teiega. Sellest kõigest tuleb võitlejaile rääkida. Küll on kahju, et kusagilt pole saada tookordset Lenini üleskutset!»

«Miks ei ole?» märkis Gorelov rahulikult. «Kogu üleskutse teksti mul ei ole, kuid üht-teist võin näidata. Kui maakaitsevähke minema hakkasin, palusin parteikomitee masinakirjutajal ümber lüüa.»

Ta nõõpis kiirustamata lahti pluusi rinnatasku, võttis sealt parteipileti, tõmbas selle vahelt välja neljaks kokkumurtud paberilehe ja ulatas Pastuhhovile.

Pastuhhov heitis vaikides pilgu paberile ja hakkas siis valju häälega lugema:

«Võidelda viimse veretilgani, seltsimehed, kaitske iga jalatäit maad, pidage lõpuni vastu, võit ei ole enam kaugel! Võit jääb meile!...»

Lõpuni lugenud, keeras ta paberi uuesti hoolikalt kokku ja andis Gorelovile tagasi.

«Võta, Ignatits! Vaata, et ära ei kaota!»

Gorelov kehtas õlgu:

«Hoian seda ju parteipileti vahel. Parteipilet aga kaotamisele ei kuulu. Sellega elatakse ja sellega ka surakse...»

Ta vaatas esimest korda Surovtseville väljakutsuvalt otse silma.

Surovtsev lõi pilgu maha.

«Nüüd aga läheme alla, seltsimees Gorelov,» ütles Pastuhhov. «Jumalaga, kapten! Astun sinuga ühendasse... Läki!»

XVII

Küchleri väeosad alustasid feldmarssal von Leebi kavandatud operatsiooni.

Täpselt kell üksteist hommikul hakkasid Pulkovo kõrgendike lõunanõlvadel lõhkema mürsud. Samal ajal sadasid kõrgendikele õhust kümned pommid.

Kindralmajor Fedjuninski komandopunkt asus kõige tähtsama kõrgendiku alla kaevatud käigus. Sapöörid olid siia ehitanud avara varjendi, kus jätkus ruumi armeejuhatajale, staabiülemale ja armee sidesõlmele. Sel tunnelil oli kaks väljapääsu — üks viis kõrgendiku jalamile, teise kaudu pääses mööda tranšeisid üles observatooriumi varemetesse ja suurtükiväe positsioonide juurde.

Vaevalt jõudsid sakslased tulistama hakata, kui Fedjuninski, pidades meeles Žukovi korraldust kõigist vaenlase aktsioonidest talle isiklikult ette kanda, silmapilk teatas rindejuhatajale, et vaenlased tulistavad ning pommitavad Pulkovo kõrgendikke.

«Pea silmas paremat tiiba!» tuletas Žukov meelde. Seda oli ta viimaste tundide jooksul Fedjuninskile korralduselt öelnud.

Tihedast tulest hoolimata läks Fedjuninski üles oma vaatluspunkti ning hakkas binoklist tähelepanelikult uurima Pulkovo kõrgendike lõuna- ning läänenõlvu. Komandopunkti tagasi tulnud, võttis ta Žukoviga uuesti ühenduse ja kandis ette, et suurtükituli jätkub vaibumata hooga ja mootorite müra järgi otsustades koondab vaenlane tanke sinna, kuhu varemgi — ilmselt kavatseb ta ka seekord otserünnakut.

Žukov kuulas teda kordagi katkestamata ja kui Fedjuninski oli lõpetanud, siis ütles:

«Võib-olla on sul õigus. Kuid ikkagi pea silmas just paremat tiiba.»

Neljakümne viie minuti pärast lõppes suurtükituli niisama järsku, kui oli alanud. Sakslaste poolel lendas üles kaks raketti — punane ja valge — ning otsekoheronisid rohekashallides sinelites sõdurid kaevikutest välja ja tormasid kõrgendike suunas rünnakule.

Nüüd polnud enam kahtlust: vaenlane püüdis kõrgendikke järjekordselt rünnata otse, lõunast, aga mitte tiivalt, nagu Žukov oli arvanud.

Selles lõplikult kindel, ohkas Fedjuninski kergendatult.

Sakslaste otserünnaku tagasitõrjumiseks olid Nõukogude vägedel kõik eelised, mida soodsamad positsioonid kaitsjaile annavad. Pealegi olid nii välisuurtükid kui ka mereväe kaugelaskesuurtükid eelmisel nädalal pidevalt vaenlase tagalat ja eesliini tulistades sihi hästi kätte saanud.

Oma komandopunktist nägi Fedjuninski, et kõik kulgeb tema poolt väljatöötatud plaani kohaselt: seitsme suurtükiväedivisjoni patareide tõkketuli sundis vaenlase kaevikutesse tagasi. Ja siis, lõigates pealetungivad sakslaste ahelikud oma tagalast ära, avas tule raske-suurtükivägi.

Mitte ainult kindralmajor Fedjuninski, vaid ka kõrgendikku ründava Saksa diviisi komandör ei teadnud, et pealetung, mida tema väed praegu üritavad, on vaid pettemanööver. Von Leeb ja Kuchler polnud teda oma kavatsustesse pühendanud. Kõrgendiku pidi tiivalt ümber haarama teine väeosa — tankiväe löögirühm. Kasutades hetke, millal venelaste kogu tähelepanu oli

pööratud kõrgendikku ründavatele vägedele, võttis see rühm lähtepositsioonid sisse Finskoje Koirovo võsas.

Kõrgendikku ründav diviis oli Kuchlerilt saanud lühikeste ja selge käsu: vallutada kõrgendik, paigutada selle harjale oma suurtükiväepatareid ning suruda maha Moskva ja Kiievi maanteel asuvate Nõukogude vägede vastupanu.

Kui pealetungivate sakslaste ahelikud kahe tule vahele jäid, otsustas Saksa diviisi komandör õigesti, et ainus, mis võib päästa tema vägesid hävitava kahuritule tangide vahelt, on meeleheitlik rünnak otse edasi ning sellele järgnev käsikähmlus Nõukogude sõduritega. Ta käskis staabiülemal viivitamata anda rügemendikomandöridele käsk uueks rünnakuks, kuid Nõukogude väed jõudsid temast ette. Kui suurtükituli sakslased pikali sundis, käskis Surovtsev roodudel vasturünnakule minna.

Pastuhhov viibis sel hetkel nooremleitnant Gorelovi komandopunktis. Kuulanud käsu ära, ütles Gorelov rahulikult:

«Mis siis ikka, eks ma alusta.»

Ja haaranud jalgade eest maast automaadi, hakkas kaevikurinnatisele ronima.

Pastuhhov tahtis teda tagasi hoida ja öelda, et niiviisi, isiklikult vägede ees rünnakule minna on jaokomandöride kohus, kuid ei tihanud: pärast jutuaajamist observatooriumis tundis ta end ebatavalise nooremleitnandi ees veidi kohmetult.

Gorelov jooksis kummargil sinna, kus tema mehed kaevikus kükitasid, hüppas kaevikust üle, pöördus siis sõdurite poole ja hüüdis üllatavalt kõlava, noorusliku häälega:

«Kolmas rood! Kodumaa ja Stalini eest — e-edasi!»

Pastuhhov teadis, kui raske on tõusta kuulirahe all, miinikildude vihina saatel, teadis, kui otsustavad on siin esimesed sekundid: kas leiavad sõdurid, alludes kohusetundele ja komandöri tahtele, jõudu jalule karata ja surmale silma vaadata või jäävad kaitset pakkuvasse kaevikutesse.

Oma rõõmuks nägi Pastuhhov, et kaevikutes tõusevad kümned võitlejad. Gorelovist mööda jõudnud, söötsid nad edasi.

Tundus, nagu oleks maapind ja õhk vabisenud suur-

tükimürinast, plahvatustest, saabaste tüminast ja karjumisest, milles oli läbisegi ergutushüüdeid ja südamepõhjast tulevat sõimu...

Alles nüüd märkas Pastuhhov, et jookseb ka ise edasi, vehkides trofeeks saadud saksa parabellumiga, jookseb, möödudes käigupealt tulistavatest sõduritest, sinna, kust paistsid sakslaste rohekashallid kogud.

Juba mitmendat korda katkes telefoniühendus Surovtsevi vaatluspunkti ja polgu komandopunkti vahel, juba mitu sidemeest oli saanud surma, ronides mööda kõrgendiku nõlva pataljoni komandopunktist roodukomandöride juurde, ning observatooriumi müürid, mille vahel pataljoni vaatluspunkt asus, olid juba muutunud kivi- ja krohvihunnikuks, aga lahing kestis ikka veel. Paistis, nagu ei juhiks inimesi selles lõputuna näivas lahingus mitte komandöride käsud ja määrustikest ammandatud teadmised, vaid hoopis miski muu.

Surovtsev oli juba ammu lahkunud oma vaatluspunktist ning püüdis nüüd eesliinil olles roodukomandöridele korraldusi edasi anda sidemeeste kaudu.

Võitlejad tungisid sakslaste eesmistesse kaevikutesse ning astusid vaenlastega lähivõitlusse. Polnud enam kuulda ei loosungeid ega üleskutseid. Vaid kõige hirmsamad vandesõnad panid värisema õhu, mis kuulipildujate ja miinipildujate hõõguvatest torudest, põlevatest tankidest ja soomustransportööridest ning sadu inimesi haaranud vihkamisest tundus kuum nagu kõrbes...

Alles siis, kui ellujäänud sakslased tõmbusid teisele kaitseliinile taganedes järgmistesse kaevikutesse, tundis Pastuhhov, et ärkab nagu unest. Ta pigistas ikka veel peos püstolipära, olgugi et padrunid olid juba ammu otsas. Kõrvus undas, silmad olid tolmu täis.

Pastuhhov ei teadnud, kus on praegu Surovtsev, kus on roodukomandörid ja kui suured on pataljoni kaotused. Kuid üht teadis ta kindlalt: vaenlane löödi tagasi. Vähemalt nende lõigus, siin...

Pastuhhov läks edasi, püsti kogu oma elusuuruses, higist läbimärg, peas kuklasse libisenud teraskiiver, seljas puruksrebenenud sõduripluus, pigistades kõvasti peos juba kasutuks muutunud parabellumit ning mõtle-

mata, et võib saada juhusliku kuuli või miinikillu märklauaks.

Ja järsku pani ta tähele, et Pulkovo kõrgendikule kerkib udu. See oli väga kummaline, kollakasmust udu. See aina levis ja varjas pikkamisi kõrgendiku.

«Küllap lendasid õhku mingid vanad keemialaad,» mõtles komissar väsinult.

Uha tihedamaks muutuvast kollasest udust sagisid sanitarid kandraamidega, kostis kellegi oiged, hüüti kedagi...

Kaevikurinnatise tagant väljaulatuva stereopikk-silma järgi tundis Pastuhhov ära koha, kus hiljuti oli asunud Gorelovi komandopunkt. Alla hüpanud, nägi ta, et kaevikunurgas istub imelikult kõssitõmbunud sõdur ja hoiab kõhtu kahe käega kinni.

Pastuhhov puudutas teda õlast. Sõdur kukkus pikali ja komissar taipas, et ta on surnud. Pastuhhov ronis uuesti kaevikust välja ja liikus väsimusest tuikudes eemal vaevalt läbi udu paistvate inimeste poole.

«Seltsimehed!» hüüdis ta valjusti. «See olen mina, pataljonikomissar! Kas keegi teab, kus on kolmanda roodu komandör?»

«Surnud!» kandus Pastuhhovi kõrvu vastus.

«Kuidas?!» tardus Pastuhhov paigale ja hüüdis kohe vastu: «Minu juurde!»

Hetke pärast seisis tema ees pikka kasvu sõdur, karabiin käes.

«Mitmendast roodust?» küsis Pastuhhov kähku, lootes südamesopis, et sõdur on hoopis teisest allüksusest ning on midagi segi ajanud.

«Kolmandast, seltsimees vanempoliitjuht. Kolmanda roodu teisest jaost.»

«Mis Goreloviga juhtus? Kus ta on?!» karjus Pastuhhov võitlejale näkku.

«Ma ju ütlesin, et surnud,» kordas sõdur kähiseva häälega. «Kandsime ta blindaaži, see on siinsamas lähedal. Tahate, ma viin teid sinna?»

Kitsas rõeskes muldonnis, mida vaevaliselt valgustas tattnina, lamas mahalaotatud sinelil Gorelov.

Tema kohal kummargil olev võitleja hüüdis tagasi vaatamata:

«Noh? Kas tõite kandraami?»

«Mis temaga on?» küsis Pastuhhov lävelt.

Võitleja pööras pea tema poole ja ajas ennast siis kähku püsti.

«Kolmanda roodu komandöri sidemees,» kandis ta ette. «Andestage, seltsimees vanempoliitjuht, ei tundnud teid kohe ära. Palusin, et nad kiiresti kandraami tooksid.»

«Kui kandraami vaja läheb, tähendab, et on elus!» mõtles Pastuhhov palavikuliselt, kargas muldonnist välja, haaras mööduval võitlejal varrukast ja ütles hingeldades ning sõnu neelates:

«Ma... olen Pastuhhov... komissar! Otsige kiiresti kandraam! Ruttu! Ja tooge siia, sellesse muldonni!»

Võitleja kadus uttu.

Pastuhhov jooksis muldonni tagasi.

«Elus? Ma küsin, kas ta on elus?» karjus ta sidemehele, kes ikka veel Gorelovi kohal põlvitas.

«Mitte ei saa aru, seltsimees komissar,» vastas võitleja. «Vahel paistab, nagu hingaks, siis jälle, et ei... Teda oleks tarvis kiiresti tohtrite juurde toimetada, aga näe — kandraami ei ole...»

«Kohe tuuakse!»

Gorelovi rind oli sõduripluusi pealt kinni mähitud, side aga verest punane. Tema nägu oli porine ja tahmane.

«Sai killuga rinda,» seletas sidemees tasa. «Viis just mehi rünnakule. Me lõime sakslased esimesest kaevikuteliinist välja ja kus nad siis kukkusid kuulipildujatest valama — ära tõsta ninagi! Noh, eks siis roodu komandör kargaski esimesena püsti ja hüüdis: «Minu järel, seltsimehed, siin leidsid endale haua juba ka valgekaartlikud bandiidid!... Surm vaenlasele!»... Ja kui pistis üksinda sakslaste poole jooksmal Tükk aega jooksis üksinda, siis aga hakkas poistel vist häbi, kõik hüpasid kaevikust välja ja panid talle järele... Ja sel hetkel ta killuga rinda saigi...»

«Ah et killuga?...» küsis Pastuhhov mehhaaniliselt.

Endamisi lootis ta südamepõhjas, et Gorelov on veel elus, et on lihtsalt teadvuse kaotanud.

«Sai killuga rinda,» kordas sõdur poolsosinal, nagu kardaks, et Gorelov võib teda kuulda. «Sees on kõik pahupidi! Kops palja silmaga näha... õudne... Sidusin kinni, nagu oskasin, aga ega see aita...»

Pastuhhov ei kuulanud enam sidemehe pominat. Ta kummardus Gorelovi näo kohale ja sosistas:

«Ignatits, sõber, kas kuuled mind?... Kõrgendik jäi meie kätte, kas kuuled?»

Gorelovi tahmane nägu oli liikumatu. Kuid Pastuhhov jätkas, nagu poleks seda märganud, huultega peaaegu Gorelovi kõrva puudutades:

«Sa, Ignatits, ole vait, ära väsita ennast, ainult kuula. Kõrgendik jäi meie kätte — saad sa aru? Ja tuhka nüüd sakslased Leningradi näevad! Nüüd jäävad nad siia koos valgekaartlastega igaveseks kõdunema, kas kuuled!»

Gorelovi näol ei liikunud ükski lihas. Kuid komissar jätkas, häält kord kõrgendades, kord jälle sosinaks alandades:

«Sinu sõdurid, Ignatits, võitlesid kangelaslikult, kas kuuled? Pea vastu, ära surmale mõtlegi, ees on veel palju tööd, homme tuleb võib-olla jälle lahingusse minna. Kas kuuled mind?»

Ja järsku näis Pastuhhovile, et verine side Gorelovi rinnal oleks veidi nagu kerkinud.

«Anna valgust! Lähemale!» hüüdis ta sõduri käest tatt-nina haarates.

Kuid roodukomandöri silmad olid endiselt kinni. Tundus, et surm on juba vajutanud oma pitseri sellele kortsulisele, sisselangenud põskedega näole.

Kostis mulla varisemist ja muldonni sisenesid kaks meest. Tattnina silmade kõrgusele tõstnud, nägi Pastuhhov, et üks neist oli reamees, teise kraenurkadelt paistis aga kaks rohelist kuubikut. Käes hoidis ta väikest dermatiinkohvrit.

«Seltsimees komissar,» raporteeris see, kes kohvrit käes hoidis ning asjatult püüdis end sirgu ajada, sest pea puutus tal muldonni lakke. «Välivelsker Kurbatov. Kandraam on väljas, sissepääsu juures. Kohe vaatame...»

Lauset lõpetamata kummardus ta Gorelovi kohale, surus kõrva vastu kinnimähitud rinda, kuulatas ning ütles siis pead tõstes millegipärast sosinal:

«Hingab!»

Ta avas kiiresti kohvriku, võttis sealt pikerguse metallkarbi süstlaga, käärts Gorelovi varruka üles ja tegi talle süsti. Silmitses siis mõne hetke ikka endist-

viisi liikumatult lamavat Gorelovit ja andis korralduse: «Tõstame ta üles!» Ning lisas: «Aidake meil ta kanderamini viia, seltsimees komissar.»

Asetanud tattnina põrandale, haaras Pastuhhov Gorelovil õlgadest ja nägi järsku, et see avas silmad.

«Ignatits!» hüüdis Pastuhhov, rõõmust segane. «See olen mina, komissar! Kas sul on parem?»

«Seltsimees vanempoliitjuht, peame ta välja viima!» ütles velsker nõudlikult ning käskis koos temaga saabunud sõdurit ja sidemeest:

«Teie võtke jalust, meie seltsimees komissariga...»

Ta ei jõudnud lõpetada, sest samal hetkel ütles Gorelov väga tasa, kuid selgesti:

«Ärge puutuge!...»

Kõik allusid tahtmatult tema käsule ja lasksid käed rippu.

«Mihhail Ignatjevitš,» ütles Pastuhhov uuesti Gorelovi kohale kummardudes ning tundes, et ei saa jagu ärevusest, «pea vastu, kõik saab kombesse! Viime su praegu sanitaarpunkti, sina aga lama rahulikult ja ära millelegi mõtle, ainult lama!... Võtame, seltsimehed, korraga!»

«Jätke!» sõnas Gorelov seekord juba valjemini.

Kõik jäid jälle nõutult seisma.

Pastuhhov nägi, et Gorelovi huuled uuesti liikusid, kuid sõnu ei olnud enam kuulda. Komissar kummardus haavatu kohale, kõrvaga tema lõhkenud huuli peaaegu puudutades. Ja siis kuulis ta vaibuvat sosinat:

«Kuidas... kõrgendik?»

«Meie, Ignatits, meie! Nagu oli, nii ka jäi — pidasime vastul!» pahvatas Pastuhhov ühe hingetõmbega.

«Noh... nii... tähendab, et nüüd... samuti...»

«Mida ta räägib, seltsimees komissar?» küsis velsker kähku.

«Oota, ole vait!» katkestas teda Pastuhhov.

Gorelov püüdis veel midagi öelda.

Kõrva vastu tema huuli surunud, sai Pastuhhov suure vaevaga aru:

«Võta parteipilet, komissar, parteipilet...»

Gorelovi huuled sulgusid, silmad vajusid kinni.

«Palub, et ma parteipileti võtaksin,» kordas Pastuhhov kõhklevalt. Ja lisas: «See oli tal pluusi rinnataskus...»

«Mis parteipiletist te enam räägite, seltsimees komissar!» ütles sidemees omakorda Gorelovi poole kummardudes, «ma ju kandsin ette, et miinikild pööras tal terve rinnakorvi pahupidi! Nüüd on seal kõik segamini — see, mis sees, ja see, mis taskus oli...»

«Mida ma siin ometi arutan?!» mõtles Pastuhhov ehmunult. «Praegu on ju iga minut kallis...»

«Võtame kähku ja viime välja!» kamandas ta, haarates Gorelovil õlgadest.

Kitsas muldonnis suure vaevaga ringi keerates tassid nad roodukomandöri välja ja asetaskid kanderamile. Imelik kollane udu kattis endiselt maad ja seetõttu polnud isegi mõne sammu kaugusele midagi näha.

«Pange midagi pea alla, tingimata tuleb midagi pea alla panna!» pomises Pastuhhov.

Sidemees pugus muldonni tagasi ja ronis kähku uuesti välja, vattkuub kaenla all. Velsker pani selle neljaks kokku ja kummardus, et Gorelovile pea alla pista, kuid surus siis ruttu kõrva vastu roodukomissari rinda. Seejärel ajas ta end sirgu ning ütles:

«Kõik. Heltis hinge...»

«Valetad!» karjatas Pastuhhov ehmunult.

«Miks ma valetama peaksin, seltsimees komissar,» sõnas velsker puudutatult. «Kuulake ise — ei hinga enam. Ja vaadake, suust on verd tulnud.»

Kuid Pastuhhov ei suutnud end sundida uuesti Gorelovile otsa vaatama. Jalad ja käed läksid kangeks, kurku aga kerkis klomp.

Lõpuks pigistas ta läbi hammaste:

«Kandke sinna... Kõige tähtsama kõrgendiku tippu... Sinna me ta matame...»

Nüüd jäi Pastuhhov üksi keset kollast udu. Kusagil kõrgel undasid lennukid. Kostis üksikuid suurtükipauke.

XVIII

Hetkest, millal 42. armee komandör Fedjuninski Žukovile ette kandis, et sakslased olid Pulkovo kõrgendike rajoonis alustanud tulistamist suurtükkidest, ei lahkunud rindejuhataja telefoni juurest.

Umbes kahekümne minuti pärast tuli ka Ždanov tema juurde.

«Georgi Konstantinovičš,» ütles ta, «te muidugi teate, et sakslased jälle kõrgendikke tulistavad?»

«Jah.»

«Neljakümne teine palus, et Balti laevastiku staap koondaks kogu Kroonlinna tule kõrgendike lähiste.»

Žukov noogutas.

«Neile aga vastati,» jätkas Ždanov, «et teie käskisite kõik sihikud seada Finskoje Koirovole. Teiste sõnadega: meremehed kinnitavad, et neil on korraldus võtta kirbule just see rajoon ja teiste objektide pihta esialgu mitte tulistada.»

«Ma ei tea, kes teile kaebamas käis,» vastas Žukov süngelt, «kuid kõik on tõepoolest täpselt nii, nagu te äsja ütlesite. Kroonlinnas on kujunenud raske olukord: sakslased pommitavad laevu. Tributs teatas, et õhurünnakul on kuni kakssada seitsekümmend lennukit. Nii-sugustes tingimustes võisin teha meremeestele ainsaks ülesandeks esimesel nõudmisel avada marutuli Finskoje Koirovo pihta. Arvestage veel ka seda, et raskete kaugelaskesuurtükkide mürskude varud Kroonlinnas pole ammendamatud.»

Ždanov laskus Žukovi kirjutuslaua ees seisvasse nahktugitooli ja hakkas sõrmedega trummeldama vastu selle massiivset käetuge.

«Georgi Konstantinovičš, kas olete endiselt oma hüpoteesi kammitsas?» küsis ta.

«Jah, olen,» vastas Žukov kuival. «Nüüd ei jää enam kaua oodata. Lähim tulevik näitab.»

«Kuid see tulevik võib saada otsustavaks Leningradi saatusele,» lausus Ždanov vaikselt.

«Niikaua kui elus oleme, me Leningradist ei lahku. Noh, aga kui surma saame, polegi tarvis lahkuda,» ütles Žukov tigea muigega.

«Aga kui vaenlane Pulkovo kõrgendiku vallutab?»

«Andrej Aleksandrovitš,» ei lasknud rindejuhataja tal edasi rääkida, «Pulkovo kõrgendikku kaitsevad praegu maakaitseväge diviis, merejalaväge brigaad ja osa SARK-i diviisist. Sinna on koondatud kogu meie väli- ja raudteesuurtükiväge tuli. Rohkem me sinna anda ei saa. Muide... ma pean silmas kogu olukorda.»

«Hästi.» Ždanov tõusis. «Ma lähen siis ära. Kohe.

peaks tulema siia Kozin Kirovi tehases. Kui midagi tarvis, siis — ma olen oma kabinetis.»

Žukov jäi üksi. Ta vaatas kella ning vajutas kella nupule. Vaevast oli adjutant jõudnud lävele ilmuda, kui Žukov käskis:

«Fedjuninski!»

Kuulnud telefonitorust 42. armee komandöri häält, küsis ta järsult:

«Olukord?»

Torust kostvast iseloomulikust mürast järelmaks Žukov, et Pulkovo kõrgendikku tulistatakse endiselt, ja kui Fedjuninski hakkas ette kandma, et sakslased hoiavad neid juba kolmkümmend minutit marutule all, katkestas ta raporti poolelt sõnalt:

«Ma pole kurt, kuulen ise, kuidas nad sind nüpeldavad. Edaspidi kannu olukorrast ette iga poole tunni tagant.»

«Seltsimees rindejuhataja,» ütles Fedjuninski kähku, kartes, et Žukov toru hargile paneb. «Mul on palve. Helistasin admiral Greenile ja palusin mereväe suurtükke appi. Kuid side töötab väga halvasti. Pealegi ei kuule admiral Green kuigi hästi. Palun teid...»

«Ära vigurda,» peatas Žukov teda. «Green pole siin milleski süüdi. Sa kaebasid minu peale juba Ždanovile? ... Ah ei kaevanud?! Noh, siis on sul liiga hakkaja sõjanõukogu liige. Kuula nüüd: Kroonlinn avab suurtükiväge õigel ajal ja sinna, kuhu tarvis. Esialgu aja aga oma jõududega läbi. Ja et sa iga poole tunni tagant aru annad! Selge?»

Toru hargile pannud, Žukov muigas. Talle meenus anekdoot admiral Greenist, teenelisest laevastiku suurtükiväelasest, kel oli kehv kuulmine. Käis jutt, nagu oleks Stalin ühel laevastikku puudutaval nõupidamisel pööranud tähelepanu osavõtmatult istuvale mereväekomandörile ja küsinud rahvakomissar Kuznetsovilt, kes see niisugune on. Kuznetsov andnud Greenile hiilgava iseloomustuse. Stalin märkinud poolihääli: «Siis peaks talle andma kõrgema auastme...» Eemal istuv Green karanud silmapilk püsti ja hüüdnud valju häälega: «Teenin Nõukogude Liit! ...»

Meeldetuletus anekdoot viis Žukovi tagasi rahu-aega... Kuid juba järgmisel sekundil oli ta uuesti olevikus.

«Mida see kanonaad peaks tähendama?» küsis Žukov endalt juba mitmendat korda viimase poole tunni jooksul. «On see traditsiooniliseks muutunud otserünnaku ettevalmistus või kaval manööver tähelepanu kõrvalejuhtimiseks?»

Žukov oli endiselt kindel, et von Leeb püüab kõrgendikust ringi minna, ja oli niisuguseks juhuks andnud vastavad korraldused. Kroonlinna suurtükid ootasid käsku, et avada tuli Finskoje Koirovo pihta, hävituslendurid olid valmis tõusma sama rajooni kohale.

Kuid sakslased jätkasid samal ajal Pulkovo kõrgendiku marulist tulistamist ja tundus, et ei mõtelnudki sellest ringiga mööda minna.

«Kas ma ehk eksin?» mõtles Žukov ärevalt. «Võib-olla püüavad sakslased endiselt otsejoones läbi murda? Eil Kui kaua võib siis korrata viljatuid katseid?! Von Leeb on ju ajahädas! Ja aeg sunnib teda tagant...»

Sisseastunud adjutant teatas, et kindral Fedjuninski palub rindejuhatajat telefoni juurde. Vilksamisi kella vaadanud ning täheldanud, et nende viimasest jutuajamisest on möödunud vähem kui pool tundi, haaras Žukov toru.

Fedjuninski kandis ette, et viis minutit tagasi oli suurtükiväetuli lõppenud ja jalavägi rünnakule läinud. Tüübadel pole vaenlase aktiivsust märgata.

«Hea küll, löö rünnak tagasil!» käskis Žukov ja pani toru hargile.

«Kurat võtaks!» ütles ta käsi rusikasse pigistades endamisi. «Kas von Leeb on tõepoolest nii nürimeelne, et oskab tegutseda ainult otse nagu müüriõhkuja? Kas talle see manööverdamisvõimalus tõepoolest pähe ei tule? Ei, ei,» vastas ta endale. «Hitler ei luba von Leebil nii kaua paigal tammuda! Feldmarssal peab midagi ette võtma!»

Lahing Pulkovo peamise kõrgendiku pärast hakkas lõpule jõudma, kui Fedjuninskile helistas maakaitseväädiviisi komandör kindralmajor Zaitsev ja kandis ette, et vaenlane on koondanud tule tema paremale tiivale.

Fedjuninski väljus kähku oma tunnelist. Vaevalt jõudis ta stereopikksilma juurde, kui tuli joostes adjutant

ja ütles, et kindral Zaitsev palub armeekomandöri jälle telefoni juurde.

Diviisikomandör teatas, et sakslaste valduses olevate Kiskino ja Gongozi küla poolt oli hakanud kerkima midagi suitsukatte taolist.

Fedjuninski muutus valvsaks. «Mida see võiks küll tähendada?» mõtles ta. «Seni pole vaenlane siin mingisugust maskeeringut kasutanud. Võib-olla on see, mida Zaitsev suitsukatteks peab, lihtsalt mõne õhkulennanud laskemoonalao suits? ... Kas kanda Žukovile ette või mitte? Aga mis siis, kui see on tõepoolest ainult tulekahju, ja ma desorienteerin rindejuhatajat? Ei, enne tuleb ise selgusele jõuda! ...»

See, mida Fedjuninski paremal tiival nägi, hajutas tema kahtlused silmapilkselt: Finskoje Koirovo piirkonnas, Pulkovo peamisest kõrgendikust edelas, tõusis taevasse kollakasmust pilv ning liikus kogu aeg laienedes Pulkovo poole.

Kuulnud Fedjuninskilt, et sakslased teevad Finskoje Koirovo piirkonnas suitsukatet, pörutas Žukov rusikaga kõigest jõust vastu lauda.

«Mis ma ütlesin!» karjus ta telefoni. Selles hüüdes oli võidurõõmu ettenägelikkusest, ärevust uue ohu puhul ja käsk viivitamata tegutseda. «Kas nüüd on sulle selge, et nad tahavad suitsukatet varjus ümber kõrgendiku ringi minna?! Anna oma suurtükiväelastele otsekohe käsk alustada Kiskino ja Finskoje Koirovo tulistamist! Teid aitavad Kroonlinn ja lennuvägi. Kui sakslased läbi lased, on sulle kasulikum endale ise lõpp peale teha! ...»

Möödusid vaevalt mõned minutid, ja siis hakkas kõrgendikust mööduda püüdvatele tankidele sadama mürsurahe. Osa tanke hävis otsekohe, ülejäänud kihutasid aga edasi, täielikult äralõigatuna elavjõust, neist sõduritest, kes tankide kannul rünnakule pidid minema.

Kaks suurtükiväepolku ja Kroonlinna kaugelaskesuurtükid sõna otseses mõttes kündsid tunni aja jooksul üles platsdarmi, kust sakslased kõrgendikku ümber haarata olid kavatsenud, samal ajal pommitas seda platsdarmi lennuvägi.

Rinde õhujõudude ülem Novikov kandis Žukovile ette, et lendurid on märganud Finskoje Koirovos täielikku kaost: autod põlevad, suurtükid on purustatud, jalavägi põgeneb paanikas.

Sakslaste katse Pulkovo peamisest kõrgendikust ringiga mööda minna oli läbi kukkunud.

Kuid kohe kerkis Leningradi kohale uus oht: sama päeva õhtul kell üksteist teatati Žukovile, et vaenlane on vallutanud Peterhofi. Sinna tunginud motoriseeritud üksused olid ühinenud vaenlase Strelna grupeeringuga.

Loomulikult ei teadnud Smolnõis keegi ega võinudki teada, et 41. motoriseeritud korpus, mille von Leeb Peterhofi peale oli saatnud, pidi juba homme suunduma Moskva poole ja et see oli feldmarssali viimane meeleheitlik katse Leningradi tungida.

Žukov ja Ždanov lähtusid oletusest, et kui vaenlasel, kes nüüd oli Soome lahe kaldale koondanud tähelepanuväärsed väed, õnnestub veel paar kilomeetrit edasi tungida, kanduvad lahingud juba linna Kirovi rajooni.

Seepärast võttis sõjanõukogu ainult paar minutit kestnud erakorralisel istungil vastu otsuse valmistada Leningradi raudteesõlme õhkulaskmiseks. Seejärel sõitis rindejuhataja isiklikult Kirovi rajooni.

Kui polkovnik Bõtševskile, kes viibis 42. armee staabis, anti edasi korraldus viivitamata rinde staapi ilmuda, arvas polkovnik, et teda tahetakse kähku saata kusa-gile täiendavaid kindlustusi ehitama. Smolnõisse jõudnud, läks ta otsekohe staabiüleva juurde. Kuid kindral Hozini adjutant ütles, et tal tuleb minna hoopis sõjanõukogu sekretäri kabinetti.

Lühikest kasvu ja kinnise olemisega major tõusis polkovnikut nähes püsti, avas sõnagi lausumata ühe laual lebava mapi, võttis sealt paberilehe ja ulatas Bõtševskile.

Eesliinil veedetud kahest magamata ööst roidunud polkovnik ei saanud masinal trükitud ridade mõttest algul aru. Ta luges sõjanõukogu napolisõnalise otsuse mitu korda jahmunult läbi. Temale, sõjaväe ühendusteede ülemale brigaadikomandör Tulupovile ja raudtee rahvakomissariaadi esindajale Beštševile tehti ülesandeks valmistada Leningradi raudteesõlme õhkulaskmiseks!...

Bõtševski peast käis kohe läbi ärev mõte, et ilmselt on viimaste tundide jooksul toimunud midagi katastroo-

filist. Saanud teada, et Žukovit pole kohal, tõttas ta kindral Hozini juurde.

Staabiülem rääkis kellegagi telefoni teel. Laual lebas teiselt aparaadilt võetud toru.

Näinud Bõtševskit, kattis ta mikrofoni käega ja sähvas vihaselt:

«Olen kinni!»

«Vabandage, seltsimees kindral,» ütles Bõtševski, «sain just praegu väga tähtsa käsu... Tahaksin täpsustada...»

«Täitke käsk!» ütles Hozin nüüd juba valju häälega teravalt ja jätkas, Bõtševskile pilkugi heitmata, katkestatud jutuaajamist:

«Jaa, jah, ma kuulen teid...»

Samal ajal sisenes Ždanovi vastuvõturuumi rinde staabi luureosakonna ülem Jevstignejev, pöördus polgukomissar Kuznetsovi poole ja palus ette kanda, et tal on väga kiire asi.

Ždanov istus laua taga ja kirjutas midagi. Käeulatuses seisis poolik klaas kanget, peaaegu musta teed.

Kui Jevstignejev sisse astus, tõstis Ždanov pea ja küsis ärevalt:

«On teil midagi uut?»

«Andrej Aleksandrovitš,» ütles Jevstignejev laua juurde tulles, «tahtsin minna rindejuhataja juurde, kuid teda pole kohal...»

«Žukov on eesliinil, Foreli haigla juures,» vastas Ždanov, «rääkisin temaga äsja telefoni teel.»

«Milline on olukord?» ei suutnud Jevstignejev end pidada.

«Tankirünnak löödi tagasi,» vastas Ždanov kähku, «kuid olukord on endiselt tõsine... Noh, mis teil oli, seltsimees Jevstignejev? Istuge. Ma kuulan teid.»

Jevstignejev võttis istet ja tõmbas käega mehhaaniliselt üle juuste.

«Andrej Aleksandrovitš,» alustas ta nagu ikka pikka-mööda, «mäletate, rindejuhatajale kanti teie juuresolekul ette meie luuregrupi poolt Luuga all hangitud andmetest?...»

«Aga rindejuhataja ütles teile juba, mida ta neist arvab, Pjotr Petrovitš,» ütles Ždanov tuseselt. «Ja mina

olen temaga täiesti ühel arvamusel. Kuidas võib niisuguses olukorras rääkida Saksa vägede lahkumisest?! Kuni pole kaalukaid argumente, on lausa ohtlik lasta end niisugustest kuulujuttudest eksiteele viia!»

«Just nii, Andrei Aleksandrovitš,» nõustus Jevstignejev. «Kuid asi on selles, et nüüd on meil just olemas need kaalukad argumendid.»

«Kas tõesti?!» hüüdis Ždanov erutatult, kuid võttis end kohe kokku ja küsis juba kuivalt ning nõudlikult:

«Millised need on ja kellelt saadud?»

«Fakt sai kinnitust kahest allikast. Meie luuregrupilt ja SARK-i seltsimeestelt.»

«Ja mida nimelt teatatakse SARK-ist? Rääkige üksikasjalikult!»

«Kuulan!» noogutas Jevstignejev. «Juuli algul sai surma SARK-i töötaja, julgeolekukapten Kravtsov. Ta inspekteeris Pihkva ja Ostrovi rajoonis, mis tookord olid veel meie käes, loodud luure- ning diversioonigruppe. Rong, millega see kapten sõitis, jäi pommirünnaku alla ja Kravtsovil tuli teekonda jätkata jalgsi. Just sel ajal mürdsid sakslased Ostrovi lähedal läbi. Kravtsov võeti kinni ja lasti maha.»

«Mis on sellel ühist? ...» katkestas Ždanov tema jutu.

«Kohe kannan ette, Andrei Aleksandrovitš,» jätkas Jevstignejev. «Niisiis, see Kravtsov jõudis läbi sõita kõik grupid, kontrollida nende valmisolekut, anda edasi šifrid ja paroolid — ühe sõnaga teha kõik, mis tarvis. Ühes grupis, kes oli juba põranda alla läinud, tulid ilmsiks mingid saatejaama toiteallika häired. Kravtsov lubas Belokamenskist hankida uued patareid ning toimetada need Leningradi tagasi sõites grupile kätte. Nagu ma juba ette kandsin, ei õnnestunud tal aga enam siia jõuda. Kuid ta sai oma juhuslikule reisikaaslasele — ühele Leningradi üliõpilasele — edasiütlemiseks teatavaks teha šifreeritud lause, millest järeldub, et grupp Pihkva rajoonis eksisteerib ja väärib igati usaldust. Üliõpilane jõudis Leningradi, ilmus SARK-i linnavalitsusse ning andis edasi, mis tal oli kästud.»

«Ma küsin uuesti: mis on sellel ühist? ...» kordas Ždanov ärritatult.

«Kohe selgitan, Andrei Aleksandrovitš. Te ju käskisite üksikasjalikult ette kanda ... Niisiis, olgugi et šifreeritud lause meile edasi öeldi, oli tšekistidel selle

luuregrupiga seoses ikka veel mõningaid kahtlusi. Kravtsovi hukkumine jäi kuidagi uduseks. Valvsaks tegi ka asjaolu, et see tudeng jõudis Leningradi tagasi elusalt ja tervelt, kuigi nad tema sõnade järgi pärast rongi pommitamist Kravtsoviga koos teekonda jätkasid. Lühidalt: enne kui toetuda Pihkva grupi andmeile, tuli üliõpilase juttu kuidagi kontrollida, veenduda selles, et ta sai ülesande just Kravtsovilt ...»

Ždanov heitis pilgu kellale, kuid kuulas tähelepanelikult.

«Üliõpilane kinnitas,» jätkas Jevstignejev, «et Kravtsovil oli kaasas olnud raske kohver, mille tema järve pidi viskama. Selle järve asukoha näitas üliõpilane kaardil enam-vähem täpselt kätte. Augusti keskel tegid tšekistid selles piirkonnas tegutsema hakanud partisanisalgale ülesandeks see tiik või järv üles otsida ning kohver päevavalgele tuua. Varsti saabus teade, et kohver on leitud. Seal olid tõepoolest saatejaama patareid.»

«Ja mis sellest tuleneb?»

«Aga see, et üliõpilane rääkis tõtt, et ülesande sai ta tõepoolest Kravtsovilt ja et järelikult võib Pihkva grupilt saabuvat informatsiooni täiesti usaldada.»

«Kuid nende saatejaamal polnud ju patareisid?!»

«Nähtavasti said nad kuidagi ise hakkama. Niisiis, kahe tunni eest saabus grupilt teade, mis täielikult ühtib Luuga all tegutsevate meie luurajate omaga: Saksa väed liiguvad Leningradi poolt Pihkva poole.»

Jevstignejev jäi vaik. Ka Ždanov vaikis.

«Kas see võib tõesti tõsi olla?!» mõtles Ždanov. «Kas sakslased tõepoolest jõudsid järeldusele, et pole võimalised Leningradist jagu saama, ja paiskavad osa vägesid teisele rindele teisteks operatsioonideks?! Aga mida tähendab siis tänane pealetung Peterhofi rajoonis? Peaasi, et ei tohi soovitatavat kohe tegelikkuseks pidada! Võib-olla tähendab see, millest rääkis Jevstignejev, vaid tavalist vägede ümberpaigutust: ühed väeosad lähevad lõunasse, teised tulevad asemele? Kuid niisugusel juhul on arusaamatu, miks meie luure nägi ainult Leningradi poolt Pihkva suunas minevaid kolonne, Leningradi poole liikuvaid vägesid aga mitte? Vaevalt saab vähegi mainimisväärseid tanki- ning motoriseeritud üksusi ühest kohast teise toimetada nii, et keegi seda ei märkaks, mööda kõrvalisi teid ja teedeta alasid.»

«Tähendab, te arvate, et sakslased on oma eesmärgist loobunud ja ...» ütles Ždanov lõpuks tasa.

«Ei, Andrei Aleksandrovič,» vastas Jevstignejev kindlalt. «Niisugune järeldus oleks enneaegne. Seda enam et äsja sain neljakümne teise armee luurajatelt järgmise ettekande: Peterhofi rindelõigul on langenute hulgas avastatud vaenlase kaheksa viiekümne esimese ja viiekümne kaheksanda diviisi sõdureid. Neid on ka vangivõetute seas.»

«Kuidas? Lubage!» hüüdis Ždanov, kargas laua tagant püsti ja astus seinal rippuva kaardi ette. «Teie andmetel asuvad need diviisid ju Krasnogvardeiski ja Pulkovo suundades!»

«Just nii,» vastas Jevstignejev ja tõusis samuti püsti, «nad olidki seal. Nüüd aga, pärast läbikukkumist Pulkovos, paisati nad ilmselt Peterhofi alla.»

Hetkeks võttis jälle maad vaikus.

«Nii et kaheksa viiekümne esimese ja viiekümne kaheksa ...» kordas siis Ždanov, kaardil siniseid lipukeid ümber asetades. Mõni aeg vaatas ta keskendunult uut rindejoot ja pöördus siis uuesti Jevstignejevi poole.

«Koostage otsekohe sellest kõigest üksikasjalik ettekanne Moskvale!»

«Aga rindejootaja ...» sõnas Jevstignejev ebalevalt. Kuid Ždanov katkestas teda poolelt sõnalt:

«Rindejootaja nõudis kinnitavaid fakte. Nüüd on need teil olemas. Koostage ettekanne ja viige isiklikult seltsimees Žukovile, niipea kui ta Smolnõisse tagasi tuleb.»

Jevstignejev lahkus.

Hetkeks sulges Ždanov magamata öödest valutavad silmad ning talle tundus, et need on liiva täis.

Ta kustutas laevalguse ja kattis rohelise kupliga laualambi seejärel ajalehega.

«Mida see kõik peaks tähendama?!» esitas ta endale ikka ja jälle piinava küsimuse, mööda kabinetti edasi-tagasi käies. «Mis on sakslaste tõelised kavatsused? Kas nende tänane pealetung on viimane meeleheitlik ponnistus või uue löökideseeria algus? Aga kui see nõnda on, miks nad siis osa vägesid tagasi tõmbavad? Võib-olla on Jevstignejevi andmed ühekülgsed? Vahest ehk on luurajad, kes nägid väeosade liikumist lõunasse, kahe

silma vahele jätanud uute üksuste saabumise Leningradi alla? Võib-olla on see mõningate üksuste taandumine ainult kaval manööver, et uinutada linna kaitsjate valvust?»

Ždanov püüdis olemasolevaid fakte objektiivselt vastandada, et leida ainuõiget vastust. Ja kuigi ta nii väga oleks tahtnud, et Jevstignejevi oletused õigeks osutuksid, kuigi ta mõistis, et Leningradi kaitsvate vägede kaks ja pool kuud kestnud kangelaslik vastupanu pidi vaenlasele mõju avaldama, ja et sakslastel, kes sõdisid ulatuslikul rindel, ei olnud võimalik lõpmatuseni hoida Leningradi all suurt osa oma vägedest, ei kippunud ta lõplike järeldustega kiirustama. Ta mõistis, et vähimgi viga, vähimgi eneserahustamine võis praegu hukatuslikuks saada.

Jõudnud hilisööl tagasi Kirovi kindlustatud rajoonist ja kuulanud ära Jevstignejevi ettekande, küsis Žukov nagu muuseas:

«Kas olete valmis neid andmeid Moskvale teatama?»

Jevstignejevit ei imestanud Žukovi küsimus, olgugi et rindejootaja alles hiljuti oli kategooriliselt keelanud teatada Peakorterisse ükskõik milliseid andmeid Saksa vägede lahkumisest Leningradi alt. Ta teadis juba, et Moskva, saanud ilmselt teiste kanalite kaudu analoogilist informatsiooni, oli Leningradi rinde juhtkonnalt juba ise nõudnud andmeid sakslaste neljanda tankigrupi asukohast. Seepärast vastas Jevstignejev Žukovi küsimusele, nagu poleks midagi juhtunud: «Just nii! Ettekanne on valmis.»

Rindejootaja heitis Jevstignejevile tähelepaneliku pilgu ja lausus pisut silmi kissitades:

«Õigesti tegid. Mine ja teata! Kuid sellest lummatud olla on veel vara. Sakslased võivad iga hetk uuesti katkuda linna tungida.»

See hetkel Žukov veel ei teadnud, et kaotanud lootuse vallutada linn tormijooksuga, teeb vaenlane nüüd panuse pikaajalisele blokaadile.

Möödub aastaid ja sealpool uue ning vana maailma piiri leidub inimesi, kes püüavad võltsida ka seda peatükki nõukogude rahva fašismivastase võitluse ajaloost. Nad püüavad seletada sakslaste ebaõnne Leningradi

all ükskõik millega, ainult mitte leningradlaste kangelasliku vastupanuga.

Nad kinnitavad, et von Leebi ebaõnn oli tingitud osa vägede ümberpaigutamisest Leningradi alt Keskrindele.

Nad vaikivad häbelikult maha fakti, et Leningradi blokeerivad von Leebi väed ründasid linna täies koosseisus vahetpidamata üle kahe nädala, kuid ei suutnud murda Nõukogude vägede vastupanu.

Nad vaikivad maha ka selle, et juba septembri lõpul, kui Nõukogude väed pärast Laadoga järvest lõuna pool sakslaste 16. armeele ja 8. tankidiviisile antud lööke tõrjusid vaenlase välja suurelt maa-alalt Neeva vasakul kaldal, hakkas Hitler Leningradi alla uuesti abiväge saatma. Ta andis käsu viia sinna kaks langevarjurite rügementi ja üks jalaväerügement, võttis need von Bocki käest ära ning lubas von Leebil jätta Leningradi alla motoriseeritud diviisi, mis pidi alustama liikumist Moskva suunas.

Kuid sellest kõigest oli vähe abi.

Nõukogude väed osutasid vaenlasele otsustavat vastupanu. Punaarmee võitlejate, maakaitseväge, Balti laevastiku meremeeste, lendurite ja kogu Lenini linna elanikkonna mehisus ja kangelaslikkus oli see, mis põhjustas sakslaste ebaõnne Leningradi all.

XIX

Jah, Leningrad pidas fašistlike hordide survele vastu. Mitte ilmaasjata ei pidanud von Leeb uut rünnakut Pul-kovo kõrgendikule mõttetuks. Läbi kukkusid ka kõik sakslaste katsed tungida linna piki Soome lahe kallast. Vaenlasel ei õnnestunud Foreli haiglast sammugi edasi liikuda.

Von Leeb püüdis võtta revanši teisel: suutmata tungida Kirovi tehase territooriumile, andsid sakslased hoobi Oranienbaumile. Kolm ööpäeva ei vaibunud lahingud Babigoni kõrgendikel. Vaenlane paiskas rindelõigule, mida neil päevil kaitsesid ainult üks laskurrood ja merejalaväesalk, tankid ning kaks rügementi. Kuid iga meeter maad läks siin sakslastele maksma sadu inimelusi.

22. septembri koidikul alustasid sakslased pärast tugevat suurtükitulda pealetungi Uus-Peterhofile. Roosa paviljoni lähedal võttis neid marutulega vastu maakaitseväge kuulipildurite-suurtükiväelaste pataljon. Lahing kestis hilisööni. Suurtükiväelased lükkasid kahurid avaposisioonidele ning andsid vaenlasele otsesihimisega pihta. Kaitsjad hoidsid paviljoni viimse võimaluseni enda käes ja kui enam midagi teha polnud, läksid ise suurtükid õhku ning taganesid kindlustusvööndi paremale tiivale.

Järgmisel päeval läksid meie väed vastupealetungile, löid vaenlase suurte purskkaevude piirkonnast välja ning jõudsid lõpuks teiselt poolt uuesti Roosa paviljoni juurde. Nurjus sakslaste katse Oranienbaumi läbi murda ja hävitada Kroonlinn.

Neis lahinguis võitlesid külg külje kõrval punaväelaste, maakaitseväelaste ning Balti laevastiku meremeestega ka laevahitusettevõtete töölised.

Leningradi kaela ahistas endiselt blokaadisilmus. Kuid seda nii kõvasti kokku tõmmata, et linn lämbuks, von Leeb ei saanud. Kogu oma viha ja kättemaksu luhtaläinud lootuste eest kätkes feldmarssal nüüd linna elamurajoonide pommitamisse ja tulistamisse.

Püüdes Kroonlinna Leningradist ära lõigata ja laevastikku hävitada, tulistasid sakslased suurtükkidest reidi. Rivist langesid välja lahingulaev «Marat», ristleja «Kirov» ja miinilaev «Grozjaštši»...

Leningradi majade seinad värisesid lakkamatust mürist: tänavail lõhkesid sakslaste mürsud, meie suurtükivägi tulistas vahetpidamata vastu, linna kohal õhus keerlesid surmatantsus Saksa ning Nõukogude lennukid.

Linnas registreeriti iga päev kuni kakssada tulekahju, haiglad olid täis haavatuid.

Kuid tehased töötasid endiselt kolme vahetusega ja töölised lahkusid tööpinkide juurest ainult siis, kui mürsud või pommid lõhkesid päris lähedal.

Linnale, mille lähel seisis verest tühjaks jooksev, kuid ikka veel kardetav vaenlane, sai eriti tähtsaks loosung, mille all elas nüüd kogu rahvas: «Kõik rinde, kõik võidu heaks!»

5. oktoobri südaööl teatas rinde sideülem kindral Kovaljov Žukovile, et kell kaks null-null tahab temaga rääkida Peakorter. Teades Kõrgema Ülemjuhataja ajakava, ei kahelnud Žukov, et ees seisab jutuaajamine Stalini endaga.

Žukov astus pikale lauale laotatud kaartide juurde ja kummardus nende kohale. Valmistudes ettekandeks, tahtis ta teha kokkuvõtte tänasest päevast ning sündmustest rindel selle peaaegu kuu aja jooksul, mis oli tema siiasaabusmisest möödunud.

«Nii,» mõtiskles Žukov, «rinne Leningradi all on stabiliseerunud. 55. armee hoiab kindlalt enda käes Pulkovo—Bolšoje Kuzmino—Putrolovo—Novaja liini. Kõik vaenlase katsed meie kaitsest Kolpino all läbi murda on läbi kukkunud.

42. armee hoiab positsioone Ligovo—Nižneje Koirovo—Pulkovo liinil. Peterhofi—Strelna lõigus on vaenlasel korda läinud pääseda Soome lahe kaldale, kuna 8. armee väeosad on Leningradi rinde põhjavägedest ära lõigatud.

Septembri lõpus tehtud meiepoolne katse piiramisrõngas «seestpoolt» läbi murda nurjus. Üle Neeva jõe Mga raudteejaamast loode poole paisatud kahel diviisil ja mereväebrigadil õnnestus Neeva vastaskaldal kanda kinnitada ainult väga väikesel platsdarmil. Tulemusteta jäi ka meremeeste dessant Peterhofi piirkonda, mis võeti ette selleks, et lõhkuda sakslaste «Peterhofi kiil» ja aidata Oranienbaumi piirkonnas asuvatel 8. armee väeosadel ühineda 42. armee paremal tiival oleva diviisiga. Dessant hukkus ebavõrdses lahingus.

Balti laevastik hoiab enda käes kõiki tähtsamaid tugipunkte Soome lahes. Hango poolsaare ja mitmete saarte kangelaslikust kaitsmisest teab Kõrgem Ülemjuhataja iseenesestmõistetavalt laevastiku rahvakomissari ettekannete järgi. Üldse on ta hästi informeeritud Leningradi all valitsevast olukorrast.

Ilmtingimata esitab Stalin küsimuse: kui kauaks võiks sõjanõukogu arvates rinne stabiliseeruda?

Noh, kui sakslased tõepoolest on loobunud mõttest vallutada linn tormijooksuga ja teevad nüüd panuse blokaadile, siis püüavad nad seda igati tugevdada ja sulgeda ainsat üle Laadoga järve viivat, Leningradi veel suure maaga ühendavat teed. Sel juhul võivad sakslased

üritada pealetungi Volhovi jõe kandist kirde suunas.

Kuid ei tohi täielikult välistada ka võimalust, et sakslased teevad uuesti katset Leningradi ümbritsevast kaitseliinist läbi murda.»

Žukov oli tulevikuproгноoside tegemisel ettevaatlik. Ta arvestas asjaolu, et kuidas ka oleks, aga Leningradi all seisab endiselt üle kahekümne Saksa diviisi, mitu brigaadi ja Soome sõjavägi ning linnast lahutavad neid ainult mõned kilomeetrid.

Ta ei teadnud ega võinudki teada, et von Leeb oli juba saatnud füüreri peakorterisse telegrammi, milles oli sunnitud tunnistama, et pole tema käsutusse jäänud vägedega enam võimeline jätkama Leningradi ründamist...

Žukov ei teadnud ega võinudki tol ajal veel teada, et isegi Hitler oli leppinud kuulsusetu lüüasaamisega Leningradi all, lohutanud end mõttega, et kägistab linna näljaga, purustab suurtükitle ja pommirünnakutega ning andnud juba kindralstaabile ülesande hakata viivitamata ette valmistama uut operatsiooni, mille nimeks sai «Taifuun». Von Bocki armeegrupp, mis oli tugevdatud põhjast von Leebilt saadud väeosadega ning lõunast Rundstedti üksustega, pidi alustama otsustavat rünnakut Moskvale.

Hitler oli oma idakampaania, kurikuulsa välksõja kestuseks planeerinud ainult kuus kuni kaheksa nädalat. Nüüd oli aga sellest varajasest koidutunnist, millal tema väed Nõukogude Liidu territooriumile tungisid, möödunud juba kolmteist nädalat. Kuid sõja peaesmärk — suruda Nõukogude riik põlvili — oli saavutamata, kättesaamatuks olid jäänud ka Leningrad ja Moskva. Ja nüüd pani Hitler kõik lootused otsustavale pealetungile Nõukogudemaa pealinna suunas...

Kui kümme minutit puudus kahest, läks Žukov oma teisel korrusel asuvast kabinetist keldrisse kõnepunkti ning suundus aparaadi juurde, mis ühendas Smolnõid Kõrgema Ülemjuhataja Peakorteriga.

Veidi üle kolme nädala oli möödunud hetkest, millal Žukov sama aparaadi kaudu kandis Stalinile ette, et on rindejuhataja kohale asunud, ning tõotas Kõrgemale Ülemjuhatajale, et püüab tegutseda aktiivsemalt kui tema eelkäija.

Täna võis Žukov täie vastutusega öelda, et vaenlase korduvad katsed vallutada Leningrad on läbi kukkunud, vaenlane on kandnud tohutuid kaotusi ning pole praegu suuteline linna alistama.

Püüdes igati varjata oma erutust, vastas Žukov peanoogutusega tema ilmumisel pillikeelena sirgutõmbunud telefonisti tervitusele, pani märkmiku lauaservale, vaatas kella ja käskis:

«Andke edasi: Žukov on aparaadi juures.»

Telegrafisti sõrmed hakkasid kiiresti mööda klähve jooksuma.

Silmapilkselt ilmus kitsale paberiribale ka vastus:

«Teiega hakkab rääkima seltsimees Stalin. Oodake.»

Möödus paar painavat minutit. Aparaat elustus hetkeks ja jäi siis uuesti tummaks. Žukov haaras lindi ning tõstis selle silmade ette. Paberile oli trükitud üksainus sõna:

«Tere!»

«Tervist!» dikteeris Žukov vastuseks ja avas märkmiku.

Lint hakkas uuesti venima.

Oli ebatavaline tunne lugeda sealt mitte kuiva ja ametlikku käskkirjateksti, vaid peaaegu igapäevast juttu. Näis, nagu asuks Stalin kusagil siinsamas, vestluskaaslase vahetus läheduses.

«Mul on teile üks küsimus,» trükkis aparaat. «Kas te ei saaks istuda lennukisse ja lennata Moskvasse? Peakorter tahaks teiega nõu pidada tarvitusele võetavate abinõude üle seoses olukorra halvenemisega Reservrinde vasakul tiival Juhnovi rajoonis. Enda asemele jätke näiteks Hozin.»

Lint jäi seisma.

Kõike oli Žukov oodanud, ainult mitte väljakutset Moskvasse. Möödus tükk aega, enne kui ta taipas, et ettekannet ei soovi temalt keegi ja et Stalin oli ta aparaadi juurde kutsunud hoopis teise asja pärast.

Žukov lõi märkmiku kinni, lükkas kõrvale ja dikteeris kähku:

«Palun lubada mul välja lennata 6. oktoobri varahommikul.»

«Hästi. Ootame teid homme Moskvast,» vastas Stalin. Aparaat jäi seisma. Jutuajamine oli lõppenud.

NELJAS RAAMAT

I

Astunud sisse uksest, mida Kremli tavatseti lihtsalt välistrepiks kutsuda, läksid inglane ja ameeriklane ruttates üles teisele korrusele.

Tegelikult oli selles vanas tsaariaegses senatihoones niisuguseid ühetaolisi nikerdatud metallkatusega kaetud vanaaegseid välisuksi kaks. Kuid välistrepiks nimetati millegipärast ainult seda, mis viis Ivanovski väljakule.

Ka otstarve oli neil välisustel erinev. Teist, mis avanes peaaegu vastu hambulist müüri, mis Kremli Punasest väljakust eraldas, kasutasid Poliitbüroo liikmed, sõja algupäevist alates ka mõned sõjaväelased. Välistrepiks nimetatud uksest toimetati aga sisse isiklikult Stalinile määratud eriti kiired dokumendid. Samast läksid teisele korrusele ka Rahvakomissaride Nõukogu töötajad.

Oli veel üks uks, kolmas, mis paiknes maja nurgas, samuti otse vastu Kremli müüri. Kuid seda peeti niioelda ametlikuks, ning see oli ette nähtud neile, kellele kutse Kremli sisse oli suursündmus.

Mõlemad välismaalased teadsid kirjelduste järgi hästi, kuidas näeb välja nimelt see välisuks. Kuid seekord oli auto nad toonud teise ukse ette ning trepp, mida mööda nad üles läksid, oli kitsas ja kaugel igasugusest paraadlikkusest.

Esimised astmed seljataha jätnud, vahetasid inglane ning ameeriklane vaikides pilgu, nagu küsiks teineteiselt: kelle juurde me siis ikkagi läheme? ...

Inglise nimi oli William Maxwell Aitken Beaverbrook, ta oli üks Inglismaa suurimaid kapitaliste, ajalehekontrakti «London Express Newspaper Limited» omanik ja konservatiivse partei aktiivne tegelane.

Ameeriklane kuulus Ühendriikide kõige rikkamate inimeste kildkonda, oli rea tööstusühingute ning finants-

korporatsioonide omanik ning kaasomanik ja Demokraatliku Partei mõjuvõimsamaid liidreid, tema nimi oli Averell Harriman.

Mõlemad mehed olid alles eelmisel päeval saabunud Nõukogude Liitu kui Suurbritannia peaministri Churchilli ja Ühendriikide presidendi Roosevelti eriesindajad ning neil kummalgi oli veel poole tunni eest olnud selgusetu, kas üldse saab teoks see tähtis kohtumine, mille nimel nad sõja ajal nii raske õhuteekonna Moskvasse ette olid võtnud.

Inglise saatkonnas, kuhu 1941. aasta 29. septembri pärastlõunal sõitis Moskva Ameerika Ühendriikide saadiku Steinharti saatel Harriman, et koos teda seal juba ootava Beaverbrookiga kella kuueks Kremlisse suunduda, valitses ärev, närviline õhkkond. Andmed selle kohta, et sakslased kontsentreerivad Moskvale otsustava löögi andmiseks suuri jõude kesk- ja läänesuunas, olid jõudnud ka siia, vaiksesse villasse Sofia kaldapealsel.

Saatkondade ümber grupeerunud välismaiste korrespondentide seas ringlesid juba mitmendat päeva kuuldused Nõukogude valitsuse kavatsusest viia diplomaatiline korpus Moskvast välja. Ja need kuuldused, mis levisid mitmete tööstusettevõtete ja ametiasutuste pealinnast evakueerumise taustal, ainult tugevdasid ebakindluseõhkkonda ning ootusärevust eriti nendes saatkondades, kes esindasid Saksamaaga sõjaseisukorras viibivaid valitsusi.

Diplomaatilise korpuse uue asupaigana nimetati Samaarat — linna Volga ääres, mis mõne aasta eest oli ümber nimetatud Kuibõševiks ja asus Moskvast rohkem kui tuhande kilomeetri kaugusel.

Kõigist Suurbritannia saatkonna töötajast, kes olid ametis kord ümberlõikatavate, siis aga jälle uuesti esilekerkivate ärevate kuulujuttude arutamisega, oli vahest ehk ainult saadik Stafford Cripps kuni viimase ajani säilitanud suhtelise rahu. Kuid saatkonnas teati, et saadiku väline rahu ei anna kaugeltki tunnistust veendumusest, et Moskvat ei ähvarda tõsine oht. Külma ja tasakaalukas Cripps pidas närveerimisele järeleandmist ning paanika tunnusmärkide ilmutamist lihtsalt alandavaks oma väärikusele.

Stafford Cripps ei olnud elukutseline diplomaat, ta pidas ennast kõigepealt poliitikuks. Tal polnud tööpoolest kuni viimase ajani mingit pistmist olnud Foreign Office'iga — Briti välisministeeriumiga. Omal ajal oli Cripps mõned aastad pühendanud advokaadipraksisele, seejärel aga olnud ülemprokuröri asetäitja. Kõige rohkem köitis teda poliitika.

Leiborist parteiliselt kuuluvuselt ja fabiaanlane veendumustelt, valiti ta Inglise parlamenti esmakordselt 1931. aastal ning nii parteis kui ka parlamendis oli tal ultravasakpoolse kuulsus, kuna ta pooldas Inglismaa ja Nõukogude Liidu lähenemist, sõja eel aga võitles Hitleri-vastase demokraatlike riikide bloki loomise eest. Crippsi vaated näisid leiboristide juhtkonnale nii radikaalsed, et asi lõppes tema väljaheitmisega tööerakonnast.

Siis aga algas Teine maailmasõda, Suurbritannias tuli võimule Churchill ja neljakümnenenda aasta juunis sõitis Stafford Cripps Tema Majesteedi saadikuna Moskvasse.

On täiesti arusaadav, miks uue peaministri otsiv pilk just Crippsil peatus, — kahtlemata arvas Churchill, et «vasakpoolne» leiborist, kes pole seotud eelmise, end Müncheni lepinguga häbimärgistanud valitsusega, pealegi veel «radikalismi» tõttu parteist välja heidetud, leiab Moskvast heasoovliku vastuvõtu.

Crippsi «radikalism» aga kohutas konservatiiv Churchill vähe, lõppude lõpuks oli ta ka ise kunagi leiboristide parteisse kuulunud ja mõistis suurepäraselt, et kui jutt on establihmendist — Briti impeeriumi konkreetsetest huvidest, siis ühinevad konservatiivide ja leiboristide hääled ühises kooris.

Churchill ei pidanud Crippsi mitte alusetult targaks meheks, kuigi ta kord oli irooniliselt tähendanud, et selle mehe rind meenutab talle puuri, milles on kaks pidevalt teineteisega sõjajalal olevat oravat — kohusetruudus ja karjerism.

Crippsiga kaasnesid distsiplineeritus ja vastutustunne talle usaldust osutanud Churchill suhtes tööpoolest enesekindluse ning auahnusega. Hingepõhjas oli ta veendunud, et teab peaministrist paremini, kuidas riiki juhtida, mõistab paremini kui kindralid orienteeruda kaasaegse sõja strateegias ja taktikas ning on Suurbri-

tannia kõigi aegade parim ja autoriteetseim saadik Moskvast.

See veendumus koos teadmisega, et erinevalt eelmistest saadikutest — Foreign Office'i ametnikkudest — on tema ennekõike poliitik, aitaski Crippsil säilitada rahu ja meelekindlust, kui Moskvale saabusid rasked päevad...

Kuid kõige viimasel ajal tundus Briti saatkonna töötajatele, et isegi «külmavereline Stafford» hakkab oma kuulsat enesevalitsemist kaotama.

Jah, Cripps hakkas seda tõepoolest kaotama. Teda rõhus teadmine, et sakslased võivad ootamatu löögiga jõuda vahetult Moskva alla või Moskva koguni vallutada. Ei, omaenese saatuse pärast ta ei kartnud, sest oli veendunud, et diplomaatiline korpus viimasel hetkel ikkagi evakueerida suudetakse, kuid saadikut häiris mõte, et ta peab minema kusagile maakolkasse, kust sidepidamine peaministriga loomulikult palju raskemaks kujuneb.

Muide, ka see polnud Crippsi praeguse närvilisuse peapõhjuseks. Kõik oli palju lihtsamalt seletatav: ta nägi Beaverbrooki Moskvasse ilmumises hoopis oma prestiižile.

Crippsi ärritas see tarmukas, terav, enesekindel inimene üldse, ent lisaks oli Beaverbrook konservatiivide partei liidreid, seega tema partei vastane. Kõige rohkem aga mõjus Crippsile Beaverbrooki saabumise fakt. Siiani oli Cripps pidanud ennast ainsaks Churchilli usaldusmeheks Nõukogude Liidus. Ja asjaolu, et Churchill polnud tähtsate läbirääkimiste pidamist Staliniga ülesandeks teinud mitte temale, vaid sellele ajalehemagnaadile, tekitas Crippsis solvumist ning sisemist protesti.

Harriman teda ei häirinud. Harriman — see oli Ameerika. Kuid Beaverbrook! Tema viibimine Moskvast, pealegi veel peaministri isikliku esindajana, surus Crippsi tagaplaanile, ning sellega oli raske leppida.

Cripps püüdis ärritust varjata, kuid tundis, et see tal ei õnnestu.

Sellest hetkest, mil ta nägi Beaverbrooki saatkonna hoones, alustasid «kaks oravat» tema rinnas järjekordset heitlust. Teadmine missiooni tähtsusest, millega Beaverbrook oli saabunud, ergutas «kohusetruuduse oravat» — Cripps püüdis Beaverbrooki võimalikult täielikult infor-

meerida Nõukogude Liidu sõjalisest olukorrast. Kuid solvumisega segatud auahnus ei lasknud Crippsi jutuajamistel Beaverbrooki ja Harrimaniga üht kindlat tooni säilitada. Tema kõne oli vahel erutatud, vahel rõhutatult ametlik ja vahel isegi salvav...

Algul informeeris Cripps Beaverbrooki ja Harrimani olukorrast, mis tema andmeil rinnetel oli kujunenud. Ta rääkis kiirustades ja tema häälest kostis varjamata ärevust. Sakslased on Moskva lähisel. Leningrad asub blokaadirõngas. Hitleri lennuvägi peremehetseb õhus, sakslaste tankid aga kujutavad endast hiiglasuurt löögijõudu. Kahtlemata püüab Stalin jutuajamise käigus varjata Venemaa praegust katastroofilist olukorda...

Beaverbrook ja Harriman istusid sügavates nahktugitoolides ja näisid tähelepanelikult kuulavat. Saadiku kabineti seintelt vaatasid neid häirimatult mitu põlvkonda Inglise kuningaid. Kreemid volditud kardinaad akende ees olid alla lastud. Moskvale oli juba laskunud sume õhtuhämarus, kabinetis põles tuli.

Kõrgetes soodaveega lahjendatud viski klaasides sulas aeglaselt jää. Beaverbrooki klaas oli juba peaaegu tühi. Harriman polnud enda oma veel puudutanud, ta istus seljatoele nõjatudes, pikad jalad välja sirutatud.

Cripps tegi juttu eelseisvast kohtumisest Kremliis, ja tundus, et ta valitses ennast hästi. Ta avaldas arvamust, et Stalini põhimine nõue on seoses teise rindegaga. Sel juhul palub tema, Cripps, austatud džentelmene alandlikult, et lubataks just nimelt temal Stalinile vastata, sest probleem puudutab vahetult Inglismaad. Pealegi on väga tähtis, et vastused oleksid ühetaolised. Temal on peaministrilt selles osas ranged ja täpsed instruktsioonid. Väiksemadki kõrvalekaldumised annavad Stalinile võimaluse oma pretensioonide uuendamiseks ning veendumuse tekitamiseks, nagu oleks ainult Suurbritannia süüdi selles, et Saksa—Nõukogude rindel on tekkinud praegune olukord. Džentelmenidele on kahtlemata teada, et Stalin veel selle kuu algul palus, et peaminister paiskaks Vene rindele Põhja meretee kaudu mõned diviisid, kuid sai eitava vastuse. Temal, Crippsil, on Churchillilt täpsed instruktsioonid, kuidas seda eivat vastust kommenteerida, kui Stalin selle küsimuse juurde uuesti tagasi pöördub...

Crippsil olid niisugused instruktsioonid tõepoolest ole-

mas. Kuid praegu polnud asi mitte ainult neis, vaid selles, et kui Stalin oli Churchilli poole pöördunud ja palunud saata Nõukogude—Saksa rindele vähemalt kakskümmend või kakskümmend viis diviisi, oli Cripps rutanud peaministrile teatama oma arvamust, et seda ei tohi mingil juhul teha, argumenteerides keeldumist asjaoluga, et siisugune samm nõrgendaks Inglismaad kaitsvaid jõude.

Ajalugu tunneb küllalt näiteid, kus sotsiaaldemokraat on väljendanud palju reaktioonilisemaid mõtteid kui arukas ja ettenägelik suurkodanluse esindaja.

Nii või teisiti, kuid miljonär Beaverbrook asus leiborist Crippsist palju konkreetsematel ja järjekindlamatel positsioonidel, kui asi puudutas Inglismaa ja Nõukogude Liidu tegelikku sõjalist koostööd.

Crippsile aga oli teise rinde küsimus muutunud isikliku prestiiži küsimuseks. Seepärast ta praegu nõudiski tungivalt, et Harriman ja igal juhul mitte ka Beaverbrook ei diskuteeriks sel teemal Staliniga isegi mitte siis, kui viimane ise seda küsimust puudutab, vaid et nad annaksid võimaluse tegutseda temal, Crippsil.

Beaverbrooki laiale kortsurägusele näole oli tardunud irooniline muie.

Cripps suunas oma pilgu ärritatult Harrimanile, pidas lühikese pausi ja ütles siis, ilma et oleks otseselt kumagi poole pöördunud:

«Ja viimane asi, džentelmenid. Ei ole välistatud, et Stalin paremaks peab teiega kohtumisest üldse kõrvale hoida ja teeb jutuajamise ülesandeks Molotovile. Sel juhul,» kõverdas ta veidi oma õhukesel huulil, «kadestan teid veel vähem. Kui Stalin soovi korral võib arutada sõjapidamise kõiki aspekte, siis Molotovil on see võimalu. Tema hoiab end täpselt saadud instruksioonide raames. Siitsaadik ja siinemaale.»

Crippsi pika, algul kiirustava ja erutatud, seejärel aga rõhutatult monotoonse ja üleolevalt nõuandva kõne kestel vaatasid Beaverbrook ja Harriman vaikides ning osavõtmatult tühjusesse. Neil oli saadikut igav kuulata. Kõik, välja arvatud ehk olukord rinnetel, mis sel juhul, kui Crippsi andmed on õiged, osutus veel halvemaks, kui nad ette olid kujutanud, oli neile hästi teada.

Mis aga puutus Crippsi vihjetesse instruksioonidele, siis ei kuulunud Beaverbrook ja Harriman üldse

nende hulka, kes instruksioone alandlikult täidavad, vaid nad olid ise instruksioonide loojad.

Need mehed ei tundnud mingit sümpaatiat kommunismi vastu. Kuid nad oskasid ette näha ega allunud alati selle elementaarse sotsiaalse loogika seadustele, mis dikteerib stereotüüpseid lahendusi.

Temperamentne, küüniline, viinamaia ja lihtrahva keelega hiilata armastav ajalehemagnaat lord Beaverbrook ja tahtejõuline, kaine mõistusega ning jutuajamistes tagasihoidlik Harriman teadsid loomulikult täpse arvestuse hinda, teadsid, et ilma majanduslikku ja poliitilist konjunkturi arvesse võtmata ja analüüsivõimega vahekorda niihästi oma riigis kui ka teistes maades, mis suuremal või vähemal määral nende pankade, ajalehtede, armeede ning riigiaparaadi mõjuvõimsfääris asuvad, ei ole seatud eesmärgi saavutamine võimalik.

Inglismaa ja Ameerika valitsusringkondades oli küllalt taolisteks põhjalikeks kalkulatsioonideks võimelisi inimesi. Kuid enamik neist oli nagu lummatud mõttest, et Hitler on kommunismi kõige resoluutsem, kõige agressiivsem ja kõige paremini relvastatud vaenlane. Neid aga, kes oskasid näha sügavamale, oli tunduvalt vähem. Ning just selle vähemuse hulka kuulusid Beaverbrook ja Harriman, kes olid veendunud, et kui paradoksaalsena ka tunduks liit bolševistliku Venemaaga, keda nende valitsused alles hiljuti oleksid rõõmuga nõus olnud kogu saba ja sarvedega Hitlerile loovutama, on see liit ometigi hädavajalik nüüd, mil ei ole enam jäänud kahtlust, et füürer ilmselt pürgib maailmavalitsemisele.

Niihästi Inglismaal, kes vahetult võitles oma eksisteerimise eest, kui ka lahinguväljadest kaugel asuvates Ühendriikides saadi nüüd juba aru, millega ähvardaks neid jõudude vahekorra järsk muutumine Euroopas, kui Hitleril õnnestuks Idarindel saavutada võit.

Polnud kahtlust, et Nõukogude Venemaale tuleb praegu abi osutada. Ja muidugi mitte selleks, et pidada Staliniga retoorilisi vaidlusi teise rinde üle, polnud Beaverbrook ja Harriman ette võtnud reisi Moskvasse. Seda enam, et neil oli hästi teada: ei neljakümne esimesel ega neljakümne teisel aastal siisugust rinnet ei avata.

Nad olid teoinimesed. Kui Roosevelti esindaja Hop-

kins kuu aega tagasi Stalinit külastas, et veenduda, kas Venemaa, vaatamata tõsisele ebaedule sõja esimestel nädalatel, on valmis jätkama võitlust Hitleriga sõja võiduka lõpuni, siis Harrimani ja Beaverbrooki sõidu eesmärk oli juba märksa konkreetsem: pakkuda Stalinile materiaalselt ja tehnilist abi.

Ei, Harriman ja Beaverbrook polnud sõitnud Moskvasse mitte selleks, et diskuteerida teise rinde üle, mida nii väga kartis see ennast täis ja pretensioonikas Cripps. Hästi läbimõeldud lahendust ootasid teised probleemid. Juhul kui Venemaa vaenlase uuele survele vastu peab ja lõppude lõpuks pealetungile suudab asuda, kui kaua see sõda siis kesta võiks? Ning kui suur peaks olema Inglise ja Ameerika abi Nõukogude riigile?

Jah, täna on niihästi Ühendriigid kui ka Inglismaa huvitatud Venemaa võidust. Kuid kas on just hädavajalik, et see võit saabuks võimalikult kiiresti? Kas poleks parem, kui Nõukogude Liit sõdiks pikki aastaid, tõmmates Saksa vägede tähelepanu Läänerindelt Idarindele ja tagades sellega Inglise saarte «uputamatus», ning saavutaks soovitud võidu alles viimasel hingetõmbel?

Kui aga peamine eesmärk seisab just selles, et sõja järgset koidikut võtaksid vastu põrmutõugatud ja purustatud Saksamaa ning jõuetu ja verest tühjaks jooksnud Venemaa, siis tuleb ka praegu osutatava abi suurust hoolikalt kalkuleerida, et see poleks «mitte väiksem», kuid ka «mitte suurem»...

Nimelt just sellest eelseisvast möödapääsmatust kauplemisest Staliniga mõtisklesid praegu Beaverbrook ja Harriman, tehes näo, nagu kuulaksid tähelepanelikult Crippsi triviaalseid arutlusi. Neid muutsid valvsaks alles Crippsi viimased sõnad, kui saadik avaldas kahtlust, kas Stalin neid üldse vastu võtab.

«Te oletate, et Stalin võib jutuajamisest kõrvale hoida?» küsis Harriman erutatult, kogu kehaga ettepoole kaldudes. «Kuid meie kohtumise suhtes on ju eelnevalt kokku lepitud!»

«Loomulikult,» kinnitas Cripps korrektselt pead kallutades. «Kuid tänaseks on sõjaline situatsioon järsult halvenenud. Pealegi ei tunne ma inimest, kes oleks diplomaatilise protokolliga vastu ükskõiksem kui Stalin. Tuletan teile meelde, et kolmekümne üheksandast aastast kuni selle päevani, mil Saksamaa Venemaale kallale tun-

gis, ei pidanud ta Suurbritannia saadikut kordagi isikliku audientsi vääriliseks.»

«Jätke, Cripps!» heitis Beaverbrook hooletult käega. «Seda kaevake Chamberlainile. Muide, Stalinil oleks ilmselt huvitav näha olnud ühtainustki Briti esindajat, kel volitused nagu kord ja kohus vormistatud.»

«Mitte mina ei saanud Moskvasse Briti sõjaväelist missiooni,» vastas Cripps teravalt. «Ja kui mälu mind ei peta, puudus ka Prantsuse delegatsioonil vajalik mandaat.»

«Võib-olla sellepärast natsid praegu Élysée väljakul marsivadki,» tähendas Beaverbrook muiates. «Kui sellele eesle Chamberlainile...»

«Härrased,» sekkus kõnelusse seni vaikinud Steinhart, «ma mõtlen, et me kaldume teemast kõrvale. Nagu ma aru saan, Stafford, on teil kahtlusi, kas kohtumine Staliniga üldse toimub?»

Ta vaatas kella ja lisas:

«Praegu on juba kümme minutit kuue peal!»

«Mul pole olnud võimalust härra Staliniga isiklikult ühendusse astuda,» vastas Cripps mürgiselt. «Võib-olla on teil, Lawrence, rohkem õnne?»

Harriman kargas püsti.

«Teate mis,» ütles ta otsustavalt, «ma kordan: kohtumise päev ja aeg on eelnevalt salaposti teel kooskõlastatud. Kui teil, Cripps, on alust arvata, et kohtumine võib ära jääda, siis ärge tehke oletusi, vaid võtke kätte telefonitoru, valige Stalini number ja...»

Cripps tõstis hoiatavalt käed, nagu tahaks Harrimani endast eemale tõugata.

«See on võimatu, sir! Helistada Stalinile?!» Ta muigas. «Ainus koht, kuhu ma helistada võin, on Välisasjade Rahvakomissariaadi protokolliosakond. Ja kõige äärmisel juhul — Molotovi sekretariaat. Rahvakomissariaati ma juba hommikul helistasin. Sealt vastati, et neil pole kohtumisest midagi teada, aga kui see on määratud, siis teatatakse meile õigeaegselt.»

«Helistage siis Molotovile!» ütles Harriman kannatamatult.

«Tahtsite vist öelda — Molotovi sekretariaati? Mis siis ikka, saate ühe vastuse asemel kaks ühetaolist.»

«Kuid millele siis, kurat võtaks, tuginevad teie kahtlused, Cripps?» pahvatas Beaverbrook.

«Sellele, sir William,» vastas Cripps püsti tõustes, «et praegu on juba veerand kuus, aga keegi pole helistanud. Seda esiteks. Teiseks sellele, et olukord rinnetel on katastroofiline ja vaevalt saab Stalin praegu tegelda millegi muuga peale vägede juhtimise. Ja lõpuks, kui oleksin Stalini asemel, volitaksin läbirääkimisi pidama kahtlemata Molotovi, kasvõi selleks, et säilitada endale vabad käed.»

Beaverbrook tühjendas ühe sõõmuga oma viskiklaasi, aetas tühja klaasi madalale lauakesele ja sõnas silmi kissitades aeglaselt:

«Kas te tõepoolest suudate end kujutleda Stalini asemel, Stafford?»

«Loodan, et see on nali, sir?» ütles Cripps end vaevu talitsedes ja pööras pilgu Harrimani poole, nagu otsiks temalt kaitset.

Kuid ameeriklane istus sõnagi poetamata, silmad pooleldi suletud. Näis, nagu poleks ta seda sõnasõda kuulnudki ja viibiks mõtetega kusagil kaugel, väljaspool saatkonna territooriumi.

Mõned hetked valitses vaikus. Siis tõstis Harriman silmad ja küsis Crippsile otse näkku vaadates:

«Kas olete veendunud, et olukord rindel on nii katastroofiline? Meile on väga tähtis, et me situatsiooni hindamisel ei eksiks.»

«Ma ei tea, mister Harriman, ühtki teist sõna, mis olukorda paremini iseloomustaks,» kostis saadik süngelt. «Võiksin ju kutsuda meie sõjaväeataşee ja...»

Ta ei lõpetanud lauset, kuna koputati ja seejärel avanes uks hääletult. Lävel seisis ilmetu, väga hoolikalt paljaksatud näoga väikest kasvu mees. Seljas oli tal tume pintsak, jalas samasugused, vaevalt märgatava halli triibuga püksid. Tal puudusid vaid kõvakübar ja vihmarvari, et täielikult sarnaneda ühele sadadest omavahel eraldamatult ühetaolistest Inglise välisministeeriumi alamatest ametnikest, keda võib näha Londoni Whitehallis enne või pärast tööd ministeeriumis.

«Mida te soovite, James?» küsis Cripps tema poole pöördudes pahaselt ning lisas vastust ära ootamata oma tavalises kiirkõnes: «Lubage, džentelmenid, esitleda teile meie saatkonna töötajat...»

«Kas tõesti?» hüüdis Beaverbrook rõhutatud imestusega vahele. «Oleksite te selle ütle mata jätnud, oleksin

olnud veendunud, et see teie James sadas meile kaela otse Foreign Office'ist...»

«Vabandage, sir, vabandage, džentelmenid,» lausus Jamesiks kutsutu, kelle perekonnanime selles ruumis üldse ei mainitudki, vaikselt häälega ja kiiresti kummardudes. «Ma poleks mingil juhul julgenud katkestada teie vestlust, kuid praegu on juba kakskümmend minutit kuue peal, vastuvõtt Kremli on aga määratud kella kuuele...»

«Aga milleks kuradiks te meile seda meelde tuletate, kui seni pole mingisuguseid teateid?...» plahvatas Beaverbrook.

«Vabandage, sir,» katkestas ametnik teda lugupidavalt, «just praegu helistati Kremli. Autod sõidavad välja. Siit on vaevalt viie minuti tee...»

Kakskümmend minutit puudus kuuest, kui kaks musta «ZIS-101» Inglise saatkonna raudaia taha sõitsid.

Linn oli juba videvikku vajunud. Külma sügistuul pani Moskva jõe pinna kergelt virvendama. Taevas kõikusid vaevumärgatavalt õhukaitse aerostaadid, hämaruses nähtamatud punutud terastrossid pingul.

Kaks musta «ZIS-1» peatusid avatud väravas, rattakummid tihedalt vastu trotuaari serva surutud. Paar kolm meetrit saatkonna väravast eemal seisvast hallist putkast väljus militsonäär, heitis kiire pilgu autodele, andis au, läks putkasse tagasi, võttis hargilt telefonitoru ja ütles sellesse paar sõna.

Esimisest autost väljus helesinise põhja ja vabarna-karva kandiga mütsi kandev polkovnik, vaatas kella ja hakkas autode kõrval jalutama.

Kell kolmveerand kuus avanes saatkonna uks ja nähtavale ilmusid Steinharti ja Crippsi saatel Harriman ning Beaverbrook.

Polkovnik tõstis käe mütsinoka juurde ja avas seejärel esimese auto tagumise ukse, kutsudes sinna Harrimani ja Beaverbrooki.

Teise auto juht sirutas käe üle seljatoe ja lõi järsu liigutusega sameti lahti tagumise ukse. Polkovnik andis saadikutele märku, et nad sellesse autosse istuksid. Kui kõik olid istet võtnud, asus ta ise esimesse autosse, juhi

kõrvale. Autod liikusid paigast ja kihutasid keset sõiduteed minema.

Sillal, mis viis Kremli Borovitski väravani, laskis polkovnik aknaklaasi alla, sirutas käe hetkeks välja ning andis sõjaväevormis mehele märku. See astus au andes kõrvale. Kaks vintpüssiga relvastatud võitlejat, kes seisis pruuniks võõbatud putka juures, mõne meetri kaugusel väravavõlvist, mille taga algas Kremli territoorium, võtsid sõnagi lausumata valveseisaku.

«Välistrepi» ette,» andis polkovnik autojuhile vaikselt käsu.

Kiirust peaaegu vähendamata kihutasid autod mööda Kremli Suurest Paleest, ületasid tühja Ivanovski väljaku ja peatusid trepi ees, mis viis nikerdatud metallkatuse all oleva ukseni.

Esimesena kargas välja polkovnik ning avas kiiresti autoukse, andes Harrimanile ja Beaverbrookile märku väljumiseks. Peaaegu samal hetkel avanes mõneastmelise laia trepi lõpul uks ja lävele ilmus tumehalli ülikonda kandev noormees, kes sõnas vaikselt inglise keeles:

«Tere tulemast, härrased. Palun teid...»

Ning astus ust lahti hoides kõrvale.

Neile järgnevatele saadikutele pilku heitmata läksid Beaverbrook ja Harriman kiiresti trepist üles, astusid avatud uksest sisse ja vaatasid siis uudishimulikult ringi, et kohe näha, mis teisel pool ust on.

Nad mõlemad olid veendunud, et sõit Kremlisse, mille nimetuski juba oli Läänes ümbritsetud salapärasuse ja juurdepääsmatuse oreooliga, on seotud paljude formaalsustega, mitmekordse dokumentidekontrolli ning valvemeeskonna telefonikõnedega, ja olid nende formaalsuste puudumise tõttu nüüd mõningal määral koguni pettunud.

Siin, teisel pool ust, ei oodanud Harrimani ja Beaverbrooki mitte midagi salapärast. Nad leidsid endid suhteliselt kitsast, heledasti valgustatud koridorist. Paremal, seinä ääres, seisis roheline kaleviga kaetud telefoni-lauake. Helesinise põhja ja vabarnavärvi kandiga mütsi kandev sõjaväelane, kes laua juures seisis, heitis välismaalastele terava, kuid samaaegselt ka kuidagi eemalolevalt-ükskõikse pilgu.

«Palun, härrased, üles!» ütles tumehall ülikonnas noormees teed juhatades.

Beaverbrooki ja Harrimani ootas jälle pettumus. Laia lossitrepi asemel, millest nad korduvalt olid kuulnud neilt oma kaasmaalastelt, kellel oli õnnestunud Kremlis käia, nägid nad kõige tavalisemat, küllaltki kitsast treppi. Neid välisusl vastuvõtnud mees hakkas trepist kõige ees üles minema, aeg-ajalt tagasi vaadates, nagu sooviks veenduda, kas talle järgnetakse.

Tõusnud teisele korrusele, jõudsid nad hiiglasuurde ja laia koridori. Selle põrandat kattis punane vaip, vasakut kätt paiknesid aga üpris pika vahemaa tagant kõrged peitsitud tammest ukse suurte ruudukujuliste mustade siltidega.

Harriman ja Beaverbrook ei osanud vene keelt lugeda ega saanud aru, mis nendele siltidele kirjutatud oli. Koridor näis lõputult pikana.

Nad jõudsid nurgani, kus samasuguse lauakese juures nagu alumisel korrusel seisis samuti sõjaväelane, ja pöörasid siis paremale.

Läinud veel umbes viisteist meetrit, peatus hallis ülikonnas noormees ühe ukse taga, mis teistest selle poolest erines, et siin polnud mingit silti, ja vaatas kella. Harriman ja Beaverbrook tegid mehhaaniliselt sedasama. Oli kahe minuti pärast kuus.

«Palun,» sõnas saatja vaikselt, «seltsimees Stalin ootab teid.»

Seda öeldes võttis ta käepidemest kuidagi ettevaatliku ning pehme liigutusega kinni ja tõmbas ust enda poole. Esimesena astus üle läve Harriman. Ta oli täiesti veendunud, et näeb kohe Stalinit. Ja olgugi et tal oli tulnud korduvalt astuda «selle maailma vägevate» kabinetidesse ja nendega kohtumine oli talle tavaliseks asjaks, tundis see mees äkki ebatavalist erutust, kuigi oli seni veendunud olnud, et hiiglaslik varandus ja poliitilised sidemed võrdsustavad teda kõigi presidentide, peaministrite ja kuningatega maailmas.

Kuid sattunud väikesesse, kahe üksteise vastas oleva uksega tuppa ja näinud Stalini asemel mingit paljaks-astetud peaga meest, hakkas ameeriklane end mõttes kiruma. «Aga muidugi,» mõtles ta, «ainult loll võib unustada, et Stalinil on sekretär, abi või midagi sellelaadist.»

Paljaksastetud peaga mees tõusis püsti, ütles midagi

vene keeles oma sügava bassihäälega ja heitis pilgu seinakellale. Oli täpselt kuus.

Ta läks Harrimanist vasakul asuva ukse juurde, avas selle ja ütles jälle midagi vene keeles, seekord juba kõigi nelja välismaalase poole pöördudes.

Harriman ja Beaverbrook astusid üle läve peaaegu üheaegselt ja nägid kohe Stalinit.

Ta seisis mõne sammu kaugusel uksest, ning kui tuppastunud inglase ja ameeriklane tema poole suundusid, lausus kiirustamata paar sõna ja sirutas neile käe...

«Seltsimees Stalin tervitab teid,» ütles keegi nende selja taga inglise keeles. «Ta ütleb, et on rõõmus teie õnneliku Moskvasse saabumise üle.»

Tagasi vaadates nägid Harriman ja Beaverbrook eakat lüheldast ja tüsedat laia näoga meest, kes paksude klaasidena ja ilma raamideta prille kandis, ja kummalgi ei tulnud otsekohe meelde, et see on Litvinov.

Pärast seda kui ajalehed kaks aastat tagasi olid teatanud Litvinovi vabastamisest välisasjade rahvakomissari kohalt «omal soovil», oli ta diplomaatide silmapiirilt kadunud.

Et Litvinov pärast Münchenit ja pärast seda, kui Inglise ja Prantsuse sõjaväelised missioonid läbirääkimisi Nõukogude valitsusega saboteerisid, erru läks, see ei hämmastanud kedagi — see oli diplomaatilises praktikas tavaline. Olles Inglismaal ja Ameerikas populaarne, pidi Litvinov rahvusvaheliselt areenilt kaduma, kui Lääneriigid nii väljakutsuvalt olid keeldunud liidust Nõukogude riigiga.

Ja kuigi Litvinov täna kõige järgi otsustades viibis Stalini kabinetis esialgu ainult tõlgina, demonstreeris see kahtlemata siiski venelaste valmisolekut tugevdada sõjalist liitu Ameerika ja Inglismaaga.

Stalin ütles veel paar-kolm viisakat fraasi, pärides president Roosevelti ja peaminister Churchilli tervise järele — Litvinov tõlkis peaaegu sünkroonselt — ning osutas siis sujuva, pehme žestiga toolideridadele mõlemal pool pikka, rohelist kaleviga kaetud lauda.

Sel hetkel astus sisse Molotov. Ta piirdus üldise kummardusega ja jäi seisma Stalini taha, mõne sammu kaugusele temast.

Külalised istusid laua äärde, asudes seinapoolsele

toolireale, Harriman ja Beaverbrook keskele, mõlemad saadikud ääre poole.

Stalin istus Harrimani vastu, Molotov veidi eemale. Litvinov asetas oma tooli Stalini tooli taha.

Kui kõik olid istet võtnud, ütles Beaverbrook:

«Kõigepealt tahaksin härra Stalinile üle anda peaminister Churchilli isikliku kirja...»

Ta pöördus Crippsi poole ja sirutas käe välja.

Cripps lõi näost lõkendama. Alles nüüd mõistis ta, et oli rängalt eksinud elementaarsete protokollinõuete vastu: tal polnud kaasas kirja, mille Beaverbrook talle eile hilisõhtul vene keelde tõlkimiseks oli andnud. Kirja tõlkimist alustati täna hommikul, siis saabusid saatkonda Harriman ja Steinhart ning nõupidamise ajal ei riskinud ükski saatkonna ametnik saadiku kabinetti tulla, seejärel aga tuli nii äkitselt teade, et autod on Kremlist juba välja sõitnud... Ühe sõnaga, kiri oli jäänud saatkonda ja Cripps polnud üldse kindel, kas tõlge juba valmis on.

Tõsi küll, Churchilli läkitus ei sisaldanud midagi eriti tähtsat peale kinnituse, et ollakse valmis Nõukogude Liitu abistama, ning kiitvate hinnangute Beaverbrooki ja Harrimani aadressil.

Vaatamata kõigele oli juhtunud andestamatu möödalaaskmine, mis andis tunnistust just nimelt sellest, et saadik ei olnud elukutseline diplomaat.

Cripps tõusis kähku püsti ja ütles kiirustades paar lauset. Beaverbrook heitis talle hävitava pilgu, Litvinov aga tõlkis:

«Härra Cripps avaldab kahetsust, kuid kirja venekeelne tõlge ei ole veel valmis. Saatkonna vene keele spetsialistidel oli liiga vähe aega, et viia tõlge täielikku vastavusse ingliskeelse originaaliga.»

Stalin kuulas öeldu ära Litvinovi poole pöördumata, langetas viisakalt pea ja ütles seejärel Beaverbrooki poole vaadates pehmelt:

«Maan aru. Meie kõik kannatame mõnikord teravat ajapuudust. Muide, olen veendunud, et kirjas pole midagi niisugust, mida härra Beaverbrook ei saaks suusõnaliselt edasi anda.»

Harriman, kes sellest jutuajamisest osa ei võtnud, vaatas vahetpidamata Stalinit.

Ta täheldas kohe reaalse Stalini erinevust võrreldes

portreede ja fotodega. Stalin oli lühem, ta näol ja eriti lõual oli rohkesti rõugearme ja tema mustad juuksed olid meelekohtadel kergelt hallid.

Kuid Harrimani huvitas praegu hoopis muu. Ta oli siin ilmas elanud juba viiskümmend üks aastat ning üle poole oma elust pühendanud suurele bisnessile ja poliitikale. Tal oli olnud juhust jälgida mitmeid suuri tegelasi nende elu kriitilistel perioodidel. Ta oli näinud raudse tahtejõuga inimesi haletsemisväärsses olukorras katastroofi äärel. Oli näinud presidendikandidaate siis, kui neile just teatati, et nende võistleja oli rohkem häali saanud. Oli näinud pankureid ja tööstureid, kes alles eile olid omanud miljoneid ning käsutanud kümnete tuhandete inimeste saatust, täna aga osutusid kerjuseks... Ja nüüd uuris Harriman, kasutades seda, et Stalin rääkis Beaverbrooki ja Crippsiga, tähelepanelikult tema näoilmet, püüdes sellest välja lugeda peegeldust vapustustest, mille osaliseks Nõukogudemaa oli saanud, ja sellest surmaohust, mis neil tundidel kahtlemata seda maad ähvardas.

Ta püüdis Stalini näolt leida hirmu või äreva ootuse jälgi, märgata sõrmede värisemist, püüdis võõrakõlalise kõne intonatsiooni kaudu tabada selle inimese hingeseisundit... Kuid kõik oli asjata. Stalini mitte ilus, kuigi väljendusriikas nägu oli rahulik. Sõrmed ei värisenud. Veel enam: süüdi olevat Crippsi julgustades demonstreeris ta kummalisena tunduvat heatahtlikku kannatlikkust...

«Mida see tähendab?» küsis Harriman endalt. «On see mäng? Püüe enda väärtust üles kruvida? Soov jätta muljet, et rinnetel ei toimu midagi ähvardavat? Või siis lõpuks ükskõiksus?»

Kuid ükskõiksust see loomulikult tähendada ei võinud: sõja käigust rippus ära kõik see, millele Stalin oli pühendanud kogu oma elu, ning ka tema elu ise. Soov varjata tegelikku olukorda rinnetel? Kuid see oli üldjoontes teada ju kogu maailmale. Mis siis aitab sellel inimesel, keda ühed peavad kõigi aegade ja rahvaste geeniusseks, teised aga julmaks ja salakavalaks idamaiseks despoodiks, säilitada enesevalitsust?

«Härra Stalin,» sõnas Harriman, «meie siiasõidu eesmärgiks, nagu te teate, on läbirääkimised Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide edasisest abist Nõukogude

Venemaale. Minu sõber Beaverbrook esindab siin Suurbritannia peaministrit, mina aga president Roosevelti. Me oleme valmis asuma konkreetseid läbirääkimisi pidama, millal te seda aga soovite. Kuid me oleksime väga tänulikud — ma võtan endale julguse öelda seda ka mister Beaverbrooki nimel —, kui te võimaluse leiaksite meid rinnete olukorraga lühidalt tutvustada. Ma ei varja, et mõned välismaised vaatlejad peavad situatsiooni Nõukogude — Saksa rindel katastroofiliseks... Võib-olla pole nad küllaldaselt informeeritud?» lisas Harriman ettevaatlikult.

Kui Litvinov tõi kuuldavale sõna «katastroofiliseks», mis kõlas peaaegu samuti kui inglise keeleski, vaatas Harriman Stalinile eriti tähelepanelikult näkku. Kuid Stalini väikesed teravad pruunid silmad kohtasid ameeriklase pilku rahulikult. Veidi kaarjad kulmud ei liigastanud.

«Mõned välismaised vaatlejad on meile k-katastroofi ennustades alati l-liiga kiirustanud,» ütles seni vaikselt istunud Molotov nagu alati veidi kogeldes.

«Argem olgem välismaiste vaatlejate vastu liiga karmid. Ka nemad juhtuvad vahel tõtt rääkima,» ütles Stalin rahulikult.

Ta muigas, tema vurrud kerkisid veidi üles, paljastades hetkeks rea tugevaid, kuid kollaseid suitsetajahambaid.

Harriman mõtles, et on lausa seletamatu, kuidas säilitab Stalin rahu isegi nüüd, mil jutt vahetult puudutas olukorda rinnetel.

Stalin võttis oma hoolikalt kinninööbitud halli vormikuu taskust kõvera varrega piibu, kuid ei pannud seda suhu, vaid asetas enda ette lauale.

«Hästi,» ütles ta, «on täiesti mõistetav, et meie külalised ning lütlased soovivad teada saada, missugune on olukord rindel. Lühidalt öeldes on see olukord äärmiselt raske...»

Ta vahtis veidi ja lisas:

«Mäe ole välistatud, et mõneks ajaks võib olukord veelgi pingelisemaks muutuda...»

«Ta räägib nagu lektor või teadlane, kes tutvustab külalistele teadusliku laboratooriumi probleeme...» mõtles Harriman hammastunult. «Mis materjalist on küll tehtud see mõistatuslik inimene?!»

... Jah, Harriman ei teadnud, et ainult äärmine tahtepingutus, ainult aastakümnete jooksul väljatöötatud harjumus mitte millegagi reeta oma tundeid, ainult visa püüd säilitada iga inimese silmis see kuju, mis oli välja kujunenud miljonite ettekujutuses, aitasid Stalinil neil ähvardavail päevil säilitada välist rahu.

Pärast juunis üleelatud ärevaid päevi oli Stalin end nagu soomusrüüsse riietanud, laskmata sõna või žestiga välja paista teda tegelikult valdavaid tundeid.

Ta mõistis, et Nõukogudemaa saatus ripub endiselt juuksekarva otsas, vaatamata Punaarmee kangelaslikkusele, vaatamata sellele, et nõukogude rahvas oli juba verega tasunud niihästi Ajaloo süü, kes oli talle andnud rahulikuks ülesehitustööks sedavõrd vähe aega, kui ka tema, Stalini enda vea, mille ta sõja oletatava alguse määramisel oli teinud.

Lennukipommidest ja suurtükimürskudest ülesküntud Balti vabariikide, Valgevenemaa ja Ukraina pind oli juba kaetud sadade tuhandete vaenlaste laipadega, kuid Saksa armee kujutas endast ikka veel hiiglajõudu, mis Nõukogude riigi olemasolu ähvardas.

Arktika jääväljadest kuni Musta mereni lõomas sõjatuli, varisesid rusudesse linnad ja leegitsesid külad.

Kuid sellest hoolimata ei saanud need välismaised vaatlejad, kes ei olnud kaotanud objektiivse analüüsi võimet, jätta tunnistamata, et Hitleri plaan teha lõpp Nõukogude riigile kuue kuni kaheksa nädala jooksul, on läbi kukkunud. Nad nägid, et Punaarmee paneb hitlerlike vägede survele vastu. Nad teadsid, et sakslased on peatatud kaugel põhjas, loodes ja rinde kesklõigul Smolenski rajoonis. Samal ajal aga ei suutnud see varju jätta süngeid fakte, et von Leebi väed on jõudnud Lenigradi äärelinna, et lõunas läheneb Runstedt Harkovile ning Donbassile, läänes aga grupeerib von Bock oma jõudusid ümber, valmistudes kahtlemata uueks rünnakuks Moskvale.

... Kõigest sellest rääkis praegu Stalin — lühidalt, kokkuvõtlikult, otsekoheselt ja ilma et oleks valitsevat ohtu millegagi ilustanud, ning tema rahulik, peaaegu intonatsioonideta hää ja sujuvad käeliigutused, millega ta nagu rõhutas seda, mida pidas tähtsamaks, näisid olevat tema kõne sisuga vastuolus.

Neli välismaalast kuulasid pingsa tähelepanuga. Ja

Stalini käitumine oli selline, et keegi neist ei osanud kujutellagi, et viimase kahe ööpäeva jooksul oli ta saanud ühtekokku magada vaevalt neli-viis tundi, et vahepeel enne nende tulekut oli Moskva sõjaväeringkonna ülem Artemjev samas toas teinud Stalinile ettekande Moskva lähima ümbruse kindlustamise abinõudest, tund aega enne seda olid aga kindralstaabi ülem Šapošnikov ning Luure Peavalitsuse ülem Golikov pannud Stalini ette lauale viimase rindeteate vaenlase vägede kontsentreerumisest Läänerindel, Duhhovštšina, Jaroslavli, Smolenski, Roslavli, Šostka ja Gluhhovi rajoonis...

Võis arvata, nagu valitseksid selles asjalikus kabinetis alati rahu ja vaikus ja nagu poleks ega saakski olla sündmust, mis sunniks hoolikalt kinninööbitud halli fronta ning tsiviilpükse ja läikimalöödud säärikuid kandvat meest oma aeglast kõnet kiirendama.

Harriman ja Beaverbrook ei teadnud ega võinudki teada, et nende jutuajamisele eelnenud tundide jooksul oli Stalin ikka ja jälle võtnud ühenduse kesksuuna rindeülemate Konevi, Budjonnõi ja Jerjomenkoga ning kindralstaabi operatiivvalitsuse ülema Vassilevskiga, ei teadnud ega võinudki teada, et rahulikku ja pealtnäha mitte kusagile kiirustavat Stalinit eestois juba ootasid tema poolt väljakutsutud kindralid ja et Stalinil see meele oli, kuigi ta hoidus heitmast pilku ümmargusele seinakellale.

Jah, Stalinile oli iga minut kallis, teda ootasid ülikii-
red, edasilükkamatud asjatoimetused.

Kuid ta teadis hästi, et Punaarmeel on puudus tankidest, lennukitest, õhutõrjekahuritest ja paljust muust ning et praegu tema kabinetis istuvatest meestest sõltub suurel määral, kas õnnestub hankida osakegi sellest puuduvast tehnikast või mitte. See aga oli Stalinile antud momendil kõige tähtsam...

«Niisiis,» ütles Stalin, lõpetades ülevaate olukorrast rinnetel, «vaenlase edu tagab kõigepealt see, et ta meist relvastuse poolest üle on. Vaenlasel on täna tanke kolm või isegi neli korda rohkem. Ja kui võtta arvesse, et sakslaste jalavägi on meie omast kahtlemata nõrgem, siis oleks otaustav tähtsus sellel, et vaenlane kaotaks oma ülemjõu relvastuse osas.»

Stalin jäi vaik, nihutas lähemale avatud «Herzegowina Floris» karbi ja paberosse sõrmede vahel üksteise järel

katki muljudes hakkas piibu nendest pudeneva tubakaga täis toppima.

«Tähendab, te vajate tanke?» küsis Harriman.

Stalin vangutas pead ja ütles:

«Ei. Õigemini, mitte ainult tanke.»

Ta pigistas piibu hammaste vahele, võttis laualt tikutoosi, pani piibu põlema, hoolikalt kogu tubakapinda süüdates, tõmbas sügava mahvi, laskis välja suitsupilve ja kordas:

«Mitte ainult tanke. Meie vajame tankitõrjekahureid ja õhutõrjekahureid, terast tankisoomuseks ja igä tüüpi lennukeid, kaasa arvatud luurelennukid. Peale selle vajame autosid.»

«Kas see on kõik? Või on teile veel midagi vaja?» küsis Beaverbrook kiiresti.

Stalin lahutas kergelt käsi, tema vasak kulm kerkis veidi, väljendades kas imestust või varjatud irooniat. Ta sõnas:

«Noh, kui Suurbritannia esindaja on valmis meile kõiges vastu tulema, siis võiksin lisada, et vajame veel teist rinnet.»

Sel hetkel otsustas seni longuspäi laua otsas istunud Cripps, kes ikka veel oli oma eksimusest rusutud, et tema tund on nüüd tulnud.

Ta kallutas end veidi vasakule, laua keskel istuva Stalini poole ja hakkas hoolikalt sõnu valides seletama, mistõttu tema jutt veel külmema ja formaalsema kõla sai, et see nõue, nagu härra Stalin ka ise teab, on praegu teostamatu.

«Mis siis ikka,» ütles Stalin jälle vaevumärgatava muigega, «venelased ütlevad, et küsija suu peale ei lööda. Aga võib-olla saaks Inglismaa saata meile paarkümend diviisi ühiseks lahingutegevuseks näiteks Ukrainas?»

«Härra Stalin on ju selle küsimusega juba peaministri poole pöördunud,» vastas Cripps kiirustades, nagu pelgaks, et Beaverbrook võib temast ette jõuda. «Kahjuks ähvardab Inglismaad endiselt vaenlase sissetung ning niisuguses olukorras ei ole peaminister loomulikult võimaline...»

«Üks hetk!» katkestas teda Beaverbrook. «Mulle tuli hea mõte! Muidugi on Churchillil õigus, pealegi oleks vägede transport meritsi nii kauge maa taha väga oht-

lik. Need diviisid võivad merepõhja sattuda, selle asemel et maabuda Arhangelskis. Aga mul on hea idee,» kummardus Beaverbrook üle laua Stalini poole. «Nagu teada, paikneb osa meie vägesid Pärsias. Mis oleks, kui paistaksime seal mõned üksused Kaukaasiasse? See on ju sealsamas ligidall»

Stalin vidutas hetkeks silmi.

«See pole tõepoolest paha idee, härra Beaverbrook,» ütles ta aeglaselt, ent iga sõna rõhutades. «Kuid Kaukaasias ei ole sõda, Ukrainas aga on. Pöördugem tagasi reaalsusse, härrased.»

Cripps vaatas irooniliselt huuli kõverdades tähendusrikkalt Beaverbrooki poole: ta tundis, et tema eest on kätte makstud.

«Tõepoolest,» ütles Harriman kannatamatult, «pöördugem tagasi reaalsusse.»

Järsu liigutusega tõmbas ta enda ette ühe keset lauda lehivatest märkmikudest, võttis vestitaskust täitesulepea ja kirjutas, iga sõna valjusti korrates: tankid, õhutõrjekahurid, lennukid, tankisoomus, autod. Seejärel rebis ta lehe märkmikust välja, pani selle endast paremale ja küsis:

«On see kõik?»

Stalin vaikis mõne hetke keskendunult ja ütles siis:

«Ei vist. Meile on veel tarvis okastraati.»

Enne «okastraati» Litvinov komistas ingliskeelset vastet otsides ja Stalin kortsutas kergelt kulmu, kuid Litvinov sai raskusest kiiresti üle.

«Kui palju seda traati vaja läheb?» küsis Harriman.

«Ütleme, et nelisada tonni,» vastas Stalin otsekohe.

«Okastraati selles nimekirjas, mille me eelnevalt koostasime, ei ole, kuid ma võtan juba täna ühenduse Washingtoniga ja annan teile homme vastuse.»

«Sellel juhul oleks võib-olla otstarbekohane enne kogu nimekiri läbi vaadata?» küsis Stalin.

«Me ei saanud teile isiklikku eksemplari ette valmistada, sest ei teadnud, mida te esmajärjekorras kõige tahtsamaks peate,» ütles kiiresti vahele Beaverbrook. «Ja peale selle, kui avameelselt öelda, ei olnud me veendunud, et situatsioon võimaldab teil isiklikult detailidesse tungida.»

«Situatsioon võimaldab mul seda,» vastas Stalin vähimagi irooniata.

«Siis palume, et härra Stalin teeks homseni vaheaja,» ütles Harriman. «Homseks täpsustame oma võimalused kõikide teie poolt nimetatud punktide osas.»

«Väga hea,» ütles Stalin, kui Litvinov oli tõlkimisega valmis, «kohtugem homme.»

Ta tõusis püsti ning jättis Harrimani, Beaverbrooki ja saadikutega hüvasti.

II

Esimestel kuudel pärast fašistide sissetungi oli Hitleril nii suur sõjaline ülekaal, et tundus, nagu peaks see talle kindlustama välkkiire võidu.

Ning ta oli nõrдинud ja langes hüsteeriasse, mõistmata, miks pole tal seni õnnestunud vallutada ei Leningradi ega Moskvat, kuigi Saksa väed olid Nõukogude territooriumil küllalt kaugele tunginud. Süü ajas ta oma feldmarssalite ja kindralite kaela ja kurtis, et nad ei ole oma füüreri geeniuse väärilised. Palju hiljem, neljakümne viienda aasta aprillis, süüdistas ta selles kogu saksa rahvast.

Nõukogude vägede vihane vastupanu pani füüreri vaid imestama. Selle põhjusi ei suutnud fašistlik diktaator taibata. Talle näis, et nõukogude rahva vastupanu on ajutine nähtus ja et selle võib alla suruda jõuga ning ainult jõuga.

Kaotanud neljakümne esimese aasta septembris lahingu Leningradi all, tegi Hitler ainuvõimaliku järelduse: selles mängus tuleb panust kahekordistada ja olgugi suure hiline misega vallutada Moskva, heisata Kremli tornides haakristlipud ning sellega taastada oma prestiiž. Leningrad aga tuleb ära kähistada näljaga.

16. septembril kinnitas Hitler operatsiooni «Taifuun» plaani. Füüreri esmajärguliseks eesmärgiks sai nüüd Moskva.

Löögiks Moskvale otsustas Hitler kontsentreerida niisugusel arvul vägesid ja relvastust, nagu ta seda seni ei olnud üheski rindelõigus teha söandanud. Ta võttis von Leebilt ära Hõppneri tankigrupi ja kaks armeekorpus. Terve armee ja tankigrupp, mille Hitler oli omal ajal paisanud Keskrindelt lõunasse, Runstedtile, et teos-

tada sügav läbimurre Ukrainas ja jõuda Kaukaasia nafta, anti nüüd tagasi von Bockile. Sel kombel oli nelja Hitleri käsutuses olevast tankigrupist nüüd kolm armeegrupis «Mitte». Ja septembri lõpuks olid üle miljoni sõduri, tuhat seitsesada tanki ja iseliikuvat suurtükki ning peaaegu tuhat lennukit valmis alustama rünnakut Nõukogude Liidu pealinnale.

Mida siis kavatses Hitler Moskvaga peale hakata pärast selle vallutamist? Ta oli otsustanud Moskva üle ujutada ja luua mere sellele kohale, kus see linn kaheksasada aastat oli seisnud. Füüreri poolt spetsiaalselt antud käskkirjas oli ette nähtud, et linn enne üleujutamist tuleb sisse piirata «nii tihedalt, et ükski Vene sõdur, ükski elanik, olgu see siis mees, naine või laps, sealalt välja ei pääseks».

Hitler tahtis ka Leningradi üle ujutada. Üleujutamine kui kättemaks vaenlasele oli üldse füüreri kinnisidee. Vett ta vihkas. Raske öelda, kas mängis siin rolli Hans Hübneri müstiline «õpetus» oma apokalüptiliste nägemistega «igavesest jääst» või mõjusid füürerile «teooriad puhastustule alalisest võitlusest veega, aga nii või teisiti oli just üleujutamine selleks karistuseks, mida Hitler ole kõige unistas Moskva ja Leningradi kaela alla.

Möödus kolm ja pool aastat ja üheks tema viimaseks surmaseks korralduseks saab käsk uputada Berliini metroo koos kümnete tuhandete seal varjupaiga leidnud sakslastega...

Kuid see sünnib neljakümne viienda aasta kevadel, neljakümne esimese sügisel aga uskus füürer, et varsti tuleb tal vastu võtta Saksa vägede paraad Moskva Punasest väljakul.

10. septembri varahommikul loeti kõigis armeegrupi «Mitte» allüksustes ette Hitleri käskkiri:

Lõpuks on loodud tingimused viimaseks löögiks, mis tuleb enne talve saabumist peab vaenlase hävitama. Kõik ettevalmistused, kuivõrd need üldse inimestele jõukohased, on lõppenud.

Kas see sakslaste pealetung oli Nõukogude Kõrgema Ülemjuhatause Peakorterile ootamatuseks?

Kas Stalin nägi seda ette?

Kas ta hindas õigesti septembri teisel poolel kindralstaapi hulgaliselt tulema hakkavaid andmeid — rindejuhatajate ettekandeid, maapealse ja õhuluure teateid, vangide ülekuulamisprotokolle —, mis kõik andsid tunnistust sellest, et vaenlane kesksuunas oma jõude suurendab ja ümber grupeerib, koondades need Duhhovštšina, Jartsevo, Smolenski, Roslavli, Šostka ja Gluhhovi rajooni?

Kas ta tegi õiged järeldused Läänerinde sõjapõukogu ettekandest, milles Peakorterit ning kindralstaapi hoia-tati, et vaenlane veab juurde reserve Minski—Smolenski raudteed mööda ja Smolenskist Jartsevosse ning Roslavli viivat maanteed pidi?

Stalin ei kahelnud, et vaenlane varem või hiljem Moskvat vallutada püüab. Just seda silmas pidades moodustas Peakorter Reservrinde, paigutades selle väed vahetult Läänerinde tagalasse, kaitse sügavust sel kombel tunduvalt suurendades. Valmistudes vaenlasele vastulööki andma just nimelt kesksuunas, käskis Riiklik Kaitsekomitee luua juurde veel uusi reservarmeesisid. Need moodustati sügaval tagalas, pidades silmas vajalikku salastamist. Kiirendatud korras toimus Volokolamski ja Možaiski kindlustatud rajoonide väljaehitamine.

Jah, Peakorter teadis, et sakslased valmistuvad uueks pealetungiks. Stalin ei kahelnud, et pärast ebaõnnestumist Leningradi all püüab Hitler veel enne talve saavutada revanši Moskva lähistel.

Kuid tegeliku sõjapidamise erinevus manöövritest seisab muuhulgas selles, et kui manöövritel on «pealetungiva» ja «kaitsel asuva» armee jõudude vahetuse ning nende staapide kavatsused kõrgemale ülemjuhata-sele hästi teada, siis tegelikus sõjas tekib alati aimuste, oletuste ja prognooside sfäär, varitseb alati oht ala- või ülehinnata vaenlase võimalusi, langeda vaenlase poolt oskuslikult levitatud desorienteeriva informatsiooni ohvriks või pidada tegelikkuseks seda, mis on vaid soovunelm.

Keskrindel asuvatel Punaarmee üksustel oli vaenla-sest kaks korda vähem suurtükke ja miinipildujaid. Tuhande seitsmesajale Hitleri tankile sai siin vastu seista ainult seitsesada kaheksakümmend Nõukogude

tanki ja peaaegu tuhande Saksa pommitaja ja hävitus-ning ründelennuki vastu võis võitlusesse asuda vaid viissada nelikümmend viis Nõukogude lennukit, needki põhiliselt vananenud konstruktsiooniga.

Millised olid Nõukogude väejuhatuse võimalused jõu-dude vahetuse mõnetisekski tasakaalustamiseks?

Kas kasutada olukorda, et rinne Leningradi all oli just nagu stabiliseerunud, ja paisata sealt siia Keskrindele 54. armee, mis oli ette nähtud Leningradi blokaadirõnga läbimurdmiseks väljastpoolt? Kuid see tähendaks jätta Leningrad saatuse hooleks.

Kas tuua Karjala rindelt Moskva lähiste 7. armee? Kuid see tähendaks anda soomlastele võimalus läbimur-deks Volhovi alla ja ühinemiseks sakslastega.

Võimatu oli nõrgendada ka Lõunarinnet, kus pärast Kiievi vallutamist vaenlase poolt oli seisukord äärmiselt pingeline.

Jäi üks võimalus — selle kasutaski Stalin ära hiljem, meeleheitlikel kriisipäevadel: Moskva alla tuli paisata mõned täielikult komplekteeritud ja hästirelvastatud kaadridiviisid Baikali tagant ja Kaug-Idast.

Kuid kes võis garanteerida, et sellest teada saades ei saadaks Saksa armee seni vaid varitsev liitlane militaristlik Jaapan notamatult hüpata Nõukogude territooriumile? ...

Kui sõjad lõpevad ja kindralid lähevad rahuaja tingimustes ette või reservi, astuvad esiplaanile ajaloo-lased. Nad loevad püüliku täpsusega kokku, kui palju oli võitjate pooltel vägesid ja relvastust, see tähendab — loevad päevavalgele selle, mida kumbki pool sõja ajal hoidis kõige suuremas saladuses, analüüsivad lahinguid, mille tulemused on nüüd juba hästi teada.

Ja siis leidub inimesi, kes arusaamatuses nõudlikult küsivad: «Miks?!» Miks üks pool, teades teise üleole-kust, ei tasakaalustanud oma jõude? Miks see ja see väe-juht koondas oma väed sinna, oodates nimelt seal vaen-lase läbimurret, kui vaenlane hoopis, nagu nüüd hästi teada on, püüdis ainult silmapahteks jätta muljet, et ta läbi muretses, liikudes samaaegselt tegelikult lõu-nasse või põhja?

Oh seda saatustlikku sõnakest «nüüd»! Jah, pole eriti keeruline analüüsida vigu ning möödalaskmisi, kui need on juba sooritatud, kui püssirohusuits on hajunud, kui suurtükid on vaikunud, kui surnud, haavatud, vangilan-

genud ning teadmata kadunud on juba kokku loetud ja lahingute, nii suurte kui väikeste, tulemused on ilmsed!

Pärast kõike seda on lihtne rääkida «ettenägelikkuse talendist» või selle ande puudumisest, on hea öelda, millal oleks pidanud taganema, millal aga peale tungima, kuhu oleks olnud õigem vägesid paigutada ning milliseid kindraleid juhtivatele kohtadele määrata. Palju raskem oli lahendada niisugust paljude tundmatutega võrrandit sõja käigus, liiatigi niisuguse kriisi ajal, nagu see Nõukogudemaal 1941. aasta septembri lõpus tekkis...

Niisiis oli Harrimani ja Beaverbrooki teine kohtumine Staliniiga määratud 30. septembrile.

Sama päeva koidikul loeti von Bocki armeegrupi väeosades ette Hitleri käskkiri «viimasest löögist».

Tund aega hiljem sööstis armeegrupp «Mitte» — miljonipäine koletis — tankiroomikute lõgiseses, sadade lennukimootorite möirates ja neljateistkümne tuhande suurtüki kõmades itta.

Kui Stalinile ette kanti, et sakslased on uut pealetungi alustanud, otsustas ta algul, et lükkab edasi kohtumise välismaalastega, mis oli määratud kella kaheks. Kuid samas heitis ta selle mõtte kõrvale: relvastuse küsimus oli liiga tähtis.

Tanke, lennukeid ja suurtükke tootvad Nõukogude tehased töötasid kakskümmend neli tundi ööpäevas. Itta evakueeritud ettevõtete tööpinkide ning sisseseade mahalaadimise ja uue valmistoodangu väljalaske vahet võis üsna sageli arvestada vaid päevades ja nädalates. Kuid vaatamata sellele ei saanud olla kindel, et meie tööstus suudab lähemal ajal toota samasugusel hulgal lahingutehnikat, nagu seda oli vaenlase käsutuses.

Ei, Stalin ei lohutanud end illusioonidega, et Ameerika Ühendriigid ja Inglismaa aitavad katta relvastuse puudujäägi. Praktika, mis oli kindlaks kujunenud pärast sõjalise liidu sõlmimist Suurbritanniaga ja Hopkinsi visiiti augustikuus, näitas, et liitlaste materiaalne abi ei suuda isegi minimaalselt rahuldada Punaarmee vajadusi.

Kuid olles veendunud, et käesolevate läbirääkimiste tulemusena võib sõja vaekausile siiski heita veel teatava hulga tanke, lennukeid ja suurtükke, otsustas Stalin, et 30. septembrile määratud kohtumine peab kind-

lasti toimuma ja et ta võtab sellest ka isiklikult osa nagu ellegi.

See kohtumine ei kestnud kuigi kaua. Harriman ütles, et ainus, mida ta võib praegu teatavaks teha, on see, et küsimus okastraadist on positiivselt lahendatud ja see saadetakse teele viivitamata. Mis aga puutub ülejäänud materjalidesse ning tehnikasse, siis vastus iga üksiku punkti kohta saabub Londonist ja Washingtonist homseks.

Uus kohtumine otsustati korraldada järgmisel päeval.

Kui Harriman ja Beaverbrook 1. oktoobi õhtul kell kuus, seekord ilma saadikuteta, Stalini kabinetti sisesid, olid nad sakslaste pealetungi algamisest juba teadlikud.

Kuid neile paistis, et Stalin oli endiselt rahulik ning tema käitumises polnud midagi muutunud.

Ta tervitas saabunuid kiirustamata nagu varemgi, pakus Beaverbrookile ja Harrimanile istet ja istus siis ka ise. Tema ees laual lebas ohuke punane mapp.

«Kõigepealt tahaksin paluda vabandust meie saatkonna aeglase töö pärast,» alustas Beaverbrook, «ning anda teile üle mister Churchilli kirja.»

Neude sõnadega võttis ta pintsaku küljetaskust paksu ümbriku ja ulatas selle Stalinile.

Stalin võttis ümbriku vastu, hoidis seda veidi aega käes, pani siis lugemata kõrvale ja ütles pikkamisi:

«Sisest alustasid sakslased Läänerindel suurt pealetungi.»

«Kuulsime sellest saatkonnas raadiost,» lausus Beaverbrook, «ja ausalt öelda mõtlesime, et teil pole täna aega tegelda millegagi peale sõjaasjade.»

«Kas me praegu siis ei tegele sõjaasjadega?» küsis Stalin kulme kergitades.

«Loomulikult,» vastas Harriman, avas kaasatoodud mapi, võttis sellest kaks kokkukinnitatud paberilehte ning ulatas Stalinile. «Siin on ettevalmistatud nimekiri. Me tahaksime, et näeksite selles Ameerika ja Suurbritannia panust meie ühisesse üritusse.»

Stalin võttis paberilehed, heitis neile pilgu ja andis need siis Litvinovile, ilma et oleks ise ümber pööranud.

See hakkas teksti vaikselt tõlkima.

Kui ta oli lõpetanud, ütles Stalin:

«Niisiis, te pakute meile iga kuu nelisada lennukit, viissada tanki, õhutõrje- ja tankitõrjekahureid, alumiiniumi. Vastu aga nõuate meilt suurel hulga toorainet...»

«Seda vajab meie sõjatööstus, härra Stalin,» vastas Harriman.

«Loomulikult,» noogutas Stalin. «Teie nõudmised me täidame. Kuid ma tahaksin, et teaksite: teie poolt pakutav tankide ja lennukite hulk ei kata kaugeltki meie vajadusi.»

Ta rääkis aeglaselt, püüdes mõttes välja arvestada, millal võiksid saabuda need esimesed, just praegu nii väga vajalikud viissada tanki ja nelisada lennukit.

Harriman sai Stalini viivitlemisest omamoodi aru.

«Vaevalt, härra Stalin, on meil praegu mõtet kaup-
lema hakata...» sõnas ta solvunult.

Ta takerdus ja jäi vait. Ja seda mitte sellepärast, et Stalin oleks teda sõna või žestiga katkestanud. Harriman tundis, et tal pole enam jõudu jätkata, kuna pilk, mille Stalin talle ootamatult heitis, oli kohutav.

Kuid juba järgmisel sekundil ei väljendanud Stalini silmad jälle midagi peale terase ning viisaka tähelepanu.

«Me ei kauple, härra Harriman,» ütles ta häält tõstmata. «Kui kaubeldakse, keerleb asi raha ümber. Praegu on aga jutt rahva verest. Pealegi läheb tükk aega, enne kui need lennukid ja tankid mööda mereteed kohale jõuavad. Sõda aga ei oota.»

«Andestage, ma väljendusin ebatäpselt,» lausus Harriman veidi kohmetudes. «Ma tahtsin ainult öelda, et nimetatud tankide ja lennukite hulk on maksimaalne, rohkem ei ole me suutelised andma.»

Stalin vaatas Harrimanile tähelepanelikult otse silma. Seekord ei peegeldunud tema pilgus midagi erilist, kuid ameeriklasele näis, et see pilk ütleb: «See pole tõsi! Pole tõsi! Ja te teate ise samuti, et ei räägi tõtt. Kuid ma saan kõigest aru. Sellest, miks te üldse otsustasite meid relvastusega abistada, miks te seda nii vähe annate ja miks te praegu räägite seda, mida ise ei mõtle.»

Ja nagu vastates sellele pilgule ütles Harriman:

«Me võiksite härra Stalinile juba praegu pakkuda viis tuhat «Willyst». Kui ma ei eksi, hindavad teie sõja-

mehed neid autosid. Neid selles nimekirjas pole, kuid ma võtan küsimuse lahendamise enda peale.»

«Täna,» sõnas Stalin, ««Willysed» kuluvad meile ära.»

«Me võiksite teile pakkuda veel soomusautosid...» alustas Beaverbrook, kuid Stalin heitis põlglikult käega.

«Ei, need autod on loksud. Me vajame kolmetonnisid veoautosid. Poolteisetonniseid on meil endil piisavalt, kuid tarvis on kolmetonniseid.»

Harriman noogutas, kirjutas midagi märkmikulehele, rebis lehe nagu varemgi märkmikust välja ning pistis taskusse.

Seejärel ütles ta Stalini poole pöördudes:

«Te tähendasite õigesti, et mereteel palju aega nõuab. Miks ei võiks me hakata lennukeid transporteerima vahetult üle Alaska?»

Ta tõusis püsti, läks kabineti nurgas seisva gloobuse juurde ja näitas sellel sõrmega ära tee Ühendriikidest Nõukogude Liidu kirderannikule. «See on lühim ja kõige kiiremini läbitav teel. Sel juhul võiksid ameeriklastest meeskonnad need lennukid teile õhuteed kaudu otse kohale tuua.»

Stalin ei liikunud paigast. Ta ainult pööras pea Harriman poole.

«Ei,» ütles ta pärast seda, kui ameeriklane oli laua juurde tagasi tulnud. «Kõige lühem tee pole alati kõige parem. Teie ettepanek on seotud riskiga, kuna see võiks anda Jaapanile tõuke sõttaastumiseks. Pöördugem tagasi nimekirja juurde... Kui palju võiksite saada soomusterast? Kui ma ei eksi, on nimekirjas...»

«Tuhat tonni,» ütles Litvinov kiiresti ette, paberilehti silmade ees hoides.

«Just nimelt. Tuhat tonni,» kordas Stalin. «Aga nii palju kui ma tean, toodavad Ühendriigid üle viiekümne miljoni tonni terast aastas.»

«See on tõsi, kuid me varustame soomusterasega Inglismaad,» vastas Harriman kähku. «Ka tema vajab hädaasti taänke. Küsimus sakslaste sissetungist Inglismaale pole päevakorrast kadunud. Aga terase tootmist kiiresti suurendama pole me võimelised.»

«Soomusterase tootmise suurendamise küsimus läheb lihtsalt, kui võtta tarvitusele vastav tehnoloogia,» ütles Stalin. «Seda teab iga metallurg. Sakslaste sisse-

tungi Inglismaale,» lisas ta järsku muutunud häälel karmi tooniga, «võtavad aga praegu päevakorrast maha verest tühjaksjooksvad Nõukogude väed.»

Saabus vaikus.

«Võib-olla oleks just seda asjaolu arvestades otstarbekas,» alustas Beaverbrook ebakindlalt, «nüüd luua midagi ühinenud väejuhatuse taolist? ... Tahtsin sellega öelda, et meie kindralstaabid võiksid asuda ühise strateegia väljatöötamisele.»

«Strateegia, mis eksisteerib ainult paberil, on illusioon,» vastas Stalin. «Mina olen niisuguse strateegia poolt, mida lahinguväljadel teostatakse. Kuna aga Inglismaal ja Nõukogude Liidul ühist lahingutegevust seni veel ei eksisteeri, pole mingit mõtet nii ennast kui ka meie rahvaid illusioonidega lohutada.»

Sel hetkel kostis läbilõikav telefonihelin. Kõikide juuresolijate pilgud jäid peatuma väikesele lauakesele, millel kahes reas seisis telefonid.

Stalin ütles: «Vabandage,» ja läks kiirustamata telefoni juurde.

Ameeriklane ja inglase vaatasid talle pingsalt järele. Nad ei kahelnud, et telefonihelin, nii ootamatu selles kabinetis, kus nende jutuajamist keegi ei seganud, võis olla seotud ainult millegi ebatavalisega.

Kuid Stalin ületas suure ruumi rahulike, enesekindlate ja samaaegselt kuidagi kuulmatute sammudega, nagu astuks ta peaaegu põrandat puudutamata. Järjekindel, läbilõikav telefonihelin paistis teda üldse mitte erutavat. Sammu lisamata astus ta kirjutuslaua taga seisva tugitooli juurde, haaras istet võtmata toru ühelt aparaadilt ja sõnas vaikselt:

«Stalin.»

«Siis küsis veidi valjemini:

«Mitme kilomeetri kaugusel?»

Kuulas mõned sekundid vaikides ning ütles seejärel:

«Hästi. Kandke otsekohe Šapošnikovile ette. Võtan teiega varsti uuesti ühenduse.»

Ja pani toru uuesti hargile.

Nüüd seisis ta paar sekundit, laskmata peost juba hargile asetatud toru. Näolihased tõmbusid pingule, punakad rõugearmid muutusid veel rohkem märgata-vaks. Ta vaatas kusagile kaugusesse ja oli nähtavasti oma mõtetega sellest toast eemal.

Harriman, Beaverbrook ja Litvinov pidasid, ise seda märkamata, hinge kinni, nagu kardaksid nad mõne ettevaatamatu liigutusega tema mõttekäiku segada.

Järsku langes Stalini pilk telefonile ning alles nüüd märkas ta, et hoiab toru ikka veel peos. Ta laskis sõrmed lahti, võttis käe torult ja pöördus oma tavalise, aeglase ning kuuldamatu kõnnakuga pika laua juurde tagasi.

Ta istus toolile ja ütles:

«Aaugem kokkuvõtteid tegema. Niisiis, nelisada lennukit ja viisada tanki iga kuu, tuhat tonni soomusterast, nelisada tonni okastraati ja viis tuhat «Willyst». Kuidas aga on lugu õhutõrje- ja tankitõrjekahuritega?» küsis ta, pöördudes seekord vahetult Litvinovi poole, kes nimikirja endiselt käes hoidis.

Litvinov tõlkis Stalini sõnad kiiresti inglise keelde. Harriman vastas, et küsimuse suurtükkide tüübist ja hulgest võiksid Nõukogude suurtükiväelased vaadata läbi koos Ameerika ning inglise sõjaväeatašeede ja nõunikuga.

«Nõus,» vastas Stalin. «Mis aga puutub toorainesaadetesse Nõukogude Liidust, siis need täidetakse täpselt ettenähtud ajaks ning meie liitlastele vajalikul hulgal. Me oleme harjunud oma kohustusi alati täitma.»

«Ei ole rõõmus, et jõudsime kõiges kokkuleppele,» ütles Beaverbrook.

«Kui me ei jõudnud kokkuleppele kõiges,» vastas Stalin rahulikult, «olen ka mina rõõmus. Rahul ei ole arvatavasti ainult Goebbels.»

Nende sõnadega avas Stalin enda ees lebava õhukese punase mapi ning võttis sellest välja masinakirjaga täidetud paberilehe.

«Siin on Naksa raadio eilne teade,» ütles ta. «Nad teatavad, et tele ja minu vahel tekkis tüli seoses sellega, et meie vaated ja huvid absoluutselt milleski ei ühti. Nad kinnitavad, et me ei suutnud ühist keelt leida.»

Ning ta lisas mulates:

«Mis siis ikka, Goebbels tõestas veel kord, et ta on suur valetaja. Me tõlkisime nende teate inglise keelde.»

Ta ulatas paberilehe Harrimanile. See laskis silmadel kiiresti kirjaridadest üle käia ning ulatas lehe siis Beaverbrookile.

Beaverbrook luges teksti läbi ja tähendas:

«Mis Hessil ei õnnestunud, see läheb ka Goebbelsil vaevalt korda.»

Stalin tõmbus tusaseks.

Läbirääkimiste käigus ning Nõukogude ja Inglise riigijuhtide kirjavahetuses polnud Hessi nime seni veel kordagi mainitud.

Mais olid sakslased avaldanud teadaande Hitleri asetäitja lennust Inglismaale. Teatati, et Hess «elas hallutsinatsioonide maailmas» ning arvas, et «suudab aidata kaasa Saksamaa ja Inglismaa vahelise vastastikuse mõistmise tekkimisele». Sellest ajast peale oli see mees unustusse vajunud. Tõsi, varsti pärast seda, kui Hess Šotimaal hertsog Hamiltoni valduste laialdasel territooriumil maandunud oli, teatas Inglise valitsus, et ta on interneeritud. Kuid milline oli tema tõeline missioon? Kas Hess pidas Inglise valitsusega läbirääkimisi? Ja kas ta tõepoolest areteeriti? ... Seda Stalin ei teadnud.

Ja nüüd siis meenutas Beaverbrook esimest korda Hessi ...

«Kuidas siis Hessiga on?» küsis Stalin jäiselt.

«Ta on interneeritud,» vastas Beaverbrook kähku. «Sooritas enesetapukatse ...»

«On ta surnud?» küsis Stalin valvsalt, niipea kui Litvinov viimase lause tõlkida oli jõudnud.

«Ei,» raputas Beaverbrook pead. «Hüppas trepikäigust alla, murdis ribikondi, kuid jäi ellu. Me arvame, et kui Hess meile ka otse Hitleri korraldusel ei lennanud, oli viimane kahtlemata tema kavatsustest teadlik. Kerkib küsimus: mida Hess lootis saavutada?»

«Jah, loomulikult kerkib niisugune küsimus ...» kordas Stalin.

«Olen otsekohene inimene,» ütles Beaverbrook, «ega hakka oma isiklikku arvamust varjama. Ma usun, et Hess kavatses klopsida kokku mõjukate aristokraatide grupi, keda Hitleriga juba ammu sidus vastastikune sümpaatia. Võib-olla lootis ta nende abil saavutada Churchilli lahkumise ... Teiste sõnadega, Hess tegi panuse võimalusele luua Inglismaal niisugune valitsus, kes Hitleriga ära lepiks ja saavutaks temaga kokkuleppe koostööks teie maa vastu. Nõnda arvan mina.»

Stalin kordas mõtlikult:

«... Ja saavutaks kokkuleppe koostööks meie maa vastu ... Mis siis muud, mina arvan sedasama ...»

Ta tõusis püsti, käis paar sammu edasi-tagasi, pöördus siis uuesti laua juurde ja ütles vaikselt, ilma et oleks kellegi poole vaadanud:

«Sakslased on jõudnud Orjoli alla. Mulle teatati sellest äsja telefoni teel. Arvan, et meil ei õnnestu Orjoli enda käes hoida.»

Maad võttis rusuv vaikus.

Harriman ja Beaverbrook vaikisid, kuna ei suutnud otsustada, mida antud juhul oleks kohane öelda. Tuua kuuldavale üldsõnalised kaastundeavaldused? Avaldada lootust parema tuleviku suhtes? Püüda Stalinit kuidagi ergutada?

Kuid neil mõlemal oli viimaste päevade jooksul kujunenud küllaltki kindel arvamus Stalini iseloomust ja nad said aru, et igasugused kaastundeavaldused oleksid praegu kohatud.

«Ja lõpuks,» ütles Stalin vaikust katkestades. «Kas te ei pea otstarbekaks arutada lähemal ajal küsimust, kuidas sundida Saksamaad hüvitama kõik need hiiglaslikud kahjud, mida Saksa agressiooni ohvriks langenud maad on kannud?»

Harriman palus, et Litvinov tõlget kordaks.

Kuid kõik oli õige. Ka esimesel korral oli Litvinov tõlkinud Stalini sõnu täiesti täpselt.

«Te peate silmas ... sõjajärgset perioodi?» küsis Beaverbrook ilma imestusega.

«Just nimelt,» noogutas Stalin.

«Aga ... kas teile ei tundu,» hüüdis Harriman hämmeldust varjamata, «et enne oleks vaja sõda ikkagi võita?»

«Kas teie kahtlete selles, et meie sõja võidame?» lausus Stalin Harrimanile otse silma vaadates. «Mina mitte.»

Kui välismaalased olid lahkunud, kutsus Stalin välja Poskrebõševi ja küsis, kes peale Jerjomenko talle viimase poolteise tunni jooksul veel oli helistanud. Poskrebõšev pani kirjutuslauale paberilehe, millele olid masinalt trükitud nimed koos täpse helistamisajaga.

Stalin võttis plastmassist topsikust ühe sinistest nõel-terava otsaga pliiatsitest ja hakkas märkima, kellega teda viivitamatult tuleb ühendada.

Jõudnud pika nimekirja lõppu, kus olid inimesed, kellega ta kohtus või rääkis telefoni teel peaaegu iga päev, silmas Stalin tundmatut nime: Bakanidze. Pliats peatus hetkeks õhus. Stalin tõstis pea ja küsis teravalt:

«Kes see niisugune on?» Ja tegi Bakanidze nime kohale rasvase küsimärgi.

«Kinnitab, et on teiega tuttav... Ma arvasin...»

«Halvasti arvasid,» turtsatas Stalin teda katkestades, tõmbas tolle mittemidagiütleva nime järsu liigutusega maha ja ulatas nimekirja Poskrebõševile.

«Kutsu inimesed välja. Šapošnikov ja Vassilevski minu juurde, seejärel Voronov, Jerjomenko, Konev ja Budjonnõi — telefoni juurde. Hiljem — kõik ülejäänud.»

Poskrebõšev võttis nimekirja ja väljus.

«Bakanidze...» kordas Stalin mõttes. «Kes on see Bakanidze?...»

Sekundi pärast oli ta selle nime juba unustanud.

...Veidi rohkem kui ööpäev pärast seda, kui Guderiani tankid olid andnud löögi Brjanski rinde vasakul tiival Šostka rajoonis, läksid Saksa armeegrupi «Mitte» peajõud pealetungile Läänerinde ja Reservrinde vägede vastu. See toimus 2. oktoobri koidikul.

3. oktoobril langes Orjol ja sellega oli Brjanski rinne läbi murtud. Kujunes ähvardav olukord Tuula suunas.

4. oktoobril luges Stalin aga tõlkes läbi Hitleri raadiokõne, milles Saksamaale ja kogu maailmale kuulutati, et Idarindel on alanud «viimane, otsustav pealetung», et «Punaarmee on purustatud ega suuda enam oma jõude taastada».

Stalini ette kerkis küsimus: kas Hitler ei blufi? Seda, et Punaarmee on purustatud, oli füürer varemgi teatanud: enne veel, kui kaotas kümned tuhanded sõdurid Smolenski lahingus ning enne ebaõnnestunud rünnakut Leningradile. See oli muutunud Hitlerile tavaliseks, hüpnotiseerivaks fraasiks, mis oli arvestatud silmapilkse efekti saavutamiseks. Ja liiatigi oli ta kõiki enam-vähem suuremaid operatsioone Idarindel alati eelnevalt kuulutanud «viimaseiks» ja «otsustavaiks».

Kuid pärast seda, kui oli langenud Orjol ja sakslaste motoriseeritud üksused kihutasid edu arendades piki maanteed kirdesse, Tuula suunas, mis asus Moskvast

sada kaheksakümmend kilomeetrit lõuna pool, ei olnud Peakorteris enam kellelgi kahtlust, et selle Saksa vägede pealetungi lõppeesmärgiks polnud mitte Orjol, Tuula ja Kalinin, vaid hoopis Moskva.

Stalin kutsus kokku Riikliku Kaitsekomitee istungi, kus Läänerinde vägede peamiseks kaitsepositsiooniks määrati Možaiski kindlustatud vöönd veidi üle saja kilomeetri Moskvast lääne pool.

Istungi lõpuks saabus kindralstaabist lohutav teade: Tuula suunas pürgiv vaenlane peatati Mtsenski all. Kuid samal päeval, 4. oktoobril, helistas Stalinile valitsuse telefoniga Läänerinde ülem Konev ja kandis ette, et tema kolme armee tagalat ähvardab Saksa tankide sissetung. Konev tegi ettepaneku viia need armeed tagasi, Ušatski joonele.

Stalin kõhkles. Ta tahtis Konevile esitada mõned täiendavad küsimused, kuid telefoniside katkes...

Seejärel hakkasid Moskvasse saabuma uued ärevad teated. Moskva sõjaväeringkonna staabist teatati, et Reservrinde teise eseloni mõningad sõjaväeteenistujad kinnitavad, nagu oleksid nad vaevu pääsenud välja piiramisrõngast. See aga tähendas, et läbi pole murtud mitte ainult Läänerinne, vaid ka vahetult selle taga asuv Reservrinne.

Kui saadud andmetest Stalinile ette kanti, helistas Stalin otsekohe Šapošnikovile ja nõudis selgitust. Šapošnikov vastas, et kindralstaabis pole andmeid Reservrinde lahingumüüdist, kuid pole ka sidet Budjonnõi ja Koneviga.

Samal ajal avastasid järjekordsel lahinguretkel viibivad Moskva sõjaväeringkonna õhujõudude hävituslennurid, et vaenlase tanki- ning motoriseeritud jalaväe kolonnid liikusid Spas-Demjanski poolt Juhnovi suunas.

Stalin ei saanud sellest otsekohe teada, kuna Moskva sõjaväeringkonna ülem Artemjev ei kandnud õhuluure andmetest ette temale, vaid Šapošnikovile.

Kindralstaabi ülem kuulas seda ettekannet oma imesust, varjamata ning avaldas arvamust, et lendurid eksivad.

Ilm oli sel päeval sombune, eksimine ei olnud välislatud. Ja Artemjev lõi kõhklema: kas helistada Stali-

nile või esialgu sellest hoiduda? Lõpuks ta siiski võttis südame rindu ja helistas.

Stalin käskis saata välja uus allüksus ning saadud informatsiooni kontrollida.

Kell oli juba üksteist läbi, kui Stalin suundus oma korterisse, mis asus sama hoone esimesel korrusel, kus oli tema kabinet, andnud eelnevalt Poskrebõševile ja ihukaitseülemale korralduse, et teda lähima kahe-kolme tunni jooksul ei tülitataks, kui just ei saabu eriti pakilisi teateid rinnetelt.

Sellest momendist, mil algas sakslaste pealetung, oli Stalin äärmise pingega töötanud. Ja lõpuks tundis ta, et kui nüüd paar tundi ei puhka, ei suuda ta enam edasi töötada.

Korter oli tühi. Elatanud naine, majapidajanna, kes kaks korda päevas ilmus sellesse mahajäetud ja Stalinile vastumeelsesesse, kroonulikult sisustatud korterisse, et hoida siin puhtust ja eeskujulikku korda, mida korteri-peremees peaaegu ei rikkunud, oli ammu magama läinud.

Stalin möödus kabinetist ja söögitoast ning astus magamistuppa. Kuid näinud hoolikalt ülestehtud voodit, vaatas ta seda vastumeelselt, isegi vihaga, pöördus järsult ringi ja suundus kabinetti.

Tema hingesopis elas ikka veel lootus, et lendurid olid eksinud. Kuid olles saanud juba küllalt kibedate õppetundide osaliseks, kartis Stalin nüüd kõige rohkem võtta soovunelmaid tegelikkuse pähe. Ning kuigi telefoniside puudumine Konevi ja Budjonnõiga ei andnud võimalust saada täielikku ettekujutust viimaste tundide jooksul Läänerindel ja Reservrindel kujunenud olukorrast, oli Stalinil täielik alus oletada, et olukord rinnetel on endiselt äärmiselt ärev.

Ta vaatas kella — kümne minuti pärast kaksteist. Sel ajal kuulutati tavaliselt juba välja õhuhäire — Saksa lennukid püüdsid tungida Moskva kohale reeglipäraselt öösel. Kuid praegu oli harjumatult vaikne — ei kostnud õhutõrjekahurite tulistamist ega fagasspommide plahvatusi.

Stalin kergitas veidi kardinat ja vaatas madalast aknast välja. Taevast oli pilves ning paistis peaaegu

muist. Stalin mõtles, et vaevalt suudab teine õhuluure enne koitu midagi kindlaks teha. Asjata see üldse praegu välja saadetigi.

Kardina tuseselt uuesti alla lasknud, läks Stalin laua juurde ja istus, küljega vastu lauda toetudes.

Laual oli lahtine «Herzegowina» karp ja tikutoos. Ta võttis paberossi ja hakkas suitsetama.

Inimeste juuresolekul suitsetas Stalin ainult piipu; piibuga käes oli ta ju jäädvustatud kümnetel tuhandetel portreedel. Kuid üksinda või lähedaste inimeste ringis suitsetas ta sageli ka paberosse.

Ja nüüd, teinud paar sügavat mahvi, asetas ta paberossi tuhatoosi äärelle, nõjatas küünarnuki raskelt vastu laua nurka ja toetas pea käele.

Oli vaikne.

Ja see vaikus, mida Stalin mõttes vastandas kõige sellega, mis praegu rindel kahtlemata toimus, mõjus talle ruusvalt.

«Mida need lendurid võisid seal näha?» arutas ta jälle.

Pärast Artemjevi raportit helistas Stalin kohe Beriale, kutsus ta enda juurde ja küsis, kas eriosakondade kaudu pole saadunud mingeid teateid, mis kinnitaksid, et vaenlane on Spas-Demjanskist ida pool läbi murdnud. Beria vastas, et misuguseid andmeid ei ole ega võigi olla.

Ta istus Stalinil vastas tugitoolis ja vaatas teda kindlal pilgul oma vaiksest ümarklaasiliste näpitsprillidega kaetud silmadest.

«Si. Kõha. Ei. See on välistatud,» ütles Beria, «Küllap lendurid eksisid, pidades meie kolonni sakslaste omaks.»

«Häha, et see Stalinil ei veennud ega rahustanud, tõi Beria silmapilk lagedale teise versiooni. Häält madaldades ja gruusia keelele üle minnes oletas ta, et õhuluure raport pole midagi muud kui Moskva sõjaväeringkonna staapi pugunud saksa agentide provokatsioon, kes püüavad paanikat külvata.»

Stalin ei pööranud temalt tähelepanelikku, valvsat pilku, kuid vaikis.

«Siis ütles Beria juba kindlalt, et ei kahtle: tegemist on provokatsiooniga.»

Stalin ei peetanud sõnagi, andis vaid peanoogutusega märki, et jutuaamine on lõppenud.

Ülemjuhataja kabinetist lahkudes oli Beria veendunud, et vihje Moskva sõjaväeringkonna staapi pugenud vaenlastele oli soovitud efekti saavutanud. Juba püüdis ta mõttes kavandada, millised peavad olema nende vaenlaste ülestunnistused ja mida ütleb ringkonna õhujõudude ülem polkovnik Sbõtov pärast seda, kui Abakumov temaga tegelema hakkab.

Kuid seekord Beria eksis.

Ta ei arvestanud, et nende päevade Stalin erines tunduvalt sõjaeelsete aastate Stalinist.

Sõja esimestel päevadel kibedasti tunda saanud, millist kohutavat hinda maksavad võlts enesekindlus ja möödalaskmine, mõistis Stalin hästi, mida võib praegu kaasa tuua alahindav suhtumine õhuluure andmetesse...

Ja nõnda istus ta oma korteri kabinetis, vaatas aegajalt kella ja tundis, kui piinavalt venib aeg.

Ta mõtles, kas mitte minna tagasi ülemisele korrusele, kuid sundis end samas tahtepingutusega paigale jääma. Kõik korraldused, mis ta anda võis, olid juba antud. Kui side Konevi ja Budjonnoiga taastatakse, saab ta sellest kohe teada. Kui helistatakse Moskva sõjaväeringkonna staabist, kantakse talle ka sellest kohe ette...

Tõsi, oli veel üks tema lõplikku otsust ootav küsimus.

Juba sakslaste pealetungi teisel päeval oli Stalin Baikali-taguse sõjaväeringkonna juhatusele käsu andnud valmistuda mõne diviisi kiireks ümberpaigutamiseks Läänerindele. Elementaarse loogika järgi oleks olnud parem, kui need diviisid oleksid juba olnud teel Moskva poole. Kuid peale sõjaaritmeetika eksisteeris veel ka kõrgem matemaatika. Stalin ei kahelnud, et sõjaväeüksuste Kaug-Idast ümberpaigutamine ei jää Jaapanil kahe silma vahele ja et paremat momenti kallaletungiks on Jaapanil raske valida.

Teisest küljest ei saanud Stalin lahti mõttest, et äraootamise taktika ja venitamine vägede ümberpaigutamisega võib viia samasuguse tragöödiani, nagu see juhtus ööl vastu 22. juunit. Ja see, talle nii ebameeldiv mõte ei andnud rahu...

Ta otsustas siiski kabinetis kušetile heita ja veidi tukastada, kuni saabuvad uued andmed õhuluurelt või taastatakse side Konevi ja Budjonnoiga. Ja tegi siis jälle instinktiivse liigutuse, et tõusta ja minna ülakeerusele,

oma ametlikku kabinetti. Ning sundis ennast uuesti paigale jääma.

Ta mõistis, et see ei olnud möödapääsmatu vajadus, mis teda praegu ülakeerusele kiskus, vaid ärevus ja soov olla lähemal telefonidele ja inimestele, kes seal teisel korrusel pingsalt töötasid.

Kinnise inimesena, kes oma tundeid sõna ega žestiga ei avalda, ei talunud Stalin samal ajal üksindust. Ta ei lõunatanud ega õhtustanud kunagi üksi. Ja seejuures tegeles ta peaaegu alati tööasjadega — oma Kremli korteris, lõunalaual, õhtusöögi ajal, Kuntsevo suvilas, Kaukaasias, Sočis, kõikjal... Ja inimesed, kes Stalinist ümbritsesid, pidasid loomulikuks tema juuresolekul kõnelda ainult ametiasjust. Need inimesed vahetusid. Ühed kadusid, teised tulid asemele. Ta ise valis neid, kes tema kõrval pidid asuma...

«Olen kohustatud sundima end puhkama,» kordas Stalin mõttes, «vähemalt tund või kaks, niikaua kui minu viibimine seal üleval möödapääsmatuks ei osutu.»

Ta vaatas seina ääres seisva kušeti poole, kuid ei liikunud paigast. Talle meenus, et pole hommikust saadik midagi sõnunud. Loomulikult oleks tal vaid tarvitsenud tõsta hargilt telefonitoru ja kümne minuti pärast oleks õhtusöök söögitoas laual seisnud. Kuid polnud isu.

Püüdes tähelepanu üürikesekski neilt piinavatelt mõtetelt kõrvale juhtida ja ajule nii vajalikku puhkust võimaldada, mõtles Stalin: oleks hea kellegagi juttu pidada. Lihtsalt niisama, ilma mingisuguseid käskke andmata, kellegi ettekandeid kuulamata.

Kuid saaraseid inimesi tema läheduses ei olnud.

Ja järsku kerkis kusagilt mällu nimi, mis talle esialgu mitte kui midagi ei meenutanud: Bakanidze. Levinud gruusia nimi.

Kolmepäeva tagasi oli ta selle nime Poskrebõševi nimekirjast mõtlematult maha tõmmanud. Kuid mälust polnud see lõplikult kadunud, oli jäänud alateadvusesse pidama.

«Bakanidze... Bakanidze...» kordas nüüd Stalin. Ei, ta ei teadnud ühtegi sellenimelist Keskkomitee liiget, rahvakomissaari või kindralit. Ta ei tundnud seda inimest. Kuid alateadvuses takistas miski tal seda nime peast välja heitmast...

Lõpuks võttis Stalin telefonitoru ja valis Poskrebõševi numbri. Kuulnud oma abi jämedat bassihäält, küsis ta:

«Mida kuuldu?»

«Eialgu mitte midagi uut, seltsimees Stalin,» vastas Poskrebõšev. «Side Koneviga pole veel taastatud. Šapošnikov saatis Läänerindele kaks sidadelegaati. Peressõp-kini mehed töötavad liinil.»

Stalin ei vastanud.

«Kas see on kõik, Jossif Vissarionovitš?» küsis Poskrebõšev pärast pausi.

«Oota... See... Bakanidze... Kas ta oma eesnime ei öelnud?»

«Kes?»

«Ba-ka-nid-ze!» ütles Stalin ärritatult silphaaval. «Mees, kes helistas kolm päeva tagasi. Tema eesnimi!»

«Üks minut, seltsimees Stalin,» vastas Poskrebõšev kiiresti, «otsin kohe selle nimekirja üles...»

Saabus hetkeline vaikus. Siis kostis hää jälle:

«Tema eesnimi on Revaz. Revaz Bakanidze.»

«Revaz Bakanidze...» kordas Stalin endamisi. «Revaz... Rezo... No muidugi!»

Stalin laskis telefonitoru mehhaaniliselt põlvedele. Talle meenus, meenus see mees! Ta oli teda alati lihtsalt Rezoks kutsunud ja mitte kunagi perekonnanime pidi. Kui keegi oleks temalt küsinud, kuidas on Rezo perekonnanimi, oleks ta varemgi pidanud pingutama, et seda meenutada. Kuid Rezo!...

Sellest oli nüüd möödunud üle neljakümne aasta, kui nad esimest korda kohtusid. Õppisid koos Tiflisi seminaris. Rezo oli vist kolm-neli aastat noorem. Neid ühendasid raamatud. Bakanidze isa töötas avalikus raamatukogus ja Rezol oli võimalus paariks päevaks võtta sealt ka Soso jaoks raamatuid.

Tolstoi ja Dostojevski, Gogol ja Štšedrin olid seminaris igaveseks ajaks keelu alla pandud. Rektor isa Germogen ja inspektor Abašidze pidasid jahti keelatud kirjanduse lugejatele. Kord tabasid nad Rezo, kui see oli seminari kaasa toonud kaks Pissarevi köidet, ja pistsid ta kartserisse, ähvardades, et teda sealt enne välja ei lasta, kui ta üles tunnistab, kes peale tema veel niisugust kirjandust loeb. Rezo istus kartseris viis päeva, korra ainsaks: «Ainult mina. Mina üksi.»

Hiljem elasid mõlemad Batumis, kus lõppude lõpuks

seminarist väljaheidetud Rezo töötas Mantaševski tehases treialina. Ta oli üks tööliste streigi organiseerijaid, Jossif Džugašvili aga juhtis vanglasse heidetud streikijate kaitseks korraldatud demonstratsiooni...

Mõne aasta pärast kohtusid nad juhuslikult Siberis tapivanglas, teel asumisele, mis mõlemal ees seisis, kuid erinevates paikades... Ja uuesti viis elu nad kokku Batumis, seekord juba 1904. aastal...

Ja mis sai edasi?... Edasi sõitis Nõukogude rahvusaegade rahvakomissar Stalin Lenini korraldusel Kaukaasiasse, mis oli klassivõitlusest lõhestatud, ning kohtas Revazi Tiflisis, kus see kas revolutsioonikomitees või isekaas töötas.

Viimati olid nad teineteist näinud Sotšis vist kolmekümne viiendal aastal. See oli olnud lühike, põgus kohtumine. Stalin taipas ähmaselt, et tema ihukaitse ülem hoolt kandis, et endised sõbrad teda «ei tüütaks». Ja ka Stalin ise püüdis neid nüüd vältida.

Sellest oli palju aastaid möödas ja ta oli unustanud Revazi, samuti nagu oli unustanud paljud, keda oli tundnud neil ammustel aastatel...

Stalin kuulatas. Talle näis, et kusagilt kostab kellegi summutatud hää.

Ta ei saanud kohe aru, et hää kostab telefonitorust, mida ta endiselt peos hoidis.

Järsu liigutusega tõstis ta toru kõrva juurde ning ütles:

«Jah?»

«See olen mina, Jossif Vissarionovitš,» kuulis ta Poskrebõševi häält.

«Mida sa tahad?» küsis Stalin pahaselt.

«Mulle paistis, et te ei pannud toru hargile.»

«Siis pane ise toru hargile ja tegele sellega, mis vaja!» ütles Stalin jämedalt ja lisas kohe: «Ei, oota! Tooge Bakanidze minu juurde. Siia. Korterrisse.»

«Aga, seltsimees Stalin,» kostis kõhklev bassiääl, «ma ju ei tea, kust teda otsida! Telefoni teel ütles ta, et on oma väeosaga Moskva all ümberformeerimisel ning läheb kolme päeva pärast rindele...»

«Üles leida ja siia tuua!» kordas Stalin. «Selge?»

Ja pani vastust ära ootamata toru hargile.

Oli neljas hommikutund, kui ta teisele korrusele läks. Oma kabinetti sisenes ta eri ukse kaudu, mis ei viinud

läbi vastuvõturuumist, kus istus Poskrebõšov. Kuid Poskrebõševi laual lõi samal silmapilgul hetkeks helen-dama lambike: esimesel korrusel asuv ihukaitse oli sig-naalnupule vajutanud.

Kõik Stalini mõtted olid keskendunud ootusele, mida teatatakse õhuluure tulemustest. Bakanidze oli tal jälle meelest läinud, kui ta aga olekski teda praegu mäle-tanud, poleks ta niikuinii küsima hakanud, kas tema korraldust täidetakse: Stalin ei korranud kunagi oma käske.

«Artemjevit!» ütles ta pärast kellanupule vajutamist lävele ilmunud Poskrebõšovile.

Hetk hiljem oli Poskrebõšov jälle kabinetis ja kandis ette, et Artemjev on Tuulasse sõitnud. Telefoni juures on tema asetäitja.

Võtnud toru hargilt, küsis Stalin:

«Kas õhuluure tulemused on teada?»

«Just nii, seltsimees Stalin,» kuulis ta kiiret vastust, «me just kandsime kindralstaabile ette...»

«Mida teie lendurid seekord nägid?»

Ta oli juba endine Stalin ja esitas küsimusi rahulikult ning kiirustamata.

«Sedasama, mida eelmiselgi korral, seltsimees Stalin,» vastas kõnetraadi teises otsas olev kindral, püüdes asja-tult maha suruda erutust, mis tema häälest kostis. «Mööda maanteed liigub vaenlase tankikolonn ja moto-riseeritud jalavägi.»

«Kust ja kuhu?»

«Spas-Demjanski poolt Juhnovi suunas.»

«Kui pikk see kolonn on?»

«Umbes kakskümmend viis kilomeetrit, seltsimees Kõrgem Ülemjuhataja,» vastas kindral kähku ja lisas tasa: «Meie vägesid kolonni liikumise teel märgatud ei ole.»

«Millised abinõud te tarvitusele võtsite?» küsis Stalin pärast lühikest vaikust.

«Ringkonnaülema abi brigaadikomandör Jelissejev sõitis Podolskisse, et kõige kiiremas korras seada lahinguvalmis jalaväe- ja suurtükiväekoolid. Talle on ülesandeks tehtud tuua kursandid Malojarslavetsi kindlustatud rajooni, et vaenlast iga hinna eest kinni pidada. Peale selle on antud käsk alarmeerida Ülemnõu-kogu-nimeline sõjakool ja Sõjaväe-Poliitiline Akadee-

mia. Need asuvad praegu Moskva lähistel laagris. Peale selle...»

«Oodake,» ütles Stalin. Ta pani telefonitoru lauale, võttis pliiatsi ja kirjutas midagi paberilehele. Tõusis seejärel püsti ja läks istungitelaua juurde. Kaardid, mis selleks ajaks ära korjati, kui toimus jutuajamine välis-maalastega, olid nüüd jälle piki kogu lauda laiali lao-tatud.

Stalin valis välja ühe kaardi, tegi sellele pliiatsiga paar märget, läks kirjutuslaua juurde tagasi, võttis tele-fonitoru tugitooli laskumata uuesti kätte, ning kuulates sellest sagedast ning valju hingamist, ütles:

«Jätkake.»

«Peale väeosade, millest ma just äsja ette kandsin,» kostis torust, «alarmeeritakse veel Sõjaväe-Poliitilist Kooli ja kolmekümne kolmanda tagavara-laskurbrigaadi väeosi.»

«Kas teie poolt kõik?» küsis Stalin.

«Jah, seltsimees Kõrgem Ülemjuhataja,» vastas kind-ral pärast lühikest pausi.

Nimelt see paus muutis Stalini valvsaks. Selle asemel et toru hargile panna, ütles ta, hääldades iga sõna aeg-laselt, peaaegu silphaaval:

«Ma küsin: kas see on kõik, mis teil ette kanda on?» Ja lisas vastust ära ootamata: «Ma tahan kõike teada!»

«Seltsimees Stalin,» vastas kindral kõhklevalt, ilmse kartlikkusega hääles, «kui uskuda eskadrilli komandöri ja lendureid, kes lendasid välja õhuluure esialgseid and-meid kontrollima, on vaenlase tankid... juba Juhnovi-s.»

Nüüd vaikis mõneks ajaks Stalin. Ta tundis järsku, kuidas suu kuivaks läks. Sakslased Juhnovis! Tähendab, vaenlane on Rževi—Vjazma kaitseliini ümber haara-nud...

«Seltsimees Stalin, lubage ette kanda,» hakkas kindral uuesti rääkima, «me raporteerisime just luureandmetest kindralstaabile, kuid seal ei teata läbimurdest midagi. Ringkonna õhujõudude ülem polkovnik Sbõtovi kutsus välja Abakumov ja Sbõtov on juba üle kahe tunni ära!»

Kindral rääkis ikka rohkem kiirustades, nagu kardaks, et teda lõpuni ei kuulata, ja jäi siis järsku vait, justkui ohmudes iseenda sõnadest.

«Tegite õigesti, et ette kandsite. Meile on vaja tõde,» ütles Stalin veel rahulikumalt kui enne. «Ka abinõud on õigesti tarvitusele võetud. Vaenlane tuleb maksu mis maksab peatada Možaiski liinil. Kas saate minust aru: koguge kokku kõik, mis saate, ja pidage kinni, maksu mis maksab. Tuleb viis kuni seitse päeva aega võita, kuni jõuavad pärale Peakorteri reservid. Kas saate minust aru?»

«Just nii, seltsimees Stalin!» vastas kindral valjusti.

«Ja veel. Andke Artemjevile edasi minu korraldus, et ta Moskvasse tagasi sõidaks. Tuula seltsimehed teavad ise, mis teha. Ka Sbõtovile öelge, et ta oma komandopunkti tagasi läheks. Praegu pole aeg jutuajamiseks Abakumoviga.»

«Aga, seltsimees Stalin, teda ju...»

«Öelge, et ta tagasi läheks!» ütles Stalin veidi häält tõstes ja pani toru hargile.

Seejärel võttis ta toru teiselt, ilma katteta telefonilt ja oma nime nimetamata küsis teravalt:

«Kus on Sbõtov?»

Veidi aega tuttavat häält kuulanud, ütles ta kuivalt:

«Las Abakumov tegeleb oma asjadega.» Ja lisas siis juba vihaselt, varjamata etteheitega: «Sakslased on Juhnovis!»

Pannud toru käest, kutsus ta välja Poskrebõševi ja käskis, et see veel kord katsuks saada ühendust Läänerinde ja Reservrindede juhatajatega.

Kuid Poskrebõšev tuli peaaegu kohe tagasi ja kandis ette, et sidet Konevi ja Budjonnõiga pole endiselt.

... Mõned minutid kõndis Stalin vaikides mööda kabinetti. Tema kõrvus kõlasid ikka veel sõnad: «Vaenlase tankid... on juba Juhnovis.»

Tal polnud tarvidust uuesti kaarti uurida, et hinnata juhtunu tähtsust. Ja kuigi Juhnovit eraldas Možaiski kaitseliinist veel sada kilomeetrit, Moskvast aga üle kahe saja, ei leidnud Stalin sellest lohutust: Spas-Demjanskist Juhnovini oli ju ka peaaegu sada kilomeetrit.

Ta helistas kindralstaapi. Varajasele hommikule vaatamata oli Šapošnikov kohal.

«Kas teile on teada, et sakslased on Juhnovis?» küsis Stalin kuivalt.

«Jah, Jossif Vissarionovitš,» vastas kindralstaabi ülem

ja tema lühikeses vastuses sisaldus kõik: tunnistus, et toimunud on katastroof, isiklik süütunne ja küllaltki eaka, mitte eriti tugeva tervisega mehe kohutav väsimus.

«Kuidas hindate situatsiooni?»

«Oletan, et vaenlasel on õnnestunud Konevi rindest läbi murda. Ilmselt Konev seda kartiski, kui nõudis, et tema vägedel lubataks taanduda uutele positsioonidele.»

«Kas ta helistas teile?»

«Ei, seda mitte. Jutuajamine toimus telegraafi teel. Kuid teades, et niisugust luba pole Peakorterist saabunud, ei andnud ma lõplikku vastust. Pärast seda katkes ka telegraafside.»

«Boriss Mihhailovitš, vastake ühele küsimusele,» ütles Stalin aeglaselt, tundes, et tal on üha raskem rahulikult rääkida, «kas te saate mulle ligikaudseltki öelda, kus asuvad praegu Konevi ja Budjonnõi komandopunktid?»

Selleks tahtepingutuseks, milleks oli võimeline Stalin, kes mõistis, et on kohustatud iga hinna eest tasakaalu säilitama, ei olnud suuteline Šapošnikov.

«Ei, Jossif Vissarionovitš,» sõnas ta kumedalt. «Käesoleval momendil ei tea ma seda... Ja ei saa ka teile sellest ette anda... Meil... pole nende rinnete komandopunktidega ikka veel sidet.»

Stalin pani toru hargile. Läks siis seina ääres seisva laukasse juurde, millel seisis karahvin, valas klaasi vett ja lõi paar lonksu. Neelamine oli väljakannatamatult valus. Alles nüüd tundis ta kergeid külmavärinaid ja mõistis, et tal on palavik. Nähtavasti hakkas ta haigeks jääma.

Ta kehitas õigu ja tõmbas peoga üle näo, otsekui püüaks seda, talle nii ebasobival ajal kallaletikkuvat haigust minema pühkida. Siis võttis ta hargilt valitsuse kabineti telefoni toru, kutsus telefoni juurde kaitseväe sõjaväeringkonna ülima Kovaljovi ja ütles:

«Andke Moskvasse saatmiseks määratud diviiside lahinguhüüde ja alustage kiires korras pealelaadimist.»

Võttis seejärel laualt suure luubi ja joonlaua ning kummardus kaartide kohale. Mõne minuti pärast ajas ennast sirgu, tegi paar aeglast sammu edasi-tagasi

mööda kabinetti, vajutas kellanupule ning pöördus uuesti kaartide juurde. Andis sisenenud Poskrebõševile ümber pöördumata käsu:

«Andke mulle Leningrad. Žukov. Kui teda kohal ei ole, hoiatage, et ta kahe tunni pärast aparaadi juures oleks.»

«Saab tehtud, seltsimees Stalin,» ütles Poskrebõšev.

«Mis veel?» küsis Stalin rahulolematult, tundes, et Poskrebõšev ära ei lähe, ja pöördus seekord ringi.

«Seltsimees Bakanidze on teie korteris,» vastas Poskrebõšev.

Mõned hetked vaatas Stalin läbitungivalt otsa tema ees seisvale elatanud, kuid alles täiesti mustajuukselisele, tüsenevale mehele. Sel oli seljas sõjaväevorm, kaitsevärvi välitunnusmärgid kraenurkadel.

Tormilised kohtumised ja pikalevenivad jumalaga jätud ei olnud Stalinile meeltmööda. Sageli kohtus ta inimestega, keda ammugi polnud näinud, nõnda, nagu jätkaks äsja poolelijäänud juttu. Aga vestluskaaslasega hüvasti jättes, eriti siis, kui see kuulus tema lähikonda, noogutas ta tavaliselt lihtsalt peaga või asus ilma pikemata teisi, järke ootavaid küsimusi arutama.

Kuid praegu värehtas midagi Stalini näos ja ta ütles kumedit:

«Noo... Tere, Rezo!»

«Tere, Koba!» vastas Bakanidze tasa, vaevumärgatava naeratusega tõmmul, juba kortsudest küntud näol.

Ta tahtis Stalinile käe sirutada, kuid Stalin tuli ja embas teda.

«Me pole kaua teineteist näinud,» ütles Stalin. «Väga kaua.»

«Jah. Kaua.»

«Võib-olla sööme koos õhtust või täpsemalt,» Stalin muigas, «hommikust. Küllap oled näljane?»

Bakanidze raputas pead:

«Neljakümne minuti pärast pean olema Valgevene vaksalis. Algab minu diviisi pealelaadimine.»

«Sa juhid diviisi?» küsis Stalin.

«Ei. Olen komissar.» Bakanidze osutas pealiigutusega viisnurksele tähele oma vormipluusi varrukal.

«Tuleb küsida, kuidas ta kõik need aastad on elanud,»

mõttes Stalin, «kuidas on tema naise ja poja tervis, tal oli ju vist poeg...»

Mõttes, kuid ei suutnud. Arvas, et Rezo tulekuga jätab sõda ta mõneks minutiks rahule. Aga sõda tuli nüüd hoopis siia selle sõjaväevormis mehe näol, kes neljakümne minuti pärast rindele sõitma pidi.

«Istume,» ütles Stalin.

Nad istusid kušetile.

«Kuidas naine elab?»

Stalin takerdus sõnal «naine», sest oli nime ammu unustanud. Tegelikult polnud selles midagi üllatavat — Stalin polnud Bakanidze naist näinud kahekümnendate aastate keskpaigast peale.

Bakanidze vaatas teda veidi imestunult ja vastas:

«Keto suri kahekümne üheksandal.»

Tal oli tahtmine lisada: «Ma ju rääkisin sulle sellest,» kuid ta ei öelnud sõnagi.

«Jah, jah,» kortsutas Stalin kulmu. Siis küsis: «Aga poeg? Sul oli ju poeg!»

«Tema langes, Koba. Kutsuti armeesse sõja esimesel päeval. Mingi sai surma täpselt kuu aega hiljem, kahekümne teisel juulil. Lõuga all. Nõnda seisab surmatähtsena.»

Stalinil kippus üle huulte: «Kuidas, ta oli ju alles päris poiss...»

Kuid kogu meenus talles aastad. Aastad!

«Kõik sa sinisest nii kaua märku pole andnud — peaaegu kümme aastat!» sõnas Stalin mõttikult. «Kahju, et sind pole kogu see aeg minu kõrval olnud.»

«Aga mind sa veendunud, Koba, et nii oleks olnud parem?» tahtis Bakanidze küsida. «Kas kõigile, kes sinu kõrval on olnud, tõi see õnne?...» Kuid ta ei öelnud sõnagi.

«Jah... kuidas su elu siis läinud on?» küsis Stalin mõtli.

Arvas kohitas õlgu:

«Tõusin sõjades, seda sa tead. Kolmekümne seitsmendal aastal demobiliseeriti.» Märganud, et Stalini sõnad hakkasid valtsalt tähelepanelikuks muutusid, lisas kähku: «Ei, ei tervise pärast. Tuberkuloos. Sa ju tead... Kõrgeks aktiveeris vana protsess...»

Jah, see Stalin teadis. Paljud soojadest piirkondadest pärit väljasaadetud haigestusid lumises Siberis tuberku-

loosi. Teiste hulgas ka tema ise. Tõsi, tal oli õnnestunud haigusest võitu saada.

«Aga nüüd? ...» küsis ta vana sõbra nagu uurides.

«Nüüd olen täiesti terve,» vastas see kindlalt. «Käisin komisjonis sõja esimesel päeval. Olen iga kandi pealt kõlblikuks tunnistatud. Aga sina, Koba?»

Ta esitas selle küsimuse ja sai samas aru selle kohatusest. Veidi segadusse sattunud, küsis ta kiiresti:

«Kuidas lapsed elavad? Mis Jakov teeb?»

«Jakovit ei ole,» vastas Stalin. «Nähtavasti langes.» Uuesti võttis maad vaikus.

Stalini sisselangenud, kõhna nagu ja tema halliks läinud juukseid silmitsedes tundus Bakanidzele, et ta alles nüüd lõplikult mõistab, mida see inimene praegu üle peab elama.

«Kas on raske, Koba?» küsis ta vaikselt.

«Jah. Raske,» vastas Stalin veidi aja pärast, pilk tühjusesse suunatud. Siis pöördus ta ootamatult Revazi poole ja ütles talle ainiti otsa vaadates: «Sakslased on Juhnovis.»

Ta tõi need sõnad kuuldavale teravalt ja väga selgesti, pilku Revazi näolt pööramata, nagu tahaks kontrollida, mis mulje nad jätavad.

Kuid Bakanidze näol ei liikunud ükski muskel.

«Ta oli alati niisugune,» mõtles Stalin mingi seletamatu rahuldustundega. «Tagasihoidlik, sõnaaher, karastatud. Ta pole muutunud.»

Kuulnud kohutavat uudist, ei lausunud Revaz sõnagi. Heitis vaid pilgu käekellale, nagu tahaks öelda: «Kui nii on, siis pean kiirustama.»

«Ära rutta,» ütles Stalin, «küll jõuad. Sind viiakse õigeks ajaks kohale.»

«Aga sul on ju tegemist. Ma arvatavasti segan sind.»

«Sa ei sega mind. Istu natuke,» vastas Stalin, kuigi tundis, et tal pole Revaziga enam millestki rääkida, et kõik see, millel ei ole otsest seost sündmustega rindel, teda praegu ei huvita. Iga küsimus, kumb selle ka esitaks, tema või Revaz, tiriks enda järel terve mälestuste ahela, tal pole aga praegu mälestuste tarvis aega.

Ja ometi ei tahtnud Stalin, et Revaz kohe ära läheks. Ta tahtis istuda temaga mõned minutid lihtsalt vaikides.

«Nii et sakslased lähenevad Moskvale?» küsis Revaz tasa.

«Jah,» vastas Stalin karmilt, «ja väga suurte jõududega.»

Ta vaatas jälle Revazile ainiti näkku. Kuid Revaz ainult noogutas mõistvalt.

Siis küsis:

«Aga ... Leningradi all?»

«Nad on Putilovi tehasest nelja kilomeetri kaugusel. Ja kui me kõige lähemal ajal blokaadi ei murra, algab hädas nälg.»

Stalin rääkis endiselt järsult ja teravalt, otsekui tunnaks mingit kibedat rahuldust kohutava tõe kuuldavaletoomisest.

«Kuidas lõunas on?» küsis Revaz juba hoopis tasa.

«Kipuvad Donbassi,» vastas Stalin kähku, nagu kardaks, et Revaz ei jõua kogu tõde teada saada.

Revaz laskis pea longu.

«Sin sul veel küsimusi?» sõnas Stalin kuidagi väljakutsuvalt.

Revaz tõstis pea, vaatas talle tähelepanelikult otsa, nagu õpiks teda uuesti tundma, ja lausus lõpuks:

«Jah, Koba, on küll üks küsimus. Teises olukorras oleksin soovin selle esitamist vist kaua kõhelnud. Nüüd aga me mõistame ruttame — nii sina kui mina. Ja kui ma tahaksin seda sinult küsida, hakkas ennast hiljem arusaama süüdistama ... Vasta mulle, Koba: kuidas see kõik võib juhtuda? Kuidas sündis see, et sakslased on Leningradi all ja lähenevad Moskvale?»

Kõhades võttis vaikus. Siis tõusis Stalin aeglaselt püsti. Läks kirjutustaua juurde. Nüüd nägi Bakanidze ainult tema selga. Alati sirge rühiga Stalin seisis nüüd kühmus ja hall treutis oli selja pealt pingul.

Kuid siis ajas ta enese sirgu ja pöördus ringi ja Bakanidze nägi tema silmades kurja helki.

«Kas tuleb minult vastust nõudma?» ütles ta aeglaselt pingulise keele, hääles varjatud ähvardus.

«Jah, Koba,» vastas Revaz endiselt vene keeles, kuid hääle rõhustusega, ja tõusis samuti püsti. «Ma lihtsalt tahaksin sinult küsida, inimlikult! Nagu sõbralt ... Nagu kommunisti kommunistilt ...» lisas ta juba tasemini.

Ja Stalin näppas järsku, et oli alateadlikult seda küsimust oodanud, et talle just sellepärast oligi nii meele-

heitliku avameelsusega paljastanud Revazi ees tõelise olukorra rinnetel...

Ja kuigi küsimus oli esitatud kuuldavalt, liati nii otsekoheselt, tuli see Stalinile ootamatult.

Seisva Revazi poole vaatamata kõndis ta edasi-tagasi ning peatus siis jälle kirjutuslaua juures.

«Hästi,» ütles ta tuhmilt, «ma sain sinu küsimusest aru ega põikle sellele vastamisest kõrvale. Kuid enne tahan ma ka sinult küsida... Kas sa tead, milline jõud meid ründas?»

«Ma kuulasin su raadiokõnet...»

«Selles oli öeldud vaid osa tõest. Nüüd aga võin sulle välja öelda kogu tõe. Luure andmetel võitleb meie vastu vähemalt sada üheksakümmend väljakoolitatud ja Euroopas rikkalikult sõjakogemusi saanud Saksa diviisi. Nad on relvastatud viie tuhande lennuki ja umbes nelja tuhande tankiga!...»

«Aga meie?» küsis Bakanidze kiiresti.

«Vähem. Tunduvalt vähem,» vastas Stalin tasa.

«Aga miks?»

«Miks?» kordas Stalin häält tõstes. «Oled sa teadlik, kuidas kasvas meie kaitsetööstus sõjaeelsetel aastatel?»

«Loomulikult ei. Need on ju salajased andmed.»

«Jah, salajased,» kordas Stalin mingi sisemise vihaga. «Kuid nüüd pole see enam mingi saladus. Kolmkümmend üheksa protsenti aastas. On seda vähe?!»

«Tähendab... tähendab, et vähe, Koba,» sõnas Revaz ebakindlalt.

«Vähe?!» hüüdis Stalin uuesti, temale mitteomase kirega. «Üle kahe ja poole tuhande uue lennuki ainuüksi tänavuse poole aasta jooksul — on see sinu arvates vähe?! Millega võrreldes? Saksamaaga, kelle heaks töötab kogu Euroopa? Või sellega, mis me laskime välja kõigest kümme aastat tagasi? Vasta! Nüüd tahan kuulda sinu vastust!»

Revaz oli viivu vait.

«Tuleb välja, et ajalugu ise on meid määranud...» alustas ta siis, kuid Stalin ei lasknud tal lõpetada:

«Ei! Rumalus! Ajalugu on meie poolt, mitte meie vastu! Mitte ükski riik maailmas ei suudaks vastu pidada niisugusele löögile, nagu Nõukogude Liidule anti. Aga meie oleme vastu pidanud!»

Ta tegi käega järsu liigutuse, tõmbas hinge ja jätkas siis juba rahulikumatult:

«Ainultsai sõja esimese kolme nädala jooksul kaotas vaenlane surnute ja haavatutena peaaegu sada tuhat meest. On hävitatud sadu sakslaste tanke, lennukeid ja suurtükke.» Ta vaikis hetkeks ja lisas siis vaikelt: «Nüüd aga... kui soovid, võid oma küsimust korrata.»

«Jah, ma kordan seda,» lausus Bakanidze kindlalt. «Ainult et seekord veidi teisiti. Sul on õigus, me ei võinud oma peast kõrgemale hüpata, me tegime kõik, mis oli meie võimuses! Aga miks sai sõja esimeste tundide jooksul hukka nii palju Nõukogude lennukeid? Nad purustati ju oma lennuväljadel, kuna lenduritel puudus kask nendega õhku tõusta. Ja seda ei tea mitte ainult mina, Koba, seda teavad nüüd paljud! Olen kohanud mitmeid komandöre...»

«Sa rääkisid argpükste ja paanikatekitajatega!» ütles Stalin vahelt. «Pärast seda, kui sa sõjas ise kogemused omandad...»

«Kas olen need juba omandanud!» ütles Revaz ootamatu teravusega ja astus sammu liikumatult seisva Stalinile poole. «Vastata!» Ta avas käiku oma sõduripluusi arvestades. «Vasta,» kordas Bakanidze hingeldades. «Sain rüüa rinda kahesümme neljandal juulil Mogiljovi all, Leningradil, asu pärast oli mul õigus küsida, mis toimub selles rindel praegu! Minu poeg langes aga Luuga all, ja mul on õigus teada, mis praegu Leningradi all sünnib! Ja nüüd tahan ma teada, kes on süüdi selles, et me sõda otsustasime, sõjaks valmistusime, kuid ometi tabas me sõda meid ootamatult nagu laviin ja tõi juba esimestel päevadel kaasa niisugused kaotused!»

«Lõpmatus on alati pealetungija eelis,» lausus Stalin vaikelt.

«Aga me ju teadsime, et see sõda on vältimatu! Nii et me võisime puhkeda iga hetk.»

«Kuid juba nii lihtne, Rezol!» tahtis Stalin hüüda. Kuid ta vaikis. Tema pilk oli naelutatud erepunasele armile Revazi rinnal, armile, mille alumine ots kadus valge sõja varju. Stalin teadis, et langenud on tuhandeid võitlejaid ja komandöre, teadis seda rindeteadetest ja väepühkide ettepanetest, kuid haavaarmi inimese kehal nägi ta selle sõja ajal oma silmaga esimest korda.

Märganud Stalini tähelepanelikku pilku, tõttas Revaz sõduripluusi kinni nõõpima.

«Kuidas talle selgeks teha see, mida paari sõnaga selgitada on võimatu?» mõtles samal ajal Stalin. Kuidas tõestada, et asi pole mitte ainult eksiarvestuses, mis on nüüd juba ilmne? Kuidas teda veenda, et ta oli püüdnud aega võita ja just sellepärast võtnud tarvitusele kõik abinõud, et mitte anda Hitlerile põhjust sõja alustamiseks? Üksnes armee ümberrelvastamise nimel! Ainult selle nimel, et rahvas saaks enda kohal veel aasta, või vähemalt pool näha puhast taevast!... Kuidas talle selgeks teha, et oli, oli täielik alus mitte usaldada Inglismaad ja Prantsusmaad, kes Münchenis Euroopa olid reetnud ja avanud Hitlerile tee Itta? Kas praegu on aeg selleks, et kõigis üksikasjus uuesti silme ette tuua viimaste aastate rahvusvahelise olukorra reaalne pilt, luureandmete ja saatkondade ettekannete vasturääkivused?... Ja kas Revazi mõte on suuteline läbima kogu seda labürinti?...

Stalin tahtis hüüda enda ees seisvale mehele, keda ta lapsepõlvest saadik oli harjunud kutsuma lihtsalt Rezoks, hüüda talle, et ta eksib, tuhat korda eksib, rääkides traagilistest tagajärgedest, ent nende tõelistest põhjustest endale aru andmata.

«Aga miks pean ma ennast tema ees õigustama,» mõtles ta järsku, «miks? Kas ainult sellepärast, et tutvusime nelikümmend aastat tagasi? Missugused erilised õigused tal on? Sõduri õigused? Kuid lahinguväljadel võitleb praegu sadu tuhandeid niisuguseid komandöre ja sõdureid, võitleb Stalini nimega huultel! Sõbra õigused? Kuid poliitika ei ole mõõdetav isikliku sõpruse astmega. Ja kas ta on mulle praegu veel sõber? Me pole juba kümme aastat teineteist näinud...»

Stalin teadis, et tal tarvitseb lausuda vaid üks terav sõna, teha vaid üks käeliigutus, et lõpetada see piinav jutuaajamine, kuid mingi uus, talle senitundmatu tunne hoidis teda ütlema seda sõna ja tegemast seda käeliigutust.

Stalin tundis ja taipas järsku erilise jõuga, et varem või hiljem tõstatab Ajalugu sellesama küsimuse, mille tema, Stalin, oli endale esitanud neil õudsetel tundidel, mil istus oma Kuntsevo suvila üksinduses ja mida nüüd oli korranud Rezo, ja et kõiki praegu toimuvaid sünd-

musi ei saa õigesti hinnata, senikaua kui sellele küsimusele ei anta vastust.

Ta astus otse Revazi ette ja ütles kõlatult, kuid selgesti:

«Me oleme teinud kõik, mida oleme suutnud, Rezo. Pööragu kõik. Kuid... me oleme teinud ka vigu. Jah, vigu. Juhtus eksiarvestus. Aga enne kui öelda seda rahvale, peame vaenlase purustama.»

Järgnes vaikus.

«See oli kõik, mida ma küsida tahtsin,» sõnas lõpuks Revaz. «Ja see oli vastus, mida ma sinult kuulda tahtsin. Kõik muu jäägu pärast võitu. Selles on sul õigus. Nüüd aga pean ma ära minema.»

Revaz Bakanidzega hüvasti jätanud, läks Stalin tagasi oma ametlikku kabinetti ja tundis juba üsna varsti, et on hange. Valu kõris läks järjest suuremaks.

Stalin ei armastanud end ravida, külmetustele ja pisut halvale seisundile ei pööranud ta üldse tähelepanu, uskus oma tervise tugevusse, isegi puhkusel nõustus ta väga vastumeelselt meditatiivsete uuringutega, missugused need ka poleks olnud, lihtsalt algavale angiinile heitis ta ka asekord oma sisimas käega.

Kuid Stalini seisund ei jäänud Poskrebõševi terava sõna eest varju ning õhtul ilmus Kõrgema Ülemjuhataja kabinetti tema arst.

Stalin vaatas teda kortsus kulmul, kuid mõtles siis, et võikski on arstiteadusel tõepoolest vahendeid, et vältida tõsiseid külmaarüüa ja valutunne neelamist ning lastis arstil katsuda pulssi ja kõri üle vaadata.

Arsti ettepanekule katkestada töö ja heita sängi reageeris Stalin ärritatud käeliigutusega, nagu ajaks eemale mõttetu kartuse, ja vaatas talle otsa nii õela muigega, et arst hakkas kõhe. Kuid arst, kes Stalini iseloomu hästi tundis, oli õppinud ja teadis, et teda võib mõjustada ainult usklikas, ütles õigu kehitades, et pulsi järgi arvustades on temperatuur juba praegu kõrge, ja kui see veel tõuseb, mis tugeva külmetuse puhul on täiesti võimalik, võib sellesama Stalini tahes-tahtmata tööst eemalduda, aga see on veel halvem.

Arst oli ainus, millega Stalin nõustus — panna

kaelale kompress ja minna mõneks ajaks ametlikust kabinetist, kus oli jahe, kuna külm sügistuul kinnikleepimata akende vahelt sisse puhus, alla, oma korterisse.

Ta käskis sinna viia kaardid, lülitada ümber kõik telefonid, välja selgitada, millal saabub Moskvasse Žukov, ta lennuväljal vastu võtta ja aega viitmata Kremliisse tuua.

...Lennuk, millega Stalini poolt Leningradist väljakutsutud armeekindral Žukov Moskvasse jõudis, maandus Kesklennuväljal õhtuvidevikus.

Teine piloot väljus kiiresti kabiinist, ütles akna juures istuvast Žukovist möödudes: «Oleme päral, seltsimees kindral!», lõi järsu liigutusega eest metallist ukseriivi, lükkas ukse jalaga lahti, laskis kolinal alla lühikesse raudtrepi ja ajas end siis sirgu ning astus sammu kõrvale, kutsudes Žukovit väljapääsu juurde.

Žukov tõusis püsti ja suundus avatud ukse poole, millest tungis sisse niisket ja külma sügisõhku.

Ta silmas ootamatult tühja lennuvälja. Umbes kolmekümne meetri kaugusel seisis pikk must sõiduauto, selle juurest tuli lennuki poole kiiresti sõjaväevormis mees.

Žukov tundis ta juba eemalt ära — see oli SARK-i valitsuse ülem, kes juba palju aastaid teenis tegelikult Stalini ihukaitse ülemana. Ta viibis peaaegu alati Stalini läheduses.

Mõne hetke seisis Žukov lennuki avatud ukse, jälgides tema poole tõttavat kindralit, ja hakkas siis aegamööda trepist alla laskuma.

«Seltsimees Stalin ootab teid!» ütles kindral ja alles siis tervitas, mitte sõjaväelaslikult, sõrmi enne mütsinoka juurde tõstes, vaid ulatas Žukovile lihtsalt käe.

Kuigi Žukovil ei olnud selle kindrali vastu mingisuguseid erilisi tundeid, meenus talle tahtmatult ebameeldivalt iga kord, kui nad kas Stalini vastuvõturuumis või Kuntsevo suvilas kohtusid, et nimelt see mees oli kaua keeldunud Stalinit telefoni juurde kutsumast tol hirmsal kahekümne teise juuni ööl...

Žukov surus talle sirutatud kätt ja vastas lühidalt:

«Olen valmis.» Pöördus siis aupaklikus kauguses seisva adjutandi poole, kes hoidis ühes käes Žukovi portfelli, teises aga tema halli kummeeritud vihmamant-

lit roheliste kindralitähedega kraenurkadel ja ütles: «Anna portfell. Seda,» osutas pealiigutusega oma vihmamantlile, «pole tarvis. Ja sõida kindralstaapi. Kui sind vaja, helistan.»

Žukov heitis ta pilgu üle tühja lennuvälja. Ainult kaugel eemal seisis kaks maskeeritud hävituslennukit. Polnud lennuväljal ka inimesi, kui mitte arvestada punast ja valget lipukest käes hoidvat seersanti, kes seisis valves maandumismärgi «T» juures.

Minud imestust Žukovi näol, sõnas kindral poolhäälel:

«Teie saabumist on otsustatud saladuses hoida.» Ja lisas tähendusriikka muigega: «Kõrvaliste silmade ja kõrvade eest. Sõidame, Georgi Konstantinovitš.» Ning korras uuesti: «Seltsimees Stalin ootab.»

Kui Žukov ihukaitseülemat saatel väikesesse esikusse astus, oli kell juba peaaegu üheksa.

Žukovil oli tulnud korduvalt viibida Stalini kabinetis Kremli, tema suvilas Kuntsevos ja väikeses villas Kuntsevo lähedal, kuid Kremli korteris ei olnud ta veel kunagi käinud.

«Tulake,» ütles kindral tasa ja kadus ukse taha.

Ta kuigi kõik Žukovi mõtted olid praegu seotud eelneva kohtumisega, sest Stalinit polnud ta näinud Leningradist minnakul alates, libistas ta siiski pilgu uudishimulikult üle seiku halli liimivärviga kaetud seinte ja märkas väikesest vaasakul seinale löödud riidenagi, millel nähtavasti rippus Žukovile hästi tuttav hall poolsõjaväeline rüütköök, punane viisnurk kandil.

Žukov võttis peast oma mütsi ja riputas nagisse, Stalini omaat pisut kaugemale, ning hakkas otsima kohta, kuhu panna pungil täis portfell, kuid kuna esikus polnud ei lauda ega tooli, asetas ta selle lihtsalt põrandale, seina najale.

See hetkel ilmus uuesti nähtavale ihukaitseülem, kes ütles niisama vaikselt kui enne:

«Tulake.»

Kaardisõjaväelase harjunud liigutusega tõmbas Žukov hõltsi sirgu, astus üle läve ja küsis valjusti:

«Kas tulete?»

Hakkas jäänud kindral sulges tema järel hoolikalt ukse.

Stalin seisis laua juures, millele olid laotatud kaardid. Žukovil oli võõras näha Kõrgemat Ülemjuhatajat selles väheldases kabinetis, mis oli ametlikult kabinetist kaks korda väiksem ning polnud sisustatud mitte Kremli mööbliga, vaid niisugusega, mida võis neil aastail kohata igas Moskva korteris. Ebaharilik oli ka Stalini enda välimus ja tugevasti kinnimähitud kael — paks kompressimähis torkas teravalt silma, sest tema tavaline hall frentš oli kurgu alt avatud.

Žukov teadis, et igasugused küsitlused enesetunde kohta on välistatud. Seepärast piirdus ta vaid lühikese tervitusega.

Stalin vastas peanoogutusega. Siis viipas ta käega, et Žukov sisse astuks, ja pöördus kaartidega kaetud laua poole.

Žukov astus tema kõrvale. Ühest pilgust pealmisele kaardile oli küllalt, et mõista olukorda kesksuunas. Sinised sirged ja poolringikujulised nooled sihtisid rindeid rebestades Moskvat põhjast, läänest ja lõunast.

Põhjas toetusid nad oma teravikkudega Kalininile, läänes ulatusid Moskva äärelinnade Solntsevo ja Kubinkani, lõunas Serpuhhovini, Tuulani, Kaširani ja Stalinogorskini.

Stalin küsis:

«Kuidas Leningradis lood on?»

«Lubage võtta kaart, seltsimees Stalin,» ütles Žukov, «jätsin portfelli esikusse.»

«Pole vaja,» ütles Stalin. «Vastake lihtsalt küsimusele: kas sakslased võivad teie arvates lähemal ajal võtta ette uue pealetungi Leningradile?»

Viivu oli Žukov vait, kuigi vastus sellele küsimusele oli tal ammu valmis. Ta oli seda sageli iseendale esitanud ning korduvalt koos Ždanovi ja Vasnetsoviga analüüsinud septembri lõpuks Leningradi all kujunenud situatsiooni. Ja kui ta praegu Stalinile kohe vastama ei tõtanud, siis mitte ainult sellepärast, et mõistis, millise vastutuse võtab endale igaüks, kellelt Stalin ootab selget ja ammendavat vastust, vaid ka sellepärast, et tunnetas, kui tähtsad on tema sõnad õigete otsuste tegemisel siin, kesksuunas.

«Arvan, et ei, ei või, seltsimees Stalin,» ütles Žukov lõpuks.

«Miks?» küsis Stalin Žukovile otse silma vaadates.

«Sellepärast,» vastas Žukov oma massiivset lohuke-sega lõuga veidi alla lastes, kuid samuti Stalinile otse silma vaadates, «et nagu me Peakorterile ette kandsime, viivad sakslased Leningradi alt ära osa oma tankivägedest ja motoriseeritud üksustest. Järelejäänud jõududega nad linna vallutada ei suuda.»

«Nii...» venitas Stalin pikkamööda, nagu mõtleks ta saadud vastust läbi või väljendaks oma nõusolekut, ja Žukovile näis, et tema häälest kostis kergendust.

«Aga kus need tankiüksused ja motoriseeritud väeosad teie arvates kasutamist võivad leida?» küsis Stalin uuesti.

«Peab oletama, et pärast täiendamist ja materiaalse korramist hakkavad need väeosad tegutsema Moskva suunas,» ütles Žukov veel kindlamalt ja veendunumalt.

«Hakkavad?» kordas Stalin kibeda ja samaaegselt kurja muigega. «Võib-olla nad juba tegutsevadki Konevi vastu... Vaadake, seltsimees Žukov,» sõnas ta tubakast kollast nimetissõrme kaardi poole sirutades, «niisugune on meil siin kujunenud olukord.» Ta vaikis viivu ja lisas siis vaevumärgatava sarkasmiga: «Oletav olukord.»

«Kaardi järgi otsustades...» alustas Žukov.

«On oht, et kaart enam reaalselt tegelikkust ei peegelda. Meil pole läänesuuna rinnetega sidet.»

Ta lükkas kaardi järsu liigutusega kõrvale, pöördus Žukovi poole ja ütles süngelt:

«Meil tuleb tunda olukorda, mis muutub iga tunniga, tunda tegelikkuses, mitte kaardi järgi!»

Ja lisas rõhuga, otsekui kaaluks iga sõna:

«Jutt on Moskvast.»

«Millised on korraldused, seltsimees Stalin?» küsis Žukov.

Stalin vaatas teda pika pilguga, nagu soovides milleski veenduda, ja ütles:

«Sõitke Sapošnikovi juurde. Läänesuuna kaart on teie jaoks juba valmis. Ja sealt minge kohe, minutitki kaotamata, Läänerinde staapi. Selgitage ise kohapeal välja tegelik,» ta rõhutas eriti seda sõna, «olukord. Ja teidke võimalus mulle helistada. Ükskõik, mis ajal — päeval või öösel.»

Kui Stalin jutuaajamises Revaz Bakanidzega Leningradist rääkis ja ütles, et kui blokaadi lähemal ajal läbi murda ei õnnestu, siis algab linnas nälg, ei lähtunud ta lihtsalt olukorra teoreetilisest analüüsist. Juba kolme nädala eest oli Riiklikku Kaitsekomiteesse tulnud šifreeritud kiri Leningradi Täitevkomitee esimehe Popkovi allkirjaga, milles teatati, et toidumoon on blokeeritud Leningradis veel üksnes kuueks-seitsmeks päevaks.

Need andmed polnud päris täpsed. Leningradis läbi viidud väga üksikasjaline inventuur näitas, et toiduainete varud linnas on siiski veidi suuremad. Kuid mõte blokaadi võimalikult kiire läbimurdmise vajadusest ei jätnud Stalinit minutikski.

Saates Vorosilovi asemele Leningradi Žukovi, tegi Stalin talle ülesandeks peatada sakslased Leningradi äärelinnas, kuhu need olid juba tunginud, ja ühtlasi ette valmistada kõik selleks, et 54. armee abiga, kes seisis positsioonidel väljaspool blokaadirõngast, Leningradist kagus, oleks võimalik piiramisrõngast läbi murda.

Septembri lõpuks peatati sakslased linna lähistel ja rinne stabiliseerus. Kuid kõik katsed Leningradi vägede suhteliselt väikese grupiga, mille põhiosa kaitses linna lõunast ja edelast, tungida läbi piiramisrõnga 54. armeele vastu, lõppesid tulemusteta. Ainsana õnnestus vaenlase käest tagasi võita väike platsdarm Neeva paremal kaldal, kus lahingud praegugi ei vaibunud.

54. armee juhtkond ei õigustanud Peakorterit lootusi — selle armee pealetung arenes väga aeglaselt ja väheste tulemustega.

Stalin rõhutas, et on tarvis uut, märksa suuremat operatsiooni, mille resultaadina taastuksid Leningradi maismaahendused riigi muude osadega. Kindralstaap sai Peakorterilt ülesande planeerida see operatsioon oktoobrikuule.

Ja isegi Saksa vägede pealetung, mis algas 30. septembril kesksuunas, isegi see, et hoolimata Läänerinde, Reservrinde ja Brjanski rinde võitlejate meeleheitlikust vastupanust jätkas vaenlane lähenemist Nõukogude riigi pealinnale, ei suutnud sundida Stalinit loobuma Leningradi blokaadi läbimurdmise juba väljatöötatud operatsioonist, sest tema lähtealuseks oli olukorra sügav mõist-

mine, teadmine, et selles gigantses heitluses elu ja surma peale on kõik omavahel seotud.

Blokaadi läbimurdmine poleks ju ainult likvideerinud Leningradi kohal rippuva näljaohu, vaid oleks ühtlasi oluliselt mõjunud ka olukorrale Moskva all, sest von Leeb'i armeegrupi osalinegi purustamine oleks andnud võimaluse paisata väljaspool piiramisrõngast seisvate 7., 4. ja 54. armee üksusi Moskvale appi. Ja küllap oleks suur pealetungioperatsioon Leningradi all Hitlerit Moskva suunas pealetungivaid vägesid arvuliselt vähendada sundinud...

Riigikaitse rahvakomissari asetäitja ja Punaarmee suurtükiväe ülem kindral Voronov sai kutse keskööl Stalini juurde ilmuda.

Rahvakomissaride Nõukogu suures poolringikujulises toas teisel korrusel istus ja jalutas isekeskis vaikselt vesteldes niihästi sõjaväevormis kui ka erariides mehi. Aeg-ajalt heitis kord üks, kord teine pilgu koridori, kus vasakut kätt viis uks Stalini kabinetti — nad kõik ootasid kutset Kõrgema Ülemjuhataja juurde.

See rahu ajal nii tühi ja vaikne koridor nägi praegu hoopis teisiti välja. Tulid ja läksid kullerid. Vahetpidamata käisid edasi-tagasi sõjaväelased. Nende tolmunud saarikutest ja kortsunud frentšidest oli näha, et kindralid ja polkovnikud olid saanud kiire väljakutse ja tulnud siia otse rindelt, kust nüüd Kremlini ei olnud rohkem kui kahe-kolme tunni tee.

Voronov läbis kiiresti vastuvõturuumi ja koridori, peapöörde või kerge noogutusega korrektselt tervitustele vastates.

Poskrebõšev ütles kindralpolkovnikule, et Stalin ootab teda ja on palunud kohe sisse minna.

Stalini juures käis parajasti nõupidamine. Ta ise seisis kummargil kaartide kohal, mis olid tavalisel viisil pikale lauale laotatud, ja rääkis midagi aeglaselt inimestele, kes teda ümbritsesid.

Kuulnud, et uks avatakse, pööras Stalin pead, silmas Voronovi ja viipas käega, paludes, et ta istuks diivanile seina ääres.

Seejärel kummardus ta uuesti kaartide kohale, toetas vasaku kae vastu lauda ja rääkis edasi.

Voronov taipas, et jutt on Možaiski suunas asuvate kindlustuste olukorrast. Veidi hämmastunud, miks ei kutsuta teda nõupidamisest osa võtma, kuulas ta Stalinit pingsa tähelepanuga. Kuid Stalin oli just nagu unustanud, et siin viibib tema poolt väljakutsutud Voronov, ja tegi kõige järgi otsustades juba kokkuvõtteid, rääkides endiselt vaikselt häälel ning näidates pihkusurutud kusunud piibu pitsiga aeg-ajalt kaardile.

Viimaks lausus ta: «Sellega lõpetame!» — ajas end sirgu ja eemaldus lauast.

Inimesed hakkasid üksteise järel kabinetist lahkuma. Kui jäi ainult Voronov, pöördus Stalin tema poole:

«Nüüd hakkame teiega pihta.»

Voronov tahtis püsti tõusta, kuid Stalin näitas käeliigutusega, et ta paigale jääks. Nagu tavaliselt tegi ta enne jutuaajamise alustamist paar sammu mööda kabinetti, peatus seejärel Voronovi ees ja teatas:

«Me võtsime vastu otsuse suunata teid Peakorteri täievoliliseks esindajaks Leningradi. Kuidas sellele vaadata?»

«Olen valmis,» vastas Voronov tõustes.

Ta lausus need sõnad peaaegu automaatselt — samuti vastu vaidlemata oleks ta võtnud omaks igasuguse muu Stalini poolt antud ülesande. Kummatigi mõtles ta kerge pettumusega, et ta saadetakse Moskvast ära päevil, mil otsustatakse pealinna saatus.

«Hästi,» ütles Stalin, läks kirjutuslaua juurde ja hakkas keskendunult piibutuhka suurde klaasist tuhatoosi välja koputama. Ilmselt tahtis ta Voronovile aega anda ootamatu otsusega harjumiseks.

Loomulikult polnud Stalini valik Voronovile juhuslikult langenud. Ja mitte ainult sellepärast, et see suur sõjaasjanduse spetsialist, veidi pedantne, rahulik inimene, kes läks endast välja ainult neil juhtudel, kui tal tuli seista oma armastatud suurtükiväe õiguste eest, oli samaaegselt ka tahtejõuline väejuht. Valik oli Voronovile langenud veel sellepärast, et Voronov oli septembri esimesel poolel Riikliku Kaitsekomitee komisjoni koosseisus kord juba Leningradis käinud ja tookord rindejuhatusele suurt abi osutanud.

Stalin pidas ülearuseks sellest kõigest praegu Voronovile rääkida. Tehes ühele või teisele inimesele teatavaks mingi otsuse, mis selle inimese edaspidist saatust

puudutas, refereeris ta tavaliselt üldse vaid asja sisu, jättes selle põhjustest ja tagajärgedest arusaamisele jõudmise inimese enda hooleks.

Piibu tühjaks koputanud ja frentši taskusse pistnud, pöördus Stalin kaartidega kaetud laua juurde. Tõmbas lähemale Leningradi rinde kaardi ja ütles, tema kõrvale astunud Voronovi poole pöördumata:

«Kui olukord Läänerindel on raske, otsustasime oktoobrikuu teisel poolel Leningradi rinde vägedega, kaasa arvatud 54. armee, siin ründama asuda!» Ta sirutas sõrme kaardi poole. Ja lisas, osutanud kahele üksteise vastas asuvale kõverale punasele noolele: «Siit ja sealt. Kahelt poolt.»

Voronov vaikis, varjates vaevaga oma imestust. Riigikaitse rahvakomissari ühe asetäitjana teadis ta muidugi, et kindralstaap on saanud käsu töötada välja Leningradi blokaadi läbimurdmise plaan. Aga see, et Stalin ei öelnud selle plaani realiseerimisest ära isegi praegu, kui vaenlane Moskvasse kippus, oli talle ootamatuseks, koguni suuremaks kui tema enda määramine Leningradi.

Stalin hakkas kiirustamata seletama operatsiooni plaani. Voronov kuulas teda tähelepanelikult, kujutledes endale samaaegselt Leningradi rinde konfiguratsiooni mitte kaardil, vaid maastikul, mida ta hästi tundis, ning tuletas meelde väekoondiste ja üksuste numbreid ja nende komandöride nimesid.

«Kuidas teie selle operatsiooni plaani suhtute?» küsis Stalin talle otsa vaadates.

«Mulle tundub, et see on õigesti kavandatud, seltsimees Kõrgem Ülemjuhataja,» vastas Voronov. «Kui üldse on võimalik blokaadi läbi murda, siis just nimelt sin.» Ta tõmbas sõrmega kaardile kujuteldava joone. «Kuid...»

«Mis «kuid»?...» katkestas Stalin teda valvsalt.

«Minu ainus kahtlus seisab selles, et tegevuse koordineerimiseks läbimurde ajal sobiks ehk rohkem jala-vaekomandör. Olen ju suurtükiväelane, seltsimees Stalin.»

Stalin takseeris Voronovi tähelepanelikult ja ütles vaevumärgatava muigega:

«Suurtükivägi on sõja jumal.»

Need sõnad, mida hiljem korraldi tuhandeid kordi, küll

ajaleheartiklites, kõnedes ja raamatutes, kõlasid esmakordselt just sel hetkel.

Paremat kingitust Voronovile, kel elus polnud talle nii südamelähedasest suurtükiväest midagi kallimat, ei oleks Stalin teha võinudki.

Kindrali kuivetunud, tavaliselt kiretul näol säras naeratus.

«See on tõsi! See on väga õige, seltsimees Stalin!» hüüatas ta.

«Kui teil põhimõtteliselt selle vastu midagi pole,» hakkas Stalin uuesti rääkima, rõhutades eriti sõna «põhimõtteliselt», «siis loeme küsimuse lahendatuks...»

Ja lisas pikkamisi, rohkem Voronovi poole pöördumata:

«Selle operatsiooni edust sõltub väga palju... Kõigepealt on kaalul leningradlaste elu. Me kas murrame blokaadi või algab linnas nälg...»

Ta vaikis jälle viivu, seejärel aga ütles juba tavalisel, asjalikul toonil:

«Te peate aega viitmata Leningradi lendama. Helistage õhujõududesse ja öelge minu nimel Žigarevile, et teile antaks lennuk ja saateks hävitajad.»

«Seltsimees Stalin, võib-olla praegu, mil iga lahingulennuk on arvel...» sõnas Voronov.

«Jutt ei ole mitte lihtsalt teie julgeolekust,» lausus Stalin pahaselt. «Te viite kaasa eriti tähtsa kirja. Selles on lahinguülesanne — eelseisva operatsiooni plaan. Kui see kiri sakslaste kätte satub...»

Ta vajutas laua alumisele servale kinnitatud kellanupule ja küsis sisseastunud Poskrebõševilt:

«Kas Voronovile toodi juba kindralstaabist kiri?»

«Just praegu toodi, seltsimees Stalin.»

«Andke siia.»

Viivu pärast oli Poskrebõšev tagasi suure hallist krobelsest paberist ümbrikuga, mis kandis kolme massiivset pitserit. Ta ulatas ümbriku Stalinile.

«Mis... see on?» küsis Stalin ja pani käed selja taha.

«See... see on see kiri, mis teie ülesandel kindralstaabis Leningradi rinde jaoks ette valmistati,» vastas Poskrebõšev veidi hämmeldunult, hiiglaümbrikku ikka veel väljasirutatud käes hoides.

«Kas kindralstaabi kirjutajad siis ei taipa, et praegu

käib sõda ja tähtsad dokumendid tuleb teha nii, et neid ohu puhul kerge oleks likvideerida?» ütles Stalin hävitava muigega.

«Ma... ma ei tea,» vastas Poskrebõšev järjest rohkem segadusse sattudes, «mulle anti edasi...»

«Ja teie andke nendele kindralstaabi tarkpeadele tagasi,» ei lasknud Stalin tal lauset lõpetada. «Kõik tuleb ümber teha. Dokument ümber trükkida. Suitsupaberile. Ümbrik peab olema tavalise, normaalse suurusega. Kõik tuleb kiiresti ümber teha!» kordas ta häält tõstes. «Seltsimees Voronov ootab.»

Lend Leningradi oli raske.

Raskused algasid juba Moskvas, Kesklennuväljal, kui selgus, et Voronovile eraldatud lahingulennuki meeskond pole viimaste kuude jooksul kordagi Leningradi lennanud. Pealegi sadas lõrtsisegust vihma ja nähtavus oli halb.

Voronov helistas lennuväljalt Tsiviilõhulaevastiku Valitsusse, kelle lendurid regulaarselt sooritasid reise sissepiiratud linna loodetrassil Moskva—Hvoinaja—Leningrad, ja palus abi.

Möödus umbes kaks tundi, kuni eraldati teine lennuk, mille meeskond marsruuti hästi tundis.

Kuid nüüd kerkis uus raskus. Meeskonna komandör, endine polaarlendur, otse anus Voronovi loobuma saateks eraldatud hävitajatest, mis olid juba stardi ootel rajale rivistunud.

Suurt kasvu tüse nahkmantlis lendur seisis Voronovi ees ja seletas eraisikule iseloomulikult kätega vehkides:

«Pole meil neid «jahikulle» tarvis, seltsimees kindral, kuulake mind — pole tarvis! Ilma nendeta saame rahu-likult päralt, annan oma sõna! Nad on meile ainult tüliks, meelitavad «messerid» käela!»

Voronov raputas pead, kuid lendurile tundus, et kindral kõhkleb, ja ta jätkas veel visamalt, valju häälega, mis mootorite undamisest välja kostis:

«Ilmatäde ütleb, et nähtavus on närune — udu. Laadoga kohal läheme üle madallennule, tasa ja targu! Siin aga on meil peaaegu terve eskadrill. Andke käsk, et nad maha jääksid!»

Voronov mõistis, et lenduri argumendid on küllaltki põhjendatud. Kuid mida võis ta teha, kui saatelennukid oli kaasa võtta käskinud Stalin ise ja tal nendest ära öelda polnud õnnestunud?

«Ma ei saa midagi muuta,» sõnas Voronov kindlalt, «lendame eskordiga.» Ja et lendur ei arvaks, et ta lihtsalt kardab, lisas ta: «Niisugune on kategooriline käsk!»

Ta vaatas kannatamatult kella ja suundus lennukitrepi poole.

... Juba poole tunni pärast sattus lennuk täieliku udu piirkonda. Aeg-ajalt langes ta õhuaukudesse ja siis haaras Voronov, selle liigutuse kasutusest enesele aru andmata, käega kinni — ei, mitte tugitooli käsipuust, vaid frentsi sisemisest taskust, kus oli Peakorteri lahingukäsk, mis seekord oli ära mahtunud tavalisse normaalmõõtmega kirjaümbriku.

Leningradini jäi veel vähemalt kaks ja pool kuni kolm lennutundi.

Teades, kuidas Stalin saladuse pidamist nõuab, ei olnud Voronov veendunud, et Leningradi rinde sõjanõukogu tema saabumisest üldse informeeritud on. Niisugusel juhul on auto väljakutsumisega seotud ajakaotus vältimatu. Jõuaks vaid kiiremini Smolnõisse!

Ta kujutles, kuidas astub Ždanovi kabinetti, kuidas teatab oma sõidu eesmärgist. Kujutles, millise rõõmuga võtavad leningradlased vastu Peakorteri otsuse. Kõik see on lähim tulevik. Esialgu aga püüdis ta keskenduda sellel, mida oli tarvis eelseisva operatsiooni ettevalmistuseks viivitamatult ette võtta.

Voronov tundis hästi olukorda Leningradi rindel, eriti suurtükiväe seisundit. Teataval määral halvemini kujutles ta situatsiooni 54. armees, mis asus väljaspool blokaadirõngast. Kuni viimase ajani oli seda juhatanud Kulik. Marssali aukraad ja usaldus, mille see mees oli pälvinud Stalini silmis viimastel sõjaeelsetel aastatel, andsid talle võimaluse käituda mõneti sõltumatult, seda enam et tema armee vahetult Peakorteri allus. Tõsi, kui ilmnes, et armee ilmutab vähest aktiivsust ja kõik pealetungikatsed blokaadi läbimurdmiseks tagajärjetult lõppesid, oli Žukov talle omase otsustavusega nõudnud, et Peakorter Kuliku asendaks, 54. armee aga lülitataks Leningradi rinde koosseisu.

Nõnda tehtigi. Praegu, pärast Žukovi ärasõitu Moskvasse, oli 54. armee juhtima asunud suurte kogemustega kindral Hozin, kes Žukovi ajal oli olnud rindestaabi ülem.

Kuid mida oli Hozin nii lühikese ajaga saavutada suutnud? Milline on armee tegelik võitlusvõime?

See kõik oli Voronovil veel teadmata. Samas ei kahelnud ta, et just nimelt selle armee olukorrast, tema kaadritest ja materiaaltehnilisest varustatusest sõltub suurel määral eelseisva operatsiooni edu.

Ta vaatas kella, püüdes kindlaks määrata, kui palju on Leningradini veel jäänud. Seejärel heitis pilgu aknast välja. Kuid näha polnud midagi. Ümberringi oli vaid paks udu.

«Hävitajad olid tõepoolest üleaarused,» mõtles Voronov. Siis püüdis ta eelseisval uuesti keskenduda ja oma esimesi asjaajamisi kavandada.

Kõigepealt tuleb informeerida Ždanovit jutuaajamisest Stalini ja anda ära ametlik kiri. Seejärel kutsuda kokku sõjanõukogu istung, millest peab loomulikult osa võtma ka Hozin. Anda rinde staabile korraldus ja töötada Peakorteri direktiivide alusel välja lahingukäsk. Seejärel peab nähtavasti lendama 54. armee asukohta. Seejärel... Seejärel läheb kõik nõnda, nagu taolistel juhtudel ikka: ööd ja päevad kestab töö. Lahinguülesannete andmine armeekomandöridele, sõidud väeosa-
desse...

Ja kõike seda tuleb teha kiires korras, täpselt, pidades meeles, et operatsiooni alguseni jäänud päevad on loetud...

Voronovile tundus, nagu kuuleks ta jälle Stalini sõnu: «Me kas murrame blokaadi või algab linnas nälg...»

Uurides kaarti ja tähelepanelikult süvenedes eelseisva operatsiooni plaani, polnud Voronov sõnale «nälg» nagu erilist tähtsust omistanudki. Siis, kui ta septembrikuus Leningradis komandeeringus käis, ei olnud linna toiduainetega varustamine veel nii terav küsimus.

Niihästi Peakorteri kui ka Leningradi rinde komandöride kogu tähelepanu oli tol ajal olnud koondatud puht-sõjalisele ülesandele: peatada vaenlane võimalikult kaugemal linnast. Kui aga seda ülesannet täita ei õnnestu-

nud, kerkis esile teine: kaitsta linna vaenlase eest, mitte lasta sakslastel tungida linna tänavatele.

Ja kuigi mõisted «blokaad» ja «nälg» olid omavahel loogiliselt seotud, polnud Voronov Moskvast viibides siiski pead murdnud selle üle, kuidas võiks Leningradis olla toiduainetega...

Jälle vaatas ta kannatamatult kella. Heitis uuesti pilgu aknast välja. Pleksiklaasi taga oli endiselt läbipaistmatu hele kate. Udu, udu, udu...

Kui Voronov Ždanovi kabineti lävele ilmus, astus Ždanov kiirel sammul talle vastu.

Nad vahetasid tugeva käepigistuse.

«Meid ei hoiatatud teie saabumisest, muidu...» alustas Ždanov, kuid Voronov sõnas kähku:

«Jah, jah, nõnda ma saingi aru...»

Ždanovi häälel kostis nagu kusagilt kaugelt: kõrvad olid pärast vintsutavat reisi ikka veel lukus.

«Jõudsite õnnelikult päralt?» küsis Ždanov. «Ilma teate kohaselt on kogu trassil udu... Astuge edasi, võtke istet, ma ütlen kohe, et kanget teed toodaks...»

Ta puudutas Voronovi kergelt õlast, kutsudes teda istuma ühte laua juures asuvatest nahktugitoolidest.

«Kõik on korras,» vastas Voronov tugitooli laskudes ja jalgu mõnuga välja sirutades.

«Olen rõõmus teid jälle nähes,» sõnas Ždanov tema vastu istudes. «Millise korralduse tõite?»

«Väga tähtsa, Andrei Aleksandrovitš.»

Nende sõnadega avas Voronov kaks frentšinööpi, pistis käe põuetaskusse, võttis sealt välja sooja ümbriku ja ulatas Ždanovile.

Ždanov peaaegu kahmas ümbriku tal käest, haaras laualt pihku käärid ja hakkas ümbrikuserva ettevaatlikult ära lõikama.

Voronov libistas pilgu üle talle nii tuttava kabineti. Siin polnud midagi muutunud. Stalini pilt seinal, selle all kirjutuslaud, klaasiga raamatukappide kohal aga Lenini, Marxi ja Engelsi portreed. Laual samuti vanad tuttavad asjad: Uraali kivist kirjutuslauagarnituur — Kirovi tehase tööliste kingitus, avatud «Severnaja Palmira» karp ja poolik teeklaas kange, peaaegu musta teega.

Ainult Ždanov ise oli kuidagi muutunud. Tema pruu-

nud silmad olid endiselt terased ja elavad, kuid kotid nende all olid ilmselt suurenenud, näonahk põskedel kollasemaks tõmbunud ning kogu näol kohutava väsimuse pitser.

Voronov jälgis tähelepanelikult, kuidas Ždanov ümbriku ettevaatlikult lahti lõikas, seejärel aga, juba oma kannatamatust varjamata, õhukesed suitsupaberist lehed lahti keeras.

Sedamööda kuidas Ždanov trükiridu luges, muutus nähtavalt tema näoilme. Ta paistis silmanähtavalt nooremaks minevat. Põsed lõid õhetama, kortsud laubal silenesid.

Lugemise lõpetanud, tõmbas ta käega üle näo ja ütles suure kergendustundega:

«Lõpuks ometi!...»

Nõjatusega tugitooli seljatoele ja sulges silmad.

Millest ta sel hetkel mõtles? Kas neist saatuslikest tundidest, mil ta oli oodanud sõnumit sellest, et lahingud käivad juba Kirovi tehase territooriumil, et vaenlasel on õnnestunud hõivata peamine Pulkovo kõrgendik ning tungida Meždunarodnoi prospektile? Või kerkisid tema silmade ette hoopis pildid blokaadist vabastatud juubeldavast Leningradist?

Nii või teisiti, aga mõnda aega ei lausunud Ždanov sõnagi, sulgenud oma unetutest öödest punased laud.

Siis avas ta silmad, vaatas kuidagi valvsalt Voronovile otsa ja küsis:

«Kuidas on lood Läänerindel, Nikolai Nikolajevitš? Kuidas on lood Moskvaga? Tulite ju otse sealt!»

«Lohutavat on vähe, Andrei Aleksandrovitš,» ütles Voronov häält madaldades. «Sakslased tungivad edasi. Reservründe neljakümne kolmanda armee lõigus on neil õnnestunud vallutada Spas-Demjansk ja Juhnov ning piirata sisse meie Vjazma grupeering. Vaenlase tankikoondised hõivasid Karatševi ja Brjanski, seega on Brjanski rinde armeed tükeldatud.»

«Seda me teame,» ütles Ždanov kibedalt.

«Midagi uut mul lisada pole. Vahest ainult seda, et seltsimees Stalin peab Leningradi blokaadi läbimurdmise operatsiooni väga tähtsaks. Ta on veendunud, et kõigele lisaks hoiab see kinni tähelepanuväärsed sakslaste jõud ega anna Hitlerile võimalust paisata neid Moskva alla.»

Seda öelnud, jäi Voronov wait, kaaludes, kas öelda edasi ka Stalini sõnad selle kohta, et kui blokaadi läbi murda ei õnnestu, algab linnas nälg. Kuid ta ei korranud neid sõnu, arvates, et siin, Smolnõis, oleks selle meenutamine üleliigne.

«Aga kuidas on olukord linnas, Andrei Aleksandrovitš?» küsis ta.

«Raske. Väga raske!» ütles Ždanov. «Eriti toiduainete osas. Te kohtute hiljem Pavloviga, tema räägib täpselt. Ütlen vaid, et võtsime vastu otsuse uuesti vähendada toidunorme. Kolmandat korda! Linna on ju tulnud kümneid tuhandeid inimesi oblasti okupeeritud rajoonidest... Mis aga sõjategevusse puutub, siis peamised lahingud toimuvad pisitillukesel platsdarmil Nevskaja Dubrovka juures. Platsdarmi vasakul kaldal hoiame enda käes, kuid on juba selge, et seal olevate jõududega on blokaadi võimatu murda. Trass, mida mööda me varustust saame ja elanikkonda evakueerime, toimib lünklikult, suurte vaheaegadega: Laadoga on peaaegu alati tormine, tulistamisest ja pommitamistest ei maksa rääkida. Vaenlane tahab meid näljaga kähkida, see on kõigile selge. Aga nüüd...» Ždanov tõusis järsult püsti ja vehkis õhus paberilehega, mida ikka veel käes hoidis. «Nüüd läheb kõik teisiti!»

«Ma tahaksin mõningatest planeeritava operatsiooni detailidest ette kanda,» ütles Voronov.

«Jah, jah, muidugi!» hüüatas Ždanov. «Muide... üks hetk.»

Ta vajutas kellanupule ja ütles sisenenud sekretärile:

«Kutsuge kiiresti minu juurde Fedjuninski, Vasnetsov ja... ühe sõnaga, kõik sõjanõukogu liikmed, kes kohal on. Ja tooge teed,» hüüdis ta lahkuvale sekretärile järele, «kõigile kanget meremeheteed!»

IV

Mõne minuti pärast kogunesid kõik Smolnõis viibivad rinde sõjanõukogu liikmed Ždanovi kabinetti.

Vaevalt ära oodanud, kui kõik kaarte täis laotatud pika laua taga istet olid võtnud ja teed toonud Smolnõis söökla ettekandja kabinetist lahkunud, ütles Ždanov

tema kohta viimasel ajal lausa ebatavalise reipusega, kõlava häälega nagu ennevanasti:

«Seltsimehed! Kindral Voronov, keda te kõik hästi tunnete, saabus Peakorteri esindajana meie juurde. Enne väljalendu kohtus ta seltsimees Staliniga ja tõi kaasa korralduse... Aga seltsimees Voronov räägib teile kohe kõik ise. Sõna on teil, Nikolai Nikolajevitš!»

Voronov tõusis püsti. Kõikide juuresolijate pilgud olid nüüd pööratud selle pikakasvulise mehe poole, kel kindralitähed rombikujulistel kraenurkadel.

«Seltsimehed,» ütles ta, «Peakorter käsib...»

Voronov jäi silmapilguks wait, kuna talle tundus, et tema häälel kõlab ebakohaselt pidulikuna, ja kordas siis juba rahulikumalt ja jahedamalt, kuid iga silpi rõhutades:

«Peakorter käsib toime panna pealetungioperatsiooni Leningradi blokaadi läbimurdmiseks... Lubage mulle rinde kaguosa kaart.»

Laua taga istujate käed sirutusid kaartide poole, otsides vajalikku.

Kui kaart Voronovi ees oli, kummardusid kõik selle kohale. Mõned hetked vaatas Voronov vaikides kaarti, nagu uuriks seda esmakordselt. Kaitseliin kulges Aleksandrovskoje külast lõunasse, Puškini ja Kolpino poole, tõusis siis kirdesse, Laadoga järve läänekaldale, katkes veekogu kohal ning idapoolselt kaldalt läks järsult kagusse, Volhovi jõe poole.

«Blokaadirõngas kavatakse läbi murda siin, idas, Sinjavino rajoonis,» Voronov märkis nimetissõrmega ära koha lõuna pool Laadoga järve. «See rajoon on praegu, nagu teada, vaenlase käes. Kuid vahemaa, mis eraldab meie blokeeritud vägesid 54. armeest, on siin, nagu teada, kõige väiksem — kõigest kaksteist kuni neliteist kilomeetrit. Ülesanne seisab selles, et tuleb sisse piirata ja hävitada sakslaste Schlüsselburgi—Sinjavino grupeering, piiramisrõngas kagus läbi murda ja sellega võtta tagasi maismaakommunikatsioonid, mis Leningradi Nõukogudemaa muude osadega ühendavad. Operatsiooni alguse on Peakorter määranud kahekümne date oktoobrile. Täna, nagu teada, on juba neljateistkümnes...»

Nüüd,» jätkas Voronov pärast lühikest pausi, «tahak-

sin esitada küsimuse rindeülemale. Ivan Ivanovitš,» pöördus ta Fedjuninski poole, «luurevalitsuse andmetel oli vaenlase käsutuses käesoleva kuu algul loodesuunas umbes viiskümmend kolm diviisi. Kui palju nendest asub vahetult Leningradi all?»

Fedjuninski tõusis püsti nagu sõjaväelasele kohane ja vastas kiiresti:

«Oletan, et vahetult Leningradi all asub vähemalt pool Saksa loodesuuna vägedest.» Ja lisas: «Igatahes arvas seltsimees Žukov, et nimelt nii see on.»

«Millised on teie vägede ülesanded praegu?»

«Jätkame kaitselahinguid Neeva vasakul kaldal. Vaenlane tugevdab selles lõigus survet, tema eesmärgiks on paisata meie väed Neevasse. Karjala maakitsusel ja Oranienbaumi rajoonis täiustavad väed kaitset. Lõunas on olukord stabiliseerunud. Mis aga puutub 54. armeesse, mis nüüd on meile allutatud, siis püüab see oma peajõududega teostada pealetungioperatsioone Sinjavino rajoonis. Tõsi küll, esialgu edutult.»

«Selge,» ütles Voronov. «Veel üks küsimus: mida endast kujutab tänasel päeval lõik, kus me blokaadi läbi peame murdma?»

«Vastik lõik, Nikolai Nikolajevitš,» ütles Fedjuninski kulmu kortsutades. «Metsad ja sood. Meie luure andmetel — nii õhu- kui ka maaluure — on sakslased selle lõigu hästi kindlustanud. Tulepunktide süsteem on samuti hästi läbi mõeldud. Soode vahel paiknevad miiniväljad.»

«Nii... Selge,» sõnas Voronov mõtlikult. «Ja millised jõud on seal vaenlase käsutuses?»

«Arvan, et mitte vähem kui kolm täiekoosseisulist diviisi,» vastas Fedjuninski. «Ent asi pole mitte ainult selles.»

«Aga milles siis veel?»

«Selles, et iga diviisi kohta, mis pealegi on tugevdatud suurtükiväega kõrgema ülemjuhataja reservist, tuleb meie poolt vangivõetud «keelte» andmetel ainult kaks-teist kuni viisteist kilomeetrit rinnet.»

«Kas «keeled» ei valeta, ei katsu meid hirmutada?»

«Neil pole enam kedagi tarvis hirmutada, neile on sõda lõppenud,» ütles Fedjuninski, «pealegi poleks me ühte «keelt» uskuma jäänudki. Meie sõdurid tassisid

alla seljas üle kümne fritsu. Ning kõik kinnitavad ühte ja sedasama.»

Voronov vaikis mõtlikult. Saabunud vaikus kandus temani vaevukuuldavad rütmilised löögid, nagu oleks keegi vastu lauda kopsinud. Need löögid ärritasid Voronovi, segasid keskendumist. Ta vaatas Ždanovit, kuid see istus liikumatult, mõlemad käed laual. Voronov vaatas teisi kohalviibijaid. Nemadki istusid rahulikult.

Lõpuks taipas ta. Rütmilised vaevukuuldavad löögid kostsid kirjutuslaual seisvast pruunist kastikesest.

Ždanov tabas esimesena Voronovi imestunult otsiva pilgu ja sõnas selgituseks:

«See on metronoom, Nikolai Nikolajevitš. Niiviisi anname elanikkonnale teada, et linna praegu ei tulistata. Viisime selle sisse, kui teid enam siin ei ole.»

«Jajah, saan aru,» pomises Voronov, tundes sisemiselt pahameelt, et oli lasknud ennast peamisest kõrvale klakuda. «Sellest, mis rindeülem ette kandis, teen järelduse, et läbimurde teostamiseks ettenähtud väed peavad kaitstes asuvast vaenlasest vähemalt kolm korda üle olema...»

«Missuguste Peakorteri abivägedega võime arvestada, seltsimees Voronov?» küsis seni vait olnud Vasnetsov.

«Abivägesid ei tule, Sergei Afanasjevitsš,» vastas Voronov. «Arvan, et olete teadlik situatsioonist Moskva all. Peakorter võtab tarvitusele kiired abinõud, et stabiliseerida olukord lääne suunas, ja kõik reservid lähevad sinna... Ei, seltsimehed,» jätkas ta, pöördudes nüüd juba kõigi kohalolijate poole, «me peame arvestama ainult iseenda jõude.»

Saabus vaikus.

«Kui ma õigesti aru saan,» sõnas Ždanov lõpuks, «võime luua vajaliku ülekaalu Nevskaja Dubrovkas ainult oma rinde teiste lõikude arvel?»

«Just nimelt, Andrei Aleksandrovitš!» langetas Voronov pea. «Ma tean, seltsimehed, et see pole kerge. On selge — kui vaenlane teada saab, et me mõnest rindelõigust osa vägesid ära viime, võib ta teha katset seal meie kaitsest läbi murda. Ja ikkagi pole meil teist väljapääsu.»

Ta libistas pilgu üle kõigist laua taga istujaist, nagu küsides, kas keegi võib välja pakkuda teistsuguse lahenduse. Kõik vaikisid.

«Niisiis seisab väejuhatuse ülesanne praegu selles,» alustas Voronov otsekui kokkuvõtvalt uuesti, «et tuleb kindlaks määrata, mis väeosad ja missugustest lõikudest me üle viima peame... Kui keegi vastu ei vaidle, hakkame sellega tegelema koos rindeülema ja staabiülemaga. Kas nii, Andrei Aleksandrovitš?» pöördus ta Ždanovi poole.

See noogutas vaikides.

«Siis,» sõnas Voronov, «teen ettepaneku koguneda teie kabinetti, Ivan Ivanovitš, ütleme poole tunni pärast. Teie, mina, staabiülem ja operatiiv- ning luureosakonna ülemad.»

... Kui Voronov ja Ždanov kahekesi jäid, ütles Voronov:

«Ma saan suurepäraselt aru, Andrei Aleksandrovitš, et läheme välja riskile, kuid tahan veel kord rõhutada, et ilma kolmekordse üleolekuta nii tugevas kaitses asuvast vaenlasest oleks pealetungi alustamine andestamatu kergemeelsus.»

«Kui kaua võib läbimurdeoperatsioon teie arvates kesta?» küsis Ždanov.

Voronov kehtas õlgu.

«Saan teile vastata pärast seda, kui olen Hoziniga rääkinud. Operatsiooni käik ja tulemused sõltuvad suuresti 54. armee tegevusest. Igal juhul loodan saavutada edu kahe-kolme päevaga.»

«Kahe-kolme päevaga...» kordas Ždanov mõtlikult. «See tähendab kahekümne teiseks või kahekümne kolmandaks oktoobriks.» Ta vaikis viivu ja lisas siis pigem endamisi: «Ega midagi, paar nädalat peame veel vastu.»

«Te peate silmas...»

«Ma pean silmas tootlustusolukorda linnas. Rääkige Pavloviga ja teile selgub kõik.»

Pavlovi tööruum asus siinsamas Smolnõis, teisel korrusel, Leningradi linna täitevkomitee esimehe Popkovi kabineti vastas.

Voronov oli VNFSV kaubanduse rahvakomissari

Dmitri Vassiljevitsš Pavloviga ka juba varem kohtunud, seepärast tundis ta tema kabinetti astudes selle pere-mehe kohe ära. Laua taga istuv ja paberite kohale kummardunud Palvov aga ei saanud silmapilkselt aru, kes tema ees seisab, kuna Voronovi saabumine Leningradi oli talle niisama ootamatu kui Ždanovilegi.

Kuid juba järgmisel hetkel tundis Pavlov kindrali ära, tuli talle vastu ja surus südamlikult Voronovi väljasirutatud kätt.

«Mis teid siia tõi, Nikolai Nikolajevitsš?» küsis Pavlov, kui nad olid istet võtnud.

«Tulin Peakorteri volinikuna. Aga teie? Kunas ja kuidas teie siia sattusite?»

«Kuidas ma siia sattusin?...» kordas Pavlov mõttes Voronovi küsimust ja pöördus vist küll esimest korda sellest momendist arvates, mil ta kuu aja eest Leningradi oli jõudnud, mõtetega viivukeseks tagasi minevikku...

Hilisel septembriõhtul, kaks ja pool nädalat enne sakslaste suure pealetungi algust Läänerindel, saabus Peakorterisse ärev šifrogramm: Leningradi täitevkomitee esimees Popkov teatas, et toiduaineid on blokeeritud linnas jäänud veel ainult kuueks-seitsmeks päevaks.

Stalin helistas otsekohe Mikojanile, ütles, et saadab šifrogrammi kohe talle edasi, ja nõudis kiireloomuliste abinõude tarvituselevõtmist Leningradi täiendava toidu- ja soojuse saatmiseks mitte ainult veeteed mööda, üle Laadoga, vaid ka õhuteed kaudu, kasutades selleks nii tsiviil- kui ka sõjalennuväge.

«Ühendage mind Ljubimovi ja Pavloviga,» ütles Mikojan oma sekretärile, kui oli telegrammi läbi lugenud.

Lüdi kaubanduse rahvakomissariaat ja vabariiklik kaubanduse rahvakomissariaat olid neil päevil ametis töömahuka ning täpsust nõudva tegevusega, mis oli seotud üleminekuga kaardisüsteemile, toidukaupade ressursside arvelevõtmisega, kaardibüroode loomisega ning vastavate instruksioonide väljatöötamisega. Seni oli kaardisüsteem toidu- ja tööstuskaupadele kehtestatud vaid Moskvas ja Leningradis, Moskva ja Leningradi

oblasti üksikutes linnades ning linnaäärsetes rajoonides. Kuid valmistuti kaardisüsteemi kehtestamiseks kogu maal.

Vene Föderatsiooni mastaapides juhtis seda tööd vabariigi kaubanduse rahvakomissar Pavlov.

Kui Mikojan talle telefoni teel ütles: «Sõitke siial!» — arvas Pavlov, et väljakutse on seoses kaardisüsteemi kehtestamisega. Ta kutsus välja oma abi, käskis tal kiiresti kokku koguda vajalikud materjalid ja oli juba kolmekümne minuti pärast Kremli, Mikojani ooteruumis.

Kohanud seal NSV Liidu kaubanduse rahvakomissari Ljubimovit, küsis Pavlov sellelt igaks juhuks väljakutse põhjust, kuid Ljubimov kehtestas vaid õlgu.

Näinud rahvakomissare sisenemas, tõusis Mikojan püsti, haaras kätte suitsupaberilehe ja ütles tervitusele vastamata:

«Võtke. Lugege!»

See oli Popkovi šifrogramm.

Ljubimov võttis lehe ja hoides seda nii, et üheaegselt ka Pavlov lugeda saaks, laskis silmad kiiresti üle nap-pide ridade.

«Teie arvamus?» küsis Mikojan lakooniliselt.

Mõni hetk kestis vaikus.

«Imelik...» sõnas Ljubimov lõpuks. «Meie arvestuste järgi peaks toiduaineid Leningradis rohkem olema.»

Ta vaatas küsivalt Pavlovi poole. See noogutas nõustudes.

«Jah? Teie mõlemad arvate nii?» küsis Mikojan tungivalt ja tema häälest oli tunda, et ta mitte ainult ei tunne huvi rahvakomissaride arvamus vastu, vaid tahab nii väga, et neil õigus oleks.

«Mina, Anastass Ivanovitš,» ütles Pavlov, «olen samuti veendunud, et toitu on Leningradis rohkem, kui kinnitab Popkov. Mul ei ole kaasas materjale, kuna arvasin, et jutt tuleb...»

«Valmistage kiire korras kõik andmed,» katkestas teda Mikojan. «Peakorter tunneb muret Leningradi toiduainetega varustamise üle.» Ja lisas: «Ei ole võimalik, et ühel teist tuleb sinna lennata.»

«Oleme valmis!» vastas Ljubimov kiiresti.

«Saatke mind, seltsimees Mikojan!» lausus Pavlov

käsku. «Seltsimees Ljubimov ei tohi praegu Moskvast lahkuda.»

«Miks?» vaatas Mikojan talle tähelepanelikult otsa.

«Anastass Ivanovitš, riigis kehtestatakse kaardisüsteem... Olen veendunud, et Liidu rahvakomissar peab niisugusel ajal kohal olemal!» vastas Pavlov, ignoreerides Ljubimovi küsivalt-vihast pilku.

Ljubimov tahtis vastu vaielda, kuid Mikojan ei lasknud tal alustadagi:

«Hea küll. Selle küsimuse lahendame. Minge mõlemad oma töökohale tagasi ja oodake, teile helistatakse.»

Ljubimov ja Pavlov oleksid ka ilma Mikojani korralduseta Kremli kumbki oma rahvakomissariaati sõitnud. Koridori läksid kõik kolmekesi koos. Mikojan pöördus vasakule. Ljubimov ja Pavlov vaatasid talle järele, kuni ta avas ukse, mille taga, nagu nad mõlemad teadsid, asus Stalini ooteruum.

Kuna Stalinil oli harjumus töötada hilise ööni, ei lahkunud vastutavad partei- ja riigiaparaadi töötajad oma kabinetidest ka rahuajal öösel enne kahte-kolme, nüüd aga, sõja tingimustes, kasarmuolukorras, veetsid nad töökohal praktiliselt kogu ööpäeva, kasutades lühikeseks puhkuseks diivaneid ja välivoodeid.

Jõudnud oma kabinetti, käskis Pavlov kiiresti ette valmistada rahvakomissariaadis olevad andmed Leningradis leiduvate toiduainete kohta ja hakkas tegelema jooksvate asjadega, see tähendab — kutsus välja inimesi, helistas otsetelefoniga oblastikeskustesse ja valit-suse telefoniga Moskva linnanõukogusse ja oblasti täi-tevkomiteesse. Ka temale helistati — teistest rahva-komissariaatidest ja Moskva parteikomiteest... Pavlov esitas küsimusi või vastas küsimustele, nõudis, nõustus, käis peale, keelas, lubas, kuid mõtles ainult ühele, ootas ainult üht telefonikõnet...

Neil päevil oli tung rindele pääseda üleüldine. Kõik palusid endid tegevväkke suunata: alaealised ja tudikased, kes vanuse tõttu mobilisatsiooni alla ei kuulunud, suutuste juhatajad, töölised ja spetsialistid, kes broneeritud olid, «valgepiletimehed», kes sõjaväearvelt maha olid võetud, sõjakoolide kursandid ja reservväeosade sõdurid ning komandörid — kõik nõudsid, et neid rindele saadetaks... Selleks ajaks oli Leningrad juba rindeks muutunud: linna tänavail lõhkesid vaenlase mür-

sud. Oli täiesti loomulik, et kolmekümne kuue aastane rahvakomissar pidas endale auasjaks töötada seal, Leningradis.

Mikojan helistas hommikul kell kolm:

«Sõitke siia.»

Ooteruumis polnud kedagi peale laua taga istuva sekretäri.

«Kas Ljubimov on samuti välja kutsutud?» küsis Pavlov, püüdes mõistatada, kuidas küsimus on lahendatud, kumb neist sõidab. Võib-olla kutsuti teda välja ainult selleks, et anda talle üle osa Ljubimovi ülesannetest?

«Ljubimov?» imestas sekretär. «Kas siis tema pidi ka...»

«Ei, ei,» katkestas Pavlov sekretäri. Ja lisas juba palju rahulikumalt: «Kas Anastass Ivanovitš on oma kabinetis?»

«Jah, tal on nõupidamine.»

«Kas ma ootan?»

«Ei, minge sisse. Anastass Ivanovitš ütles, et niipea kui siia jõuate, kohe sisse tuleksite.»

Mikojan istus pika laua otsas, mille taga olid istet võtnud nõupidamisest osavõtjad — tsiviilisikud ja sõjaväelased.

Mikojani kõrval silmas Pavlov Malõševi, Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjat, kelle hoole all oli Kaitsetööstus. Parajasti esines ettekandega märkmikku käes hoidev Pavlovile tundmatu kindral.

Mikojan kummardus Malõševi poole, ütles sellele sosinal paar sõna, tõusis püsti, ja paludes kindralit jätkata, kutsus Pavlovi pealiigutusega kabineti kaugemasse nurka.

«On otsustatud, et sõidate teie,» ütles ta tasa.

«Millal?» küsis Pavlov, püüdes asjatult oma erutust varjata.

«Homme.»

«Ma tõin kaasa olemasolevad andmed Leningradi toiduainetega varustatuse kohta.»

«Pole vaja. Me ei taha uskuda pabereid, vaid seda, mida oma silmaga näeme. Tehke olukord kohapeal selgeks ja kandke viivitamata ette, kuidas asi tegelikult on. Ja aidake ka edaspidi leningradlasi toiduainete osas. Andke seltsimees Ždanovile üle südamlük tervitus ja...»

Mikojan pöördus ringi, jõudis veendumusele, et nõupidamine kulgeb omasoodu, ning jätkas juba päris tona.

«Ütle,» läks ta «sina» peale üle, «et me kõik oleme Leningradi pärast mures ja et seltsimees Stalin võtab tarvitusele vajalikud abinõud Leningradi blokaadi läbimurdmiseks. Selge?»

Pavlov ei hakanud esitama mingisuguseid küsimusi. Mitte sellepärast, et tal neid ei olnud, vaid sellepärast, et Mikojani viimane lause tõrjus tema teadvusest välja kõik muu.

Kuigi sõda kestis juba kolmandat kuud ja oli ilmne, et ealugu tuleb taganeda meil, mitte vaenlasel, avaldasid sõnad «Stalin võtab tarvitusele vajalikud abinõud» Pavlovile maagiliselt ergutavat mõju.

«Kõik saab edasi antud, Anastass Ivanovitš,» raius Pavlov vastuseks. «Kas komandeeringu võtan nagu tavaliselt asjadevalitsusest?»

«Ei. Siit minge Poskrebõševi juurde. Teie mandaat on tema käes,» vastas Mikojan, minnes uuesti üle ametlikule toonile.

Sirutas siis käe ja ütles pehmelt:

«Noh... head reisi sulle, Pavlov.»

Poskrebõšev, kes Pavlovi tundis, vastas tervitusele peanoogutusega, avas ühe laual lebavatest mappidest, võttis selle vahelt paberilehe ja ulatas sõnagi lausumata Pavlovile.

Alles koridoris luges Pavlov mandaadi läbi. Selles oli öeldud, et D. V. Pavlov suunatakse Riikliku Kaitsekomitee volinikuna Leningradi ja et toiduainete jaotamine Leningradis ja Leningradi rindel antakse tema kontrolli alla.

Alla oli mandaadile kirjutanud Stalin.

...Nagu Pavlov oli arvanud, osutusid toiduainete varud Leningradis suuremaks, kui see Popkovi telegrammist oli selgunud.

Et selles veenduda, tuli hoolega teostada kogu linna- ja sõjaväeladudes oleva toidumooni ümberarvestus. Selle töömahuks operatsiooni viisid kahe ööpäeva — kümnenda ja üheteistkümnenda septembri jooksul läbi sajad partei ja nõukogude töötajad koos Leningradi linde tagalavalitsusega.

Ja kaheteistkümnendal septembril võis Pavlov juba Moskvale ning rinde sõjanõukogule ette kanda, et vägede ja linnaelanikkonna tarbeks on linnas teravilja, jahu ja kuivikute varusid kolmekümne viieks, tangaineid ja makarone kolmekümneks, liha ja liha-tooteid kolmekümne kolmeks, rasvaineid neljakümne viieks, suhkrut ja kondiitrisaadusi kuuekümneks päevaks.

Vaatamata sellele võttis sõjanõukogu Pavlovi ettepanekul teistkordselt — esmakordselt tehti seda juba teisel septembril — vastu otsuse alandada kaartide järgi väljaantavate toiduainete norme.

Pavlovi kõrvus kõlas Mikojani usalduslik lubadus, et Stalin võtab tarvitusele abinõud Leningradi blokaadi läbimurdmiseks, ja sisendas veendumust, et range toiduainete kokkuhoid ning sellega kaasnev kitsikus, mille all linna elanikkond kannatab, on ajutine nähtus ja et blokaadirõngas murtakse täna-homme.

Kuid möödusid päevad ja nädalad, vaenlane aga hoidis linna endiselt tangide vahel. Septembri lõpuks õnnestus sakslased linna künnisel peatada, ent kõik blokaadirõnga läbimurdmise katsed lõppesid tulemuseta.

1. oktoobril otsustas sõjanõukogu uuesti kärpida elanikkonna toiduainetega varustamise norme.

Oktoobrikuuks väljaantud toidukaardid erinesid oma vormilt septembrikuu omadest. Need jagunesid imepisekesteks kupüürideks, mille alusel võis saada 25 grammi leiba, niisama palju liha ja 10 grammi rasvaineid; seega anti inimestele võimalus kasutada neid kaarte ka sööklates.

Leiba jagati kaartide järgi nüüd ainult üheks päevaks ette. Seda küpsetati jahust, mis oli segatud kliide, soja-jahu ja õlikookidega.

Saades iga päev andmeid selle kohta, kui palju toiduaineid saabus Leningradi vee- ja õhuteed kaudu ning nähes, kuidas saabuvate produktide hulk tormide tõttu Laadogal ning pommitamiste ja kahuritule tagajärjel päev-päevalt pidevalt väheneb, mõistis Pavlov, et kui blokaadi lähemal ajal läbi ei murta, algab linnas nälg.

Nii lendurid kui ka Laadoga meremehed ja raudteelased tegid kõik neist oleneva, et kallihinnalised laa-

dungid Leningradi jõuaksid. Ometi sulasid toiduainete varud linnas iga päevaga kokku.

Ainult usk, et kodumaa ei jäta Leningradi saatuse hooletaks, et Peakorter ja Stalin isiklikult tunnevad kindlasti muret Lenini linna saatuse pärast ega lase arvukal elanikkonnal näljasurma läbi hukkuda, aitas Leningradi kaitse juhtidel nagu kõigil leningradlastelgi neil päevil elada ja töötada.

«... Kuidas ja kunas ma siia sattusin?» kordas Pavlov kuuldavalt Voronovi küsimust. «Sain Riiklikult Kaitsekomiteelt ülesande ja lendasin siia. Kuu aega tagasi. Teie saabusite alles täna?»

«Jah,» vastas Voronov, «mina saabusin alles täna.»

«Ja millega, Nikolai Nikolajevitš?»

«Ülesandega koordineerida tegevust blokaadi läbimurdmisel.»

Tundus, et esimesel hetkel ei saanud Pavlov sõnagi suust. Seejärel aga, nagu ei tahaks ta ikka veel oma kõrvu uskuda, küsis ta: «Tähendab, et niisugune on Peakorteri direktiiv?»

«Sellega ma siia tulingi,» vastas Voronov leebelt. Ja samas omandas tema nägu tavalise kuivalt-ametliku ilme. «Loome Nevskaja Dubrovka rajoonis spetsiaalse väegrupi, Dmitri Vassiljevits,» jätkas ta. «Teie juurde tuln, et tutvuda toitlusolukorraga linnas ja rindel. Loomulikult üldjoontes.»

Pavlov muutus silmapilk süngeks.

«Olukord on raske, Nikolai Nikolajevitš.»

«Aga konkreetsemalt?»

«Võib ka konkreetsemalt. Vaadake siia.»

Nende sõnadega tõusis Pavlov püsti ja läks kabineti seinal rippuva kaardi juurde. Voronov järgnes talle.

«Näete, see on raudtee, mida mööda meile saabuvad vagunid toiduainetega: Vologda — Tšerepovets — Tihvin — Volhov.» Pavlov vedas küünega joone piki idast kirdesse kulgevat punktiiri. «Siin, Volhovis, laaditakse toidumoon vagunitest pargastele ja veetakse mööda jõge näete, siia, Novaja Ladogasse.» Ta torkas nimetissõrme sinna, kus Laadoga järv moodustas nõndanime- tatud Volhovi lahekurmu. «Siin toimub jälle ümberlaa-

dimine. Järvepargastele. Üle järve toimetatakse laadung, näete, siia, Ossinovetsi. Kuid seegi pole veel kõik. Ossinovets on Leningradiga raudteeühenduses, tähendab, et kõik tuleb uuesti pargastelt vagunitesse laadida. Neli ümberlaadimist! Aga asi pole mitte ainult selles. Kui Saksa lennukitel ei õnnestu pargaseid põhja pommitada ja need ületavad Laadoga, ei tähenda see veel, et toiduained õnnelikult Leningradi jõuavad. Tee Ossinovetsist Leningradi on sakslaste suurtükiväele all. Nad põmmutavad siit, Schlüsselburgist. Tee on ohtlik: lõunast Schlüsselburg, põhjast aga varitsevad soomlased. Ja see koridor on kõige rohkem kuuskümmend kilomeetrit lai. Pragu, õhuauk! Niipea kui vaenlane selle kinni lööb — lämbume. Kuid esialgu veel saame hingata...

Kuidas toidumoon blokeeritud Leningradi jõuab, seda oli Voronov varem vaid üldjoontes teadnud, nüüd aga kujutles ta seda kogu julmas reaalsuses.

«Ilmselt on kaotused teel suured?» küsis ta.

«Hiiglasuured!» hüüatas Pavlov. «Pealegi algavad praegu Laadogal sügistormid... Loode Jõelaevanduse ja Laadoga Sõjaväeflotilli meremehed teevad kõik, mis nende võimuses. Kuid kümned täislastis pargased ja sajad meremehed on juba Laadoga põhjas. Oblastikomitee oli sunnitud vastu võtma otsuse kolmandaks toidunormide vähendamiseks. Kui te kabinetti astusite, istusin ma parajasti ja mõtlesin, et kui blokaadi läbi ei murta, siis...»

Ta heitis käega ja läks laua juurde, suutmata lausuda kohutavaid sõnu: «...algab Leningradis nälg.»

Kuid Voronov taipas, mida rahvakomissar öelda oli tahtnud, tema kõrvus kõlasid Stalini hiljutised sõnad.

«Me peame blokaadi läbi murdma, peame, maksu mis maksab!» ütles Voronov valjusti. «Praegu tuleb kõik allutada sellele peamisele ülesandele — blokaad läbi murda! Palun teid, Dmitri Vassiljevitsš,» jätkas ta juba oma tavalisel, jahedal ja talitsetud toonil, «mõtelge koos rinde tagalaülemaga juba lähimate tundide jooksul läbi, kuidas häireteta varustada toiduainetega neid väeosi, mida me juba homme hakkame ümber paigutama Nevskaja Dubrovka rajooni. Ümberpaigutamise detailsema plaani saate staabi operatiivosakonnast. Hommikuks olge valmis rindeülemale ja mulle oma arvamus- test ette kandma.»

«Mis siis ikka,» ütles Pavlov, «see on kõige rõõmsam ülesanne, mis ma Leningradi saabumisest peale saanud olen. Astun kohe Lagunoviga ühendusse.»

«Pidage silmas: aeg ei oota! Operatsiooni alguseni on jäänud kuus päeva. Alustame kahekümnendal oktoobril...»

«Nii et kahekümnendal!» kordas Pavlov erutusega. «Nüüdsest on selle päevaga seotud kõik meie lootused...»

Kuid nende lootuste täitumiseks polnud aeg neil päevil veel küps.

V

See, mida septembri teisest nädalast hakati nimetama Leningradi blokaadirõngaks, ei olnud sõna otseses mõttes rõngas. Oli kolm hiiglasuurt kaart, mis oma otsadega veekogudele toetusid. Üks neist kulges Soome lahe põhjakaldalt Laadoga järve idakaldani, teine Soome lahe edelakaldalt kirdesse, kuni Peterhofini, ja kolmas, kõige pikem kaar algas Leningradi lõunapoolsest äärelinnast, Foreli haigla piirkonnast, laskus alla, haarates Puškini, Jam-Ižora ja Kolpino, tõusis seejärel kirdesse, katkes Laadoga järve edelakaldal, Schlüsselburgi rajoonis ja jätkus järve teiselt, kagukaldalt, lõigates Leningradi muust Nõukogudemaast ära.

Sakslased olid ümber piiranud üle kolme ja poole tuhande ruutkilomeetri ja see maa-ala oli nüüd otsekui mingi Nõukogude saar, mis vaenlasest ümbritsetud. Von Leebil ei jätkunud nüüd enam jõudu selle saare hõivamiseks, kuid Saksa vägesid oli piisavalt, et hoida Leningradi blokaadi raudsete pihtide vahel.

Kui Peakorter ja kindralstaap planeerisid operatsiooni, mille eesmärgiks oli purustada need pihid, lähtusid nad õigest jõudude vahekorra arvestusest. Žukovil oli õigus, kui ta veendunult teatas Stalinile, et pärast seda, kui on jäänud ilma osast oma vägedest, ei suuda von Leeb praegu Leningradi rünnata. Ja Stalinil, kes oli veendunud, et Moskva suunas peale tungides ei jõua Hitler samaaegselt saata täiendust põhja, oli samuti õigus.

Uut pealetungi Leningradile ei suutnud von Leeb tööpoolest alustada. Ja Hitlerile sai see selgeks juba septembri lõpus. Kuid haaratud ideest alistada linn võimalikult kiiresti näljaga, mõlkuş tal meeles hoopis midagi muud...

Septembri lõpul teatas Hitler, et sõidab ära Berghofi, kus kavatseb koguda mõtteid ja tuleb tagasi «Hundikoopasse» alles operatsiooni «Taifuun» alguseks, see tähendab — kolmekümnendaks kuupäevaks.

Aeg-ajalt valdas teda kohavahetuse kihk. Peale «Hundikoopa» oli Hitleril veel mitu hästisisustatud komandopunkti, kõigil süngelt-romantilised nimed: «Felsenest» — «Kaljupesa», «Wolfschlucht» — «Hundikuristik», «Bärenhöhle» — «Karukoobas» ja «Adlerhorst» — «Kotkapesa».

Eriti armastas Hitler Berghofi, luksuslikku villat, mis asus Berchtesgadeni lähedal Austria Alpides.

Ebatavalise näitlejana sisendas Hitler oma ümbruskonnale mõtte, et seal mägedes saab ta «selgeltnägiaks», mis aitab tal vastu võtta ainuõige otsuse.

Uhed jäid seda uskuma. Teised nägid nende Hitleri ärasõitude maisemat põhjust — Berghofis elas Eva Braun, kellele pääs «Hundikoopasse» oli alati keelatud, et mitte hävitada ettekujutust füürerist-askeedist, kes suure idee nimel isiklikust elust lahti ütleb. Kolmandad arvasid, et Berchtesgadenisse sõites tahab Hitler lihtsalt puhata, kuna ebaõnnestumised Idarindel olid ta närvisüsteemi äärmiselt viletsaks muutnud.

Hitlerist oli Saksamaal levinud palju legende: «Hitler kui väejuht on uus Friedrich Suur», «Hitler on askeet ja puritaanlane», «Hitler on arhitektuurigeenius», «Hitler on erilise ettenägemisvõimega pooljumal».

Kõik need legendid elasid rahva hulgas tänu Goebbelsi ametkonnale, neid uuendati pidevalt, rikastati uute detailidega.

Legendi Hitlerist-selgeltnägiast seostati varem «Wachenfeldiga» — spartalikult sisustatud üksiku onniga, kuhu ta aeg-ajalt eemaldus, et jooksvaist asjust puhata ja oma «sisemist häält» kuulatada.

Niisugune onn, pigem küll väike villa, oli Alpi külas Obersalzbergis kunagi tööpoolest olemas.

Pärast Hitleri võimuletulekut hakkas see onn järk-

järgult ikka enam lossiks muutuma. Algul ehitati villale juurde avar kahekorruseline maja pika tiibhoonega. Seejärel saadeti kohalikud elanikud Obersalzbergist välja ja nende majadesse ilmusid uued isandad — SS ja gestapo asjamehed ning natsionaalsotsialistliku partei liikmed, kes Hitlerile erilist truudust üles näidanud olid — Müncheni putšist osavõtjad.

Hitleri residentsist veidi eemal kerkisid uued hooned — Göringi ja Bormanni villad. Endistes võõraste-majades leidsid endale aga eluaseme impeeriumi ajakirjandusameti juht doktor Dietrich, tema asetäitjad Lorenz ja Sondermann, Hitleri isiklik fotograaf Hofmann, Eva Braun ja tema õde Gretel ning seejärel ka õemees, Hitleri adjutant Vögelein.

Berliinist ehitati siia valitsuse autostraat; võõrastele tõkestasid juurdepääsu kümnete kilomeetrite kaugusel Obersalzbergist paiknevad gestapo valvepostid.

Kunagi mahajäetud külakolgas muutus tundmatuseni. Hitleri residentsi territoorium sai nüüd uue nime — Berchtesgaden, villat ennast aga hakati vastavalt füüreri pretensioosselt-romantilisele maitsele kutsuma Berghofiks — mägi-majaks.

Kuid legend, vana legend Hitlerist, kes aeg-ajalt otsib üksindust, et Alpi mägede ja mägiaasade keskel puhata askeldustest, oodata, millal «vaim» peale tuleb ja kuulata seda müstilist sisemist häält, mis alati ette ütleb ainuõige otsuse, elas Saksamaal endiselt edasi ja isegi tugevnes, tänu Goebbelsi, Dietrichi ja Hofmanni hoolitsemisele.

Tegelikult ei sõitnud Hitler Berchtesgadenisse kunagi «selgeltnägemiseks», kuigi paljud tema kohutavatest otsustest võeti vastu just nimelt seal. Ta lihtsalt tundis end seal ümbritsetuna inimestest, kes kõige eest ainult temale tänu võlgu olid, paremini kui kusagil mujal.

Lisaks kutsus Hitler nüüd, sõja ajal, sinna tavaliselt Berliinist välja ministreid, kellel lahinguoperatsioonidega vahetult tegemist ei olnud ja keda seetõttu «Hundikoopasse» ei lastud.

Pealinnas püüdis Hitler viibida võimalikult harva, sest vastupidi legendile, mis kujutas teda ohte põlgava mehena, kes iga hetk valmis kõhkle mata andma oma elu Saksamaa eest, ei suutnud ta piinavast hirmust võitu

saada. Füürer kartis pommitamist, veel rohkem aga atentaati. Pommiplahvatus Münchenis 9. novembril 1939. aastal oli ta pikaks ajaks tasakaalust välja viinud.

Ja pärast seda, kui Himmler ette kandis, et gestaapo oli Berchtesgadenis vahistanud ühe kelteri, kes ilma vastava loata kandis taskus revolvril ja agentuurandmete järgi otsustades oli hulk aega püüdnud pääseda füürerit vahetult teenivate isikute hulka, suurenes Hitleri surmahirm veelgi: ta ei tundnud ennast täiesti ohutult isegi armastatud Berghofis.

Ta andis korralduse, et puhas pesu enne tarvitamist valgustataks läbi röntgenikiirtega. Ka kõik kirjad, mis Hitleri nimele saabusid, valgustati nüüd enne läbi. Häiresignaalid olid üles seatud kõikjale: kabinetis, magamistuppa ja nõupidamiste ruumi...

Jah, tavaliselt tundis füürer end pooljumalana. Kuid aeg-ajalt valdas teda kohutav hirm. Ja siis ei võtnud ta kätt pükste tagataskult, kus oli püstol «Walter».

Kuid kuna Hitleri isikus olid ühinenud maniakk kaalutleva šantažistiga ja timukas kavala politikaaniga, sundis perioodiliselt haarav hirmulaine füürerit tavaliselt kähku hakkama patuoinast otsima.

Niisuguseks «patuoinaks» oli juba olnud von Leeb, kelle kaela oli Hitler ajanud ebaõnnestumise Lenigradi all. Samasugused «patuoinad» pidid leiduma ka operatsiooni «Taifuun» teostamise raskuste ilmsiktulekul.

Just nimelt sellepärast võttiski Hitler nõuks mõned päevad enne selle operatsiooni algust lahkuda «Hundikoopast», jättes Keiteli, Jodli ja Halderi hooleks operatsiooni tehniliste küsimuste lahendamise.

Need olid hirm ja kaval arvestus, mis sundisid teda praegu Berghofi minema.

Kuid «Hundikoopast» lahkudes ei kavatsenud Hitler neid päevi sugugi tegevusetult veeta. Ei, juba septembri keskel, pärast seda, kui oli veendumusele jõudnud, et Nõukogudemaast äralõigatud Leningrad ei kavatse end võitja meelevalla alla anda, murdis Hitler aina pead, kuidas vihatud linna põlvili sundida. Ja nüüd oli tal uus plaan lõplikult küps.

Berghofi sõites käskis Hitler sinna välja kutsuda kindralfeldmarssali von Leebi.

Vaevalt oli Hitleri auto valvemeeskonna saatel «Hundikoopast» välja sõitnud, suundudes kaheksa kilomeetri kaugusel asetsevale lennuväljale, kus füürerit juba ootas lennuk tema isikliku piloodi SS obergruppenführeri Hans Baueriga, kui sellest sai silmapilk teada Berliinis viibiv SS reichsführer Himmler. Talle kanti ette ka sellest, et Berghofi on välja kutsutud von Leeb.

Seda teades hakkas ka Himmler teekonnaks valmistuma...

Heinrich Himmleril oli kaks kirge: avalik ja salajane.

Tema avalikuks kireks oli vaigistamatu iha inimeste üle valitseda. Ei, mitte ainult käskida, vaid pidevalt hoida oma pikad peened sõrmed ümber kellegi kaela, tunda, kui erutavalt tuikab veri unearteris, ja teada, et iga hetk võid suruda sõrmed surmahaardesse. Teadmine, et tema võimuses on sadade tuhandete koonduslaagrivangide — sakslaste, venelaste, juutide, poolakate, inglaste ja prantslaste eludele lisaks ka nende elud, keda esialgu pole veel aetud okstraadi taha, pakus Himmlerile väga suurt rahuldust.

Sisuliselt oli iga nats timukas ja mõrvar. Kuid Himmler oli rafineeritud timukas. Tõelist õnne ei näinud ta mitte rikkuses, mitte naistes ja ka mitte peenes toidus, vaid just nimelt võimaluses käsutada võõraid elusid, ja õigust maha lasta, üles puua või gaasiga lämmatada üheaegselt sadu, tuhandeid ja kümneid tuhandeid inimesi ei oleks ta vahetanud ükskõik missuguste aarete vastu.

Himmler ei saanud lihtsalt aru, kuidas inimesed, kellel võim käes, võivad laskuda alandavate meelelahutusteni, mis on kättesaadavad igale jõukale kaupmehele. Ükskord sõandas ta isegi Hitlerile ette kanda Bormani lubamatust kiindumusest alkoholisse, «amatsoonide öödest», mida korraldas Müncheni gauleiter Weber, ja Norra asevalitseja Terboweni deliiriumihoogudest. Kuid Hitler pilutas vaid oma puurivaid silmi ja ütles muigega:

«Kas sulle ei tundu, mu ustav Heinrich, et võimule tulnud mehed peavad sellest ka midagi endale saama? ...»

Jah, kõigile oli teada Himmleri püüe võimul olles tappa, tappa ja tappa.

Kuid oma teist kirge varjas ta esialgu ja keegi ei osanud arvata, et endine linnufarmi omanik, kes kunagi polnud rindel olnud, ennast väljapaistvaks väejuhiks pidas.

See kirm ei olnud esimesega vastuolus, sest Himmler oli veendunud, et väejuhi suurim õnn seisab võimaluses ühe käeliigutusega määrata hukkamisele terved linnad ja saata surma sajad tuhanded inimesed.

Himmler arvas, et Saksa armeesid ja armeegruppe juhtivad kindralid on absoluutselt andetud, ega kahelnud selles, et võiks ise edukalt asendada igahüite neist.

Kuid ta ei kiirustanud. Kavala ja rafineeritud intrigandina otsustas Himmler oma õiget aega oodata.

Jagades Hitleri veendumust, et pealetung Leningradile pole rohkem kui jalutuskäik, oli Himmler algul kahetsenud, et ta armeegrupi «Nord» eesotsas ei seisa. Pärast seda aga, kui Saksa väed Luuga kaitseliinil ootamatult tugeva vastulöögi said ja olid sunnitud linna lähistel peatuma, mõistis Himmler, et oli kõvasti võitnud, hoidudes trügimast von Leebe kohale.

Augusti alguses oleks Himmler tahtnud viibida armeegrupi «Mitte» eesotsas, kuna ei kahelnud, et tee Moskvasse on lahti. Kuid kuulnud kümnetest tuhandetest sõduritest, mis von Bock Smolenski rajoonis oli kaotanud, tuli ta järeldusele, et ka sellele kohale asumisega ei maksa kiirustada.

Jah, Himmler oli salakaval, võimukas ja enesekindel inimene, kõige selle juures aga äärmiselt nõme. Ta põlgas sügavalt sõjateadust ning igasuguseid jutte strateegiast ja taktikast, olles veendunud, et see kõik on kõrkide preisi aristokraatide väljamõeldis, skolastika, mille abil kaadriohvitserid tahavad tõestada oma üleolekut teenekatest natsionaalsotsialistidest, kes ei ole lõpetanud sõjaväeakadeemiaid, kuid on oma tegudega tõestanud, et omavad õigust ja võimeid juhtida Suur-Saksamaad. Ta oli veendunud, et vägesid võib juhtida samade meetoditega kui rünnakrühmi, gestaapot, SS väeosi ja koondukslaagrite valvemeeskondi.

Kuid siiski oli Himmler küllalt tark ja ettevaatlik, et mõista, kuivõrd kasulik on asuda kõrgele ametikohale armees siis, kui Wehrmachti põhiliseks üles-

andeks jäävad karistusekspeditsioonid juba alustatud vaenlase maal. Seni aga piirdus ta vaid süstemaatiliste ettekannetega Hitlerile selle või teise kindrali vigadest, mõodalaskmistest või ebaustavusest, et veenda füürerit tema väejuhtide sobimatuses.

Praegu oli järjekorras von Leeb. Himmler ei kahelnud, et Hitler kuulab heameelega ära iga informatsiooni, mis sisaldab vana feldmarssalit laimavaid andmeid, kuna teadis, et just von Leebe peab Hitler süüdlaseks selles, et üks sõja esmaseid eesmärgi on ikka veel saavutamata.

Seepärast, saanud oma meestelt «Hundikoopast» teate, et füürer läheb Berghofi, kus kavatakse kohtuda von Leebiga, lendas Himmler otsekohe sinna, kavatsedes feldmarssalit ennetada.

Jõudnud Berghofi, võttis Hitler vanni ja laskis tuua hateri talupoja rõivad — hallikasroheline paksust kalevist kuue, lühikesed nahksed põlvpuksid ning kohmakad saapad. Harjumus Berghofis rahvariideid kanda oli jäänud füürerile ajast, mil ümberringi elasid veel talupojad ja ta poseeris koos nendega Hofmannile, kes pärast ujutas eksootiliste fotodega üle kogu Saksamaa.

Hitler läks võõrastetuppa ja jäi seisma oma lemmikakna juures.

See aken oli füüreri uhkus: pealtnäha tavaline, kuid seda sai spetsiaalse mehhanismi abil suurendada nii, et Hitler läbi kuulikindla klaasi võis vaadelda nii ümberringi kõrguvaid mägesid kui ka all paiknevaid Berchtesgadenit, Untersbergi ja Austria linna Salzburgi.

Eva Brauniga ei olnud ta veel kohtunud — polnud ise tema juurde läinud ega teda enda poole kutsunud. Kõik pidid teadma, et enne kui ametlikud asjad ei ole lõpetatud, ei eksisteeri füüreri jaoks eraelu.

Hitler kutsus välja oma adjutandi Vögeleini ja küsis, kas von Leeb on kohal. Adjutant kandis ette, et feldmarssal jõuab varsti pärale.

«Ma käskisin, et ta minu siiasaabusel juba kohal oleks,» märkis Hitler pahaselt.

Vögelein seletas, et teel Münchenist Berchtesgadenisse oli feldmarssali autol mingi rike olnud. Võttis

aega, kuni kutsuti välja teine auto. Kuid kõige hiljem tunni aja pärast peab von Leeb Berghofi saabuma. Adjutant lisas, et siin viibib Himmler, kes palub, et füürer ta vastu võtaks.

Himmler ei jõudnud veel siseneda, kui Hitler ta etteheidetega üle külvas: arusaamatu, mida SS reichsführer ja tema mehed vahivad, kui ei suuda kindlustada isegi kiiresti väljakutsutud feldmarssali õigeaegset saabumist. Himmler vastas, et kui von Leeb oleks kasutanud talle pakutud erilennukit, Münchenist aga sõitnud edasi gestaapo autoga, oleks ta õigel ajal kohal olnud. Kuid feldmarssal oli millegipärast eelistanud lennata Pihkva-st Münchenisse tavalisel transportlennukil, seal aga istunud Müncheni sõjaväekomandandi autosse, mis läkski teel rikki...

Jah, Hitleri poolt Berghofi väljakutsutud von Leeb polnud tõepoolest kasutanud «eriteenistuse» teenuseid.

Feldmarssal tundis hästi Hitleri iseloomu ja tema lähikondlaste kombeid ega kahelnud, et süü Leningradi ründamise ebaõnnestumise eest pannakse temale. Ta mõistis, et tema saatus ripub juuksekarva otsas, ja kui Hitler teda senini veel erru pole saatnud, siis ainult sellepärast, et väejuhi errusaatmine oleks tähendanud Leningradi vallutamise kõigi katsete läbikukkumise tunnistamist.

Aga mu jumal, kui palju on võimalusi saada temast, von Leebist, lahti teisel teel! Vene partisanide diversioon, pealegi ilmub neid Pihkva rajoonis luureandmete järgi ikka rohkem ja rohkem päevavalgele. Toidumürgitus. Ja lõpuks lennuõnnetus...

Nimelt lennuõnnetust ootas von Leeb värisevail jalul, kui sai Hitleri käsu Berghofi ilmuda.

Ja ta otsustas gestaapot alt yedada, lennates Münchenisse tavalisel sõjaväe transportlennukil. «Ei, ma ei tee Himmlerile seda heameelt,» mõtles feldmarssal abitu kahjurõõmuga.

... Saanud kuulda, et von Leeb eelistas välja lennata peaaegu salaja, tavalisel transportlennukil, Münchenis kellelegi ette teatamata, muigas Himmler seesmiselt feldmarssali diletantlike ettevaatusabinõude üle. Nagu võiks

midagi taolist vanamehe päästa, kui tuleb tema järjekord!

Sellele vaatamata hoolitses SS reichsführer, et Münchenis teataks feldmarssali saabumisest ja pakutaks talle viibimatult autot edasiseks teekonnaks Berchtesgadenisse. See auto pidi toimetama ta sihtkohta elusalt ja tervelt, ainult... väikese, ütleme, tunniajalise hilinemisega. Võimalikust katsest teel mõne teise, juhusliku autoga edasi pääseda tuli feldmarssalit hoiatada, öeldes, et just nimelt sellele autojuhile ja kahele Münchenist kaasasõitvale SS-lasele on ülesandeks tehtud tema julgeolekut kindlustada.

Tõinud kõik vajalikud korraldused, lendas Himmler Münchenist välja arvestusega, et jõuab Berghofi veel enne füüreri saabumist ja igal juhul varem, kui sinna saabub see rumal von Leeb.

«Võimalik, et Hitler vajab ettekäänet, et õiendada arveid von Leebiga nii, et see väliselt ei paistaks Leningradiga seotud olevat,» arutas SS reichsführer. «Mis siis ikka, tema, Himmler, annab talle sellise võimaluse.»

Von Leebi vanadest intriigidest Zossenist teadis Hitler vaid kõige üldisemates joontes: omal ajal oli Heydrich õigesti arvestanud, piirdudes vaid ettekandega kuuldustest ning oletustest. Faktid, mis tunnistasid, et 1938. aastal olid von Leeb ja Halderi asetäitja Stülpnagel koos kindralite von Bocki, Witzlebeni ja Hammersteiniga ühisele arvamisele jõudnud, et Hitler tuleb ära koristada, oli Heydrich ettenägelikult tagavaraks jätnud.

Himmleril polnud mõttes praegugi Hitlerile kõike välja laduda. Teadmata, millega planeeritud operatsioon «Taifuun» lõpeb, ei julgenud Himmler Halderile ja von Bockile avalikult kallale tungida. Igal asjal oma aeg. Faktid kujutavad endast kullafondi, seni kui nad ei ole käiku lastud.

Kuid oli üsna paras aeg Hitlerile teatavaks teha see, mis puudutas von Leebi. Himmler ei kartnud, et füürer küsib, miks talle sellest varem pole teatatud, sest tal oli valmis mõeldud kümme-kond täiesti rahuldavat vastust, kaasa arvatud seegi, et andmed von Leebi intriigidest õnnestus saada alles hiljuti.

Hitler võttis Himmleri vastu võõrastetoas. Kui Himmler sisse astus, seisis füürer akna juures ja vaatas mõtlikult mägede lumemütse.

Paistis kuu ja selle looritatud valguses näisid mäed ja all sügavas orus paiknev Obersalzberg imeilusana.

Hitler seisis tirooli talupojariietuses, teeseldes, nagu ei kuuleks ta Himmleri samme. See oli tema lemmikmäng: selles toas tabasid kõik Hitleri seismas laia, peaaegu kogu seina enda alla võtva akna juures, sügavais mõttes mägesid silmitsemas.

«Heil, minu füürer!» ütles Himmler tasa, jäädes seisma keset võõrastetuba.

Mõne hetke säilitas Hitler ilme, nagu ei suudaks end lahti rebida millestki, mida näeb ainult tema, sirutas siis käe aknast paremale, pannes tööle vastava mehhanismi, mille tagajärjel aken jälle omandas normaalsed mõõtmed, ja alles seejärel pöördus ringi, tõstes parema käe hooletu liigutusega vastutervituseks ja küsis:

«Mis Berliinis uudist?»

Vastust ära ootamata osutas ta poolringis väikese lauakese ümber seisvatele tugitoolidele ja laskus ühte neist.

SS reichsführer istus, võttis harjunud liigutusega ninalt näpitsprillid, taskust aga silmipimestavalt valge räti — ta oli haiglane puhtusearmastaja ja vahetas päevas mitu korda taskurätte, — hõõrus prillid puhtaks ja pani ninale tagasi.

«Berliinis on kõik rahulik, minu füürer,» ütles ta monotoonse, tuhmi häälega.

«Kas sa tulid Berghofi ainult selleks, et mulle seda teatada?» esitas Hitler uue küsimuse ja vaatas Himmlerile valvsalt näkku.

«Ei,» vastas Himmler rahulikult. «Kuid ma pole füürerit juba kaks nädalat näinud ja täiesti loomulik, et minu esimeseks sooviks oli...»

«Praegu pole aeg sentimentide jaoks,» ei lasknud Hitler tal lauset lõpetada. Ja lisas kaalukalt ning tähendusrikkalt: «Mina tegelen sõjaga. 30. septembril alustan grandioosset pealetungi Moskvale. Tuleb hoolt kanda, et venelased ei saaks minu kavatsustest haisu ninna, enne kui nad omadega täiesti läbi on. Neil päevil on vaenlase igasugune spionaaž, iga kirjalik vihje eelolevale pealetungile eriti ohtlik.»

«Spioonid...» kordas Himmler mõtlikult. Ja ütles, Hitlerile ainiti otsa vaadates: «Riigi julgeoleku kindlustamise kogemused, minu füürer, on viinud mind kurvale mõttele, et me peame näitama üles valvsust mitte ainult natsionaalsotsialismi avalike vaenlaste suhtes, vaid ka nende suhtes, kes pälvivad teie usaldust, kuid keda siiski tuleb väga tähelepanelikult jälgida.»

«Ma ei armasta mõistukõnet,» katkestas Hitler teda uuesti. «Pealegi pole mul aega. Iga hetk peab siia saama von Leeb...»

«Just nimelt, von Leeb...» kordas Himmler, vaadates Hitlerile otsa oma tuhmide, pilkumatute silmadega.

«Mida sa tahad von Leebi kohta öelda?» küsis Hitler teravalt.

Himmler langetas pea ja ohkas raskelt.

«Ma ootan!» nõudis Hitler.

«Minu füürer,» alustas Himmler, nagu oleks jõudnud mingile otsusele, «ma püüdsin tähelepanelikult analüüsida meie Peterburgi all osaks saanud ebaõnnestumiste põhjusi. Ja tahan nüüd küsida: kas teile ei tundu, et meie ebaõnnestumistes on nagu mingi seaduspärane asi?»

Hitler pörutas järsult rusikaga nende ees seisvale lauakesele.

«Lõpetage oma mõistukõned, Himmler!»

«Oo, ei, minu füürer,» vaidles Himmler aupaklikult vastu, «ma ei räägi mõistukõnes. Ja kui minu sõnad näivad teile ebamäärastena, siis on see nii sellepärast, et mulle endalegi ei ole veel paljud asjad selged...»

Haaranud mõlema käega kinni tugitooli käsipuudest, nihutas ta oma tooli püstakile tõustes selle tooli juurde, milles istus Hitler, ja jätkas peaaegu sosinal:

«Ürituse edu oleneb alati sellest, kes seisab eesotsas. Saksaamaa ajalugu oleks teistsugune, hale ja kahvatu, kui tal ei oleks oma suurt juhti. Kas teile ei tundu, minu füürer, et kui von Leebi asemel oleks teine kindral, siis ei oleks meie miljoniline põhjaarmee tammunud peaaegu kuu aega Luuga jõel, praegu aga poleks sunnitud abitult peatuma Peterburgi äärelinnas...»

Kui seda jutuaajamist oleks kuulanud pealt mõni Hitlerile lähedastest inimestest, oleks see kahtlemata mõist-

nud, et Himmler tegi tõsise vea, puudutades nii takti-
tult füüreri kõige hellemat kohta.

Ning Hitler kargaski tõepoolest püsti, lõi tugitooli
järsu jalahoobiga eemale ja karjus tema ees sirgutõm-
bunud Himmlerile otsa vahtides:

«Ma keelan teil, Himmler, niiviisi Peterburgist aru-
tada! See linn lammatakse blokaadisilmuses! Ta on
surmale määratud!»

«Kahtlemata, minu füürer,» vastas Himmler alandli-
kult. «Juba praegu koostame nende Peterburgi elanike
nimekirja, kelle suhtes, juhul kui nad ellu jäävad,
rakendatakse kohe pärast meie vägede linnamarssimist
eriaktsioone. Kuid siiski, riskides jälle tõmmata endale
teie viha, kinnitan ma, et selles viivitlemises, mis põhjas
on aset leidnud, on üsna palju süüdi von Leeb.»

«Ma tean seda ise,» ütles Hitler rahunedes. Ta tõmbas
tugitooli lähemale ja võttis uuesti istet. «Leeb on vana
ja vähese otsustusvõimega.»

«Aga kas te olete veendunud, minu füürer, et tema
otsustusvõimetuse ainsaks põhjuseks on vanadus?» lau-
sus Himmler otsekui valjult mõtiskledes.

«Jälle mõistatused?» kordas Hitler ähvardavalt.

«Oo ei! Kas mäletate, omal ajal kandis Heydrich teile
ette gestaapo tähelepanu ärritanud kahtlasest askeldu-
sest mõningate kindralite hulgas...»

«Zossen?» küsis Hitler valvsalt.

«Teil on suurepärane mälu, minu füürer! Jah, kolme-
kümne kaheksandal aastal.»

«See on vana asi ning ammu unustatud,» ütles Hitler
süngelt. «Ja liiatigi kanti mulle ette, et seal ei olnud
midagi peale lobisemise.»

«Nii näis see tookord mullegi, minu füürer. Kuid
nüüd õnnestus meie inimestel Itaalias kinni püüda ja
Berliini toimetada üks Vatikanile lähedane jumala-
sulane. See kinnitab, et kolmekümne kaheksandal aastal
saabus paavsti juurde Zossenist emissar palvega olla
vahendajaks läbirääkimistel ühelt poolt mõningate
meie kindralite, teiselt poolt aga Londoni ning Pariisi
vahel. Nimedest, mis tähelepanu vääriskid, nimetas ta
ainult üht.»

«Keda?»

«Von Leebi, minu füürer.»

Hitler tõusis aeglaselt püsti. Tema silmad valgusid

veid täis. Ta astus Himmleri juurde, haaras sel frentši
revaaridest kinni ja tõmbas järsu liigutusega enda
poole.

«Ja teie... vaikisite?» küsis ta aeglaselt, puurides sil-
mad Himmleri kahvatusse näkku.

Himmler taipas, et oli üle pakkunud.

«Minu füürer, luban endale meenutada, et see on vana
asi, kõik juhtus kolm aastat tagasi. Pärast seda paistis
von Leeb silma Maginot' liinil, te autasustasite teda tee-
nitult Rüütlistiga. Tema nimi kerkis praegu esile täiesti
juhuslikult. Ometi pidasin oma kohuseks...»

Hitler laskis rusikasse pigistatud käe pikkamööda
lahti. Tegi paar kiiret sammu. Astus akna juurde ja pöö-
ras vaadet avardava mehhanismi käepidet. Aknatiivad
venisid aeglaselt kahele poole laiali.

Kerge pilveloor oli kahtunud kuu ja mägede kontuurid
olid muutunud hajusaks. Lumised tipud olid veel hästi
näha, kuid all mustas põhjatu sügavik.

«Kas sa näed, Heinrich, mis seal all pimeduses on?»
küsis Hitler ringi pööramata, kõlatu häälega.

Himmler läks akna juurde ja jäi seisma Hitleri selja
taha.

«Ei, minu füürer,» vastas ta peale lühikest vaikust.

«Aga mina näen,» jätkas Hitler ikka niisama kõlatult.
«Näen neid maailmu, mis on tavaliste inimeste pilgule
nähtamatud. Näen, näen!» hüüatas ta järsku ootamatult
valjusti.

Himmler vaikis.

Käed rinnale ristatud, vaatas Hitler veel paar sekun-
di tähelepanelikult aknast välja ja ütles siis järsult
ümber pöördues:

«Ei, von Leeb on mulle veel vajalik.»

Kindralfeldmarssal von Leeb ootas vastuvõttu suures,
paksu vaibaga kaetud eeskojas. Vögelein, kellele von
Leeb oma hilinenud saabumisest ette kandis, teatas feld-
marssalile, et füüreri juures on praegu Himmler.

See ei töotanud midagi head. Nagu kõikidel sakslastel
Saksamaal, välja arvatud ehk vaid mõned üksikud ini-
mesed, hakkasid von Leebil jalad värisema ainuüksi
mõttest, et tema ja Himmleri teed võiksid kuidagi ris-
tuda.

Seda enam nüüd, mil tema, von Leeb, on muutunud põlualuseks feldmarssaliks. Et ta põlu alla on sattunud, polnud von Leebil vähimatki kahtlust sellest peale, mil ta juuli lõpul kutsuti füüreri salongvagunisse, mis armeegrupi «Nord» staapi oli saabunud.

Möödunud kahe kuu jooksul oli von Leeb korduvalt hellitanud lootust, et õnn talle jälle naeratab, kuid taibanud, et tema saatuse on paratamatult seotud selle need Peterburgi saatusega.

Mis saab siis nüüd? Miks kutsus Hitler ta siia, Berghofi? Et võtta ta armeegrupi ülemjuhataja kohalt maha? Kuid niisuguse käsu võis füürer anda ka telefoni teel.

Selles, et Hitler oli ta kutsunud vägede juhtimisest kaugel olevasse Berghofi, mitte peakorterisse «Hundikoopasse», nägi von Leeb midagi saatustlikku. Kas tal ei seisa nüüd ees kadumine, ilma et Saksa armee staap seda märkaks? Kas mitte sellest ei anna tunnistust Himmleri siinviibimine?

Võib-olla laseb Hitler ta kohapeal maha, liikusid ju omal ajal jutud, et tookord, kolmekümne kolmandal aastal, oli ta isiklikult maha lasknud kaks kindralit.

Või koonduslaager... Ei! Ainult mitte seda!

Von Leeb puudutas instinktiivselt oma püstolikabuuri. See oli tühi. Igaüks, kes Berchtesgadenisse sõitis, pidi ametikohast ja aukraadist olenemata oma isikliku relva kontrollpunktis ära andma.

... Kui von Leebi selja taga kõlas Vögeleini hääl, kes palus teda minna ülakorrusele, füüreri kabinetti, ei saanud feldmarssal järsku aru, mida temalt tahetakse. Ta oli täielikult demoraliseeritud. Vögelein pidi kutset kordama. Seekord vastas von Leeb tõtlikult:

«Jah, jah, muidugi...»

Ning hakkas vaibaga kaetud trepist aeglaselt üles minema.

Hitler istus kirjutuslaua taga. Lauale oli laotatud kaart. Paremal seisis väike gloobus — koopia sellest, mis asus füüreri kabinetis uues Riigikantseleis.

«Võtke istet, von Leeb,» ütles Hitler pead tõstmata, vastuseks lävel peatuma jäänud feldmarssali tervitusele.

Von Leeb silmitses tähelepanelikult Hitlerit. See, et füürer oli tirooli talupoja riietuses, millegipärast rahustas natuke feldmarssalit. Ta lähenes Hitlerile juba veidi kindlamal sammul, kuid istuda ühte laua juures seisvatest tugitoolidest ta siiski ei tihanud, vaid ootas teistkordset pakkumist.

Kuid Hitler tõusis järsult ise, tuli laua tagant välja ja takseeris von Leebi mõistatuslikult muiates tähelepaneliku pilguga pealaest jalataldadeni.

«Kuidas teie tervis on, kindralfeldmarssal?» küsis ta ootamatult.

«Tähendab, saadab erru,» mõtles von Leeb. Ta langes pea ja talle torkasid silma Hitleri teravad paljad põlved. Ja järsku valdas feldmarssalit mingi imelik rahu. Sisuliselt oli tal juba ükskõik. Ise seda märkamata oli ta errumineku mõttega juba harjunud, olles selleks valmis alati siis, kui järjekordne katse Leningradi tungida ebaõnnestumisega lõppes.

Kuid ta vastas siiski:

«Olen terve, minu füürer.»

«Suurepärane,» ütles Hitler ja von Leebile näis, et ta muigas jälle. «Asume siis asja juurde. Tulge lähemale!»

Von Leebile piisas ühest pilgust, et tunda ära laual lebav kaart — sellele oli märgitud armeegrupi «Nord» tänane olukord.

«Kui kaua võib Peterburg teie arvates blokaadile vastu pidada?» küsis Hitler teravalt.

Von Leeb oli valmis kuulma errumineku käsku, oli valmis hullemaks, kuid see asjalik, igapäevasel toonil esitatud küsimus ajas ta segadusse.

«Ma... ei saanud päris hästi aru, minu füürer,» vastas ta takerdudes. «Kas teid huvitavad linna toiduvaramud? Arvan, et neid võib jätkuda mõneks... päevaks. Võib-olla nädalaks... Ma arvan, et täieliku blokaadi tingimustes...»

«Seda ei ole olemas, seda täielikku blokaadi!» karjus Hitler ja lõi käega serviti kaardile.

Von Leeb vaatas talle jahmunult otsa, heitis siis pilgu kaardile, tõstis uuesti pea ja ütles:

«Kui te peate silmas Peterburgi varustamist mööda õhu või veeteed...»

«Just nimelt!» hüüatas Hitler. «Seda pole, seda blo-

kaadi! Ei ole! See on fiktsioon! Ma hoian Peterburgi all hiiglaarmeed, bolševikud saadavad aga rahulikult oma transpordi üle Laadoga järvel!»

«See pole just täpselt nii, minu fүүrer,» ütles von Leeb, püüdes rääkida nii tagasihoidlikult kui vähegi võimalik. «Meie andmetel on toitlusolukord linnas äärmiselt pingeline. Mis aga puutub varustamisse üle Laadoga, siis esiteks uputatakse suurem osa transpordist meie lennuväe poolt, teiseks aga pole veetee igavene, ja niipea kui saabub talv...»

«Mis?!» karjus Hitler pöörases vihas, käsi rusikasse pigistades. «Talv? Tähendab, et kavatsete talveni oodata?!»

Ta tegi paar kiiret sammu mööda tuba, peatus vastasseina ääres, pöördus siis liikumatult paigalseisva von Leebi poole ja jätkas katkeva häälega:

«Ainult lurjus, reetur, äraandja võib eeldada, et ma idakampaaniat talveni venitada kavatsen! Praegu on septembri lõpp. Moskva on mul käes hiljemalt oktoobri keskel! Ma koondan kõik jõud ühte soomusrusikasse, et Moskvaga lõpetada. Aga kaks armeed — tervelt kaks armeed! — ja kindralfeldmarssal von Leebi õhujõud kavatsevad kükitada Peterburgi all ja oodata talve saabumist?!»

«Minu fүүrer,» sõnas von Leeb nõutult, tundes, et ei suuda end valitseda, «kuid teie enda käsu kohaselt on Peterburg määratud lämbumisele blokaadirõngas! Pealegi nüüd, mil te võtsite mult ära osa vägesid, oleks tormijooks linnale tõepoolest mõttetu...»

«Ma ei räägi tormijooksust, von Leeb! Te olete juba tõestanud oma võimetust vallutada linn rünnakul! Räägin blokaadist! Mulle on tarvis nälga, nälga! Mulle on tarvis, et sellele linnale langeksid kaela tüüfus ja katk! Mulle on vaja, et elavad õgiksid seal oma surnuid! Ja ma tahan, et see toimuks juba täna, homme, aga mitte talvel! Mulle on tarvis, et see neetud linn tõstaks oma luised käed armu paludes üles mitte hiljem kui oktoobris, sest ma olen kavatsenud selleks ajaks sõja lõpetada!»

«Me tugevdame Laadoga pommitamist, minu fүүrer...»

«Absurd! Poolikud abinõud! Kui neil inimestel elada lastakse, kasvõi poolnäljas, ei nad siis alistu! Nad ei

anna alla, kuni on suutelised käima, kuni suudavad, olgu või lamades, meid tulistada! Ainult siis, kui neil pole enam jõudu muuks, kui et käed üles tõsta, ainult siis saabub neil lõpp!»

«Aga mida siis teha, minu fүүrer?» küsis von Leeb nüüd juba anuvalt.

«Mida teha? Ma kutsusin teid siia, et öelda, mida teil tuleb teha!»

Hitler pöördus kiirel sammul laua juurde tagasi ja jätkas nüüd juba käskiva tooniga:

«Vaadake kaardile! Hiljemalt kolme nädala pärast tuleb teil uuesti ründama asuda. Te ei ründa Peterburgi, ei, selleks pole te suutelised, te asute pealetungile siin, idas!» Ta torkas nimetissõrme kaardile. «Te paiskate oma logardid, kes Peterburgi all on urgu pugunud ja ilmaasjata minu leiba õgivad, pealetungile kolmes suunas. Vaadake: siia — Tihvini peale, siia — Volhovi peale ja siia — Malaja Višera peale! Ootamatu löögiga haarate enda kätte Tihvini ja Volhovi, ühinete Manneheimi vägedega, näete, siin, ida pool Laadogat, sulgete Peterburgi veel teise, seekord juba läbimurdmatusse rõngasse, seejärel aga suundute siia, Bologoje peale ja ühinete armeegrupiga «Mitte». On see teile selge?»

Paar hetke oli von Leeb vait, püüdes Hitleri poolt öeldut läbi seedida, kaalus mõttes, milliste jõududega võiks selle uue pealetungi ette võtta. Fүүreri käsk tuli talle rohkem kui ootamatult.

Lõpuks sõnas ta kõhklevalt:

«Ma pean selle kõik läbi mõtlema, minu fүүrer. Vajan aega, et...»

«Mitte mingisugust ajapikendust!» karjus Hitler uuesti käega vastu kaarti tagudes. «Ma olen kõik läbi mõelnud, teil jääb ainult minu käsk täita! Tihvini suunas te venelastelt tõsist vastupanu ei kohta, kuna kõik nende jõud on selleks ajaks Moskva all verest tühjaks jooksnud! Te grupeerite oma väed ümber, annate löögi üle Tihvini Lodeinoje Poljele ja ühinete soomlastega Äviri jõel! Selleks on teile teie kuueteistkümnenda armee kolmekümne üheksandast motoriseeritud korpus ja kaheksateistkümnenda armee esimesest korpus rohkem kui küllalt! Luues teise blokaadirõnga lahendate sellega ka teise, samuti tähtsa ülesande —

piirate sisse venelaste viiekümne neljanda armee, mis, nagu teile teada, asub ikka veel siin, väljaspool blokaadirõngast, ja mille Stalin iga hetk võib paisata appi Moskvale. Niisiis, kuulake! Oma pealöögi annate kolmekümne üheksanda motoriseeritud korpuse jõududega Tšudovo rajoonist. Siit — siia, venelaste neljanda ja viiekümne teise armee vahekohta. Saavutatud lõhe kaudu arendate pealetungi Budogoštši ja Tihvini suunas, kuni ühinete Sviri jõel soomlastega. Teie esimese armee korpuse diviisid liiguvad põhja suunas, piki Volhovi jõe kaldaid. Samal ajal tuleb teil osa oma jõududest paisata kagusse, Malaja Višera—Bologoje suunas, et ühineda von Bocki armee vasaku tiivaga. Niisugune on minu plaan! On teile selge? ...»

Füüreri mälu oli tema lähikondlastele pelk needus. Teades, millise mulje tema informeeritus kindralitele ja feldmarssalitele jätab, tuupis Hitler alati spetsiaalselt pähe need andmed, mille üleslugemisega lootis alluvaid rabada. Hiljem hakkab ta siis samasuguse aplombiga opereerima väeüksuste ja väekoondistega, mida selleks ajaks enam olemaski ei ole.

Jahmatanud von Leebi terve hulga asustatud punktide nimede ja sõjaväeüksuste numbritega, tegi Hitler kokkuvõtte:

«See on kõik, kindralfeldmarssal! Pealetung algab kuueteistkümnendal oktoobril. Mitte päevagi hiljem! Nüüd aga minge ja täitke käsk!»

Von Leeb oli ikka veel vait, püüdes mõtteid koguda. Selles, et füürer oli talle dikteerinud kõik eelseisva operatsiooni pisiasjad, ei olnud von Leebi meelest midagi imelikku: Hitler oli armeekomandörides alati näinud ainult oma kavatsuste tehnilisi teostajaid. Feldmarssal oli praegu jahmunud peamiselt sellepärast, et liiga äkiline oli olnud üleminek hukkamõistetud seisundist teadmisele, nagu polekski kõik veel läbi ja et pärast uue lahinguülesande täitmist võib ta oma reputatsiooni ehk veel taastada ja uuesti pälvida füüreri poolehoidu.

Lõpuks võttis von Leeb end kokku ja ütles:

«Ma sain kõigest aru, minu füürer! Pöördun silmapilk tagasi Pihkvasse ja ...»

«Kõik tuleb hoida täielikus saladuses!» ei lasknud Hitler tal rääkida. «Las venelased ootavad endiselt pealetungi kusagil siin, Peterhofi rajoonis, või siin, lõu-

nas, Pulkovo kõrgendikel,» torkas ta sõrme kaardile. «Ja pidage meeles, von Leeb, see on teie viimne šanss! Minge!»

Feldmarssal tegi määrustikukohase pöörde ja suundus ukse poole.

Lävel ta peatus, pöördus laua juures seisva Hitleri poole ja ütles tundeliselt:

«Võite olla kindel, minu füürer! Ma teen kõik, mis on minu võimuses ...»

«Loodan, et mitte vähem, kui tegite Zossen'is kolmekümne kaheksandal aastal!» ütles Hitler pikkamisi ja vaatas von Leebi varjamata vihkamisega.

... Feldmarssal läks aeglaselt trepist alla, tõstes suure vaevaga järsku puiseks muutunud jalgu.

Hitler aga vajutas kellanupule ja ütles seejärel lävele ilmunud Vögeleinile:

«Hoiatage preili Brauni, et tulen kohe tema juurde.»

Niisiis, Leningradi rinde vägede pealetung, mille eesmärgiks oli blokaadirõngast läbi murda, oli planeeritud 20. oktoobriks.

Ning alates viieteistkümnendast hakkas rindeülem koondama Nevskaja Dubrovka rajooni jalaväge, suur- ja rasket tanki, kes pidid vaenlase püsiva tule all jõudma Neeva vasakule kaldale, platsdarmile, mida Nõukogude väed juba paar nädalat enda käes hoidsid, ja sealt liikuma edasi, vastu 54. armee väeosadele.

Kuid 16. oktoobril, ennetanud Leningradi blokaadi läbimurdmise operatsiooni, alustasid sakslased uut pealetungi.

Ja see pealetung oli suunatud Tihvinile — sellele samale raudteesõlmele Leningradist kagus, mille kaudu jõudsid sissepiiratud linna toiduained, ning Malaja Višerale — tagasihoidlikule raudteejaamale, mis asus umbes poolel teel Leningradist Moskvasse.

Rahuajal läbisid kiirrongid selle väikese jaama peatumata. Ja keegi ei sõitnud sel ajal pealinnast Leningradi Tihvini kaudu.

Aga nüüd, neljakümne esimese aasta oktoobris, oleks nende kahe raudteesõlme vallutamine sakslaste poolt tähendanud juba Leningradi täielikku isoleerimist ülejäänud riigist ja andnud armeegrupi «Nord» vägedele

võimaluse ühineda von Bocki armeedega, mis tungisid peale Moskvale.

Olukord Nõukogude—Saksa rinde loodeosas halvenes järsult.

VI

Neil oktoobripäevil elasime lootusest.

Suust suhu käis kuuldus, et meie rinde väed on alustanud otsustavat pealetungi ja et neile tulevad vastu 54. armee väeosad.

Inimeste tuju muutus järsult. Varem, teades, et vaenlane on jõudnud välja peaaegu Kirovi tehase ja isegi Meždunarodnõi prospektini, kartsimet kõige halvemast, nüüd aga ootasime päevast päeva teadet blokaadi läbimurdmisest.

Lõime päevast päeva kannatamatult lahti «Leningradskaja Pravda» ja rindelehe «Na Straže Rodinõ», mida meie hospital samuti sai.

Vastsaabunud haavatuid, kui nad polnud just väga raskes seisundis, küsitleti äärmiselt suure huviga. Ja kui saatekirjas oli märgitud, et võitleja või komandör on hospitali toimetatud Nevskaja Dubrovka rajoonist, kogunes vastuvõtutuppa peaaegu kogu meditsiiniline personal. «Kus meie omad on? Kus on viiekümne neljas? Kus sakslased?...» sadasid küsimused üksteise järel.

Ja oodati ühte, ainult ühte vastust: «Ühinesime!», või siis äärmisel juhul: «On jäänud üks kilomeeter... kaks kilomeetrit... kolm...»

Ja kui seda ei kuuldud, lohutati end mõttega, et haavatu lihtsalt ei tea, mis toimub eeslinil, et küllap ta langeb rivist välja kohe pealetungi algul.

Linna tulistamine suurtükkidest ei lõppenud, vaid muutus järjest intensiivsemaks. Eriti ohtlik oli tänavail liikuda hommikuti — just siis, kui inimesed tööle ruttasid, — ja õhtuti, kella kuue-seitsme ajal, kui nad koju tagasi läksid. Ei lõppenud ka õhurünnakud, kuigi olime haavatud lenduritelt kuulda saanud, millise kangelasliku julgusega võitlesid meie hävitajad, et mitte lasta vaenlast Leningradi kohale.

Oktoobri keskel toimus linnas toidukaartide ümberregistreerimine. Ajalehtedes ja raadios selgitati, et seda

teha selleks, et panna piir kaartidega spekulatsioonidele ning likvideerida võltsitud kaardid, mida sakslased linnas olid levitanud, püüdes tekitada kaost toidukaartidega varustamises.

Me ei kahelnud, et ümberregistreerimise otsus on õige. Leidus tõepoolest lurjuseid, kes kuidagimoodi hankisid toidukaarte, siis aga müüsid need hingehinna eest edasi või vahetasid väärtasjade vastu.

Kuid me teadsime ka muud. Teadsime, et paljud kasutavad kuu lõpuni kaarte, mis tegelikult kuulusid juba evakueeritud sugulastele.

Võib-olla poleks mina nõnda teinud. Aga vahest on mul kõigest nii lihtne rääkida sellepärast, et annan kaks korda kuus verd ja saan doonoripajuki... Igal juhul ei suudista ma neid inimesi. Toidunorme on ju kärbitud juba kolmel korral, viimati esimesel oktoobril.

Pärast kaartide ümberregistreerimist läks elu veel raskemaks. Kuid oktoobrikuu kahekümnenda paiku näis, et inimesed lihtsalt ei pööra neile hädadele tähelepanu. Kõigil oli ainult üks mõte: homme, noh, ülehomm, äärmisel juhul nädala pärast saabub sellele kõigele lõpp! Lõpp igaveseks!...

Ühel neist päevist seadsin sammud Fjodor Vassiljevitši Valitski poole.

Olin kaotanud temaga kontakti juba septembris. Linnas lülitati välja kõik korteritelefonid ja mul ei õnnestunud Fjodor Vassiljevitši ette hoiatada, et järgmisel laupäeval ei saa teda külastada nagu tavaliselt. Kui ma aga paar päeva hiljem pärast valvekorda hospitali ülemalt luba küsisin ja Moikale sõitsin, ei leidnud ma Fjodor Vassiljevitši kodunt. Helistasin tükk aega ja klõppisin uksele, siis aga läksin kojamehe juurde, kes ütles mulle, et Valitski oli paari-kolme päeva eest kusaile ära sõitnud, hoiatades, et läheb eriülesannet täitma. Ma ei teadnud kohe, mida mõelda: millise «eriülesande» võis Fjodor Vassiljevitš oma vanuses küll saada?

Läksin hospitali tagasi ja ausalt öelda unustasin Fjodor Vassiljevitši mõneks ajaks hoopis. Tööl tuli olla ööd ja päevad. Haavatuid saabus vahetpidamata — mittemat rindelõigust ning ka lausa Leningradi tänavail —

pärast õhurünnakuid ja suurtükituld. Väsisin nii väga ära, et mul peaaegu vahetpidamata pea ringi käis ja silme ees sageli kirjuks läks.

Kui ma järjekordselt verd andsin, ütles meie kirurg Andrei Petrovitš Volkov:

«Ööpäevaks puhkusele. Kõik. Täida käsku.»

Läksin juba oma toakesse magama, kuid seal sängi serval istudes tuli järsku mõttesse, et ma pole enam kaua näinud Fjodor Vassiljevitši ega tea temast midagi. Kas ta on oma «eriülesande» täitmiselt juba tagasi, kuidas ta tervis on?

Omaste pärast olin enam-vähem rahulik. Isa elas kasarmuolukorras, ema aga oli kolinud meiega ühes trepikojas, ainult kaks korrust kõrgemal elavate naabrite juurde, kellega me väga hästi läbi saime. Olin seal paar korda kiiruga käinud ja teadsin, et ema eest hoolitsetakse. Fjodor Vassiljevitš aga...

Otsustasin uuesti Moikale sõita.

Sellest ajast peale, kui ma esimest korda Valitski juures käisin, oli ta mulle kalliks ja lähedaseks inimeseks saanud. Ka Fjodor Vassiljevitš oli minusse kiindunud. Iga kord, kui hakkasin hospitali tagasi minema, laskis ta mind ära nukralt ja kahjumeeli.

Aga võib-olla ei olnud asi üldse minus ega tema üksinduses? Võib-olla mõtles ta mind nähes hoopis pojale? Võib-olla ei käinud minagi Fjodor Vassiljevitši juures hoopiski mitte tema enda pärast?

Küsisin endalt: milleks see kõik, miks? Kas ma polnud kaljukindlalt otsustanud, et ei kohtu enam kunagi Toljaga?... Hinges oli kõik hunnikus: mälestused ja vastikusetunne iseenda vastu... Ma polnud suuteline üldse kujutlema, kuidas suudaksin Toljaga kohtuda. Ei, seda ei juhtu! Mõelgu, mis tahab. Las arvab, et ma teda enam ei armasta, et eelistan kedagi teist, ütleme Aljoša Zvjagintsevi.

Kuid katkestada tutvus tema isaga, rebida katki viimane niidike, mis mind Toljaga sidus, käis mul üle jõu.

Ja nüüd, mil me iga päev ootasime teadet blokaadi läbimurdmisest, tahtsin äkki hirmsasti näha Fjodor Vassiljevitši, veenduda, et ta on terve, jagada temaga rõõmsaid lootusi.

Oli umbes kella viie või kuue paiku õhtul, kui ma hos-

pidaliat väljusin. Teel trammipeatusse nägin, et paar inimest, mis alles nädal aega tagasi seisid tervena, olid nüüd purustatud.

Tuli tramm — sünge, pime ja pooltühi. Nooruke preentkuees konduktor võttis mult mündi ja andis pileti. Mu pilk langes tema kõhnadele ja kondistele vanaeide-sõrmedele ning mul hakkas kahju, et ma polnud oma deonoripajukist midagi Fjodor Vassiljevitši jaoks kõrvale pannud.

Kuid kõige tähtsam oli ikkagi leida ta kodunt, näha teda!

Mul vedas. Ma mitte ainult ei leidnud Fjodor Vassiljevitši kodunt... Vaevalt olin võtnud mantli seljast, kui ta mulle Anatoli kirja ulatas!...

Ja nõnda ma siis istusin Fjodor Vassiljevitši kabinetis lugitoolis ja lugesin:

Verunja, mu kallis! Tahaksin Sulle nii palju öelda... Kuid praegu pole mul aega pikkadeks kirjadeks — siin, eestlinil, kus iga hetk ähvardab surmaoht, ei tea kirja alustades, kas üldse läheb korda seda lõpetada...

Isa kirjutab mulle, et Sa käisid tema juures ja tead järelikult kõik, mis minuga pärast seda kohutavat ööd juhtus. Küllap ta rääkis Sulle ka sellest, et ma Lenini jõudes Sind otsisin, kuid asjatult: sa polnud sel ajal veel linnas...

Mul pole õigust kirjutada, millises rindelõigus ma viibin, seepärast võin Sulle ainult öelda, et kaitsen suurt Lenini linna.

Armastan Sind endiselt.

Sinu Anatoli

Fjodor Vassiljevitš andis kirja mulle kinnises ümbrikus ja ütles, et see oli pandud temale määratud kirjaga ühte ümbrikku.

Lugesin Tolja read kaks korda läbi, ja kui siis kirja süle langeda lasksin, nägin, et vanamees vaatab mind pinga ootusega. Ulatasin kirja pikemalt mõtlemata talle.

Kui ta ahnelt lugema hakkas, mõtlesin, et võib-olla poleks maksnud kirja talle andagi. Mitte sellepärast, et need read olid ainult minule määratud, vaid seepärast,

et isale Tolja kindlasti teda ähvardavast surmaohust ei kirjutanud.

Siis aga... siis aga jäin tukkuma. Mäletan vaid, et Fjodor Vassiljevits mulle jutustas, kuidas oli need kaks nädalat Kirovi tehases töötanud, parandanud midagi, mis oli seotud veevarustusega, nüüd aga joonistab mingisuguseid plakateid. Küllap ta veel midagi rääkis, kuid seda ma enam ei kuulnud. Kohutav väsimus sai minust jagu ning ma suigatasin sealsamas tugitoolis.

Fjodor Vassiljevits puudutas mind õlast. Kargasin püsti, suutmata taibata, kui kaua ma olin maganud.

«Veerakene,» ütles ta tasa, «te saite ju puhkuse terveks ööpäevaks. Lähme, ma viin teid magamistuppa.»

«Ei, ei, mis te nüüd!» hüüdsin mina. «Kas jäin ammu magama?»

«Kaks minutit tagasi.»

«Ma pean minema, Fjodor Vassiljevits!»

«Ei,» ütles ta kindlalt ja ühtlasi kuidagi paluvalt. «Ütlesite ise, et peate oma hospitalis tagasi olema alles homme õhtul. Nüüd lähete meie magamistuppa, mina aga sean end siin diivanil sisse. Kujutlen, millistes tingimustes te seal elate! Siin saate aga magada minu naise voodis, puhaste linade vahel, vaikusel... kui muidugi mürsud jälle lõhkema ei hakka.»

«Ei, tänan, ei!» ei olnud ma veel ikka nõus, kuid tundsin, nagu oleksid mu jalgade külge pommid seotud. Laskusin uuesti tugitooli.

Fjodor Vassiljevits aga sai nähtavasti aru, et minu «ei» käib tema abikaasa süngi kohta, ning lisas seepärast kähku:

«Võib-olla on teil mugavam Tolja toas? Jah, jah, loomulikult,» kordas ta, rõõmustades, et tal see mõte pähe oli tulnud. «Te lähete magama Tolja tuppa. Ja rohkem ei taha ma enam midagi kuulda!»

Ta aitas mul tugitoolist tõusta ja juhtis mind kergelt tagant tõugates koridori, avas siis ühe ukse, pani tule põlema ja ütles: «Näete, siin elas Tolja...»

Mõned hetked silmitsesin lävel seistes tuba. Silma torakas hoolikalt ülestehtud voodi. Valges ümbrikus teki nurk oli kõrvale heidetud, suurel padjal lebas helesinises pitsiliste äärtega püüris väikene — põsepadi.

Märganud minu pilku, ütles Fjodor Vassiljevits tasat

«Ema seadis enne ärasõitu kõik valmis. Juhuks, kui Tolja tagasi tuleb. Et võiks kohe magama heita. Ema tegi talle aseme alati ise ööseks valmis...»

Vanamehe hääl hakkas värisema, kuid ta võttis ennast kohe kokku.

Siis tammus ta jalalt jalale ja ütles süüdlaslikult:

«Kahjuks ei saa teile vanni pakkuda. Vanniahju kütmiseks ei ole puid. Seadke end sisse. Ma toon teile kohe hommikumantli.»

Ja läks toast välja.

«Miks, miks ma siia jäin?» mõtlesin ma. «Mind on ju hospitalis vaja!...»

Kuid silmad vajusid iseenesest kinni...

«Olen siin hommikuni,» ütlesin endale, «heidan lahti riietumata pikali ja sõidan esimese trammiga minema.»

Fjodor Vassiljevits tuli tagasi, pikk roosa tepitud hommikumantel käsivarrel.

«Palun,» ütles ta, «see on Maša kõige armsam hommikumantel... see tähendab — Maria Antonovna,» parandas ta ennast kohe tõsiselt, nagu mõistaks end sentimentaalsuse pärast hukka. «Nüüd aga — magama! Heltke pikali ja puhake!»

Ta suundus ukse poole, kuid peatus siis ja ütles ringi keerates:

«Veera, kas olete kuulnud, liiguvad jutud, et blokaad neil päevil läbi murtakse? Ma mõtlesin et... Te ju töötate hospitalis. Sinna saabuvad haavatud rindelt... ühesõnaga, võib-olla on teil täpsemaid andmeid?...»

«Käivad ägedad lahingud,» vastasin.

Ütlesin seda, mida nii sageli korrati meil, hospitalis, poliitinformatsioonide ajal, sedasama, mida meil oli kästud vastata, kui küsitakse, kuidas on olukord rindel, nimetamata lahingupaiku ja haavatute käest kuulnud väeosade numbreid.

Ja samas hakkas mul kuidagi ebamugav. Miks püüdsin ma vastata üldise fraasiga? Kas siis siisugust vastust ootas minult see vana ja tark inimene? Kas ma polnud tahtnud siia tulles jagada temaga oma lootusi?

«Fjodor Vassiljevits,» ütlesin otsustavalt, «Neeva platsdarmil käivad ägedad lahingud. Meie väed ja 64. armee peavad neil päevil ühinema.»

Niigi rühikas Fjodor Vassiljevits ajas end veel roh-

kem sirgu, tema silmad elavnesid ning ta tegi paar kiiret sammu minu poole, korrates:

«Kus te ütlesite, kus?!»

«Neeva vasakul kaldal. Umbes Sinjavino kandis.»

«Sinjavino?» kordas ta küsivalt ning püüdis laupa kortsutades nähtavasti pingeliselt meelde tuletada, kus see asula paikneb.

Kuid minagi teadsin neid paiku ainult haavatute jutude kaudu.

«See on lõuna pool Laadogat, Fjodor Vassiljevits, Meie omad tahavad piiramisrõngast läbi murda. Ühelt poolt tungivad peale leningradlased, teiselt poolt 54. armee.»

«Jah, jah, ma mõistan,» kordas Fjodor Vassiljevits nagu eemal olles. Siis aga naeratas järsku ja hüüdis: «See on ju suurepäranel!» Jäi hetkeks mõttesse ning lisas: «Oodake!» ja läks peaaegu joostes toast välja.

Hetke pärast oli ta tagasi, käes paks raamat. See oli «Suure Nõukogude Entsüklopeedia» köide.

Fjodor Vassiljevits istus voodi äärel, asetaski raamatu põlvedele ja hakkas seda kiiresti lehitsema, pomisedes:

«El, el... Leningrad... Leningradi oblast... Siin peaks kaart olema... Ongi, leidsin! Vaadake! Noh, vaadake ometi! Otsige, kus on siin see Sinjavino!... Ma ei saa nii neetult väikesest kirjast jagu!»

Istusin tema kõrvale, võtsin raamatu enda põlvile ning hakkasin kaarti uurima.

Fjodor Vassiljevitsi haaranud erutus kandus üle ka minule. Närvitsedes lugesin kaardile kantud kohanimi.

Järsku hüüatasin eneselegi ootamatult:

«Sinjavino! Siin ta on! Leidsin!»

Fjodor Vassiljevits sõna otseses mõttes rebis mul käest raske raamatu.

«Kus, kus?!» küsis ta, püüdes leida väikese kirjaga trükitud nime.

«Vaadake,» ütlesin mina, «näete, siin on Laadoga järv. Siin aga Schlüsselburg. Ja siin,» vedasin küünega lühikese joone Schlüsselburgist lõuna poole, «ongi Sinjavino! Veel allpool aga Mga jõgi. Kas nüüd näete?»

«Jah, jah, nüüd näen...» noogutas Fjodor Vassiljevits silmi kaardilt pööramata. «Tähendab, siin...»

«Siin aga, Neeva paremal kaldal, Sinjavinost lääne pool, üsna lähedal, asub Nevskaja Dubrovka. Meie omad on õnnestunud siin jõuda sakslaste poolt hõivatud vasakule kaldale. Siin käivadki lahingud.»

Fjodor Vassiljevits jälgis vaikides minu sõrme liikumist.

Seejärel lõi ta raamatu kinni ja küsis ärevusest värisema häälega:

«Ja... ja kõik läheb... edukalt? Kas jah? Te teate seda täpselt?...»

Mida võisin ma talle vastata? Teadsin, et seal, «Neeva maalapikesel», käivad väga rasked lahingud. Aga nagu kõik meie hospitalis, nii olin ka mina veendunud, et blokad murtakse läbi lähemal päevil.

Seejärel ütlesin kindlalt:

«Jah, Fjodor Vassiljevits! Meil ei ole enam kaua jäänud oodata.»

Ta noogutas vaikides, võttis oma entsüklopeedia ja läks toast välja.

Kuid juba kahe-kolme minuti pärast tuli ta uuesti tagasi. Seekord olid tal käes paksud paberilehed. Ta laotas need kiiruga lauale ja kutsus:

«Tulge siia, Veerakene.»

Need olid mingid joonistused. Lähemalt vaadates nägin, et igal lehel oli üks ja seesama sõdur, iga kord aga eri väljanägemisega. Ühel — sinelis ja vintpüssiga, teisel — avatud kaelusega sõduripluusis, kinniseotud laubaga, kolmandal aga lipuga käes.

Fjodor Vassiljevits vaatas mulle otsa, pööras siis pilgu joonistustele ja küsis:

«Mida te sellest arvate, Veera?»

Ma sattusin üsnagi segadusse. Mida võisin temale, tuntud arhitektile öelda mina, kes sellest asjast midagi aru ei saanud?...

«Mulle meeldib. Hästi joonistatud,» laususin kõhklevalt.

«Just nimelt joonistatud on halvasti! Minu kunsti võite plakatite näol näha mõnes kohas majaseintel. Need siin on aga lihtsalt visandid. Ma ei küsi teie arvamust mitte kujutatu kvaliteedi kohta, vaid sisuliselt.»

Vaatasin talle hämmastunud otsa.

«Tõepoolest, ma pole teile ju midagi selgitanud. Asi on selles, et juba enne, kui mind Kirovi tehasesse saa-

deti, hakkasin ma ajaviiteks neid eskiise visandama. Mulle tundus, et Narva värava, Võiduvärava võiks... ei, mitte lammutada, kindlasti alles jätta, kuid täiendada tult mõne uue sümboliga... Või ehitada uus värav hoopis teise kohta... Pärast sõda muidugi. Võib-olla Pulkovo kõrgendiku juurde, kus Meždunarodnõi prospekt lõpeb. See peaks olema midagi Võidukaare või lihtsalt monumendi taolist...»

«See oleks suurepärase!» hüüdsin mina. «Mulle meeldib eriti...»

«Oodake,» turtsatas Fjodor Vassiljevits kannatamatult, «ma juba ütlesin, et joonistasin lihtsalt niisama, enda jaoks. Kuid just sel ajal tuli minu poole Vasnetsov.»

«Vasnetsov? Teie juurde?» küsisin imestunult.

«Jah, just nimelt Vasnetsov, linnakomitee sekretär!» kordas Fjodor Vassiljevits uhkelt ja kuke moodi pead selga heites. «Ma ei näe selles midagi imelikku. Talle oli mind tarvis ja ta tuli mu juurde. Joonistused lebasid mul laual. Ta märkas... näete, seda!» Valitski võttis paberilehe, millel oli kujutatud lippu hoidev sõdur, ja lehvitask seda õhus. «Vasnetsov ütles, et uue Triumfikaare loomise idee talle meeldib. Järgmisel hommikul sõitsin Kirovi tehasesse ja unustasin selle... suleproovi. Praegu tuli uuesti meelde...»

Ta pani paberilehe lauale tagasi, vaatas mulle tähelepanelikult otsa ja ütles kõhklevalt:

«Kas mõistate, miks?»

«Jah,» vastasin tasa, «mõistan.»

«Võib-olla oleks praegu õige aeg... alustada tööd? Mis? ... Nüüd ei lähe enam kaua aega! ...»

Järsku embas ta mind, suudles laubale ja ütles silmusutud häälega:

«Minge magama. Head ööd!»

Korjas joonistused laualt ära ja väljus toast.

Und mul enam ei olnud. Kogu see jutuajamine Fjodor Vassiljevitsiga oli mind erutanud.

«Nüüd ei lähe enam kaua aega! ...» kordasin mõtte.

Otsisin välja Tolja kirja ja hakkasin seda uuesti lugema.

Ootamatult tuli pähe kohutav mõte: «Aga äkki on ta «Neeva maalapikesel»? Seal, kus peaaegu igaühte ootab haavatasamine või surm?»

Mind valdas väljakannatamatu hirm. Kas Tolja tööpuolest võib surma saada?

Tõusin, hakkasin taas sihitult edasi-tagasi käima, ja kui siis uuesti istet võtsin, vaatasin kõike ümberringi juba hoopis teise pilguga. See oli ju tema tuba. Selle vanaaegse laua taga oli ta istunud, olles veel koolipoiss. Anna, paremale, on jätnud jälje ümberlänud tindipott, mis paistavad aga ilmselt taskunoa abil laua serva sisse lõigatud ja aja jooksul juba tuhmunud initsiaalid: A. V. Kõik-kõik selles toas kandis tema pitsi...»

Ma polnud siin kunagi varem viibinud. Tolja polnud mind enda juurde koju kutsunud. Oli öelnud, et häbeub isa, et see on väljapaistev arhitekt, kuid enast täis ja sapine egoist. Kuidas ta eksis! Kuidas oli võimalik, et poeg isa nii vähe mõistis? Või on see sõda muutnud Fjodor Vassiljevitsi niisuguseks, nagu mina teda praegu tunnen? ...

Üksest vasakul seisis riidekapp. Praotasin ukse ja nägin paari Tolja ülikonda. Hakkasin neid sõrmitsema — tundus, nagu säilitaks riie veel tema kehasoojust.

Ja järsku läbis mind värin. Hoidsin kinni sellest samast vaevumärgatava punase triibuga pintsaku hõlmast, mis toljal tookord Verhnegorskis seljas oli olnud...

Võtsin pintsaku riidepuult. Sellel võis märgata plekke, mida Tolja ema oli pärast tema Leningradi jõudmist ilmselt pöödnud välja võtta.

Pukse kapis ei olnud. Nähtavasti polnud neid enam kunagi teha saadud...

Ja uuesti kerkis kõik-kõik mu silmade ette: see kohutav pööning, taskulambi silmipimestav kiirtevihk, Anatoli karjumine, kui sakslased teda trepist alla vedasid, ja siis... pimedus ning kuum, südant pööritama ajav hingamine minu näol...

«Eil Eil!» karjatasin ma, oma häält kuulmata.

Ja kuulsin järsku häält:

«Veeral Veronka! Mis teiega on, tuvikene?»

Üksel seisis pidžaamas Fjodor Vassiljevits.

«On teil halb? Hakkas paha?» küsis ta erutatult.

Ja ma taipasin, et olin karjunud...

Indast jagu saada püüdes tõmbasin peoga üle näo ja pomisesin lõpuks:

«Ei, Fjodor Vassiljevits, mis te nüüd! Ma... ma mõlesin just magama heita...»

Alles nüüd taipasin, et surun mõlema käega vastu rinda Tolja pintsakut. Mu nägu lõi lõkendama, pöördusin järsult ära.

«Andestage, Veronka, mulle näis...» ütles Fjodor Vassiljevits õrnalt. «Viimasel ajal juhtub seda minuga sageli: järsku, keset ööd, kuulen kellegi karjumist, Vanainimese veidrused. Magage rahulikult, Veera, heitke pikali.»

Ta väljus toast ja sulges enda järel ettevaatlikult ukse.

Mõne aja seisin nagu tardumuses, endiselt pintsakut käes hoides. Siis riputasin selle kappi tagasi. «Mis siis ikka, tuleb magada,» andsin endale käsu. Istusin toolile ja hakkasin säärikuid jalast ära kiskuma...

VII

«Neeva maalapikesele» sattus Surovtsev 19. oktoobril. Kuni selle ajani oli tema pataljon koos kümnete teistega peamist Pulkovo kõrgendikku kaitsnud.

Septembri lõpul muutus lahingupinge seal väiksemaks. Pärast korduvaid katseid haarata kõrgendik otserünnakuga, pärast von Leebi manöövri läbikukkumist, kes oli otsustanud kõrgendiku suitsukatte all ümber haarata, oli vaenlasel selles lõigus võhm ilmselt välja minemas ja 42. armee juhtkond sai võimaluse viia osa allüksusi tagalasse lühiajaliseks puhkuseks.

Aga kui Pulkovo rajoonis ja reas teistes Leningradi rinde lõikudes oktoobri alguses saabus suhteline vaikus, siis «Neeva maalapikesel» kestsid juba kuu aega verised lahingud.

...Enamikul leningradlastest ei olnud enne sõda ja sõja algul üldse ettekujutust, et kusagil Leningradi külje all on niisugune paik nagu Nevskaja Dubrovka. Selle sõjaline kuulsus hakkas kõlama septembrikuu esimestel päevadel, kui Leningradi rinde juhatus saatis sinna diviisi kategoorilise käsuga: vaenlast ei tohi lasta Neeva paremale kaldale. Niisuguse käsu andmiseks oli ülim aeg — jõe vasak kallas oli juba sakslaste käes, kes jälitasid Schlüsselburgi suunas taganevaid meie väeosi.

Septembri keskel tegi Žukov, lähtudes temale omaaegselt aktiivse kaitse taktikast, kindral Konkovi diviisile ja selle järel Nevskaja Dubrovka rajooni saabunud mereväebrigadile ülesandeks mitte üksnes piirduda parema kalda kaitsega, vaid forsseerida Neeva ja haata vaenlaselt platsdarm ka jõe vasakul kaldal.

Žukovi otsus forsseerida Neeva just nimelt siin polnud juhuslik — samal ajal sai 54. armee ülemjuhataja Kulik Peakorterist käsu alustada selles rajoonis, ainult väljaspool piiramisrõngast, aktiivset tegutsemist blokaadi läbimurdmise eesmärgil. Blokaadirõnga laius polnud siin sügavuti mitte üle kümne-kaheteistkümne kilomeetri. Kuid Kulik tegutses ebakindlalt. See tuli muuseas ilmsiks alles hiljem.

Eni aga ehtasid laskurdiviisi võitlejad, kes koos merejalaväe allüksustega pidid ületama Neeva ja jõudma vasakule kaldale, sõna otseses mõttes mõne päeva jooksul valmis kümned dessandiparved, koondades need Nevskaja Dubrovka asula juurde. Ja 19. septembril võtsid kaks pataljoni ning kaks roodu — sapööri- ja siderood — veel mitte eriti pika sügisöö varjus kohad sisse paatides ning parvedel ja suundusid Neeva vasakule kaldale, minnes vastu surmale ja surematusele.

Mööduvad vaid mõned nädalad ja laskurdiviisi kohta, mille väeosad esimestena Neeva ületasid, ning selle komandöri Konkovi kohta hakkavad vägedes levima legendid...

Algul läks kõik hästi. Dessandil õnnestus märkamatult randuda vastaskaldal. Võitlejad tormasid kohe rünnakule, sundides sakslasi astuma täagivõitlusse, ning hõivasid ühe vaenlase kaeviku teise järel.

Maanud ettekande, et venelased on Neeva vasakul kaldal vallutanud väikese platsdarmi, ei osutanud von Leeb sellele algul erilist tähelepanu. Kuid päev hiljem, viinud selle fakti seosesse 54. armee väeosade aktiiviseerumisega, muutus feldmarssal tõsiselt ärevaks.

Ja tal olid selleks kaalukad põhjused: kui vallutatud platsdarmilt pealetungi alustavatel Nõukogude väeosadel õnnestuks ühineda 54. armee vägedega, ei tähendaks see mitte ainult blokaadirõnga läbimurdmist, vaid ka sakslaste Schlüsselburgi grupeeringu sissepiiramist.

Ja von Leeb võttis tarvitusele vastuabinõud. Vasakule

kaldale jõudnud Nõukogude väeüksuste vastu paisati tankid ja lennukid.

Mõne tunni jooksul muutsid Saksa suurtükivägi ja õhujõud need paar ruutkilomeetrit maad leegitsevaks saareks. Kolmest küljest piiras seda vaenlane, selja taga oli meie kahel pataljonil aga Neeva. Sakslastel ei õnnestunudki dessanti tagasi, Neevasse paisata. Kuid ka desandil ei õnnestunud platsdarmi laiendada. 54. armee vastupealetung lõppes samuti tulemusteta.

Sellest ajast, see tähendab septembri teisest poolest ei vaibunud lahingud «Neeva maalapikesel». Nähes tulevikus ette blokaadi läbimurdmise eesmärgil sooritatava aktiivsema operatsiooni võimalust, tegi Nõukogude väejuhatatus kõik, et kättevõidetud platsdarmi mitte vaenlasele loovutada. Sakslased aga heitsid «Neeva maalapikesele» sadu pomme ja mürske, et põletada ja põrmu tallata kõik elav.

Oktoobri teisel poolel, täites kindral Voronovi poolt toodud Peakorterit direktiivi, hakkas Leningradi rinde ülemjuhatatus Neeva äärde kiires korras uusi jõude koonutama.

Idast arendas Sinjavino suunas uuesti pealetungi 54. armee, keda tagandatud Kuliki asemel juhatas nüüd kogenud väejuht kindralleitnant Hozin. Läänest aga, Neeva platsdarmilt, pidid talle vastu tungima spetsiaalselt blokaadi läbimurdmiseks loodud Neeva operatiivgrupi väed.

Nevskaja Dubrovka rajooni saabunud väeosad maskeerusid hoolikalt, kasutades selleks ära kõik süvendid ja mõnes kohas säilinud metsatukad, mis olid suurtükitulest paljaks laasitud. Asulast ja enne sõda siin paiknenud paberikombinaadist olid säilinud ainult varemed.

Veoautodel, maastikumasinate ja tavalistel taluvankritel veeti Neeva kaldale öösiti paate, kaatreid, parvi, pontoone — teiste sõnadega kõike, mis võis vee peal püsida ja kannatas inimeste ning lahingutehnika raskust.

... Surovtsevi pataljon saabus Nevskaja Dubrovkas 19. oktoobri õhtuks ja sai käsu asuda jäärakusse Neeva ääres.

Kui pataljonikomandör ja Pastuhhov sellest jäärakust välja ronisid, seisis nende silme ees tume, sügiskülma

hõljuv järsukaldane Neeva. Kuigi oli juba videvik, paisis üle jõe palja silmaga selgesti kätte terveksjäänud elektrijaama hoone koos selle juurde kuuluva majadekobaraga. Suured kivikorstnad meenutasid torne ja õhuhämaruses kokku sulades sarnanesid sünge kesk-aegse kindlusega.

Elektrijaamast paremal ja otse Nevskaja Dubrovka vastas paistis Moskovskaja Dubrovka — väike külake, millest olid järele jäänud vaid üksikud, otsekui maa seest väljakasvanud korstnad. Moskovskaja Dubrovkast paremal mustendasid endise Arbuzovo küla varemed, hasti oli kuulda kuulipilduja- ja püssipaukude raginat, mille aeg-ajalt summutasid suurtükimürskude plahvatused.

Surovtsev ja Pastuhhov ei teadnud veel, et vaenlaselt lagasivallutatud platsdarm Neeva vasakul kaldal on väga väike — vähem kui kolm kilomeetrit pikk ja kõigest kuussada meetrit lai. Nad ei teadnud, et 86. diviisi võitlejad peavad juba mitu päeva lahinguid elektrijaama rajoonis, 265. diviisi väeosad aga võitlevad Arbuzovo küla põhjaserva pärast, mis oli juba mitu korda kätt käinud...

Esimesena katkestas vaikuse Pastuhhov:

«Rääkisin rongis diviisikomissariga. Ta ütles, et Moskva all olevat asjad halvad.»

«Miks ta sellest sulle ette kandis?» küsis Surovtsev tigevalt. «Et enne lahingut tuju tõsta?»

«Arvan, et mitte sellepärast,» vastas Pastuhhov rahulikult, «vaid sellepärast, et ma sind veidi kasvataksin.»

«Mind?! Oh ei, kasvata parem teisi.»

«Kui sind, siis koos sellega ka teisi — sina oled komandör,» jätkas Pastuhhov kõigutamata rahuga. «Me ei pea mitte ainult Leningradi kaitsma, vaid ka Moskvat abistama. Kui me siin suuri lahinguid alustame, nõrgendavad sakslased Moskva all survet. Selline on sõja loogika. Ja on väga tähtis, et iga meie sõdur aru saaks, et siin võideldakse mitte ainult Leningradi, vaid ka Moskva pärast.»

«Võib-olla lisad veel, et ka Berliini pärast?» muigas Surovtsev.

«Ka seda ei tärda ma öelda. Kuigi Berliinini on veel palju maad. Väga palju maad...»

«Noh, sulle ei loe see midagi,» muigas Surovtsev

uuesti, «minu ülesanne on aga praegu märksa tagasi hoidlikum: lähen ja vaatan, kas võitlejad on süüa saanud.»

Ta laskus pikkamisi jäärakusse tagasi. Pastuhhov järgnes talle.

Jäärakus oli päris pime. Mõne minuti kuulatasid Surovtsev ja Pastuhhov rahuldatult, kuidas kolisevad katelokid: polgu köök asus lähedal ja roodukomandörid olid juba alustanud õhtusöögi laialijagamist.

«Kapten Surovtsev — polgukomandöri juurde!» kostis pimedusest kellegi summutatud hääl.

«No nii,» ütles Surovtsev tasa Pastuhhovile, «näib, et läheb lahti.» Ja suundus sidemehe kannul polgu komandopunkti, püüdes teed meelde jätta.

Tegelikult polnud komandopunkti kui niisugust veel olemas. Polgukomandör ootas Surovtsevi omapärase koopa ees, mis oli oru nõlva tekkinud pärast suurekaliibrilise mürsu otsetabamust. Polgukomandöri selja taga askeldasid sidemehed.

«Kas võitlejad on toidetud?» küsis ta.

«Lõpetavad just õhtusööki, seltsimees alampolkovnik,» kandis Surovtsev ette. «Üks rood juba puhkab.»

«Puhkuseks pole aega. Järgne mulle.» Ja alampolkovnik hakkas astuma, valgustades teed taskulambi lühiajaliste sähvatustega.

Nad pugesid maas istuvate ja lamavate sõdurite ning pukkidele asetatud paatide ja lahtimonteeritud poolpontoonide vahelt läbi. Taskulambist sähvatava õblukese valgusvihi paistel, mida alampolkovnik peoga varjas, et valgus ülalt nähtav ei oleks, märkas Surovtsev nii jala väe sineleid kui ka mereväe jopesid. Kõikjalt kostis summutatud juttu, ettevaatlikke haamrikopsatusi ja saatasast sahinat...

Lõpuks jäi ees astuv alampolkovnik seisma muldonni juures. Tunnimees, kes ta nähtavasti ära tundis, astus sammu kõrvale.

«Minu järel, kapten,» pöördus polgukomandör Surovtsevi poole ja hakkas laskuma astmetest, mida polnud veel jõutud laudadega vooderdada.

Tema kannul muldonni astunud Surovtsev sulges petrooleumilambi heleda valguse tõttu hetkeks silmad. Siis aga nägi, et hõõveldamata laudadest kokkulöödud laua taga istuvad komandörid, kelle hulgast tundis kohe ära

oma diviisi komandöri. Teised olid talle tundmatud. Üks neist oli kraenurkadel asuvate tähtede järgi otsustades kindral, kaks ülejäänut — mereväelased.

Kindralilt luba küsinud, kandis polgukomandör diviisikomandöridele ette:

«Seltsimees polkovnik, teie käsu kohaselt on kapten Surovtsev nüüd siin.»

Kindral vaatas Surovtseville tähelepanelikult otsa ning küsis siis diviisikomandöri poole pöördudes:

«Kas see ongi toosama pataljonikomandör?»

«Tema ise, seltsimees kindral. Näitas end Pulkovo all kõige paremast küljest.»

«Kas diviisikomandör räägib tõtt?» küsis kindral silmi kitsitades Surovtsevit, kes seisis vaikides valvaseisangus, kohmetunud laiaõlgse ja kuigi veel mitte vana, ent ometi juba kiilaks mineva peaga kindrali tähelepanelikust pilgust.

«Istuge, kapten,» pakkus kindral. «Ärge kartke, arjadel pole meie maal midagi teha.» Ja seejärel kordas juba käskivalt: «Istuge. Ja teie, alampolkovnik, samuti.»

Surovtsev oli veidi segaduses. Kõik, mis ta siin Nevskaja Dubrovka rajoonis näinud oli, üllatas teda: niihasti hulgaline vägede kogunemine suhteliselt väikesele territooriumile kui ka suurt sadamat meenutav paatide, kaatrite, parvede ja pontoonide kuhjumine ning külma õhkuv sünge ja tume Neeva, mida nähtavasti tuli hakata forsseerima. Ja nüüd oli ta äkki veel ühe laua taga kindraliga ja mingite muude, eraldusmärkide järgi otsustades kõrgete ülemustega.

«Lahinguülesande pataljonikomandöridele annab tavaliselt polgukomandör,» ütles kindral, pliiatsiga tema ette laotatud kaardile koputades, «kuid seekord otsustasime teha erandi. Asi on selles, et täna öösel algab Lenini gradi blokaadi läbimurdmise suur operatsioon. Siia koondatud väeosadel seisab ees ületada jõgi ning jõuda idakaldale, et — arendades pealetungi Sinjavino—Mga suunas — ühineda vastupealetungile asunud 54. armee vägedega. On tähtis, et esimesena vastaskaldale jõudnud allüksus tegutseks julgelt ja otsustavalt, vastasel korral võib rännak luhta minna. Diviisikomandör soovib niisuguseks esimeseks allüksuseks teie pataljoni, kapten Surovtsev. Kuidas teie sellesse suhtute?»

Surovtsev tahtis püsti tõusta, kuid kindral andis talle märku paigale jääda.

«Olen valmis täitma ükskõik missugust ülesannet,» ütles Surovtsev surutud häälel. Tõmbas keelega üle kuulvanud huulte ja lisas: «Täna usalduse eest.»

«Tänuga võid oodata,» muigas kindral. «Ülesanne on raske. Ära aga arva, et me siin enne sinu tulekut midagi teinud pole. Seal teisel pool käivad juba üle kuu aja lahingud — tules on niihästi jalavägi kui ka mere-
mehed... Ent praegu on ülesandeks seda platsdarmi igal juhul käes hoida, ja lisaks veel peksta sakslast nõnda, et ta vankuma lööks, teda jälitada ning viiekümne neljandaga ühineda. Ühtekokku — blokaad läbi murda!»

«Selge, seltsimees kindral,» ütles Surovtsev.

«Selge?» kordas kindral küsivalt. «Midagi pole sulle veel selge. Andke talle lahinguülesanne kätte, seltsimees polkovnik,» sõnas ta diviisikomandöri poole pöördudes. «Teie, kapten, tulge aga siia, kaardi juurde.»

Surovtsev tõusis, läks laua otsa ning jäi seisma seal istuva kindrali kõrvale.

«Niisiis,» ütles polkovnik laualt pliiatsit võttes, «teie pataljon asub praegu...»

Ta vaatas küsivalt polgukomandöri poole. See tõusis kähku püsti ja näitas kaardil:

«Siin selles jäärakus...»

«Suurepärase,» ütles polkovnik heakskiitvalt. «Tähe-
dab, teie jaoks varutud ujuvvahendid on teil käeulatu-
ses. Kandke need kätel Neevasse — kaldani on kakssada meetrit, mitte rohkem. Lähete üle jõe. Pealetungile asute hommikul. Teie polgu pealetung, järelikult ka avan-
gardi oma, on suunatud siia — Arbuzovo peale.» Ta tõmbas kaardil joone Neeva kaldalt paremale, mustade ristkülikuteni. «See ongi Arbuzovo küla.»

«Nägin seda juba maastikul, seltsimees polkovnik,» ütles Surovtsev. «Vasakul asub elektrijaam, paremal — Arbuzovo.»

«Õige, kaheksas elektrijaam,» ütles kindral vahet-
«Pea nüüd meeles, kapten, sellest külast tuleb saksla-
sed maksku mis maksab välja lüüa. See ongi sinu
esmane ülesanne. Kui tuled sellega toime, saad polgu-
komandöri järgmise. Ja kes teab, võib-olla on just

sinu pataljonile määratud esimesena kohtuda viiekümne
neljandaga... Loomulikult ei võitle sa üksi. Naabrid
on sul kindlad — meremehed. Nüüd aga jõe ületamisest.
Tahtis on minna üle jõe kiiresti, enne kui vaenlane lii-
tumist märkab. Muidu avab ta tule. Kaldast lükkate end
lahti kell kakskümmend kaks null-null.»

«Selge?» küsis diviisikomandör.

«Selge, seltsimees polkovnik,» vastas Surovtsev ja
kordas: «Pärast jõe ületamist rünnaku suund Arbuzovo
peale. Lubate asuda ülesannet täitma?»

«Oota,» ei lasknud kindral tal minna. «Kui suur on
pataljoni isikuline koosseis?»

«Siin üheksakümmend kaheksa inimest, seltsimees
kindral.»

«Pole just eriti palju. Relvastus?»

«Karabiinid, vintpüssid ja kuulipildujad. Automaate
ei jätku, neid on vaid paar tükki roodu peale.»

«Miinipildujad?»

«Neli miinipildujat, seltsimees kindral.»

«Pole just eriti palju,» kordas kindral, mõtles veidi ja
ütles siis diviisikomandörile: «Andke talle juurde paar
suurtükki. Paar tankitõrjekahurit.» Ta vaatas kella.
«Praegu on kakskümmend nelikümmend viis. Ujuv-
vahendite kohaletoimetamiseks jääb teile aega tund ja
nelikümmend viis minutit. Tegutsege!»

Muldonnist väljusid nad kahekesi: polgukomandör ja
Surovtsev.

«Noh, kas said kõigest aru?» küsis alampolkovnik.

«Millest ma ei oleks pidanud aru saama? Üle jõe
ja — lahingusse.»

«Tuleb välja, et ei saanud kõigest aru, kapten,» ütles
polgukomandör rahulolematult, süüdates hetkeks tasku-
lambi ja selle siis kohe kustutades. «Räägitakse, et saksla-
lane paneb nendele üleminejatele vahetpidamata
pihta...»

«Esiialgu on kõik vaikne.»

«Ka mina lähtusin algul sellest, siis aga tehti mulle
selgeks: «Sa pead seda vaikust veel kaua meeles, alam-
polkovnik...» Olgu. Kordame ülesannet. Paadid kan-
nate kätel kaldale. Mida vaiksemalt vette lasete, seda
parem. Edasi aga — ärge jõudu kokku hoidke, püüdke
võimalikult kiiresti üle jõe pääseda. Vaadake, et vool
teid kõrvale ei kannu, ületage jõgi otsesuunas. Seal võe-

takse teid vastu. Mina saabun viimase pataljoniga. Kõik. Kas tagasitee leiad ise üles?»

Surovtsev tegi katset mõttes taastada märke, mida oli siia tulles meelde jätta püüdnud.

«Leian.»

«Noh... olgu siis — kivi kotti. Varsti näeme. Rohkem küsimusi ei ole?»

«Ei ole. Aga siiski — üks on... Mis kindral see oli, seltsimees alampolkovnik?»

«Kindral? Neeva operatiivgrupi komandör Konkov.»

«Selge, seltsimees alampolkovnik. Lubate minna?»

«Nagu vanasti öeldi — jumal kaasa.»

Kella kümneks õhtul olid nelikümmend viis paati ja kaks tankitörjekahurite jaoks mõeldud pontooni vette lastud.

Endiselt valitses vaikus, mida aeg-ajalt häirisid vaid vee loksumine, märgade saabaste lirtsumine ja tullidesse asetatavate aerude krigin. Hakkas vihma tibatama.

Surovtsev ronis paati. Aerude juures istusid kaks sapööri, kes olid selles kohas juba korduvalt üle Neeva sõudnud.

«Roodukomandörid!» lausus Surovtsev poolsosinal. «Kas kõik on kohad sisse võtnud?»

Pimedusest kostsid kolm vastust, mis kinnitasid valmisolekut jõe ületamiseks.

«Edasi!» andis Surovtsev käsu.

Kümned aerud puudutasid vett.

Surovtsev oli erakordselt kõrgendatud meeleolus. Konkovi sõnad, et võib-olla just nimelt tema pataljon ühineb esimesena 54. armee vägedega, mõjusid tiivustavalt.

Surovtsevi arvestuste järgi pidid nad need kuussada meetrit, mis paremat kallast vasakust lahutasid, ületama maksimaalselt kahekümne minutiga. Ja siis — Arbuzovo peale!

Loomulikult sai Surovtsev aru, et pärast seda, kui nad on vallutanud Arbuzovo, selle kaldast vaevalt paarisaja meetri kaugusel paikneva asula, õigemini — varemed, mis sellest asulast järele olid jäänud, on nad 54. armee eelvägedest ikka veel niisama kaugel kui praegu. «Kuid

Arbuzovo on vaid algus,» mõtles Surovtsev. «Selle hõivanud, liigume edasi. Ja ega viiekümne neljanda väedki paigal seisa. Need liiguvad samuti edasi. Kes teab, võib-olla saamegi juba üsna varsti kokku.»

Hetkeks kerkis Surovtsevi silmade ette pilt üksteisele vastujooksvatest sõduritest, kel vintpüssid ja automaadid kõrgele üles tõstetud, ning talle näis isegi, et kuuleb nende juubeldavaid hurraahüüdeid.

Ja järsku kostis kusagil kõrgel pea kohal kume plaksatus ning samal hetkel lõi kõikjal ümberringi helenema viirastuslik sinine valgus.

Surovtsev nägi Neeva tumedat pinda, vett kündvate paatide ridu ja kaevikute võrguga kaetud kõrget ning järsku vastaskallast.

Sõudjad, kes varemgi energiliselt aerudega töötasid, näisid oma jõupingutusi kahekordistavat.

Paar sekundit valitses endiselt vaikus... Siis aga hakkas rääkima sakslaste suurtükivägi. Esimene mürsk langes kusagile paatide vahele, kuid ei vigastanud vist ühtegi. Kõrgele jõe kohale paiskus nagu purskkaevust vaid must veesammas.

Valgustusrakett kustus.

Kuid kohe kostsid uued kumedad plaksatused, nagu oleks kellegi hiigelrusikas purustanud paar õhuga täidetud paberikotti, ning taevasse jäi rippuma rida uusi heledaid laternaid. Ja vaenlase suurtükivägi avas uuesti tule. Nüüd oli tegevuses juba rohkem kui üks suurtükk. Neeva vesi, seni nii vaikne, otsekui tardunud, lõi keema. Lausa Surovtsevi silmade all lendas üks paat pilbasteks...

Vastaskaldani oli jäänud umbes nelisada meetrit. Kuid nüüd näis Surovtsevile, et eesmärgist lahutab teda mõljav ookean. Sinel oli juba lähimärg. Teravad pritsmed peksid vastu nagu... Aerude juures istuvad sõdurid sõudsid aga väsimatult.

Surovtsev vaatas veel kord kõrge, hästi nähtava vastaskalda poole ja hüüdis kõigest jõust:

«Edasi, seltsimehed, ainult edasi!»

Ta mõistis, et kõik paadid asuvad praegu vaenlase vaateväljal ja ainus pääs on võimalikult kiiresti jõuda niinimetatud «surnud tsooni» — pugeda peitu kõrge vastaskalda varju. Kuid selleks oli vaja veel läbida vähemalt kakssada meetrit...

Ümberringi möllas põrgu. Näis, nagu oleksid üheaegselt hakanud tegutsema kümned veealused vulkaanid. Õhku lendasid aerude ja purustatud paatide tükid. Suurtükimürin ja meeste karjed — kõik sulasid ühte...

Surovtsev istus paadi ahtris, hoides kätega kinni servadest. Oma elule ta praegu ei mõtelnud. Peas keerles vaid üksainus mõte: päästa pataljon hukkumisest, vältida paadid võimalikult kiiresti ohutusse tsooni...

Oli hetki, mil Surovtseville tundus, et nad ei jõua sinna mitte kunagi, ning järsku nägi ta kergendusega, et mürsud lõhkevad juba paatide taga. Vaenlase suurtükivägi tulistas, nüüd juba sihitult, ületulekukohta veel mõned minutid. Siis tulistamine lõppes. Üksteise järel kustusid taevas valgustusraketid.

Ja jälle vajus kõik pimedusse ning vaikusesse, mida katkestasid vaid roodu- ja jaokomandöride hüüded, kes püüdsid teha kindlaks kaotusi ja seega veenduda, kui palju on üldse võitlejaid rivvi jäänud.

Surovtsev surus ikka veel sõrmed konvulsiivselt vastu paadiserva ja kerget tõuget tundes ei suutnud enesele korrapealt aru anda, et paat oli kaldas kinni. Siis aga taipas, et jõe ületamine on lõppenud, ja kargas vihmaslibedale maale.

«Kas kapten Surovtsev on siin?» kostis pimedusest kellegi hääl.

«Siin, siin!» vastas ta kähku.

Kostsid lirtsuvad sammud. Surovtsev nägi, et tema poole tuleb keegi mustas jopes meremees.

«Kaptenleitnant Suhharev,» esitles end meremees ja ulatas käe. Tal oli kähe, külmetunud hääl. «Saabusite täpselt. Kas kaotused on suured?»

«Pole saanud aega üle lugeda,» vastas Surovtsev tigevalt.

«Olgu peale,» sõnas Suhharev lepitavalt, «eks pärast loed. Nüüd aga järgne mulle.»

«Kusagile ma ei lähe, enne kui pataljoni kokku korjan,» ütles Surovtsev meremehele ja hüüdis: «Komissar ja roodukomandörid minu juurde!» Ta hüüdis need sõnad hirmuga, kartes, et keegi talle ei vasta ja et võib-olla on nii Pastuhhov kui ka roodukomandörid selle kohutava jõe põhja jäänud.

Alles siis, kui vastuseks kõlasid kõigi nelja hääled, tundis Surovtsev kergendust ja küsis meremehelt:

«Kuhu pataljon peab asuma?»

«Paiguta siiasamasse. Otse kaldale. Järsaku alla.»

«Aga seal, üleval?...» küsis Surovtsev imestunult.

«Üleval?» kordas Suhharev. «Ah et üles kipud? Oota hommikuni. Läki.» Ja hüüdis kusagile pimedusse: «Hakake haavatuid peale laadima!»

«Missugustest haavatutest sa räägid? Minu omadest?» küsis Surovtsev kõhklevalt.

«Ei, sinu omade kätte pole järg veel jõudnud. Hakatakse laadima neid, kes siin eilsest päevast sinu paate ootavad. Niisugune on siin meie konveier,» ütles meremees mürgise muigega. «Nüüd aga hakkame astuma.»

Andnud roodukomandöridele käsu võitlejad siiasamasse kaldale laiali paigutada, kaotused üle lugeda ning haavatutele esmaabi osutada, järgnes Surovtsev meremehele.

Minna ei tulnud kaugele. Muldonn, kuhu Suhharev ta tõi, oli imepisikene — sellesse mahtus vaevu ära ühejalgne laud ja kaks istepakku. Laual põles tattuina.

«Istu, pataljonikomandör,» ütles Suhharev jopet lahti põõpides ja laskus pakule. «Võta sinel maha, sa tegid vahepeal Neevas supluse ära või?» Tema kõnemanneri oli midagi üleolevat ja üheaegselt norivat. «Võta, võta maha,» kordas ta, nähes, et Surovtsev venitab, «ahju ei ole, riputa ukse kõrvale naela otsa, hommikuks kuivab ära.»

Surovtsev võttis sõna lausumata sineli seljast ja riputas uksepiida sisse löödud naela otsa.

«Sinu pataljon hakkab Arbuzovot ründama, eks?» küsis Suhharev.

Surovtsev noogutas.

«Kas sulle öeldi, et mina sinu tiival olen?»

«Öeldi ainult, et siin peavad lahingut meremehed, ja asi vask,» vastas Surovtsev.

«Noh, siis tea, et räägiti õigust. Eile hommikul oli Arbuzovo meie oma, päeval läks aga jälle sakslaste kätte. Sellest pagana külanirust polegi meil kaugemale pääseda õnnestunud,» jätkas Suhharev süngelt. «Nüüd kuula, milline on ülesanne.»

«Ülesande olen juba saanud. Selle täpsustab aga minu polgukomandör pärast seda, kui on üle jõe tulnud,» kat-

keatas Surovtsev teda jahedalt. Meremees polnud temast üle ei auastmelt ega vanuselt.

«Võta siis teadmiseks, et see on tehtud ülesandeks minule, mõistad? Minule, merejalaväe pataljoni komandörile Suhharevile.»

«Kelle poolt?»

«Ptüi, kurat! Brigaadikomandöri poolt, tema aga võttis enne ühenduse sinu diviisikomandöriaga, mõistad? Kas sinu polgukomandör üldse enne koitu siia jõuab või uputavad sakslased ta teel, see pole veel teada. Meie aga peame koidikul rünnakule minema.»

«Pean enne tutvuma ümbrusega maastikul,» ütles Surovtsev tuluselt.

«Ah et tahad ümbrust uurida?» küsis Suhharev mürgiselt ning jätkas küünarnukkidega lauale toetudes ja pead kätele asetades vidusilmi: «Kas sa üldse mõistad, kuhu oled sattunud, kapten? Mida sa suust välja ajad? Üleval on praegu egiptuse pimedus, ainult sakslane riputab aeg-ajalt mõne lambi taevasse. Kui nupu välja pistad, võid kindel olla, et see sul viimaseks korra jääbki. Sakslaseni pole siit rohkem kui pool kilomeetrit. Koidikul aga — lahingusse. Tõused oma pataljoniga mööda järsakut üles, otse kaevikutesse, ja muudkui aga rooma edasi. Ent kui sa just nii väga tahad, võime ju katsuda praegu üles ronida.»

«Kas kaevikud on lahtised?» küsis Surovtsev.

«Sakslane tegi lahti — pommide ja mürskudega. Noh, leiad sealt veel mõned karjäärid ja paar väikest ürgorgu ning ongi sulle kogu topograafia... Oled naisemehi või?»

«Ei,» vastas Surovtsev mehhaaniliselt ja küsis siis arusaamatuses: «Aga mis see siia puutub?»

«Niipalju puutub,» sõnas Suhharev õpetlikult, «et kui oled kord «maalapikesele» sattunud, on sul üks naine, üks ema ja üks isa — Leningrad. Ainult sellele pead mõtlema, muidu ei pea vastu.»

«Kuule, meremees,» ütles Surovtsev end vaevu vaos hoides, «miks sa mind kogu aeg õpetada püüad?»

«Ma ei õpeta sind,» vastas Suhharev oma heledaid kulme kortsutades. «Ma... tahan lihtsalt teada, mis sugune sa oled, kellega ma lahingusse lähen, missuguse naabri endale olen saanud.»

«Eks sa lahingus näel!»

«Siis on juba hilja!»

«Näib, et seni on sulle halvad naabrid juhtunud.»

«Ei, selle üle ma kaevata ei või.»

«Kas kah madrused?» küsis Surovtsev vaevumärgatava irooniaga, kuna oli kuulnud traditsioonilisest meremeeste harjumusest maarottidesse veidi üleolevalt suhtuda.

«Madrused on mul ainult paremal, vasakul aga — väljade kuninganna,» vastas Suhharev kuidagi traagiliselt. Pöördus siis Surovtsevi poole ja lisas halvasti varjatud erutusega: «Ma, kapten, jätsin sinna, üles, oma komissari.»

«Kuhu? Eesliinile?» ei taibanud Surovtsev.

«Ei. Maamulda. Ei saanud isegi alla tuua. Polnudki midagi tuua. Ja ka maha matta polnud enam midagi. Ainult tükid. Eile jätsime sinna niiviisi pool pataljoni. Aga kas sa tead, kui kallis on meremehe elu?!»

Suhharev tõmbas jopevarrukaga üle näo, raputas pead ja küsis juba rõhutatud asjalikkusega:

«Kas teisel kaldal on vägesid palju?»

«Palju,» vastas Surovtsev, tundes, et pahameel selle inimese vastu on möödunud. «Ja tuleb kogu aeg juurde. Nägin kindralit. Konkovi. Ta ütles, et meie ülesandeks on blokaad läbi murda.»

«Siin täidetakse seda ülesannet juba üle kuu aja. Iga jalatäis maad on verest läbi imbunud. Vist meetrisügavuselt. Kuid jõudu jääb napiks.»

«Nüüd jätkub,» ütles Surovtsev veendunult, «kui mitte homme, siis ülehommel murrame blokaadi kindlasti läbi.» Naeratas ja lisas: «Võib-olla teeme seda sinuga esimestena!»

«Hea küll, kapten, ära suurusta,» katkestas Suhharev teda tagasihoidlikult, aga oli tunda, et Surovtsevi sõnad talle meeldisid. «Asume asja juurde. Katsun sulle nüüd ümbrust tutvustada. Läki.»

Surovtsev väljus Suhharevi kannul muldonnist. Paisitas, et pimedus on veelgi tihenunud.

«Oota, meremees!» ütles ta Suhharevile ja hüüdis: «Pastuhhov!»

«Pastuhhov on siin,» vastas komissar.

Mõne hetke pärast jõudis ta komandöri juurde.

«Kaotused?» päris Surovtsev.

«Seitse meest.»

«Nii. Lahing pole veel alanudki, aga seitset meest juba ei ole.»

«Siin räägitakse, et lahing algab üle jõe tulekuga.»

«Kes seda räägib?»

«Rahvas. Siin on kogu kallas rahvast täis. Staabid on siin, ja haavatud — oled pool tundi nende seas, saad kõik teada.»

«Kuidas sõdurite meeleolu on?»

«Nüüd, kui üle jõe on saadud, pole viga — reibas. Kõigil on üks mõte: läheme viimasesse lahingusse, kui mitte täna, siis homme on blokaadil lõpp.»

Kõrgel nende peade kohal süttis valgustusrakett. Õnneks polnud Neeval sel hetkel paate. Ent kogu kallas ujutati üle viirastusliku, külma valgusega.

Rakett rippus taevas paar-kolm minutit, ja seda oli küllalt, et Surovtsev jõudis veenduda — Pastuhhovil oli õigus: kaldale, kõrge järsaku varju, oli tõepoolest kogunenud sadu inimesi. Siin oli niihästi jalaväelasi kui ka meremehi, häguselt läiklesid tankitõrjekahurite ja miinipildujate torud, paistsid kaldale aetud metallpontoonid, küürutasid turja muldonnid, otse vee ääres aga, kanderamidel ja lihtsalt mahalaotatud telkmantlitel, lamasid haavatud...

Rakett kustus ja kõik vajus jälle pimedusse.

«Tähendab, asi on nõnda, komissar,» ütles Surovtsev. «Meie ründame Arbuzovo küla. Võitlema hakkame koos meremeestega — nemad on meie paremal tiival. Otse nendega küljeti läheb kolmas rood, seal olen ka mina. Siis tuleb teine. Arvan, et sinna lähed sina. Vasakule jääb kolmas... Nüüd püüan meremeeste pataljoni-komandoriga üles ronida ja platsdarmi üle vaadata. Sina aga mine meeste juurde. Tuleb neis süvendada mõtet, et just nimelt meile on usaldatud blokaadi läbimurdmine.»

«Kuule, kapten,» ütles Pastuhhov vaikselt. «Aga võib-olla saame tõepoolest esimesteks? Mingi allüksus peab ju viiekümne neljandaga esimesena ühinema? Miks siis mitte meie? ...»

«Hei, pataljoni-komandör, kuhu sa seal jäid?» kutsus pimedusest Suhharev.

«Tulen,» hüüdis Surovtsev vastu ja kiirustas Pastuhhovi: «Mine, komissar, meeste juurde... Varsti näeme.»

Ning ta hakkas mööda vihmast libedat nõlva üles tõusma.

Suhharev läks veendunult ees. Ilmselt oli talle siin iga samm tuttav. Järsku ta peatus, pöördus Surovtsevi poole ja ütles:

«Heida pikali.»

Surovtsev laskus märjale, külmale maapinnale. Suhharev heitis tema kõrvale.

«Kuula nüüd,» ütles ta. «Oleme peaaegu üleval. Nii kui sakslane lambi üles riputab, tõuseme ettevaatlikult ja vaatame. Selge?»

Lamada tuli peaaegu pool tundi. Lõpuks kostis ülevalt jälle iseloomulik hääletsus, nagu oleks keegi suurelt pudelilt korgi ära löönud, ja kõik läks valgeks.

«Nüüd roomates üles,» ütles Suhharev vaikselt. «Ära pead künka tagant välja pista. Müts pane tagurpidi pähe, et noka ei läigiks. Vaata künka kõrvalt. Edasil!»

Nad tõusid veel paar meetrit ja jäid uuesti lamama. Siis kergitas Surovtsev end ettevaatlikult ja vaatas ringi. Tema silme ees laius sama pilt, mida ta paar tundi tagasi paremalt kaldalt oli uurinud. Ainult et nüüd olid nii elektriijaam kui ka Moskovskaja Dubrovka varemed tunduvalt lähemal.

Paremal, umbes viiesaja meetri kaugusel, paistsid Arbuzovo küla varemed: üksikud ahjulõõrid ja söestunud seinad... Küla ümbrus oli pommilehtritest üles küntud. Mustendasid kagardatud suurtükid ja purustatud tankid. Kõik näis väljasurnuna.

«Aga kus siis mehed on?» sosistas Surovtsev arusamatuses.

«Varjendites,» turtsatas Suhharev vastuseks. «Näed, seal, külast paremal, on minu pataljoni eelpositsioonid. Kuula nüüd veel. Öösel sa lähtepositsioonidele asuda ei saa. Kaotad õige suuna ja satud tule alla — kogu pataljon lüüakse mättasse, asja ees, teist taga. Paremal on sõdurid koidikul välja tuua. Distsipliin ja kord — see on siin peamine, iga ruutmeeter on tule all, mõistad? Seda väikest nõgu näed? Sinna koondagi oma mehed. Sinna jõudmiseks kasuta aga iga pommilehtrit. Kell kaheksa viisteist avavad meie omad suurtükid. Mitte kauaks — mürske on vähe. Püüa seda ära kasutada ja liigu suurtükile ajal võimalikult kiiresti lähtepositsioonide poole. Noh, jätkub jutust... Laskume alla tagasi.»

... Seda, mis juhtus koidikul, suutis Surovtsev hiljem vaid vaevu meenutada.

Ta mäletas, kuidas tõi pataljoni üles ja kuidas otsekohe tuli pikali heita, kuna ilmusid Saksa lennukid ja algas pommirünnak, mis sisuliselt tegi olematuks kavatsitava suurtükitule. Sellele vaatamata õnnestus võitlejatel tungida vaenlase esimeste kaevikuteni, sinna granaate heita ja täägivõitlust alustada.

Ta mäletas ka seda, kuidas lõi sakslased algul esimestest, seejärel ka teisest kaevikust välja. Tema pataljoni võitlejad jõudsid koos meremeestega lahingut pidada Arbuzovosse... Kuid mis juhtus hiljem? Seda ta enam meenutada ei suutnud.

Surovtsev ei teadnud, et plahvatus paiskas ta jõuga vastu maad ning samal ajal tungis lennukipommi kild tema vasakusse kätte. Haavatuna ja põrutatuna lamas ta kaua rõskel, külmal maapinnal ja kaotas palju verd.

Velsker, kes Surovtseville esmaabi andis, otsustas ta tagalasse saata ning kirjutas saatekirja kõik, mis pidi kaptenile kindlustama kvalifitseeritud arstiabi ühes Leningradi hospidalis.

Narkoosist ärgates ei taibanud Surovtsev tükil ajal, mis temaga lahti on. Vaatas häguste silmadega tema kohale kummardunud neiu, kel oli seljas valge kittel ja peas mütsike, ega saanud kuidagi aru, kus viibib.

«Kuuskümmend kaks!» ütles neiu ja laskis Surovtsevi käe alla langeda.

Lõpuks taipas Surovtsev, et viibib hospidalis, ja tundis äkki, kui hirmus abitu ta on.

«Ma olen haavatud? Raskesti?» küsis ta palavikuliselt, püüdes istukile tõusta. Pea hakkas kohe pööritama, silme ees keerlesid mustad kärbsed ning ta langes jõuetult padjale tagasi.

«Lama, lama, kullake,» vastas neiu rahustavalt ja sillitas tal õlga.

Veidi hinge tõmmanud, tõstis Surovtsev uuesti väga raskena tunduva pea, viis pilgu alla ning nägi oma rinda ja sellel enneolematult suurt ja jämedat sidemeis kätt. Ehmunult sulges ta uuesti silmad. Vilksatas kohutav mõte, et see polegi enam käsi, vaid kõnt. Ta avas silmad ja küsis:

«Aga käsi?»

«Su käsi on omal kohal. Kipsis. Kõik on hästi.»

«Aga miks ta ei valuta?»

«Narkoos mõjub alles. Küll ta sul veel valutama hakkab, ära muretse,» naeratas neiu.

«Aga... miks te mind magama panite?»

«Et kilde välja võtta. Kas sa ka tead, kui palju sul neid kätte oli tunginud?...»

«Kuidas su nimi on?»

«Veera.»

«Kas ma olen juba ammu siin? Kuidas seal meie omadel läheb? Kas murdsid blokaadi läbi?» Surovtsev püüdis ennast jälle kergitada, kuid silmade ees läks uuesti mustaks ja kurku tõusis klomp.

«Noh, näed nüüd,» kostis nagu kusagilt kaugelt Veera hääl...

Kui Surovtsev uuesti teadvusele tuli, oli meditsiiniõde kadunud. Kapten püüdis pisut pöörata oma ikka veel rasket, otsekui võõrast pead ja nägi sealsamas kõrval teist voodit. Selles magas keegi, kaetud halli sõduritekiaga.

Surovtsev katsus tõsta hiiglasuurt kätt, mis oli raske kui palk, ja siis läbis kogu keha äkki nii terav valu, et ta oigama hakkas. Voodinaaber heitis teki kõrvale, hõõrus silmi ja pöördus Surovtsevi poole. Ta osutus veel väga nooreks meheks — mitte üle kahekümne aasta, heledad turris juuksed ja rukkilillesinised silmad.

«Tervitus naabrile!» ütles nooruk heleda poisikesehäälega.

«Tere,» vastas Surovtsev süngelt.

«Kas sõjamees või rahulik elanikkond?»

«Sõjaväelane.»

«Selge,» vastas noormees rahuldatult, ja lisas, nagu Surovtseville näis, asja ees, teist taga: «Minu nimi on Andrei. Aga kuidas sinu nimi on?»

«Kapten Surovtsev.»

«Selge, seltsimees kapten,» ütles Andrei nüüd juba teisel toonil, justkui vabandades, et oli ülemust nii familiarselt kõnetanud.

Kuid sellest hoolimata ei rahunenud ta ikka veel maha.

«Mis aasta mehi olete, seltsimees kapten?» küsis ta hetke pärast.

Surovtsev naeratas valule vaatamata. Talle meenus, kuidas sõjakooli õppejõud norivalt oli seletanud, et tuleb küsida «millal olete sündinud», aga mitte — «mis aasta mehi olete», mis tekitab assotsiatsiooni küsimusega: «Mis tüüp sa üldse oled?»

«Seitsmeteistkümnenda,» vastas ta.

«A-aa,» venitas Andrei peettunult. «Näete, vanem välja.» Ja lisas: «Mina olen üheksateistkümnenda aasta mees.»

Saabus vaikus.

Kuid nooruk oli nähtavasti hästi välja maganud ja nüüd valdas teda soov lobiseda.

«Ah et saite vastu kätt?» küsis ta, kuigi Surovtsevi kipsis käsi lebas teki peal ning järelikult pidi selge olema, et haavata oli saanud nimelt käsi.

Surovtsev ei vastanud sõnakestki.

«Mina sain aga puusa,» jätkas Andrei. «Pani killuga nagu niuhtil,» lisas ta isegi nagu heameelega. «Tõsi, algul ei tundnudki. Pärast vaatan: veri voolab... Oli teil, seltsimees kapten, väga valus?»

«Kas oled ammu siin?» küsis Surovtsev pead pööramata. «Ega sa pole kuulnud, kas nad seal murdsid blokaadi läbi?»

«Seni pole kuulda olnud. Kõik ootame, aga kuulda pole olnud.»

Alles nüüd jõudis Surovtsevi teadvusesse, et ta on oma pataljonist täielikult ära löigatud ja tema võitlejaid viib lahingusse keegi teine, tema ise aga pole enam pataljonikomandör, vaid lihtsalt haavatu. «Kuidas siis nii?» mõtles ta hämmastunult, «just nimelt praegu peaksid väed ühinema, mina aga olen siin?!»

Surovtsev sulges silmad. «Miks ei tule see neiu... Veera?» mõtles ta kurvalt ja küsis:

«Kas... see õde käib sageli siin?»

«Missugune?» küsis Andrei arusaamatuses. «Siin on õdesid palju!»

«Noh, see... Veera.»

«A-aa, Veera! Tema, seltsimees kapten, pole õde, vaid velsker. Teiste sõnadega — pool arsti... Sageli käib. Ta on hoolas...»

Et mitte jääda oma väljakannatamatu valuga üksik, jätkas Surovtsev nigelalt laabuvat juttu naabriga:

«Millisest väeosast sa ise oled?»

«Ma pole praegu ajutiselt üldse sõjaväelane,» vastas noormees lõbusalt.

«Seda ma näen isegi, et sa praegu ei sõdi. Kes sa enne haavatasid olid?»

«Ega sellele nii lihtne korrapealt vastata olegi,» ütles Andrei naljaka mõistatuslikkusega. «Enne sõda käisin tööstuskoolis, hiljem töötasin tehases. Siis kutsuti aega teenima, kuu aega enne sõja algust tulin aga tehasesse tagasi. Kui sõda puhkes, läksin hävituspataljoni, seejärel maakaitseväkke. Siis aga tuli käsk, et kõik kirov-lased, kellel on mingit pistmist tankidega, peavad maakaitseväest tagasi tulema. Mina aga olin selleks ajaks juba nooremleitnandiks saanud!» Ta vaatas kella ja lisas ilma mingi üleminekuta: «Kohe tuuakse närimist.»

Tööpoolest avanes uks ja eakas sanitar tõi sisse kandiku kahe supitaldrikuga.

«Hakkame sööma, haiged,» ütles ta kandikut öökapile asetades väsinult.

«Me pole haiged, oleme haavatud,» sõnas Andrei kulme kortsutades.

«Meile on see ükstaspuha,» vastas sanitar, supitaldrikuid öökapile seades. Pani mõlema taldriku kõrvale tüki musta leiba ja supilusika ning küsis Surovtsevilt:

«Kas tulete ise toime või ma aitan? See kotkas,» tegi ta pealiigutuse Andrei poole, «sööb ise, aga teie?...»

«Muidugi ise!» vastas Surovtsev ja läks millegipärast näost punaseks.

«Siis on hästi,» ütles sanitar rahulolevalt. «Sööge aga sööge. Pärast toon teise toidu.» Ja ta läks välja.

Mõne hetke lamas Surovtsev liikumatult, keeras siis ennast ettevaatlikult küljele, kummardus madala öökapi kohale ja hakkas kohmakalt suppi helpima.

Tegelikult polnudki see mingi supp, vaid tuline vesi, milles ujus paar kapsalehte. Paar-kolm lusikatäit alla neelanud, krimsutas ta nina, vaatas Andrei poole, kes oma portsjoniga juba lõpule oli jõudnud, ning ütles:

«Kesiselt toidetakse teid siin, leitnant.»

Andrei pani tühja taldriku öökapile, lakkus lusika puhtaks, heitis Surovtsevile tähelepaneliku pilgu ja vaatas korraga tõsinedes:

«Näljas elame, seltsimees kapten. Linnas on kolm korda norme vähendatud. Rindel toidetakse kindlasti paremini.»

«Jah, rindel on see asi parem,» sõnas Surovtsev mõlikult.

«Hospidalis pole veel vigagi,» jätkas Andrei vaikselt, «elanikkonnal on see asi aga hoopis halb...»

«Varsti on kõigel sellel lõpp,» ütles Surovtsev ja laskus suppi ära söömata kergendusega pikali. «Varsti on blokaad läbil»

«Arvate, et varsti?» küsis Andrei lootusrikkalt.

«Ütlen sulle, et varsti!» kordas Surovtsev veendunult ja lisas endalegi ootamatult: «Blokaad murtakse läbi Sinjavinos.»

Ja vaevalt oli ta selle jõudnud välja öelda, kui teda valdas tusatunne ja meelekibedus. Võib-olla just nimelt praegu, selsamal hetkel, käib otsustav lahing ja tema sõdurid ületavad nimelt praegu viimaseid meetreid, mis neid viiekümne neljandast armeest lahutavad. Tema aga on oma rumala haava pärast siin!...

«Kes seal praegu pataljoni võiks juhtida?» mõtles Surovtsev, ükshaaval roodukomandöre vaimusilma eest läbi lastes. «Ja kas Pastuhhov on elus?»

Meenus, kuidas Pastuhhov ammu, juba siis, kui nad Srednjaja Rogatka poole marssisid, oli lausunud: «Mind ei tapeta. Ja sind ka mitte. Seda ütlen sulle kui komisar. Ma tean.»

Praegu need nagu kusagilt kaugelt Surovtsevi kõrvu kostvad sõnad rahustasid teda. «Ei,» kordas ta mõttes, «teda ei tapeta. See on võimatu. Seda ei juhtu.»

«Kuule, noorem,» ütles Surovtsev pead Andrei poole pöörates, «kas teil siin raadio on?»

«Suurtes palatites on. Kas küsite sellepärast, seltsimees kapten, et oleks teada, millal tulistama hakatakse? Korrapidaja toas on «seakõrv» seinal, ta annab kohe käsu, kui on vaja varjendisse minna.»

«Ma ei mõelnud tulistamist...» katkestas Surovtsev teda tusaselt.

Sisenes sanitar, kandik käes. Koristas supitaldrikud ära, vaatas imestunult Surovtsevi poole, kes supi söö-

mata oli jättnud, ning pani öökapile teised, väiksemad taldrikud, kummalgi väike kotlet ja lusikatäis kontsentraadist keedetud hirsiputru.

Surovtsev vahtis liikumatult lakke. Ta kuulis, kuidas naaber energiliselt lusikaga vastu taldrikut klõbistas. Ta ise süüa ei tahtnud.

«Seltsimees kapten,» hüüdis Andrei, «kas jäite magama või? Teine toit on ammu kohal!»

«Ei taha,» vastas Surovtsev süngelt.

«Mida ei taha?» küsis Andrei. «Süüa ei taha?!» Seekord kostis tema häälest niisugune teesklemata imestus, et Surovtsev pea tema poole pööras.

«Võta, Andrei, pane minu portsjon tagantjärele.»

«Mis te nüüd, seltsimees kapten!» ütles Andrei rohkem ehmunult kui imestunult. «Kui te ei taha, ütleme sanitarile, et tagasi viiks. Öhtuks soojendab üles ja toob uuesti.»

«Ma ütlesin sulle — söö ära, nooremleitnant,» kordas Surovtsev kurjalt. «Kas oled unustanud, et komandöri käske tuleb täita?»

Andrei heledad noorukisilmad läksid pärani, nagu ei suudaks ta mõista, miks see kapten temaga norib. Kuid Surovtsev ei «norinud». Ta mõtles ikka ühele ja samale — et neil Leningradile nii otsustavatel tundidel on tema sunnitud lamama siin, hospidali koikul.

Kõhklevalt Surovtsevi silmas pidades võttis Andrei tema taldriku ja viivu pärast oli söögil lõpp peal.

Surovtsev jälgis teda vargsi, varjatud haledusega.

«Ja mida sa siis tehases teed?»

«Täidan eriülesannet.»

Surovtsev muigas: kah mul eriülesanne! Remondib tanke või suurtükke. Kes ei teaks, mida Kirovi tehas praegu valmistab! Ja ta küsis jälle, lihtsalt niisama, jutu-jätteks:

«Kahetsed, et sind rindelt tagasi kutsuti?»

Andrei nägu läks pilve. Nähtavasti võitlesid temas veel sõjaväes kujundatud teadmine, et kõik, mis puudutab riigikaitse küsimusi, tuleb hoida ranges saladuses, ning soov tõestada, et ta ka Leningradis tegeleb tähtsa ja vajaliku asjaga. Lõpuks ütles ta:

«Mind, seltsimees kapten, ei kutsutudki rindelt tagasi. Olen tankiväe jaokomandör. Läksin tehasesse, et tankid

vastu võtta, meeskonnad komplekteerida ja — tagasi rindele!»

«Noh, ja võtsid vastu oma tankid?» küsis Surovtsev juba huviga.

«Ei!» raputas Andrei pead. «Peame need tankid ise kokku monteerima. Neil pole veel ei torne ega suurtükke peal...»

«Mnjaa,» muigas Surovtsev, «suurtükkideta tankidega sõtta ei lähe.»

«Ärge öelge, seltsimees kapten,» vastas Andrei kavalalt naeratades. «Oodake, räägin ühe loo. Ootasime tehases sakslaste rünnakut. Sakslane on ju tehasest kiviga visata... Noh, organiseerisime oma kaitse nagu kord ja kohus. Seda asja juhtis meil üks major rinde staabist, tegi kõik nagu vaja: kuulipildujad — ringkaltseesse, õhutörjekahurid — otsesihitimisele, ühe sõnaga — kõik nagu olema peab. Meie tankid seisid aga siis veel ilma relvastuseta. Major kutsub mind välja ning ütleb: «Kuule, Saveljev, mul on üks mõte. Kas sa saad oma tankid eesliinile lähemale nihutada?» Mina vastu: «Nendest ei saa ju tulistada, seltsimees major, mis sellest kasu oleks?» Tema mulle aga: «Vaenlase desorienteerimiseks. Viime öösel tankid, traktorid — kogu liikuva tehnika — välja ja hakkame edasi-tagasi sõitma! Las fritisud mõtlevad, et meile saabus terve tankibrigaad. Kuni sakslane aru saab, lambid üles riputab ja oma «raami» kohale saadab, koristame kogu tehnika tehase territooriumile tagasi. Nagu oleksime oma brigaadi ära maskeerinud.» Noh, eks ma siis vastanud talle: «Kõik on korras, seltsimees major, saab tehtud...» Eks ole, vahvasti mõtles välja, see Zvjagintsev! Pärast...»

«Pea!» katkestas teda Surovtsev ja ajas end istuli, toetades paremale, tervele käele. «Mis sa ütlesid, kuidas selle majori nimi oli?»

«Majori? Zvjagintsev. Vahva major. Pärast haavata saamist saadeti meile tehase kaitset organiseerima. Noh, eks siis mina...»

«Pea nüüd, öeldakse sulle! Mismoodi see major välja näeb? Pikka kasvu, kõhn, umbes kolmekümnene või noorem, ordeniga?»

«Täpselt, seltsimees kapten! Niisugune see Zvjagintsev just ongi.»

«Siis kuula, sa tankihing,» lausus Surovtsev erutatult, «see major on minu sõjasõber ja lahingukaaslane, saad aru! Me sõdisime temaga koos Luuga liinil peaaegu et viimaseist juulist alates!»

Surovtsevi laup läks higiseks ja ta langes jõuetult padjale tagasi.

«Mis teiega on, seltsimees kapten?» ehmus Andrei. «Teie major on ju elus ja terve, ta on ju...»

«Ara parista,» ütles Surovtsev, varrukaga üle näo tõmmates, «ütle parem, kuidas ma temaga ühenduse saan? Vahest tead, kuidas talle helistada?»

«Häh, teie major on tehasest juba läinud! Nii kui sakslased septembri lõpul vaiksemaks jäid, sõitis ka tema minema. Jättis meiega jumalaga, käis kõik tehasekorpused läbi, kontrollis kõik tulepunktid ja kindlustused üle ja sõitis minema.»

«Kuhu, kurat sind võtaks, kuhu ta sõitis? Staapi?»

«Kust mina seda tean?!» ütles Andrei meeleheitel. «Kuid ma ei usu, et staapi. Ei, staapi niisugune mees ei lähe. Pigem sinna — eesliinile...»

Surovtsev mõtles palavikuliselt, mida ette võtta. Kuidas Zvjagintsevi leida? Kui helistaks rinde staapi ja küsiks, kus ta praegu on? Aga kes annab Surovtsevile, tundmatule kaptenile, niisuguseid andmeid? Ja kuhu tuleks helistada? Millisesse staabi osakonda? Ja millisel numbril?

Pikkamisi Surovtsev rahunes. Kõige tähtsam, et Zvjagintsev on elus!

«Jah,» ütles ta tasa. «Selles on sul, tankist, õigus. Zvjagintsev pole niisugune mees, kes staapi kükitama läheks. Aga kas tead,» pöördus Surovtsev Andrei poole, «ma olin ju sealsamas, kui ta haavata sai. Kingissepa all. Me komissariga saatsime ta hospitali. Pärast aga kaotasime silmist. Arvasime juba, et teda enam polegi elavate kirjas... Sa ei teagi, leitnant, kui suurt rõõmu sa mulle tegid! Kallistaksin sind kohe selle eest, aga ei ulata! Uhtekokku — suur aitäh!»

«Nüüd oleks teil tarvis heameelest kõht täis süüa,» ütles Andrei, «aga mina panin kõik nahka.»

«Mine oma söömisega kus see ja teine! Ja tead mis, leitnant, aitab juba teietamisest. Lähme «sina» peale üle, kui meil nüüd juba ühine sõbergi tekkis.»

«See pole ju sünnis, seltsimees kap...»

«Rivis käiksid sa mul nagu nööripidi,» muigas Surovtsev, «siin aga oleme mõlemad invaliidid ja seega ka aukraadilt võrdsed.»

«Mina, seltsimees kapten...» alustas Andrei istuli tõustes ja hüüdis järsku ehmunult: «Oi, mis teiega lahti on?» Ta nägi, kuidas Surovtsevi nägu äkki kahvatuka läks ja valust grimassi tõmbus. «Õde! Õde!» karjus ta täiest jõust, haaras siis lusika ja hakkas vastu tühja taldrikut taguma. «Hei, arstiteadus, kes seal on, tulge kohe siia!»

Uks avanes ja palatisse astus õde.

«Kutsuge Veera,» sõnas Surovtsev tasa.

«Veera? Missugune Veera?»

«Veerat, noh! Ta ju palub Veerat,» ütles Andrei vahele. «Kuninganna Veerat, kas te siis aru ei saa?»

VIII

Tegin Surovtsevile valuvaigistava süsti ja just sel ajal algas linna tulistamine suurtükkidest.

Kohaliku õhukaitse instruksiooni kohaselt tuli kõik liikuvad haiged aega viitmata varjendisse saata, lamajad aga kandraamidil sinna toimetada. Meessanitare meil ei jätkunud ja haavatute kandmisel pidid kõik käed külge panema — kogu meditsiiniline personal, välja arvatud kirurgid, olid selleks palatite juures arvel. Varjendiks oli meil avar keldrikorrus, kus varem paiknes anatoomikum.

Palatisse, kus ma viibisin, astusid sanitar tädi Paša ja hospidali öövaht Orehhov ning hakkasid puusast haavatud Andrei Saveljevit kandraamile tõstma. Ütlesin Surovtsevile:

«Kohe tullakse ka teile kandraamiga järele.»

«See veel puudus!» sai ta pahaseks. «Lähen omal jalal. Aga kas sina ka varjendisse lähed?»

«Ei,» vangutasin pead, «ei lähe.»

«Siis jään ka mina siia.»

«Ma olen täna vastuvõtus valves,» ütlesin mina, «teie aga peate varjendisse laskuma. Niisugune on käsk.»

Aitasin tal sängist tõusta. Pea käis tal ilmselt ringi —

tiüpiline pörutusjärgne seisund. Ta haaras terve käega kinni voodi peatsist.

«Me viime teid kohale,» ütlesin ja saatsin tädi Paša kandraami tooma, Surovtsevil käskisin aga seni istuda.

«Miks sa mind teletad?» küsis ta äkki. «Enne ütlesid mulle ju «sina»?»

Ma sattusin segadusse. Meenus, et operatsioonisaalis ja hiljem, kui ta pärast narkoosi teadvusele tuli, olin talle lõepoolest «sina» ütelnud. Me kõik teame, et raskestel momentidel see millegipärast ergutab haavatuid, eriti noori.

Nüüd oli aga kapten Surovtsevil tunduvalt parem ja mulle tundus ebasobivana teda sinatada.

Kuid hospidalis töötamise jooksul olin juba harjunud haavatute küsimustest mitte kohmetuma ning tähelepanelik ja kannatlik olema.

Naeratasin ja vastasin:

«Teie» või «sina» — mis vahe sel on, kullake?»

Sõna «kullake» ütlesin peaaegu mehhaaniliselt — oleksin nõnda öelnud igale haavatule. Kuid sellele noorele kaptenile mõjus see nähtavasti kuidagi eriliselt.

«Aga... kas sa õhtul... tuled?» küsis ta arglikult, lootus hääles.

«Tulen, tulen,» vastasin kiirustades, mõeldes sellele, et äll mind juba oodatakse.

Tulistamise ajal peavad vastuvõtus olema arst, velsker ja meditsiiniõde.

Seekord pidid graafiku järgi valves olema doktor Volkov, mina ja Olja, minu toanaaber.

Üldiselt on meil sõjaväehospital, meile saabuvad haavatud rindelt, kuid need, kes kusagil lähedal on tulistamise või pommirünnaku tagajärjel kannatada saanud, tuuakse samuti meile.

Esimene kiirabiauto peatus meie ukse ees umbes viisteist minutit pärast tulistamise algust. Ruttasime tänavale, et aidata sanitaridel ja sanitaarsalkade liikmeil haavatuid sisse kanda. Mürsud lõhkesid naabertänaval ja õhus levis kõrbelõhna. Esimesele autole järgnes teine, hülates teine; sireeni polnud plahvatuste müriks kuulda. Püüdis lähedal varises kokku neljakorralise maja sein.

Möödus umbes nelikümmend minutit, kuid suurtükituli ei lõppenud. Haavatuid toodi nii palju, et me

kolmekesi ei tulnud enam toime ja Volkov kutsus varjendist välja veel ühe brigaadi — väljaspool järjekorda.

Ma mõistsin, et iga järgmine mürisk võib langeda meie hospitalile, kuid hirmu ei tundnud. Kas sellepärast, et olin tulistamise ja pommitamisega harjunud või et olin lihtsalt nii kõvasti ametus.

Lõpuks kostis reproduktori mustast taldrikust diktori hääl, mis teatas, et meie rajooni tulistamine on lõppenud ning liikumine võib tänavail jätkuda. See järel hakkas rahulikult ja mõõdukalt tiksuma metro noom.

Jaotasime haavatud palatitesse ja valmistusime juba varjendisse minema, et aidata lamavaid haigeid uuesti üles kanda. Et viivukski lahti saada teravast vere, joodi ja piirituse lõhnast, astusin välistrepile ja nägin järsku imelikku vaatepilti. Sanitaarsalklased — neli vattkuues neiut, punane side varrukal — tassisid aeglaselt astudes kandraami. Sellel lebaja oli sineliga kaetud. Kandjate taga kõndis aga keegi komandör. Verest punases käes hoidis see püstolit, mille toru oli suunatud otse ühe sanitaarsalklase selga.

Doktor Volkov oli minu järel trepile tulnud, ka tema jälgis hämmastunult seda kummalist tulemist.

Trepi ees jäid sanitaarsalklased seisma ja tahtsid kandraami maha panna, kuid sõjaväelane hüüdis käikivalt:

«Edasi kanda!»

Püstolit hoidev käsi hakkas kuidagi ebaloomulikult tõmbema.

«Hei, teie seali!» hüüdis Volkov üle minu õla. «Silma pilk koristage relv ära!»

Sõjaväelase nägu moonutas õudne grimass ning ta röögatas meelelt:

«Ma sul koristan! Ma sul koristan! Edasi kanda!» Ja vehkis püstoliga.

«Pange kandraam maha!» hüüdsin mina ja jooksin trepist alla.

Tüdrukud asetasiid kandraami pikkamööda maha, sõjaväelast üle õla kogu aeg silmas pidades.

Kummardusin kandraami kohale, tõmbasin sineli pealt ära ja pidin õudusest peaaegu karjatama. Algu nägin väikest käsikohvrit, allpool aga — verist naiste-

lahvalaipa, pigemini mitte laipa, vaid keha tükke. Suure vaevaga suutsin eristada jalga, ilma labata kätt, purustatud pead pikkade, porist kleepuvate juustega.

Nelja sõjakuu jooksul olin juba palju näinud. Kuid need kuidagi kokkusobitatud inimkeha tükid jätsid mulle õudse mulje.

«Mida see tähendab?!» küsisin vaikides seisvatelt neidudest.

«Noh...» vastas üks neist hirmust ja erutusest hingeldades. «See naine... sai pihta... mürsuga... tema aga... ei luba... nõuab, et hospitali!»

Vaatasin sõjaväelast ning nägin majori tunnusmärke tema kraenurkadel. Mees seisis liikumatult ja vahtis vahetpidama seda, mis lebas kandraamil.

«Miks te selle siia tõite?» hüüdsin ma meeleheitel.

Major suunas pilgu pikkamööda minule, tema huuled hakkasid värisema ning ta lausus, vaevaga sõnu üle huulte saades:

«Aga kuidas siis? See on ju Katja... Minu Katja! Ja nemad ei taha... ei taha kanda...»

Sel hetkel haaras Volkov, kes märkamatu oli läinud majori selja taha, tal järsu liigutusega käest kinni ja rebis revolvri peost. Mees ei paistnud seda tähelegi panevat. Ta hoidis kätt endiselt ees, nagu oleks see kivilinenud, küünarnukk aga puusa külge kinni kasvanud. Enda ette vahtides kordas major peaaegu hääletult:

«See on ju Katja! Minu Katja!... Ja nemad ei taha...»

Järsku kisendas ta kõrvulukustavalt:

«Viige ta hospitali, lurjused! Hospitali! Operatsioonile!»

Esimesena sai enesevalitsemise tagasi Volkov.

«Hästi,» ütles ta majorile, «me teeme talle kohe operatsiooni. Kuid teie segate meid. Tulge minuga kaasa.» Ning ta võttis majoril õlast kinni.

See allus kuulekalt. Volkovi poolt tagant tõugatud, astus ta aeglaselt jalgu tõstes ja klaasise, mitte midagi nägeva pilguga enda ette vahtides trepist üles. Hetke pärast kadusid mõlemad ukse taha.

Mu huuled kuivasid. Vaevaga sõnu välja öeldes küsisin:

«Kus see juhtus?»

Ja siis hakkasid neiud läbisegi seletama, et nende salk sai ülesande kanda purustatud majadest haavatud välja. Nad tirisid välja kaks inimest, kandsid need hospitali ja nägid tagasi tulles kõnniteel vereloiku ning mürsust lõhkikistud inimkeha tükke. Tahtsid mööda joosta, mõistes, et abi on siin asjatu, ent siis ilmus kusa-gilt see hullumeelne major, kohver käes, haaras püstoli ja käskis neil kokku korjata kõik, mis naisterahvast järele oli jäänud, ja hospitali kanda...

«Kõige järgi otsustades oli see tema naine... või õde,» ütles üks sanitaarsalklane.

Käskisin neidudel viia laibajäänused meie surnukamb- risse, võtsin kandraamilt kohvri ja sineli, heitsin sineli trepi käsipuule ja läksin tagasi vastuvõtutuppa.

Major istus toolil, tema pluusi parem varrukas oli üles kääritud. Olja askeldas lauakese juures, millel asetsesid ravimid, Volkov hoidis aga käes tühja süstalt. Nähtavasti oli ta alles nüüdsama teinud majorile rahus- tava süsti.

Panin kohvri tooli kõrvale põrandale. Kui major seda nägi, läksid ta silmad jälle hullumeelseks. Ta kargas püsti ja karjus:

«Aga Katja? Kus on Katja?»

«Rahunege,» ütles Volkov järsult, «teda opereeri- takse. Te ju ise tahtsite seda.»

«Jah, jah... opereeritakse,» kordas major ja laskus jõuetult toolile tagasi.

Volkov silmitses teda tähelepanelikult, oodates, millal ravim mõjuma hakkab.

Möödus umbes viis minutit. Meie kõik — Volkov, Olja ja mina — olime juhtunust nii vapustatud, et unu- tasime kogunisti, et pidime minema haavatuid varjen- dist välja kandma.

«Kuidas see kõik juhtus?» lipsas mul tahtmatult üle huulte.

«Veera!» lausus Volkov lahtvalt.

Sain isegi aru, et ei oleks tohtinud seda küsida.

Kuid vastupidi meie kartustele hakkas major järsku rääkima täiesti mõistlikult, ainult väga pikka- mööda.

«Me polnud teineteist sõja esimesest päevast peale näinud... Siis sain kolmeks päevaks puhkuse... Seltsi- mehe kaudu teatasin ette, et jõuan kohale täna... ja

tema... tuli mulle vastu... Nägin teda juba eemalt... oli nagu praegu teid... võib-olla oli ta veidi kauge- mal... Ja... see mürsk... Minu silmade all... minu silmade all, mõistate?»

«Ohusurve paiskas ta ilmselt vastu seina,» ütles Vol- kov tasa.

«Jah, jah,» nõustus major kähku ja jätkas mingi imes- tusega: «Mina aga... jäin... jäin ju ellu, eks? Olin talle ju päris lähedal... Kuidas siis nii?»

Alles nüüd, kui õudne grimass oli kadunud ja nagu jälle normaalse ilme tagasi sai, nägin, et major on alles noor. Kõige rohkem kolmkümmend või kolmkümmend viis.

Järsku langes ta pilk jälle kohvrile.

Ta kummardus aeglaselt, tõstis selle üles, asetask põl- vedele ning avas.

Me kõik pöörasime pilgu tahtmatult kohvri poole. Kohvris polnud midagi peale mingite naljakaid helmeid meenutavate mustade nõõri otsa aetud asjakeste.

«Näe... seened...» ütles major tasa, tõstis ühe «kee» üles ja jäi seda arusaamatuses vahtima. «Telefoni- neiud korjasid ja kuivatasid ära... Võtsin kaasa... tahtsin Katjale anda... teil siin Leningradis on ju nälg.»

Ja siis jäi ta järsku vait, laskis pea rinnale vajuda ning puhkes nutma. Nuttis hääletult, ainult õlad tõmb- lesid.

Astusin tema juurde, võtsin kohvri ta põlvedelt ja mingile seletamatule tundele alludes ütlesin Volkovile ja Oljale:

«Minge ära. Minge kõik ära.»

Ma ei tea isegi miks, aga Volkov ja Olja allusid sõnagi lausumata. Olles juba ukse juures, pöördus Vol- kov ringi ja ütles tasa:

«Püstol on seal... lauakesel.»

«Kuidas teie nimi on, seltsimees major?» küsisin, kui nad olid väljunud.

Paistis, et ta mind ei kuule, kuigi enam ei nutnud. Tema pea oli endiselt jõuetult longus, lõug vastu rinda surutud.

Kartsin, et ta on kaotanud teadvuse. Lähenesin talle küljelt, panin kae laubale ja tõstsin pea üles.

«Kuidas teie nimi on?» kordasin.

Ta avas silmad, vaatas mind tähelepanelikult ja sõnas ükskõikselt:

«Mis siis? ... Ma pole ju ... tapetud.» Vangutas seejärel pead, nagu imestaks, et on veel elus, ja küsis äkki: «Aga kes sina oled? Õde?»

«Velsker,» ütlesin mina.

«Minul õde ei ole,» ütles ta, nagu poleks minu vastust kuulnudki. «Naine oli ... Katja ...»

«Nüüd olen mina sinu õde.»

Major vaatas mulle näkku, nagu näeks mind esimest korda.

«Lohutad?»

«Jah. Lohutan. Praegu lohutan. On niisugune moment, mil peab lohutama. Pärast aga leiad eneses ise jõudu.»

«Kust ... sina seda tead?» küsis major järsku ootamatu tähelepanelikkusega.

«Olen palju läbi elanud, sellepärast tean.»

Ma ei valinud sõnu. Ei teadnud ka seda, mida sellele inimesele rääkima hakkan, kui palusin Volkovil ja Oljal välja minna. Kõik oli tulnud kuidagi iseenesest.

«Kas sul mees on?» küsis major ootamatult.

«Ei ole.»

«See on hea. See on väga hea ... Oota, kuni sõda lõpeb ...»

Ta jäi jälle millegi üle mõttesse, siis aga küsis, mulle otse silma vaadates:

«Aga kuhu ma tema ... Katja? ...»

«Me matame ta maha. Ise,» vastasin, vaadates talle samuti otse silma.

Ta noogutas vaikides pead. Seejärel küsis:

«Tähendab et, ütled ... sinuga olid asjad kah ... halvasti?»

«Olid.»

«Ja ... sa said üle?»

«Näed ise ... Lohutan veel sindki.»

«Sa palu nende tüdrukute käest ... noh, sanitaarsalklastelt ... minu nimel vabandust. Läksin peast segi ... ei suutnud uskuda.»

«Nad saavad ise kõigest aru. Ei olegi pahased.»

«Siis on hästi.» Ja ta kordas veidi kogeldes: «S-siis on h-hästi.»

Seejärel tõusis ta järsku ja ütles:

«Noh, ma hakkan minema.»

Tõmbas pluusi sirgu, katsus käega lahtist püstolikabuuri ja oli ilmselt imestunud, et see tühi on.

«Kus püstol?»

Läksin lauakese juurde, võtsin sellelt raske «TT» ja ulatasin talle. Major võttis püstoli, vaatas seda mõtlikult ja küsis muigega:

«Nii et nüüd sa enam minu pärast ei karda?»

«Ei, ei karda. Sakslastele sa kingitust ei teel» vastasin karmilt.

Ta torkas püstoli kabuuri.

«Seened jäta endale. Kas jätad?»

«Aitäh. Jätan. Meil on nälga.»

«Ma siis lähen.»

«Kohe lähed, oota natuke.»

Jooksin välistrepile, võtsin sealt sineli, mis endiselt seisis metallist trepikäsipuul, ning viisin selle majorile.

«Võta. Ära unusta ...»

Ta vaatas vereplekkidega kaetud sinelit ja viivuks moonutas tema nägu jälle see õudne grimass, kuid ainult viivuks. Järgmisel hetkel pani ta sineli juba hoolikalt kokku ja ütles: «Hüvasti.» Ning oligi läinud.

Ohtul vaatasin palatisse, kus lamas kapten Surovtsev. Vaatasin sellepärast, et olin seda lubanud.

Hospidali peaarst Andrei Grigorjevitš Osminin õpetas meid, et iga haavatule antud lubadus tuleb täita. Ta ei väsinud meile meelde tuletamast, et haiguse kulg on otseselt olenev haige moraalsest seisundist.

Minu jaoks ei olnud nendes sõnades midagi uut: sama olid rääkinud ka professorid loengutel meditsiiniinstituudis. Ainult et siin, hospitalis, olin tegelikult kogenud, mida väljakannatamatut valu tundvale inimesele tähendab hea sõna või lihtsalt õrn puudutus.

Kuid kõik see ei olnud nii lihtne. Sageli hakkas haavatatu pärast meditsiiniõde või sanitari paari hella sõna elama illusioonide ja lootuste maailmas. Tunded, mis inimeses olid peaaegu täiesti alla surutud, kui ta viibis eeslinil, tõskes kaevikus või vett täis muldonnis, ning magas kuidas ja kus juhtus, löid temas nüüd erillise jõuga lõkkele. Talle hakkas tunduma, et see valges kit-

lis olend on kauneim naine, kellega ta eales on kohtunud. Talle ei tulnud pähegi, et teise palatisse minnes võib see naine ka mõne teisega niisama õrnalt rääkida, ta oli veendunud, et kogu õrnus on määratud ainuüksi temale...

Meie — õed, arstid ja sanitarid — teadsime seda hästi. Ja püüdsime teadlikult seda illusiooni säilitada kui mõistsime, et haigel on niiviisi kergem valust jagu saada ja terveneda...

Ma ei tahtnud minna Surovtsevi juurde. Ei tahtnud sellepärast, et olin ikka veel tulistamise ajal juhtunud õudse loo mõju all. Silmade ees seisid majori grimassid moonutatud nägu, inimkeha verised jäänused ja must-jaspruunide kuivatatud seente vanikud.

Kuid mul oli meeles, et olin Surovtsevile lubanud õhtul läbi tulla. Pidin minema.

Surovtsevi palatinaaber Andrei Saveljev, lõbus noor-mehe Kirovi tehasest, lamas, tekk üle pea — nähtavasti magas. Selle poisi asjad läksid hästi ja kümme-konna päeva pärast võib ta nähtavasti juba välja kirjutada.

Surovtsev lamas selili, silmad suletud. Mõtlesin kergendusega, et ka tema magab; nüüd võin kustutada palatis tule ja lahkuda, homme aga petmata öelda, et astusin läbi, kuid ei tahtnud teda äratada.

Kuid Surovtsev ei maganud. Ta avas silmad ja ütles rõõmsalt:

«Ah sina... Aitäh, et tulid, istu veidi minuga.»

Võtsin ettevaatlikult, et Saveljevit üles ei ajaks, seina äärest tooli, tõin selle Surovtsevi sängile lähemale ja võtsin istet.

«Kuidas enesetunne on, seltsimees kapten?»

Ta kortsutas kergelt kulme:

«Ära mulle nii ütle, seda pole vaja. Kõik muudkui kordavad «kapten» ja «kapten», aga minu nimi on Vladimir. Niimoodi läheb see varsti mul endalgi meelest.»

«Kas on mingisuguseid kaebusi, mõni soov? Juua? Või süüa?» pärisin edasi.

«Jah. On küll soov,» vastas Surovtsev. «Siit ära saada!»

Ta ütles seda niisuguse igatsuse ja meelekibedusega, et ma rahuks läksin.

«Kas meie juures siis nii halb on?»

Ta raputas pead.

«Ei... Ega ma sellepärast.»

«Siis tuleb rahulikult lamada ja terveks saada,» ütlesin õpetlikult, püüdes kaptenit lahti kiskuda mõtetest, mis tema tervisele ilmselt kahjulikku mõju avaldasid. «Ma kohendan padja...»

Nende sõnadega pistsin käe tema kukla alla, tõstsin ta pea veidi kõrgemale ja lõin lohkuvajunud padja teise kääga kohevile.

«Noh, näed, nüüd on kõik hästi. Nüüd tuleb magada. Eks?»

«Kas... teil on väga kiire?» küsis Surovtsev nukralt.

Mind hämmastas, miks ta mulle järsku «teie» ütles.

Mul polnud kusagile kiiret. Minu töö oli tänaseks läbi; need, kes tulistamise ajal vastuvõtutoas valves olid olnud, lasti varem magama. Kuid ma olin väga väsinud ja pidin juba ütleva taolistel juhtudel sobiva fraasi: «On vaja veel teisi haavatuid vaadata.» Aga miski tema tooni ei lasknud mul seda teha ning ma olin vait.

Surovtsev muigas vaevumärgatavalt.

«Tähendab, te ei kiirusta? Aga minge pealegi. Minuga on kõik korras. Palavikku ei ole, tund aega tagasi mõõdeti. Käsi ei valuta ka enam nii hullusti. Minge, Veera.»

Ma ei tõusnud toolilt. Haavatut ei tohi üksi jätta, enne kui oled veendunud, et temaga on kõik korras. Surovtsevi juures aga häiris mind miski.

«Te ütlesite, et tahate hospitalist lahkuda. Miks?» küsisin.

«Kui te oleksite rindel viibinud ja fašiste oma silmaga näinud, küll siis mõistaksite,» vastas ta.

Mulle tundus, nagu oleks keegi mul valusasti südant pigistanud. Kapteni sõnad paiskasid mu tagasi minevikku.

«Mis teil on, Veera?» kuulsin Surovtsevi ehmunud häält.

Kuid ma suutsin end juba koguda ja püüdsin isegi määratleda.

«Minul? Mitte midagi. Kust te sellele tulite?...»

«Läksite järsku kahvatuks ja teie nägu muutus niisuguseks, et...»

«Missuguseks?» küsisin mina.

«Noh, võõraks. Tundmatuks. Isegi kurjaks. Ei, mitte kurjaks, vaid... julmaks. Saite minu peale pahaseks. Kas jah?»

«Miks oleksin ma pidanud teie peale pahaseks saama?» vastasin rahulikult.

«Rääkisin rumalusi. Teile võis tunduda, et teen etteheiteid, miks te rindel ei ole. Mina aga, kui teada tahate, põlgan neid, kes tagalas kehklevad, et nad rindemehed on. Kui me taganesime, oli mul naiste ja laste ees häbi, et neid sakslaste eest kaitsta ei suutnud... Peate minust aru saama, Veera. Olen sõja esimestest päevadest rindel. Ja pole veel kunagi sakslasi nii peksnud, et nad põgeneksid, mõistate, mitte kunagi! Ei, ega ma kogu aeg ka taganenud ole — Luuga jõel pidasime neid kolm nädalat kinni. Pulkovo all ei lasknud samuti läbi. Aga põgenema lüüa pole õnnestunud. Ja nüüd, kui blokaad täna-homme läbi murtakse, laman mina siin... Niisugune totrus!»

Ja ta tõstis veidi oma kipsis kätt, kuid langetas selle otsekohe rinnale tagasi, nagu valust krimpsus.

«Lamage rahulikult, nii ei tohi,» muutusin murelikuks, nähes, kuidas Surovtsevi laup higipiiskadega kattus.

«Jah,» tunnistas ta kibestunult, «näen ise, et ei tohi.»

«Kus te haavata saite?»

««Maalapikesel,» vastas ta läbi kokkupitsitatud hammaste; nähtavasti oli valu ikka veel tugev.

Ah, tema on siis sealt!... Endale aru andmata, mida ma teen, haarasin tal tervest käest kinni ja küsisin anuvalt:

«Rääkige, Volodja, rääkige! Tähendab, et varsti? Eks ole? Varsti meie väed ühinevad, eks ole?»

Nähtavasti ütlesin seda liiga valjusti, sest naabervoodis magav Saveljev hakkas teki all vähkrema.

«Mida mul rääkida on?» vastas Surovtsev süngelt. «Mina olen ju siin... Nema aga seal.»

«Mis sellest,» ei andnud ma järele, «te olite ju alles nüüdsama seal, te peate teadma, kus asuvad meie omad, kus viiekümne neljas! Ta liigub ju meile vastu?»

Mõned sekundid oli kapten vait. Siis aga ütles anuvalt:

«Ärge raputage soola mu haavale, Veeral! Kuidas te küll ei mõista?... Ma ei tea mitte midagi! Sellest ajast,

kui ma seal olin, on möödunud kaks ööpäeva.» Ta vaikis hetke ja lisas siis: «Kui nad ühinenud oleksid, oleks raadio sellest teatanud.»

«Võib-olla nad ootavad, kuni võit lõplikult kinnistatakse?» ütlesin kõhklevalt.

«Võib-olla,» nõustus Surovtsev ja sulges silmad.

Mõne aja istusin vaikides, teadmata, kas oodata või lahkuda.

Surovtsev lamas endiselt suletud silmadega. Tal oli päris nooruki nägu, ainult laubal paistsid vaevumärgatavad kortsukesed. Ja veel tundus mulle, et juuksed tema paremal oimul olid veidi heledamad kui mujal — nagu oleksid pleekinud. Nägu oli tal niisama hall nagu paljudel teistel rindelt meile saabunud haavatutel — oli see siis tingitud mingist imelikust, ebatervest päevitusest või väga peenikesest, näkku sööbinud tolmust.

«Te ei läinudki ära?» küsis Surovtsev järsku ja avas silmad. Siis lisas kuidagi jahedalt: «Minge. Küllap teid oodatakse. Olete ju töö!»

«See ju ongi minu töö,» vastasin, püüdes naeratada, «haavatute eest hoolitsemine.»

«Mulle pole seda vaja,» vastas ta süngelt. «On raskesti haavatuid. Minge nende juurde. Aitäh.»

Ta pööras pea küljele ja sulges uuesti silmad.

Tõusin püsti, viisin tooli ettevaatlikult seina äärde tagasi ja väljusin, jättes palati ukse praokile.

Tühjas koridoris oli vaikne. Kostis vaid metronoomi rütmiline tiksumine.

«Kust äkki tekkis niisugune jäisus, isegi sallimatus?...» mõtlesin ma. «Võib-olla ei oleks ma pidanud teda küsitama?... Aga kuidas võisin vaikida, kui sain teada, et ta on sealt, kus praegu otsustatakse meie saatus?...»

Seisin veidi aega reproduktori musta taldriku all. Mulle tundus millegipärast, et kohe lülitatakse metronoom välja, kuid mitte selleks, et diktator võiks kuulutada välja õhuhäire, vaid hoopis millekski muuks... Ja äkki tuli mõte: «Huvitav, missugused on sel juhul esimesed sõnad? «Kodanikud...» Ei: «Seltsimehed! Anname eriteate...» Aga võib-olla hoopis nii: «Seltsimehed! Sõbrad! Leningradi blokaad on murtud!...» Sekundi mürd-

osa vältel viirastus, nagu kuuleksin neid sõnu tööpoolest.

Aga ei. Mustast papptaldrikust kostis ainult metronoomi tiksumine. Ainult metronoomi tiksumine...

IX

Lähenes hommik, kui Fedjuninskile meenus, et ta pole juba peaaegu kaks ööpäeva maganud. Sellest ajast, kui Leningradi blokaadi läbimurdmine algas, ei olnud ta üldse pikali heitnud.

Kõik läks aga nii nagu Fedjuninski, Voronov, Ždanov ja kogu rinde sõjanõukogu seda tahtnud ei oleks.

16. oktoobril alustas vaenlane ootamatult Tihvini suunas pealetungi, ennetades kolme päeva võrra Peakorteri poolt planeeritud blokaadi läbimurdmise operatsiooni.

Nüüd seisis Voronovi ja Fedjuninski arvestus selles, et enne kui sakslased suudavad arendada pealetungi Tihvinile, murravad 54. armee ühelt ja Neeva operatiivgrupp teiselt poolt võimsate löökidega üksteisele vastu tõtates vaenlase vägedesse koridori ja ühinevad.

Kuid ainus, mida õnnestus 21. oktoobri õhtuks saavutada, oli see, et vaenlast veidi tagasi suruti ja suurte kaotuste hinnaga nii ülepääsul kui ka «Neeva maalapikesel» veidi laiendati juba septembris kättevõidetud platsdarmi.

Vaadanud kella ja näinud, et on juba pool viis, otsustas Fedjuninski minna kabinetist väikesesse kõrvaltuppa, kus seisis voodi. Oli vaja vähemalt tunnikeseksik pikali heita. Kuid sel hetkel kostis valitsuse otsetelefoni helin.

Võtnud toru ja ennast nimetanud, kuulis Fedjuninski Kindralstaabi ülema asetäitja Vassilevski tuttavat häält.

«Tere, seltsimees Fedjuninski. Kas seltsimees Ždanov on kohal?»

«Andrei Aleksandrovitš läks oma korterisse puhkama,» vastas Fedjuninski. «Kas käsitate äratada?»

«Pole vaja. Teatage Ždanovile ja Vasnetsoville ning võtke ka ise teadmiseks, et seltsimees Stalin avaldab äärmist pahameelt teie rinde aeglase tegutsemise pärast. Ta käskis teile öelda, et te nähtavasti ei kujuta endale

ette, kui hädasohtlik olukord kujuneb Leningradist kagus...»

Tavaliselt ennast hästi valitsev Vassilevski rääkis seekord järsult, iga sõna rõhutades. Tundus, nagu kostaks tema hääles kaudselt Stalini intonatsioonid.

«Seltsimees kindral,» püüdis Fedjuninski vastata, kuid Vassilevski katkestas teda võimukalt.

«Oodake. Ma ei lõpetanud veel. Mulle on antud käsk teile öelda, et kui te aega viitmata ei murra läbi vaenlase rindest ega ühine viiekümne neljandaga, langete lõppude lõpuks sakslaste kätte vangi.»

Vassilevski pidas väikese pausi ja küsis siis juba teistmoodi, osavõtlikumalt, nagu rõhutades sellega, et varem öeldud sõnad ei kuulunud temale isiklikult, kuid tema hääles kõlas endiselt varjamatu murelik ärevus.

«Mis teie rindel toimub, Ivan Ivanovitš? Miks te venitate?»

«Aleksandr Mihhailovitš,» vastas Fedjuninski laupa kuivatades, ilma et seda ise oleks märganudki, «meil kõigil on valus kuulata seltsimees Stalini etteheidet. Ma palun talle teatada, et meie võitlejad ja komandörid ei säästa jõudu ja oma verd, et täita Peakorteri direktiiv. Me hoiame kindlalt enda käes platsdarmi vasakul kaldal, kuid ei ole suutelised seda laiendama, kuna ei jätku ujuvvahendeid suurtükiväe ja tankide üle jõe vedamiseks. Meie jalavägi on meeleheitlikus olukorras, viibides vaenlase lakkamatu tule all nii maalt kui õhust. Meil ei jätku...»

Fedjuninski püüdis rääkides ennast valitseda. Ta pidi vaenlase mitte üksnes Vassilevskit, vaid ka Stalinit, kelle korraldusel olid äsja telefonitorust kõlanud rasked sõnad, et rinde sõjanõukogu ning ka kõigi Leningradi kaitsel seisvate võitlejate ja komandöride aadressil tehtud etteheited ei ole õiglased.

«Ivan Ivanovitš,» ütles Vassilevski, «ei maksa loetleda, mida teil ei jätku. Me teame seda ise. Kuid kas te tööpoolest ei taipu, et Peakorter ei saa teid praegu abistada ei vägede ega tehnikaga?... Sellele vaatamata otsustas Peakorter saata viiekümne neljandale täienduseks kümme tuhat täaki. Aga teile, Leningradi, ei saa me midagi anda.»

Fedjuninski vaikis.

«Seltsimees Stalin käskis edasi öelda,» hakkas Vassi-

levski jälle rääkima võõra, kategoorilise häälega/ vai kui te edaspidigi tegutsete samasuguses tempös, kuku- tate kogu asja läbi. Seltsimees Stalin nõuab viivitama- tut vastust. Minu poolt kõik.»

Ja Vassilevski pani toru hargile.

Mõne aja istus Fedjuninski liikumatult. Siis tegi kogu kehaga järsu liigutuse, nagu tahaks eneselt heita teda äkitselt haaranud tardumust, vajutas kellanupule ja ütles sisenenud käskjalale:

«Kutsuge Koroljov minu juurde! Ja las võtab kaasa viimased operatiivandmed Neeva grupist.»

Käskjalg ilmus viivu pärast tagasi ja kandis ette:

«Polkovnik Koroljov on sidesõlmes, seltsimees ülem- juhataja. Peab läbirääkimisi viiekümne neljandaga.»

«Oelge, et tuleks aega viitmata, niipea kui lõpetab. Kas kindral Voronov on oma kabinetis?»

«Ei, sõitis vägedesse.»

«Kandke kohe ette, kui ta tagasi jõuab.»

Niipea kui käskjalg väljus, teinud määrustekohase pöörde ja sulgenud enda järel ettevaatlikult, kuid hooli- kalt ukse, sirutas Fedjuninski käe telefoni poole, mis ühendas teda Ždanovi korteriga, aga käsi tardus õhus, telefonitoru puudutamata.

«Milleks?» mõtles ta kätt langetades. «Kas ainult sel- leks, et edasi öelda, mida kuulsin?» Hetkeks kerkis tema silmade ette Ždanovi nägu — unetutest öödest tur- sunud ja mullakarva... «Ei, las puhkab tunnikesegi veel.»

Fedjuninski kujutles kibedusega, kuidas hommikul kordab Ždanovile täht-tähele Stalini leppimatult raskeid sõnu, nagu Vassilevski need öelnud oli.

Niisiis, tuleb võtta tarvitusele kiired abinõud... Kuid millised?... Kõik, mis kavatsatud operatsiooni eduka võis ja oli vaja ette võtta, oli möödunud päeval juba tehtud. Sõjanõukogu läks riskile, koondades Nevskaja Dubrovka rajooni maksimumi vägesid, hõrendades teisi rindelõike viimase võimaluseni. 54. armee koondas samuti Sinjavino suunas üle seitsmekümne protsendi oma jõududest. Kunagi varem ei olnud vägede võitlus- vaim nii kõrge olnud kui neil päevil. Mõte sellest, et neil seisab ees Leningradi vabastamine ja blokaadi- muse purustamine, valdas ühinemisele pürgivaid võitle- jaid jäägitult...

Ja ikkagi ajasid jõudude puudus ning vägede ja teh- nika Neeva vasakule kaldale paiskamisega seotud era- korralised raskused, eelkõige aga sakslaste poolt väljas- pool blokaadirõngast alustatud pealetung, mis 54. armeed rängalt ohustas, kõik kaardid segamini. Ja kuigi vaen- lane aktiveeris oma tegevust suhteliselt kaugel Lenin- gradi rinde piiridest ning kaitsel seisid seal vahetult peakorterile alluvad 4. ja 52. armee, sai Fedjuninski aru, et sakslaste pealetungi edu võib Leningradi saatust väga oluliselt mõjutada.

Oli loodetud, et blokaadi läbimurdmine toimub hoog- salt. Kuid esialgu polnud õnnestunud soovitatavat resul- taati saavutada.

«Mida teha, mida ette võtta?» mõtiskles Fedjuninski sel varajasel hommikueelsel tunnil.

Ta vajutas uuesti järsult kellanupule ja küsis käsk- jalalt:

«Kus on Koroljov?»

«Lõpetab jutuaajamist, seltsimees ülemjuhataja.»

«Mida ta seal nii kaua lobiseb?»

Sel hetkel astus polkovnik Koroljov kabinetti. Käsk- jalg eemaldus kuuldamatult.

«Noh, mis seal viiekümne neljandas on?» küsis Fedju- ninski läbematult.

Koroljov asetas ülemjuhataja lauale vaikides tele- graafilindi.

Fedjuninski haaras selle ja luges, pikkamisi, linti sõr- mede vahelt läbi libistades:

«Kell 4.00 andis vaenlane 39. motoriseeritud korpuse jõududega võimsa löögi 4. ja 52. armee vahekohta Tšu- dovo rajoonis pkt Vaenlase peajõud tungides läbimurde- kohta arendavad pealetungi Budogoštši suunas pkt Oleme sunnitud kiiresti ümber grupeerima, et mitte lasta vaenlast oma tagalasse...»

Kui sadadele tuhandetele leningradlastele, kes olid ümbritsetud blokaadirõngast ja muu Nõukogudemaaga ühenduses vaid külma ja sünge Laadoga kaudu, millel praegu möllasid sügistormid, näis, et võit on juba lähe- dal, kogunesid neli inimest Leningradi rinde ülemjuha- taja tuppa. Need olid Ždanov, Voronov, Vasnetsov ja Fedjuninski.

Sellest ajast, kui algas blokaadi läbimurdmise operatsioon, kogunesid nad siia igal ööl, et teha kokkuvõtteid möödunud lahingupäevast.

Kuid nii süngel kohtumist ja nii rasket jutuaajamist kui see, mis toimus ööl vastu 23. oktoobrit, polnud neil veel olnud...

«Me kuulame teid, Nikolai Nikolajevitš,» ütles Zdanov Voronovi poole pöördudes.

Kõik nad istusid Fedjuninski kirjutuslaua ümber. Zdanov ja Voronov tugitoolides, Vasnetsov ja Fedjuninski — lähedale nihutatud toolidel.

«Olukord on äärmiselt pingeline, seltsimehed,» ütles Voronov vaikselt. «Rääkisin just praegu Moskvaga. Sakslased tungivad Tihvini poole. Peakorter käsib paisata Leningradi rindelt kaks laskurdiviisi Volhovi suunas, abiks 4. armeele. Peale selle tuleb võtta ära kaks diviisi Hozinilt ja anda samuti Jakovlevile. Lühidalt — asi seisab selles, et Tihvin tuleb päästa, maksu me maksab. Hoolimata äärmiselt pingelisest olukorrast Moskva all pidas Peakorter võimalikuks eraldada neljandale armeele oma reservist ühe laskur- ja ühe tankidiviisi. Seega tuleb meil praegu võtta vastu kaks otsust: kahe diviisi ärasaatmise kohta meie rindelt ning nende paiskamisest neljandasse armeesse ja kahe diviisi saatmise kohta samasse armeesse viiekümne neljandast. See on kõik, mida ma võin praegu ette kanda.»

Maad võttis rusuv vaikus.

Sellest mälestusväärsest päevast peale, kui Voronov teatas Leningradi rinde sõjanõukogule eelseisvast operatsioonist, mille eesmärgiks oli blokaadi läbimurdmine, oli kogu Smolnõi elanud tiivustatuna rõõmsast mõttest, et on lähenemas tund, mil ümber Leningradi kaela olev silmus katki rebitakse. Ja isegi teade, et sakslased olid Leningradi oblasti kaguosas pealetungile asunud, polnud suutnud seda lootust kustutada.

Veel enam, Leningradi kaitse juhtidele oli tundunud, et pärast seda kui vaenlasele 20. oktoobril kahelt poolt oli antud võimas löök, õnnestub kindlasti, kui mitte mõne tunni, siis vähemalt ööpäeva jooksul, läbi murda linna «Suurest maast» eraldav «koridor» ja sellele lisaks peatada ka sakslaste pealetung kagu suunas. Ja kuigi kahekümnes ega kahekümne esimene kuupäev ei olnud kaasa toonud oodatud võitu, elas inimeste südames

ikka veel usk, et selle võidu saavutamine on tundide või mõne päeva küsimus.

Sedasama uskusid võitlejad, kes vaenlase surmatoova tule all jätkasid öösel ja päeval Neeva ületamist, et vasakul kaldal oma tapetud ja haavatud seltsimehi asendada. Vaevalt «maalapikesele» jõudnud, asusid nad kohe lahingusse kindlas veendumuses, et võit on lähedal ja et paari-kolme ponnistuse järel ühinevad nad neile vastu tungivate 54. armee vägedega.

Sellest usust oli peaaegu võimatu lahti öelda.

Ja kuigi need inimesed, kes praegu olid kogunenud Fedjuninski kabinetti, teadsid tunduvalt rohkem kui need, kes Neeva platsdarmil võitlesid, oli ka nende südameis elanud lootus, et lahingute kulg edukaks muutub.

Pärast Vassilevski telefonikõnet võttis sõjanõukogu tarvitusele abinõud, et paisata Neeva vasakule kaldale rasked tankid. Rinde insenerivägede ülema Bõtševski juhtimisel kaebasid sapöörid ja metrooehitajad sügava kraavi, et seda kaudu toimetada Neeva kaldale autokraanad ja rasked masinad. Tankide paiskamine vasakule kaldale andis võimaluse arvestada, et jõudude vahetuse muutub seal meie kasuks ja blokaad murtakse viimaks läbi.

Kuid Voronovi teade tegi kõigile neile arvestustele lõpu. Leningradi rinde vägede vähendamine tervelt nelja diviisi võrra pärast seda, kui kõik need väeosad, mida oli võimalik olnud teistest rindelõikudest ära võtta, olid juba Neeva operatiivgrupi käsutuses, tähendas, et blokaadi läbimurdeoperatsioon on määratud läbikukkumisele.

Ja see üleminek lootuselt — olgu küll juba meeletult, ent ometi lootuselt — kibedale pettumusele oli nii ootamatu, et esimesel hetkel ei suutnud ükski Voronovi kuulaja sõnagi lausuda...

«Missugused on ettepanekud?» küsis Zdanov süngelt.

«Ma ei kujuta endale päris hästi ette, kus asuvad ja millises seisundis on 4. ja 52. armee,» ütles Vasnetsov. «Kuni tänaseni nad meie kaartidel ei figureerinud.»

«Uus kaart peaks juba valmis olema,» ütles Fedjuninski. «Andsin juba eile käsu.» Ta vajutas kellanupule ja ütles sisenenud käskjalale:

«Kutsuge polkovnik Koroljov siia. Koos kaartidega.» Koroljov saabus mõne viivu pärast.

«Laotage kaart laiali, polkovnik,» ütles Voronov, osutades pikale lauale.

Koroljov täitis vaikides käsu. Heitnud pilgu üle laua, võttis ta kaks rasket tuhatoosi, asetas need kaasatoodud kaardi ülespoole kaardu kiskuvatele nurkadele ning pöördus ülemjuhataja poole, oodates edaspidiseid korraldusi.

«Kõik, seltsimees polkovnik, olete vaba,» ütles Fedjuninski.

«Üks hetk!» sõnas Ždanov. «Mida uut on kuulda Neeva platsdarmilt?»

«Viimaste tundide jooksul on vaenlast veidi tagasi suruda õnnestunud. Kaheksanda elektriijaama ja Arbuzovo küla suunas.»

«Kas teil polkovnikule rohkem küsimusi ei ole, Andrei Aleksandrovitš?» küsis Fedjuninski.

Ždanov raputas eitavalt pead.

«Olete vaba,» kordas Fedjuninski. «Kuid staabist ärge lahkuge.»

«Niisiis, palun kaardi juurde,» ütles Voronov, kui Koroljov oli väljunud.

Kõik asusid pika laua ümber.

«Neljas armee kindralleitnant Jakovlevi juhtimisel kaitseb seda lõiku.» Voronov osutas pliiatsiga kaardile. «Siin asub suur soo — Maluksinski Mohh. Siit läheb kaitseliin üle Kiriši raudteejaama ja edasi piki Volhovi jõe paremat kallast kuni Ptševži jõe suudmeni — siin. Rinde kogu pikkus on umbes viiskümmend kilomeetrit.»

Ždanov ja Vasnetsov jälgisid vahetpidamata pliiatsi liikumist. Loomulikult tundsid nad hästi neid Leningradi oblasti paiku. Kuid seni ei olnud oblasti kagurajoonid kiskunud endale rinde sõjanõukogu tähelepanu.

«Kiriši on umbes saja kilomeetri kaugusel Leningradist,» sõnas Ždanov mõtlikult.

«Just nii!» noogutas Voronov. «Nüüd läheme viieks kümne teise juurde. Selle komandöriks on kindralleitnant Klõkov. See asub siin, lõuna pool neljandat, ja kaitseb piki Volhovi paremat kallast kulgevat rinnet umbes kaheksakümne kilomeetri ulatuses.»

Ta tegi pausi, võimaldades Ždanovil ja Vasnetsovil kaardiga tutvuda. Siis aga jätkas:

«Vaenlane suunas oma löögi nende kahe armee vahekohta, see tähendab — Tšudovost Budogoštši, kindla kavatsusega liikuda edasi kirdesse, teiste sõnadega — Tihvini peale ja lõigata seega ära viiekümne neljas armee. Niisugune on situatsioon tänaseks päevaks.»

Voronov pani pliiatsi kaardile ja ajas end sirgu.

Ka Ždanovil ja Vasnetsovil, rääkimata elukutselisest sõjaväelasest Fedjuninskist, ei võtnud kaua aega selgusele jõudmine, millised kohutavad tagajärjed võivad sellises situatsioonis kätketud olla. Budogoštšist Tihvinini oli otsejoones vähem kui kaheksakümmend kilomeetrit. Ja Tihvini langemine tähendas Leningradile katastroofi. Tihvin oli see raudteejaam, kuhu saabusid kõik rongid toiduainetega kogu maalt.

«Milline on nende armeede lahinguvõime?» küsis Ždanov pilku kaardilt tõstmata.

Voronov kehtas vaevumärgatavalt õlgu.

«Niipalju kui ma tean, kuuluvad 4. armee koosseisu kolm laskurdiviisi ja üks ratsaväediviis. Arvatavasti on neil ka üks korpuse suurtükiväepolk ja tankipataljon. Armee väeosade ja koondiste arvuline koosseis ei ole suur; veidi aega enne seda, kui ma Moskvast ära sõitsin, kandis sellest kindralstaabis ette armeekomandör Jakovlev. Klõkovil on aga viiekümne teises kaks laskurdiviisi, neli korpuse suurtükiväe polku ja üks suurtükiväe tankitõrje polk. Armee väeosad on hajevil piki rinnet, kaitse sügavust pole aga mingisugust. Kahtlemata seda vaenlane ära kasutaski...»

Jälle võttis maad vaikus.

«Mida te siis soovitate ette võtta?» küsis Ždanov Voronovilt, lõpuks pilgu kaardilt tõstes.

«Kõigepealt, Andrei Aleksandrovitš, täita Peakorteri nõudmine.»

«See tähendab, et peame oma rindelt andma ära neli diviisi?» küsis Vasnetsov teravalt.

«Jah, Sergei Afanasjevitš,» vastas Voronov, «just nii.»

«Aga sellest järeldeb...» jätkas Vasnetsov tuliselt, kuid jäi siis poolelt lauselt vait.

Ta mõistis nagu kõik teisedki, et Peakorteri käsk ei kuulu arutamisele — seda tuleb täita. Pealegi oli selge,

et Tihvini peab maksu mis maksab päästma, kuna selle langemine tähendaks praegu poolnäljas elavale Leningradile täielikku nälga. Kuid leppida sellega, et Leningradi rinnet tuleb nõrgendada ja neli diviisi ära anda, oli piinavalt raske.

Ja ennast vaos hoidev, metoodiline ning mõningal määral koguni kuiv Voronov sai aru, mis toimus praegu selle keevalise, kirkliku ja äkilise inimese hinges, kes oli kogu oma olemusega andunud sellelesamale eesmärgile, mille nimel ka tema ise elas.

«Sergei Afanasjevits, ma mõistan, mida see tähendab. Ja kui selle asemel et anda ära neli diviisi, oleks võimalik neid juurde saada, rõõmustaksin koos teiega. Kuid me peame nad ära andma. Teist väljapääsu ei ole. Me kas suudame päästa Tihvini või Leningradi hakkab ümbritsema juba kahekordne piiramisrõngas.»

«Millised väeosad te arvate ära anda?» küsis Ždanov pöördudes üheaegselt nii Voronovi kui Fedjuninski poole.

«Peaksin otstarbekohaseks,» vastas Fedjuninski pärast lühikest mõtisklust, «saata ära ühe diviisi kaheksandast armeest ja teise neljakümne teisest. Kui ei ole vastuvõtteid, võtan kohe ühenduse Tributsiga, et valmistataks ette transpordivahendid vägede toimetamiseks üle Laadoga. Mis aga puutub viiekümne neljandasse armeesse, siis peab kiiresti Hoziniga nõu pidama. Arvan, et tal tuleb anda ära kolmesaja kümnes ja neljas laskurdiviis.»

«Kas sellega lõpetame, Andrei Aleksandrovitš?» küsis Voronov. Kuigi Voronov oli Peakorteri esindaja, jäi igal nõupidamisel, millest võttis osa Ždanov, viimane sõna Ždanovile.

«Ei,» ütles Ždanov ootamatult, «Tahaksin lisada veel paar sõna. Olen veendunud, et meie tegevus, mille eesmärgiks on murda blokaad Sinjavino suunas, peab kõigest hoolimata jätkuma. Ma ei välista ka täna seda, et meie läbimurre võib õnnestuda, kuna sakslased on Tihvinile peale tungides sunnitud mingi osa oma Sinjavino rajoonis paiknevatest vägedest ära viima. See võib muuta jõudude vahekorda meie kasuks. Kui aga seda ei juhtu, siis võime oma aktiivse tegutsemisega Neeva platsdarmil igal juhul pidada kinni sakslaste vägesid,

mis seetõttu ei saa osa võtta pealetungist Tihvinile. Olete minuga nõus?»

«Iseenesestmõistetavalt,» vastas Voronov. «Seda enam et Peakorter nõuab pealetungi jätkamist Sinjavino rajoonis. Teistsuguseid korraldusi ei ole tulnud.»

«Ega tulegi!» hüüdis Ždanov ootamatu ägedusega. «Ei saagi tulla! Kui me loovutame «Neeva maalapikese», kaotame ainsa platsdarmi jõe vasakul kaldal. Ja siis peame selle uuesti tagasi vallutama. Ja veel suurema verevalamisega!»

Sõnu «uuesti tagasi vallutama» rõhutas Ždanov eriliselt ja kõik said aru, mis ta mõtles: varem või hiljem murtakse blokaad läbi. Ja läbimurre toimub just nimelt seal, kus piiramisrõngas on kõige õhem.

Aga millal? ...

Alles mõne päeva eest oli iga Leningradi kaitse juht valmis olnud sellele küsimusele vastama. Kuid täna ei saanud sellele vastata enam-vähem kindlalt mitte keegi ...

Varsti tuba tühjenes. Ždanov pöördus tagasi oma kabinetis, mis asus siinsamas, Smolnõi teisel korrusel. Voronov ja Fedjuninski läksid sidesõlme, et Hoziniga ühendust võtta.

Vasnetšov suundus koridori lõppu, kus asus linna ja Leningradi rinde vägede toiduainetega varustamise Riigikaitse Komitee voliniku kabinet.

Avanud ukse, noogutas ta vaikides püstitõusnud Pavlovile, läks aeglaselt laua juurde, laskus raskelt tugitooli ja ütles:

«Jutuajamine saab olema kõike muud kui rõõmustav, Dmitri Vassiljevits.»

«Olen rõõmsatest jutuajamistest juba võõrdunud,» muigas Pavlov.

Olles iga päev kontaktis Ždanovi ja teiste sõjanõukogu liikmetega teadis RKK volinik hästi, missugune on olukord rindel. Ta teadis, et 16. oktoobril olid sakslased kagus pealetungi alustanud. Kuid olles tsiviilisik, ei pööranud ta erilist tähelepanu vaenlase aktiveerumisele rajoonis, mis oli Leningradist kaugel ja pealegi veel sealpool blokaadirõngast. See rajoon ei kuulunud Pavlovi «majapidamisse»: marsruut, mida mööda toiduaineid

Leningradi veeti, oli nendest paikadest tükk maad põhja pool. Palju rohkem tegi Pavlovile muret olukord Sinjavino rajoonis.

Linnakomitee sekretäri ilmet taipas ta sõnadetagi, et midagi rõõmustavat vasaku kalda platsdarmil toimunud ei ole ja et Vasnetsov ei tulnud tema juurde heade uudistega. Ta vaatas linnakomitee sekretärile kannatlikult otsa ja ootas, mida see ütleb.

Kuid Vasnetsov ei öelnud sõnagi. Pilves näoga vahtis ta kaugusesse, üle tema ees istuva Pavlovi pea, ja sellel tekkis tunne, et millestki rusutud Vasnetsov oli tema siinviibimise lihtsalt unustanud.

Kuid Vasnetsovi pilk ei olnud suunatud tühjusesse, nagu see Pavlovile paistis. Pavlovi selja taga seinal oli kaart, millele punase rasvase joonega oli märgitud ära toiduainete Leningradi toomise marsruut. Just nimelt sellele joonele oli praegu suunatud Vasnetsovi sünge pilk.

Lõpuks suunas ta pilgu Pavlovile ja küsis:

«Kui palju on meil tänasel päeval toiduaineid?»

Pavlov vaatas Vasnetsovile erutatult otsa. Toiduainete tagavaradest linnas oli ta iga päev Ždanovit informeerinud ja seda teadis hästi ka Vasnetsov. Vaevalt küll oli ta selleks siia tulnud, et veel kord aru pärida.

Intuiivselt tundis Pavlov, et Vasnetsovi küsimuses peitub midagi rohkemat, midagi muud, ja suutis end vaevu tagasi hoida hüüdmast: «Mis on juhtunud, Sergei Afanasjevitš, räägi ometi, ära piina!» Kuid ta võttis end kokku ja vastas rahulikult häälel:

«Võrreldes viimase informatsiooniga muudatusi ei ole. Kaks toiduainetetransporti uputati eile vaenlase lennukite poolt. Selle tulemusena on meil jahu viieteistkümneks päevaks, tangaineid — kuueteistkümneks, suhkru — kõige rohkem kuuks ajaks, rasvaineid aga kolmeks nädalaks.»

«Aga liha?» küsis Vasnetsov.

«Liha on üsna vähe, Sergei Afanasjevitš. Te teate, et selles sõltume täielikult varustamisest õhu kaudu. Ette näha, kui palju transpordilennukeid meile novembriks eraldatakse, on võimatu.»

Vasnetsov langetas pea ja jäi millegi üle sügavasti mõttesse.

Pavlov ei pidanud enam vastu:

«Sergei Afanasjevitš, kas on midagi juhtunud? Ebaõnn Nevskaja Dubrovka rajoonis? Või on midagi platsdarmiga lahti?»

Ta mõtles järsku, et sakslastel on vist õnnestunud likvideerida «Neeva maalapike» ning paisata meie väed jõkke, ja tundis, kuidas laup tõmbus higiseks.

«Ei,» vangutas Vasnetsov aeglaselt pead, «platsdarm on meie käes. Viimastel tundidel on olnud märgata isegi mõningast edasiliikumist. Sakslasi on veelgi tagasi tõrjutud...»

«Milles siis asi on!?» hüüdis Pavlov.

«Vaata siia, Dmitri Vassiljevitš,» sõnas Vasnetsov, tõusis ja suundus kaardi juurde. Pavlov kargas püsti ja järgnes talle.

«Mida me peale hakkame, kui vaenlasel õnnestub hõivata terve see rajoon?» ja Vasnetsov tõmbas ida pool Tihvinit käeservaga pika joone.

Nüüd jäi Pavlov sõnatuks. Ta oli jahmunud: Vasnetsov oli ühe käeliigutusega ära lõiganud selle ainsa tee, mida kaudu kodumaa varustas Leningradi toiduainetega.

«Aga kas siis...» alustas Pavlov, tõrkudes kogu oma olemusega võtmast omaks kohutavat oletust.

Vasnetsov ei lasknud tal jätkata. Ta pöördus Pavlovi poole ja ütles, Pavlovile otse silma vaadates:

«Sakslased vallutasid Budogoštši ja liiguvad kirdesse, Tihvini peale...»

Täites väga vastutusrikkaid, kuid sealjuures äärmiselt ränki ja karme kohustusi, hästi teades, et iga järjekordne toidunormide vähendamine sunnib sadu tuhandeid inimesi uusi raskusi ja kannatusi üle elama, oli Pavlov ise neil päevil jõudu leidnud ainult lootusest, et õige varsti saabub blokaadi läbimurdmise teade.

Siinsamas oma Smolnõi kabinetis oli ta magama heitnud kindlas usus, et teda äratab telefonihelin ja rõõmsõnum. Hommikuti, minnes järjekordse ettekandega Ždanovi juurde, oli ta juba lävelt selle ilmet uurinud, et mõista, kas ei ole möödunud ööl toimunudki see suur sündmus...

Andmed Leningradi toitlusolukorrast olid riiklik saladus ja ainult seitse inimest, kaasa arvatud Pavlov ise, said linnas vastavat informatsiooni.

Kuid peale nende arvude olid veel teised, mida Pav-

lov kirjutas paberilehele, kui oma kabinetti üksi jäi. Ta hoidis seda paberilehte seifis, eraldi teistest, ametlikest dokumentidest ja võttis välja ainult siis, kui südamevalu väljakannatamatuks muutus. Sellel paberilehel olid arvestused uute, tunduvalt kõrgendatud normide kohta, mis võiks linnas kehtestada kohe järgmisel päeval pärast blokaadi läbimurdmist.

Need arvud väljendasid esialgu ainult unistust, nende taga ei olnud veel tuhandeid tonne jahu, liha, tangu ja suhkrut, vaid ainuüksi lootus...

Nüüd oli see lootus purunenud...

Pavlov tõstis pea ja ütles ebakindlalt:

«Aga võib-olla... suudame enne kui sakslased Tihvini vallutavad, blokaadi läbi murda? Või on olukord Sinjavino suunas täiesti lootusetu?»

«Ma juba ütlesin, seal käivad ägedad lahingud,» ütles Vasnetsov. «Me jätkame katseid «koridorist» läbi murda. Kuid...» Ta jäi hetkeks vait ja jätkas siis juba valuga hääles: «Peakorteri korraldusel peame paiskama ohtlikku rajooni neli diviisi meie rinde koosseisust.»

Vasnetsov ei lisanud nendele sõnadele enam midagi. Kuid Pavlov mõistis: nüüdsest alates peab Leningradi rinne tegutsema nõrgendatuna ja järelikult jääb võimusi blokaadi läbimurdmiseks tunduvalt vähem.

«Nõndaks...» sõnas ta vaikselt.

«Ma hoiatasin sind, Dmitri Vassiljevitš, et meie jutujamine ei saa olema rõõmustav,» jätkas Vasnetsov kibeda muigega. «Ja see pole veel lõppenud. Sa ei vastanud ju minu küsimusele: mis juhtub siis, kui sakslastel õnnestub vallutada Tihvin? Kustkaudu hakkab siis toimuma Leningradi varustamine?»

Pavlov vaatas kaardile ja kehtas õlgu.

«Mul on raske nii äkki vastata sellele raskele küsimusele. Pean pidama nõu tagalaülemaga. Ilma Lagunovita ei söanda ma midagi öelda.»

«Jutt ei ole praegu konkreetsetest ettepanekutest, vaid üldistest arvamustest. Tahan teada sinu arvamust: millised võimalused on üleüldse olemas?»

«Noh,» alustas Pavlov kõhklevalt, uuesti kaardile vaadates, «oletan, et kõige halvemal juhul tuleb laadungid toimetada algul, ütleme, siia, Zaborje rajooni.» Ta sirutas käe välja ja osutas sõrmega vaevumärgatavale

asulanimetusele Tihvinist kirde pool. «Siit siis veame nad Laadogani...»

«Millega?» küsis Vasnetsov teravalt. «On sulle need paigad tuntud? Seal pole midagi peale külavaheteede ja metsaradade! Maad on aga sellest Zaborjest Novaja Ladogani rohkem kui kakssada kilomeetrit. Üle järve tuleb aga Ossinovetsini veel üle saja! Kokku oma kolmsada kilomeetrit! Kas kujutad ette, kui palju võtab aega, enne kui see laadung jõuab Leningradi isegi siis, kui seda teel ei purustata ega lasta põhja?»

«Mida sa minult tahad, Sergei Afanasjevitš?» sõnas Pavlov nukralt.

«Jah. Saan aru...» ütles Vasnetsov. «Ja ikkagi, kuidas me laadungeid Laadogani toimetame? Vankritel? Saanidel? Sadu tonne vankritel kõige kehvemate teeolude juures? Ei! See on absurdne!»

Ta hakkas närviliselt mööda tuba edasi-tagasi kõima...

«Sergei Afanasjevitš,» ütles Pavlov, «kuid Tihvin on praegu veel meie käes, võib-olla lööme enneaegselt häirekella.»

«Enneaegselt!?» hüüdis Vasnetsov peatudes, vaevu varjatud vihaga. «Jätkub juba hiline mistest! Küllalt! Oleme juba liiga palju hiline nud, jätkub! Oli neid, kellele näis, et ka Luuga kindlustused ehitati liiga vara valmis: milleks paanikat tekitada, vaenlane on ju alles sadade kilomeetrite kaugusel Leningradist! Need kindlustused aga said juba juulis meie päästjaks!»

Ta kõndis jälle edasi-tagasi mööda kabinetti ja jätkas juba rahulikumalt:

«Loodame parimat. Ja siiski palun sind juba praegu Lagunoviga nõu pidada. Ja loomulikult ei tohi sellest teada saada mitte ükski elus hing...» Ta vaikis veidi ja lisas seejärel: «Aga ega ma sinu juurde ainult selleks tulnud. On veel üks asi...»

Ta võttis kirjutuslaualt kalendri, lehitses pikkamisi Pavlovi märkustest kirjusid lehti, pani kalendri tagasi ja ütles:

«Istu, palun, Dmitri Vassiljevitš, ja püüa mõneks minutiks unustada see kaart.»

Pavlov pöördus laua juurde tagasi, murdes pead, millest võiks veel juttu tulla, ja istus, Vasnetsov jäi aga tugitooli seljatoele toetudes seisma ning ütles Pavlovi

poole kummardudes kuidagi ootamatult argliku häälega:
«Tahan sinuga nõu pidada... Asi on selles... Varsti on oktoobripühad, pole enam kahte nädalatki... Eks ole?»

«Jah,» noogutas Pavlov hajameelselt, kuna mõtles sel hetkel kõige vähem eelseisvale tähtpäevale.

«Nojah,» jätkas Vasnetsov, «mind piinab seoses sellega üks mõte... Kas me tõesti ei saa inimestele millegagi heameelt teha?»

Pavlov kehtitas õlgu.

«Kõige suurem rõõm oleks teada saada, et...» alustas ta, kuid Vasnetsov katkestas tema sõnad:

«Jäta, Dmitri Vassiljevitš! Sellest saan ma ilma sinu tagi aru! Võib-olla saabub selleks ajaks niisugune rõõmusõnum, ent võib-olla ka mitte... Kuid ma mõtlen midagi muud. Kas sul pole tõepoolest mingisuguseid ettepanekuid?...»

«Missuguseid ettepanekuid!? Ma ei suuda praegu millelegi muule mõelda ega millestki rääkida.»

«Unusta ometi need lurjused, neetud fašistid!» hüüdis Vasnetsov. «Paariks minutiks unusta! Lubame endale paar minutit puhkust. Kas me pole seda tõesti ära teeninud?»

Ta istus Pavlovi vastu, peaaegu puudutades tema põlvi, ja küsis tasa:

«Kuule, Vassiljevitš, kas sul on kunagi olnud juhust oktoobris meie linnas olla? Ma mõtlen — pühade ajal.»

«Aga loomulikult,» vastas Pavlov süngelt.

«Nii et mäletad... Meil osati pühi pidada, eks ole?...»

Ta avas nagu laps pooleldi suu ning tema näole tekkis naeratus. Tundus, nagu oleks Vasnetsov sel hetkel tõepoolest unustanud kõik ja täielikult andunud mälestustele.

«Jah, meil osati pühi pidada,» kordas ta. «Uritski väljakul oli sõjaväeparaad... pärast seda demonstratsioon... kõige ees lähevad vanad bolševikud, Talvepalee ründajad... nende järel putilovlased, obuhhovlased, Neeva masinahitajad, «Sevkaabel»... Marsib Ajalugu ise! Ja laevad Neeval... Ja õhtul — kas mäletad, Pavlov, kuidas linn 7. novembri õhtul välja nägi! Kõikjal särased tuled, kogu prospekt Talvepaleest kuni Moskva

vaksalini oli nagu Linnutee... Aga rahvast? Rahvast oli nii palju, et ei pääse läbi! Vaateaknad särased...»

«Ära ärrita mu hinge, Sergei Afanasjevitš!»

Kuid näis, et Vasnetsov ei kuule Pavlovit. Tema näolt ei kadunud õnnis naeratus.

«Kõikjal lehvivad tuules punased lipud... Majadest aga kõlavad laulud ja muusika, tantsitakse...»

Vasnetsov vaikis hetkeks ja asetas siis äkki järsu, ootamatu liigutusega käe Pavlovi põlvele, pigistas seda ning ütles kogu kehaga ettepoole kaldudes:

«Kuule, Dmitri, kas me saame millegagi inimesi pühade puhul rõõmustada, mis? Kas saame? Uksõik millegal! Noh, kui ei saa kõiki, siis vähemalt lapsigi, eks!»

Pavlov ei kostnud sõnakestki. Tal oli piin Vasnetsovi kuulata. Lõpuks vastas ta vaevukuuldavalt:

«See on julm, Sergei Afanasjevitš! Kuidas sa võid...»

Lauset lõpetamata heitis ta käega.

«Ma tean ja saan kõigest aru, andesta!» ütles Vasnetsov. «Sa aru: kui sulle antakse käsk: nälgi nädal aega ja ära ivagi suhu võta, kuid toida inimesed ära, siis tuled sa sellega toime! Praegu nõutakse sinult aga muud — leia midagi, nuputa! On tarvis midagi välja mõelda, Dmitri! Vähemalt lastele! Tahad, lendame koos Novaja Ladogasse, räägime meremeestega, nad lähevad ka tormiga tee, kui me neile ütleme, milleks see vajalik on!»

«Sa tead ju küll, et nad käivad juba kuu aega iga-auguse ilmaga väljas. Neid pole vaja agiteerida...»

«Tean küll, aga ikkagi!... Kas me tõesti ei saa anda inimestele pühade puhul natukenegi juurde?»

Pavlov heitis Vasnetsoville pika pilgu.

«Anda seitsmendale novembril juurde, et kaheksandal ära võtta, kas nii?» küsis ta julmalt. «Vähendada kahekordselt, et ülekulu tasa teha?»

Vasnetsov lõi silmad maha.

Kabinetti sügenes rusuv vaikus.

Pavlov tundis, et ei suuda seda välja kannatada. Ta tõusis ja hakkas ringi kõndima. Istus siis kirjutuslaua taha tugitooli ja laual olevaid pabereid silmitsedes, et ainult mitte kohata Vasnetsovi pilku, ütles külmalt ja võimalikult ükskõiksest:

«Muide, sina oled linnakomitee sekretär. Pidage Andrei Aleksandrovitsiga nõu ja võtke otsus vastu... Saab täidetud.»

«Ei,» vangutas Vasnetsov pead ja lisas vaikselt: «Sul on õigus...»

Pavlov tõstis pea, vaatas Vasnetsovi ja nägi, et see oli saanud tagasi endise, pingutatult kalgi ilme.

Mõne sekundi istus Vasnetsov liikumatult, siis tõusis ja astus ukse poole.

«Oota, Sergei Afanasjevitš!» pääses Pavlovil ootamatult üle huulte, kui Vasnetsov haaras juba ukseingi. «Oota üks minut,» kordas ta, «las ma mõtlen...» ning surus peopesad meelekohtadele.

Metronoom väikeses kastikeses laual muudkui tiksus. Kümme sekundit... kakskümmend... minut.

Lõpuks tõusis Pavlov järsult püsti, astus ikka veel ukse juures seisva Vasnetsovi ette ning ütles:

«Kui ehk riskiks?... Prooviks?... Ainult äärmise erandina... Kanname sõjanõukogule ette... Kakssada grammi hapukoort ja sada grammi kartulijahu inimese peale...»

Ta ütles need sõnad kõhklevalt, ikka veel kaheldes oma ettepaneku reaalsuses. Vaikis pisut ja lõpetas siis juba otsustavalt:

«Ainult lastele!...»

«Aga... täiskasvanuile?»

«Mitte midagi!»

«Pavlov!»

«Noh... olgu peale. Leiame igaühele neli soolatud tomatit. Noh... viis. See on aga kõik. Punkt!...»

Kindralmajor Fedjuninski tuli maa-alusest sidesõlmest oma kabinetti, mis asus Smolnõi teisel korrusel.

Hädavajalikud korraldused olid tehtud. 54. armee komandör oli saanud käsu anda kaks diviisi 4. armeele, 8. ja 42. armee sõjanõukogud aga korralduse eraldada üks laskurdiviis. Laadoga flotilli komandör Tšerokov ja rinde õhujõudude staap olid saanud käsu kindlustada nende vägede, samuti aga merejalaväe 6. eribrigaadi ja kogu sõjatehnika ning tagalamajapidamise üle järve toimetamine.

Näis, et kõik, mis Fedjuninski pidi tegema pärast nõu-

pidamist Ždanovi juures, oli juba tehtud. Kuid ülemjuhatajat vaevas mõte, et üks teda erutanud küsimus on jäänud lahendamata...

Kavatsus esitada see küsimus Peakorterile tekkis Fedjuninski juba järgmisel päeval pärast Žukovi ootamatut ärasõitu Moskvasse. Kuid õige pea oli Leningradi seejärel saabunud Voronov pealetungikäsuga ja Fedjuninski õlgadele oli langenud eelseisva operatsiooni ettevalmistamise tohutu koormus, ning seetõttu oli ta nõuks võtnud mitte rutata. Kuid nüüd valdas mõte vajadusest välja öelda see, millest ta oli kõik need päevad vaikinud, Fedjuninski uuesti jäagitult.

... Kui algas sõda, oli Nõukogude Liidu kangelane Fedjuninski, siis alles polkovnik, Kiievi Erisõjaväeringkonnas korpusekomandöriks ning kuulus nende hulka, kelle väed vaenlase võimsate löökide all ei löönud verest välja ega taganenud ning jätsid oma positsioonid maha alles pärast vastavat käsku. Veel varem aga, Halhin-Golil, oli ta olnud edukas polgukomandör; sellest ajast tundis teda hästi ka Žukov.

Neljakümne esimese aasta juuli lõpus, kohe pärast Žukovi asumist Reservrinde komandöri kohale, saabus käsk, mille põhjal Fedjuninski tuli võtta enda peale ühe selle rinde koosseisu kuuluva armee juhtimine.

Kuid siia ei jäänud Fedjuninski, nüüd juba kindralmajor, kauaks pidama, olgugi et sõites septembri esimestel päevadel Rokossovski komandopunkti läbirääkimisteks edaspidise koostöö asjus, ei teadnud ta veel, et oma komandopunkti enam tagasi ei pöördu. Rokossovski staabiautobussis anti talle ootamatult telegramm Moskvast. Telegrammile oli alla kirjutanud Žukov ja selles seisis vaid kolm sõna: «Viivitamatult ilmuda Kindralstaapi.»

Fedjuninski ei suutnud mõista, mis on juhtunud. Miks Žukov, kelle staap asus Gžatski rajoonis, talle Moskvast telegrammi saadab? Ja miks kutsutakse Moskvasse välja teda, Fedjuninski? Rokossovski, kellele kindral telegrammi näitas, kehtis vaid arusaamatuses õlgu.

Tundes Žukovi iseloomu, ei hakanud Fedjuninski iseenesestmõistetavalt venitama. Oma armeesse tagasi pöördumata kihutas ta kohe, selles, mis tal parajasti seljas, ilma sineli ja teiste isiklike asjadeta, selsamal soojal septembripäeval rindelt võetud «emkaga» Mosk-

vasse, murdes kogu tee pead: milleks teda küll välja kutsutakse?

Selgust ei saanud ta ka Kindralstaabist, kuhu pärast keskööd kohale jõudis. Keegi ei osanud vastata Fedjuninskile, miks teda välja kutsuti, ega öelda, kus viibib väljakutsele allakirjutanud Žukov.

Lõpuks Fedjuninskil vedas: ta kohtas koridoris Vassilevskit. Kindralstaabi ülema asetäitja ütles Fedjuninskile, kui see tema poole pöördus, otsekohe, käigu pealt.

«Tean, tean, milleks teid vaja. Aga rääkida pole praegu aega — ruttan Kõrgema juurde ettekandega. Teie aga sõitke Žukovi suvilasse. Viivitamatult.»

Koos ühe Vassilevski adjutandiga sõitis Fedjuninski ikka selsamal rindelt pärit lapilise kaitsevõrvi kaetud «emkal» linnast välja. Auto sõitis Kubinka poole liikuvaid tanke, veomasinaid ning sõjaväekolonne täiskilutud Minski maanteele ja jõudis lõpuks, aeg-ajalt teeperevele hoidudes, et mitte liiklusummikusse takerduda, Rubljovo poole viivale teeotsale.

Siin oli veidi lähedam. Ainult vahetevahel kihutasid vastu sõidua autod, pilgutades siniseks võõbatud ja varjudega kaetud laternatega. Aeg-ajalt kummardus tagaistmel asuv adjutant üle autojuhi õla ja käsutas lühidalt: «Paremale... nüüd otse... jälle paremale...» Lõpuks aga lausus: «Stoppl!» Auto peatus pimeduses vaevalt nähtava raudtara juures.

Žukovit suvilas ei olnud. Tema adjutant, keda Fedjuninski tundis juba Halhin-Goli päevist, ütles, et armee kindral oli käskinud õhtust süüa ja magama heita.

Söögitoas oli laud kaetud. Fedjuninskile torkas silma viiludeks lõigatud veripunane arbuus. Ta võttis istet, sõi kiiruga ja heitis sinnasamasse diivanile magama.

Hommikul äratas teda Žukov ise. Vaevalt jõudis Fedjuninski silmad avada ja kähku diivanilt tõusta, kui Žukov oma tavalise järsusõnalisuse ja lakoonilisusega küsis:

«Kas seda tead, miks välja kutsuti?»

«Ei tea,» vastas Fedjuninski.

«Leningradis on raske olukord. Mind määrati ülemjuhatajaks. Lendad koos minuga. Sea end valmis.»

Žukov suundus juba ukse poole, kui Fedjuninski kähku küsis, kellena ta Leningradi peab lendama.

«Eialgu minu asetäitjana. Seal aga näeme,» ütles

Žukov üle õla. «Tee kähku, auto ootab, sõidame lennuväljale. Teel võtame ka Hozini kaasa.»

Fedjuninski ei iitsatanud, et tal polegi mingeid ettevalmistusi teha, kuna oli sõitnud siia selles, mis parajasti seljas, ja et kogu tema varandus koosneb kaardiplanšetist, märkmikust ning värvipliatsite komplektist.

Ta ajas kiiruga habet, sest leidis vannitoast riiulilt habemeajamisaparaadi, pesi näo puhtaks ja ilmus juba kümne minuti pärast trepile, mille ees ootas auto. Žukov jalutas auto juures kannatamatult edasitagasi.

...Nii sattuski Fedjuninski Leningradi, kus sai käsu asuda 42. armee etteotsa, sest sellest armeest sõltus neil päevil linna saatus. Kolm nädalat hiljem kostis aga armee komandopunktis telefonihelin ning Fedjuninski kuulis Žukovi tuttavat häält. Ta tahtis juba hakata olukorrast ette kandma, kuid Žukov ei lasknud tal rääkida:

«Ega te pole unustanud, et olete minu asetäitja? Sõitke viivitamata kohale.»

Smolnõisse saabunud, leidis Fedjuninski Žukovi eest ilmselt ärasõidumeeleolus. Kirjutuslaua sahtlid olid lahti, massiivse seifi uks pärani, laual aga lebasid hoolikalt virna laotud toimikud ja kirjapressi alla vajutatud paberipakk.

Vaevalt jõudis Fedjuninski üle läve astuda, kui Žukov teatas:

«Võta rinde juhtimine enda peale. Olukorraga sind tutvustama ei hakka, seda tead niisama hästi kui mina. Mind aga kutsutakse kiiresti Peakorterisse.»

Nende sõnadega astus Žukov tühja seifi juurde, lõi ukse hooga kinni, keeras klõpsatades võtit lukuaugus ning ulatas selle siis Fedjuninskile.

Sellest ei olnud kuigi palju aega möödas...

Uuel rindeülemal oli tulnud tegelda kümnete keerukate ja edasilükkamatute probleemidega.

Juba septembris oli vaenlane alustanud raevukaid rünnakuid Eesti läänesaarestikule ja Hango poolsaarele.

Pärast Balti väbariikide vallutamist sakslaste poolt jäid need Nõukogude meremeeste käes olevad kindlustused sisuliselt sügavale vaenlase tagalasse. Nende strateegi-

line tähtsus oli äärmiselt suur: nad sulgesid sissepääsu Soome lahte ja järelikult Saksa laevadele tee Kroonlinna, kaitsesid pääsu Leningradi mere poolt ja Soome lahte koondatud Balti laevastikku. Neil saartel asusid lennuväljad, kust Nõukogude lendurid sooritasid pommitrännakuid Berliinile ja teistele Saksamaa eluliselt tähtsatele keskustele.

Raevukad rünnakud Hangole ja Eesti läänepoolsetele saartele toimusid vahetpidamata ja 14. septembril õnnestus sakslastel saata Saaremaale merejalaväe dessant. Saare kaitsjad pidasid kakskümmend päeva ebavõrdseid lahinguid ja alles oktoobri algul olid Saaremaa garnisoni jäänused sunnitud Hiiumaale evakueeruma.

Varsti tegid sakslased uue katse hõivata Soome lahe võti. See toimus kohe pärast Žukovi ärasõitu Leningradist, siis kui rinnet oli asunud juhatama juba Fedjuninski. Sakslaste dessant randus Hiiumaal ja pärast nädala aega kestnud meeleheitlikku ja ebavõrdset lahingut olid Nõukogude meremehed sunnitud rannapatareid õhku laskma ja Hango poolsaarele asuma.

Võitlus selle mereväebaasi pärast, mis asus Soome lahe põhjakaldal, on eriti teravaks muutunud.

Väikesearvuline garnison kindral Kabanovi juhtimisel kaitses seda kangelaslikult peaaegu juba neli kuud. Läänest, lõunast ja idast uhtusid seda poolsaart merelained. Tagalast — põhjast — tungisid peale Soome väed. Mannerheim oli pöördunud Hango garnisoni poole isikliku läkitusega, milles andis au meremeeste kangelaslikkusele ja veenis neid edaspidise vastupanu mõttetuse. Hango kaitsjad aga olid Soome marssalile saatnud vastuse, mis väga meenutas zaporoožlaste kirja Türgi sultanile. See algas sõnadega:

«Tema hiilgusele, imperaator Nikolai kõrgestisündinud mära sabaalusele, soome rahva üliaustatud timukale, Berliini õukonna aadlisoost ülemhoorale, brillantidega Raudristi, lihtsa raudristi ja lõpuks puuristi kavalerile parun von Mannerheimile...»

Kuid olukord Hango poolsaarel muutus iga päevaga raskemaks. Balti laevastiku juhtkond ja Fedjuninski olid jõudnud järeldusele, et baasi garnison on teinud kõik, mis inimeste võimuses, ja on aeg Peakorterile esitada küsimus poolsaare kaitsjate evakueerimisest...

See polnud kaugeltki ainus ja loomulikult mitte täht-

saim ülesanne, millele uus ülemjuhataja lahenduse leidma pidi. Peamine, kõige tähtsam ülesanne oli seisnud blokaadi läbimurdmise operatsiooni ettevalmistamises ja teostamises.

Kuid nüüd, mil sakslased olid jõudnud Budogoštšini, muutus kõige olulisemaks oht, et linn satub kahekordsele piiramisrõngasse. Vältida seda ohtu võisid ainult 54. ja 4. armee. Seal otsustati praegu Leningradi saatust.

Fedjuninski ei tohtinud enam viivitada. Küsimus, mida päevast päeva oli Peakorterile kavatsenud esitada, ei kannatanud edasilükkamist.

«Ma pean seda tegema!» mõtles Fedjuninski, toetades pead väsinult kätele. «Kuidas sellest ka aru ei saadaks! Olen kohustatud seda tegema. Just nimelt nüüd. Mõningatel juhtudel on kõhklemine argusest hullem.»

Ning ta haaras järsu liigutusega, nagu kartes, et võib veel ümber mõelda, valitsuse otsetelefoni toru ning valis erutusest jagu saada püüdes numbri...

Varahommikul astus ülemjuhataja kabinetti ootamatult Zdanov.

Fedjuninski istus kirjutuslaua taga. Tal oli õnnestunud veidi magada ja ta tundis end puhanuna.

Zdanov tuli kiirel sammul üle kabineti Fedjuninski laua juurde, käes mingi paber.

«Mida see tähendab, Ivan Ivanovitš?!»

Fedjuninski kehtas õlgu, tundes, et Zdanov on äärmiselt pahane, ja lisas hämmastunult:

«Ei taip, Andrei Aleksandrovitš! Mis juhtus? Ma...»

«Ei, te taipate, te teate, seltsimees Fedjuninski!» peaaegu karjus Zdanov ja pani järsu liigutusega kindrali ette lauale õhukesest paberossipaberist lehe, millel tavaliselt trükiti saabunud salakirjad.

Fedjuninski tõstis paberilehe silmade juurde ja taipas kõik. Peakorter käskis 54. armee komandöril kindralleitnant Hozinil asuda Leningradi rinde vägede ülemjuhataja kohale, kindralmajor Fedjuninski aga määrati 54. armee komandöriks.

«Te tahate öelda, et teile tuleb see ootamatult?» küsis Zdanov vihasena, ainiti Fedjuninskile otsa vaadates.

Ei, Peakorteri käsk ei tulnud Fedjuninskile ootama-

tult. Ainus, mida ta tõepoolest ei osanud oodata, oli see, et kõik otsustatakse nii kähku, mõne tunni jooksul.

«Te ei tarvitse mulle vastata,» jätkas Ždanov, «helistasin just äsja Moskvasse ja tean teie öisest jutuajamisest Vassilevskiga.»

Mõned sekundid oli Fedjuninski vait. Siis aga ütles tasa:

«Jah, Andrei Aleksandrovitš, ma tõstsin ise üles küsimuse ümberpaigutamise hädavajalikkusest.»

«Kuidas te ometi võisite?!» Ždanov tahtis veel midagi lisada, kuid heitis ainult käega ja hakkas kiiresti käima edasi-tagasi mööda kabinetti, püüdes nähtavasti rahuneda.

Fedjuninski istus liikumatult oma kirjutuslaua taga, jälgides pilguga sõnatult Ždanovit. See peatus lõpuks ja kordas:

«Kuidas te ometi võisite, Ivan Ivanovitš?... Kuidas pidasite võimalikuks pöörduda Peakorteri poole, ilma et oleksite eelnevalt minuga nõu pidanud? Oletame, et otsustasite seda teha sõjanõukogu liikmest mööda minnes, kuid ma olen ju veel ka Keskkomitee sekretär, teie aga olete kommunist!»

«Jah,» vastas Fedjuninski vaikselt, «ma olen kommunist. Ja seepärast ei saanud ma jätta tegemata seda, mida minult nõuab parteiline südametunnistus.»

Ždanov heitis Fedjuninskile tähelepaneliku pilgu, läks kirjutuslaua juures seisva nahktugitooli juurde, võttis istet ja sõnas juba rahulikumalt:

«Ma ei saa teist aru. Milles on asi? Selgitage põhjused.»

Fedjuninski väljus laua tagant ja jäi seisma Ždanovi vastas oleva tugitooli laia täisnurkse seljatoe taha.

«Lubage ette kanda, seltsimees Ždanov...» alustas ta, kuid jäi kohe vait. Erutus segas tal rääkimist. Lühike pausi järel jätkas ta juba teise, ebaametliku tooniga. «Andrei Aleksandrovitš, palun, saage minu teguviisist õigesti aru! On kolm asjaolu, mis sundisid mind pöörduma Peakorteri poole selle palvega. Täidan juba kaks nädalat ajutiselt ülemjuhataja kohuseid. Ma pole harjunud olema ajutine, «alalise» kohale ma aga ausalt öeldes ei pretendeerigi. Arvan, et mul puuduvad selleks vajalikud kogemused...»

«Milleks niisugune enesekriitika?» lausus Ždanov nagu krimpsutades.

«Ei, ei,» lisas Fedjuninski kiiresti, «uskuge, kõik see, mida ma praegu räägin, on igati läbi kaalutud ja läbi mõeldud. Teate hästi, et asusin rinde ülemjuhataja kohale erakorralistel asjaoludel: seltsimees Žukov sõitis ootamatult ära, raske olukord Moskva all ei andnud aga Peakorterile nähtavasti võimalust igakülgsest läbi arutada küsimust tema asemikust. Seda esiteks. Nüüd teiseks. Kindral Hozin on auastmelt minust kõrgem, tema on kindralleitnant, mina aga kindralmajor ja see aukraad on mul ka alles kaks kuud...»

«Asi pole auastmes,» katkestas Ždanov teda jälle.

«Olen nõus. Kuid vaatamata sellele olen veendunud, et olukord, kus auastmelt vanem väejuht, pealegi palju suuremate komandörikogemustega kui minul, on minu alluvuses, pole normaalne. Teie, Andrei Aleksandrovitš, seda muidugi ei tea, kuid omal ajal, kui Hozin juba diviisi juhtis, teenisin tema juures kõigest pataljoni-komandörina. Ka neljakümne teise komandörina allusin alles üsna hiljuti Hozinile kui rinde staabi ülemale.»

Fedjuninski rääkis nüüd komistusteta, sest oli pärast Žukovi ärasõitu neid sõnu mõttes korduvalt öelnud.

«Te tõite esile kaks põhjust,» ütles Ždanov. «Mis on siis kolmas?»

«Kolmas?... Kolmanda, Andrei Aleksandrovitš, dikteerib elu ise, meie tänane päev. Arvan, et uutes tingimustes oleneb palju viiekümne neljanda tegevusest.»

Ta jäi vait.

Ždanov lahutas käsi ja ütles kahtlevalt:

«Kuid ümberpaigutus niisugusel momendil...»

«Just nimelt niisugusel momendil on see hädavajalik, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Fedjuninski innukalt.

«Ja ikkagi... pole ma veendunud,» sõnas Ždanov nagu kuuldavalt mõtiskledes.

«Aga kui vaenlane viiekümne neljanda ära löikab?!» hüüdis Fedjuninski. «Ärge unustage, Andrei Aleksandrovitš, et sellele armeele on osaks saanud ränk saatuse. Algul juhtis seda...» ta sattus hetkeks segadusse, «inimene, kelle Peakorter pidas vajalikuks vabastada. Nüüd

on armee jälle raskes olukorras, kuna vaenlane arendab tema tagalas pealetungi. Raskes olukorras on ka siinpool piiramisrõngast paiknevad väed. Selge, et sellises situatsioonis peavad nii rinde kui ka armee eesotsas seisma inimesed, kes nendel kohtadel ei viibi mitte juhuslike asjaolude tõttu, vaid sobivad tööalastelt omadustelt.»

«Kas kardate, et ei tule rinde juhtimisega toime?»

«Ma ei karda midagi, seltsimees Ždanov,» ütles Fedjuninski kindlalt. «Ma pole sõja algusest peale lahinguväljalt lahkunud. Kuid ma olen kommunist ja harjunud rääkima ausalt, eriti siis, kui on jutt kodumaa huvidest. Ma ei palu ju end tagalasse viia, Andrei Aleksandrovitš! ... See aga, et helistasin kiirustades kohe Moskvasse, ilma teiega nõu pidamata, andke mulle andeks. Olen süüdi.»

Maad võttis vaikus.

«Oelge,» sõnas lõpuks Ždanov, «ma küsin teilt kui elukutseliselt sõjaväelaselt ja kommunistilt: millised on teie arvates vasakul kaldal toimuvate lahingute perspektiivid?»

«Kujunenud olukorda arvesse võttes ei näe ma lähemal ajal reaalseid võimalusi blokaadi läbimurdmiseks.»

«Nii...» ütles Ždanov kokkuvõtlikult. «Siis esitan teise küsimuse: kas te ei arva, et koos pealetungiga väljaspool blokaadirõngast võivad sakslased uuesti alustada aktiivset tegevust ka vahetult Leningradi all?»

«Loomulikult ei saa niisugust võimalust täielikult välistada. Kuid ikkagi arvan sedasama mis Žukov: tõsi- seks rünnakuks Leningradile ei jätku sakslastel praegu jõude. Seda enam et nad Tihvini suunas peale tungivad.»

Mõne aja oli Ždanov keskendunud vait. Siis kumardus ta üle laua, võttis kaasatoodud õhukese paberilehe, heitis sellele kiire pilgu, nagu sooviks mälu taastada telegrammi teksti, tõusis püsti ja ütles:

«Olgu, Ivan Ivanovitš. Ma ei ütle, et te mind kõiges veensite. Küllap oleks leidunud ka teisi lahendusi. Kuid ühes asjas olen teiega päri: teid suunatakse väga raskesse ja vastutusrikkasse lõiku. Seepärast ei ole ma selle vastu.»

X

Surovtsev lebas teki peal, seljas boiriidest pidžaama, mille püksid talle vaevalt pahkludeni ulatusid. Mõne päeva eest oli ta «käijate» kategooriasse üle viidud. Haav kasvas kiiresti kinni, kips võeti maha ja käsi ei sarnanenud enam suure pakuga.

Päev varem oli «käijaks» saanud ka Saveljev. Algul liikus ta kepile toetudes, kuid veenis kõiki, et on juba terve ja selle tõestuseks on valmis arstide ees steppi kõpsutama. Kolme päeva pärast viskas kepi nurka ja käis nüüd täitsa omal jalal, ainult veidi longates.

Suurema osa ajast veetis Saveljev trepikojas. Surovtsev aga ei suitsetanud. Tema ainsaks meelelahutuseks sai nüüd edasi-tagasi käimine mööda hospitali pikki koridore. Ainult vahetevahel heitis ta pilgu «suitsetaressse», et teiste palatite poistega lobiseda ja raadiot kuulata.

Raadios esinesid sageli kirjanikud Tihhonov, Višnevski, Bergholz, Sajandov, Prokofjev... Nende kõnedes, luuletustes ja jutustustes kostis üleskutse: «Vastu pidada! Kõige tähtsam on vastu pidada!»

Mõnikord vaheldusid kõned muusikaga, kuid seda anti millegipärast iga päevaga edasi ikka vähem.

Nõukogude Informbüroo teadetes öeldi, et kõigis suundades toimuvad pingsad lahingud, kuid raske oli kindlaks määrata, kus need täpselt toimuvad. Informatsioon piirdus tavaliselt üksikute lahinguepisoodide kirjeldusega. Räägiti palju jalaväelaste, lendurite ja mere- meeste kanglastegudest, partisanide tegevusest vaenlase tagalas, kuid nimetamata jäid nii koht, kus kanglastegu sooritati, kui ka väeosade komandöride nimed.

Mõnikord luges diktor ette vangilangenud sakslaste ülestunnistused, millest ilmnes, et Saksa sõdurid ja ka paljud ohvitserid on sõja vastu, et see on neid ära tüüdanud, et mingisuguseid lootusi võidule pole neil enam jäänud ja et Hitleril on varsti «kaputt». Kuid kuulda seda kõike, teades, et vaenlane läheneb Moskvale ja seisab Leningradi äärelinnas, oli Surovtsevil talumatult valus.

Raadiosaated katkesid sageli ja pärast hetkelist pausi kostis hää, mis teatas, et rajoon on suurtükitule all.

Siis laskus Surovtsev koos kõigi «käijatega» kategoorilisele käsule alludes pommivarjendisse. Tahtmist sinna minna ei olnud — seal oli veel külmem kui palatis. Hoopidali köeti viimasel ajal halvasti. Surovtsev kadestaa suitsetajaid, talle tundus, et neil on suitsust soojem.

Tuju oli Surovtsevil kehv — lootusi, et täna-homme teatatakse raadiost blokaadi läbimurdmisest, jäi ikka vähem.

Surovtsev püüdis raskeid mõtteid hajutada, püüdis lugeda, kuid pimedaks läks vara, tuld aga lubati palatites põlema panna nüüd ainult pooleks tunniks enne öörahu — hoiti kokku elektrienergiat.

Veerat nägi Surovtsev harva. Vahetevahel astus see tema palatist läbi, kuid ikka ainult lühikeseks ajaks, paariks-kolmeks minutiks. Ta ootas neid minuteid püüvade viisi, lamades koikul ja ust silmist laskmata, lootuses, et kohe ilmub lävele Veera.

Agas kui ta tööpoolest ilmus, toimus Surovtsevigas midagi kummalist. Ta tõmbus sisemiselt üleni pingule, vastas küsimustele enesetundest lakooniliselt, isegi süngelt, nagu tahaks ta, et Veera võimalikult kiiresti lahkuks.

Vaevalt jõudis aga üks Veera järel sulguda, kui Surovtsev ennast rumala käitumise pärast kirus ja jälle lootusrikkalt ust silmas pidama hakkas, lubades endale, et kui Veera uuesti tuleb, siis muutub kõik teiseks.

Aeg-ajalt väljus Surovtsev palatist, kinnitades endale, et läheb raadiot kuulama või «suitsutaresse» lobisema. Kuid, kuulanud ära järjekordse rindeteate, hakkas ta mööda koridori lonkima, õdede toa juures iga kord sammu aeglustades.

Ent niipea kui ta koridoris Veerat kohtas, toimus temaga silmapilkselt tavaline muudatus. Just nagu oleks midagi tema hinges sulgunud. Ta noogutas kähku ja lisas siis sammu või vaatas möödudes lihtsalt kõrvale, tehes näo, et ta Veerat ei näe.

Surovtsev ei osanud endalegi seletada, miks ta nii imelikult käitub.

Näis aga, et Veera mitte midagi ei märganud. Surovtsevi poole pöördudes rääkis ta temaga rahulikult, isegi õrnalt nagu kapriisse lapsega ja see ärritas Surovtsevi veel rohkem. Ta tuli järeldusele, et Veera astub tema

palatist läbi ainult teenistusülesannete tõttu ning et kui Veera tööpoolest tunneks tema vastu huvi, reageeriks ta kindlasti kuidagi sellele tema teeseldud kuivusele ja eemalehoidmisele. Tema ükskõiksuse tunnetamine piinas Surovtsevi.

Kord ütles talle Saveljev:

«Sinu süda, kapten, põksub vist meie Veera pärast...»

Ja Surovtsev, kellel olid Andreiga tekkinud head, seltsimehelikud suhted, pahvatas ootamatult:

«Ära räägi rumalusi, lolli! Praegu käib sõda! Küllap sul endal pole peale plikade midagi peas!»

Surovtsev oli tööpoolest veendunud, et Saveljev räägib rumalusi. Rahunenud, ütles ta Andreile, kes oma täidlasi huuli poisikeselikult mossitas:

«Andesta, leitnant! Olen tegevusetusest vist närviliseks läinud. Kuid Veeral pole sellega midagi pistmist.»

... Loomulikult oli Surovtsev juba keskkoolis ja seejärel sõjaväeinseneride koolis tütarlastega kurameerinud, kuid midagi taolist nagu praegu ei olnud ta kunagi tundnud.

Ta polnud veel kedagi tõeliselt armastanud ega kavatsenud üldse naist võtta, arvates, et sõjaväelasel on parem, kui ta oma saatust naisega ei seo. Ja kui seda ikkagi teha, siis ainult sel juhul, kui esiteks tunned, et ei saa ilma temata elada ja teiseks võid kindel olla, et väljavalitu on valmis kaadriohvitseri naise rahutuks rändurieluks.

Kohtudes oma ülemuste ja kaasteenijate naistega oli Surovtsev seesmiselt nõrдинud, kui nägi, et naine suhtub oma mehe teenistuskohustustesse kui õnnelikku perekonnaelu segavasse asjaolusse. «Ei, minul see nii küll ei kujune,» mõtles ta.

Siis puhkes aga sõda. Ja kui Surovtsev rahu ajal vahel siiski oli mõtisklenud perekonnaelu kaugetest perspektiividest, kuigi puht teoreetiliselt, siis sõda tõmbas tema teadvusest välja kõik muu, millel ei olnud sõjaga otsest sidet.

Ainult kord oli ta selle probleemi üle jälle mõtteid mõlgutanud — pärast üht jutuajamist Pastuhhoviga.

«Oled sa naisemees, komissar?» oli Surovtsev temalt küsinud.

«Passi järgi — jah,» oli Pastuhhov vastanud ja lisanud muiates: «Kuid sõjaväelastel ju passe ei ole.»

«Kuidas seda mõista — passi järgi?»

«Sa oled minu komandör, tähendab ma olen kohustatud vastama,» oli Pastuhhov pilku kõrvale käärtes öelnud. «Teiste jaoks ma naisemees ei ole. Sulle olen aga kohustatud vastama täpselt, nagu ankeedis. Ainult lepime kokku, et ilma täiendavate küsimusteta! Eks? ... Niisiis, see koorem osutus minu naisele üle jõu käivaks. Ta tüdines minuga koos ringirändamisest. Teda ma ei süüdistan. Sulle aga ütlen: kui otsustad naist võtta — mõtle enne järele. Igaüks peab niisuguses olukorras järele mõtlema, sõjaväelane aga topelt. Ja lõpetame nüüd selle jutu ...»

«Parem siis juba üldse mitte naist võtta!» oli Surovtsev tookord järelduse teinud.

Seda, et ta võiks sõjas hukkuda, Surovtsev nagu ei uskunud. Talle tundus võimatu, et tema, alles oma elu alustav, tugev ja terve, võib järsku kaduda maailmast.

Aga haavatasamist kartis ta tõepoolest — kartis jääda sandiks ega osanud kujutleda, kuidas tema pataljon saab hakkama ilma temata, tema aga ilma oma pataljonita. Ja nüüd, hospitalis, piinas teda teadmine, et tema poisid praegu sõdivad, tema aga vedeleb siin.

Juba teisel päeval pärast seda, kui tal lubati kõndida, küsis Surovtsev Volkovilt, teda ravivalt arstilt:

«Millal mind välja lastakse?»

Arst vastas, et kui kõik nii hästi läheb nagu senini, siis võib ta kümne päeva pärast minna komisjoni, kes määrab kindlaks edaspidise riviteenistuse võimalikkuse astme. Selline vastus tegi Surovtsevi valvsaks. Mõte, et võidakse kahtluse alla seada tema saajaprotsendiline sobivus, ei olnud talle pähegi tulnud.

Vaevalt oli arst ära läinud, kui Surovtsev püüdis vaskut kätt liigutada. Seda kõverdada ei olnud peaaegu üldse valus, kui ta aga püüdis kätt sirgu ajada, käis nagu elektrilöök läbi ...

... Ja nõnda ta siis lamas selili ning mõtiskles murelikult, et jälle on möödunud üks sihitult elatud päev, ja pidas ust kannatamatult silmas, lootes salaja, et Veera sisse astub.

Kuid teda ei tulnud ega tulnud.

Surovtsev vaatas oma taskukella. Sedasama graveeringuga kingitust, mida Saveljev nii sageli oli uurinud, muutudes pealetükkivaks oma pärimistega, et milles nimelt oli siis see «eeskujulik teenistus» seisnud ja mille eest Surovtsevi õieti kellaga autasustati.

Osutid näitasid kolmveerand kümme, öörahuni oli jäänud viisteist minutit.

Kohe tuleb «suitsutarest» Saveljev ja hakkab hädaldama, et peab võimalikult kiiresti saama tagasi tehasse oma kokkumonteerimata tankide juurde. Nagu ei tuldaks seal ilma temata nende remontimisega toime! ...

Surovtsev libistas jalad üle voodi ääre, leidis kobamisi kätte viltutallatud haiglasussid, tõusis püsti ja läks koridori.

Seal oli tühi ja külm. Kaugel koridori lõpus põles üksainus tuhm pirn, kõik muu oli hämarusse vajunud.

Surovtsev kõndis aegamööda, hajameelselt nendes palatitesse sisse vaadates, mille ukseid veel lahti olid.

Kõndides sel õhtusel tunnil piki poolpimedat ja tühja koridori, tundis ta järsku eriti teravalt, et hospitalis on viimaste päevade jooksul toimunud märgatavad muutused.

Tookord, pärast kahekümnendat oktoobrit, kui Surovtsev siia oli sattunud, oli kõik teisiti olnud. Vaevalt jõudsid arst, õde või põetaja palatisse astuda, kui nad külvati üle küsimustega: «Noh?! ... Mis seal uudist on? ...» Keegi ei selgitanud lähemalt, millest on jutt: kõik ootasid ühte — teadet blokaadi läbimurdmisest.

Nüüd novembris, ei küsinud enam keegi: «Millal?!» Ainult harva kohtasid «suitsutarest», kus rippus seinal «seakõrv», tagasitulijaid palatikaaslaste valvsad, vaikivalt-küsilvad pilgud, millele vastuseks kehitati niisama vaikides õlgu või lahutati käsi.

Haavatud «Neeva maalapikeselt», kes evakuatsioonipunkti tahtel just nimelt sellesse hospitali olid sattunud, rääkisid, et seal käivad lakkamatult rasked lahingud, kuid märgatavalt edasi liikuda pole seni õnnestunud. «Võib-olla toimub edasiliikumine väljaspool piiramisrõngast edukamalt?» mõtles Surovtsev hingeplina.

Ei rõõmustanud ka olukord Moskva all. Moskvat

ennast tavaliselt teadetes ei nimetatud, figureerisid Läänerinne ja Kalinini rinne. Kuid üha uute ja uute suundade nimetuste järgi oli kerge mõista, et vaenlane aina läheneb pealinnale...

Ja see kõik kokku — ebamäärane olukord Leningradi all, teadmine, et Moskvat ähvardab hirmus oht, meditsiinilise personali muutunud, sissevajunud näod, abituse tunne ja eemalolek sealt, kus toimusid otsustavad sündmused — muutis ka haavatute meeleolu ärevaks ja rusu- tuks.

Susse mööda linoleumiga kaetud põrandat veidi järele lohistades sammus Surovtsev kiirustamata piki koridori. Iseendale sellest aru andmata lootis ta siin juhuslikult kohata Veerat.

Kõik Veera käigud olid juba ammu teada. Surovtse- vile oli selge, millal Veera saadab arsti ringkäigul, mil- lal vahetab haavatuil sidemeid ja millistesse raskesti haavatute palatitesse sagedamini sisse astub...

Õdede toani jõudmata taipas ta, et seal pole kedagi, vastasel korral oleks põrandale langenud valgus- vööt.

Ta oli selle üle rõõmus ega olnud ka, sest lootes kohata Veerat, kartis ta ühtlasi seda kohtumist. Kuid ta jätkas oma teekonda, jõudis õdede toani ning veendus, et uks on hoolikalt suletud. Ja järsku tekkis tal taht- mine ust paotada, ainult veidi-veidi, et veenduda, kas Veera siiski seal ei ole.

«Aga kui ta on seal?...» mõtles ta ärevusega. Kuid ta käsi vajutas juba aeglaselt uksele.

Uks andis ootamatult järele ja Surovtsev nägi Veerat. Neiu istus laua taga ja kirjutas midagi. Ta tahtis juba ukse kinni tõmmata, kuid sel hetkel tõstis Veera pea.

«On teil midagi tarvis, Volodja?» küsis ta.

Surovtsev vastas üle läve astumata.

«Ei, ei. Mul ei ole midagi vaja. Ma niisama. Juhusli- kult. Ei taha teid segada.»

Nüüd võis ukse sulgeda.

Kuid Veera ütles:

«Te ei sega mind sugugi. Tulge sisse!»

Ja Surovtsev astus kõheldes üle läve.

Kasvule mittevastavas kortsunud boiriidest pidžaamas tundus Surovtsev enesele pentsikuna ja naeruväärse- na.

Harjumuse kohaselt poolkõveras kätt vastu rinda suru- des seisis ta kohmetunult Veera ees.

«Miks teil käsi kaelas ei ole?» küsis neiu ootamatu karmusega ja tema hää l kõlas harjumatult puiselt ning võõralt. «Ma olen teile ju mitu korda rääkinud, et kui süngist tõusete, peab käsi kaelas olema.»

«Ma lähen kohe ära,» ütles Surovtsev tuseselt, tundes sisimas rõõmu, et Veera oli ise leidnud põhjuse jutu alustamiseks.

«Oodake natuke.»

Veera tõusis püsti, läks seina ääres seisva klaaskapi juurde, võttis sellest marli, rebis pika tüki, pani kaheks kokku, sidus otsad kinni ja läks Surovtsevi juurde ning riputas marlisideme sellele kaela.

Veera oli temast tunduvalt lühem, Surovtsev ei lan- getanud pead ja neiu tuli tõusta kikivarvule. Sidet üle pea heites liibus neiu viivuks kogu kehaga tema vastu. Surovtsev võpatas ootamatusest ja tõmbus veidi tagasi. Ta kohkus, et Veera märkas tema kohmetumist, ja punastas, kirudes endamisi, et sarnaneb argliku põnger- jaga, koolijütsiga.

Kuid näis, et neiu polnud midagi märganud, ta võttis ettevaatlikult kinni Surovtsevi haigest käest, mida see vaistlikult vastu rinda surus — just sellel kohal puudus pidžaamal nõõp — ja seadis käe kaelas rippuvale side- mele.

«Nõnda, nüüd on korras.»

Ta astus sammu tagasi ja mõõtis Surovtsevi õige pika pilguga, nii et see jälle mõtles, et näeb selles neetud pidžaamas naeruväärne välja.

«Noh, miks te seisate, Volodja, istuge!» kutsus Veera. Ja tema hää tundus Surovtseville jälle kuidagi võõras.

Neiu istus oma lauakese taha ja tegi pealiigutuse seal- samas seisva valge, läikiva õlivärviga kaetud tabu- reti suunas.

Alles nüüd märkas Surovtsev, et Veera silmad on punased, ja taipas järsku, et ta räägib niisuguse ebaloo- muliku, just nagu puise häälega sellepärast, et püüab pisaraid tagasi hoida.

Surovtsev istus taburetile ja küsis ärevusega, neiu- viimaste päevade jooksul esmakordselt nimepidi kut- audes:

«Kas on midagi juhtunud, Veera?»

«Kust te seda võtate?» kostis Veera kähku.

«Teie silmad... silmad on niisugused...» sõnas Surovtsev kõhklevalt.

«Kirjutan lihtsalt palju. Need haiguslood... ja kõik tuleb täita...»

Veera osutas suurte hallide paberilehtede pakile.

«Ei,» vangutas Surovtsev pead, «see pole tõsi. Teil on midagi juhtunud.» Tema kohmetus oli kadunud. Kõike mattis mõte: tal on halb, tal on mingi mure. «Te varjate midagi minu eest,» ütles ta. «Miks?»

Sel hetkel valdas teda üksainus soov: lohutada neidu, maksku mis maksab aidata teda.

«Midagi pole juhtunud,» vastas Veera võõra, rusunud häälega ja nii suure vaevaga tagasihoitud pisarad purskusid järsku silmist.

Neiu otsis kitlitaskust kärmesti ninarätiku ja surus selle vastu silmi. Veidi aega nõnda istunud ja rahunenud, võttis ta rätiku silmadelt ja ütles, Surovtseville ikka veel läbi pisarate näkku vaadates:

«Mida te minust ometi tahate? Kas te tõesti ei saa aru, mis linnas toimub? Need, kes ei hukku suurtükiväele, surevad ju nälga!»

«Aga, Veera,» ütles Surovtsev erutatult. «see kõik lõpeb ju varsti, blokaadi läbimurre...»

«Kus, kus ta on, see läbimurre!»

«Ma tean, et see saab tingimata teoks... Ma tean...»

«Kust te teate?» katkestas Veera teda, kibedus hääles. «Mida te hospitalikoikul lamades teate?»

Surovtsev läks näost üleni punaseks. Ta tõmbus tagasi nagu oleks saanud löögi. Tahtis vastata teravalt, isegi jämedalt, öelda, et pole hospitali oma süü tõttu sattunud ja kõigest hoolimata kujutab endale olukorda rindel paremini ette, kui mõned tagala paniköörid...

Kuid ta ei ütelnud sõnakestki.

«Andestage, Volodja,» lausus Veera vaikselt, «rääkisin rumalusi. Inetuid rumalusi. Ärge pange tähele. Unustage. Süda on lihtsalt nii raske. Olin eile õhtul oma ema juures. Tal on väga halb...»

«Mis temaga on?» küsis Surovtsev ärevalt, silmapilkselt unustades solvangu. «Sattus tule alla? Sai haavata?»

Veera raputas pead.

«Tal ei ole peaaegu midagi süüa, Volodja. Tal on ju vaid ülalpeetava toidukaardid...»

Surovtsev vaikis. Jah, muidugi, ta teadis hästi, et Leningradis on nälg. Ta oli juba märganud, kui kiiresti koristas tädi Paša tema taldriku, kui sellele oli jäänud mõni toidupala, ja seda märgates hakanud alatasa veidi järele jätma. Kuid praegu need Veera vaiksed ja kuidagi lootusetud sõnad lausa vapustasid teda.

«Kas ema elab üksinda?» küsis ta ainult selleks et midagi öelda ja mitte vaikida. «Aga isa? Kas teil isa on?»

«Jah,» vastas Veera nii nagu mõtleks sel hetkel hoopis millelegi muule, «ta töötab tehases. Ja elab seal. Kasarmuolukorras.»

«Kuid töölisi varustatakse ju paremini?» jätkas Surovtsev pärimist, püüdes alateadlikult juhtida Veerat mingile lohutavale mõttele.

«Jah,» vastas Veera ikka niisama monotoonselt. «Pool oma leivast jätab isa emale. Kuivatab ära. Kuid ka töölised kannatavad alatoitluse all...»

Surovtsev jäi jälle vait. Millega sai ta neiu lohutada? Jälle öelda, et on jäänud veel ainult veidi kannatada ja et pole võimalik, et blokaadi varsti läbi ei murta?...

Ta ei teadnud seda, mida juba ammu teati Smolnõis, ja tal polnud ettekujutustki, et sakslased liiguvad edasi Lihvini peale ning et lähemal päeval polnud oodata mitte blokaadi läbimurdmist, vaid Leningradi ümbritsemist teise piiramisrõngaga.

Surovtsev uskus kogu hingest, tahtis uskuda Leningradi kiirsesse vabanemisse vaenlase haardest. Kuid ta mõistis, et ainult usust ei piisa, et äratada lootust selles temale kalliks saanud neius, Veerat on vaja ka aidata.

Järsku tuli talle pähe lihtne ja nagu talle näis, päästev mõte.

«Teate, mis?» ütles ta, oma idee üle rõõmu tundes ja imestades, kuidas ta varem selle peale polnud tulnud. «Palun teid homsest päevast võtta minu leib endale. Mul ei ole arvatavasti jäänud siin enam kaua olla ja ma saan suurepäraselt ilma leivata läbi.»

Veera naeratas kurvalt, raputas pead, puudutas õrnalt sõrmedega Surovtsevi kätt ja ütles:

«Aitäh, Volodja. See on võimatu.»

Ta ei hakanud selgitama, miks see võimatu on, kuid ütles viimased sõnad nii kindlalt ja kategooriliselt, et Surovtsev mõistis: pealekäimine on asjatu.

Ta silmitses Veera sisselangenud ja kahvatut nägu ning mõtles hingevaluga, kuidas neiu aidata saaks.

«Aga rohkem... ei ole teil kedagi?» küsis ta eba-levalt.

Veera vaatas talle kuidagi valvsalt otsa.

«Noh, öde või venda? ...»

Veera raputas eitavalt pead.

«Ei. Olen üksi.»

«Täiesti üksi?»

«Kes mul peaks olema, Volodja?»

Surovtsev sattus segadusse. Ja ütles siis kõheldes:

«Noh... Ma ei tea... Näiteks sõber... Võib-olla peigmees...»

Oeldes «peigmees» kohmetus Surovtsev veel enam. See kõlas vanamoodsalt, koguni pentsikult. Kuid sõna oli juba üle huulte lipsanud ja Surovtsev taipas, et sel hetkel oli ta kõige suuremaks sooviks kuulda eitavat vastust.

Kuid Veera vaikis.

Ja siis ütles Surovtsev, kirudes ennast, et oli pärinud seda, mida ilmselt poleks sobinud küsida, teise jutualne leidmiseks, mis esimesena pähe tuli.

«Millises tehases teie isa töötab?»

«Kirovi tehases,» lausus Veera ja Surovtsevile näis, et neiu jäi heameelega tema eelmisele küsimusele vastuse võlgu.

«Noh, näete nüüd!» hüüdis Surovtsev teeseldud huviga, nagu oleks talle tõepoolest nii tähtis teada, kus töötab Veera isa. «Saveljev, minu naaber, töötab samuti Kirovi tehases ja seal töötas ka minu sõber, major Zvjagintsev...»

Ta nägi hämmastusega, kuidas Veera nägu järsku muutus. Silmad elavnesid, kogu keha kaldus ettepoole ja küsimuses kostis imestus:

«Te... tunnete Aljošat?»

«Aljošat?...» kordas Surovtsev, püüdes meenutada Zvjagintsevi eesnime. «Õige küll, tema eesnimi on Aleksei. Aga... kas siis teie ka teda tunnete?»

«Muidugi,» rõõmustas Veera nüüd juba ilmselt. «Ta on mu suur sõber!»

Surovtsev jäi segaduses vait. Ta ei teadnud, mida praegu sooviks: kas lõplikult veenduda, et jutt on just nimelt tema lahingukaaslasest või, vastupidi, välja selgitada, et on toimunud eksitus ja nimi ning perekonnanimi lihtsalt ühtivad.

«Kes ta talle on, see Aljoša Zvjagintsev?» mõtles Surovtsev kõhklevalt. «Pole võimalik, et ta tema vastu ükskõikne on: niivõrd elavaks läks tema pilk, nii suur oli varjamata rõõm, kui ütlesin selle nime...»

«Ja te... kohtusite sageli?» küsis Surovtsev, püüdes oma häält rahulikuks sundida, nii et sellest ei kostaks uudishimu.

«Viimast korda nägin teda tehases, kui isa vaatamas käisin,» ütles Veera. «See oli juba ammu...»

Tema sõnadest kõlas ilmne kahetsus, kuid Surovtsev ei taibanud, mille kohta see käib. Igaks juhuks sõnas ta:

«Saveljev räägib, et major olevat hiljuti tehase üle viidud, aga kuhu, seda ta ei tea. Ja teie... ei tea samuti midagi?»

Veera raputas pead.

«Ei. Ta lubas läbi astuda. Andis sõna. Kuid ei tulnud...»

«Tähendab, tuleb veel!» kinnitas Surovtsev. «Ta pole niisugune inimene, kes petab...»

Ja sai järsku aru, et ei suuda ennast tagasi hoida, ei suuda kauem kaudseid ja kompiivaid küsimusi esitada, et Veera pilgu ja hääle abil mõistatada, mis nimelt neiu Zvjagintsevigaga seob...

«Kas... te armastate teda?» küsis ta, hirmuga vastust oodates ja Veera pilku vältida püüdes.

Neiu vaatas Surovtsevile tähelepanelikult näkku.

«Miks te järsku seda küsite?»

«Ei tea,» vastas Surovtsev. «Te ütlesite nii nukralt, et ta ei tulnud...»

Veera vaikis. Siis aga lausus väga lihtsalt, ilma häbelikkuseta:

«Ei, Volodja, see pole nii, nagu teie mõtlete. Aljoša on lihtsalt minu sõber ja ma tahaksin teda väga näha.»

«Siis on mul veel üks küsimus,» pahvatas Surovtsev,

suutmata rohkem varjata oma erutust. «Kas... te ikkagi kedagi armastate? Te... ootate kedagi? Eks?»

Veel nädala eest, koguni mõne viivu eest poleks ta suutnud endale ettegi kujutada, et julgeb Veerale niisuguse küsimuse esitada. Kuid nüüd sai ta nagu järsku lahti sisemisest pingest, mis teda igal Veeraga kohtumisel oli kammitsenud ja teda valdas üksainus soov: saada neiuust teada kõik, maksu mis maksab!

Ja järsku nägi ta, kuidas muutus Veera ilme, kuidas neiu näost libises üle mingi haiglane grimass, suured silmad tõmbusid aga pilukile.

«Te küsite, kas ma kedagi armastan?» ütles ta võõra, kalgi häälega. «Jah. Armastan! Ootan ma kedagi? Ei, Volodja, nüüd enam ei oota ma kedagi.»

Need sõnad olid öeldud kuidagi rõhutatult, väljakutsuva kindlusega, nagu püüaks ta selles veenda mitte Surovtsevi, vaid iseennast.

Kuid Veera muutunud, kummalist ilmet ja seda, kuidas ta neid sõnu ütles, märkas Surovtsev ainult alateadlikult. Isegi sõnad: «Jah. Armastan!» — isegi need laskis ta kõrvust mööda. Temale oli praegu kõige tähtsam see, et Veera kedagi ei oota!

Kirglikult haaras ta neiu kae ja ütles katkeval häälel:

«Veera, Veera, kuulake mind! ... Ma... Ma tahaksin öelda... Noh, olen vist viimastel päevadel naljakalt, rumalasti käitunud... aga ma ei saanud... tahtsin teile öelda... aga ma ei saanud... Seepärast, et ma pole kunagi tõeliselt... Ega te mulle pahane ei ole, ei? Ei ole pahane?...» Ta jäi äkki vait. Surus ainult üha tugevamini Veera kätt.

«Ei maksa, Volodja,» lausus Veera tasa ja tõmbas kae pehme, kuid otsustava liigutusega tagasi. «Ma pole teie peale sugugi pahane. Saan kõigest aru ja te pole mitte milleski süüdi. Kuid... kõik, mis te praegu öelda tahate, jäägu ütlemata. Ja ärgem sellest enam üldse rääkigem. Liiga palju muret on ümberringi.»

Ta vaatas kella ja lõpetas juba tavalisel, igapäevasel toonil:

«Öörahu algusest on möödunud juba pool tundi. Peate minema palatisse. Minge magama, Volodja. Head ööd!»

Ta tõusis, läks ukse juurde ja avas selle.

Mõned sekundid istus Surovtsev liikumatult. Talle tundus, et kõik, kõik on läbi ja sees valitseb imelik tühjus. Jõupingutusega sundis ta end püsti tõusma ja ukse juurde minema. Jalad ei kuulanud sõna, näisid talle võõrastena nagu proteesid.

Võõra häälega vastas ta:

«Hea küll. Ma lähen. Head ööd.»

Valgus palatis oli juba kustunud, kuid vaevalt jõudis Surovtsev ukse enda järel sulgeda, kui Saveljev teda hüüdis:

«Tulid ikka lõpuks tagasi! Kuhu sa kadusid?»

«Arst kutsus välja. Läbivaatusele,» pomises Surovtsev, endale aru andmata, mida ta räägib. Millisest läbivaatusest võis niisugusel tunnil juttu olla?

Ta tõstis teki üles ja heitis sängi.

«Ajad vett sogaseks!» sõnas Andrei muiates. «Asjatult, väljas on niigi pime.»

«Jäta rahule!»

Andrei jäi vait, ilmselt solvus.

Surovtsev lamas selili, hambad ristis. Sees valitses ikka imelik tühjus. «Mis minuga lahti on?» mõtles ta. Sidemes kätt küünarnukist kõverdades tundis ta tuima valu. See tõi ta reaalsusesse tagasi.

«Mis siis ikka,» ütles ta endale, «seda parem. Vähe-malt on nüüd kõik selge... Ja ega ma teda üldse ei armasta, olen siin kurat teab mis välja mõelnud. Läksin tegevusetusest liimist lahti. Nüüd on sellel lõpp. Midagi pole olnud ja midagi ei saa olema. Ta ju ütles, et armastab kedagi. Tähendab, tuleb kõik unustada! Midagi pole olnud...»

Kuid mida rohkem püüdis Surovtsev Veerale mitte mõelda, mida rohkem kordas endamisi: «Kõik, kõik! Lõpp! Jätta!» — seda enam pidi ta neiu-le mõtlema.

Armastab, aga ei oota... Kummaline. «Nüüd enam ei oota ma kedagi,» ütles ta. Jah, just nii ta ütles. Miks? Ja kus see inimene on? Rindel? Või langenud? Jah, nähtavasti langenud, miks muidu Veera nägu nõnda muutus, kui ta küsis, kas neiu kedagi ootab...

Või on elus ja unustas Veera, jättis maha, ei vasta kirjadele...

Seda mõeldes pigistas Surovtsev tahtmatult kätt raskesse ja tema südant täitis viha selle tundmatu inimese vastu. Surovtsev oleks tahtnud seda viha üle kanda ka Veerale: armastab Veera ju meest, kes ei vääri tema väikest sõrmegi. Kuid ta ei suutnud neiu isegi mõttes milleski süüdistada.

Vastupidi, nüüd näis Surovtseville, et kõiges on süüdi tema ise. On süüdi selles, et tikkus neiuale ligi tüütavate, sentimentaalsete juttudega, pugus talle südamesse, ilma et tal selleks mingit õigust oleks, pealegi veel ajal, mil neiu silmade ees seisis näljast kurnatud ema... Kuidas võis ta seda endale lubada? Kuidas ta üldse oli niikaugele jõudnud, et unustas oma pataljoni, oma seltsimehed, kes sel hetkel Neeva vasakul kaldal surmaohus on? Oli kujutlenud kurat teab mida... Häbi, teotus! Kui palju on ümberringi muret... Veeral oli seda meelde tuletades tuline õigus. Kuidas ta ütleski: «Mida te hospitalikoikul lamades teate.»

Kui ta neid sõnu meenutas, tundus talle, nagu oleks uuesti piitsahoobi saanud.

Ta surus hambad kokku ja pööras järsult küljele.

«Vähkred, kapten?» hakkas Saveljev jälle rääkima.

«Miks sa ei maga, tankist?» küsis Surovtsev, tundes seesmiselt rõõmu võimalusest mõtteid mujale juhtida.

«Aga sina?» kostis pimedusest Saveljev.

«Mõtlen,» ütles Surovtsev.

«Kuulen, et mõtled, seepärast ei maga ka ise.»

«Kuidas sa seda kuuled?»

«Väga lihtsalt. Ei oska öeldagi, kuidas. Aga kuulen. Võib-olla saan sind aidata? Nagu öeldakse — vastastikune abi lahingus.»

«Me pole lahingus, Andrei,» ütles Surovtsev meelekibedusega, «me oleme sinuga haiged.»

«Mitte haiged, vaid haavatud,» parandas Saveljev õpetlikult.

«Oh, jäta! Mis vahe siin on. Vedeleme hospitalis, seal aga käivad lahingud — see on oluline!»

Saabus vaikus. Selle katkestas Saveljev:

«Kuule, Vladimir, ma tahan sinult midagi küsida...»

«Küsi.»

«Kas sa «Kolme musketäri» oled lugenud?»

«Mi-da?»

««Kolme musketäri», noh. Ja «Kakskümmend aastat hiljem». Dumas-isa. Neid oli terve perekond. Dumas-isa, Dumas-poeg... Prantslased.»

Surovtsev muigas mõttes selle tõsiduse üle, millega see noormees talle üldtuntud asju selgitas.

«Asjata raiskad aega,» ütles ta. «Teisi raamatuid tuleb lugeda.»

«Ära arva, ma olen teisi ka lugenud!» vastas Saveljev. «Mitte selles pole asi. Tahtsin sinult küsida, mispärast vanasti inimesed nii naljakalt võitlesid?»

«Kuidas naljakalt?»

«Noh, õilsalt, või kuidas seda öelda. «Kaitske ennast, markii, kus on teie mõõk, ma ootan!...»» lausus Saveljev teatraalselt. «Nad tapsid küll, asja eest teist taga, palju inimesi, aga ausas võitluses. Relvitut ei löödud. Lamajat samuti. Mis sa arvad: miks inimesed sellest ajast nii metsikuks on läinud?»

«Kas sa klassivõitlusest oled midagi kuulnud?» küsis Surovtsev irooniliselt, uuesti selili keerates.

«Mu taat ründas Talvepaleed, kui teada tahad, kapten,» sõnas Andrei solvunult. «Kas sa «Lenin Oktoobris» oled näinud?»

«Olen küll, mis siis?»

«Seal on üks viga sees. Mäletad, seal, kus «ajuti» areteeritakse. Nende hulgas, kes tookord sinna saali astusid, oli ka minu isa. See on fakt. Oleks kõik nii tehtud, nagu tegelikult oli, oleks pidanud ühe näitleja minu taadiks grimeerima. Ma ütlesingi talle, kui film välja tuli, et kirjuta «Mosfilmi» kiri. Tema aga puhkes naerma. Kui pensionile lähen, siis hakkan paberit määrima, praegu pole selleks aega. Ühe sõnaga, nagu luuletaja ütleb: küllap me kuulsusesära ära jaotame — omad inimesed...»

«Ma ei saa aru, mida sa kogu selle jutuga öelda tahtsid?» küsis Surovtsev.

«Seda, et niipea kui voodisse heidan ja tule kustutan, hakkan mõtlema, mida need neetud fašistid teevad. Ei nad anna armu naistele, lastele ja raukadelegil! Kas tead, kapten, mida ma unes näen? Must miljon fašiste roomab otse minu poole. Mina aga istun tankis. Täiskäik edasi ja neile peale, nii et kondid ragisevad... Triigin neid nagu tirtsuparve — paljas ragin taga... Ja mul pole

üldse kahju. Nad pole ju inimesed, vaid mingisugused vördjad!...

«Tankis istudes ei kuule sa mingisugust kondiraginat,» tähendas Surovtsev süngelt.

«See on ju unes!»

Järsku heitis Surovtsev teki kõrvale, tõusis sängistuli ja ütles erutatult:

«Kuule, Andrei, lähme siit ära!»

«Misasja?» ei taibanud Saveljev.

«Lähme ära!» kordas Surovtsev äreva sõsinaga. «Mina — oma väeossa, sina — tehasesse! Siin puhkamisest on villand!»

«Nad ei lase meid ju välja!» ütles Saveljev kahtlevalt, samuti häält alandades.

«Me ei hakkagi luba küsima. Me ei põgene ju kusa-gile tagalasse, vaid rindele!»

Ta leidis kobamisi Saveljevi koiku ääre, istus sellele ringi ja jätkas kiirustades ning Andrei paljast õlga pigistades:

«Saa aru, linnas algab ju nälg. Meie aga lamame siin, vatsad vastu taevast! Selle asemel et vaenlast peksta, külitame siin ja õgime rahva nina eest söögi ära! Räägin sulle tõsiselt — viskame varvast!»

«Pidžaamaväel või?!»

«Miks pidžaamaväel? Mina saan oma riided kätte, sina ka, milles siia tulime, selles ka ära läheme.»

«Aga kes annab? Sa palusid, et sind välja jalutama lastaks, kas said oma mundri kätte?»

«Oota nüüd, ära parista,» ütles Surovtsev, ja pühkis peoga higi laubalt, «kõik tuleb läbi mõelda! Ütleme, et mina olen vait, et mitte kahtlust äratada, sina aga ütled homme arstile, et palud oma hilbud üheks tunnikski enda kätte, et pead aias saama söömu värsket õhku, muidu lämbud siin ära... Või ei, veel parem: sa said kirja — ma kirjutan selle silmapilk valmis — et sel päeval ja sel tunnil tuleb sul isa või ema hospidali juurde...»

«Mul läks isa juba suvel maakaitsevähke,» sõnas Saveljev süngelt, «ema on aga evakuatsioonis.»

«Noh, siis pruut, ütle, et kallim tuleb. On sul oma tütarlaps?»

«Oletame...»

«Siis on korras! Tema käest sa kirja saadki.»

«Aga mis ma ütlen, kes mulle selle kätte andis?»

«Ptüi, kurat!» vihasas Surovtsev. «Mis tähtsust sellel on! Kes seda kontrollima hakkab! Ütleme, et mõni nendest meestest, kes sel päeval siit ära läheb. Just enne lahkumist andiski. Eks?»

Järsku tekkinud plaan haaras Surovtsevi täielikult. Nägu punetas palavikuliselt, süda peksis nagu metro-noom suurtükitle ajal.

«Kuule,» hüüdis ta, «see on ju lausa häbi: kaks tegelikult tervet mehemürakat vedelevad valgete linade vahel, samal ajal kui ümberringi hukkuvad inimesed! Ise ju rääkisid, et tankid tuleb kokku monteerida ja nendel siis rindele sõita! Mind aga ootab pataljon!»

«Või ta sul ootab,» venitas Saveljev irooniliselt. «Küllap määrati ammu uus komandör!»

«Jäta siisugune jutt. Mul on seal sõber, komissar, tema ei luba, et pataljon minult ära võetakse. Keegi lihtsalt asendab ajutiselt.»

Surovtsev taipas isegi, et räägib rumalusi ja et keegi ei luba pataljoni tunnikski ilma komandörita jätta, kuid endale ette kujutada, et tema pataljoni juhhib nüüd mõni uus mees, ei suutnud ta tõepoolest.

«Olgu,» lisas ta, «eks kohapeal selgu! Peaasi, kui jõuaksin diviisi komandopunkti!»

«Arvad, et õnnestub põgeneda?» kahtles Saveljev ikka veel, kuid tema häälest kostis juba lootus ja Surovtsev mõistis: Andrei on temaga päri, südamepõhjas on ta juba nõus ja tarvitseb ainult natuke kannatada ning ta veendub lõplikult.

«Õnnestub,» ütles Surovtsev kindlalt. «Sa pead ainult hästi näitlema! Sain armsamalt kirja, kui ma temaga nüüd ei kohtu, on elu läbi. Kaotan unerahu ja keeldun ravimeid neelamast.»

«Kuule, kapten,» ütles Saveljev samuti end voodist üles upitades, «hea küll, ütleme, et mina sain kirja, aga kuidas sinuga jääb? Miks sa arvad, et ka sind sellepärast tänavale lastakse?»

«Aga mina olen sinu sõber ja ustav seltsimees! Aitan sul trepist alla minna ja pärast üles tagasi tulla ja hoian üldse kogu aeg silma peal. Küll ma selle juba ise ära korraldan, ilma minuta sa ära ei lähel!»

Saveljev vaikis mõne aja. Tõusis siis järsu liigutu-

sega istuli, haaras Surovtsevil käest kinni ja hüüdis peaaegu täie häälega:

«See on ju vahva! Mind ju oodatakse tehases, seal on iga inimene arvel! Kuule, aga kui sülitaks tervele sellele komöödiale, lähme kohe praegu, niisama, koridorid on ju tühjad...»

«Ära räägi rumalusi,» ütles Surovtsev karmilt, «lähed pidžaamaväel külma kätte, mis? Pea meeles, Andrei Saveljev, nüüd olen ma sulle seltsimees kapten, sina mulle nooremleitnant. Ja sa pead minu käsku kuulama. Arvesta, et nüüdsest peale oleme jälle rivis.»

«Just niil!»

«Ja ära karju! Nüüd aga magama. Magame nagu kord ja kohus välja ning alustame operatsiooni.»

Surovtsev heitis oma voodisse, sulges kõvasti silmad ja püüdis uinuda. Kuid uni ei tulnud. Andrei nohises ammu juba rahulikult, Surovtsev vähkres aga ikka veel küljelt küljele.

«Soome vaksalini sõidan trammiga,» mõtles ta, «seal aga liitun mõne ešeloniga või sõidan kaubavagunis Ossinovetsini, noh, ütleme, Vsevoložskajani. Sealt on aga Nevskaja Dubrovka kiviga visata, hääletan — ja iga auto korjab mu teelt ära, kui aga mitte, siis lähen jalgsi: kümnekond kilomeetrit on kukepea!» Sellele, et ilma dokumentideta peetakse ta teel ilmselt kinni, Surovtsev praegu lihtsalt ei mõelnud.

Kujutledes, kuidas ta saab kokku Pastuhhoviga ja roodukomandöridega, läks Surovtsevil süda nii kergeks ja tuju nii heaks, nagu seda polnud kunagi varem siin, hospitalis veedetud päevade jooksul veel juhtunud...

«Homme, homme, homm!» kordas ta mõttes...

XI

Kõik lahenes palju lihtsamini, kui Surovtsev oli arvanud.

Varahommikul, hankinud naaberpalatist paar puhast paberilehte ning ümbriku, kirjutas ta valmis Saveljevile adresseeritud kirja, milles keegi tütarlaps, nimega Valja, anus, et «palavalt armastatud Andrjuša» tuleks

värava juurde. Pani kirja ümbriku, kleepis kinni, rebis selle siis lahti ja hakkas kannatlikult ootama doktor Volkovi ilmumist.

Kuid kirja ei läinud üldse tarviski.

Sel päeval ei ilmunud Volkov millegipärast tööle ja tema asemel käis visiidil hospitali peaarst Osminin.

Osminin oli väga murelik, sest oli alles eile õhtul viibinud linnanõukogus nõupidamisel, kus oli teada saanud, et tööjõu ja hobustranspordi puudumise tõttu on oktoobrikuu küttevarumise plaan täidetud veidi üle ühe protsendi ning seepärast kehtestatakse linnas üli-range küttekokkuhoiurežiim.

Praktiliselt tähendas see, et elektrienergiat, ja sedagi väga piiratud kogustes, lubatakse kasutada ainult sõjatehastel, Smolnõil, Peastaabil, miilitsaosakondadel, partei rajoonikomiteedel ja rajooni täitevkomiteedel, õhukaitse staapidel, peapostkontoril, telefonikeskjaamal ja raviautustel.

Seoses sellega kerkis hospitalis rida uusi probleeme. Juba praegu oli palatite temperatuur harva üle kümne kraadi, elektrivalgust anti aga ainult õige pisut enne öörahu. Ees seisis edasine temperatuuri langus ruumides, pesumaja seismajäämine ning sterilisaatorite väljalülitamine, kuna need kulutasid palju voolu. Tuli mõelda, kuidas nüüd valgustada operatsioonisali...

Kõigele sellele mõtles Osminin, kui ta Volkovi asemel palatid külastas, sest Volkov oli jäänud pikali kroonilise üleväsimuse, külmetuse või alatoitluse tagajärjel — võib-olla oli selle põhjuseks aga kõik kokku.

Surovtsev märkas, et peaarst on millegi üle äärmiselt mures ja tal oli lihtsalt piinlik hakata Osmininile kirjaga kärkseid pähe ajama. Ainus, mida Surovtsev otsustas teha, oli see, et ta kaeblikul häälel meelde tuletas, et doktor Volkov oli eile teda ja Saveljevit õue jalutama lubanud.

Pisiasjusse tungimata ja nähes, et mõlemad haavatud on omal jalal ning liiguvad palatis täiesti vabalt ringi, heitis Osminin pilgu haiguslugudesse ja ütles teda saatvale öele lühidalt:

«Andke riided välja!» Ning lisas, juba Surovtsevi poole pöördudes: «Hoidke ainult käsi kaelas!»

Pool tundi enne sisekorra reeglite järgi ettenähtud jalutuskäiguaga tõi oma paistetatud jalgadel vaevalt edasi liikuv tädi Paša süles palatisse rõivalasu, kus olid nii tsiviilrõivad kui ka sõjaväevorm, ja viskas selle Saveljevi voodile.

Nii sai Surovtsev kätte oma saapad, kalifeed ja sineli, sellesama, millega ta sanpunktis enne Leningradi evakueerimist kaetud oli olnud. Halvem oli lugu sõduripluusiga. Endine komandöripluus, mis oli õhukeseist diagonaalriidest, enam ei kõlvanud, sest vasak varrukas oli rebitud ribadeks, millel mustendasid kuivanud vereplekid. Surovtseville anti välja kellegi teise puuvillasest riidest sõduripluus, seersandi kolmnurgad kraenurkadel, juba lahingus kaduma läinud nokkmütsi asemele aga pilotka.

Kui kentsaka väljanägemisega ta on, kandes ilma rihmata sinelit ja suvist pilotkat, sellele Surovtsev neil minuteil ei mõtelnud. Haaratud soovist võimalikult kiiresti hospitalist lahkuda, näis talle, et niipea kui ta nende seinte vahelt minema pääseb, lahenevad kõik edasised probleemid iseenesest.

Saveljevi abil kähku ümber riietunud, pistis ta käe sinelitaskusse ja leidis sealt rahuldustundega veidi peenraha — mõned mündid, mis trammisõiduks tingimata vajalikud on, ja vaatas nüüd kannatamatult omakorda riietuvat Andreid. Sellele olid antud kellegi püksid, vattkuub, kõrvikmüts ja kulunud poolsaapad ilma nöörieta.

«Kas oled rännakuks valmis, nooremleitnant?» küsis Surovtsev.

«Tankivägedes on kord majas!» vastas Saveljev varjatud erutusega vapralt. «Asume teele ründejonele.»

Käsi juba ukselingil, vaatas ta tagasi ja nägi, et Surovtsev ei liigu paigast.

«Oota!» ütles kapten siis mingi kummalise, äkitselt muutunud häälega.

«Mis sa nüüd, kapten?» imestas Saveljev.

Kuid Surovtsev seisis nagu tardunult. Ja ütles siis uuesti tasa:

«Oota...»

«Kas käsi valutab?» päris Saveljev osavõtlikult.

Kuid käsi, mis Surovtsevil oli distsiplineeritult kaelas,

ei valutanud. Asi oli hoopis muus. Millegipärast meenus talle alles nüüd, kui oli vaja vaid palatist väljuda, teha piki koridori kümme viimast sammu ja laskuda trepist alla, Veera. Alles nüüd sai Surovtsev aru, et ei näe Veerat enam kunagi.

Ta seisis kõheldes ega teinud kannatamatult teda silmitsevast Andreist väljagi. Ta ei teadnud, mida teha. Jätta Veeraga jumalaga nii, et mitte kahtlust äratada, Surovtsev ei suutnud, vähimgi kahtlus oleks aga nurja ajanud kogu nende plaani.

Ta püüdis ennast veenda, et tuleb ära minna, aega viitmata hospitalist lahkuda, kuid ei suutnud ennast sundida sammugi astuma.

«Kas sa siis lõpuks tuled, kapten?» küsis Saveljev pahaselt.

Kuid Surovtsev oli juba jõudnud arusaamisele, et ei suuda lahkuda Veerat nägemata.

«Oota, ma kohe...» pomises ta ja väljus kiiresti palatist.

Koridoris oli kõik nagu tavaliselt: aeglaselt jalutasid tervenejad, heites kadeda pilke neile, kel oli juba lubatud tänavale minna, saalisid õed, hoides käes ümmargusi emaileeritud nõusid, milles kõlksusid süstlad, nõelad ja pintsetid...

Kuid Veerat koridoris ei olnud.

«Kus ta on?» mõtles Surovtsev, noogutades hajameelselt tuttavaile haavatuile ja õdedele.

Ta läks koridori lõppu — seal olid teineteise vastas ordinaatorite tuba ja õdede tuba, ning vaatas uksest sisse, kuid Veerat polnud ka seal.

«Mida teha? Kuidas toimida?» küsis ta endalt, saades juba aru, et Veerat nägemata ta hospitalist ei lahku. Pöördus ringi ja läks kiiresti tagasi, teel igasse palatisse sisse vaadates. Veerat ei olnud mitte kusagil.

Järsku torkas pähe mõte: iga hetk võidakse anda õhuhaire ja siis ei pääse ükski haige enam hospitalist välja. Ta peaaegu jooksis «suitsutaresse», veendus, et metronoom on sisse lülitamata — reproduktorist kostis muusika — ning heitis uuesti pilgu koridori... Veerat ei olnud näha.

«Kõik!» ütles Surovtsev mõttes. «Tuleb lahkuda.»

Ta seadis sammud oma palatisse, kus teda ootas

Saveljev, ja kohtas teel õde Oljat. See lükkas enda ees ratastel arstimitelauakest.

«Kus on Veera?» küsis Surovtsev temalt.

«Veera?» kordas Olja, sammu aeglustades. «Ta läks juba hommikul koju. Küsis ennast vabaks. Ta emaga on asjad halvad.»

Olja sõnade mõte ei jõudnud kohe tervenisti Surovtsevi teadvusse. Algul taipas ta vaid, et Veerat ei ole hospitalis, ja tundis ootamatult kergendust, et see raske kohtumine ära jääb, ja pealegi mitte tema süü läbi. Alles järgmisel hetkel sai Surovtsev aru, mis oli olnud Veera äramineku põhjuseks: tema emaga on asjad halvad, võib-olla on suremas!... Ta tahtis seda Oljalt täpsemalt järele pärida, kuid Olja oli oma kriuk-suvate ratastega lauakesega juba kaugel.

Surovtsev nägi oma kujutluses hetkeks Veerat nii-sugusena, nagu oli teda näinud viimasel korral, meenu-tas tema pisarais silmi ja tal tekkis soov hospitali jääda...

Ta seisis keset koridori, saates pilguga aeglaselt eemalduvat Oljat; ja tundis järsku, et tema õlale laskub kellegi käsi.

Surovtsev võpatas, pööras ringi ja märkas Saveljevit.

«Kas sa, kapten, mõtled nalja teha või?» sosistas Andrei. «Kolmekümne minuti pärast ei lasta enam kedagi uksest välja!»

Alles nüüd tuli Surovtsev tegelikkusesse tagasi. Ta lõi sinelihõimad kiiresti kõrvale ja võttis taskust kella. Oli juba pool neli, kell neli lõppes aga jalutuskäiguks ette-nähtud aeg.

«Mida teha?» mõtles ta. «Jääda?...» Kuid ei, jääda ta ei saanud. Kogu olemusega kippus ta juba vabadusse, rindele...

Otsus tuli teha kiiresti.

«Mine ukse juurde,» ütles ta Andreile. «Kahe minuti pärast jõuan sulle järele.» Ning ta tormas oma pala-tisse.

Palatis avas ta öökapi, haaras sealt paberilehe, ümb-riku ja pliiatsijupi, istus voodiservale ja vaatas mõni hetk keskendunult puhtale lehele.

Siis kirjutas:

Kallis Veera! Mulle just praegu öeldi, et Teie emal on halvem. Tahan uskuda, et kõik läheb hästi. Olge tugev! Ütlesite ise: «Ümberringi on liiga palju muret...» Aga meie Saveljeviga otsustasime ära minna, nii et meie pärast ei maksa muretseda. Tahtsin Teid enne lahkumist näha, kuid seejärel mõtlesin, et võib-olla on nii isegi parem. Näha Teie silmi ja valetada — seda ma ei suuda. Jumalaga. Aitäh kõige eest. Tahak-sin veel midagi öelda, kuid pärast eilset jutuaajamist saan aru, et seda ei maksa. Jumalaga.

Vladimir.

Pani punkti, mõtles hetke ja lisas:

«Aga tema tuleb tagasi, uskuge!»

Kirjutatut üle lugemata pani Surovtsev paberilehe ümbrikku, kleepis selle hoolega kinni, maalís ümbrikule suurte tähtedega: «Veera Koroljovale» ning pistis kirja padja alla.

Saveljev ootas teda trepil.

«Mis sinuga lahti on, kapten?» hüüdis ta oma paha-meelt varjamata, niipea kui Surovtsev nähtavale ilmus.

«Uudishimu teeb ruttu vanaks,» katkestas Surovtsev teda järsult. «Jätsin hospitali juhtkonnale kirja, muidu mõtlevad, et saime otsa,» lisas ta õpetlikult. «Inimeste eest peab hoolitsema, ära seda unusta!»

Nad laskusid alla tagatrepist, mis viis aeda; see raud-taraga ümbritsetud maalapike oli tervenevatele haige-tele jalutamispaiaks.

Sadas hõredat ning kergelt lund. Lumehelbed langesid juba külmunud, kõvale maapinnale — talv oli sel aastal varajane —, jäid pidama raagus puudele.

Piirdetara ääres teerajakesel lonkisid teised jalutus-käigule tulnud haavatud. Oli külm ja tuuline ning jalu-tajatel olid sinelikraed üles tõstetud, kuid tagasi ei läinud keegi; pärast pikaajalist lesimist haiglakoikul hindasid inimesed iga värske õhu sõõmu.

Raudtara värav oli pooleldi avatud ja seda ei valva-nud keegi; haavatud teadsid, et tänavale, õigemini umb-tänavale minek on rangelt keelatud.

Sellest väravast pididki Surovtsev ja Saveljev mär-

kamatult välja lipsama ning astuma pärast seda paarsada sammu piki põiktänavat. Seejärel võis loota, et ollakse juba vabaduses, nii-öelda haardeulatusest väljas.

Hommikul edasist tegevusplaani välja töötades mõtlesid nad kogu marsruudi läbi. Oli tarvis välja jõuda Karl Marxi prospektile, täpsemalt sinna, kus see Botkini tänavaga ristub. Seal siis läksid nende teed lahku: Surovtsev pidi pöörama vasakule, et jalgsi või trammiga jõuda Soome vaksalini, Saveljev aga minema paremale, Kuibõševi tänava poole, ja sealt edasi, samuti trammiga, sõitma Narva väravani.

Ainus, mis peamurdmist valmistas, oli patrullidega kohtumise võimalus, sest Surovtsevil ja Saveljevil polnud mingisuguseid dokumente. Kuid nad mõlemad oletasid, et jõuavad sihtkohta tükk aega enne komandanditundi ja patrullidel pole põhjust neid kinni pidada.

Surovtsev vaatas kella. Kümne minuti pärast neli. Ta teadis, et täpselt kell neli väljub valvearst ja kuulutab jalutuskäigu lõppenuks. Osa jalutajaid suunduski juba ukse poole.

«Valmis olla!» kamandas Surovtsev sosinal.

Nad lähenesid pikkamööda väravale. Väravas nad peatusid. Saveljev võttis taskust «Belomori» paki, koputas sellest välja paberossi ja hakkas tikke kraapsima, jättes mulje, et ei saa tuule käes kuidagi suitsu süüdata. Surovtsev varjas teda tuule eest, ise vargsi ringi vahtides.

Valinud sobiva momendi, mil keegi nende poole ei vaadanud, andis Surovtsev uue käskluse:

«Läki!»

Nad hiilisid väravast välja ja tormasid mööda tänavat vasakule. Surovtsev kuulatas pingsalt. Kuid keegi ei hüüdnud neile järele, ei teinud katset neid peatada. «Operatsiooni» esimene etapp oli edukalt seljataga. Surovtsev püüdis mitte kiirustada, hoidis sammu tagasi: Andrei lonkas järjest märgatavamalt.

Viieteistkümne minuti pärast jõudsid nad Karl Marxi prospektile. Tänavaristil peatusid, tõmbasid hinge, vaatasid teineteisele otsa ja naeratasid kergendatult.

«Paistab, et oleme pääsenud,» ütles Surovtsev. «Kuidas jalg on, kas pole viga?»

«Küll ta käib,» lõi Saveljev käega.

Nad heitsid pilgu ümberringi...

Surovtsev polnud Leningradi tegelikult näinud sellest meeldejäävast septembriõhtust peale, mil viis oma pataljoni läbi kogu linna — Neeva kaldapealselt Srednjaja Rogatkani, teadmata veel, et tal tuleb sõdida Pulkovo all.

Järgmisel korral oli ta Leningradis olnud oktoobri keskel, kui polk paisati autodel Pulkovo alt Soome vaksalisse, et seda koos teiste polkudega ja diviisidega suunata Nevskaja Dubrovka rajooni. Kuid see oli toimunud ööpimeduses.

Hospitalisse oli ta loomulikult samuti sõitnud mööda Leningradi tänavaid, kuid teda veeti kinnises sanitaarautos. Sealt ei näe ju midagi!

Ja nüüd siis seisis Surovtsev tänavaristil ja vahtis ahnelt kõike, mis teda ümbritses. Kell oli alles viie peal, kuid linn hakkas juba hämarusse vajuma. Aeglaselt langes lund.

Möödusid mõned naised, kes kummalisel kombel olid üksteisega väga sarnased. Võib-olla sellepärast, et kõik nad olid mähitud suurraätidesse ja kandsid käes turukotte. Ka näod olid neil naistel sarnased. Tundus, nagu oleksid kõigi näod kaetud kivisöetolmuga.

Surovtsev ja Saveljev liikusid vaikides edasi ning mööduksid poolpurustatud majast. Terveksjäänud seinale oli kleebitud hiiglasuur plakat — murest moonutatud näoga naine hoidis kätel surnud last ja punased, just nagu verrega kirjutatud tähed hüüdsid: «Surm lastetapjatele!» Naabermaja oli samuti purustatud, üks sein maha varisenud ja toad kõikidel korrustel olid näha. Tuule käes lipendasid tapeediribad.

Järgmine tänavaristmik oli suletud barrikaadiga, millesse oli keskele jäetud liiklusvahendite ja jalakäijate jaoks läbipääs. Surovtsev ja Saveljev suundusid vaikides selle poole. Jalge all ragisesid klaasikillud, läbi kõnniteed katva õhukese kirme paistsid telliskivitolmu roostekarva plekid.

Majade seintel valendasid käsitsi ja kirjutusmasinal täiskirjutatud paberilehed. Surovtsev ja Saveljev peatusid, et lugeda, mis sinna on kirjutatud. Kõikidel paberilehtedel seisis üks ja seesama — ettepanek vahetada rõivad, jalanõud, mõnikord aga ka kuld- või hõbeasjad leiva või ükskõik milliste toiduainete vastu.

Poodide uste kohal oli veel säilinud silte, mõnel puudusid tähed, mõnel aga terved sõnad. Sildid meenutasid, et kunagi müüdi siin puuvilja, liha või kondiitrisaadusi. Imelik ja jube oli näha kinnilöödud ja kõveraks paindunud raudtalasid paljastavate müüriaukude kohal neid silte...

«Jah... Näe, mis nad Leningradiga on teinud, elajad!...» pigistas Surovtsev läbi hammaste.

«See pole veel midagi, kapten!» vastas Saveljev. «Kui sa veel seda näeksid, mis eesliinile lähemal on!... Meil Narva värava taga polnud juba siis, kui ma veel tehases olin, peaaegu et mitte ühtegi tervet maja...»

Nad vaikisid jälle. Koos minna ei olnud enam kuigi palju. Botkini tänavani jäi kõigest kaks kvartalit. Ning mida enam lähenesid Surovtsev ja Saveljev kohale, kus nad lahku minema pidid, seda aeglasemaks muutus nende samm. Mõlemad mõtlesid, et pärast nii paljusid raskeid päevi, mis nad teineteise kõrval olid veetnud, lähevad nad nüüd mõne minuti pärast kumbki oma teed ega näe teineteist vist enam mitte kunagi...

Nii jõudsid nad Botkini tänavani ja seisis mõne aja vaikides Sõjaväe-Meditsiini Akadeemia ees.

«Mis siis ikka, Andrei, siin lähevad meie teed lahku,» ütles lõpuks Surovtsev kuidagi nukralt.

«Hüvasti, seltsimees kapten,» vastas Saveljev vaikselt.

«Annaksin sulle oma väliposti,» ütles Surovtsev, «kuid ei tea ju selle numbrit veel isegi.»

«Aga teie, seltsimees kapten, kirjutage mulle esimesena!» elavnes Saveljev. «Mul on lihtne aadress: Leningrad, Kirovi tehas... Kirjutage komsomolikomiteesse, ma olen komsomolikomitee liige, mind tunnevad seal kõik! Kirjutage: Kirovi tehas, komsomolikomitee, Andrei Saveljev. Tuleb kindlasti kätte! Või veel parem — saatke otse parteikomiteesse Koroljovi nimele, minule üleandmiseks, töötan praegu tema tsehhis.»

«Kirjutan,» noogutas Surovtsev, tundes alles praegu, kui kurb on lahkuda sellest rõõmsast ja avameelsest noormehest.

«Võib-olla on tarvis kellelegi hospitalis midagi teatada?» küsis Saveljev vandeseltslaslikult.

«Tahad, et sind uuesti sinna tassitaks?» muigas Surovtsev virilalt.

«Mind või? Noh, see küll läbi ei lähe! Kui ma teha-

nesse jõuan, ei kisu mind sealt keegi enam ka tangidega välja! Pärast võin aga haiglasse mis tahes teatada. Käkitegu!»

«Ei, Andrei, teatada pole tarvis midagi,» raputas Surovtsev pead. «Kirjutasin ise, mida suutsin...»

«Kuulge, seltsimees kapten,» ütles Saveljev äkki ja tema silmad löid särama, «mulle tuli pähe üks idee! Aga mis oleks kui... Kui te tuleksite meie tehasesse, mis? Meil on seal lahingukomandöri jaoks tegemist, teate kui palju! Meil on seal õhukaitse staap, oma õhutõrjujad ja kuulipildujarood. See ju eesliin — sakslane ainult nelja kilomeetri kaugusel! Idee, seltsimees kapten. Kui lähikesime koos! Sõjaväeülemustega jõuavad meie omad kiiresti kokkuleppele! Kas teate, mida tähendab Kirovi tehas? See on jõud!»

Saveljev rääkis nüüd valjusti, peaaegu karjus, olles järsku pähe tulnud mõttest nähtavasti väga sisse võetud.

«Ei, Andrei, sellest ei tule midagi välja,» vangutas Surovtsev pead, «igauhel on sõjas oma koht. Mina ei saa ilma rindeta elada. Oled hea poiss, anna käppa!»

Ja ta ulatas Saveljevile käe.

Kuid samal hetkel kostis nende kõrvu sireen.

Algul kauge ja vaikne, kasvas see iga sekundiga, otsekui puurides end jõuga majaseintesse ja summutades kogu ülejäänud tänavamüra.

Surovtsev laskis käe nõutult alla. Ta nägi, kuidas aeglaselt mööda kõnniteed astunud inimesed sammu lisasid, ja mõned isegi jooksmas pistisid, nagu jälitaksid neid nähtamatutest reproduktoritest ülevalt kaela sadavad sõnad:

«Kodanikud!... Õhuhäire! Kodanikud!... Õhuhäire! Tänavatel liikumine lõpetada... Elanikkonnal minna varjenditessel...»

«See veel puudus!» pomises Surovtsev tigidalt ringi vahtides.

«Noh... ma siis jooksen, seltsimees kapten, ehk pääsen läbi...» ütles Saveljev kiirustades.

«Seis!» käskis Surovtsev. «Tahad patrullile sülle joosta või?»

Ta mõtles palavikuliselt, mida teha.

Sel hetkel väljusid lähimast põiktänavast kolm

punaste käesidemetega sõjaväelast, gaasitorbikud üle õla. Nad peatusid nurgal, kiiresti tühjenevat tänavat teraselt silmas pidades.

«Minu järell!» kamandas Surovtsev ja haaras Saveljevi vattkuue varrukast kinni. Nad pöördusid ringi ja pistsid jooksmas.

Hakkasid paukuma õhutõrjekahurid.

«Lase minu kannul!» kordas Surovtsev kähku, otsides silmadega kohta, kuhu võiks varjule minna.

Lähima maja välisuks oli neist umbes kolmekümne meetri kaugusel. Kui Surovtsev ja Saveljev sellest uksest sisse tormasid, ilmnes, et seal seisab juba kümnekond inimest.

Ülemistelt korrustelt tuli alla naisi ja lapsi. Nad ei jäänud trepikotta peatuma, vaid laskusid mööda kitsast ja pimedat treppi allapoole, nähtavasti keldrisse.

Õhutõrjekahurite raginasse sekkusid kauged fuggapommide plahvatused, siis lõhkes pomm kusagil lähedal ja kostis varisemise müra.

«Kas teie, kodanikud, ootate erikutset?» küsis keegi tagantpoolt kõva häälega.

Surovtsev pööras ringi ja nägi eakat vattkuues naist, punane side varrukal ja gaasitorbik üle õla.

«Ja mida teie, seltsimees komandör, seisate?» pööras see juba vahetult Surovtsevi poole. «Peate elanikkonnale eeskuju andma, aga ise rikute korda! Kiiresti alla, kõik alla!»

Trepikojas tunglevad inimesed hakkasid laskuma mööda kitsast ja konarlikku kivitreppi. Surovtsev ja Saveljev järgnesid neile vaikides.

Pugenud sisse kitsast uksest, ei näinud Surovtsev algul pimeduses mitte midagi. Ta ainult tundis, et viibib rõskes, külmas ja nähtavasti suures keldriruumis, kuna ees läinud inimesed kadusid pimedusse ja nende sammude kaja hajus pikkamisi.

Leidnud kobamisi endast paremal niiske ja külma seina, jäi ta seisma selle äärde.

Sel hetkel hakkas kusagilt ülalt hahetama vaevumärkav valguseviirg ja ukseavasse ilmus seesama punase käesidemega korrapidaja, käes tormilatern. Tulekeel vubises.

Korrapidaja vaatas tagasi, veendus, et trepile ei jää-

nud kedagi, lõi plekiga kaetud ukse enda järel mürtsudes kinni ning laskis krambi alla.

Laterna tuhmis valguses nägi Surovtsev, et Saveljev seisab temast kahe sammu kaugusel. Saveljev märkas samuti kaptenit, tegi pealiigutuse suletud ukse suunas ja kehtas õlgu.

Surovtsev vaatas ringi. See oli nähtavasti katlaruum, mida praegu ei köetud. Piki seinu roostetanud ja vee-piiskadega kaetud torud, keset ruumi aga kõrgus mingi metallist kaadervärk, mis sarnanes katlaga. Sinna korrapidaja oma laterna asetaski, ise aga läks suletud ukse juurde tagasi ja istus seal taburetile.

Varjendis oli palju rahvast. Inimesed istusid keldris ridamisi asetatud pinkidel, mõned aga olid kohad sisse võtnud puust lamaskitele laotatud madratsitel. Ilmselt olid need selle maja elanikud. Need aga, kes olid siia juhuslikult sattunud, seisid seinte ääres.

Surovtsev kuulatas ja talle paistis, et tulistamine ülal oli lakanud.

«Oli vist juba häire lõpp,» ütles ta vaikselt Saveljevile.

«Kohe kontrollime,» vastas see ja suundus otsustavalt ukse poole.

«Kuhu nüüd?» sõnas korrapidaja taburetilt tõustes ja kätt uksekrambile asetades ähvardavalt.

«Tahaks vaadata, võib-olla on vaikseks jäänud,» lausus Saveljev ebakindlalt.

«Ma sulle vaatan! Kas sul oma peast kahju ei ole? Kas sul kõrvad on? Kelle jaoks raadio on üles pandud?»

Saveljev pidi minema tagasi oma vanale kohale seina ääres.

«Kuhu sa trügid?» ütles talle Surovtsev.

«Ole siin nagu hauakambris, just nagu rott lõksus.»

«Pole parata, tuleb oodata.»

Alles nüüd kuulis Surovtsev kõrvu teritades metro-noomi tasast, kuid kiiret tiksumist. Aga kuhu just see reproduktor üles seatud oli, seda ei saanud pimeduses nii hõlpsasti kindlaks määrata.

Järsku kostis plahvatus üsna lähedal. Tulekeel laternas võpatas.

Inimesed varjendis jäid vaikseks. Nad istusid, lamasid

või seisis mingi sõnatu alistumisega, olles nähtavasti niisuguste keldrisolemistega harjunud. Ainult siis, kui ülevalt kostis eriti tugev pommiplahvatus või mürsu lõhkemise mürin, tõstsid kõik nagu käsu peale pilgu ja tardusid mõneks sekundiks valvsalt äraootavasse poosi.

Pealesunnitud tegevusetus ärritas Surovtsevi. Kella vaadates nägi ta, et on juba pool kuus. Pole teada, kui kaua häire kesta võib. Temal aga seisis ees veel pikk teekond, kusjuures pimeduse saabumisega kasvas oht sattuda patrullide kätte.

Tegevusetusest hakkas ta konksus sõrmega kopsima vastu rõsket seina, püüdes kindlaks määrata selle paksust. See kerge koputamine äratas ukse juures istuva korrapidaja tähelepanu.

Ta vaatas Surovtsevi poole ja tema pilk jäi peatuma kaelas oleval käel — Surovtsev polnud kätt meelega kaelast ära võtnud, lootes, et patrull haavatuga nii väga ei nori — ning ta ütles otsustavalt:

«Kuulge, kodanikud, teeme haavatud komandörile istumiseks ruumi!»

Surovtseville lähimal pingil istujad tõmbusid koomale ja pingi otsale tekkis tühja ruumi.

«Istu, istu, seltsimees komandör!» ütles korrapidaja ja tema madal ning räme hää l kõlas erakordselt mahedalt. «Mina ukse juurest eemale minna ei saa — olen korrapidaja ja minu koht on instruksiooni järgi siin... Sina aga istu! Küllap rindelt?» küsis ta, kui Surovtsev oli kähku istet võtnud, et endale mitte üleaurust tähelepanu tõmmata.

Surovtsev võttis nõuks mitte laskuda pisiasjadesse.

«Jah, rindelt.»

«Noh... ja kuidas seal on? Kas rahva piinadel on varsti lõpp? Kas te sakslase varsti minema ajate?»

«Käivad lahingud,» vastas Surovtsev ebamääraselt.

«Seda teame meiegi!...» ütles korrapidaja pettumust varjamata.

Surovtsevi kõrval tukkus keegi vanamees. Tema konksus jalgade taga oli maas väike kunstnahast kohver. Aeg-ajalt sirutas vanamees käe alla ja puudutas kohvrit, just nagu tahaks veenduda, et kohver ikka alles on.

Vanamehest paremal istus keskealine naine, imik

süles. Lillalise vatitekiga kaetud laps ilmselt magas ja naine õõtsutas teda tasapisi.

Laterna ähmases valguses ei seletanud Surovtsevi silm teistel pinkidel istujate nägusid. Otse tema vastas olid madratsil kohad sisse võtnud kaks vanamutti, pearäti alt välja paistmas hallid juuksesalgud. Vanamutid istusid kinnisilmi, toetudes teineteise vastu.

Surovtsev sulges samuti silmad.

Kui ta uuesti kella vaatas, oli juba kümne minuti pärast kuus. «Milline totrus! Oli seda tarvis, et nii viltu veaks!»

Ta kuulatas metronoomi, mille hää oli mattunud tulistamismürasse. Üürikestel vaikusehetkedel oli kuulda, kuidas metronoom endist viisi palavikuliselt kiiresti tiksus.

Esimest korda sõja jooksul oli Surovtsev tsiviilisikute varjendis. Pommitamise ja suurtükitulega oli ta harjunud, see tundus talle sõja loomuliku taustana. Lahingulukorras polnud lihtsalt aega mõelda, et fugasspomm või mürisk võib komandopunkti tabada.

Hospitalis oli Surovtsev vahel kaks-kolm korda päevas varjendis käinud, kuid seal, omasuguste haavatud komandöride ja võitlejate hulgas, oli asi samuti hoopis teine. Valgust varjendis ei kustutatud, jutud kostsid edasi ning iga plahvatuse järel tõusis vaidlus, kui kaugele pomm oli kukkunud ja kui raske ta oli, ühtlasi püüti vaevukuuldavast lennukimürinast ära arvata, kas tegu on meie või sakslaste lennukitega. Lühidalt — elu käis edasi...

Siin aga, poolpimedas, sünges ning rõskes keldris istusid nii täiskasvanud kui ka lapsed vaikselt, longuspäi, ning nende inimeste kaitsetus, nende täielik sõltuvus sellest, kus nimelt Saksa lendur oma surmatoova koorma alla puistab, mõjus Surovtseville eriti masendavalt, sest ta ei saanud neid millegagi aidata.

Äkki kostis kusagilt nurga tagant, kuhu laternavalgus üldse ei ulatunud, naise hää:

«Seltsimees komandör, kas tohib teilt küsida, kas olete jalaväest või lendur?»

Küsimus oli ilmselt Surovtseville adresseeritud.

«Jalaväest,» vastas ta.

«Minu pojake tekitab ka jalaväes,» lausus seesama

naine, «ta on seersant, Valeri Trifonov, ega te temaga juhuslikult kokku ole juhtunud?»

«Ei, ei ole juhtunud. Rinne on ju pikk...»

«Juba kuu aega pole kirjutanud,» ütles naine pimedusest, «ei ma tea enam, mida mõelda... võib-olla pole enam eluski.»

Tema häälest kostis niisugust väsimust, niisugust lootusetust, et Surovtsev pörutas järsku eneselegi ootamatult kõvasti ja koguni vihaselt:

«Miks ta siis elus ei ole! Lahinguolukorras on isegi kindralitel raske kirjutada, rääkimata seersantidest...»

«Ja mida mina sulle kogu aeg räägin, Maria Semjonovna?» haaras äkki jutuotsa Surovtsevi kõrval istuv vanamees. «Võib ka olla, et posti vigal! Käisin, näe, eile postkontoris, mõtlesin, et järsku on seal mõni Vasja kirjutamas, pole teisest samuti kolmandat nädalat kippu ega kõppu kuulda... Kui sa ainult teaksid, mis seal postkontoris sünnib? Seal on sadu sorteerimata kirju! Kõik nurgad kirju täis! Küsisin juhataja käest: mis õigusega niisugust korralagedust lubatakse? Tema aga vastu: kas sul jõudu on? Säh, võta kott ja mine kanna post laiali! Mulle on jäänud kõigest kümme vanaeite ja nendestki on pooltel jalad paistes — kui oma kvartali läbi käib ja kümnest trepist üles-alla ronib, peab tund aega seina najal puhkama: jalad lihtsalt ei kannal...»

«Sa, Maria, ära kaeba,» kostis pimedusest teine naisehää. «Siin on peaaegu kõik sõdurinaised ja emad... Sul on veel vara kurta, sa... sa... pole veel oma poja surmateadet saanud, sa...» Hää katkes ja kostsid tasased nuuksatused.

«Emad... naised... lapsed...» mõtles Surovtsev kibeduse ja valuga. «Jah, kui palju õnnelikumas olukorras on need, kes võivad vaenlasele vastu minna, relv käes... Aga oodata, piinelda ja oodata...»

Ning järsku meenus Surovtseville tema enda ema, kes elas väikeses linnas kaugel Volga ääres, tuli meelde, et ta pole emale juba väga ammu kirjutanud.

Pärast seda kui ta Leningradi sõjaväeinseneride kooli õppima oli tulnud, oli kõik, mis lapsepõlvega seoses, kuidagi tagaplaanile jäänud. Õppimise ajal oli ta ainult kahel korral kodus käinud, kuigi teadis, et ema on

üks — Surovtsevi isa, Punaarmee komandör, oli surnud juba kahekümnendate aastate algul.

Ja sellest ajast peale kui algas sõda, oli ta emale saatnud kõigest ühe või kaks kirja, rahakaardi... ja kõik! Surovtseville oli paistnud, et see on loomulik, et ema saab aru — käib sõda, pole enam aega kirjade kirjutamiseks. Kuid praegu, ümbritsetud vanadest ja noortest naistest, kes kõik ootasid sõnumit oma poegadelt, meestelt või isadelt, meenus talle äkki ema ja teda valdas kibe häbitunne...

See polnud häbi mitte ainult oma ema ees, kellele ta polnud pidanud vajalikuks teatada, et on elus ja terve. Seniajani olid sõnad «rahulik elanikkond» olnud Surovtseville suhteliselt abstraktseks mõisteks. Nüüd tundis ta aga järsku, et tema kõrval varjendis istuvad tundmatud inimesed, kelle nägusid ta hämaruses õieti ei näinudki, on talle väga lähedased ja kallid. Ja et ta on siin ainus, kes kannab sõjaväevormi ning järelikult otsekui esindab kogu Punaarmeed, kes ei ole praegu veel suuteline sadade tuhandete samasuguste vanakeste, naiste ja laste kohalt surmaohtu kõrvale juhtima.

Ta mõtles sellest, et nende vaikides istuvate inimeste pojad, vennad ja mehed võitlevad praegu rindel ja igal sõjamehel on usk võidusse seotud lootusega, et nad pöörduvad tagasi omaste juurde, kes ootavad, neid igatsevad ja neid armastavad. Ja et iga totter pomm, metallist vördjas, mis on täidetud lõhkeainega, võib ühe hoobiga jätta sadu võitlejaid ja komandöre ilma nende emadest, isadest ja naistest... Surovtsev pigistas käed jõuetus vihas rusikasse...

Kostsid uued plahvatused. Tulekeel laternas värises üha tugevamini...

Ja järsku oli kuulda kohutavat müra lausa siinsamas ning latern kustus. Surovtsev sai tugeva tõuke selga ning lendas põrandale, haavatud kätt instinktiivselt vastu rinda surudes.

Pilkases pimeduses miski aina mürises ja varises. Kusagil hakkas läbilõikavalt karjuma laps.

See oli nagu signaaliks kõigile — ümberringi hakkasid kostma karjed.

Surovtsev lamas põrandal. Tema suu ja sõõrmed olid kipitavat kivitolmu täis. Tolm krigises hammaste vahel

ja sügeles silmis. Kuid Surovtsev andis endale silmapilkselt aru, et pole teadvust kaotanud ja järelilikult ka mitte pörutada saanud.

Oli raske mõista, mis oli juhtunud. Selge oli ainult üks — viivitamatult tuleb lõpetada paanika. Paremat käelt tuge otsides ajas Surovtsev ennast istuli, tundes tugevat valu seljas, ja hüüdis:

«Tasa! Jääge kõik oma kohtadele! Paigalt mitte liikuda! Korrapidaja, kas olete ukse juures?»

Vastust ei tulnud, kuid inimesed vaikisid, jäid kuulatama.

«Saveljev, oled sa terve?» hüüdis Surovtsev uuesti.

«Kõik on korras, kapten,» vastas tuttav hääl, «sain millegagi vastu kuplit, aga verd vist ei ole.»

«Seisa ukse juurde ja ära lase kedagi välja!»

«Pimedas pole ju midagi näha — kus see üks üldse on!»

«Tikud! Sul peaksid tikud taskus olema!»

Paari sekundi pärast süttis Surovtsevist vasakul põlema tikk, kuid kustus otsekohe. Ära kustus ka teine tikk.

«Süüta ettevaatlikult,» hoiatas Surovtsev, «kusagilt tõmbab, tuleb värsket õhku. Pööra selg, muidu kustutab jälle ära.»

Ta kuulatas. Üleval tulistasid endiselt õhutõrjekahurid. Keldris olevad inimesed, kes pärast Surovtsevi komandörikäsklust paigale olid tardunud, hakkasid nüüd uuesti liigutama. Nähtavasti oli nende hulgas haavatuid ja pörutada saanud, sest kostsid oiged...

Keegi kutsus kedagi, keegi karjus pimedusest: «Uks! Tehke uks lahti!»

«Vaikust!» kamandas Surovtsev uuesti. Talle alludes jäid inimesed uuesti vait, ainult emad rahustasid tasa lapsi.

«Saveljev!» hüüdis Surovtsev ärritatult pimedusse. «Kas sa kavatsed veel kaua kõhmitseda?»

Lõpuks õnnestus Saveljevil tikk süüdata.

«Otsi nüüd latern üles!» käskis Surovtsev ja kordas valjul häälel: «Seltsimehed! Igaüks otsigu enda ümbert, peame laterna üles leidma. Mingisugust ohtu ei ole. Kusagil lähedal lõhkes lihtsalt pomm.»

Ta hakkas kõhima: telliskivitõlm sattus talle kurku.

Jaaniussiga sarnanev tikutuli liikus aeglaselt edasi.

«Peaasi on, et ei tekiks paanikat!» mõtles Surovtsev palavikuliselt. «See võib kaasa tuua uue varisemise, kes teab, millises olukorras on lagi ja seinad...»

Valjusti ütles ta aga hoopis muud:

«Otsige laternat paigast liikumata, muidu tallate üksteist ära! Ja rahunege. Pommid ei kuku ühte ja samasse kohta kaks korda. Aga üksteist ära tallata on pimeduses lihtne. Nii et peaasi on oma kohalt mitte tõusta, igaüks peab jääma sinna, kus ta parajasti on...»

Ta rääkis aeglaselt, püüdes inimesi rahustada, kuni latern leitakse ja võib hakata ringi vaatama. Aga kui kustus järjekordne tikk, kaotas ta enesevalitsemise ja karjus kurjalt:

«Kus on latern, Saveljev? Kas sa veel kaua kõhmitsed?»

Äkki kostis mingi kõlin ja samal hetkel hüüdis Saveljev võidurõõmsalt:

«Käes! Leidsin!...»

Tikk kustus jälle ja Saveljev jätkas juba pimeduses:

«Klaas on katki, kapten, üks kild on ainult alles... Ptüi, kurat, kätte lõikas...»

«Pärast on aega käe eest hoolitseda!» katkestas teda Surovtsev. «Pane latern põlema! Aga ettevaatlikult! Pühi enne ära! Petrooleum võib plahvatada!»

Saveljev hakkas uuesti tikke kraapsima. Tal õnnestus latern süüdata, kuid tuluke võpatas korraks ja kustus kohe.

«Ma ju ütlesin sulle, varja tuld, kusagilt puhub!» lausus Surovtsev ärritatult. «Anna latern siia.»

Ta astus edasi, püüdes põrandal istuvatest inimestest komistamata mööda pääseda, leidis pimedusest üles Saveljevi ja haaras selle käest laterna. Vasaku käega, mille võttis kaelast, katsus ta järele laterna metallist kesta, veendus, et petrooleum ei olnud välja jooksnud, puhastas tahi tolmu ja käskis:

«Süüta nüüd!»

Latern süttis uuesti. Surovtsev tõstis selle üles, pööras nõnda, et säilinud klaasitükk varjas leeki õhuvoolu eest, ja vaatas ringi.

Algul polnud õieti midagi näha — õhus oli ikka veel palju kivitõlm. Surovtsev keeras tahi nii suureks kui võimalik. Nüüd nägi ta neid, kes tema ümber olid. Ini-

meste näod olid tolmust hallid ja sarnanesid üksteisega...

«Inimestega asun tegelema pärastpoole, hiljem,» ütles Surovtsev endale mõttes, «praegu on kõige tähtsam ruum üle vaadata ja välja selgitada, mis juhtus...»

Ta uuris seina, mille ääres seisis, siis aga tõstis laterna üles ja vaatas lakke. See näis terve olevat, isegi pragusid polnud. Surovtsev hingas kergendatult. Kõige rohkem kartis ta, et ülemised korrused võivad kaela kukkuda. Siis mattuksid kõik varjendis olijad kivi-hunniku alla.

«Uks kontrollida!» andis Surovtsev endale mõttes käsu ja suundus koos Saveljeviga ukse poole. Järsku jäi ta seisma ja laskis laterna alla. Ukse kohal oli hunnik katkisi telliseid. Väljapääs keldrist oli kinni varisenud.

«Saveljev,» ütles Surovtsev tasa, peaaegu sosinal, «püüa varing üle vaadata — kas siin on tööd kauaks, kui seda laiali tassida katsuks. Mina lähen edasi.»

Nüüd oli Surovtsevil ainult üks mõte: peab aega viitmata üles leidma, kust värske õhk keldrisse tungib. Võib-olla on seal kusagil seinas tekkinud auk küllalt suur selleks, et välja pugeda...

Jõudnud vastasseinani, tõstis ta laterna ja hakkas seda aeglaselt uurima. Järsku silmas ta peaaegu inimesekõrgust tühemikku. Sealt tuligi külma õhku.

Surovtsev tahtis juba sinna ronida, et näha, kuhu sealt edasi pääseb, kuid samal hetkel kostis tema selja taga läbilõikav karjatus.

«Ärge karjuge!» pörutas Surovtsev ümber pöördudes. «Mis viga?»

«Maria... Maria Andrejevna on surma saanud!...» kostis nüüd juba vaikselt ja aralt seesama naisehää.

Surovtsev läks tagasi. Seal, kus varem oli olnud uks, nüüd aga kõrgus telliselasu, nägi ta seda, mida polnud märganud esimesel korral, kui laterna kiiresti kõrvale pööras, kartes et paanika jälle puhkeb. Telliselasu alt paistsid kirsasaabastes jalad ja ebalooslikult väljaväänatud käsi, punane side katkirebenenud vatikuue varrukale.

Ümberringi seisis mõned naised.

«Kuidas me nüüd siis välja pääseme?» hüüdis üks neist hüsteeriliselt. «Uks on ju kinni varisenud!»

«Rahu!» kutsus Surovtsev teda korrale. «Saveljev! Leia kaks tervet meesterahvast, püüdke tellised laiali ajada. Võib-olla on ta veel elus...»

Siis aga kostis üleval jälle mürinat — pomm kukkus ka seekord kusagile lähedale. Keldrit läbis õhusurve laine.

«Seltsimehed,» hüüdis Surovtsev, teadmata veel, milliseid uusi purustusi see pommiplahvatus kaasa oli toonud, ja kartes, et uuesti võib tekkida paanika, «seinas on auk! Me kõik võime selle kaudu väljuda! Tuleb säilitada rahu ja kuulata minu käsklusi!»

Ta läks seinas oleva tühemiku juurde ja sirutas käe laternaga selle sügavusse. Kuid näha polnud midagi.

Surovtsev astus seina jäänustest üle ja liikus kummargil edasi, laternat endiselt väljasirutatud käes hoides. Järsku kostis kõlksatus, nähtavasti oli latern raudtala vastu puutunud. Surovtsev kummardus lähemalt vaatama ja tõmbus nii ruttu tagasi, et oleks laterna peaaegu maha pillanud.

Temast poole meetri kaugusel rippus hiiglasuur pomm...

Möödus vähemalt minut, enne kui Surovtsev sundis end selle juurde minema.

Viiesajakilone pomm, mis sarnanes sabapidi ülesriputatud hiidkalaga, oli sabas asuva stabilisaatoriga kuidagi vahelae puitosadesse kinni jäänud, tema alumine osa oli aga Surovtsevi rinna kõrgusel ning kõikus vaevumärgatavalt.

«Mida teha, mida teha?» peksles Surovtsevi peas. «Panna kõik töövõimelised inimesed ust telliselasust vabaks tegema? Aga kes teab, mis seal edasi tuleb... Pole ju võimatu, et kogu trepikoda on alla varisenud... Siis saab keldrisse tungida ainult spetsiaalne päästemeeskond.»

Tähendab, tuleb istuda ja oodata õhurünnaku lõppu ja lootada, et nad varem või hiljem välja kaevatakse? Kuid pomm, see neetud pomm! See võib kõige väiksemagi pörutuse korral või lihtsalt iseenda raskusest alla kukkuda ja siis...

Kui siiski riskeeriks ja viiks inimesed ükshaaval välja

pommi all oleva tühemiku kaudu? Kusagilt tuleva värske tuuleõhu järgi võib arvata, et siit saab välja.

Surovtsev surus tugevamini pihku katkise tormilaterna traadist sanga, tõmbas pea õlgade vahele, kumardus ja astus pommi alla.

Ja sel hetkel kustus latern.

Surovtsev vandus mõttes. Tahtis juba kutsuda Saveljevi tikkudega, kuid sai pidama, tajudes, et ta ei tohi, et tal pole õigust panna seltsimeest surmaohtu.

Ta mõistis loomulikult, et kui pomm alla kukub ja plahvatab, jääb keldris vaevalt keegi terveks. Ometi näis talle, et vahetu lähedus pommile suurendab ohtu: siin ei olnud pääsemiseks ainustki võimalust.

Ta riputas laterna sangapidi käevangu, sirutas käe ette ja liikus pimedusse. Õnnestus teha vaid kolm sammu — see jäi talle kindlalt meelde — ja käsi puutus mingi takistuse vastu.

Pannud laterna maha, hakkas Surovtsev aegamööda kompima nähtamatut takistust. See oli sein, osaliselt vigastatud, kuid pommi kukkumisel siiski püsti jäänud. Tõsi, põrandast paari meetri kõrgusel oli vist mingi süvend. Küllalt lai selleks, et inimene saaks läbi pugeda.

Kuid kuhu see käik viib? Võib-olla lõpeb seegi varinguga?

Surovtsev pistis käe süvendisse ega tundnud vähi- matki tuuleõhku. Talle sai selgeks: mingit väljapääsu siin ei ole. Õhk tungib keldrisse ülalt sügava leetri kaudu, mille oli kukkudes tekitanud pomm, läbides katuse ja ülemised korrused. Ja kuigi Surovtsevi ümbritses pilkane pimedus, tundus talle, et näeb jälle enda ees seda jubedat hiigelkoletist, mis veidi kõikudes on iga hetk valmis alla kukkuma ja pihuks ning põrmuks tegema kõik enda ümber.

Vilksatas lohutav mõte: «Võib-olla on see defektiga pomm? Võib-olla tegid saksa antifašistidest töölisel selle juba tehases kahjutuks? On ju esinenud niisuguseid juhtumeid, sellest on isegi ajalehtedes korduvalt kirjutatud!...»

Surovtsev haaras laterna, et tagasi minna.

Tal oli hästi meeles: teda lahutab pommist kõigest kolm sammu. Ta astus ühe sammu... teise... Ja sel hetkel kuulis Saveljevi erutatud hüüet:

«Kapten, kus sa oled? Mis laternaga juhtus? Kustus jälle ära?»

Hääl kostis väga lähedalt, vist seisis Saveljev otse seinatühemiku juures.

«Ära tule edasi!» karjatas Surovtsev.

«Kas juhtus veel midagi, kapten?» küsis Saveljev häält alandades.

«Ma tulen kohe sinu juurde. Seisa paigal ja oota!»

Ta kartis, et Saveljev astub pimeduses siiski seinatühemikku ja tõukab pommi. Astus ise veel pool sammu edasi, pani laterna maha ja sirutas käe ette. Sõrmeotsad puudutasid pommi. Ta laskus kükakile, võttis laterna ja puges pommi alt ettevaatlikult läbi.

Purustatud seina madala serva juures pörkas ta Saveljeviga kokku.

«See naine... noh, korrapidaja,» ütles Saveljev tasa, «on surnud... tapetud... pea ja rind on puruks muljutud...»

«Rohkem surnuid ei ole?»

«Ei. Haavatuid on küll. Pimedas ei saa aru. Mis laternaga juhtus? Ma kohe...»

«Oota, lähme siit eemale.»

Alles siis, kui oli juba vastasseinani jõudnud, käskis Surovtsev tiku süüdata. Kui tuluke oli libisenud üle tahi laia harja ja pärast paari võpatust madala, ühetasase leegiga põlema löi, ütles ta:

«Ma lähen praegu sinna auku tagasi. Vaatan veel kord: võib-olla on seal mõni väljapääs.»

«Lähme koos!» hüüdis Saveljev kannatamatult.

«Ei,» sõnas Surovtsev kategooriliselt ja lisas põhjenduseks, mis esimesena pähe tuli: «Kahekesi ei saa seal ringi keerata.»

«Aga kuidas sa... ühe käega!... Ma hoian vähemalt laternat!...»

«Ei,» kordas Surovtsev, «sina jääd siia. See on käsk.»

Ta läks uuesti seinatühemikku ja tõstis laterna üles, püüdes seda oma kehaga varjata, et keldrisse ei paistaks. Ise aga uuris ta pommi väga tähelepanelikult. Hiiglasuur sigarikujuline hiirekarva metallballoon oli õhku ainult sellepärast rippuma jäänud, et deformeerunud stabilisaator oli surutud puutala ja kanalisatsioonitoru vahele. Pommi korpusel oli märgata mõlke nagu avarii läbiteinud sõiduauto kerel.

Surovtsev kergitas veel kord laternat, püüdes kindlaks teha, kui usaldusväärselt pommi sabaosa kinni on surutud, ja avastas oma kohkumiseks, et piki tala jooksevad praod.

Põrand, millel Surovtsev seisis, oli kõvast tsemendist. Kui tala vastu ei pea ja pomm põrandale kukub, on plahvatus vältimatu...

«Mis sa ometi seisad!» hüüdis Surovtsev endale mõttes. «Tegutse, kurat võtaks, tegutse!»

Kuid kukkumisohtu pommi nägemine otsekui halvas teda mõneks sekundiks. Surovtsev surus hambad risti ja raputas pead, et tardumusest vabaneda. «Tegutse!» andis ta endale uuesti käsu. «Sinust sõltub praegu kümnete inimeste elu!»

Enne laskurpataljoni komandöriks saamist oli Surovtsev olnud sapöör. Ta oskas üles seada ja kahjutuks teha igasuguse konstruktsiooniga miine, kuid lõhkemata lennukipommiga polnud tal seni tegemist olnud.

Ning praegu püüdis ta palavikuliselt meelde tuletda juhiseid ja instruksioone, mida õpingute ajal pähe oli tuupinud, eeskätt aga laskemoona ja lennukipommide kahjutuks tegemise ja hävitamise instruksioone.

Millegipärast meenusid vaid kaks nõuet: «Mitte puudutada!» ja «Kahjutuks teha omal jõul ainult äärmisel juhul!»

Praegu aga oligi see «äärmine juhus».

«Rahulikult!» ütles Surovtsev endale. «Ilma paanikata!»

Ja äkitselt sai talle selgeks, et üleval on juba õhtu ning kui siit kõige lähemal ajal välja pääseda ei õnnestu, jõuab kätte komandanditund ja siis on patrulliga kohtumine enam kui kindel. See, antud juhul pentsikuna näiv mõte muutis Surovtsevi kuidagi kohe jälle teovõimeliseks.

«Ainus võimalus fugasspommi kahjutuks teha,» mõtiskles ta, «on eemaldada sütikud. Sütikud, sütikud!» kordas Surovtsev visalt, ennast just nagu hüpnootiseerides.

«Aga miks pomm ei plahvatanud? Võib-olla on ta varustatud viitsüdikuga?» Esimese oletuse, et tegemist on defektpommiga, heitis ta otsustavalt kõrvale.

Laternat kaugemal hoides läks Surovtsev pommile

õige lähedale ning asetaski kõrva vastu selle korpust. Ja tõmbus otsekohe võpatades tagasi. Talle tundus, et kuulleb kellamehhanismi sagedat tiksumist. «Kõik!» mõtles ta. «See on lõpp!...»

Uuesti surus ta kõrva vastu metalli ja kuulis jälle väga tasast tiksumist...

Hinge kinni pidades eemaldus Surovtsev veidi pommist. Kuid kõrvu kostis ikka sama tiksumine. «Kas mehhanism on tõepoolest kõvemini tööle hakanud?» mõtles ta. «Või mulle lihtsalt viirastus?» Ei, tiksumine kostis ikka endiselt...

Järsku tuli kindel teadmine: see on ju metronoom! Varing oli imekombel terveks jätnud reproduktori juhtmed, mis tulid kusagile varjendi lae alla, häälekõvendaja juurde. Ja metronoom tiksus endiselt edasi. Senini oli kanonaadi müra metronoomi tiksumise summutanud ja üldse oli olukord keldris pärast varisemist niisugune, et keegi polnud metronoomile lihtsalt tähelepanu pööranud.

Kuid nüüd, mil oli saabunud vaikus, sai tähelepanelikult kuulatav Surovtsev aru: tiksus metronoom.

«Tähendab, kellamehhanismi pommis ei ole,» mõtles ta kergendatult ja isegi mõningase tänutundega.

Kuid mõte, et sütikud on pommis ikkagi olemas, peavad olema, tõi ta jälle reaalsusse tagasi. Missugused need sütikud on? Mis tüüpi? Mehhaanilised? Või elektrookeemilised? Viimasel juhul on pommi korpusesse peidetud klaasampull väävelhappega...

«Ei,» ütles Surovtsev endamisi, «ampull ei oleks niisugusele põrutusele vastu pidanud, oleks purunenud ja pomm oleks juba lõhkenud. Kus on siin siis sütikud?!»

Instruktsiooni paragrahvid ja isegi saksa pommi makett seisid selgesti silme ees. Talle meenus, et mehhaanilised sütikud on teeklaasikujulised ja et nende välisküljel peab olema punane nool, mis automaatselt viiakse lahinguolukorda pommi eraldumisel lennukist. «Kuid võib-olla ei lõhkenud pomm sellepärast, et ei töötanud just see mehhanism?!» mõtles ta uuesti tärganud lootusega.

Surovtsev tõstis laterna jälle pommi juurde ja hakkas tähelepanelikult uurima pommi pinda.

Esimese sütiku, mis asus pommi küljel, leidis ta kii-

resti üles. Laterna vubisevas valguses nägi ta selle ümmargust läikivat poleeritud pealispinda, milles oli punaseks värvitud õnar nagu puukruvi soon. See õnar lõppes noolega, mis oli suunatud ladina tähele «F». Selle tähega algas saksa sõna *Feuer* — tuli. Sütik oli lahingukorras.

«Peab olema veel üks sütik, aga veel võib olla ka kaks,» mõtiskles Surovtsev. Ta tõmbus küüru, astus otse pommi alla ja tõstis laterna pommi tõmbi nina juurde. Kõik oli õige. Teine sütik, mille nool näitas samuti tähele «F», asus sügava mõlgi kõrval, otse pommi ninas. Kolmas võis olla ainult pommi ülemises osas. Surovtsev tõstis laterna kõrgele üles, tõusis kikivarvule ja tegi ringi ümber pommi. Kolmandat sütikut ta ei leidnud.

«Võtame teatavaks, et neid on kaks,» ütles Surovtsev endale. «Ülesanne seisab selles, et need kaks sütikut tuleb kahjutuks teha...» Ta oli rahulik ja keskendunud.

Ja järsku kostis tema selja taga ühe naise meeleheitlik karjatus:

«Pomm! Pomm! ... Kohe lõhke!»

Keldris tõusis sedamaid kära, inimesed hakkasid sagima...

Surovtsev kargas seinatühemikust välja ja hüüdis, nagu hää kandis:

«Vait! Keegi ei tohi siia lähedale tulla! Saveljev, võta inimeste juhtimine enda peale! Kõik peavad tagumise seina äärde minema ja seal pikali heitma! Selge?»

Ta tõmbas hinge ja jätkas juba teistsuguse, nimme rahuliku häälega:

«Seltsimehed! Pomm on täiesti kahjutu, olen sapöör ja tean, mida räägin. Mingit ohtu ei ole. On ainult tarvis paar kruvi lahti keerata... Kõik peavad alluma nooremleitnant Saveljevile. Saveljev, kas käsk on arusaadav?»

«Just nii, seltsimees kapten!» vastas pimedusest Saveljev.

Surovtsev pöördus tagasi pommi juurde.

Kuid nüüd oli tal raske keskenduda. Ta teadis, et seinatühemiku poole on praegu pööratud kümned silmapaarid, teadis, et vaevalt jäi keegi tema rahusta-

vaid sõnu uskuma ja et inimesed on veendunud vaid ühes asjas: nende elu sõltub selle komandöri tegevusest.

«Unusta, unusta kõik!» püüdis Surovtsev endale mõttes sisendada. «Ümberringi pole kedagi. Ainult mina ja pomm. Rohkem ei eksisteeri praegu midagi. Mina ja pomm, mis tuleb kahjutuks teha...»

Ta tõstis laterna pommi küljel asuva sütiku juurde. Punasest lakist läikivana paistis kohe silma üle sütiku minev nooljalt lõppev õnar, oma teravikuga suunatud tähele «F», teise otsaga aga tähele «S».

Surovtsev ei mäletanud, missugune saksakeelne sõna algab tähega «S», kuid teadis kindlalt, et kui suunata nooleteravik sellele tähele, märgib see sütiku seadmist lahinguolukorrast neutraalsesse.

Aga võib-olla pole sütik üldse mitte reguleeritav? Siis lõhkeab pomm igast sütiku asendi muutmisest!

«Kas kellelgi on peenraha?» hüüdis Surovtsev ümber pöördudes ja kohe meenus talle, et peenraha on tal ju endalgi. «Pole tarvis!» ütles ta, pani laterna maha ja otsis sinelitaskust mündi...

Ülevallalt kostis tume plahvatus. Surovtsev tundis, kuidas siia alla kandus jälle surveaine. Ja samal hetkel kustus latern.

Surovtsev seisis pimeduses. Tema seljataga olid tardunud inimesed. Talle tundus, et kuuleb nende rasket hingamist.

Keegi tõmbas tema taga tiku põlema. Surovtsev pöördus ringi ja silmas Saveljevit. See oli kükakil ja lähendas põlevat tikku laterna tahile. Hetke pärast vihyatas põlema ebaühtlane, värelev leek.

«Tubli poiss,» ütles Surovtsev, «anna latern siia ja mine eemale.»

Saveljev ei läinud. Ta vahtis üksisilmi pommi.

«See alles o-on...» ütles ta poolsosinal ja oli raske aru saada, mida tema hääles oli rohkem — kas hirmu või imestust.

«Sulle öeldi — mine tagasi ja heida seina äärde pikali. Nagu kõik. Selge?» ütles Surovtsev teravalt.

Ta pöördus pommi poole ja püüdis jälle keskenduda. Ja järsku taipas elementaarset asjaolu: ta ei saa ju ühe ja sama käega hoida laternat ja keerata mündi abil

noolt. Teda valdas viha. Viha enese ja oma haige käe peale...

Endiselt laternat paremas käes hoides püüdis ta aeglaselt kõverdada ja sirgu ajada vasakut kätt. Seda läbis tas valu sõrmeotstest kuni õlani, kuid see valu ei tähendanud midagi rõõmu kõrval, et ta saab siiski ka haige käega kuidagi tegutseda.

Ta tõstis laterna suuga paremast käest vasakusse ja hambaid valust kokku pigistades tõmbas käe jälle kõverasse. Nüüd oli latern rinna kõrgusel ja surmatoovale «F» tähele suunatud punane nool hästi nähtav.

Hinge kinni pidades asetas Surovtsev mündi sütiku õnارasse.

«Kapten, las ma hoian laternat!» kuulis ta enda taga Saveljevi häält.

«Kellel ma käskisin ära minna!» ütles Surovtsev ringi pöördumata.

«Kusagile ma ei lähe,» kostis vastuseks. «Anna latern siia!»

Tema toonist taipas Surovtsev: Andrei ei lähe tõepoolest kusagile.

«Tont sinuga, hoia, kui sul elust kahju ei ole!» ütles ta meeleheitel, tundes, et latern kukub nüüd kohe tui maks läinud sõrmede vahelt maha.

Saveljev võttis laterna ja lähendas selle sütikule.

Surovtsev asetas mündi vaikides serviti õnارasse.

Münti oli vaja keerata kellaosutile vastassuunas, kuid Surovtsev tundis, et tal ei jätku otsustavust teha liigutust, mis võib osutuda saatuslikuks. Äkki tuli talle esmakordselt pähe mõte, et kui nüüd toimub plahvatus, on kõik läbi: ta ei näe enam kunagi rinnet, oma võitlejaid, päikest ja taevast ja kõik need inimesed, kes asuvad tema taga, on koos temaga maetud kivist hauda. Ja ainult sellepärast maetud, et temal, kapten Surovtsevil, ei olnud küllalt kogemusi, oskust ja otsustavust nende päästmiseks...

«Tegutse ometi, raisk!» ütles ta endale tighedalt, sulges hetkeks silmad ja keeras siis sujuvalt münti. Nool tegi poolringi ja jäi teravikuga vastu «S» tähte.

Surovtsev ohkas kergendatult ja laskis käe jõuetult rippu.

«Korras?» küsis Saveljev sosinal.

«Jää vait!» sisistas Surovtsev.

«Kas nüüd on kõik?» küsis Saveljev jälle.

«Ei, ei ole. Too latern siia. Allapoole! Veel rohkem. Nii on hästi.»

Saveljev kükitas maha, Surovtsev aga laskus põlvili ja ajas pea selga. Nüüd oli sütik pommi ninas hästi näha. Juba ähmase lootusega, et kõik läheb hästi, viis ta alumise sütiku punase noole sama mündiga lahingulokorrast neutraalsesse. Ajas seejärel end sirgu ja ütles vaikselt, peaaegu endamisi: «Ka see on nüüd tehtud...»

«Seltsimehed!» hüüdis Saveljev ootamatult heleda häälega, pöördudes oma selja taha, pimedusse. «Oht on möödas, kord on majas!»

«Vait, lollpea!» läks Surovtsev keema. «Kõik jäägu paigale. Töö pole veel lõppenud.»

«Mis sa nüüd, kapten?» küsis Saveljev tasa. «Igaks juhuks või kuidas?...»

Kuid Surovtsev teadis, mida rääkis. Tal oli meeles, kuidas neid koolis korduvalt hoiatati: kuni sütikud lennukipommist pole kõrvaldatud, on pomm ohtlik. Kuni sellest hiiglasuurest sulatatud trotüüliga täidetud balloonist ei ole kõrvaldatud metalltopsikud, mis sisaldavad eriti tundlikku lõhkeainet, võib pomm kukkudes järelikult ikkagi plahvatada. Kuid ta võib plahvatada ka nende topsikute väljakeeramise katsel, muidugi sel juhul, kui mõni neist on pommi asetatud nii, et seda ei saagi eemaldada...

Kui Surovtsev asetas uuesti mündi pommi küljel asuva sütiku õnارasse, märkas ta, et käsi pingutusest väriseb.

«Ei, nii see asi ei lähe,» ütles ta enesele, laskis käe sõrmede vahele surutud mündiga rippu ja kuulatas. Ült kostis jälle kanonaad. Ta võtis taskust kella. Oli pool seitse.

Surovtsevil oli hästi meeles, et kui ta viimast korda kella vaatas, oli see kümne minuti pärast kuus. Sellest ajast oli tema meelest möödunud igavik. Kas kell pole seisma jäänud?... Ei, kell käis. Sekundiosuti tegi kiiresti oma väikese ringi. Tähendab varisemise momendist on möödunud vaevalt nelikümmend minutit!...

«Peab puhkama,» mõtles ta, alles praegu tundes, et on üleni märg ja et niiske särk on nagu liimitud vastu selga.

«Viis minutit vaheaega. Puhkus. Ei mingit mõtlemist.»

«Milles asi, seltsimees kapten?» küsis Saveljev, nähes, et Surovtsev seisab tardunult ja tegevusetult.

«Mitte milleski. Ole vait. Pane lantern maha,» käskis Surovtsev ja sulges silmad.

Kuid vaevalt suutis ta tahtepingutusega oma mõtted pommist eemale juhtida, kui mälus hakkasid vilksatama hiljutised lahingud, hospital, siis jälle rinne, Pastuhhovi ja Zvjagintsevi näod...

Surovtseville tundus, et ta näeb Veerat kummarõumas kirja kohale, mille oli jätnud maha hospitalist lahkudes. Siis kadus ka see nägemus. Kusagilt kaugelt ujus välja ema nägu: ema sosistas midagi, kuid sõnadest ei saanud aru ning Surovtsev anus: «Kõvemini, ema, kõvemini, ma ei kuule mitte midagil...»

Surovtsev võpatas ja avas silmad. Ehmunult mõtles ta, et oli suigatanud — ja vaatas kella. Oli kolm minutit pool seitse läbi, see tähendas, et möödunud oli kõigest paar-kolm minutit...

«Asume asja juurde!» ütles Surovtsev Saveljevi poole pöördudes otsustavalt. «Näita valgust!»

Ta asetaski mündi jälle õnarnasse ja proovis keerata. Topsik ei andnud järele, punane nool näitas oma teravikuga endiselt tähele «S».

Ta vajutas tugevamini mündile, kuid nool ei liigahtanud. Tundus, et sütik on pommi korpusesse sisse kasvanud.

Ahastades laskis Surovtsev käe alla...

Meenus, et sütikute väljakeeramiseks on spetsiaalne instrument — seda demonstreeriti õppustel, koolis: metallist riist massiivse varrega, mida oli mugav käes hoida. Midagi taolist siin loomulikult käe all ei olnud.

«Asjatu vaev,» ütles ta Saveljevile lootusetult ja mõtles, et oleks pidanud seinatühemikku hoolikamalt uurima. Võib-olla on siiski mingi auk olemas, kustkaudu saab keldrist välja pügeda ja siis lähima õhukaitsestahviga ühendust võtta?...» Ja pörutas endale kohe peale: «Tahad varvast lasta, sõber?! Ise pääsed, aga inimesed — kaitsetud naised, lapsed ja raugad — jätab siia pommi üksi?»

Ta pööras ringi, astus Saveljevist mööda ja kõnetas pimeduses istuvaid inimesi:

«Seltsimehed, mulle on tarvis kruvikeerajat... ei, kruvikeeraja ei sobi, on vaja midagi peitli taolist... lühidalt, mingi laia teraga instrument. Võib-olla on kellegi midagi sobivat?»

«Onu Vanja!» kostis naisehää, «sa ju töötasid siin torulukksepana, kas sul ei ole?...»

«Ma ei kanna tööriistu kaasas,» vastas mees süngelt.

«Kuulge, onu Vanja,» lausus Surovtsev, «siin oli ju kõige järgi otsustades katlaruum! Võib-olla leidub siin midagi? Midagi peitlitaolist, mõistate?» Viimased sõnad olid öeldud peaaegu anuvalt.

Inimesed elavnesid, hakkasid askeldama...

«Vaikselt, ringi käia ei tohi!» käratas Surovtsev, kartes, et inimeste liikumisest hakkavad talad, mille taha pomm kinni oli jäänud, vappuma. «Kohe võtame lantern...»

Ta pöördus Saveljevi poole:

«Seal nurgas on vanarauahunnik. Mine ja otsi, aga kähku!»

Valgusekiir hakkas mööda kivipõrandat hüplema. Surovtsev nägi rahuldustundega, et tema käsk on täidetud: mahavarisenud sein juures polnud kedagi, kõik olid juba läinud tagumise seina äärde.

Äkki kostis ülevalt jälle plahvatus ja õhutõrjekahurid hakkasid uuesti paukuma. Surovtsev sööstis pommi juurde ja haaras selle ümbert kinni mõlema käega — haavatud ja tervega — andmata endale aru oma tegevuse mõttetusest.

Ta kuulis seljataga kõlksatust. Saveljev tuhnis nähtavasti vanarauahunnikus. Siis hüüdis keegi naine rõõmsalt:

«Siin on peitel!»

«See pole peitel, vaid meisel!» vastas mees, hääle järgi otsustades onu Vanja.

«Andke siia!» sõnas Surovtsev rõõmsalt, kuid taipas siis õigel ajal: «Stopp! Keegi ei tohi siia lähedale tulla! Saveljev, anna see leitud asi kohe siia.»

Hetke pärast ulatas Saveljev talle instrumendi. See oli tööpoolest meisel — vana, roostetanud ja puust varrega.

Surovtsev püüdis meisli laia lamedat tera pommi küljel asuva sütikuga sobitada. Klappis hästi.

«Kao siit!» ütles ta tasa Saveljevile, taha vaatamata.

«Miks?» küsis see arusaamatuses.

«Jutud jätta! Pane latern maha ja mine ära.»

«Aga miks, kapten?»

«Seepärast, et sütik võib pommi keresse olla asetatud nii, et seda välja keerata ei saagi,» vastas Surovtsev vihaga, kuid sosinal. «Kas sul on elust villand või mis?»

«Ma ei lähe,» vastas Saveljev kangekaelselt.

«Nooremleitnant, täida käsku. Tagasi!»

«Ei... ei täida, seltsimees kapten!» vastas Saveljev otsekui ahastuses ja lisas, millegipärast teietama hakanud: «Te ei tule ühe käega toime.»

«Noh, kurat sinuga,» ütles Surovtsev südamest ja katsume meisli keerata.

Kuid punane nool ei liikunud seekordki paigast.

«E-eh, tulgu mis tuleb,» ütles Surovtsev endamisi ja võttis nüüd jõu appi, kuid ikka tulemusteta.

«Võtke latern enda kätte,» ütles Saveljev, uuesti Surovtsevi teietades. «Ma proovin ka. Noh... võtke!»

Ja Surovtsev taipas, et teist väljapääsu pole. Võib-olla on asi selles, et ta on lihtsalt väsinud? Sõnagi lausumata andis ta meisli Saveljevile ja võttis ise laterna. Saveljev küsis:

«Kuhupoole keerata? Vasakule? Paremale?»

«Proovi algul nagu tavalist kruvi vasakule. Aga ainult veidi-veidi! Et nihkuks vaid paigast...»

Ta tõstis laterna sütiku kõrgusele ja jäi silmitsema topsikupõhja poleeritud pinda.

Saveljev haaras kahe käega kinni meisli varrest ja tema nägu kattus silmapilk higipiiskadega, olgugi et ta polnud veel katsunudki keerata...

Kuid siis astus ta pool sammu tagasi ja surus kõvema peale. Ja Surovtsev nägi, kuidas laterna valgel läikiv punase lakiga kaetud nool nihkus «S» tähelt veidi kõrvale.

«Stoppl!» hüüdis Surovtsev.

«Mis on, kapten? Hakkas ju liikuma!»

«Näen küll, et hakkas! Nüüd keeran ise edasi. Kõik. Mine ära. Ja ilma jututa. Meil mõlemal pole mingit mõtet hukkuda.»

«Mine ise ära, kui tahad, mina ei lähe kuhugi,» vastas Saveljev jämedalt ja tõstis laterna üles.

Surovtsev pöördus sõnagi lausumata ringi, pani meisliotsa uuesti õnarsse ja unustades samal hetkel kõik maailmas, sulades pihku pigistatud meisliga otsekui ühte, pööras sujuvalt ühe ringi ja siis veel teisegi. Plahvatust ei järgnenud.

Surovtsev teadis, et rõõmustada on veel vara. Selleks et sütik täiesti välja keerata, oli vaja teha veel mitu pööret ja igaüks neist võis saada hukatuslikuks.

Ning ta jätkas keeramist...

Varem täielikult pommi sisemuses peidus olnud sütik oli nüüd juba sentimeetri jagu pommi hiirekarva pinnast kõrgemal...

Surovtsev pööras meisli veel kaks või kolm korda, tundis siis, et vint on lõppenud, viskas tööriista põrandale, haaras messingtopsikust sõrmedega kinni ja tõmbas selle ettevaatlikult, hoolikalt välja...

Surovtsevil pööritas pea. Ta seisis ja surus sütikut vastu rinda. See kerge, poolest saadik vindiga kaetud, alumises osas aga täiesti sile topsik, ei kohutanud nüüd enam kedagi.

Surovtsev andis selle Saveljevile.

«Vaata nüüd seda mänguasja.»

Oli jäänud veel üks sütik. Ka see võis veel ohtlik olla. Kuid ohutunde oli Surovtsevil juba nürinenud, pinge langenud.

«Võtame ka teise välja,» ütles ta kuidagi ükskõikselt.

Ta laskus kükakile ja katsus keerata. Jälle ei õnnestunud see tal — ühe käega oli raske töötada.

Ta ronis pommi alt välja ja ulatas meisli ise Saveljevile.

«Lase käia.»

Nüüd hoidis Surovtsev kükitades laternat ja jälgis tähelepanelikult Saveljevi iga liigutust.

«Ära kiirusta... Rahulikult! Nii... läks, läks! Puhka... nüüd keera edasi...»

Sile poleeritud topsik ronis aeglaselt välja.

«Kõik, võta meisel ära!» andis Surovtsev käsu ja hakkas topsikut sõrmedega välja keerama. Mõne hetke pärast oli sütik tal juba peos. Seejärel pani ta selle sütiku tsementpõrandale esimese kõrvale, pommist eemale.

«Raisk...» Ta vaatas sütikuid ja kordas: «Raisk... Küll on raisk!»

Tõusis tuimaks läinud jalgadele ja ütles väsinud ning kõlatul häälel pimedusse:

«Kõik, seltsimehed!»

Seejärel võttis taskust kella.

«On vist juba hilja, kapten,» küsis Saveljev, «me ei jõua enam kusagile.»

Andrei ei olnud nähtavasti ikka veel sellest aru saanud, et ilma kõrvalabita on keldrist väljapääsemine võimatu.

«Viie minuti pärast seitse,» ütles Surovtsev ja kuulatas. Üleval oli vaikne.

Ta seisis mõttes, kell endiselt peopesal. Siis ulatas ta kella ootamatult Saveljevile:

«Võta.»

«Mis?» küsis Saveljev arusaamatuses.

«Võta kell endale, ütlen sulle.»

«Miks, kapten?»

«Võta, ütlen ma sulle!» kordas Surovtsev. «Mälestuseks, noh...»

«Mis sa ometi, kapten! See on sul ju kingitus... lahingutegevuse eest!»

«Ja jääbki nüüd kingituseks.»

«Sinna on ju teie nimi kirjutatud!»

«Nime võid, kui tahad, maha kraapida. Raspliga.»

«Noh... aitäh,» naeratas Andrei. «Kuid teie nime ma küll maha kraapima ei hakka...»

Ta võttis kella ja laskis ettevaatlikult püksitaskusse.

«Mida me nüüd tegema hakkame, seltsimees kapten?»

«Magama,» ütles Surovtsev väsinud häälega.

«Kuidas? ...»

«Ei tea. Mina tahan magada.»

Laterna valgel otsisid nad seina ääres vaba koha ja heitsid kõrvuti. Surovtsev uinus silmapilkselt.

Keset ööd kukkus pomm mürinal tsementpõrandale — tema stabilisaator tuli talade tagant lahti. Kuid pomm oli juba ohutuks tehtud.

... Välja kaevati nad alles vastu hommikut.

Vaenlase pommide ja mürskude plahvatustes ja tulekahjude lõõmas läks Leningrad vastu lähenevale Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kahekümne neljandale aastapäevale.

Niipea kui saabus pimedus, hakkas kõrgelt taevast kostma vaenlase pommitajate iseloomulikku undamist. Sajad fašistlikud lennukid olid juba Nõukogude lendurite ja õhutõrje-suurtükiväe poolt alla tulistatud, kuid arvuline ülekaal õhuväes kuulus siiski vaenlasele. Suheteliselt väikesed olid täiendused, mida Peakorter aegajalt Leningradi õhujõududele saatis, väikesed seetõttu, et tol ajal oli ränkade pommirünnakute objektiks ka Moskva ja see ei lasknud siin jõudude vahetada kardinaalselt muuta.

Meie hävitajatel tuli sooritada mitu väljalendu öö jooksul. Lendurid astusid lahingusse kahe, kolme ja viie vaenlase lennukiga, see oli muutunud juba tavaliseks. Novembri algul sooritas nooremleitnant Sevastjanov Leningradi taevas esimese öise rammimise.

Pommid ja mürsud lõhkesid kõikjal. Tabasid tramme, muutes need metallikänkarite, purunenud klaasi ja inimkehade segapudruks, langesid lastekodudele ja hospitalidele. Ja süngi heites ei võinud keegi kindel olla, et see ei saa tema surivoodiks.

Linna tuletõrje ei suutnud enam toime tulla leekide merega, mis Leningradi igal ööl üle ujutas. Appi tulid vabatahtlikud. Tuhanded inimesed päästsid oma elu kaalule pannes pommitamise ja tulistamise ohvreid. Häiresignaali kuuldes ruttasid nad sinna, kus lõhkesid pommid, et tuua välja haavatuid, kaevata lahti kinnivarisenud varjendeid ja likvideerida tulekahjukoldeid...

Kaks ja pool miljonit inimest elasid selles vaenlase blokaadirõngast ümbritsetud, alatasa pommirahe all olevas ning peaaegu ilma elektrivalgustusest jäänud linnas.

Elasid?! Ei, inimesed ei elanud ja surnud mitte lihtsalt niisama. Nad töötasid. Muide, ka see sõna ei hõlma kaugeltki kõike, mis tol ajal toimus.

Toimus ime, mille tõelist tähendust suudab maailm mõista alles hoopis hiljem. Leningradi tehaste väravatest

väljusid neil päevil sajad tankid, soomustransportöörid ja suurtükid. Leningrad täiendas Punaarmee relvastust miinipildujate, tankitõrjekahurite ning kümnete tuhandete reaktiivmürskude ja lennukipommidega.

Päev päeva kõrvall...

Aegamööda lisandus nendele mõõtnatutele kannatus-tele ja piinadele, mida leningradlased sissepiiratud linnas üle elasid, veel nälg. Erinevalt suurtükimürskudest, mis lendasid linna ootamatult, hiilis see Leningradi kõri kallale aegamööda, tasahilju.

Juba kolm korda oli vähendatud toidunorme ja ikka sagedamini tundsid tööpinkide juures seisvad või koju ruttavad inimesed, et pea hakkab järsku pööritama, ikka sagedamini näis inimestele, et neid suruvad vastu maad nähtamatud, kuid rasked ahelad.

Inimesed muutusid nõrgaks, liikusid vaevaliselt edasi ega pööranud enam peaaegu tähelepanu läheduses varit-
sevale surmale, ei rutanud enam varjenditesse, kui täna-
vail hakkasid lõhkema mürsud ja metronoom palaviku-
liselt tiksus...

Kuid 6. novembril linn nagu võpatas ootamatust tõu-
kest ja leningradlased heitsid endalt mingis hingepuhan-
gus nälja ja väsimuse kammitsad.

Ei, mitte see pisuke täiendus pühadeks, millest teatati «Leningradskaja Pravdas» ja raadio kaudu — kakssada grammi hapukoort ja sada grammi kartulijahu lastele ning viis soolatud tomatit täiskasvanuile — polnud selle põhjuseks, kuigi näis Leningradi elanikkonnale helde kingitusena.

Ukse ees oli 7. november, ja selle kuupäevaga oli inimeste südameis nii palju seotud, et kui piinatud leningradlased ka olid, ei saanud nad jääda ükskõikseks ja kogusid end.

Esimest korda paljude blokaadinädalate jooksul tekkisid järjekorrad mitte toiduainetekaupluste, vaid juuk-
suriäride ja saunade ning Puškini-nimelise teatri ette —
selle teatri ruumides andis etendusi operetiteater, ainus teatrikollektiiv, kes blokeeritud Leningradis töötas.

Suure revolutsiooni aastapäeva väärikaks tähistamiseks ei olnud inimestele kättesaadavaks jäänud enam midagi sellest, mis varem nende käsutuses oli olnud. Ainult täiendava mürsutoodanguga, üle plaani remon-

ditud tankiga, ainult täiendavalt armeele antud suurtükiga võisid nad tähistada kohutava neljakümne esimese aasta seitsmendat novembrit.

Smolnõi saalis toimus partei- ja nõukogude aktiivi lühike koosolek, mida ei saanud nimetada pidulikuks.

Siin, Smolnõis, kus Lenin oli välja kuulutanud sotsialistliku revolutsiooni võidu, räägiti nüüd, peaaegu vee-
rand sajandit hiljem, sellest, et tööliste ja talupoegade suur riik on surmaohus.

Ainult kibedat tõtt võis kokkutulnuile öelda partei Keskkomitee ja oblastikomitee sekretär Andrei Aleksandrovitš Ždanov. Ja see tõde seisis selles, et kõikidel rinnetel käivad rasked kaitselahingud, et Moskva on ikka veel piiramis seisukorras ja vaenlane asub pealinna lähistel. See tõde seisis selles, et 1. novembriks oli Leningradis jahu kõigest kaheks nädalaks ja tangu kuueteistkümneks päevaks, et õhukese sügisese jääga kaetud Laadoga ei olnud enam laevatatav ja toiduaineid sai nüüd Leningradi tuua ainult õhu kaudu.

Niisugust rõõmutut kosolekut ei olnud Smolnõi müüride vahel vist veel kunagi varem peetud.

Pärast selle koosoleku lõppu kutsus Ždanov oma kabinetti Voronovi, Leningradi rinde vägede uue ülemjuhataja Hozini, Vasnetsovi, Pavlovi ja Lagunovi, kes oli ülemjuhataja asetäitjaks Leningradi rinde tagalas.

Ždanov hingas raskelt ja katkendlikult — astmahood vaegasid teda nüüd mitu korda päevas. Istunud laua taha, võttis ta pilku pööramata harjunud liigutusega, «Severnaja Palmira» avatud karbist paberossi, pani suitsu põlema ja hakkas raskelt köhima. Köhahoo lõppedes vaatas ta süüdlaslikult juuresviibijaile, kuid kaotas kohe näolt selle temale mitteomase ilme ja ütles rangelt, nagu sooviks rõhutada, et on täiesti terve ja töövõimeline.

«Seltsimees Lagunov, kandke ette, me kuulame.»

Rinde tagala ülemale Lagunovile oli pandud personaalne vastutus uue trassi ehitamise eest, mis pidi ühendama Leningradi Nõukogudemaaga juhul, kui vaenlane Tihvini vallutab.

Kuigi Tihvin oli veel meie käes ja Leningradi kaitse juhid ei kaotanud lootust, et linna õnnestub säilitada,

võeti vastu otsus asuda autotee ehitamisele, mis pidi põhjasuunas minema Tihvinist ringiga ümber — Zaborje raudteejaamast Novaja Ladogani. Üle kaheksa kilomeetri pikkune trass tuli rajada läbi tihniku mööda soodest ja rabadest, mille poolest see kant rikas oli.

Tuhanded kolhoosnikud Novaja Ladoga ja Zaborje vahel olevatest kolhoosidest ning Leningradi rinde tagalavägede allüksused töötasid tee ehitusel päevad ja ööd. Ja iga päev kuulas rinde sõjanõukogu ära Lagunovi ettekande ehitustööde käigust...

Vähema tähtsusega ei olnud ka teine küsimus: millal lõpuks külmub kinni Laadoga, et mööda järve jääd saaksid sõita koormatud autod?

Ždanov kutsus enda juurde kokku teadlased ja mere-mehed. Nende arvamused osutusid risti vastukäivaiks. Lagunovile tehti ülesandeks jätkata konsultatsioone hüdroloogide ja meteoroloogidega ning pöörduda Laadoga kaldail elavate kogenud kalurite poole...

Ja nüüd kandis Lagunov ette:

«On korda läinud välja selgitada järgmist: keegi pole Laadoga vee temperatuuri kõikumisi süstemaatiliselt jälginud. Hüdroloogia Instituudi töötajad ja Balti laevastiku hüdrograafiateenistus kinnitavad, et esimene lumi tuleb järvele maha sageli juba septembris...»

Ždanov suhtus Lagunovi alati suure usalduse ja sümpaatiaga. Kuid seekord katkestas ta kindrali ärriatult:

«Täna on 6. november, seltsimees Lagunov ja september meid ei huvita. Me tahame lõppude lõpuks teada, millal Laadoga kattub tugeva jääkaanega. Kas te koha-peal käisite?»

«Jah. Möödunud ööpäeva jooksul kahel korral. Kuid vaatamata sellele olen veendunud, et teie küsimusele, Andrei Aleksandrovitš, on täpselt vastata võimatu,» ütles Lagunov kindlalt.

Ta pidas pausi, oodates, et Ždanov hakkab uuesti rääkima, kuid see vaikus.

«Asi on selles,» jätkas Lagunov, «et, nagu ma juba ütlesin, pole seni järve jäärežiimi süstemaatiliselt uuritud, kuna selleks ei olnud praktilist vajadust. Meil õnnestus arhiivist leida Suho tuletorni valvuri, kellegi Zahharovi ettekanne, mis avaldati 1905. aastal «Vene

Geograafia Seltsi Teatajas». See raamat on mul kaasas ja ma paluksin luba lugeda sellest ette väikese katkendi. See on pealtnägija tunnistus.»

Ždanov noogutas tuseselt.

Lagunov võttis tema ees laual lebavast portfelist pleekinud dermatiinist kaantega raamatu, mille vahelt paisis punasest papist järjehoidja, lõi raamatu lahti ja luges valju häälega:

«Järv külmab korduvalt kinni, siis laguneb jääkate uuesti ja tuul ning lained kannavad selle minema. Nii kestab see kolm kuud. Harva, kui jää jääb nädalaks pidama. Kogu järv ei külmu kunagi kinni. Kolmekümne aasta jooksul pole ma veel näinud, et see tervikuna jääga kaetud oleks.»

Lagunov lõi raamatu kinni.

«Meid ei huvitagi praegu kogu järv, vaid Schlüsselburgi lahekurm,» ütles Vasnetsov tihedaid kulme kortsutades.

«Just nii,» kinnitas Lagunov, «tahtsingi praegu sellele üle minna. Kohalike elanike, kellega ma ise rääkisin, tähelepanekute järgi on kõige varasemat jääkatet Schlüsselburgi lahekurmus märgatud novembri keskpaiku, kõige hilisemat aga uue aasta künnisel. Loomulikult on need tähtajad umbkaudsed, kuna jää tekkimine on keeruline protsess, mis ei toimu ühe päevaga. Pealegi möllavad talv läbi Laadogal tuisud ja tormid, toimub jää nihkumine. Kohalikud elanikud teavad rääkida, et isegi kõige kõvemate külmade aegu jäävad jõesse lahvanded. Kinnitatakse, et leetseljakuks kujundavad jäärun-gad mitme meetri kõrgusi valles. Möistagi on tegemist puht visuaalsete tähelepanekutega...»

«Seltsimees Lagunov,» ütles Vasnetsov jälle kannatamatult. «Meil pole praegu tarvis üldisi targutusi. Tahame teada, millal kattub Laadoga sel aastal jääga. Te peate lõpuks...» Kuid siin taipas ta, et nõuab võimatut, ja lisas tagasihoidlikult, nagu äsjase teravuse eest vabandust paludes: «Jätkake, palun.»

«Õnnestus kindlaks teha,» ütles Lagunov endise rahuga ja häält kõrgendamata, «et lahekurmu jäärežiim on analoogiline Neeva režiimiga, täpsemalt, on sellega tihedalt seotud. Andmed Neeva kinnikülmumise kohta on meil aga olemas, kusjuures üsna pikaajalised...»

Kõigi kuulajate nägudel asendus ärevus lootusega.

«Ja millest need andmed räägivad?» küsis Hozin.

«Sellest, seltsimees ülemjuhataja,» vastas Lagunov, «et Neeva kinnikülmumise aritmeetiline keskmine on 26. november. Võttes arvesse käesoleva aasta varajast talve, võib oletada, et Schlüsselburgi lahekurm kattub jääga novembris.»

«Aga kui paksu jääga?!» hüüdis Ždanov, närviliselt paberossi massiivse klaastuhatoosi põhja vastu kustutades.

Lagunov kehtas õlgu:

«Seda, Andrei Aleksandrovitš, ei saa ennustada...»

Jah, seda ei saanud keegi ennustada. Kuid just nimelt sellest, millal külmub kinni Laadoga, olenes leningradlaste saatus. Poolnäljas elu, üsna surma piiril, kuid ikkagi elu, juhul kui järv kattub küllalt tugeva jääga vähemalt novembri teisel poolel, nii, et üle selle võib rajada paarikümne kilomeetri pikkuse tee — vastasel juhul ähvardas linna hukkumine...

Kaks tuhat tonni toiduaineid päevas oli selleks miinimumiks, mis kulus ära, et linna elanikkonda elus hoida ja sõjaväge toita. Öhu kaudu oli niisugust kogust võimatu linna toimetada.

«Tähendab, meie osaks on...» tegi Ždanov kokkuvõtte. «Loomulikult oleks käed rüpes ootamine kuritegu. Peamiseks ülesandeks jääb Zaborje—Novaja Ladoga autotee ehitamine. Kuid on ka teine, mitte vähem tähtis ülesanne — asuda jäätee rajamisele üle Laadoga juba esimesel päeval, mil jää küllalt tugevaks osutub. Teen ettepaneku juba täna otsustada, kes hakkab juhtima tulevast Laadoga trassi. Käskkirja selle kohta avaldame hiljem, vahetult enne trassi avamist, et vajalikku saladust hoida. Kuid eelnevalt on kandidatuurid tarvis juba täna ära kinnitada. Keda teie, seltsimees Lagunov, soovitate tee ülemaks kinnitada?»

«Kindralmajor Šilovi,» vastas Lagunov viivitamata.

«Aga komissariks?» küsis Ždanov, seekord Vasnetsovi poole pöördudes.

«Arvan, et kõige sobivam on brigaadikomissar Šikini kandidatuur.»

Ždanov tundis hästi nii ühte kui teist. Ta noogutas nõusolevalt ja küsis, kas sõjanõukogu liikmetel on teisi arvamusi.

Teisi arvamusi ei olnud.

«Pöördume tagasi käskkirja juurde,» ütles Ždanov, karbist järjekordset paberossi võttes. «Selles on tarvis ette näha kogu ülesannete kompleks, mis on seotud koormate toimetamisega Laadogani ja edasi mööda jääd.»

Ta tahtis veel midagi öelda, kuid sel hetkel kostis telefonihelin. Helises Smolnõi sisetelefon — eriside linna. Ždanov võttis toru.

Ta kuulas vaikides, kuid tema näoilme muutus iga sekundiga. Näis, nagu oleks väsimuse tuhakarva-hall loor pikkamisi kadunud, põsed tõmbusid kergelt roosakaks.

Siis ütles Ždanov ootamatult heleda häälega:

«Kindlustage, et kõik läheks häireteta. See on väga, väga tähtis!...»

Pannud toru hargile, vaatas ta kella ja libistas pilgu üle juuresolijate. Tema näost oli näha, et ta tahab teatada mingit meeldivat uudist ja venitab praegu lapse kombel, enne kui oma kingitusega lagedale tulla...

«Seltsimehed!» ütles ta lõpuks erutatult. «Poole tunni pärast, täpselt kell seitse, algab Moskvast meie suurele pidupäevale pühendatud piduliku koosoleku translatsioon!»

Viivu olid kõik vapustatult vait. Kuid juba järgmisel hetkel sadas Ždanovile kaela küsimusterah: kas pidulik koosolek toimub tõepoolest Moskvast, aga mitte Kuibõševis, millises saalis, kes teeb ettekande?...

Ždanov lahutas käsi ja vastas kogu aeg naeratades:

«Koosolek toimub Moskvast — see on fakt, seltsimehed! Kuid kus nimelt ja kes ettekande teeb, seda ma ei tea — ausõna, ei tea! Hodorenko sai raadiokomiteelt omas liinis juhtnööri kindlustada translatsioon otse eestrist, see on kõik, mis ta mulle teatas. Kannatage veel natuke... Teen ettepaneku praegu laiali minna, igaühel on ju edasilükkamatuid asjatoimetusi, poole tunni pärast koguneme aga uuesti minu juurde ja kuulame koos. Kas leppisime kokku?...»

Kui Ždanov ja Vasnetsov kabinetti kahekesi jäid, küsis Vasnetsov, heitnud kannatamatu pilgu ümmargusele seinakellale:

«Mis te arvate, Andrei Aleksandrovitš, kes teeb ettekande?»

«Aga mis teie arvate — kes?» küsis Ždanov omakorda.

«Arvan, et pidulikku koosolekut on mõtet ainult siis korraldada, kui seal saab esineda seltsimees Stalin.»

Ždanov vaikis. Ta teadis, et 16. oktoobril, pärast ajakirjanduse napolisõnalist teadet, et olukord Läänerindel on halvenenud, hakkasid Moskvast liikuma halvad kuulujutud, nagu oleks valitsus eesotsas Staliniga linnast lahkunud. Ta teadis ka seda, et samal päeval lükati tund-tunnilt edasi «tähtsat esinemist» raadios ja olgugi et kõik ootasid Stalini kõnet, esines lõpuks moskvalastele linnanõukogu esimees Pronin. Siis loeti piiramisreisikorra kohta ette käskkiri, mis algas vana-vene kombe kohaselt sõnadega: «Selsinatsel tunnil antakse teada...» Käskkirjas rõhutati, et vaenlane seisab Moskva väravate taga, kuid pealinn kaitseb ennast viimse veretilgani. Pronini kõnest ilmes selgesti, et Stalin on Moskvast, kuid sellest ei piisanud — Nõukogudemaa tahtis kuulda just Kõrgema Ülemjuhataja häält.

«Kas ta tõesti ei esine ka praegu, kui juba otsustati pidulik koosolek pidada?» küsis Ždanov eneselt.

Loomulikult võis ta helistada Moskvasse ja rääkida Stalini endaga. Kuid seda Ždanov ei teinud. Ja mitte ainult sellepärast, et teadis: kui teda pole informeeritud, kus toimub pidulik koosolek ja kes esineb ettekandega, siis on Stalin otsustanud hoida kõik täielikus saladuses kuni koosoleku alguseni. Oli ka teine põhjus, miks Ždanov ei tihanud, ei võinud esimesena Stalini helistada: pärast seda, kui tema ja Vorošilov olid teineteise järel saanud telegrammi, milles Kõrgem Ülemjuhataja oli neid üle külvanud süüdistustega, et nad pole olnud lahinguoperatsioonide juhtimisel küllalt energilised, ja nimetanud neid taganemise spetsialistideks, olid isiklikud vahekorrad Ždanovi ja Stalini vahel kaotanud endise südamlikkuse...

«Jah,» mõtles Ždanov nüüd, «partei ja rahvas tahavad praegusel momendil kuulda Stalinit rohkem kui kunagi varem. Vaatamata äärmisele ebaõnnele sõjas ei ole ta juba neli kuud esinenud.»

Siiski ei öelnud Ždanov oma mõtteid valjusid välja. Teinud läbi juhtiva töö suure kooli, teadis ta liiga hästi,

kui ettevaatlikud peavad olema ükskõik millised isiklikult Stalinit puudutavad väljendused...

Ždanov oli hästi tundma õppinud selle inimese iseloomu, keda ta endiselt piiritlevaks uskus. Ta teadis, et nii kaua kui Stalin ei pea vajalikuks anda uusi hinnanguid, uut loosungit, ta esinema ei hakka.

3. juulil oli Stalin püüdnud vastata küsimustele, mis piinasid tookord iga nõukogude inimest: kuidas võis juhtuda, et Punaarmee oli vaenlasele loovutanud nii palju meie linnu, nii suuri maa-alasid? Kas hiljutine Nõukogude-Saksa mittekallaletungipakt oli meile kahjuks või kasuks olnud? Ning ta mitte ainult ei vastanud nendele põletavatele küsimustele, vaid näitas ühtlasi, mida teha edasi, kuidas vaenlast purustada.

Kuid mida uut ja lohutavat võib Stalin öelda täna, kui vaenlane seisab Moskva ja Leningradi lähel? Kutsuda veel kord vastupidavusele?...

Ei, seda juulikuu kõnet Stalin lihtsalt kordama ei hakka. Üleskutsuva kõne, mis vaid kordab tema juulikuise esinemise põhiteese, teeb ta ülesandeks kellelegi teisele...

Samad mõtted, mis praegu erutasid Ždanovit, valdasid ka Vasnetsovi.

Sergei Afanasjevitš Vasnetsov oli Ždanovist noorem, kuid samuti läbi teinud hea poliitilise töö kooli — alama astme komsomolitöötajast Moskva kõrval suurima linna parteiorganisatsiooni tegelikuks juhiks. Kuid Vasnetsov erines Ždanovist palju suurema vahendituse ja emotsionaalsuse poolest. Selle, millest Ždanov üksnes mõtles, ütles tema kuuldavalt välja.

Kuid Ždanovi vaikimisest aru saanud, et see alustatud juttu jätkata ei soovi, oli ka Vasnetsov vait. Aga tal ei jätkunud kauaks vastupidavust. Ja mitte ainult sellepärast, et Vasnetsov oli «inimene-vedru» ja et see «vedru» ei suutnud kuigi kaua olla surutud seisus. Siin oli mängus ka miski muu.

Kui suur ka oli Stalini autoriteet, kui suur ka oli usk tema poliitikukogemustesse, ikkagi oli sel päeval, mil algas sõda, paljude inimeste suhtumises temasse toimunud teatav murrang, millest nad kõige järgi otsustades ise endale aru ei andnudki. Stalini nimi sümboliseeris neile endiselt parteid ja riiki, tema nimega huultel läksid nad lahingusse, endiselt nagu rahu ajal ootasid nad

tema otsustavat sõna. Ja sellele vaatamata tärkas kusa-gil teadvuse sügavuses mõte, et Stalin ei olegi nii piiri-tult kõikvõimas, nagu see oli tundunud varem, et ka tema ei suutnud kõike ette näha ja kui õnnestuks aega peatada ning ajaloo kellaosutid ühtlasi aasta-kahe võrra tagasi pöörata, teeks ta nähtavasti ka ise nii mõneski asjas teise otsuse...

Ning ka fakt, et sõja algusest peale oli Stalin palju kättesaadavamaks muutunud, et ta nüüd iga päev suht-les kümnete inimestega — sõjaväelastega, suurte tehaste direktoritega ja relvastusekonstruktoritega, kellest pal-jud ei suutnud endale varem ettegi kujutada, et neil tuleb kunagi isiklikult rääkida Staliniga, see küllalt täht-sis asjaolu hajutas Stalini ümbert endise «jumalikkuse» oreooli.

Enne sõda ei tulnud Vasnetsoville pähegi, et Stalin võiks talle telefoneerida. Nüüd aga suhtus ta Kõrgema Ülemjuhataja telefonikõnedesse valitsuse telefoni kaudu kui muidugi väga tähtsasse, ent samaaegselt ka täiesti loomulikku nähtusesse.

Viimase kahe kuu jooksul oli aga Stalin Vasnetsoville üha sagedamini helistanud. Oli tundnud huvi, milline on olukord linnas, kuidas kulgeb kaitsekindlustuste ehitamine, kuidas töötavad suuremad ettevõtted, milline on tööliste meeleolu, oli kiirustanud tankide remonti, nõud-nud, et Leningradi tööstuse poolt toodetud suurtükid kiiremas korras üle Laadoga teistele rinnetele jõuak-sid... Ja kui Ždanov Stalinist endiselt ainult range ametlikkusega rääkis, lubas Vasnetsov endale nüüd oma tundeid avameelsemalt väljendada.

Seetõttu pöördus Vasnetsov praegu, kuigi Ždanov ilmselt ei soovinud jätkata jutuajamist sellest, kes nimelt pidulikul koosolekul ettekandega esineb, pärast lühikest vaikust sama teema juurde tagasi.

«Mulle tundub, Andrei Aleksandrovitš,» ütles ta, «et kui ei esine Stalin, vaid keegi teine, siis saadakse sellest varesti aru. Või täpsemalt — saadakse aru teatud mõt-tes.»

«Millises?» küsis Ždanov rangelt. Teda ilmselt pahan-das Vasnetsovi pealetükkivus.

Kuid Vasnetsov mõistis küsimust sõnasõnaliselt.

«Kuidas siis?!» hüüdis ta. «Sakslased seisavad Moskva all. Kui sellel kogu riigile väga rängal hetkel pidulikku

koosolekut üldse ei toimuks, taipaksid kõik — praegu pole aeg pidutsemiseks! Kui aga koosolek juba peetakse, peab seal esinema Stalin. Muidu otsustavad inimesed, et Stalinil lihtsalt pole midagi öelda!... Igal juhul meil Leningradis saadakse sellest aru just nii, selles olen ma veendunud!»

Ždanov vangutas pead.

«Te arutlete formaalse loogika seaduste järgi, Sergei Afanasjevits. Elus aga on kõik keerulisem, eriti meie tänases elus. Kui seltsimees Stalin otsustab esineda,» jätkas ta, sisemiselt ennast hukka mõistes, et oli end ikkagi taolisse jutuajamisse kaasa kiskuda lasknud, «peab ta kogu maailmale kuulutama, mis toimub praegu Moskva ja Leningradi all...»

«Aga kas maailm seda siis ei tea?»

«Teab kõige üldisemates joontes. Seda, et sakslased on peaaegu Kirovi tehases ja Moskva lähistel, Nõuko-gude Informbüroo teadetes öeldud ei ole. Mis on ots-tarbekohasem: kas oodata, kuni meie vägedel õnnestub vaenlane tagasi paisata või riskeerida paanika välja kutsuda? Sest kui seltsimees Stalin esineb, ei või ta maha vaikida, kus vaenlane praegu seisab...»

«Jah, ei või!» reageeris Vasnetsov tuliselt. «Kuid ta ei pea seda ka varjama!... Paanika!... Ei ole, ei saa olla meie maal paanikat! Me kartsime seda, kui hakka-sime ehitama kindlustusi Luuga jõel. Tekkis siis paa-nika? Ei! Vastupidi, teatades hädaohust avalikult, kogu-sime sinna pool miljonit inimest! Ja meie üleskutse 21. augustil? Ütlesime ju otse välja: linna ähvardab vahetu oht. Vahetu! Ja mis juhtus? Kas tekkis paa-nika?!»

«Ma pole veel kõike öelnud,» sõnas Ždanov, püüdes end vaos hoida. «Mõtelge järgmisele. Sõda käib juba viiendat kuud, kuid murrangut meie kasuks pole veel toimunud. Kahjuks vastupidi — vaenlane tuleb järjest edasi. Olete mõelnud, miks viimastes Informbüroo tea-detes ei räägita üldse suundadest? Millise prognoosi võib siis seltsimees Stalin täna sündmuste arengule anda? Korrata, et meie võitlus on õiglane ja võit jääb meile! Aga kui Leningrad on homme juba kahekordses blokaadirõngas? Kui vaenlasel õnnestub...» Siin kat-kestas Ždanov oma sõnad. Tal pidi peaaegu üle hüülte

lipsama: «tungida Moskvasse...». Kuid taolist ütlemist ei võinud ta endale lubada.

Tema hinges võitlesid praegu kaks tunnet. Ta oli elukogemustega poliitikategelane, kes oli harjunud mitte ette ruttama ja mitte avaldama oma arvamust küsimustes, mis kuulusid vahetult Poliitbüroo ja isiklikult Stalini kompetentsi. Kuid ta oli ka lihtsalt inimene, kommunist, kes viimaste kuude jooksul oli oma seltsimeeste-leningradlastega läbinud raske katsumuste tee. Seepärast mõistes, et parem on vaikida — möödub ju ainult paar minutit ja kõik kahtlused hajuva iseenesest —, hoidis Ždanov end vaevaga tagasi: tahtis ju temagi kirglikult, et ettekandega esineks just nimelt Stalin ning annaks vastuse kõikidele uutele küsimustele, mis sõda oli üles kergitanud... Aga kui ta siiski ei esine?...

Kabinetti sisenesid üksteise järel Voronov, Hozin, Pavlov ja oblastikomitee ning linnakomitee sekretärid.

Raadio oli juba sisse lülitatud, kuid esialgu kostis sellest vaid metronoomi rütmiline tiksumine.

Kõigi pilgud olid suunatud seinakellale. Minutiosuti lähenes kindlalt numbrile 12. Metronoom tiksus kiretult, nagu märkides aja kulgu.

Järsku jäi ta vait. Mõni sekund valitses toas surmavaikus.

Neil hetkedel ei osanud ükski siiakogunenu kujutellagi, et metronoomi tiksumine võis katkeda seetõttu, et kusagil avati suurtükitali või linnale liginevad vaenlase lennukid ja õhukaitse staap lülitas linna raadiovõrgu välja selleks, et kuulutada õhuhäire. See loomulik mõte tuli pähe ainult Ždanovile. Ta võttis kiiresti hargilt õhukaitsestaabi otseühendustelefoni toru, kavatsedes teha korralduse, et õhuhäire puhul antaks kõik kanalid pärast häire väljakuulutamist kohe raadiokomiteele tagasi. Kuid staabi korrapidaja kandis ette, et esialgu on linnas kõik rahulik.

Kuid siis tuli raadioaparaadile uuesti elu sisse. Algul kostis atmosfääriliste laengute raginat, siis aga segane inimhääle kõma, nagu see on alati, kui lülitatakse sisse mikrofoniid saalis, kuhu on kogunenud palju rahvast.

Näis, et sellesse Smolnõi kabinetti tungis kauge, sadu tuhandeid kilomeetreid eemal asuv maailm, ja Ždanovi juurde kogunenud Leningradi kaitse juhid kuulasid sellest maailmast kostvaid hääli hinge kinni pidades.

Siis jäi hääle kõma raadioaparaadis vaikseks, möödus veel hetk ja äkki puhkes niisugune aplausimürin, et kuigi polnud lausunud veel ühtki sõna, ei jäänud enam mingit kahtlust — saali ilmus Stalin. Niisuguse ovatsiooniga võeti vastu ainult teda...

Iga Ždanovi kabinetis istuv inimene tundis sisemist kergendust. Juba ainuüksi see, et sajad moskvalased näevad risti vastu kõigile sünetele kuulujuttudele praegu oma silmaga Stalinit, oli suureks rõõmuks kõigile.

Aga kas ta esineb? Võib-olla otsustas Stalin lihtsalt ilmuda sellele koosolekule, et Nõukogudemaa teaks — ta on Moskvast...

Lõpuks aplaus vaibus. Saabus jälle vaikus, mida rikkuksid vaid vahetpidamata kostvad atmosfäärilised laengud. Kuid seekord ei kestnud see vaikus kaua. Reprodukto-rist kostis hääli:

«Seltsimehed!...»

«Kes see on?» hüüdis läbematu Vasnetsov.

Kostsid erinevad vastused:

«Štšerbakov!...»

«Pronin!...»

«Malenkov!...»

«Vaiksemalt, seltsimehed!» ütles Ždanov raugelt.

Aga kauges Moskvast rääkis keegi, keda momendi pidulikkusest erutatud inimesed Smolnõi kabinetis häälest ära ei tundnud, sellest, missugustes tingimustes tähistab nõukogude rahvas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kahekümne neljandat aastapäeva ja milline oht Nõukogudemaad ähvardab. Oma lühikese kõne lõpetas ta sõnadega:

«Kuulutan Moskva Linna Tööraha Saadikute Nõukogu ja Moskva parteiorganisatsiooni ning ühiskondlike organisatsioonide esindajate piduliku istungi avatuks!...»

Jälle kostis aplaus ja järgnes paus. See ei kestnud üle paari-kolme sekundi, kuid tundus lõputuna.

Lõpuks teatas koosoleku juhataja aeglaselt, peatus-
tega:

«Sõna... ettekandeks... on... seltsimees Stalinil.»

Ždanov, Vasnetsov ja Voronov ning kõik praegu raadiovastuvõtja juures pingelises vaikuses istuvad inimesed, vahetasid rõõmsaid pilke, vaevaga erutust tagasi hoides. Nende õlgadelt langes nagu mingi koorem, oli otsekui kergem hingata.

Ja kui nende inimeste mõtteis oleks kerkinud küsimus: «Miks?», oleksid nad kõik silmapilk vastanud: «Sellepärast, et kõnelema hakkab seltsimees Stalin.»

Ent kuigi see vastus oleks olnud õige, ei oleks see siiski suutnud edasi anda neid sügavaid tundeid, mis momendil valdasid mitte ainult Leningradi kaitse juhte, vaid kõiki neid miljoneid nõukogude inimesi, kes niisama pingsalt kuulatasid praegu iga sõna, mis reproduktoritest kostis.

Jah, see, et Kõrgem Ülemjuhataja nendel traagilistel päevadel asub Nõukogudema tsentrumis, seisab vahe-
tult oma postil, ei saanud jätta sügavat kergendustun-
net välja kutsumata.

Neid tundeid ei tekitanud aga mitte ainult fakt, et Stalin on ilmunud piduliku koosoleku kõnetooli. Ovatsoonide ja inimestele osaks saanud jõutulva tõeliseks põhjuseks oli teadmine, et partei on endiselt vanku-
matu, et vaatamata rasketele katsumustele paneb kogu nõukogude kord vihatud fašismile endiselt vastu ja et pole jõudu, mis suudaks nõukogude rahva põlvili suruda...

«Seltsimehed!» kostis tasane, kõigile hästi tuntud hää. «On möödunud kakskümmend neli aastat sellest, mil meil võitis Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ja meie maal kehtestati sotsialistlik kord...» Nende sõn-
dega algas Stalin oma ettekannet.

Esimestel hetkedel kuulasid Ždanovi kabinetti kogu-
nenud inimesed, erutatud sellest, et vaatamata kõigele esineb ettekandega just nimelt Stalin, lihtsalt tema häält, püüdes ära aimata, millises meeleolus on Kõrgem Ülem-
juhataja. Kõrvus kõlasid veel 3. juulist meeldejäanud karahvini kõlin vastu veeklaasi, mis tol korral aeg-ajalt Stalini kõnet oli katkestanud, ja tema ebatavaliselt ärev

hää. Kuid praegu rääkis Stalin rahulikult. See oli selge kohe pärast tema esimesi lauseid.

Kuuldavus oli väga halb. Raadioaparaat ragises vahet-
pidamata. Tahtmatult vastuvõtja poole kummardunud inimesed kuulasid kõik pingutatult, et ühtki sõna kaot-
si ei läheks.

Stalin ei olnud kaugeltki hiilgav oraator. Ta rääkis tugeva gruusia aktsendiga, kiirkõnes neelas alla lause-
lõpud, ei eraldanud peamist teisejärgulisest ning tema hää kõlas monotoonselt.

Kuid seda ei pannud juba ammu enam keegi tähele. Inimestele oli tähtis see, mida Stalin räägib, mitte see, kuidas ta räägib. Ja eriti tähtis oli see täna!

Esimene osa tema kõnest ei jätnud mingeid illusioone tekkinud olukorra suhtes. Stalin ütles, et nelja sõjakuu jooksul ei ole Nõukogudemaad ähvardav hädaoht mitte nõrgenenud, vaid vastupidi — muutunud suuremaks, et vaenlane on vallutanud enamiku Ukrainast, Valgevenemaa, Moldaavia, Leedu, Läti, Eesti ja rea oblasteid, et ta on tunginud Donbassi, ripub nagu must pilv Leningradi kohal, ähvardab Moskvat... Ja kuigi meie armee ja laevastiku võitlejad on valanud terved ojad vaenlase verd, lüües mehiselt tagasi metsistunud vaenlaste rünnakud, paiskab Hitler rindele üha uusi ja uusi jõude, et vallutada Leningrad ja Moskva enne talve saabumist.

Rääkides kõike seda, loetledes kuue- ja seitsmekoha-
lisi arve, mis iseloomustasid meie kaotusi ja vaenlase kaotusi, pidas Stalin silmas nähtavasti ainsat eesmärki: mitte midagi varjata, teha teatavaks kõik faktid, kui kibedad need ka ei oleks. Kuid nendest faktidest tegi ta järelduse, et nende nelja sõjakuu jooksul nõrgenes Saksamaa, kelle inimressursid on juba lõpukorral, palju rohkem kui Nõukogude Liit, kelle jõud alles nüüd hak-
kavad ennast täies ulatuses näitama.

«Aga kas meil jätkub aega nende jõudude väljaaren-
damiseks ja kasutamiseks?» küsis Vasnetsov endalt ärevusega, samuti nagu kõik teisedki tähelepanelikult Stalini sõnu kuulates ja krimpsutades valuliselt nägu, kui ülekandehäired kõneleja hääle summutasid.

Ja otsekui temale vastates hakkas Stalin rääkima sakslaste reklaamitud «välksõja» läbikukkumisest. Mee-
nutanud, et Hitler oli Nõukogude Liiduga lubanud toime

tulla poolteise-kahe kuu jooksul ja selle ajaga Uurali-teni jõuda, ütles ta aplausimürina saatel, et see plaan tuleb läbikukkunuks arvata.

Stalin näitas, et «välksõja plaan» baseerus Hitleri lootusel luua üleüldine koalitsioon NSV Liidu vastu, tõmmates sellesse ka Suurbritannia ja USA. Siin aga löid sakslased kõvasti märgist mööda. Hitler lootis ka sellele, et sõda kutsub välja konflikti tööliste ja talupoegade vahel, Nõukogude Liidu rahvaste vahel. Kuid ka siin eksisid sakslased rängasti. Tormiliste kiiduavalduste saatel teatas Stalin, et mitte kunagi pole nõukogude tagala olnud nii tugev kui praegu. Ükski teine riik ei suuda pärast nii laialdaste maa-alade kaotamist enam katsumustele vastu pidada ja oleks läinud hingusele. Kuid nõukogude kord pidas vastu. Ja see tähendab, et nõukogude kord on kõige tugevam kord.

Stalin ei eitanud Saksa armee mõningat ajutist üleolekut meie vägedest, kes on sunnitud võitlema kaheaastase lahingukarastusega kaadriarmee ja mereväega. Ja ikkagi, ütles Stalin, on meie armee Saksa armeest moraalselt kõrgemal, sest ta kaitseb oma kodumaad ja usub, et tema võitlus on õiglane.

Atmosfäärihäirete ragin summutas tema hääle, kuid kohe kõlas see uuesti:

«Leningradi ja Moskva kaitsmine, kus meie diviisid hävitasid hiljuti ligi kolmkümmend sakslaste kaadridiviisi, näitab, et Isamaasõja tules kujunevad ja on juba välja kujunenud uued Nõukogude võitlejad ja komandörid, kes homme muutuvad Saksa armeele ähvardavaks jõuks...»

Ta ütles need sõnad rahulikult, ilma paatoseta, kuid need olid täidetud niivõrd suure ja eluliselt tähtsa sisuga, et saalis puhkes uuesti aplaus...

Seejärel analüüsis Stalin Punaarmee tabanud ebaõnne põhjusi. Ta ütles, et Euroopas puudub teine rinne, meil aga ei jätku tanke ja osaliselt ka lennukeid, ning rõhutas, et meie tööstuse kõige tähtsamaks ülesandeks on mitmekordistada mitte ainult tankide ja lennukite, vaid ka suurtükkide ja miinipildujate tootmist...

Siis kaldus Stalin nagu kõrvale elulistest, sõja poolt esiplaanile nihutatud probleemidest ja asus rahvussotsialismi iseloomustama. Ta nimetas Hitleri parteid impe-

rialistide parteiks, demokraatlike vabaduste vaenlaste parteiks, keskaegse reaktsiooni ja mustasajaliste pogrommide parteiks.

Hitlerliku Saksamaa tagala nõrkuses nii Euroopas kui ka Saksamaal ja Hitleri-vastase koalitsiooni võimsuses nägi Stalin asjaolusid, mis viivad fašismi vältimatu krahhini.

Pöördudes tagalas töötavate inimeste poole, kutsus ta neid üles töötama ennastalgavalt. Tootma rohkem tanke, lennukeid ja muud relvastust. Andma rohkem leiba, liha ja toorainet tööstusele.

«Me oleme selleks suutelised ja peame täitma selle ülesande,» ütles Stalin.

Ja pärast pausi kuulutas pidulikult:

«Saksa röövvaldajate täieliku purustamise eest!»

«Kõikide Hitleri türannia ikke all ägavate rõhutatud rahvaste vabastamise eest!»

«Elagu Nõukogude Liidu rahvaste vankumatu sõprus!»

«Elagu meie Punaarmee ja meie Punalaevastik!»

«Elagu meie kuulsusrikas Kodumaa!»

«Meie võitlus on õiglane, võit jääb meile!»

Kui Stalin kõne lõpetas, tõusis saalis ovatsioonide torm. Ja selles tormis hakkas nagu möllava mere pinnale tõustes algul vaevukuuldavalt, siis aga iga sekundiga ikka valjemini kõlama «Internatsionaal».

Esimesena tõusis püsti Ždanov. Tõusid püsti ka teised. Pööramata pilku raadioaparaadilt, millest kostsid kommunistide suure hünni helid, seisid inimesed valveseisangus just nagu sõjaväeparaadil, ja nende silmad olid punased — kas pingest või tagasihoitud pisarast.

Kostis Levitani hääle:

«Kandsime üle Moskva Tööraha Saadikute Nõukogu ja partei ning ühiskondlike organisatsioonide esindajate ühise piduliku koosoleku.»

Möllav ja mürisev maailm kadus jälle tuhandete kilomeetrite taha...

Viivuks jäi raadio vait. Hetke pärast kuulsid aga kõik metronoomi tavalist tiksumist.

See tiksumine katkes ootamatult. Smolnõi müüride tagant kostsid järsku kumedad pommiplahvatused. Ja peaaegu samal ajal kuulutati raadios välja õhuhäire.

Pool tundi pärast ülekande lõppemist, jõudnud tagasi oma kabinetti, helistas Voronov valitsuse otseühenduse telefoniga Punaarmee Suurtükiväe Peavalitsuse ülemale Jakovlevile, soovides kannatamatult kuulda uudiseid piduliku koosoleku üksikasjadest.

Just koosolekult saabunud Jakovlev ütles erutusest väriseval häälel, et koosolek toimus «Majakovskaja» metroojaamas.

Ta lisas veel midagi, kuid kuuldavus muutus võimatuks halvaks. Segas ka õhutorjepatareide tulistamine Smolnõi müüride taga. Sulgenud peoga oma parema kõrva ja surunud telefonitoru vastu vasemat, karjus tavaliselt ennast valitsev Voronov kõigest jõust, et ei saa midagi aru.

Jakovlev, kelle hääl kostis nagu maailma lõpust, kordas kogu aeg ühte sõna, mis kõlas kord nagu «aparaat», siis aga nagu «praad» või «karaat».

«Mis praad? Milline karaat?» hüüdis Voronov ärritatult, «Korda tähthaaval!...»

Ta haaras paberilehe ja pliiatsi.

«Pjotr! Pjotr!» kostis läbi ragina ja kahina. «Andrei, Roman... Aleksandr... Aleksandr... Dokument... Homme, homme!...»

«Milline dokument?» hüüdis Voronov juba meeleheitel, dikteeritavaid sõnu mehhaaniliselt üles kirjutades.

«Dokument... Dokument... Doronin... Darjal!» tungisid torust välja juba täiesti mõttetuna tunduvad sõnad. «Homme, homme!»

Voronov laskis toru jõuetult hargile, nihutas paberilehe ligemale ja hakkas kirjapandut kokku lugema. Esitähedest tuli välja «paraad». Polnud mingit kahtlust. Viimane sõna, mida Voronovil oli õnnestunud kuulda, oli olnud «homme». See tähendas, et homme, 7. novembril, toimub Moskvas traditsiooniline sõjaväe paraad!...

Voronov haaras paberilehe ja läks peaaegu joostes Ždanovi kabinetti. Seal aga polnud kedagi, nähtavasti olid kõik pommivarjendisse töötama kolinud.

Voronov laskus kiiresti alla, möödus telefonikõnepunktist, tõttas mööda kitsast koridori edasi ja laskus siis metalltrepist veel allapoole.

«Kus Andrei Aleksandrovitš on?» küsis ta hingeldades polgukomissar Kuznetsovilt, kes väikeses eestois istus.

«Oma kabinetis,» vastas see ja osutas peaga Ždanovi kabineti uksele.

Ždanovi kabinetis viibisid kõik need, kes koos temaga poole tunni eest Stalini kõnet olid kuulanud.

«Andrei Aleksandrovitš, homme on paraad!» teatas Voronov üle läve astudes erutatult.

Kõik tardusid paigale. See sõnum oli liiga ootamatu, isegi uskumatu.

«Just praegu rääkisin Jakovleviga Suurtükiväe Peavalitsusest,» jätkas Voronov, püüdes kätte saada oma tavalist, jahedalt-korrektset tooni. «Ta ütles mulle, et pidulik koosolek toimus metroos, «Majakovskaja» jaamas, ja et homme on Moskvas sõjaväe paraad.»

Ždanov kehtas õlgu ja sõnas ebalevalt.

«Mis te räägite, Nikolai Nikolajevitš, mõelge ometi! Paraad ei saa ju toimuda metroos!»

«Andrei Aleksandrovitš, kuuldavus oli väga halb, peaaegu mitte millestki ei saanud aru, kuid sõna «paraad» palusin korrata tähthaaval. Siin ta on!»

Ja Voronov pani Ždanovi ette lauale paberilehe.

Ždanov luges kirjutatu mitu korda üle ja ütles siis ikka veel kahtlusega hääles:

«Esitähedega järgi tuleb tõepoolest välja «paraad». Aga miks te nii kindel olete, et paraad toimub homme ja Moskvas? Ütlesite ju ise, et ei saanud peaaegu midagi aru.»

«Jutt oli just nimelt homsest päevast, selle eest vastutan!»

«Oodake,» ütles Ždanov ja suundus otsustavalt ukse poole.

Ta tuli tagasi viie minuti pärast, naeratusest särades.

«Teil on õigus, Nikolai Nikolajevitš. Kõnelesin praegu Moskvaga. Homme toimub Punasel väljakul tõepoolest paraad. Ma... ma õnnitlen teid, seltsimehed! Ma...»

Ta ei lõpetanud, sest kostis telefonihelin.

Ždanov võttis toru ja ütles, kes kuuleb. Kuulanud mõne hetke ütles:

«Annan selle kohe ülemjuhatajale edasi. Teile helistatakse.»

Ta näoilme oli muutunud. Naeratus oli kadunud. Ta pöördus Hozini poole:

«Õhukaitse staabist teatatakse, et vaenlane on linna visanud tohutu lõhkejõuga elektromagnetilisi mere-miine. Mõned neist ei plahvatanud, kuid seltsimehed arvavad, et neis on kellamehhanismiga sütikud...»

Kui sakslased kohe pärast seda, kui piduliku koosoleku ülekanne Moskvast lõppes, linna tulistama hakkasid, tundis Ždanov esimestel sekunditel kummalist kergendust. Ta rõõmustas, et tulistamine polnud alanud enne pidulikku koosolekut ega selle ajal, vaid just nimelt pärast seda ja et sajad tuhanded leningradlased olid saanud kuulata Stalini kõnet.

Loomulikult ei teadnud Ždanov, et sakslased, nagu see oli juhtunud juba korduvalt varemgi, langesid oma pedantsuse ohvriks. Nad ei suutnud endale ette kujutada, et piiramisreisukorras olevas Nõukogude pealinnas võib 6. novembril toimuda taoline koosolek. Kuid seda, et see päev kujutab endast kõige tähtsama revolutsioonipüha eelõhtut, teadsid nad suurepäraselt. See pärast olidki nii suurtükituli kui ka õhurünnak Saksa väejuhatuse poolt planeeritud just nimelt 6. novembri õhtule, arvestusega, et neid saaks jätkata ka 7. novembril. Kõik vastavad korraldused, mis puudutasid suurtükitule ja pommirünnaku algust, olid lennuväeüksustele ja suurtükiväele varem kätte antud ja kõike kiiresti ümber korraldama ei osutunud saksa sõjamasin võimeliseks, seda enam et pidulik koosolek kestis vähem kui tund aega. Seepärast langesidki esimesed pommid ja mürsud Leningradi tänavatele juba hiljem.

Kuid pärast kontsentreeritud pommirünnakut, mis kaasnes peamise Pulkovo kõrgendiku ümberhaarde katsega von Leebi poolt, ei olnud linna kunagi tulistatud nii metsikult kui ööl vastu 7. novembrit. Elektromagnetilised meremiinid, mida vaenlane Leningradi vastu kasutas esmakordselt just sel ööl, langesid linnale läbi-segi fugasspommidega. Sajad sapöörid ja elektrikud püüdsid kohe pommitamise ajal miine kahjutuks teha, kuid hukkusid seejuures sageli ise. Õhus keerlesid sakslaste poolt lennukitelt tühjadele lumistele tänavatele

heidetud lendlehed üheainsa, rasvaste mustade tähtedega trükitud lausega: «Täna pommitame teid, homme matame.»

7. novembri hommikul jätkus pommitamine ja tulistamine uue hooga.

Siiski organiseeris Leningradi raadiokomitee paraadi transleerimise algusest kuni lõpuni. Läbi vaenlase lennukite undamise, pommiplahvatuste ja õhutõrjekahurite tulistamise kostsid Leningradi tänavatel ja tehaste tsehhides Punasel väljakul esineva Stalini sõnad.

Ta rääkis, et Saksamaa on juba kaotanud neli ja pool miljonit sõdurit ja kulub veel paar kuud, pool aastat, võib-olla aasta, kuni ta oma kuritegude koorma raskuse all lõhkeb...

Neil kohutavail päevil ei võinud keegi teada, et mitte pool aastat ega aasta, vaid tervelt kolm ja pool pikka aastat tuleb Nõukogude rahval pidada vaenlasega surmaheitlust...

«Innustagu teid selles sõjas meie suurte esivanemate — Aleksander Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minini, Dmitri Požarski ja Mihhail Kutuzovi mehised eeskujud!» kostsid tuhandetest reproduktoritest Stalini sõnad. «Kaitsku teid suure Lenini võidukas lipp!»

Ja tundus, et just nende sõnade summutamiseks langesid suure revolutsiooni hälli Leningradi tänavatele mürinal üha uued ja uued Saksa mürsud ja pommid.

Kuid kõik oli asjatu. Kus leningradlased neil minuteil ka ei asunud — vaenlase õhurünnakust hoolimata tehaste tsehhides, oma töökohtadel, varjendites või kodus — kõikjal kuulasid nad Stalini kõnet.

Kui aga suurtükiväe mürin või pommiplahvatused tema hääle summutasid, püüdsid inimesed ise selle, mida nad ei kuulnud, juurde mõelda, pannes Stalinile suhu sõnad, mida temalt kuulda tahtsid.

8. novembril kogunes Leningradi rinde sõjanõukogu istungile, et kuulata ära Lagunovi järjekordne informatsioon Zaborje—Novaja Ladoga autotrassi ehitustööde käigust.

Vaevalt jõudis Lagunov rääkima hakata, kui helises valitsuse otseühenduse telefon.

Võtnud toru, kuulis Ždanov Stalini häält:

«Kas Hozin on sinu juures?»

«Jah, seltsimees Stalin,» vastas Ždanov, «annan toru talle üle.»

«Kandke ette olukorrast Neeva idakaldal,» nõudis Stalin Hozinilt kuivalt.

Ulemjuhataja hakkas loetlema abinõusid, mis sõjanõukogu tarvitusele on võtnud, et vaatamata keerukamaks muutunud olukorrale püüda blokaadi läbi murda.

«Oodake,» katkestas Stalin muutunud häälega ootamatult Hozini jutu.

Ulemjuhataja jäi silmapilk vait. Saabus paus. Sõjanõukogu liikmed vaatasid ärevusega Hozini poole, kes endiselt toru vastu kõrva surus.

Ždanov ei pidanud vastu:

«Milles on asi?»

«Ei tea,» vastas Hozin, mikrofoni kämbelaga varjates. «Kästi oodata...»

Möödus mitu sekundit ja Hozin küsis ettevaatlikult:

«Seltsimees Stalin... kas te kuulete mind?...»

Mingit vastust ei järgnenud. Torust kostis vaid tumedat undamist ja raginat.

«Seltsimees Stalin,» kordas Hozin valjemini, «siin kannab ette Hozin! Kas te kuulete mind?...»

Kuid nüüd kadus ka kauge undamine. Telefon oli tumm.

Hozin pigistas toru veel mõnda aega peos. Asetas selle siis hargile ja lahutas abitult käsi:

«Side on katkenud.»

Ždanov kargas püsti.

«Läheme kõnepunkti,» ütles ta Hozinile, «püüame ühendust võtta telegraafi kaudu. Kõiki teisi palun mitte laiali minna.»

Ždanov ja Hozin laskusid kiirustades maa-alusesse ruumi, kus asus sidesõlm.

«Peakorterisse!» andis Ždanov aparaadi taga istuvale leitnandile käsu. «Seltsimees Stalinile!»

Leitnant lülitas aparaadi sisse ja hakkas klahvidel klõpsutama tavalist: «On seal? On seal? On seal?...» Vastust oodates laskis ta käed rippu. Ždanov ja Hozin puurisid vaikivat aparaati pilkudega.

Lõpuks hakkas aparaat täristama, linti lühikeste tõu-

getega välja lükates. Leitnant haaras selle kätte, luges läbi ja kandis ümber pöördumata ette:

«Side on olemas.»

«Andke edasi: aparaadi juures on Ždanov ja Hozin,» ütles Ždanov erutatult. «Palume seltsimees Stalinile.»

Leitnant hakkas uuesti klahvidega klõbistama.

Vastus saabus kohe:

«Aparaadi juures on Vassilevski. Seltsimees Stalin on kinni. Mida ette kanda?»

«Hozin kandis just praegu seltsimees Stalinile ette olukorrast,» dikteeris Ždanov. «Kuid side katkes.»

«Üks hetk...» vastas lint.

Viivu pärast hakkas aparaat uuesti täristama:

«Aparaadi juures on Stalin. Vaenlane vallutas just praegu Tihvini. Telefoniliin läks sealt läbi. Võtame tarvitusele abinõud. Saadame kohale tankid ja veel ühe elujõulise laskurdiviisi. Nüüd peaks teile olema lõplikult selge, et vaenlane tahab luua Leningradi ümber teise piiramisrõnga. Te peate selle rõnga purustama, maksku mis maksab. Viivitamine on võrdne surmaga. Minu poolt kõik.»

«Seltsimehed,» ütles Ždanov sõjanõukogu liikmete poole pöördudes rusutud häälel, «Tihvin on sakslaste käes.»

Saabus hauavaikus.

Leningradi kaitse juhid olid kõik need viimased päevad suures mures olnud, et vaenlane võib Tihvini vallutada. Siiski oli igaühe südames elanud nõrk lootus, et linna õnnestub kaitsta.

Ja nüüd siis oli sellel lootusel lõpp.

Uus trass Zaborje—Novaja Ladoga—Lednevo ei olnud veel valmis. Laadoga järv ei olnud veel kinni külmunud. Leningrad oli nälja raudses haardes.

Ždanov läks aeglaselt laua juurde ja istus tugitooli. Ta jätkas noruspäi:

«Seltsimees Stalin ütleb, et meil on nüüd ainult üks pääsetee — blokaadi läbimurdmine. Millised on ettepanekud?»

Kõik vaikisid. Ja milliseid uusi ettepanekuid võisidki sõjanõukogu liikmed praegu teha? Neeva operatiivgrupi tugevdamiseks oli tehtud kõik, mis võimalik. Uut autotrassi ehitati vahetpidamata ööd ja päevad...

«Lubage mulle sõna,» ütles ootamatult Pavlov. Ždanov noogutas.

«Leningradis on jahu nädalaks, tangaineid — kaheksaks päevaks, rasva — neljateistkümneks,» loetles Pavlov. «See on umbes kolmandik kogu meie toiduainetest. Ülejäänud kaks kolmandikku asuvad Laadoga teisel kaldal, kuid lennukitega nii suurt hulka toiduaineid ära tuua on võimatu. Peab ootama, kuni järv kattub jääga...»

«Seda me teame, Dmitri Vassiljevits,» katkestas, teda murelikult Vasnetsov. «Aga mida te praegu teha soovitate?»

«Meil pole praegu teist väljapääsu, seltsimehed,» ütles Pavlov tasa, «kui edasine normide vähendamine.»

«Kuid inimesed elavad ju juba praegugi poolnäljas!» hüüdis Ždanov.

«Jah, Andrei Aleksandrovitš. Seepärast tuleb seekord nähtavasti vähendada toidunorme vägedel ja Balti laevastiku isikulisel koosseisul. See annab võimaluse olemasolevate varude tarvitamist pikemaks venitada ja talvetee valmimiseni vastu pidada.»

«Aga kui Laadoga lähemal ajal kinni ei külmu?» küsis Vasnetsov.

«Siis... peame veel kord alandama tsiviilelanikkonna norme. Kuni kolmsada grammi leiba töölistele ja sada viiskümmend ülalpeetavatele ja lastele.»

«Kuid see on ju nälgi!» hüüatas Vasnetsov.

«Jah,» vastas Pavlov. «Kuid teist väljapääsu ei ole.»

XIII

Oktoobripühad tõid rõõmu sadadele tuhandetele leningradlastele ja nende hulgas ka Fjodor Vassiljevits Valitskile. 6. novembri õhtul kuulas ta Stalini ettekannet pidulikul koosolekul, järgmise päeva hommikul aga tema kõnet Mausoleumi tribüünilt.

Kuuldavus oli kehv ja Fjodor Vassiljevits surus Raadiokomitee töötajaid kirudes kõrva tugevasti vastu reproduktori musta taldrikut. Ta ei teadnud, et saate

kvaliteet ei sõltunud kellestki — rahuajal oli transleerimine Moskvast toimunud traadi teel, käesolev saade võeti aga Leningradi raadiojaama poolt vastu vahetult eestrist ning seetõttu polnud võimalik häireid vältida.

Enne sõda ei tundnud Valitski Stalini vastu erilist sümpaatiat, kuigi andis au tema vastuvaidlematule tarkusele ja tahtejõule. Kuid sellest ajast oli Valitski hinges palju muutunud ja nüüd olid tema nagu miljonite nõukogude inimeste jaoks Stalini nimega seotud niisugused mõisted kui Kodumaa, Punaarmee, rahvas — teiste sõnadega, kõik kõige püham, mis on kallid igale inimesele.

See tunne ei sündinud Valitskil järsku. Esimestel sõjapäevadel ja -nädalatel kutsus vaenlase kiire edasiliikumine meie territooriumi sügavusse ning hitlerlike vägede järjekindel lähenemine Leningradile vanas vene intelligendis esile nõrdimuse ja kibeda solvumise, et vastupidi kõikidele sõjaseletetele kinnitustele igasuguse vaenlase kiire purustamise möödapääsmatusest, ükskõik kes ka julgeks Nõukogudemaale kallale tungida, oli vaenlane seni saavutanud ühe võidu teise järel. Punaarmee ebaõnnestumistes pidas Valitski oluliselt süüdlaseks Stalinit, andmata endale aru, et Stalini poolt tehtud vigade kõrval eksisteerisid ka objektiivsed põhjused, miks sõjasituatsioon nii ebaõnnestunuks oli kujunenud.

Kuid järk-järgult sai veendumus, et igaüks peab andma kodumaa päästmiseks oma panuse, Valitskile peamiseks, määrates tema mõtteid ja tegusid. Ja Stalinist mõtles ta nüüd vaid kui inimesest, kes juhib riiki ja armeed selles üliiras kes heitluses venelaste maale tunginud hitlerlike hordidega.

Stalini ettekannet ja tema kõnet Punasel väljakul kuulas Valitski ennast unustades. Rahulik ja veendunud sõjasündmuste ning rahvusvahelise olukorra analüüs ja kinnitus, et sõda kestab «veel pool aastat, võib-olla aasta» julgustasid teda...

9. novembril sai Valitski postkaardi teatega, et ta võib registreerida oma toidukaardid Teadlaste Maja sööklas ja edaspidi hakata seal söömas käima.

Teadlaste Maja paiknes Neeva kaldapealsel suurepärases, luksuslikult sisustatud villas, mis kunagi ühele

suurvürstile oli kuulunud. Valitski ei olnud Teadlaste Majas hulk aega käinud ja kui ta järgmisel päeval pärast teate saamist sinna läks, oli ta toimunud muutustest hämmasfunud. Tammesaali taga asuv söögisaal oli pimedusse vajunud: aknaid polnud selles ruumis kunagi olnud, kuid varem oli see hästi valgustatud, praegu aga vilkusid siin ähmaselt petrooleumilambid.

Rusuva mulje jättis Valitskile ka linadeta laudade taga istuvate inimeste välimus. Paljusid lõunatajaid tundis ta hästi — need olid nimekad teadlased ja Valitski oli harjunud nägema neid ülihästi, vanamoodsa respektablusega riietatuina. Praegu aga istusid nad siin, kandes seljas kohmakat kasukat, habe ajamata, müts ja paslik peas...

Valitski ei tulnud selle pealegi, et ei näe ka ise parem välja: seljas oli tal vattkuub ja maakaitseväs saadud sinel ning jalas vildikud, mis ta oli hankinud kojamehe käest suurepärase inglise villast ülikonna vastu.

Kuid vestelnud tuttavatega, keda sööklas kohtas, oli Fjodor Vassiljevits vapustatud juba hoopis teisest asjast — ta sai teada, et paljud silmapaistvad teadlased ja kaugeltki mitte ainult need, kes olid vahetult seotud puht riigikaitse ülesannetega, olid Leningradi jäänud ja tööd jätkanud. Füüsikatehnilises instituudis uuriti näiteks võimalusi, kuidas mitmesugustest lakkidest ja värvainetest ning jäätmetest saada toiduvõid. Metsatehnilise akadeemia professorid aga olid juba leidnud viisi, kuidas tselluloosist valmistada valgupärmi.

Valitski mõtles kibedusega, et tema isiklik panus Leningradi kaitsmisse on võrratult väiksem — selleks et plakateid joonistada, ei pea olema arhitektuuri akadeemik.

Viimasel ajal oli ta põhiliselt olnud seotud kunstnikega, kes töötasid «TASS-i akende» väljaandmisel — Serebrjanõi, Serovi, Pintšuki ja Hižinskiga — ning tõi oma plakatite eskiisid kirjastuse «Kunst» Leningradi osakonda, kus need said palava heakskiidu osaliseks.

Oma võidumonumendi visandeid ei näidanud Valitski kellelegi. Hingepõhjas arvas ta, kuna ei pidanud end elukutseliseks skulptoriks, et taolise monumendi loomisele pretendeerimine pole sobiv. Ise polnud ta visandi-

test kuigi kõrgel arvamisel, ent jätkas nende tegemist kangekaelse, peaaegu maniakaalse visadusega — muudkui joonistas ja pani siis eskiisid kirjutuslaua sahtlisse.

Tema arhitektidest kolleegid kujundasid rindele viivatel magistraalteedel agitatsioonikomplekse: Moskva ja Narva värava juures, Soome vaksalis, Heinaturul ja Punasel platsil ning linna keskuses — Gostinõi Dvori naabruses. Temagi oleks loomulikult võinud lülituda sellesse töösse, aga ei kaotanud endiselt ikka veel lootust, et pääseb tagasi rindele, kuigi andis endale kainelt aru, et nüüd, alatoitlusest nõrgana, suudab seal vaevalt mingit reaalist kasu tuua.

... Teadlaste Majast läks Valitski vaevaliselt koju, olles halvas tujus ja kurb. Neeva kaldal jäi ta tulistamise kätte. Mürsk langes lausa tema nähes kaldarinna-tisele, õnneks kedagi vigastamata. Teine lõhkes eespool, Uritski väljakule lähemal, peaaegu samasse kukkus ka kolmas.

Valitski oli veendunud, et pärast seda, kui on lasknud siia paar mürsku, suunab vaenlane tule teise rajooni. Ta ei teadnud, et sakslased ei tulista linna mitte huupi, vaid metoodiliselt «ruutude kaupa» ja et seekord oli eesmärgiks Peastaabi, Talvepalee ja Ermitaaži rajoon, mis oli nende kaardile märgitud kui objekt nr. 9.

Fjodor Vassiljevits lisas sammu, ent sel hetkel lõhkes järjekordne mürsk juba päris lähedal, nii et mürin kostis otse selja taga.

Viivitada ei tohtinud. Valitski jooksis sörki, arutledes endamisi, kuhu varjule minna. Talle oli momendil kõige lähemal Ermitaaži niinimetatud «väike» paraaduks, mida kasutasid teenistujad. Fjodor Vassiljevits tõmbas ust enda poole ja sattus korrapealt pimedusse. Mõned sekundid seisis ta hinge tõmmates ning kuulatas väljast kostvat mürinat. Siis aga hakkas trepist üles minema, jalaga ettevaatlikult astmeid kobades.

Trepp lõppes ja Fjodor Vassiljevits pörkas vastu seinale, mis näis talle lõputuna. Hakkas kätega otsima, avastas ukse ja vajutas lingile. Uks avanes. Fjodor Vassiljevits astus üle läve.

Nüüd viibis ta laias ja avaras trepikojas. Paremal, seinale ääres, seisis laud, selle taga istus vanem naine, seljas kasukas ja üle selle rinnal risti kinniseotud

suurrätt. Laual põles tattnina ja selle nõrgas valguses silmas Valitski, et trepikojast läheb paremale, hoone sisemusse, koridor. Kusagil tiksus palavikuliselt metronoom.

Fjodor Vassiljevits tammus kõheldes paigal. Naine tõstis pea ja nõudis vaikse häälega:

«Teie luba?»

«Luba? ...» küsis Valitski omakorda. «Mul pole mingit luba! Sisenessin sellepärast, et väljas tulistatakse. Oleks tahtnud siin viibida, kuni ...»

«Siin viibida ei tohi,» sõnas naine.

«Kas sooviksite, et ma lähaksin tagasi mürskude alla?» ütles Valitski ärritatult.

«Ei, mis te nüüd,» sõnas naine leebemalt, «palun, andke oma pass, ma kirjutan loa välja ja teid saadetakse varjendisse.»

Fjodor Vassiljevits lõi sinelihõlmad lahti, seejärel nõõpis lahti vattkuue, pistis käe suure vaevaga pintsaku põuetaskusse, võttis sealt välja passi ja ulatas korrapidajale.

See lõi halli raamatukese lahti, lähendas tattnina-tulele ja küsis ootamatult:

«Andestage ... ega te pole arhitekt Valitski?»

«Teie teenistuses,» porises Fjodor Vassiljevits veidi imestunult, kuid ühtlasi rahuldustundega, et tema nimi nii tuntud on.

Naine andis passi Valitskile tagasi, tõusis laua tagant püsti ja läks piki pimedat koridori kusagile ära. Valitski kuulis, kuidas ta kedagi kutsus:

«Valentin Nikolajevits!»

Varsti tuli korrapidaja tagasi, hetk hiljem ilmus aga vastuvõturuumi mees, kel oli seljas lambanahkse kraega kasukas ja sõrmkindad käes, kuid pea katmata.

Ta ulatas Valitskile käe:

«Minu nimi on Tšernetsov, mul on rõõm teiega tutvuda.»

«Valentin Nikolajevits,» ütles korrapidaja, «palun saatke akadeemik Valitski varjendisse.»

«Julgen tähendada, et tunnen Ermitaazi niisama hästi kui oma korterit!» sõnas Valitski kaledalt.

«Jah, jah, muidugi,» nõustus korrapidaja, «kuid te tundsite rahuaegset Ermitaazi ... Pealegi on meil niisugune kord.»

«Ma saadan teid,» lausus Tšernetsov ja hakkas liikuma piki koridori. Fjodor Vassiljevits järgnes talle kuulekalt.

Kusagilt paistis ähmast valgust ja veidi ringi vaadates taipas Valitski, et teda viiakse mööda niinimetatud direktorikoridori.

Enne sõda käis Fjodor Vassiljevits sageli Ermitaazis. Töötades mõne hoone projekti või järjekordse raamatu kallal, konsulteeris ta ajaloolaste ja kunstiteadlastega. Veel käis Valitski Ermitaazis ka lihtsalt puhkamas, et jälle näha armastatud pilte, mille ees võis veeta pikki tunde, avastades enda jaoks iga kord midagi uut ...

Kuid siin, direktorikoridoris, kus asusid administratsiooni kabinetid, ei olnud Fjodor Vassiljevits juba ammu viibinud. Omades aga suurepärast mälu, taipas ta kohe, et kui siia tulla mitte teenistujate ukse kaudu, vaid Ermitaazist endast, tuleb algul läbida niinimetatud «pöörang», seejärel kahekümne sambaga saal ja selle juurde kuuluv «vöörus» ning siis juba algabki seesama direktorikoridor. Praegu liikusid nad vastassuunas.

Läbinud «vööruse», avas Tšernetsov mingi ukse. Sellest õhkus talvekülma. Ohutõrjekahurite müra ja mürsuplahvatused panid Valitskil kõrvad lukku.

«Palun, siia,» juhatas Tšernetsov.

Nad laskusid alla kitsast trepist ja jõudsid igast küljest Ermitaazi müüridega ümbritsetud siseõue. Läksid mööda lumme tallatud teerada võlvialusesse. Tšernetsov lõi valla veel ühe ukse ja üle läve astudes leidis Valitski end röskest ning pimedast toast. Selle toa kõrval asus suur võlvlaega ruum. Petrooleumilambi valgel nägi Valitski, et seinte ääres seisavad voodid, lamaskid ja välivoodid, millel istuvad ja lamavad kasukatesse mähkunud inimesed. Lae all keerlesid raudahjude torud nagu jämedad mustad maod.

«See on meie töötajate ühiselamu,» ütles Tšernetsov tasa. «Enamik neist on praegu pööninguil ja katusel valves, siin on aga nende perekonnad. Kui tahate, tutvustan teid kohe ...»

«Ei, ei,» vastas Valitski kiirustades. «Täna. Teie loal jään siia, ukse juurde.»

«Kuidas soovite,» nõustus Tšernetsov. «Kui tulistamine lõpeb, tulen teile järele.»

Valitski nõjatus vastu kiviseina. Minna sinna, kus lamasid või istusid vaikides talle tundmatud inimesed, ei olnud tahtmist — ta pidas taktituks neid segada.

Tulistamine jätkus. Kuid nüüd olid sakslased tule arvatavasti mõnda teise kohta suunanud, igal juhul olid plahvatuste kaja ja õhutõrjekahurite lasud palju nõrgemini kuulda.

Fjodor Vassiljevitsš vaatas käekella, mille fosfor-numbrilaud pimeduses helendas. Kell oli kuue, peal. Valitski otsustas väljuda ja püüda koju jõuda. Lükkas ust, kuid see ei andnud järele, nähtavasti oli Tšernetsov lahkudes selle väljastpoolt sulgenud.

«Olgu,» mõtles Valitski, «tänaval peaks esimene patrull mu niikuinii kinni.» Tal ei olnud luba õhuhäire ja tulistamise ajal linnas ringi liikuda.

Jäi vaid oodata häire lõppu ja Tšernetsovi tagasitulekut.

«Kui imelik, kui kummaline see kõik on,» mõtiskles Valitski jalalt jalale tammudes, «seista niimoodi Ermitaaži sünges keldris, mis meenutab allmaailma.»

Ermitaaž oli Fjodor Vassiljevitsšile nagu sadadele tuhandetele teistelegi alati olnud mitte lihtsalt muuseumiks, vaid millekski templitaoliseks, kõigi aegade inimgeeniuse asiseks sümboliks... Kuid praegu oli tempel tühi ja külm. Sõda oli nagu oma verise keelega ära noolinud kõik selle, mis oli kaunistanud tema seinu, kõik, mis sajandite jooksul oli loomepiinades inimkonna andekamate esindajate poolt loodud.

«Millal ma viimati Ermitaažis olin?» küsis Valitski endalt.

Meenus, kuidas ta päris sõja algul Neeva kaldapealsel kõndides oli Ermitaaži peasissekäigu ees silmanud tervet rodu furgoonautosid; neile laaditi suuri kaste ja kõvasti kinnikõidetud pehmeid pakke... «Ei, ei, see polnud nõnda!» piitsutas ta oma mälu. «Noh, muidugi! Kuidas ma võisin selle unustada? See kõik oli ju vahetult enne sõja algust!»

Noil päevil oli ajalehtedes ilmunud teade Uzbekistanist, kus avati kuulsa raudse lonkuri Timuri sarkofaag. Sealt leiti luukere, millel üks jalg oli lühem teisest...

Ja leningradlased voolasid Ermitaaži, kus Kesk-Aasia

vanale kunstile oli tookord eraldatud kaks saali. Seal eksponeeriti muuhulgas Timuri hauakambri peasissekäigu puust nikerdatud uksi. Ka Valitski polnud saanud ära öelda naudingust, mida pakkus selle idamaise arhitektuuri ime nägemine...

Ja veel meenus Valitskile, kuidas ta juba sõja ajal, töötades Kirovi tehases, oli lehest lugenud, et Ermitaažis toimus pidulik koosolek, mis oli pühendatud Nizami 800. sünniaastapäevale. Siis see sõnum teda eriti ei hämmastanud: Ermitaaž seisis ta silme ees ikka sellisena nagu Fjodor Vassiljevitsš seda nägema oli harjunud. Kuid praegu mõtles Valitski: «Kus see koosolek küll toimuda võis? Tühjades, külmades saalides? Tattninade või imepisikeste akumulatsioonilampide valgusel? ...»

Kuuldes järsku avatava ukse kriuksumist, Fjodor Vassiljevitsš võpatas. Ukseavasse ilmus lumehangede taustal Tšernetsov.

«Võime minna,» ütles ta, «tulistamine on lõppenud.»

Nad läksid vaikides mööda tuttavat teerada hangede vahel, astusid üles samast kitsast trepist ja jõudsid kahekümne sambaga saali...

«Üks hetk!» ütles Valitski oma saatjale.

Ees astuv Tšernetsov peatus.

«Kas te lubate mul siin veidi peatuda...» palus Valitski ebalevalt. «Üsna lühikeseks ajaks...»

See palve lipsas Fjodor Vassiljevitsšil üle huulte endalegi ootamatult. Valitskit valdas võitmatu soov viibida veel mõni minut selle Ermitaaži seinte vahel, mida ta nii väga armastas...

«Palun,» vastas Tšernetsov tasa ja läks ühe kaugema samba juurde, silmapilk pimeduse varju kadudes.

Fjodor Vassiljevitsšile tundus, et ta on nüüd üksi, täiesti üksi selles mõõtmatus hoones. Ja kuigi ta mõistis, et seintel pole enam ammu pilte, kujutas ta endale ette, et nad on omal vanal kohal — Leonardo «Madonna», Rubensi «Bacchus» ja «Kammerneitsi portree», Tiziani «Danaë»... Leningradi igast küljest ründav barbaarsus ja elajalik julmus nihkusid kusagile kaugemale — pimedusse, lõpmatusse, olematusse...

Ja jälle meenus Valitskile, kuidas ta viimast korda Ermitaažis oli käinud...

«Timur... Tšingis-khaan... Attila,» loetles ta mõt-

tes. «Mu jumal, kunagi näis mulle, et inimhinge areng on tagasipöördumatu protsess... Kuid kõik, kõik pöördub tagasi!... Avatud hauakambrist tõuseb lonkav despoot... Pärast seda, kui on möödunud sajandeid, pärast seda, kui on loonud oma šedöövrid Raffael ja Leonardo, pärast Rembrandti ja Rubensit on Timur uuesti hauast tõusnud, et kõik põletada, purustada ja hävitada!... Nüüd on tal nimeks Hitler. Ja tema lõputud sõdalaste hulgad ei liigu mitte ratsudel, vaid tankidel ja soomusmasinatel...» Valitski pigistas käed rusikasse, haaratud äkilisest, meeletust vihahoost.

Ta seisis kahekümne sambaga saali pimedas vaikuses veel minuti või kaks, ja kui ta siis tegelikkusesse tagasi pöördus, paistis talle, et on möödunud tunde.

«Andestage,» ütles Fjodor Vassiljevitš kohmetunult, kõnetades pimeduses nähtamatut Tšernetsovi. «Minu pärast pidite ootama. Kuid ma tahtsin lihtsalt...»

«Mõistan, pole vaja selgitada...» vastas Tšernetsov tema juurde astudes.

«Vabandage,» jätkas Valitski, «kas ma tohin teada saada, mis on teie professioon?»

«Kesk-Aasia kunst.»

«Ah nõnda!» rõõmustas Valitski. «Ja mina mõtlesin just praegu Kesk-Aasiale. Teie loomulikult mäletate, et otse sõja eel avati Timuri haud? Muide, lausa naeruväärne on teilt seda küsida... Kuid mul õnnestus siis Ermitaažis külastada Timuri ja timuriidide saale... Mäletate, seal oli eksponeeritud uks?... Puust uks, mis oli inkrusteeritud elevandiluu ja hõbedaga. Kui ma ei eksi, siis oli tegemist mausoleumi uksega, mis oli ehitatud juba Timuri eluajal, eks ole?»

«Täiesti õige,» ütles Tšernetsov. «See oli Gur-Emiri mausoleum.»

«Kas teile ei tundu, et selles on midagi... saatuslikku?» jätkas Valitski erutatult. «Noh, selles, et haud avati just sõja künnisel?... Ei, ei, ma olen kaugel iga-sugusest müstikast. Ja ikkagi on ajaloos kokkusattumusi, mis annavad alust assotsiatsioonideks...» Ta kohmetus järsku, mõeldes, et Tšernetsov võib teda pidada mõistuse kaotanud raugaks, ja lõpetas kiirustades: «Nojah, kõik see on rumalus. Jutustage mulle parem hoopis muust. Nägin sõja algul, kuidas Ermitaa-

žist midagi välja veeti. Kas maalid ja skulptuurid õnnestus evakueerida?»

«Õnneks jah. Kõik väärtuslikumad saatsime kohe sõja alguses itta.»

«Ka teie soomuspanipaikade aarded?»

«Need esmajärjekorras. Kuid palju jäi ka siia ja on praegu keldrites hoiul... Niipea kui Laadoga jääga katub, jätkame evakueerimist.»

«Aga mida siis teie siin teete? Valvate surnud Ermitaaži?»

«Mina arvan, et Ermitaaž ei ole surnud,» sõnas Tšernetsov kuidagi võõra ja külma häälega. «Praegu valmistume tähistama Navoi juubelit. Sellest kujuneb midagi piduliku koosoleku või teadusliku sessiooni taolist, kui soovite.»

«Teaduslik sessioon?!» küsis Valitski rabatult. «Aga öelge, kas Orbeli ja Piotrovski, kas siis nemad ka on... Leningradis?»

«Loomulikult.»

«Miks?»

«Ma ei saa teie küsimusest aru. Tahate küsida, miks nad ei evakueerunud? Seepärast, et nad on siin väga hõivatud. Jossif Abgarovitš jätkab keskaegse armeenia kirjanduse uurimist — Vardani ja Mhitar Goši valmid. Piotrovski aga kirjutab raamatut Urartu kultuuri ja kunsti ajaloost. Peale selle käivad mõlemad sõjaväeosa-des esinemas.»

«Jah, jah... muidugi...» kohmetus Valitski. «Ma mõistan...» Ja mõtles jälle, et võiks ka ise praegu teha palju rohkem, kui on seda teinud senini...

Fjodor Vassiljevitš ei tundnud juba ammu muret oma elu pärast. Ja ta tahtis selle kohutava aja üle elada ainult selleks, et ära oodata võit, et veel kordki näha Anatolit ja suruda vastu rinda Mašat, kes eksisteeris praegu, nagu talle näis, kusagil hoopis teises maailmas. Kuid pärast Tšernetsovi sõnu tundis ta jälle — kui mitemendat korda juba! — piinavat häbi, et tema, Valitski panus võidu sepi-stamisse on nii väikese tähtsusega olnud. «On tarvis mitte lihtsalt üle elada,» mõtles ta, «vaid elada!»

Tänanud Tšernetsovi ja palunud viimast korda andestust tülitamise pärast, läks Fjodor Vassiljevitš tänavale.

Seal oli pime ja vaikne. Valitski suundus Nevskile — 25. Oktoobri prospektile.

Vaevalt jõudis ta lund täis tuisanud prospektile, kui märkas seisvat trammi ja selle juures rahvahulka. Trammid käisid nüüd harva ja Fjodor Vassiljevitš ei imestunud, nähes, et peatusse on kogunenud palju inimesi.

Kuid lähemale jõudes mõistis ta, et on juhtunud õnnetus. Tramm oli plahvatusest vigastatud. Üks vaguni külge oli sisse pressitud ja keset külge haigutas auk. Trammi kõrval lumel lamasid aga moonutatud, verised laibad.

«Mis see on?» küsis Valitski väriseva häälega.

«Mis, mis!...» vastas keegi. «Mürsk sattus otse trammi, vaat mis...»

Mööda prospekti kihutasid sireenide huilates kiirabi-autod.

Valitski tundis, kuidas kurku tõuseb ängistav klomp. Ta pöördus ringi ja hakkas kiiresti Moika suunas minema. «Lurjused!...» kordas ta endamisi. «Sadistid!... Kaabakad!...»

Fjodor Vassiljevitš ei näinud ei maju ega vastutulevaid inimesi — ainult verest läbiimbunud kohevat lund ja purustatud inimkehasid.

Lõpuks jõudis ta oma majani. Läks aeglaselt trepist üles. Pani võtme harjunud liigutusega lukuauku. Avas ukse.

«Kas see oled sina, isa?» kostis korteri sisemusest.

Fjodor Vassiljevitšile näis, et ta kukub kohe pikali. Ta tahtis joosta edasi, selle kalli hääle poole, kuid jalad olid nagu põranda külge naelutatud.

«Tolja! Toljakene,» pomises ta vaevukuuldavalt. «See oled sina? Tulid tagasi?...»

XIV

On möödunud viis päeva, kui olin ema juures. Tal on halb ja lamab suurema osa päevast voodis.

Täna hommikul ütles Osminin, et võin pärast valvekorda koju minna ja vajaduse korral jääda sinna ka

ööseks. Et ema on raskes seisukorras, seda ta juba teadis.

Kui ma viimati ema juures olin, jooksid hospitalist ära kaks meie haiget — Surovtsev ja Saveljev. Läksid Osminini loal jalutuskäigule ega tulnudki enam tagasi. Tõusis segadus. Algul arvati, et nad on hukka saanud — võtsid nõuks tänavale minna ja jäid tulistamise alla. Kuid siis meenus kõigile, et viimaste tundide jooksul ei ole meie rajooni tulistatud.

Kui ma ema juurest tagasi tulin, ütles Olja, et Surovtsev oli enne ärajooksmist mind taga otsinud. Seejärel kutsuti mind Osminini juurde. Tema ees laual oli lahtivõetud ümbrik ja selle kõrval kokkumurtud paberileht. Osminin vaatas mulle oma unetusest punaste silmadega kuidagi imelikult otsa ja ütles kuivalt.

«Ma ei loe kunagi võõraid kirju. See aga,» ta osutas peaga sellele paberilehele, «leiti kapten Surovtsevi sängist, padja alt. Kuigi kiri oli määratud teile, olin sunnitud ümbriku avama: haavatu kadumine hospitalist on erakorraline juhtum... Nüüd võite selle ära võtta.»

Ma tundsin, kuidas põsed õhetama löid. Haarasin ümbriku ja kirja ning tahtsin lahkuda, kuid Osminin peatas mind.

«Palun, tutvuge selle kirjaga juba siin,» ütles ta kuidagi kohmetunult. «Võib-olla valab see valgust... teiste sõnadega, võib-olla saate midagi seletada...»

Pidin kirja sealsamas läbi lugema. Pöörasin Osmininile selja ja tegin paberilehe lahti. Selles oli vaid paar rida. Lugesin need kiiresti läbi, siis veel ja veel...

«Noh, kuidas on,» kuulsin Osminini häält, «kas võite midagi selgitada?»

Vaikisin.

Osminin hõõrus närviliselt oma külmast siniseid käsi ja hakkas ebalevalt rääkima:

«Mind... hm-m... ei huvita mingid... noh, ütleme, isiklikud momendid, kuigi mulle näib, et siisugusel Leningradile raskel ajal... Noh, ühesõnaga, andestage, mind see ei puuduta. Hospitali peaarstina huvitab mind teine asi. Võib-olla te teate või taipate kirjast, kuhu Surovtsev ja Saveljev läksid?»

Jäin mõttesse.

«Täpselt ma muidugi ei tea, kuid olen peaaegu veendunud, et Surovtsev otsustas minna tagasi oma väeossa.»

«Oma väeossa?» kordas Osminin. «Millest te, vabandage mind, teete niisuguse järelduse?»

«Mitte kirjast,» vastasin, «lihtsalt... ma arvan nii.»

«Aa-a, arusaadav,» ütles Osminin ärritatult, ««eilne jutuaamine»! Aga kui Surovtsev selle nii-öelda jutuaamise käigus avaldas, et kavatseb lahkuda hospitalist enne väljakirjutamist, olite teie kohustatud sellest viivitamata teatama raviarstile või minule.»

Seda öeldes vaatas Andrei Grigorjevitš mulle paljutähendavalt otsa, nagu hoiataks läbimõtlematu vastuse eest. Kuid ta muretses asjatult: minu jutuaamisel ei olnud midagi ühist Surovtsevi ärajooksimisega hospitalist. Aga võib-olla oli siiski?... Võib-olla need kogemata väljalipsanud julmad sõnad: «Mida te hospitalikoikul lamades teada võite!» mängisidki otsustavat osa?...

«Ei,» vastasin, «oma lahkumiskavatsusest ei rääkinud Surovtsev midagi. Kuid olen veendunud, et ta hospitalist ainult rindele põgenes. Saveljev aga läks arvatavasti oma tehasesse. Seda on kerge järele kontrollida.»

«Hästi,» turtsatas Osminin, «olete vaba.» Ent kui ma juba lävel olin, küsis ta: «Aga... kuidas on teie austatud emakese tervis?»

See fraas, mis meenutas vana rahuaegset, isegi revolutsioonieelset ammu unustatud kõnepruuki, tundus mulle kummalisena ja sel ei olnud midagi ühist ei minuga, ei minu emaga ega üldse kõige sellega, mis praegu Leningradis toimus.

Vastasin nõutult:

«Nagu kõigil.»

«Mnjaa...» venitas Osminin mõtlikult ja trummeldas sõrmedega vastu lauda. «Düstroofia? Südametegevuse nõrgenemine?...» Ja lisas vastust ootamata: «Teen korralduse, et teil lubatakse käia ema vaatamas. Loomulikult mitte eriti sageli... Aga nende kahe asjus tuleb ülemustele ette kanda.»

«Milleks?» küsisin teravalt. «Et nad üles otsitaks ja neid karistataks? Surovtsev läks rindele, selle eest vas-

tutan. Millise mõõdupuuga tema süüd mõõtma hakatakse?»

«Filosoofia!» vastas Osminin rahulolematult. «Ta ei lõpetanud ravikuuri ja jääb nüüd võib-olla elu lõpuni kannatama põrutusejärgsete tervisehäirete all. Omaenda süü läbi.»

«Elu lõpuni?» kordasin kibedusega. «Ta viibib «Neeva maalapikesel», Andrei Grigorjevitš. Seal on elu lühike.»

«Ah, minge juba, palun teid!» ütles Osminin ärritatult. Ja ma lahkusin.

...Kõik need päevad ei leidnud ma endale asu, mõtlesin aina emale. Mulle näis, et tema seisukord on väga halb ja et ta sureb. Olin nii tänulik Osmininile, et talle endale meenus, kui halb on minu emal, ja et ta lubas mul teda vaatama sõita!

Kerge öelda — sõita!... Alles kuu aja eest jõudis siit Viiburi poolelt ümberistumistega Narva väravani umbes neljakümne minutiga... Nüüd aga käisid trammid harva ja aeglaselt. Sageli juhtus, et vagun poolel teel seisma jäi ja trammijuht teatas: «Edasi me ei liigu! Voolu ei ole...» Ja edasi tuli minna jalgsi...

Lühidalt, kodus ühe õhtuga ära käia oli mul väga raske ja ainult sel juhul võimalik, kui ühe otsa saab teha mõnel juhulikul veoautol. Seepärast lubaski Osminin, et äärmisel korral võin ema juurde jääda hommikuni.

Selle mõne päevaga olin kokku hoidnud kolm väikest leivatükki, mis nüüd olid juba kuivanud, veerand pakikest hirsipudrukonsentraati ja kaks teelusikatäit suhkrut, ning tahtsin selle kõik nüüd, maksku mis maksab, emale kätte toimetada.

Hospitalist lahkusin alles kell seitse õhtul, öelnud doktor Volkovile igaks juhuks, et kui ma ei jõua tagasi täna, olen kohal homme hommikul. Tõmbasin selga vattkuue, selle peale palitu, mähkisin pea rästi sisse, toiduained panin presendist kotti, millel oli punane rist, samasse toppisin ka oma käekoti toidukaartide, passi ja loaga öises linnas liikumiseks ning süstlakarbi — vahest on emale tarvis kamprisüsti teha; mantlinööbi külge kinnitasin ümmarguse fosforeeritud plekitüki — nüüd kandsid peaaegu kõik leningradlased, kui neil tuli õhtul tänavale minna, niisuguseid helendavaid plekitükke, et pimeduses mitte kokku põrgata, — ja väljusin hospitalist.

Tänavad olid tühjad, Leningradile oli laskunud pimedus. Tuul keerutas tuhklund hangedelt üles.

Viie päeva eest olid hanged madalamad olnud. Nüüd olid nad suuremaks kasvanud. Keegi ei koristanud lund. Mõtlesin: praegu on ju alles november! Mis saab edaspidi — detsembris ja jaanuaris?...

Varemalt ma selle üle pead ei murdnud, sest olin veendunud, et blokaad õige varsti läbi murtakse. Oktoobri lõpul olime seda sündmust päevast päeva oodanud. Nüüd olid jäänud vaid tulevikulootused. Olevik, tänane ja homme päev tuli veeta blokaadirõngas, see tähendab, taluda tulistamisi, pommitamisi, külma ja nälga.

Ma läksin mööda Leningradi, aga see polnud enam seesama linn, kus ma olin sündinud ja üles kasvanud. See endine Leningrad — tuttav, lähedane ja valge — ei paistnud peaaegu kuskilt silma, nagu oleks ta tumeda kattega kaetud imeilus mälestusmärk. Ja blokaadi läbimurdmist kujutlesin ma nõnda, et asub võimukalt tegevusse mingi hiiglkäsi, kisub ühel hoobil maha selle katte, pühib hanged tänavatelt ja süütab laternad...

Muidugi sain ma aru, et see kõik nii ei ole — blokaadi läbimurdmine ei tähendanud ju veel sõja lõppu. Kuid ometi kujutlesin seda õnnelikku päeva just niisugusena — Leningradi vabanemispäevana hangedest, pimedusest, tänavaristidele püstitatud barrikaadidest ja varemetest. Tahtsin uskuda, et Leningrad muutub korrapealt endiseks, tuttavaks ja koduseks, sõjaeelseks...

Läksin trammipeatusse mööda lumisele kõnniteele talatud teerada ja püüdsin mitte vaadata harvade vastutulijate näkku ning mitte märgata purustatud maju. Kujutlesin, et sõjaeelne, kodune Leningrad on praegu kusagil päris lähedal, et nüüd on ta minu silmade eest lihtsalt varjatud lumehangede ja läbisegi hunnikusse aetud liivakottide, lauajuppide ja vineeritahvlitega, ühesõnaga — mingi müüriga, kuid et selles müüris peab olema mingi uks... See fantasmagooria lohutas mind millegipärast.

Veel mõtlesin ma võitlejatele, kes praegu vaenlasega lahinguid peavad, ja sellele, et tuleb välja kannatada, vastu pidada ja võit ära oodata.

Emale mõelda ma kartsin. Enese pärast olin rahulik,

veendunud, et pean kõigest hoolimata vastu. Pean vastu! Jõuan ära oodata!... Kuid ema?... Varem näis mulle, et ta elab igavesti. Vähemalt seni, kuni elan mina. Nüüd aga mõistsin järsku, et ema võib-olla ei pea vastu. Kui ma teda viimati vaatamas käisin, tõusis ta voodist nõrgakesena, väikesena, kokkukuivanuna. Nägin, et iga samm teeb talle suurt vaeva...

Trammi pidin kaua ootama. Lõpuks tramm siiski tuli — külm, pime, aknad vineeriga kinni löödud. Sõita õnnestus sellega ainult pool teed, siis algas tulistamine.

Tramm peatus ning reisijad ronisid koos konduktori ja trammijuhiga vagunist välja, ei tormanud nagu varem, vaid tulid aeglaselt, just nagu ei püüakski nad ohu eest varjule pääseda, vaid alluksid lihtsalt möödapääsmatule vajadusele...

Ma ei hakanud varjendit otsima. Punase ristiga presentkott oli mulle liikumisloaks juhul, kui kohtan patrulli. Pealegi oli mul ka ametlik luba. Mürsud lõhkesid päris lähedal, nähtavasti naabertänavatel, kuid ma otsustasin edasi minna.

Mul vedas. Kui tulistamisetsoonist välja olin jõudnud, sõitis mulle järele veoauto, mille kastis istusid madrused. «Häaletasin» ja veoauto peatus. Sõitsin madrustega osa teest. Siis läksin jälle jalgsi... Kui jõudsin oma majani, oli kell juba peaaegu üheksa.

Läksin pimedast trepist üles ja nagu alati valdas teisel korrusel, kus asus meie tühi korter, mind tunne, justkui mööduksin ma tuleasemest. Läksin peatumata neljandale korrusele. Kell Torbejevite ukse kõrval ei töötanud juba ammu. Koputasin ja süda hakkas hirmust kloppima...

Ukse avas Ksenia Iljinitšna, Torbejevi naine. Tema mees, tehase «Elektrosila» tööline, oli juba sõja esimestel päevadel maakaitseväkke astunud.

«Noh... kuidas on?» küsisin millegipärast sosinal.

«Pole viga, magab,» vastas Ksenia Iljinitšna.

Ema lamas voodis, nagu seina poole, ja oli kaetud veel teki peale heidetud vana kasukaga.

Võtsin Ksenia Iljinitšna käest tattnina ja söötsin ema juurde — mulle näis millegipärast, et ta ei hinga. Alles siis, kui kuulsin tema nõrka hingamist, läks süda kergemaks.

«Ära teda üles aja, pole tarvis,» ütles Ksenia Iljinitšna, «ta jäi just magama. Lähme kööki.»

Seisin mõne minuti, aga võib-olla ka mõne sekundi, liikumatult ema voodi juures. See oli õnn — teada ja näha, et ema on elus, et ta rahulikult magab!...

Siis läksime Ksenia Iljinitšnaga kööki. Seal ladusin lauale kõik oma tagasihoidlikud varud — kuivanud leivapalad, murenenud hirsipudrukonsentraadi-tükikesed ja imetillukese paberikotikese suhkruga.

«Kuidas ema enesetunne on?» küsisin, anuvalt Ksenia Iljinitšnale otsa vaadates.

«Mida sulle öelda, Veera...» vastas ta ohates. «Kui valetan, ei usu sa niikuinii. Ta on väga nõrgaks jäänud. Aga kui sinu isa siit üleeile läbi astus, tõusis ta üles ja käis toas ringi... Oli kogu aeg mures, et Ivan on kõhnaks jäänud... Ennast ju kõrvalt ei näe...»

Ksenia Iljinitšna vaatas mind ja vangutas pead.

«Ega sinagi, Veerakene, seal hospitalis vist väga laialt ela. Luu ja nahk.»

«Kõigil on raske,» vastasin mina.

«Ainus lohutus!» muigas ta kibedalt.

Istusime köögilaua ääres, tahmase tattnina valgel. Ksenia Iljinitšnal oli kasukas seljas. Ka mina ei võtnud üleriidedest lahti:

«Mis sõjaväelased teil seal ka räägivad?» küsis Ksenia Iljinitšna. «Kas varsti?...»

«Käivad lahingud.»

«Aga meil siin Narva värava kandis on vaiksemaks jäänud. Küsisin Ivanilt, et kas sakslane on kaugemale aetud. Ei, ütles ta, seisavad ikka Foreli haigla lähedal... Ja minul tuli mõte, et sakslane vist ei taha meie peale enam mürske raisata, loodab, et kõik surevad niigi maha...»

«Keegi ei sure maha!» vastasin järsult. «Täna-homme murtakse blokaad läbi.»

Tundsin järsku, et olin viimased sõnad öelnud kuidagi ebakindlalt, sugugi mitte nõnda, nagu nädalat kolm tagasi. Öeldud oli see nüüd juba rohkem inertsil jõul.

«Annaks jumal,» sõnas Ksenia Iljinitšna peaaegu sosinal.

Tõusin eneselegi ootamatult püsti.

«Kuhu nüüd, Veera?» küsis Ksenia Iljinitšna ehmunult.

«Pean hospitali tagasi minema.»

Alles poole tunni eest oleks mulle paistnud võimatu pärast niisugust teekonda Viiburi poolelt Narva poolele kohe tagasi rutata. Olin juba hospitalist lahkudes otsustanud, et ööbin Torbejevite juures. Kuid praegu, veendunud, et ema elab ja rahulikult magab, mõistsin, et ei suuda siia jääda. See vineeriga kinnilöödud akendega korter tundus mulle hauakambrina. Ainult hospitalis aitas mul rasketest mõtetest vabaneda teadmise, et teen tähtsat ja vajalikku tööd.

«Öösel pidi haavatuid toodama,» lisasin, nagu õigustades ennast Ksenia Iljinitšna ees. «Pean sel ajal kohal olema. Niipea kui saan, tulen teid jälle vaatama.»

Igatsusega mõtlesin, et pole juba ammu näinud isa. Küsisin:

«Aga kuidas isaga on?»

«Ütlesin juba, et väga kõhnaks on jäänud,» kordas Ksenia Iljinitšna. Ja lisas imetlusega segatud kadedusega: «Aga Ivan... on nagu raudne. Pealtnäha kõhnaks jäänud, aga seesmiselt... Noh, nagu oleks raudtala alla neelanud... Ei paindu...»

«Täna teid, Ksenia Iljinitšna, et te ema eest nii hoolitsete,» ütlesin mina. «Ilma teieta oleks ta...»

Mul ei jätkunud jõudu lõpetada. Keegi oleks nagu kõri kinni pigistanud.

«Mis sa nüüd, Veerakene...» heitis Torbejeva käega. «Oleme nii palju aastaid külge külge kõrval elanud nagu sugulased... Kuhu sa nüüd niiviisi vastu ööd lähed?»

«Küll ma päralt jõuan,» vastasin mina, mõeldes, et öösel on tühjal tänaval võib-olla tõepoolest kergem peatada mõnda sõjaväeautot.

Ksenia Iljinitšna seisis mulle teed valgustades hetke trepikojas, jättis siis veel kord hüvasti ja lõi ukse enda järel kinni. See kajatas tühjas ja külmas trepikojas kõlalt vastu.

Hakkasin käsipuust kinni hoides trepist alla laskuma, ja järsku kostis mehehääli:

«Hei, kes seal üleval on?»

Võpatasin ja peatusin. Hospitalis liikusid meditsiinilise personali seas kuuldused, et viimasel ajal on sagenenud röövimised — mingid kaabakad, kasutades asjaolu, et õhtul olid tänavad pimedad ja tühjad, tungisid üksikutele jalakäijatele kallale...

Kuid ei, mind ei pannud võpatama ainult hirm. Hääl tundus mulle kummaliselt tuttavana...

«Hei, seltsimees!» kuulsin uuesti. «Oodake üks hetk, pean midagi küsima...»

Kostsid sammud. Keegi tuli kiiresti trepist üles.

Esimeseks mõtteks oli joosta tagasi ja koputada Ksenia Iljinitšna uksele. Kuid ma ei suutnud teha sammugi. Seisin pimeduses, nõjatudes trepikäsipuule, saanud juba aru, tundnud ära, kelle hääl see oli... Sammud tulid ikka lähemale...

«Tolja!» hüüdsin ma. «Tolja! See oled sina?...»

Hetke pärast seisis ta juba minu kõrval. Ma ei näinud tema nägu ega mind embavaid käsi, kuulsin vaid häält:

«Veera! Veerakene, see oled sina... sina?!»

Vaikisin, suutmata lausuda sõnagi, kuid mu käed kalistasid teda juba samuti...

«Mõttele vaid, milline õnn,» ütles ta erutusest hingeldades, «koputasin oma pool tundi sinu uksele, siis läksin alumisele korrusele ja koputasin seal. Kuid kedagi pole, maja on nagu välja surnud. Seisin ja ootas, et võib-olla ilmub juhuslikult keegi... tahtsin teada... Järsku kuulen — üleval paugub uks...»

Tolja tõmbas tiku põlema ja ma nägin tema nägu. Ta seisis minu kõrval sõjaväesinelis, seljakott seljas, ja tema sõrmede vahel võbises tilluke leek.

Ja ma unustasin, unustasin silmapilkselt, kuidas olin kartnud kohtuda Toljaga, kuidas andnud endale sõna, et ei näe teda enam kunagi.

Mind valdas seletamatu rõõm teadmisest, et Tolja on elus, et ta on minu kõrval... Ma ei mõtelnud minevikule, sel hetkel ei olnud mul üldse mingisugust minevikku, mitte midagi ja mitte kedagi peale Tolja.

«Noh, mida me siin trepil seisame!» hüüdis Anatoli.

«Aga kuhu me peaksime minema?» küsisin mina, ikka veel midagi taipamata.

«Kuidas kuhu?» kordas ta arusaamatuses. «Sinu juurde! Ma tulin ju sinu juurde, sinu juurde!»

«Jah, jah, loomulikult...» pomisesin ma segaduses, pikkamisi elutegelikkusesse tagasi tulles, ning mõtlesin: «Kui läheksime Torbejevite juurde?»

Kuid miski hoidis mind tagasi, mis nimelt, seda ma ei tea. Võib-olla ei tahtnud ma lihtsalt, et keegi kolmas

meie kohtumise juures oleks. Ei olnud tahtmist kellelegi midagi selgitada. Ja näha kedagi peale Tolja.

«Noh, lähme siis, lähme siis sinu juurde!» kordas Tolja järeleandmatult ja sikutas mind varrukast.

Tegin paar kõhklevat sammu trepist alla, peatusin ja ütlesin:

«Toljakene, meie korteris pole ju mitte kedagi.»

«Ongi hästi! Mulle pole tarvis kedagi peale sinu!»

«Oota, Tolja. Seal ei ela juba üle kolme nädala mitte kedagi. Isa on tehases, ema aga kolis üles, oma vana tuttava juurde. Korteris on pime ja külm. Ma pole enam ammu seal käinud...»

«Võti sul ju on?»

«Võti? ... Jah, võti mul oli. Käekotis koos dokumentide ja toidukaartidega. Sellest ajast, kui ema üles kolis, polnud ma seda üldse välja võtnud.

«Hästi. Lähme,» ütlesin.

Ja me hakkasime alla minema.

Teise korruse trepikojas jäin seisma ja palusin Toljat, et ta tiku põlema tõmbaks. Tirisin presentkotist välja väikese nahast käekoti, võtsin sellest võtme ja avasin ukse.

Üle läve astudes kuulsin järsku metronoomi tiksumist. Metronoom tiksus rahulikult ja tuhmilt, kuid mulle tundus millegipärast, et ka hoiatavalt. Peatusin ja sirutasin käe taha, pimedusse, et veenduda, kas Tolja on ikka minu lähedal.

Ütlesin liiga valjusti, lihtsalt enda rahustamiseks:

«Näed, isegi raadio on nad unustanud välja lülitada.»

Tolja tõmbas jälle tiku põlema. Me seisime esikus. Siin oli kõik nii nagu vanasti. Paremal seinal riidenagi, selles rippus ema suvepalitu ja isa paks kummeeritud mantel, mille ta pani selga ainult vihmaste ilmadega, ning isa sonimüts... Tikk kustus.

«Tule mulle järele,» ütlesin ma millegipärast sosinal ja astusin üle söögitoa läve. «On sul veel tikke?»

«Jah,» vastas Tolja. «Kuid seljakotis. Oota, kohe võtan välja.»

Kuulsin, kuidas Tolja võtab pimeduses seljakoti seljast ja krabistab millegagi.

«Nii, leidsin!» ütles ta lõpuks ja tõmbas kohe uuesti tiku põlema.

Heitsin pilgu üle nii tuttava toa: söögilaud, selle

ümber hoolikalt neli tooli, diivan, millel isa puhata armastas, diivani kohal aga hämaruses peaaegu nähtamatud fotod: isa ja ema oma pulmapäeval, vintpüsse käes hoidvate putiilovlaste-punakaartlaste grupifoto, kus teises reas paremalt esimene oli minu isa... Teadsin, et tema näole on fotol punase pliiatsiga ring ümber tõmmatud, kuna olin seda ise teinud, kui olin väike... Vasakul seina ääres seisis nagu ennegi raamatariiul...

«Kuule, siin on ju ahi!» hüüdis Anatoli minu seljaga.

Pöördusin ümber. Nurgas seisis tõepoolest väike raudahi, mille korsten viis vineeritahvliga kinnilöödud aknast välja.

Olin selle ahju täiesti unustanud, selle tõi isa tehasest kuu aega tagasi, kui ema alles siin elas.

«Niikuinii pole puid,» ütlesin mina.

«Puid?!» sõnas Anatoli muigega. «Siin on kütust küllalt! Nendest toolidest jätkub, et öö läbi kütta!»

Mul hakkas kuidagi imelik, et Tolja niisuguse hoolimatu ükskõiksusega oli otsustanud vanade viini toolide saatuse, mis meie korteris olid seisnud, nii kaua kui ma seda mäletasin. Ma ei vastanud sõnagi, kuid tema nähtavasti taipas minu seisundit ja ütles liialdatud reipusega:

«Isa on juba pool oma kabinetti ära põletanud! Punane puu.»

«Kas... sa olid isa juures?» küsisin mina.

«Muidugi olin. Vanamees on veidi alla käinud, aga peab ikka veel vastu, joonistab plakateid, mis kutsuvad meid fritse peksma! Noh, kuidas siis jääb? Hakkame peale? ... Ausalt öeldes olen päris ära külmanud. Rindel muldonnides on palju soojem! ...»

Pimedusest kostis murduva puu ragin. Krimpsutasin nagu otsekui valust.

Kui palju kordi olin endale kujutlenud kohtumist Toljaga. Millegipärast olin aga aryanud, et kui see toimub, siis pärast võitu.

Kõik oli kujunenud aga teisiti — see külmast õhkuv, pime ja kõigi poolt mahajäetud korter, jutt ahjust ja puudest... Võib-olla seepärast ei tundnudki ma praegu seda hirmu, mis oli mind alati oma võimusesse võtnud, niipea kui mõtlesin kohtumise võimalusest Toljaga...

«Nii,» ütles Anatoli asjalikult, «puud on olemas. Nüüd

on vaja midagi hakatuseks. Kuule, Veera, ma nägin siin raamatariiulit. Ma kohe...»

«Ei, ei, mina isel!» ütlesin peaaegu karjades ning tundsin jälle ärevust ja valu. Ma ei suutnud kujutleda, et minu lemmikraamatud põlevad kohe ahjus ära. «Süüta tikk,» ütlesin ma, enesest jagu saades ja läksin riiuli juurde.

«Oh jumal küll!» hüüatas Anatoli kannatamatult. «Võta esimene ettejuhtuv!»

Võtsin külmast kohmetunud sõrmedega hädamisi esimese ettejuhtuva raamatu ja lõin lahti. See oli Lermontovi luuletuskogu.

«Anna siia,» ütles Tolja kätt välja sirutades.

«Ei, seda mitte...» panin raamatu kiiresti riiulile tagasi. «Süüta veel üks tikk...»

Tõmbasin välja teise raamatu. See oli «ÜK(b)P ajalugu». Ka selle panin kiiresti tagasi. Järgmiseks osutus «Kopsupõletik ja selle tüsistused». Mul oli kahju ka sellest; vaevalt olin näinud raamatu pealkirja, kui mind valdasid mälestused instituudist ja rahuaegsest elust. Kuid ma ulatasin raamatu siiski Anatolile.

«Säh, võta.»

Pimeduses kuulsin, kuidas Tolja rebib lehti välja ja kuidas käriseb köide...

Viivu pärast süttis ahjus tuli. Anatoli kükitas ja puhus seda keskendunult. Pimedus taganes seina äärde. Põrandal tantsisid heleda tule vastuhelgid.

Vaatasin, kuidas tõmbusid käägarasse ja keerduisid leegist haaratud raamatulehed, kuidas tulekeeled nilpsasid toolitükke ja mu meel läks järsku väga kurvaks.

Kuid siis tõusis Anatoli, pöördus minu poole ja lõi käed laiali. Ütles naeratades:

«Noh... tere siis, mu Veerakene!»

Ta embas mind ja surus mu näo vastu oma rinda. Ja kõik, mis mind oli hirmutanud ja piinanud ainuüksi mõeldes võimalikule kohtumisele Toljaga, kadus lõplikult. Ma unustasin kõik. Kõik maailmas! Neil üürikes- tel õnneviivudel valdas mind vaid teadmine, et olen tema embuses, et ta on siin, minu juures, elus ja terve, pole haavatud...

Ei mäleta, kui kaua me niiviisi liikumatult seisime. Mu nägu oli pisaratest märg. Ma ei teadnud, miks neil hetkedel nutsin. Lihtsalt pisarad purskusid ootamatult

välja ja ma ei saanud ega püüdnudki neid tagasi hoida.

«Noh, mis sa nüüd, mis sa nüüd, Veerakene!» kordas Anatoli. «Kõik on ju hästi, oleme mõlemad elus ja saime lõpuks kokku.»

Ta pani mu diivanile istuma ja laskus ise kõrvale. Pühkisin pisarad ja vaatasin talle otsa. Tema nägu oli tuuldunud ja karmimaks läinud. Varem poisikeselikult pundunud huuled olid lõhenenud. Silmavaade oli teistsugune. Ka silmad ise olid nagu kitsenenud ja pikemaks veninud.

Toljat vaadates mõtlesin, et küllap tal on tulnud selle aja jooksul palju üle elada. Tahtsin küsida, kuidas tal Klepikis tol korral õnnestus sakslaste käest pääseda, kuid sain õigel ajal pidama. Seda küsides oleksin pidanud ju rääkima ka endast ja kõigest sellest, mis minuga tookord juhtus...

«Kuule, Veera,» ütles Anatoli äkki, «mis me ometi istume? Sa tahad kindlasti süüa, aga mina, lollpea, ei mõelnudki...»

Ta kargas püsti, tõstis põrandalt oma seljakoti lauale ja hakkas sellest pakikesi välja võtma, ise kõneldes:

«Näe, siin on pekk... siin kuivikud... siin suhkur... siin või... siin purk kondenseeritud piima...»

Vaatasin seda kõike nagu nõiutud unenäos. «Mu jumal,» mõtlesin, «kui selle kõik saaks emale!» Mul tekkis tahtmine sõnagi lausumata haarata need pakikesed ja joosta nendega kohe üles...

«No nõnda,» ütles Anatoli ühte pakikest teise järel lahti tehes, «kohe hakkame õhtust sööma...»

«Tolja,» ei pidanud ma vastu, «kas tohib, ma viin emale natuke süüa? Ta on seal, ülakorrusel... Ma olin just praegu tema juures, ta magab...»

«Suurepärase!» hüüdis Anatoli. «Las magab rahulikult. Hommikul viid.»

Toas muutus soojemaks. Anatoli võttis sineli seljast, pani tulle veel paar toolitükki, otsis taskust sulenõu ja hakkas avama kondenseeritud piima purki.

«Kuule,» ütlesin mina, «miks sul nii palju toiduaineid on? ... Ja miks sa neid isale ei andnud?»

«Ära muretse,» vastas Anatoli, «ega ma tedagi ilma jätanud. Ja üldse,» lisas ta mingi muigega, lüües noa plekkpurgi sisse, «vanamees elab rohkem vaimutoidust kui maisest...»

Mõtlesin millegipärast: «Kas Fjodor Vassiljevitš rääkis talle, et ma nende kodus olen käinud? Kas ta tõepoolest varjas seda? Aga miks?! Muide, Anatolilt saadud kirja järgi otsustades teab ta, et kohtusin tema isaga...»

«Toljakene,» alustasin ma, «sa pole mulle ju veel rääkinudki, kus sa sõidid, millises lõigus ja millises väeosas!»

«Sõjasaladus,» muigas Anatoli ja lisas juba tõsiselt: «Teenin Karjala maakitsusel, ehituspataljonis. Kindrali aukraadi, nagu näed, ei ole veel välja teeninud.»

«Ja kauaks sa Leningradi tulid?»

«Sain puhkuse kaheks ööpäevaks. See tähendab...» ta tõstis sõduripluusi varruka üles ja vaatas käekella, «see tähendab, et veel on jäänud kolmkümmend üks tundi. Kuid ärgem sellest praegu rääkigem. Palun laua juurde!»

Naljatava galantsusega lükkas Anatoli tooli eemale, paludes mind istuma. Mulle ei meeldinud millegipärast, et Tolja nii väga lauda istuma kiirustab. Aga ma noomisin end samas läbi: «Kui loll ma olen! Kuidas ma ometi aru ei saa? Ta ju muidugi teab, milline nälg praegu linnas valitseb! Ta lihtsalt tunneb mulle kaasa ja mõistab, et tahan süüa, eelkõige süüa!...»

Võtsin Tolja poolt valmistatud võileiva — kuiviku, millele oli määratud võid ja lisaks veel pandud pekitükk. Näis, nagu poleks ma elus midagi maitsvamat sünnud. Tabasin juhuslikult Anatoli pilgu ja taipasin lõpuks, et sünnin nagu metslane, kiiresti kugistades ja suud täis toppides. Pöörasin näo kõrvale ja hakkasin aeglasemalt sööma.

«Ära häbene, Veerakene,» ütles Anatoli kaastundlikult. «Tean, kuidas te siin elate.»

«Aga teil... kas teil, rindel, hästi toidetakse?» küsisin ma, suutäit kähku alla neelates.

«Et just hästi, seda ma ei ütleks. Aga nälga me igal juhul ei kannata. Kuule, on teil siin kusagil teekann? Keedaksime vett ja jooksi seda kondenseeritud piimaga...»

«Majas ei ole vett, Tolja. Veevärk ei tööta,» ütlesin mina.

Ta vaatas mulle imestunult otsa ja vilistas vaikselt:

«Ja-aa... on vast lood! Aga kuidas te siis...»

«Inimesed käivad Soome lähel. Või Neeva ääres.

Ambritega. Räägitakse, et mõned pumbad tänaval veel töötavad... Kuid ärgem seda praegu rohkem arutagem... Ütle, kas seal, kus sa viibid, on ohtlik?»

«Oht on suhteline mõiste. Tulistatakse loomulikult, mürsud langevad, miinipildujad annavad pihta...»

«Aga sina... kas sul tuleb... rünnakul käia?» küsisin südame põksudes.

«Kõike tuleb ette, *À la guerre comme à la guerre*,» vastas Anatoli tehtud ükskõiksusega. «Üldiselt tegeleb meie pataljon ehitustöödega. Kaevame muldonne, ehitame blindaaže ja igasuguseid kindlustusi... Olen ju ikkagi viie minuti pärast valmis arhitekt... Noh, aga sina, Veera?» küsis ta. «Kuidas sinuga on?»

«Töötan hospitalis. Velskrina.»

Tolja tõusis püsti, viskas ahju veel mõned toolitükid, tuli siis minu juurde ja pani oma käed mulle õlgadele.

«Miks sa lahti ei riietu? On ju juba soe.»

Istusin tõepoolest endiselt vattkuues ja palitus. Tolja aitas mul riided ära võtta.

Kui jäin ainult kleidiväele, oli kuidagi harjumatu tunne — hospitalis olin viimasel ajal kitli all vattkuube kandnud ja selle seljast alles siis ära võtnud, kui voodisse heitsin. Tolja vaatas mind pealaest jalataldadeni, kuid tegi seda kuidagi kiiresti, vargsi.

Võtsime uuesti istet diivanil. Mõne aja istusime kõrvuti vaikides. Tundsin, kuidas süda peksab. Tolja tõmbas mind enda vastu.

«Noh, nii, Veronka... olemegi koos,» sosistas ta mulle kõrva.

Mind haaras värin. See, millest ma lõplikult lahti olin saanud, nagu mulle veel mõne hetke eest näis, hakkas uuesti igast küljest peale tungima. Minevik, see kohutav minevik! See vahtis pimedusest, seintelt, kuhu ei ulatunud ahju valgus...

«Ei maksa, Tolja!» tõmbusin eemale.

«Aga miks?» küsis tema.

«Mitte praegu, mitte praegu... Praegu pole vaja... Las ma harjun sinuga... See kõik on ju nii ootamatul...»

Ta laskis käed alla ja nihkus eemale.

Mina aga ei suutnud aru saada, mis minuga lahti on. Veel sekund tagasi olin olnud valmis Toljat eemale tõu-

kama, tema embusest välja rabelema. Kuid praegu, kui ta kohe minu esimeste sõnade järel käed kuulekalt alla laskis, hakkas millegipärast kibe ja kahju.

Mõtlesin järsku, et näen väga halb välja. Nagu kõik leningradlased. Meenusid Ksenia Iljinitšna sõnad: «Luu ja nahk...» Vaatasin oma käsi ja kohkusin — randmed olid nagu kepikesed.

«Olgu peale,» ütles Anatoli pehmelt, «sa ju tead, et olen alati allunud sinu soovidele... Ära mõtle, mulle on küllalt sellest, et sind näen, et sa istud minu kõrval, minule on juba see õnn. Ega ma siis juhuslikult tulnud läbi kogu linna sind otsima. Ma palusin puhkustki ainult sellepärast, et sind näha...»

Ta rääkis ja rääkis, tema kõne sulises minu kõrvus nagu vaikne ja hellitav ojakene.

Ja pikkamisi taganesid kõik hirmud. Tema hääl nagu hüpnotiseeris mind. Ei tahtnud enam millestki rääkida, vaid ainult niiviisi soojas, tema kõrval istuda.

Panin ise oma pea tema rinnale ja ta hakkas õrnalt mu juukseid silitama.

«Kui see ainult kestaks nii igavesti, kui see ainult alati nii oleks...» mõtlesin ma. «Alati... alati... alati...»

«Kas sa magad, Veronka?» kostis Tolja hääl. «Kell on juba kuue peal.»

Mulle näis, et kuulen teda unes.

«Jäid magama ja ma ei tahtnud sind äratada,» jätkas Tolja. «Sa olid nii kurnatud...»

Avasin silmad ja nägin, et laman diivanil, kaetud Tolja sineliga. Ahi küdes ikka veel, selle kõrval lebas hunnik purukskistud raamatuid.

Minu pilku märgates ütles Tolja:

«Toolist ei jätkunud kauaks, teist lõhkuma ma ei hakanud: kartsin sind äratada... otsustasin kütta raamatutega. Lõppude lõpuks on raamatute ülim ülesanne inimesi soojendada,» lisas ta muiates.

Kuidas võis juhtuda, et magama jäin? Häbenesin oma nõrkust. Pärast kolmekuist lahusolekut, kui Toljal oli lõpuks õnnestunud Leningradi pääseda ning ta oli jätnud üksinda oma isa ja tõtanud mind otsima, võtan mina kätte ja jään magama!

Olin kindel, et ta on solvunud, haavunud... Kuid Tolja häälest ei kostnud solvumist.

«Olen nii rõõmus, et sul õnnestus süüa ja soojas magada,» jätkas ta, «sa oled siin, selles külmas ja näljases linnas nii väga ära kurnatud.»

«Anna mulle andeks, Tolja,» ütlesin. «Mul oli järsku nii rahulik ja ma...»

«Miks sa mulle seda kõike räägid?» ei lasknud ta mul lõpetada. «Kas ma siis ei mõista?»

Ta vaatas kella.

«Kas sa pead minema hakkama?» küsisin hirmuga.

«Jah. Varsti tuleb minna. Aga... aga mul on vaja enne sinuga rääkida. Kui sõbraga. Kui kõige lähedasema inimesega. Kohe selgitan sulle kõik...»

Ta läks ahju juurde, laskus kükakile ja hakkas raamatuid kuidagi kärsitult puruks rebima ning tulle viskama. Seejärel tõusis ta püsti, tuli uuesti minu juurde ja ütles:

«Istume, või tahad sa enne ehk süüa?»

«Ei, ei!» vastasin kiirustades. Teadmine, et Tolja tahab minuga millestki rääkida ja et ma teda vahest kuidagi aidata saan, tõrjus silmapilkselt peast välja kõik teised mõtted.

«Siis istume,» kordas ta, võttis diivanilt sineli ja heitis selle toolile, ning pärast seda, kui olin istet võtnud, laskus minu kõrvale.

«Kas tead, missugune lugu, Veronka,» ütles ta mind hellalt vaadates. «Sain selle kahepäevase puhkuse suure vaevaga. Kuid minu pataljonikomandör on erialalt arhitekt ja talle on mu isa nimi hästi teada. Teiste sõnadega, ta lubas, et ma võtan natuke toiduaineid ja toon isale Leningradi.»

«Näed nüüd!» ütlesin etteheitvalt. «Toiduained oleksid sa pidanud isale jätma, aga mitte siia tooma.»

«Kukepea,» heitis Anatoli käega, «andsin talle üle poole. Ja lõpuks, miks ma ei või jagada toitu inimesega, kes on mulle kallim... kallim kõigist maailmas?... Oleks olnud hirmus, kui ma poleks sind leidnud... Nüüd taipan, et mul oli vaid üks šanss tuhandest sind siin kohata. Olen õnnelik...»

«Aga kas Fjodor Vassiljevits ei öelnud sulle, et töötan ja elan hospitalis?» lipsas mul üle huulte. Esimest

korda Anatoli juuresolekul nimetasin tema isa ees- ja isanimega.

«Jah, jah,» vastas Anatoli, «ütles küll. Saad ju isegi aru, et minu esimene küsimus käis sinu kohta — isa ju kirjutas mulle, et käisid paar korda tema juures. Aga millises hospitalis? Millises?! Minu lugupeetud vanem on taolistest pisiastjadest alati üle olnud. «Hospitalis Viiburi poolel...» See oli kõik, mida ta mulle öelda oskas. Kujutad endale ette? «Külla, vanaisale!» Noh, ma otsustasin siis siia tulla. Ja nagu näed, mitte asjatult.»

Ta tõmbas mind enda ligi ja suudles laubale.

«Sa tahtsid minult midagi paluda, Tolja?» meenutasin ma, valmis tegema tema heaks kõik. Kõik, kõik maailmas!...

«Ah, tühi asi,» ütles Anatoli. «Tahtsin sinuga nõu pidada... Vaata, me võiksime veel mõnda aega koos olla. Noh, nii kaks-kolm päeva. Võiksin tulla õhtuti sinu juurde hospitali või... Ühe sõnaga — võiksime veel koos olla.»

«Aga kuidas?» küsisin arusaamatuses, püüdes ära arvata, kas tal tõepoolest lubatakse tulla hospitali, kui lõpeb minu vahetus, või võiksime kohtuda kuidagi teisiti...

«Kuidas?» kordas ta. «Aga väga lihtsalt! Kui mul õnnestuks mõneks päevaks haigestuda...»

«Haigestuda?» küsisin mina omakorda imestusega.

«Nojah, haigeks jääda! Mis siin siis nii ebatavalist on?... Jutt on tõendist, tavalisest arstitõendist...»

«Kuid sa ju... ei ole haige,» pomisesin mina.

«Haige või mitte, mis vahe siin on!» hüüdis Anatoli. «Lõppude lõpuks põdesin kolm kuud tagasi kopsupõletikku, seda tead sa väga hästi! Iga arst võib minu juurest leida neid... noh, kuidas te, meedikud, seda nüüd nimetate?... Komplikatsioonide jälgi? Kähin ja kahin, pleuriit ja bronhiit... Mõtlesin, et sulle kui hospitali töötajale ei tee niisuguse tõendi ärakorraldamine erilist vaeva.»

Ta ütles seda kõike hooletul toonil, kergelt minu arusaamatuse üle pahandades.

«Mida ta ometi räägib?... Mida ta räägib?...» kordasin mõttes. «Tõendi... ärakorraldamine?...»

«Missugune tõend? Kellelt?» küsisin tasa.

«Mis sinuga lahti on, Veera, sa ei taipu elementaar-

seid asju! Sülitän selle peale — missugune ja kelle! Peaasi, et oleks allkiri — ükskõik milline pookstav ja pitser! Paberitükk, mis annab meile võimaluse veel kolm-neli päeva koos viibida! Kas selles sinu hospitalis ei leidu tõepoolest ühtegi arsti, kes sulle vastu tuleks?»

«Ükskõik milline pookstav ja pitser... ükskõik milline pookstav ja pitser...» kordasin endamisi nürilt.

«Noh, mis sa vahid mind nagu küülik madu?» ütles Anatoli, seekord oma ärritust juba varjamata.

«Tolja, aga praegu käib ju sõda!»

«Sõjas olen mina, aga mitte sina!» karjus ta. «Pole mulle vaja poliittundi pidada!»

Mulle näis, et hämaruses nähtamatud seinad hakkavad minu poole liikuma. Võtsin end lõpuks kokku ja ütlesin aegamööda, sest iga sõna nõudis mult suurt pingutust:

«Ei, Tolja, sõjas oleme meie kõik. Ja see, mida sa mõtlesid, jääb teostamata. Iga meie arst, kui pöördusin tema poole säärase tõendi pärast, ei võtaks mind üldse jutule. Ta... ajaks mind lihtsalt välja.»

«Milline vagatsemine!» hüüdis Anatoli.

Ta kargas diivanilt püsti ja hakkas mööda tuba kiiresti edasi-tagasi sammuma. Peatus siis minu vastas ja ütles võõra häälega:

«Kõik on arusaadav. Sinu kopikaline prestiiž on sulle kallim kui võimalus veeta minuga veel mingid õnnetud kolm päeva. Hästi! Pea seda meeles, kui just nende kolme päeva jooksul mind... mind...»

Ta huuled hakkasid värisema ja ta pööras näo ära.

Tormasin tema juurde ja haarasin ta õlgadest kinni.

«Ei, Toljakene, ei!... Ma ju armastan sind. Olen valmis sinu heaks tegema kõik — nälgima, külmetama, sinu eest rindele minema, kui see võimalik oleks!... Aga seda... seda, mis sa ütlesid, seda teha ei tohi! Meil on hiljem häbi — nii sinul kui minul! Blokaad murtakse ju varsti läbi ja...»

«Jäta!» karjus ta, kiskudes endalt minu käed. «Ära korda ajalehtede juhtkirju! Mõtlesin sinule igal hetkel. Olen olnud valmis sinu eest kuulide alla, surma minema, sina aga...»

Ta jäi raskelt hingates vait.

«Hästi,» ütles Anatoli siis. «Ütlen sulle kogu tõe. Kõik, kuni lõpuni. Meie ehituspataljon viiakse lähema kolme-nelja päeva jooksul mujale. Sain sellest teada

õnnetult. Ja tead kuhu? «Neeva maalapikesele!» — see on sa kunagi kuulnud seda nimetust? See on kindel sõna! Surm — seda sõna sa ometi mõistad?! Ma pean sellest pääsema. Kolm-neli päeva kusagil üle elama!... kas ka nüüd hakkad sa mulle lugema ajalehetõdesid?!»

«Aga... sa pead ju niikuinii...» alustasin mina.

«Midagi ma ei pea! Hospitali tõendiga läheksin komandantuuri lihtsalt hiljem ja kellelegi ei tuleks minu pataljoni enam meelde. Saadetakse esimesse ettejuhtumasse väeossa ja kõik. Muide...»

Ta heitis käega ja hakkas taas jälle närviliselt ringi kõndima.

««Neeva maalapike»...» kordasin mina. «Seda kohta ma tean. Hiljuti põgenes sinna meie hospitalist üks komandör. Kapten Surovtsev. Haavatu. Põgenes rindele enne lõplikku paranemist.»

«Miks sa seda mulle räägid?» hakkas Anatoli jälle karjuma. «Tahad oma kangelast mulle nina peale kirjutada? Aga mina ei ole kangelane! Ei o-le kan-ge-la-ne!» hüüdis ta silphaaval. «Olen valmis võitlema, kuid kindlasse surma minna ei taha!»

Imelik lugul... Mida kõvemini ta karjus, seda rahulikumaks läksin mina. Kummaline külm senitundmatu rahu...

«Tolja, kuula mind,» ütlesin. «Kas sa oled mõtelnud tulevikule? Noh, sellele, mis juhtub pärast sõda?...»

«Siis elavad need, kes ellu jäävad,» heitis ta, ringi pöördumata, üle õla.

«Kas oled mõtelnud sellele,» jätkasin mina, «et varsti murtakse blokaad läbi? Just nimelt sel «Neeva maalapikesele!» Ja kõik rõõmustavad, kõik on õnnelikud... Aga sina... kuidas sa saad edaspidi inimestele silma vaadata? Vaadata, teades, et...»

«Blokaad murtakse läbi? Seal?» kordas Anatoli ja puhkes hüsteeriliselt naerma. «Ja selle oled sa samuti lehtedest välja lugenud? Hüva! Siis loe ka muud!»

Ta hakkas otsima pükste taskutes, tõmbas sealt välja mingisuguse paberi ja viskas lauale.

«Säh, võta, loe läbi!»

Võtsin mitmeks kokkukeeratud paberi, tegin lahti, läksin avatud ahjuukse juurde ja lugesin kustuvate raamatute valguses:

«Leningradi naine! Sinu poole pöördub Saksa väejuhatas. Miljoniline Saksa armee ümbritseb Leningradi tiheda rõngana. Te olete maailmast ära lõigatud. Te olete määratud hukkumisele. Kohutav nälg on tulnud sinu linna. Halasta oma lastele, vaene, kannatav ema, halasta neile! Nõua võimudelt viivitamatut alistumist Saksa vägedele. Vastupanu on mõttetu. Kui sa ei anna linna ära, surevad sinu silmade all sinu lapsed, sureb sinu mees, sured ka sina ise. Halasta oma lastele. Anna alla!

See oli üks neist alatutest lendlehtedest, mida sakslased lennukitelt Leningradi loopisid.

Lugesin lendlehe tähelepanelikult läbi ja siis alustasin veel kord otsast. Pärast lugemist viskasin paberi ahju. Vaatasin, kuidas ta süttis, mustaks tõmbus, siis nagu konvulsiivselt kägardus ja tuhaks muutus.

Pöördusin Anatoli poole. Ta seisis liikumatult, jälgides iga minu liigutust.

«Mine ära!» ütlesin ma.

«Kuid ma ei usu ju seda!» sõnas Anatoli ehmunult. «Tahtsin lihtsalt sulle näidata ...»

«Mine ära,» kordasin.

«See on ju rumal!» hüüdis ta ootamatult vinguva häälega. «Tõstsin selle paberi lihtsalt tänavalt üles ...»

«Mine ära!» kordasin kolmandat korda.

Mida oleks olnud mul talle veel öelda? Et olin kartnud temaga kohtuda, kuna armastasin teda? Olin kartnud, et tema puhtad käed puudutavad minu ihu, mis oli rüvetatud Saksa sõdurite kleepuvate higiste kätega? Et olin kartnud kõike muud — et ta ei armasta mind enam, pöörab mulle selja, leiab endale teise? ... Ja polnud osanud karta ainult seda! Ainult mitte seda, mida olin kuulnud talt praegu ...

Mõtlesin Surovtsevile ja viimasele jutuajamisele temaga. Kujutlesin, kuidas ta, kantud võitmatust soovist olla seal, kus heitlevad tema seltsimehed, sellel kohutaval Neeva platsdarmil, lahkus meie hospitalist, ja vaatasin Anatolile vihaselt näkku.

Ta tammus kuidagi kohmakalt paigal ja hakkas siis sinelit selga ajama. Ei saanud tükil ajal käft varrukaske. Lõpuks tõmbas sineli siiski selga ja läks ukse poole.

«Võta oma kott,» ütlesin mina. «Ja see. See, mis on laual.»

Anatoli pööras ringi.

«Anna emale,» ütles ta kõlatult.

«Ta ei söö seda. Ja mina ka ei söö. Keegi ei söö. Võta.»

Ta seisis ikka veel ukse juures.

Siis haarasin ma toolilt tema seljakoti ja hakkasin laual olevaid toidupalasisid sinna pilduma, nende poole vaatamata. Seejärel viskasin seljakoti ukse juurde.

«Korista ära!»

Anatoli vaatas mind, siis kotti ja tõstis selle rihmapidi üles.

«Minel!» ütlesin uuesti ja pöörasin selja.

Minu selja taga avanes ja sulgus uks ...

XV

Süngel novembrihommikul kogunesid Vasnetsovi kabinetti Leningradi partei ja komsomoli rajoonikomiteede sekretärid. Riidetud sõjaväesinelitesse ja vattkuubedesse, võõrihmade küljes püstolikabuudid, kõhnad, kuid hoolikalt raseeritud, võtsid nad ritta seatud toolidel vaikides istet.

Smolnõis oli suhteliselt soe — töötas keskküte, kuid inimesed olid juba harjunud, et kõikjal on külm ega riidetunud lahti, ka Vasnetsovil endal oli sinel õlgadel.

Vasnetsovi kõrval kirjutuslaua otsas oli end sisse seadnud Pavlov. Ta istus ja vahtis keskendunult lahtisesse taskuraamatusse. Ja kõik toasolijad vaatasid valvsa ootusega kord linnakomitee sekretärile, kord RKK voliniku poole. Pavlovi siinolek tähendas, et jutt puudutab toiduainetega varustamise küsimust, mis iga päevaga muutus üha teravamaks.

Vasnetsov omakorda uuris tuttavaid nägusid, mis viimaste nädalate vältel nii muutunud olid. Ta tahtis kindlaks määrata nende inimeste väsimuse astme, mõista, milline on nende vastupidavus, kus on uutele katsumustele vastupanu piir. Just nimelt piir, sest nende valmisolekus anda kodulinna kaitseks mitte ainult oma jõud, vaid ka elu, Vasnetsov ei kahelnud.

Mitmekordselt ilukirjanduses ja kinofilmides reprodutseeritud paberitükk lakoonilise kirjaga: «Rajoonikomitee suletud. Kõik läksid rindele» sümboliseeris juba Kodusõjast saadik seda, et kommunistid on eesliinil igas heitluses Nõukogudemaa vaenlastega. Kuid praegu ei saanud keegi sulgeda partei või komsomoli rajoonikomiteed, selleks ei olnud kellelgi õigust, kuigi iga linna- ja rajoonikomitee töötaja, sekretärist kuni reainstruktorini, oli valmis lahkuma oma kabinetist, et kaitsta Leningradi, relv käes.

Vasnetsovi kabinetti kogunenud inimestel tuli lahendada keerulisi ülesandeid. Seisid ju nemad sissepiiratud linna tuhandete kommunistide ja kommunistlike noorte eesotsas.

Suur osa Leningradi tööstusettevõtetest oli evakueeritud itta. Aga linna jäänud töölised olid oma õlgadele võtnud kahekordse ja kolmekordse kandami — toodang ei vähenenud, vaid koguni kasvas.

Sellest ajast peale, kui vaenlane hakkas linna tulistama, sattusid eriti raskesse olukorda linna lõunapoolses servas paiknevad tehased. Rindejoon oli neist mõne kilomeetri kaugusel. Rinde staabi spetsialistide abiga kindlustati tehaste territooriumid hästi. Kuid ka pärast seda, kui sakslased õnnestus peatada, oli töö nendes tehastes eluohtlik, sest neid tulistati eriti intensiivselt.

Partei linnakomitee võttis vastu otsuse hajutada Leningradi lõunaosas töötavad ettevõtted, viia kakskümmend kaheksa vabrikut ja tehast terviklikult või osaliselt linna põhjaossa. Äärmiselt lühikese aja jooksul oli vaja ehitada uued tsehhid, paigutada ära ühiselamud, organiseerida sööklad. Kõige selleks oli vaja mobiliseerida — kui mitmes kord juba! — tuhandeid inimesi ning nagu ikka, esimeses järjekorras kommuniste ja kommunistlike noori.

Õõ, eriti kui see ei olnud kuuvalge ja vaenlase lennukid ei lennanud, muutus kõige töörohkemaks ajaks. Just öösel toimus tehaste seadmeté transport ja uuesti kokkumonteerimine.

See oli Leningradi kommunistide ja kommunistlike noorte juhtidele järjekordseks katsumuseks. Nad pidasid sellele vastu. Ja nüüd istusid need inimesed Vasnetsovi juures, kahvatud, unetutest öödest punetavate silmadega, ning mõtlesid: millest tuleb jutt täna?...

... ja talvevarustusest? ... Jah, see küsimus oli ikka lõpuni lahendamata, olgugi et kõik õmblustöökojad ning linna karusnaha- ja jalatsivabrikud töötasid aamu sõjaväe tarbeks.

Küttekriisist? ... Kuid kaks tuhat kommunistlikku noort, kannatades stoiliselt külma ja nälga, langetasid juba puid Pargolovo ja Vsevolžski metsades, üheaegselt metsasihte luues, et langetatud puid raudtee juurde vedada.

Autotrassi ehitamisest Zaborjest Novaja Ladogani? Kuid ka sinna oli juba saadetud sadu kommuniste ja kommunistlike noori...

Mõtiskledes selle üle, milliseid uusi ülesandeid nende ette seab partei, heitsid inimesed valvsaid ja ärevaid pilke RKK volinikule.

Kuidas on lood toiduainetega? Mida hakkavad leningradlased homme sööma? See oli kõige ärevam küsimus.

Vasnetsov koputas pliiatsiga vastu kirjutuslauaklaasi, olgugi et kabinetis valitses niigi vaikus, teatas:

«Sõna teadaandeks on seltsimees Pavlovil.»

Pavlov tõusis, kiskus ilmse vaevaga pilgu taskuraamatult ja vaatas alles nüüd kokkutulnuile.

«Seltsimehed, tuln üsna hiljuti Suurelt maalt, viiekümne neljandast armeest,» ütles ta. «Täpselt seletada, mis seal toimub, pole minu ülesanne. Ütlen vaid, et vaenlane tungib Volhovi poole. Teie aga ilmselt teate, et toiduainete koormad tulid Leningradi seni Volhovi jaama kaudu, hilisema ümberlaadimisega Gostinopolje sadamas. Ja Gostinopoljesse on praegu kogunenud...» Pavlov tõstis oma taskuraamatu silmade juurde, «kaks-teist tuhat tonni jahu, poolteist tuhat tonni tangu ja tuhat tonni liha ning rasva...»

Inimesed kuulasid nagu võlutult neid pealtnäha nii tavalisi sõnu: «jahu», «rasv», «liha», «tangud», «kaks-teist tuhat tonni», «poolteist tuhat tonni». Siinviibijaile mõjusid need nagu miraaž surevale kõrberändurile...

«Meie ette,» jätkas Pavlov, «kerkis edasilükkamatu ülesanne päästa need toiduained ja paisata Gostinopoljest kiiresti Laadoga kaldale, et seejärel sealt kõik Leningradi toimetada.» Pavlov asetaski taskuraamatu lauale. «See oli raske ülesanne, seltsimehed. Gostinopoljest Novaja Ladogani on umbes kolmkümmend viis kilo-

meetrit. Toiduaineid veeti veoautodel, praamidil mööda Volhovit. Ja seda kõike lakkamatu pommitamise all. Ilma viiekümne neljanda võitlejate, samuti jõe- ja mere-laevanduse madruste ennastsalgava abita ei oleks me niisuguse asjaga mõne päeva jooksul toime tulnud. Kuid täna võin teile teatada, et töö on tehtud. Kõik minu poolt loetletud toiduainete varud on juba Novaja Ladogase ning hästi maskeeritud, ja kohe, kui järv kinni külmub, hakkame neid Leningradi toimetama!... Minu poolt kõik.»

Kõik vaikisid rusutult. Äsja nende põletikulise pilgu ette kerkinud miraaž kadus. Toiduained olid olemas, kuid... kättesaamatud.

«Seltsimehed,» alustas Vasnetsov. «Me palusime Dmitri Vassiljevitši teid sellest informeerida, et teaksite: äärmiselt raske olukord, milles praegu viibib linna elanikkond, on ajutine. Teie ülesandeks on kõikide teie käsutuses olevate vahenditega, eeskätt loomulikult propagandistide võrgu kaudu viia kõik, mis te siin kuulsite, iga leningradlaseni. Iseenesest mõistetakse, et ei saa me ajalehtedes kirjutada, et Novaja Ladogasse on koondatud toiduainete varud — sellega osutaksime teene vaenlasele ja tema lennuväele. Ka teid palun ma, jutuajamistele elanikkonnaga ärge nimetage mingeid geograafilisi punkte. Kuid peamist — seda, et kodumaa meid ei unusta, et toiduvarud on olemas ja toimetatakse Leningradi, niipea kui Laadoga kinni külmub, peavad inimesed teadma. See on eriti tähtis nüüd, tähtis sellepärast...» Vasnetsov takerdus, nagu oleksid sõnad ootamatult kõrri kinni jäänud. Ta toetus kätega lauale ja lõpetas: «Tähtis sellepärast, seltsimehed, et oleme sunnitud neljandat korda vähendama elanikkonnale kaartide alusel väljaantavate toidukaupade norme...»

Leningradis algas nälg. Uha sagedamini kukkusid inimesed teadvust kaotades tänaval, kõrterites ja tööpinkide taga pikali maha. Düstroofia — niisugune oli arstide diagnoos.

Puudus ei olnud mitte üksnes igapäevasest leivast ja alatoitluse all ei kannatanud mitte ainult inimesed. Nälgisid elektrijaamad, katlamajad ja autotransport. Ka neid polnud millegagi toita: küttevarud olid lõpukorral.

Kütetambid hõõgusid poole võimsusega, et viimaks plikult kustuda.

Jark-järgult tühjenes ka kuulus Kirovi tehas.

Sõja esimestest päevadest alates valmistati seal Leningradi rindele ja teistele rinnetele raskeid tanke «KV» ning polgusuurtükke. Kuid nüüd näis, et selle alles hiljuti veel nii võimsa organismi arteritesse ning veenidesse on jäänud juba üpris vähe verd. Jah, aegamööda kuid järjekindlalt jooksis see tilk-tilga haaval välja...

Mitmetuhandelisest kirovlaste kollektiivist oli Leningradi tööle jäänud veel vaid osake. Juba mitmendat kuud võitles rindel kangelaslik Kirovi tehase maakaitseväge diviis. Mitmed sajad kirovlased sõdisid vaenlasega Punaarmee regulaarväeosade koosseisus. Tuhanded töölised ja insenerid olid eriti hinnalise sisseseadega itta sõitnud, et kaugel Tšeljabinskis ehitada hiiglatehas, mis oleks võimeline rahuldama rinde vajadused tankide osas.

Aga kõik need, kes olid jäänud tööpinkide taha vanas tehases — legendaarses «Punases Putiilovlases» — ootasid iga minut häiresignaali, valmis haarama vintpüssi, istuma tanki, asuma kuulipilduja taha ja andma vastu löök tehase territooriumile tungivale vaenlasele.

Pikkamisi hakkas uute tankide ja suurtükkide toodang kahanema. Tehas asus rindel vigastatud tanke ja suurtükke remontima.

Ikka sagedamini tuli ette häireid elektrienergiaga varustamises. Kanalisatsioon ei töötanud. Ikka aeglase-malt liikusid tehase territooriumil inimesed, vaevaga liigutades alatoitlusest paistetunud jalgu. Ainult tehase territooriumi tulistamine jätkus samasuguse hooga nagu blokaadi esimestel nädalatel. Mürsud lõhkesid tehase õues, tsehhides ja tänaval...

Mõned tsehhid ja osakonnad paigutati ümber linna põhjaossa, kuid tehase põhiosa oli võimatu mujale viia.

Valajad, katelsepad ja tehase elektrijaama töölised olid ka tulistamise ajal sunnitud jääma töökohtadele, et kindlustada tootmise järjepidevus. Sageli said nad surma, kuigi nende töökohtade vahetus läheduses olid kindlad varjendid.

...Kirovi tehasesse sõitis Vasnetsov. Ta korraldas tehase juhtkonnaga lühikese nõupidamise, käis läbi mõned tsehhid ja tuli hilisõhtul, nähtust sünge ja rusa-

tud, parteikomiteesse, kus sel ajal oli valves Ivan Maksimovitš Koroljov.

Koroljov istus laua taga, seljas vatikuuele tõmmatud presentjope, jalas vildid ja peas läkiläki. Ümber kaela oli tal kas lai sall või naisterahva pearätt. Laual põles petrooleumilamp. Seina ääres põrandal seisis kuulipilduja.

Raudahi, mille korsten viis välja laudadega kinnilöödud aknast, oli juba jahtunud.

«Noh, tere, Maksimõtš!» ütles Vasnetsov.

Koroljov ulatas talle sõrmkindas käe.

«Tere, Sergei Afanasjevitš!» vastas ta. Ja lisas rõõmutu naeratusega: «Andesta, et püsti ei tõuse. Hoian jõudu kokku.»

Vasnetsov istus samuti laua taha, võttis kindad käest, puhus külmadele sõrmedele ja ütles, tehes pealiigutuse ahju kõrval lebavate lühikeseks saetud halgude suunas:

«Külm on teil siin! Puid ju jätkub, miks sa ei küta?»

«Kulutame normi järgi,» vastas Koroljov. «Olen oma normi juba ära kütnud. Peab sellele ka mõtlema, kes sind välja vahetab. Vahi niisama puudele, ehk hakkab soojem,» naeratas ta jälle kibedalt.

«Kas on raske, Maksimõtš?» küsis Vasnetsov tasa. «Olgu, vastust ma ei oota, näen ise.»

«Mis uudiseid sa kaasa tõid, seltsimees Vasnetsov? Kuidas rindel lood on?»

«Käivad lahingud.»

«Ah sedasi!» ütles Koroljov seekord juba tigateda muigega. «Ja mina mõtlesin, et sõda on läbi, ainult et meile unustati ütlema! Võib-olla lisad veel, et «kõikides suundades»? Nagu ajalehtedes?»

«Võin ka konkreetsemalt. Nevskaja Dubrovka juures lahingud ei vaibu. See on rõnga sees. Sealpool on aga veel raskem. Vaehlane tungib Volhovi peale.»

«Tähendab, läbimurdmiseks pole mingit lootust?»

«Kui tõele au anda...»

«Sa jäta see «kui» koolieelikute jaoks, seltsimees Vasnetsov. Kirovi tehase parteikomitees võib ilma iga-suguste «kuideta» rääkida.»

«Hea küll. Arvan, et lähemal ajal ei ole blokaadirõnga läbimurdmist loota.»

«Mille nimel siis inimesed hukuvad?»

«Ega Nõukogudemaal ainult Leningrad ole, Maksi-

mõtš. Moskva on hädaohus, tead ju küll. On vaja vaenlast siin kütkestada.»

«Nagu selles karuvalmis? Kes keda kütkestab?»

«Meie kütkestame, Maksimõtš, meie!» vastas Vasnetsov kindlalt. «Me hoiame kinni vähemalt kaksküm-mend viis Saksa diviisi. Aga võib-olla isegi rohkem. Selles ongi praegu peamine tõde. Ja meie peamine kohus.»

Koroljov vaikis.

«Saan sinust aru, Maksimõtš,» hakkas Vasnetsov uuesti rääkima, «raske on. Väga raske ja... kibe. Käisin praegu tsehhides. Töölised püsivad vaevalt jalul. Minu juuresolekul kukkus üks treial instrumentaaltsehhis näljanõrkusest maha.»

«Käiksid sa rohkem meie tsehhides, näeksid rohkem niisuguseid kukkumisi,» sõnas Koroljov pilku kõrvale pöörates süngelt. «Kas sa tööliste jalgu vaatasid? Jalad nagu elevantidel. Paistes. Ka mina saan vildid suure vaevaga jalga.»

Kuidas sai Vasnetsov ergutada ja julgustada seda vana inimest, kes teda juba siis oli tundnud, kui ta alles nooruk oli. See ei lugenud midagi, et tema, Vasnetsov, oli nüüd linnakomitee sekretär, vana Koroljov aga üks kümnetest tuhandetest Piiteri kaadritöölisest.

Igal leningradlasel oli nende sõjakuude jooksul korduvalt tulnud üle elada raskete pettumuste kibedust. Siis, kui vaenlast, vastupidi sõjaeelsetele prognoosidele, ei õnnestunud purustada ja tagasi lüüa ei teisel, ei kolmandal ega kümnendalgi sõjapäeval. Siis, kui inimestes tärpanud lootus, et sakslasi õnnestub kinni pidada ja puruks lüüa Luuga liinil, mis elas nende südames peaaegu kuu aega, lõppude lõpuks luhta läks. Ja siis, kui blokaadirõngas sulgus ja algas linna tulistamine suur-tükkidest...

Kuid Vasnetsov oli kõik need raskused ja pettumused eriliselt üle elanud. Ta oli ju üks nendest, kelle kätte leningradlased oma saatuse olid usaldanud. Ta tundis vastutust sadade tuhandete inimeste ees mitte ainult mõistusega, vaid kogu südamega, kogu oma olemusega.

Ta tundis, et on kohustatud tegema kõik võimaliku ja võimatu, et kergendada nende kannatusi, aidata neid, hoida neis üleval usku võidusse.

Ja praegu, mil Vasnetsov istus Koroljoviga külmas, poolpimedast petrooleumilambist vaevalt valgustatud

Kirovi tehase parteikomitees, valdas see tunne teda erilise jõuga.

Kui õnnelik ta oleks olnud, olnuks tal võimalus öelda praegu sellele vanale Piiteri töölisele midagi niisugust, mis oleks pannud särama mehe tuhmunud silmad, muutnud ta korrapealt nooreks, endiseks Koroljoviks, kellena Vasnetsov teda mäletas sõjaeelsetelt parteiaktiivi koosolekutelt!...

Kuid midagi taolist polnud Vasnetsovil öelda.

Ta oli täna tehasesse tulnud teise eesmärgiga, teine ülesanne nõudis temalt praegu täitmist...

«Nägin kõike ja tean, Ivan Maksimovitš,» jätkas Vasnetsov, «ja seepärast ongi mul nii raske rääkida seda, mida olen kohustatud. Linna on jäänud praegu vaid õige-õige vähe toiduaineid. Varustamine toimub nüüd üksnes õhuteed kaudu, see annab aga ainult imepisikese osa sellest, mida vajame. Laadoga teisele kaldale on kogunenud suured toiduainete varud, kuid me ei saa neid linna toimetada, enne kui järv on kinni külmunud.»

Vasnetsov püüdis rääkida võimalikult rahulikult. Ta loetles lihtsalt ümberlükkamatuid fakte.

Algul kuulas Koroljov teda kuidagi hajameelselt, kuid aegapidi muutus Ivan Maksimovitši nägu üha rohkem valvsaks.

«... Me jälgime Laadogat ööpäevad läbi. Jääle on läinud luuresalk. Kuid veoautot see jää veel ei kannu. Aga asi pole mitte ainult selles... Mitte ainult...» kordas Vasnetsov. «Sa tead, me ehitame uut teed, mis läheb kaugemalt ringi, selle läbilaskevõime kujuneb palju väiksemaks, kui oli vanal ning see tee on palju pikem...»

«Ära venita, Sergei Afanasjevitš,» katkestas Koroljov teda süngelt. «Selle tee ehitustöödele saatsime ka meie oma inimesi. Nii et olukorraga oleme tuttavad.»

«Noh, kui olukord sulle tuttav on,» ütles Vasnetsov juba otsustavamalt, «siis saad aru, et meil ei ole praegu teist väljapääsu kui...»

Ta jäi vait, tundes, et ei jätku siiski jõudu öelda välja seda, mille ta täna juba tehase juhtkonnale teatavaks oli teinud. Vasnetsoville meenus jälle tsehhi kivipõrandal lamav näljast nõrkenud tööline, kelle ta ise oli aidanud tassida ühele nurgas seisvale koikule...

«Miks sa vait jäid, Sergei Afanasjevitš?» aitas Korol-

jov tagant, taibates Vasnetsovi olukorda. «Räägi, ära karda, me oleme juba kõigega harjunud.»

Ja Vasnetsov ütles Koroljovi poole vaatamata võõra häälega:

«Partei olbistikomitee ja linnakomitee on sunnitud homsest päevast uuesti vähendama toidunorme.»

Koroljov nõjatus tooli seljatoele.

«Kuidas vähendada? ... Nädal tagasi ju vähendati,» ütles ta vaevaliselt. «Mitmes kord see juba on?»

«Viies,» vastas Vasnetsov kalgilt. «Kahekümnendast novembrist hakkavad töölised saama kakssada viiskümmend grammi leiba, ülalpeetavad aga sada kaksikümmend viis.»

Mõne hetke oli Koroljov vait. Siis aga sõnas tasa:

«See... see on ju surm, Sergei Afanasjevitš.»

Ta ütles selle kohutava sõna «surm» välja ilma mingi hääle varjundita, ilma erilise pingutusega, ja see vapustas Vasnetsovi.

«Me peame vastu pidama, peame vastu pidama, Maksimõtš,» hüüatas Vasnetsov peaaegu anuvalt. «Inimestele tuleb selgitada, veenda neid, et see on ajutine, et niipea kui Laadoga kinni külmub...»

«Inimesed surevad maha,» kordas Koroljov, otsekui poleks teda kuulnudki.

«Kuid seda ei tohi lasta sündida! Siin, tehases, on meie tööliklassi paremik, linna parteiorganisatsiooni tuumik! Parteikomitee peab pöörduma kommunistide poole, nemad peavad ka teistes jõudu üleval hoidma. Saa aru, täna pole teist väljapääsu!»

«Tead mis, seltsimees Vasnetsov,» ütles Koroljov ootamatu karmusega. «Meil sinuga pole mõtet miitingut pidada. Kirovi tehase kommunistid töötavad ja julgustavad inimesi, kuni süda tuksub. Aga kui sa tead, kuidas niisuguse pajukiga ära elada saab, siis ütle.»

«Kaheksateistkümnenda aasta kevadel saite veel väiksema pajuki,» tuletas Vasnetsov meelde. «Ja pidasite vastu. Kelle käest sa siis küsisid, kuidas ära elada?»

«Siis oli leiba kulakutel, kotimeestel ja spekulantidel. Partei ütles: võta nendelt. Vintpüss kätte ja — võta aga. Kas sa toitlustussalkadest oled kuulnud?»

«Olen, Maksimõtš. Muide, ütlesid õigesti: miitingut pidada pole meil sinuga mõtet. Raskeks, väga raskeks läheb inimestel. Aga on tarvis, et tehases kõik mõis-

taksid: kirovlased peavad vastu pidama ja peavad ka relvastust andma. Rinne ootab tanke. Tanke on väga vaja! Olgu nad lapitud ja viis korda remondis käinud!»

«Inimesed ei jõua enam tehasesse tulla, kukuvad teel maha.»

Vasnetsov teadis seda. Linna tervishoiuosakonna õien-dites oli öeldud, et meelemärguse kaotused nälja tõttu, sageli surmaga lõppevad, on sagenenud kõikides Lenin-gradi rajoonides, ja et tuhanded inimesed, eriti eakad, ei suuda enam süngist tõusta.

«Ütle, kas teil haigete arvestust peetakse?» küsis Vasnetsov.

«Mis arvestust!» heitis Koroljov käega. «Kes on haige, aga elab siin, kasarmuolukorras, on muidugi arvel. Aga kuidas sa neid arvestad, kes kodus elavad? Korteritele-fonid on välja lülitatud. Kui inimene tööle ei ilmu, siis murrad pead: kas on tulistamise ajal surma saanud või on oma voodis nälga suremas.»

«Aga see pole ju õige, Maksimõtš!» vaidles Vasnet-sov ägedalt vastu. «On tarvis viivitamata, kordan — viivitamata — taastada side kõigi tehase parteiorgani-satsiooni liikmetega. Ja seejärel tehase kõigi muude töö-listega. Ei tohi inimesi näljasurmaga üksinda jätta! Neid on vaja jalule ajada, üles tõsta!»

«Kes neid tõstab?»

«Sina, Maksimõtš! Ja teised sinusugused. Leppisime direktsiooniga kokku, et tehases organiseeritakse stat-sionaar. Et panna sinna nädalaks-poolteiseks need, kes on eriti raskes olukorras, püüda neid veidi turgutada. Aga töölisi, kes mitu päeva pole tehasesse ilmunud, peab kõiki külastama. Las selle võtavad enda peale noored. Kuidas sa kõigesse sellesse suhtud? Ah? Mis sa vaikid? Tuleb tegutseda!»

Koroljov vangutas pead.

«Tegutseda! ... Alati oled sa nii hakkaja ... Hüva, püüame tegutseda.»

Ta võttis telefonitoru.

«Andke mulle komsomolikomitee. Andke sekretär ... Aga kus ta on? Kellega ma räägin? Ahaa, see oled sina, jooksik! ... Tule kiiresti parteikomiteesse, kähkul!»

Alles nüüd märkas Vasnetsov, et iga lausega tuli Koroljovi suust aurupahvakas. Toas oli tööpoolest väga

külm; Vasnetsovi õhukesest kroomnahast säärikutes jalad külmetasid.

Pannud toru hargile, ütles Koroljov:

«Sekretäri pole kohal, on veidikeseks pikutama läi-nud. Seal on üks vahva poiss valves, komsomolikomitee liige. Kohe tuleb. Kas ootad, Sergei Afanasjevitš, või segavad asjatoimetused?»

«Teha on palju. Ja milleks mind enam vaja, kui sa ise hakkama saad?»

«Hakkama ma saan,» noogutas Koroljov, «aga ma arvan, et kui sa juba kord siin oled, poleks paha ka komsomoliga vestelda. Selgitaksid neile, mida millekski vaja. Poiste jaoks on sellel suur tähtsus. Nagu öel-dakse — kasvatuslik.»

«Hüva, ma ootan ära,» ütles Vasnetsov ja vaatas kella. «Kuidas sa ütlesid, mis ta nimi on? Jooksik?»

«Ei, seda küll mitte,» muigas Koroljov. «Saveljev on ta nimi. Lukksepp. Ma kutsun teda jooksikuks niisama, naljapärast. Jooksis hiljuti hospitalist ära, ilma et oleks end lõpuni ravinud. Tuli tagasi tehasesse. Jõudis Narva väravani, seal aga nabis patrull ta kinni. Dokumente polnud tal mingisuguseid, taheti miilitsasse viia, tema aga palus: viige Kirovi tehasesse ... Patrullis oli üks meie tööline ... Ühesõnaga — teda võeti kuulda. Kommunistlikud noored tahtsid talle noomituse anda, aga mõtlesid siis ümber: ega ta's tagalasse põgenenud, tuli nii-öelda eesliinile ... Sellest ajast kutsungi teda jooksikuks.»

Uks avanes ja lävele ilmus Saveljev.

Andrei tagasitulekust tehasesse oli möödunud kaks nädalat, ja selle aja jooksul oli ta väga muutunud: tuge-vasti kõhnenenud, nagu oli mullakarva, ninaots teravaks läinud. Kuid meeoleolu oli tal ergas.

«Näe, olengi päral, onu Vanja!» ütles ta tuppa astudes energiliselt.

«Näen jah, et oled,» vastas Koroljov, «astu lähemale, tutvustan sind ...»

Märgatavalt longates astus Saveljev laua juurde ja, libistanud pilgu üle eraldusmärkide Vasnetsovi sinelil, tõmbus sirgu ja raporteeris:

«Tervist, seltsimees diviisikomissar.»

«Tere, seltsimees Saveljev. Minu nimi on Vasnetsov. Olen partei linnakomitee sekretär.»

Viimane lause oli ilmselt ülearune. Ždanovit ja Vasnetsovi teadsid Leningradis kõik.

Koroljovi imestuseks peegeldus Saveljevi näol pettumus. Ta koguni ohkas millegipärast.

«Kas sa ei rõõmustagi tutvuse üle?» küsis Koroljov.

«Mis te nüüd, onu Vanja... seltsimees Koroljov!» vastas Saveljev kähku. «Ma ainult mõtlesin...»

«Mida sa mõtlesid? Ütle meile ka!» lausus Koroljov heasüdamliku irooniaga, nähes, et Saveljev on lõplikult kohmetunud.

«Noh...» venitas Saveljev jalalt jalale tammudes. «Ma mõtlesin, niikui sõjaväelast nägin, et minu järele: et nõutakse rindele. Nüüd aga saan aru, et asi pole üldse sõjaväeline...»

«Jäta need poisikesejutud! Kah mul rindekangelane väljas!» katkestas Koroljov teda karmilt. «Arvad, et kui sulle üks asi andeks anti, siis...»

«Olgu, Ivan Maksimovitš,» sekkus Vasnetsov jutusse, «meile kõigile on aeg kallis. Istu, seltsimees Saveljev,» osutas ta peaga vabale toolile. «Mis su eesnimi on?...»

«Andrei,» vastas Saveljev tasa, toetudes tooli servale.

«Niisiis, Andrei, pea seda asja, kuidas sulle ise meeldib — sõjaväeliseks või mitte —, kuid see puudutab kogu komsomolikomiteed.»

«Selge.»

«Midagi pole sulle veel selge,» muigas Vasnetsov rõõmutult. «Niisiis. Nälg hakkab inimesi maha niitma. Mõned pole mitmel päeval tööle tulnud ja nende saatus on teadmata.»

«Seltsimees diviisikomissar,» võpatas Saveljev, «kui te arvate, et nad ilma kaaluka põhjuseta, siis Kirovi tehases seda küll ei juhtu! Tööle ei tule ainult need, kes enam jalgadel ei seisa.»

«Nõnda arvan mina ka,» noogutas Vasnetsov. «Kuid fakt jääb faktiks. Osa inimesi ei ilmu tehasesse ja on nähtavasti raskes olukorras. Perekonnad on paljudel neist evakueerunud ja kodus pole kedagi, kes aitaks...»

Vasnetsov tundis, et jalad on päris ära külmanud ja käed samuti. Ta tõmbas sõrmikud käest ja puhus näpudele.

«Kohe panen ahju küdema!» ütles Saveljev valmisolevalt.

«Pole vaja,» peatas teda Vasnetsov. «Ärgem varasta-

gem puid nendelt, kes tulevad pärast meid. Niisiis, Andrei, ülesanne on niisugune: on vaja koguda paar gruppi kommunistlikke noori ja suunata nende koju, kes tööle ei tule. On tarvis välja selgitada, mis nendega lahti on, ja ühtlasi ka aidata neid inimesi. Selge?»

«Millega aidata?» lahutas Saveljev käsi. «Neid aitab ainult üks asi — leib.»

«Leiba ei ole!» ütles Vasnetsov teravalt. «On ainult nii palju, kui töölise toidukaardi järgi ette on nähtud — kakssada viiskümmend grammi.»

«Kolmsada,» parandas Saveljev.

«Ei. Homsest päevast peale ainult kakssada viiskümmend... Ja ikkagi on võimalusi, kuidas inimesi aidata. Ütleme, haigele vett keeta.»

«Kas tõesti ainult kakssada viiskümmend... seltsimees diviisikomissar?» küsis Saveljev nukralt ja vaatas Koroljovi poole, nagu ootaks sellelt toetust.

«Kas sa ei saanud aru, mis ma ütlesin?» küsis Vasnetsov järsult.

«Sain küll... Kakssada viiskümmend...»

«Said aru, et inimesi on vaja aidata?»

«Sain küll. Vett soojendada. Aga veevärk ju ei tööta!»

«Mõnes kohas on puurkaevud. Mõned veel töötavad. Kus aga kaevu ei ole, toovad inimesed vett Neevast. Kas sa pole sellest kuulnud?... Niisiis. Haigele on tarvis vett tuua. Ahju on vaja kütta... Linnakomitee võttis vastu otsuse lammutada kütteks vanad kõdunenud puumajad, kuurid ja plangud. Neid teil siin Narva värava kandis jätkub... Kui vaja, siis arst välja kutsuda — helistada tehasest ambulatooriumi ja teatada haige aadress. Näed, kui palju võib ära teha!»

«Aga... tankid?... Meile ju räägiti, et tankid on peamine.»

«Jah. Tankide remont, see on peamine. Kuid inimesed on samuti peamine.»

«Tähendab, vesi, puud ja arst...» loendas Saveljev pooleldi endamisi.

«Õigus. Kuid see ei ole veel kõik. Kõige tähtsam niisugusele haigele on kuulda inimese häält. Tähendab, seltsimehed peavad teda meeles, ei ole unustanud. Inimene peab tundma, et ta on vajalik. Vajalik! Selge?»

«Selge, seltsimees diviisikomissar.»

«Siis hakake aega viitmata tegutsema.»

«Kannan komiteele ette,» vastas Saveljev, kuidagi ükskõikselt.

«Lülitage nendesse gruppidesse tingimata tütarlapsi. Neil on meist õrnemad käed, eks ole?»

Saveljev noogutas vaikides ja hakkas silmitsema küüsi oma punastel, lõhenenud nahaga sõrmedel.

«Mis, kas ülesanne ei ole meeltmööda?» küsis Vasnetsov.

Andrei vastas põiklevalt:

«Ei, miks... mis seal ikka... ülesanne on tähtis, seltsimees diviisikomissar. Ainult... mulle lubati hoopis teist!...» Tema häälest kostis jälle nukrus. «Remondid oma brigaadiga kolm tanki ära ja sõidad siis selle kolmandaga rindele! Aga meie oleme andnud juba neli — neli «Klimi»!... Te oleksite neid enne remonti nägema pidanud! Mitte tankid, vaid vanaraud. Tornid ei keerle, vaatepilud on kinni, roomikud ribadeks... Meie tegime neist... noh, nagu uued! Ja mis nüüd välja tuleb? Kes neid tanke sõrmegagi pole puudutanud, need sõidavad rindele, meie aga läheme puid ja vett tassima? See pole õiglane, seltsimees diviisikomissar!»

Vasnetsov tõusis ja kõndis mööda tuba edasi-tagasi.

«Kuule, Andrei,» ütles ta, Saveljevi ette seisma jäädes. «Võin sulle saladuskatte all tunnistada: tahan ju ise ka rindele. Mul on koguni, nagu sa näed, sõjaväeline auaste. Võiksin lahinguülesannet täita ja tänast Leningradi üldse mitte näha. Ei varemeid, ei seda, kuidas inimesed näljast üles paistetavad... Aga ma pean olema siin. Leningradis!»

«Teie olete linnakomitee sekretär,» väitis Saveljev kangekaelselt vastu. «Teid valiti.»

«Aga kas sind ei valitud? Kuidas sa komsomolikomitee liikmeks said? Andsid kaadrite osakonda avalduse? Või kirjutas tsehhiülem käskkirja?... Ei, Andrei, sind valiti samuti. Aga kui juba valiti — unusta kõik oma isiklikud soovid.»

Vasnetsov kõndis jälle mööda tuba, surunud käed sügavale sinelitaskutesse.

«Jalad külmetavad,» tunnistas ta kohmetunult.

«Viltides tuleb käia,» sõnas Koroljov õpetlikult.

«Pole ette nähtud,» muigas Vasnetsov. «Intendandid ei anna välja. Vildid on rindel vajalikumad.» Ja ta ütles uuesti Saveljevi ette peatuma jäädes: «Tead, Andrei, ma

olin varem ka komsomolitööl. Tahan sulle jutustada ühest juhtumist. Võttis meid kokku Sergei Mironovitš Kirov, noh, komsomoli rajoonikomiteede töötajaid. Jutt oli komsomoli ülesannetest esimesel viisaastakul. Tookord industrialiseerimine ja kollektiviseerimine alles algasid. Ja siis esitas üks noormees Viiburi rajooni komiteest Kirovile küsimuse: «Oelge, Sergei Mironovitš, kahe sõnaga, kuidas kontrollida, kas oled tõeline kommunistlik noor või mitte! Millised on tunnusmärgid?» Kirov mõtles, muigas, ja ütles: «Kahe sõnaga ei oska, kui aga te veidi aega mulle juurde annate, siis proovin. Kui koju tuled, istu maha ja mõtle, mis on praegu riigi peamised ülesanded. Ja loetle üles need asjad, mida sina teha võiksid. Kas mõttes, või pane paberile. Iga tegu eraldi reast. Siis loe läbi ja mõtle järele. See asi on lihtne. Kuidas teha, on selge ja aru anda kerge. Jäta see asi siis kõrvale, anna lahendamiseks mõnele parteitule või noorele komsomoli liikmele. Teine asi on raskem. Selle täitmiseks tuleb sul leida sobiv inimene. Aga kolmas asi on kõige raskem, kõige tänamatum. Ei sa tea, kuidas sellele läheneda, ei oska seda kellelegi usaldada. Pealtnäha nagu polekski midagi, aga aega võtab kuradi palju... See asi võtagi endale lahendamiseks. Ja nii toimi kogu elu läbi. See ongi peamine tunnusmärk. Ei taha? Ajab sinu isiklikud plaanid sassi? Ära siis komsomoli mine. Parteist pole aga siis mõtet rääkidagi.» Näe, nii õpetati meid, Andrei. Kas küsimusi on?»

Mõne aja Saveljev vaikis, siis vastas:

«Ei ole küsimusi, seltsimees diviisikomissar.»

«Siis mine ja tegutse.»

Saveljev lahkus.

«Noh, ka mina sõidan ära, Maksimõtš,» ütles Vasnetsov. «Hoia ennast. Ja ütle kommunistidele: tööliklass tuleb säilitada. Kullafond tuleb alal hoida. Ilma selleta pole me midagi väärt. Noh...» Ja ta hakkas kinnast käest sikutama.

«Ära võta, ega me ballil ole,» ütles Koroljov, talle kätt ulatades. «Hüvasti, Sergei Afanasjevitš. Kirovit tuletasid sa õigel ajal meelde. Tundsin teda ju hästi... Ühesõnaga — võtame arvesse. Head reisi!»

Koroljov väljus tehaseväravast öhtul kella viie paiku.

Ta ei olnud juba mitu päeva tehastest lahkunud. Viimasel korral oli käinud ära ainult tunniks ajaks, et külastada haiget abikaasat, kes juba üle kahe nädala ei tõusnud süngist.

Selle ajani ei olnud Anna Petrovna elus kordagi haige olnud, vähemalt polnud ta endale kunagi lubanud pikali jääda, ja perekonnas olid kõik sellega harjunud, et ta on alati terve. Ka Koroljov ei pöördunud kunagi arstide poole ja ainus asi, millega ta end ravis, kui tundis haigusevimma, oli kange tee vaarikamoosiga.

Kui Veera otsustas astuda meditsiinilisse instituuti, naersid isa ja ema tema üle heatahtlikult, öeldes, et tütar on valinud elukutse, mis nende perekonna jaoks täiesti tarbetu.

Koroljov pidas haigusi üldse nõrkade inimeste pärisosaks, kes elavad valesti ja mõtlevad rohkem iseendale kui oma tööle. Ta oli veendunud, et inimese organism on juba looduse poolt «planeeritud» häireteta tegevuseks teatud aastate jooksul ja et selle rütmi «häirimine» arstiõhude või igasuguste sanatooriumidega tähendab ainult loodusele vastu töötamist.

Kuid nüüd olid Koroljovi ettekujutused inimorganismi vastupidavusest muutunud. Tema enda nähes nõrkesid alles hiljuti täiesti terved ja tugevad inimesed.

Mälestused näljast, mis niitis piiterlasi maha kaugetel Kodusoja aastatel, olid jõudnud Ivan Maksimovitši mälust juba hajuda, ja see, mis juhtus inimestega blokaadis, näis talle algul loomuvastasena. Esmakordselt kohtudes oma tehases töolistega, kes kaebasid, et ei jõua vahetuse lõpuni vastu pidada, ei tundnud ta neile kaasa, vaid vastupidi — oli nende suhtes vaenulikult häälestatud. Talle näis, et nendel inimestel ei jätku lihtsalt iseloomu ja arusaamist, mis olukorras on Leningrad, ei jätku tahtejõudu, et saada üle kehalisest nõrkusest. Diagnoosi «düstrophia», millega nad tehase poliklinikust tagasi tulid, suhtus Koroljov üleoleva hoolimatusega, nagu kõikidesse tarkadesse arstiteaduse terminitesse.

Tollal, oktoobris, hiilis nälg alles märkamatuult lenin-

gradlastele kallale, alatoitlusest tingitud surmajuhtumitest esialgselt ei räägitud.

Kuid iga päevaga muutus nälg üha teravamaks ja varsti taipas Ivan Maksimovitš Leningradi kohale laskunud uue hädaohu kogu suurust. Ebamäärane vaen jõudu kaotavate seltsimeeste vastu asendus tema südames üha kasvava murega nende elu pärast.

Ka Koroljov ise oli viimastel päevadel märgatavalt nõrgenenud, olgugi et oli endiselt veendunud oma vastupidavuses. Kuid abikaasa tervis muutis ta üha rahutumaks.

Kui Anna Petrovna oktoobris oma tühjast korterist kolis neljandale korrusele Ksenia Iljinitšna Torbejeva juurde, kelle mees juba sõja alguses maakaitseväge oli läinud, oli Koroljov väga rahul: kahekesi ei nukrutsenud naised nii väga ja aitasid teineteist — käisid järgemööda poes toiduaineid toomas, hankisid küttepuid, valmistasid kesist toitu. Aeg-ajalt tõttas Ivan Maksimovitš Torbejevite juurest läbi, seal oli kõik korras.

Kuid ükskord leidis ta oma naise voodist. Ksenia Iljinitšna kutsus Ivan Maksimovitši kööki ja rääkis tasa, et Anna Petrovna oli järsku teadvuse kaotanud; arst oli öelnud, et tegemist on alatoitlusest teravnenud südame veresoonte haigestumisega, kirjutanud välja rohud ja soovitanud Anna Petrovna statsionaari paigutada.

Kuid haiglad olid täis. Pealegi ei tahtnud Anna Petrovna haiglast kuulda. «Näljast terveks ei ravita,» ütles ta.

Ivan Maksimovitš hakkas regulaarselt, iga nelja-viie päeva tagant, abikaasat külastama. Oli õnn, et maja, kus elasid Koroljovid ja Torbejevid, asus samal tänaval, kus tehaski, ainult Narva värava lähemal. Tavaliselt tõi ta kaasa mõned leivakuivikud — osa oma pajukist. Öhukesed leivaviilud kuivatas ta raudahjul ühiselamus ja pani abikaasa jaoks kõrvale, lootes teda sellega vähegi aidata. Kuid Anna Petrovna sulas otse silma nähes. Kahe-kolme nädalaga oli ta muutunud väikeseks kuivetanud vanamutikeseks ega tõusnud nüüd peaaegu üldse enam voodist.

Veerat ei olnud Koroljov juba ammu näinud. Ta mõistis, et linna teises servas töötades ei saa tütar kuigi sageli ema külastada. Viimasel ajal oli Ivan Maksimovitšil endalgi olnud raske tehastest välja pääseda.

Täna oli tal järgmine plaan: algul külastada freesija Gubarevi ja treial Jegorovit, kes juba mitmendat päeva töölt puudusid, pärast aga astuda läbi oma naise juurest.

Samasuguseid ülesandeid oli jagatud ka teistele parteikomitee liikmetele. Igaühele anti kaks-kolm aadressi. Rohkem kortereid oli raske läbi kontrollida: tramm selles rajoonis ei käinud, aga jõudu ei olnud parteikomitee liikmetel jäänud sugugi nii palju...

Gubarev elas aga samal tänaval, majas number 54, tehasest poolteise kilomeetri kaugusel. Koroljov läks läbi viadukti alt, kus oli kontrollpunkt, ja liikus mööda tühja tänavat edasi.

Liikumatult seisis elutu, pooleldi lumme tuisanud tramm. Tuul ulus mustendavates aknatühemikes, kõigutas posti otsast ripnevaid traadijuppe. Lume alt paistsid kõverdunud, härmas rõõpad.

Koroljov läks aegamisi, püüdes ühtlaselt ja sügavalt hingata. Kui raske seda endale ka tunnistada oli, tundis Ivan Maksimovitš, et käimine on läinud raskemaks.

Mõne päeva eest oli ta saunas, kus kuum vesi jooksis kraanidest peenikese niiditaolise nirena, vaevaga kiskunud maha vildid ja mähkinud lahti jalarätid ning imetusega tähele pannud, et jalad olid muutunud ebaloomulikult jämedaks, nagu oleksid nad paistes. Ivan Maksimovitš püüdis end veenda, et jalad on lihtsalt tursunud, kuna ta pole juba mitu päeva vilte jalast saanud. Kuid mõistis, et asi pole selles.

Praegu, aeglaselt mööda lumehangedesse tallatud teerada astudes, tundis Koroljov vist esimest korda elus, et ka tema jõuvarud pole ammendamatud: tal käis pea ringi, mattis hinge, just nagu ei liiguks ta mööda siledat maapinda, vaid tõuseks mäkke...

Ivan Maksimovitš mõtles, et võib-olla tuleks kõige enne astuda siiski läbi Torbejeva poolt, külastada oma naist ja anda ära kuivikud. Kuid hülgas samas selle mõtte, kartes, et ta kodus laseb end äkki lõdvaks ja et tal ei jätku siis enam jõudu parteilise ülesande täitmiseks.

Kuigi Koroljov isegi endamisi ei lausunud kunagi nii-suguseid kõlavaid sõnu, nagu «kohus» ja «püha kohus», polnud tema elus veel olnud juhust, mil ta oleks jätnud

täitmata selle, mida mõttes nimetas lihtsa sõnaga «töö-asi».

...Maja, kus elas Gubarev, leidis Ivan Maksimovitš vaevaga üles. Jõudnud lund täis õue, püüdis ta kindlaks määrata, millisest uksest pääseb talle vajalikku kaheksateistkümnendasse korterisse. Maja oli suur ja metalltahvlikesed välisuste kohal, kus tavaliselt olid korterinumbrid, olid üleni lumised.

Ivan Maksimovitš avas huupi ühe välisukse. Trepikoda oli pime ja tühi. Võtnud taskust lameda elektrilambi, ennesõjaaegse toote, valgustas ta härmatisega kaetud kivitreppe, seejärel korteriuksi. Tal vedas — ühel uksele oli number «14». Kaheksateistkümnendasse korter pidi olema samas trepikojas, ainult kõrgemal, teisel või kolmandal korrusel. Lampi kustutamata hakkas Ivan Maksimovitš aegamööda trepist üles minema.

Gubarevi korteri uks ei olnud lukus. Selles veendunud, koputas Koroljov siiski igaks juhuks. Kuid ei kuulnud hääli ega samme. Astus siis koli täis esikusse. Kaks teineteise vastas olevat ust viisid arvatavasti tubadesse. Ivan Maksimovitš astus ühe ukse juurde ja koputas jälle. Ja jälle ei vastatud talle. Ta vajutas lingile, kuid uks oli lukus. Läks teise ukse juurde ja lükkas seda, uks avaneks kerge kriginaga.

Esimene, mida Koroljov nägi, oli neljakandiline söögilaud, hunnikus täis pesemata nõusid; laua kaugemal otsal seisis põlev tattsina. Seejärel nägi ta voodit ja sellel meest.

Astunud lähemale, tundis ta ära Gubarevi. See lamas selili, silmad suletud. Hetkeks näis Koroljovile, et Gubarev on surnud. Kuid tähelepanelikumalt vaadates ta rahunes: hoolikalt kinninööbitud vest, mis oli Gubarevil seljas, kerkis ja vajus vaevumärgatavalt — tähendab, mees hingas.

Ivan Maksimovitš tundis Gubarevi peaaegu veerand sajandit. Gubarev polnud veel vana mees. Igal juhul aastat kümme Koroljovist noorem. Kui nad esimest korda kohtusid tehase bolševike fraktsiooni istungil, kes võttis kohe pärast revolutsiooni, veel enne natsionaliseerimist, enda kätte tehase tegeliku juhtimise, ei olnud Gubarev veel kakskümmend viis täis. Hiljem oli temast saanud tehase kogenenumaid freesijaid ning ta valiti mitu korda tsehi parteiorganisatsiooni büroo liikmeks.

Koroljovile meenus, et Gubarevi nimetati naljatades aristokraadiks, kuna ta isegi tsehhis kandis lipsu ja helevalget särki siniste tunkede all. Nüüd aga lebas see mees korratus sängis, vattkuub seljas, vildid jalas ja otsmikule tõmmatud läkiläki peas, habe ajamata, ninaots terav ja põsed sisse langenud.

«Markelõtš!» hüüdis Koroljov tasa.

Gubarev ei liigutanud.

Koroljov raputas teda ettevaatlikult õlast.

«Kuule, Markelõtš! . . .»

Gubarev avas silmad. Neis ei peegeldunud ei imestus ega rõõm. Mõned hetked vaatas ta Koroljovile tühja, peatunud pilguga otsa, nagu ei tunneks teda ära, ja ütles siis aeglaselt huuli liigutades:

«Oled see sina, Ivan Maksimõtš?»

«Aga kes siis . . . arvad, et püha vaim minu asemel või?» kõlas Koroljovi jämedavõitu vastus.

«Aga mina, näed . . . hakkas surema.»

«Surra jõuad veel,» ütles Koroljov tooni muutmata, «aga kuni elus oled, ära hauda rutta.» Ta osutas pealiigutusega raudahjule, mis nurgas seisis, ning lisas: «Näe, kütet sul nähtavasti pole, aga laudu kavatsed kirstule raisata. See pole heaperemehelik.»

Gubarev muigas vaevumärgatavalt.

«Nüüd maetakse ka kirstuta,» ütles ta vaikselt.

«Ütle mulle, kallid sõber ja seltsimees,» jätkas Koroljov, Gubarevi voodi äärel istet võttes, «miks sa juba viiendat päeva tehasesse pole ilmunud? Hakkad vanas eas tööluusijaks?»

Ta rääkis nõudlikult, nagu ei märkaks Gubarevi seisundit.

«Mis sa nüüd, Maksimõtš,» vastas Gubarev seekord juba veidi valjemini. «Kas sa siis ise ei näe?»

«Mida ma näen? Mida? Kuulus freesija Vassili Markelovitš Gubarev lamab räpasel voodil ja puhkab!»

Koroljovilt nõudis suurt jõupingutust nõrkenud inimesega niisugusel toonil rääkida. Kuid alateadlikult tundis ta, et teisiti Gubarevi praegu kõnetada ei tohi.

«Olen näljas, Maksimõtš,» ütles Gubarev ja tema hääl värises.

«Aga meie õgime ananasse ja põldpüüsid, kas nii või? Meil on samasugused toidukaardid nagu sinul,» lausus Koroljov vihaselt.

«Kaotasid oma kaardi või varastati järjekorras ära.»

«Miks sa siis ei teatanud?»

«Kas teed nalja või? Kes praegu Leningradis toidukaarte taastab?» muigas Gubarev kibedalt.

«Aga miks sa tehasesse ei tule? Kas me poleks aidanud või?»

«Jõudu ei jätku, Maksimõtš! Ei jõudnud tehasele, maha kukkusin, suure vaevaga sain koju tagasi. Naabrid sõitsid ära, kolisid kusagile Petrogradi poolele sugulaste juurde. Jätsid mulle viis leivakuivikut ja tüki tiseriliimi. Nende varal elasingi need neli päeva . . . Nüüd aga on lõpp. Kõik. Kui sa poleks tulnud, ei oleks ma enam silmigi avanud.»

«Noh, tont sinuga, sure, kui sa nii niru oled!» purtsatas Koroljov, tõusis voodiservalt ja hakkas mööda tuba ringi käima, tundes, kui raske on jämedaks läinud jalgadel liikuda.

«Kuidas tehases lood on, Maksimõtš?» küsis Gubarev tasa.

«Tehases? Aga mis see sulle korda läheb? Kavatsed ju teise ilma kolida!» ütles Koroljov. «Seal teises ilmas, on freesijatest suur puudus, nii et — kiirustal!»

«Ma küsin, kuidas tehases lood on?» kordas Gubarev visalt.

«Remondime tanke ja suurtükke,» vastas Koroljov voodi juurde astudes. «Kas sa seitsmekümne kuue millimeetrilisest suurtükikesest oled kuulnud?»

«Irvitad?» sõnas Gubarev juba tigidalt.

«Miks ma irvitän? Sina küsid — mina vastan. Kui tahad, räägin täpsemalt. «Kelguga» ei saa jälle hakkama. Sügavpuurimine veab alt.»

«Ära solgivad!» pomises Gubarev nagu endamisi.

«Töömehi ju pole! Ainult poisinolgid . . . Teha avasid tuhande kahesaja millimeetri sügavused ja pealegi veel mikronilise täpsusega, see pole nii lihtne . . . Seltsimees Gubarev loomulikult seda oskas. Aga teda ju pole, seda seltsimees Gubarevi, seisab teine kusagil paradiisi värava taga ja ootab sisselaskmist . . .»

Gubarev vaikis. Kuid Koroljov taipas, et oli puudutanud õiget keelekest selle nõrkenud inimese hinges, keda peeti oma ala ületamatuks meistriks.

«Lõime märgist mööda, Ivan Maksimõtš,» ütles Gubarev, «et enne sõda neid kahureid alahindasime.»

Gubarevil oli õigus.

Veidi aega enne sõda lõpetati mitmes tehases, kaasa arvatud ka Kirovi tehas, Punaarmee suurtükiväe probleemidega tegeleva Kuliku pealekäämisel mõnede suurtükkide kui aegunute valmistamine, nende hulgas olid ka seitsmekümne kuue millimeetrilised kahurid.

Pärast seda, kui RKK juuli algul oli vastu võtnud otsuse neid kahureid uuesti tootma hakata, otsiti tehase arhiivist kähku üles joonised ja muu tehniline dokumentatsioon. Konstruktorid hakkasid tegema hädavajalikke täiustusi. Leonid Andrejevitš Monakov — suurtükiasjanduse veteran Kirovi tehases — võttis õhinal enda peale katkestatud tootmisprotsessi taastamise. Kuid kallid aeg oli mööda lastud.

Kahurite seeriatootmist võis organiseerida ainult sadade mitmesuguste Leningradi ettevõtete koostöös. Partei linnakomitee abiga lahendati see kehteline ülesanne. Kuid samas kerkis uus terav probleem — kaadrid: tehase üheksa tuhat kvalifitseeritud töölisi läksid ju juba esimesel sõjakuul rindele või evakueeriti tagalasse...

«Vigu hakkame lugema pärast sõda,» torises Koroljov.

«Minu poolt jääb see küll tegemata,» lausus Gubarev lootusetult.

Koroljov pistis käe kusagile oma loendamatute rõivaste sügavusse, tõi lagedale vanaaegse taskukella, heitis sellele pilgu ja ütles kuivalt:

«Hea küll, asume asja juurde. Ilmusin sinu poole parteikomitee ülesandel. Kas parteipilet on sinu käes?»

«Mis?» küsis Gubarev imestunult ja ühtlasi ärevalt.

«Küsin: kus sa oma parteipiletit hoiad?» kordas Koroljov valjemini.

«Minu käes, kus siis veel?!» vastas Gubarev, kätt instinktiivselt rinnale tõstes.

«Vahest annad minu kätte?»

«Mida see siis tähendab?!» ütles Gubarev ähvardavalt, ootamatult tugevnenud häälega.

«Mida, mida... sa asutad ju teise ilma rändama, korter on sul tühi...»

«Ma olen alles elus... elus olen!» hüüdis Gubarev. «Kuni olen elus, pole kellelgi õigust...» Ja pööras selja Koroljovi poole, surus peod vastu rinda.

«Mis sa nüüd märatsed, Markelõtš?» küsis Koroljov rahuliku muigega. «Ega ma's väevõimuga ära võta! Nii-sugust õigust mul pole. Aga veenduda, et piletit on alles ja maksud makstud — selleks on mul kui parteikomitee liikmel õigus. Noh, näita ette!»

Gubarev keeras end aeglaselt selili ja vaatas umbusklikult Koroljovi poole.

«Mida... sa teha kavatsed, Maksimõtš?» küsis ta pea-aegu sosinal.

«Midagi ma ei kavatse. Kontrollin liikmemakse ja annan tagasi,» vastas Koroljov kindlalt.

«Noh...» sõnas Gubarev, «kui nõnda...» Ja hakkas vattkuube pikkamööda lahti nõõpima.

Võttis välja parteipileti ja ulatas kõhklevalt Koroljovile. Tõusis seejärel istuli, laskis jalad rippu ja istus, valmis iga hetk parteipiletit tagasi haarama.

Tehes näo, nagu ei märkaks midagi, läks Koroljov laua juurde, avas parteipileti ja luges tattnina valgel valjusti:

«Gubarev Vassili Markelovitš... sünniaasta — tuhande kaheksasaja üheksakümne viies. Parteisse astumise aeg — tuhande üheksasaja kuueteistkümnes... Kõik on õige.»

Ta lehitses parteipiletit, sulges selle siis ja ütles:

«Liikmemaksudega on enam-vähem korras — september kaasa arvatud... Oleks aeg ka oktoobri ja novembri eest maksta.»

«Anna siia!» ütles Gubarev teravalt ja tõusis püsti. Lõi kõikuma, kuid jäi siiski jalgadele.

«Kuule, Markelõtš, kas sa ei mäleta, kuidas vanad parteipiletid välja nägid?» küsis Koroljov ootamatult. «Mitte ei tule meelde. Vanainimese mälu. Sa nagu noorem...»

«Missugused vanad?» küsis Gubarev, langetamata Koroljovi näolt ärevat pilku.

«Missugused, missugused! Pärast Oktoobrirevolutsiooni anti liikmetele välja uued piletid, ka sulle ja mulle. Aga missugused enne seda olid, noh, pärast Veebruarirevolutsiooni?...»

«Ah sina ei mäleta?» ütles Gubarev mõtlikult. «Aga mina mäletan küll. Olid teised niisugused punased. Kartongist. Veerand praegustest.»

«Aga kuhu siis margid kleebiti?»

«Sa oled tõesti vanaks jäänud, Maksimõtš,» kehtas Gubarev õlgu. «Pöördel olid ju ruudukesed. Sinna tegi rajooni kassapidaja oma märkused. Margid tulid hiljem, pärast ümbervahetamist.»

«Õigus,» muigas Koroljov. «Tuleb välja, et sul on hea mälu, Vassili Markelõtš. Tähendab, kõike mäletad. Seda, kuidas parteisse astusid ja kuidas Judenitsit peksid, kuidas tootlustussalkadega Volgamaale sõitsid ja teha pärast Kodusõda taastasid... kõik on mees, mis?»

«Noh, ja mis siis...» ütles Gubarev süngelt, ikka veel aru saamata, kuhu Koroljov tüürib.

«Tähendab, kõike mäletad... Aga ühe asja unustasid ära... Et kommunistid sõja ajal ei sure süngis. Lahingus, tööpingi taga — jah! Aga pikutada ja surma oodata?!»

Gubarev ei lausunud sõnakestki.

«Säh,» ulatas Koroljov talle parteipileti tagasi.

Gubarev võttis selle vastu.

Ja siis ütles Koroljov kätt Gubarevi õlale pannes tasa:

«Vasjal Sõber! Partei kutsub sind! Tehasesse kutsub! Kui surra, parteipilet taskus, siis tuleb seda teha omal postil, nii meid ju õpetati? Ja nii õpetame omakorda noori! Aga kuidas sinul välja kukub? Oma voodis?!»

Gubarev peitis parteipileti vattkuue alla.

«Ma ei jaksa tulla, Vanja,» ütles ta kõhklevalt.

«Jaksad!» sõnas Koroljov veendunult. «Kuule,» lisas ta eneselegi ootamatult, «annan sulle praegu kuivpajuki välja. Näe, võta!»

Ta pistis käe taskusse ja võttis välja ühe oma naisele määratud leivakuivikutest.

«Sa... sa...» pomises Gubarev taganedes, «see on... kuidas? Oma suu kõrvalt?»

«Ei ole ma heategijaks hakanud,» vastas Koroljov teeseldud jämedusega, «ja kapitale pole mul samuti. Selle... saadab sulle parteikomitee. Noh, võta ometi!»

Gubarev haaras kuiviku ja surus hambad sellesse. Hammustas tüki, neelas närimata ja laskis siis järsku käe rippu:

«Anna andeks, Vanja,» ütles ta süüdlaslikult. «Torman nagu loom toidu kallale. Olen nii nälginud.»

«Näri, ära häbene. Mina aga lähen. Pean veel oma naist külastama.» Ta vaikis hetke ja küsis siis Gubarevile otse silma vaadates: «Kas homme tuleb?»

«Täna lähen,» vastas Gubarev tasa. «Söön kuiviku ära ja lähen.»

«Viaduktini mine teerada mööda,» soovitas Koroljov, «lund on palju tuisanud. Ja sealt pole enam kaugel... Sinu tööpingi taha pandi üks poisikene. Pea on tal hea, aga kogemusi ei ole, kolmas kategooria. Mida rutem tööle tuleb, seda vähem jõuab ta praaki teha...»

Ta võttis Gubarevil õlgadest kinni, tõmbas ta hetkeks enda vastu, pöördus siis järsult ringi ja läks toast välja. Pimedas trepikojas tundis, kuidas pea jälle ringi käima hakkas. «Mine, Maksimõtš, minel!» andis ta endale mõttes käsu ja astus taskulambiga teed valgustades sammu trepi suunas.

Õue jõudnud, vaatas Koroljov ringi. Teerajal lühedate vahel tuli aeglaselt eakas naine. Ühes käes kandis ta ämbrit, teises — teekannu. Teinud paar sammu, peatus ta, pani ämbri ja teekannu lumme, ajas selja sirgu ning puhkas, siis aga võttis uuesti oma kanda ja astus edasi.

Koroljov tõstis krae üles ning tõmbas läkiläki sügavamale silmadele. Järsku tundis ta, kui näljane ta on. Kobas instinktiivselt vattkuue taskus leivakuivikuid, kuid tõmbas kohe käe taskust välja, nagu oleks ta puudutanud tulist rauda.

Tänav oli endiselt tühi. Näis, nagu säraksid eredad tähed väljasurnud linna kohal. Koroljov astus mööda lumist teerada ja mõtles sellele, et peab endas leidma jõudu veel ühe inimese voodist väljatoomiseks. See oli treial Jegorov, loomulikult sel juhul, kui ta veel elas...

Poolhämäruses nägi ta, et talle liigub vastu kummaline inimsalk. Ees käija tiris enda järel nõõri otsas kelku, mille peal oli mingi pikk kast. Kaks inimest hoidsid seda kasti kummardudes tagant kinni.

Ivan Maksimovitš oli korduvalt näinud linnas üleskleebitud kuulutusi ettepanekutega vahetada toiduainete vastu mitmesuguseid esemeid, kaasa arvatud ka mööbel, ja nüüd arvas ta, et kelgul veetakse midagi, mis on määratud vahetuskaubaks. Ent kui inimesed kelguga talle lähemale jõudsid, mõistis ta, mis kasti nad veavad. See oli kirst. Ja seda vedas naine, kes oli silmini suur-rätti mähitud. Ta tõstis jalgu ilmselt viimasest jõust.

Ja taga, toetades väikesest kelgust üle ulatuvat kirstu, sibasid kaks last.

Koroljov astus kõrvale, hange: kitsal teerajal ei olnud muidu võimalik üksteisest mööduda. Naine otsekui ei märganudki teda.

Ivan Maksimovitš küsis tasa:

«Keda matad, ema?»

Naine jäi seisma, kuid ei pöördunud tema poole. Seis, nagu oleks tardunud.

«Ma küsin: keda matad?» kordas Koroljov.

Seekord pööras naine pead ja kohendas vaba käega silmadele langevat rätikut. Koroljov nägi, et ta pole veel vana, kuigi ninajuurel oli kaks sügavat kortsu.

«Mees? Isa?» osutas Koroljov kirstule.

«Mees,» vastas naine peaaegu hääletult.

Kaks last seisid nüüd liikumatult, nende väikesed silmakesed olid rätikute ääre alt Koroljovile suunatud.

«Millesse ta suri?» küsis Ivan Maksimovitš ja sai kohe aru, et küsimus oli mõttetu.

Naine kõverdas kibedas muiges veidi oma õhukesti, lõhenenud huuli.

«Millesse inimesed praegu surevad? ...»

«Mõistan. Anna andeks,» ütles Koroljov. «Kus mees töötas?»

«Kirovi tehases.»

«Tähendab, meil ... Mis tsehhis?»

«Mehhaanikatsehhis.»

«Kuidas ta nimi oli?» päris Koroljov valvsalt.

«Volkov.»

Ei, Volkovit mehhaanikatsehhist Koroljov ei tundnud. Küllap töötas tehases kümneid Volkoveid. Ja ikkagi oli südames valus, et surnu oli kirovlane. «Tähendab, veel ühte ei suudetud päästa, veel üks suri näljasurma,» mõtles Ivan Maksimovitš.

«Kuhu sa ta matad? Kuhu vead?» küsis ta.

«Majavalitseja käis korterid läbi ...» vastas naine, «ja jättis aadressi ... juhul kui keegi sureb, ütles, kuhu vedada ... sealt aga veetakse nad juba koos ära ... ei tea kuhu ... Krasnenkojessa vist ... ühishauda.»

Ta rääkis katkendlikult, nagu pingutusega sõnu välja öeldes. Aga silmad olid kuivad. Ka laste nägudel ei olnud pisarate jälgi. Naine heitis pilgu kirstule, kas see pole mitte kelgult maha libisemas, ja astus edasi.

Koroljovile meenus, et Krasnenkoje surnuaed asub sama tänava lõpus.

«Pea,» ütles ta, isegi teadmata, miks ta naist minna ei lase, «palju sul lapsi on?»

«Nii palju, kui näed. Kaks.»

«Poisid?»

«Tüdrukud.»

Naine sikutas jälle nõorist. Kelk liikus kriginal paigast. Tütarlapsed haarasid kirstust kinni, et kelku tagant lükata.

Koroljov ronis hangest välja teerajale ja läks neile järele. Kompides taskus järelejäänud kuivikuid, murdis ta ühe pooleks, kätt taskust võtmata, seejärel aga tõi selle poole nähtavale, murdis omakorda pooleks, kummardus üle laste kühmus selgade ning ütles järsku kähisema hakanud häälega:

«Võtke, tüdrukud.»

Ema ei pöördunud ringi. Ta jätkas kirstuga kelgu tirimist. Kuid tüdrukud peatusid ja pöörasid vaevaga Koroljovi poole oma rättidesse mähitud peakesed.

«Võtke, noh!» kordas Ivan Maksimovitš, sirutades välja peopesa, millel oli kaks kuivanud leivatükikest.

Ta pööras pilgu kõrvale, et mitte näha laste silmi ja ainult nende sõrmede puudutusest taipas ta, et tüdrukud olid leiva tema pihust ära võtnud.

Enam tagasi vaatamata läks Koroljov mööda teerada oma teed — Narva värava poole ...

Jegorovit ta kodunt ei leidnud. Naabrid ütlesid, et ta oli juba kolme päeva eest haiglasse viidud. Ilmnes, et selle maja elanikud olid põhiliselt Kirovi tehase töölised, kuid enamus kortereid olid praegu tühjad — inimesed olid Tšeljabinskisse evakueerunud.

Trepist alla tulles kohtas Koroljov kahte punaste käesidemetega tütarlast ja noormeest, kes läksid üles. Tütarlastel olid käes veepanged, noormees kandis puusületäit.

Ivan Maksimovitš surus end vastu trepikäsipuud, et möödujaille teed anda, kuid noormees peatus ootamatult ja ütles:

«Tere, seltsimees Koroljov!»

«Tere,» vastas see. «Kas sa oled kirovlane?!»

«Me kõik oleme kirovlased,» ütles noormees, surudes halge vastu rinda.

«Tee kiiremini, Valeri, ära veni!» hüüdis üks tütarlastest juba ülevalt ja lisas: «Me oleme komsomolikomitee poolt!»

«Tähendab, kommunistlikud noored tegutsevad samuti,» mõtles Koroljov rahuldustundega. See tõstis tal veidi tuju.

Parteikomitee ülesanne oli täidetud, nüüd võis ka kodunt läbi astuda. Ta vaatas kella: veerand kaheksa. Peab kiirustama.

Uksest välja jõudnud, otsustas Ivan Maksimovitš astuda kiiremini, kuid pärast paarikümmend sammu hakkas hingeldama ja mõistis, et niisugune tempo pole talle jõukohane. «Oled omadega läbi, vanamees!» mõtles ta mingi tigidusega. Olles alati arvanud, et inimese iseloom, tema tahtejõud saab võitu igast ihuhädast, tajus Koroljov nüüd masendatult iseenda nõrkust. Oli raske nõustuda sellega, et lisaks saadud leivapalast, taldrikutäiest pärmisupist ja paarist lusikataiest pudrust sõltub aktiivne töövõime. See alandas ja tekitas iseenda vastu viha.

Ei, surma Koroljov ei kartnud. Ta kartis, et tal ei jätku jõudu elada edasi nõnda, nagu on elanud senini — taluda seda, mis teistele on liiga raske, seista tugevasti jalgadel, kui teised on kukkumas. Kuid kus on siis kannatustel piir? Millal lõpeb ükskord nälg? Täna aitas Gubarevi tema, Koroljov, aga kellel jätkub jõudu aidata teda ennast?!

Haaratud neist ärevaist mõtteist, astus Ivan Maksimovitš aeglaselt mööda tänavat edasi.

Taevas tõmbus pilve, tähed kadusid, hakkas sadama lund. Lumi langes aeglaselt, suurte räitsakatena, kattes tahmast mustad hanged ja otsekui mähkides valgesse palakasse kõik — majad mustavate akendega, barrikadid, mürsukildude poolt sõelapõhjaks muudetud surnud trammivagunid...

Jõudnud lõpuks oma majani, ei astunud Ivan Maksimovitš kohe uksest sisse. Neljandale korrusele minekuks tuli jõudu koguda. Hulk aega seisis ta vastu seina toetudes, ahmis külma õhku ning kuulas oma südame lööke. Paremat kätt hoidis ta taskus, surunud pihku jäätunud kuivikud, et need veidigi soojemad oleksid.

Lõpuks muutus hingamine rahulikumaks ja Koroljov hakkas taskulambi valgel aeglaselt trepist üles minema.

Teise korruse trepikojas oma korteri ukse ees peatus ta ja katsus millegipärast ukselinki. Seejärel jätkas ülesminekut.

Jõudnud lõpuks neljandale korrusele, seisis ta jälle viivu, et hingeldamisest üle saada. Siis koputas.

Keegi ei vastanud. Ivan Maksimovitš mõtles, et Ksenia on nähtavasti köögis ega kuule koputamist, naine aga ilmselt magab. Ta koputas kõvemini.

Lõpuks uks avanes. Lävel seisis Torbejeva, tattnina käes.

«Tere, Ksjuša, tulin vaatama!» ütles Koroljov.

Kuid Torbejeva oli millegipärast vaht, seisis liikumatult ega kutsunud sisse.

«Mis sul viga on, Ksenia Iljinitšna? Ei tunne enam omainimesi ära?» imestas Koroljov. «Astume sisse, muidu läheb korter külmaks.»

«Ei maksa, Ivan Maksimovitš, ära tule,» ütles Torbejeva peaaegu sosinal.

Koroljovi valdas hirm. Ta peast käis äkki läbi mõte, mis imelikul kombel senini kordagi polnud pähe tulnud.

«Astu kõrvale!» karjatas ta oma häält ära tundmata, lükkas Ksenia Iljinitšna järsult ja koguni toorelt õlaga kõrvale ning jooksis tuppa, kus Anna tavaliselt lamas. Tuba oli pime. Koroljov haaras taskulambi, aga ei saanud seda kangestunud sõrmedega kuidagi põlema.

Lõpuks see tal siiski õnnestus. Valgusekiir lõi põrandale. Koroljov tõstis lambi ja valgustas nurka, kus seisis voodi. Hetkeks lõi süda kergeks: Anna Petrovna lamas teki all nagu tavaliselt.

«Anna! Anjuta!» hüüdis ta õige tasa. Midagi pitsitas kõri.

Anna Petrovna ei liigutanud.

«Ta magab, magab... on sügavasti magama jäänud,» tagus meelekohtades. «Ta jäi lihtsalt magama, Ksenia aga tõmbas tal teki üle pea, et soojem oleks...»

«Anna! Njuša!» hüüdis ta juba valjemini, astus voodi juurde ja sirutas käe, et tekki kergitada.

«Ei maksa, Ivan!» kostis tema seljatagant Ksenia hää. Koroljovi käsi jäi õhku rippuma. Ta pöördus aeglaselt ringi.

«Mida? ... Mida ei maksa? ...»

Ksenia Iljinitšna läks tema juurde, haaras kinni tema vattkuue varrukast ja tõmbas teda ukse poole.

«Mida sa... mida sa teed?» hüüatas Koroljov.

Ta rebis end lahti, tormas voodi juurde, lükkas teki kõrvale ja nägi Anna kõvasti suletud silmalaugusid, mis valguse käes ei võpatanud, tema vahakarva nägu, mis oli muutunud päris väikeseks, kortsuliseks ja sinakaks, ning liikumatuid poolavali huuli.

«Millal?...» küsis Koroljov viimaks rusutud häälel.

«Hiljuti. Paari tunni eest. Näe... vaata. Ma panin kella seisma... vana kombe kohaselt.»

Ksenia Iljinitšna tõstis tattnina üles ja Koroljov nägi seinal pommidega kella. Pendel seisis. Osutid näitasid kümme minutit kuus läbi. Kuid Koroljovile paistis, et kell käib — ta kuulis selgesti tiksumist.

«Aga kell ju... käib?» pomises ta endale aru andmata.

«See on raadio, Vanja, metronoom,» jõudis temani nagu kusagilt kaugelt Ksenia hää. l.

Koroljov pistis käe taskusse ja võttis välja ülejäänud leivakuivikud.

«Aga mina, näe... mina, näe... tõin... tõin...» kordas ta mingis nüris, lootusetus arusaamatuses.

Ja järsku välgatas peas selge, kaine mõte: «Ta suri kümme minutit kuus läbi. Sel ajal olin Gubarevi juures. Kui ma ei oleks tema juurde läinud, vaid otse siia tulnud, siis...»

Ja nagu taibates, millest ta mõtleb, ütles Ksenia Iljinitšna:

«Kui sa oleksid varem tulnud, noh, natuke varem...»

«Ei saanud,» vastas Koroljov järsult. «Oli tegemist.» Ja kordas veel järsemalt, nagu iseennast veendes: «Ei saanud!»

«Ta ei piinelnud üldse, Vanja... jäi nagu magama...»

«Mis?» küsis Koroljov. «Jajah... Ei piinelnud. Ma mõistan... Mine, Ksenia, natukeseks ära, ma palun...»

Ksenia Iljinitšna pani tattnina laua servale ja läks sõnagi lausumata toast välja.

Koroljov astus voodi juurde. Vaatas mõned sekundid oma naise liikumatut nägu. Ja mõistis alles nüüd, et sellest ajast, kui ta seda esimest korda nägi, on möödunud kümmed aastad. Möödunud ja tagasipöördumatult kadunud. Nüüd oli kadunud see, mis talle igavesena oli tundunud...

«Ta ei surnud,» mõtles Koroljov kibedusega, «ta tapeti. Ta hukkus, aga tema tapjad on alles elus. Varjavad endid pimeduses. Ja nad pole kaugel, sellesama tänava lõpus... Tapsid ta ära, ise aga on alles elus...»

Ta pigistas käed rusikasse ja kuulis murenevate kuivikute raginat. Kattis naise näo tekiga, läks laua juurde, avas peo ja puistas kuivikupuru lauale.

Siis hüüdis tasa:

«Ksjuša!»

Ja kui see pimedast koridorist nähtavale ilmus, ütles:

«Siin on... kuivikud... võta. Söö. Matma hakkan homme.»

XVII

8. novembril pidas Hitler, kes viimastel nädalatel oli avalikke esinemisi vältinud, oma armsas Münchenis ülesaksamaalisel gauleiterite koosolekul kõne.

Ta alustas teadaandest, et Tihvini linn on Saksa vägede poolt vallutatud. Gauleiterid võtsid füüreri avalduse vastu aplodeerides ja hüüdes: «Sieg heil!» Muide, nende hüüded ei olnud küllalt häälekad, sest keegi neist polnud seni kuulnud selle Vene linna nime. Loomulikult oleksid nad eelistanud kuulda Moskva või Peterburgi langemisest.

Hitler nähtavasti oli puudutatud nende rõõmuhõisete mõõdukusest. Ta kiirustas selgitama, et Tihvini vallutamine tähendab Peterburgi ümbritsemist teise blokaadirõngaga, ja ennustas juba õige mitmendat korda, et «Peterburg tõstab ise käed üles või saab talle osaks näljasurm».

Füürer, kes kunagi ei paistnud silma loogilise mõtlemisega, näis seekord purustavat kõik ebajärjekindluse rekordid. Ta rääkis Moskvast, nagu oleks see juba vallutatud, ning katkestas oma jutu samas kaebustega venelaste ja «teiste mongolite», keda Stalin kiiresti selle sünge Venemaa arusaamatutest sügavustest välja oli kutsunud, «mõttetust vastupanust»; ta veenis gauleitereid, et «ajalooline pealetung Venemaa pealinnale on täielikult edukas» ja püüdis samas selgitada, miks Saksa väed viimase paari päeva jooksul Kesksuunas sammugi edasi polnud liikunud; ta töötas, et sõjakäik

Itta lõpetatakse enne talve saabumist, kuigi paljud kohalviibijaist teadsid, et kaugel Venemaal ongi juba lumi maas ja algavad külmad.

Kuid kõige rohkem rääkis Hitler Saksamaa prestiižist. Ta karjus, et mitte kunagi ei ole Saksamaa prestiiž olnud nii kõrge kui nüüd ja tagus rusikaga vastu tribüüni, nagu sooviks taguda seda mõtet alandlikele gauleteritele pähe.

Võib-olla ei tundnud Hitler endal sel momendil nende meeste orjalikke pilke, vaid kogu inimkonna teravat vaadet, miljonite inimeste silmi, millest nüüd peale vihkamise võis välja lugeda ka kurja irooniat?

Võib-olla oli Hitleri hüsteeria tingitud Stalini veendunud ja rahulikest sõnadest, mida äsja oli kuulnud kogu maailm, ja mitte gauleteritele ei olnud mõeldud see füüreri suust vallanduv kiitlemiste, eneseõigustuste, järjekordsete ennustuste, ähvarduste ja manamiste laviin, vaid Nõukogude rahvale, kes julges sissepääs pealinnas pühitseda oma revolutsiooni aastapäeva? ... Nii või teisiti, ent Hitleri esinemine näitas, et ta on rahuks muutunud.

Ja edasised sündmused kinnitasid, et füüreril olid selleks tõsised põhjused. Kõik edusammud Idarindel olid otsekui fataalselt seotud ebaõnnestumistega. Hitler ei saanud kuidagi tagada «puhast» võitu, mis ei oleks lahutamatu olnud seotud kaotusega.

Jah, Saksa vägedel oli korda läinud jõuda Moskva alla, kuid ainult hiiglasuurte kaotuste hinnaga isikulises koosseisus ja tehnikas. Eelsalgad olid end tagalast kaugele lahti kiskunud ja tagala polnud suuteline neid lahingu- ja toidumoonaga regulaarselt varustama, mis sügisese teedelagunemise ning varajase talve tingimustes tõsiste komplikatsioonidega ähvardas.

Jah, Hitleril oli õnnestunud Leningrad ümber piirata, kuid see sundis teda hoidma kirdes tervet armeegruppi «Nord» ega andnud esialgu reaalseid tulemusi.

Hitler ei suutnud teha ühtegi otsust, mis oleks olukorda kardinaalselt muutnud, sest oli ainult üks väljapääs — loobuda kavatsusest hävitada Nõukogude Liit. Kuid Hitler poleks olnud Hitler, kui ta oleks sellele läinud. Igasugune teine samm aga lükkas teda armutult aina kuristiku serva poole.

Kuristikuni oli veel tükk maad. Ja ikkagi liikus

Hitler paratamatult just kuristiku poole, sest kõiki eelnevatest sammudest tulenevaid komplikatsioone püüdis ta likvideerida uute sammudega, mis olid sisult eelnevatega analoogilised ja kutsusid seega välja uusi komplikatsioone.

Kui Nõukogude vägede äge vastupanu Moskva all sundis von Bocki väeosad novembri alguses peatuma ja Hitler oli sunnitud enesele tunnistama, et «viimane ja otsustav» pealetung Moskvale polnud saavutanud eesmärki, käskis ta valmistuda uueks pealetungiks Nõukogude pealinnale; see pealetung oli määratud 15. novembrile.

Kui selgus, et Leningradi blokaad pole täielik, kuna oli säilinud Laadoga «koridor», käskis Hitler luua teise piiramisrõnga. Tihvini vallutamine oli tähtsaks lülis selle operatsiooni teostamisel.

Kuid Nõukogude vägede kätte jäi Laadoga järve kallal. Et Leningradi täielikult isoleerida ning välis- tada igasugune võimalus linna varustamiseks toiduainetega, tuli vallutada Tihvini ja Leningradi vahel asuv Volhovi linn, seejärel aga tungida edasi põhja suunas, Laadoga lõunakaldale. Ja ignoreerides Saksa staapides nii lugupeetud kindral Clausewitzi, kes kinnitas, et võimatu on olla tugev kõikjal, käskis uuesti Moskvat rünnata kavatses Hitler üheaegselt forsseerida pealetungi Volhovile...

Kindral Fedjuninski komandopunkt asus metsas, väikese Voibokalo raudteejaama lähedal. See oli siia sisse seatud siis, kui valmistuti operatsiooniks, mis oodatud tulemusi polnud andnud — blokaadi läbimurdmiseks Sinjavino rajoonis. Kuid sellest ajast oli situatsioon järe- sult muutunud. Sakslased olid vallutanud Tihvini ja ründasid nüüd Volhovit.

Volhovi kaitsmine ei kuulunud 54. armee ülesanne- tesse. Seda tema tiival asetsevat linna pidi kaitsema 4. armee, täpsemalt, selle armee Volhovi operatiiv- grupp, mida juhtis kindralmajor Ljapin. Kuid juba novembri algul sai Fedjuninskile selgeks, et Volhovi grupi väed ei suuda lõunast, piki Volhovi jõe mõlemat kallast, pealetungiva vaenlase survele vastu pidada.

Pärast seda, kui sakslased 8. novembril vallutasid Tih-

vini, kasvas Fedjuninski rahutus Volhovi saatuse pärast. Talle oli selge, et Tihvini vallutamine on üheks lüliks vaenlase poolt kavandatud operatsioonist, mille eesmärgiks on haarata enda kätte territoorium Leningradist ida pool, kaasa arvatud Laadoga järve kallas. Et vältida katastroofi, oli vaja Volhovi poole tungiv vaenlane peatada.

Selsamal päeval saatis Fedjuninski oma asetäitja kindralmajor Mikulski Volhovi operatiivgruppi, et see reaalselt hindaks selle grupi lahinguvõimet ja lepiks kokku ühise tegutsemise osas.

4. armee staap, kellele Volhovi grupp allus, asus Volhovist peaaegu seitsmekümne kilomeetri kaugusel, vaenlase poolt juba vallutatud Tihvinist põhja pool, seepärast otsustas Fedjuninski vahetult Ljapiniga ühendusse astuda.

Möödus kaks ööpäeva. 10. novembri keskpäeval kandis adjutant viimaks Fedjuninskile ette, et oli saabunud major armee staabi operatiivosakonnast, kelle Mikulski oli endaga Volhovi gruppi kaasa võtnud.

«Kutsu sisse. Kiiresti!» andis Fedjuninski käsu.

Mõne hetke pärast ilmus ülemjuhataja muldonni major Zvjagintsev...

Oktoobri algul, kui kaitseobjektide ehitamine Kirovi tehase territooriumil oli lõppenud ja — mis kõige tähtsam — olukord Leningradi rinde lõuna- ja edelalõikudes stabiliseerunud, kutsuti Zvjagintsev tagasi rinde staabi operatiivosakonda. Kuid ta kippus uuesti eeslinile, olles juba maitsnud vahetult lahingust osavõtuga kaasnevaid rõõme ja muresid.

Saanud teada, et Nevskaja Dubrovka rajoonis valmistatakse blokaadi läbimurdmiseks, pöördus Zvjagintsev oma vana ülemuse ja sõbra polkovnik Koroljovi poole palvega suunata ta komandöriks ühte väeossa, mis on ette nähtud läbimurdest osa võtma. Koroljov ei vastanud ei ega jah, lubas vaid Zvjagintsevi soovi silmas pidada.

Tööd oli operatiivosakonnas väga palju. Zvjagintsev oli hommikust ööni kinni ja kõik isiklik vajus tagaplaanile. Aadress, mille Veera talle kohtumisel Kirovi tehases oli andnud, oli Zvjagintsevi poolt kasutamata — ta

oli nõuks võtnud, et ei lähe hospitali neiut vaatama. Ta meenutas Veerat nüüd juba ilma selle erilise tundeta, mis teda varem neiule mõeldes alati oli vallanud. Nähtavasti oli ta selle nii-öelda läbi põdenud, saades nüüd mitte ainult mõistusega, vaid ka juba südamega aru, et Veerat ei seo temaga midagi peale sõpruse.

Oma töö iseloomu tõttu sai Zvjagintsev rinde staabis ühena esimestest teada, et sakslased 16. oktoobril Budogoštši ja Tihvini suunas pealetungi olid alustanud, ennates seega kolme päeva võrra Kõrgema Ülemjuhataja Peakorteri poolt planeeritud blokaadi läbimurde operatsiooni alguse. Kui aga Budogoštši vaenlase kätte langes ja sakslased hakkasid arendama pealetungi Tihvinile, üheaegselt andes lööke 4. ja 54. armee vahekohta, ei jäänud Zvjagintsevil enam kahtlust, et blokaadi praegu läbi murda ei õnnestu...

Kord kutsus Koroljov Zvjagintsevi telefoni teel enda juurde.

«Kas kaartidega?» küsis Zvjagintsev harjunult.

«Pole tarvis,» vastas Koroljov.

Ta võttis Zvjagintsevi vastu küllaltki pikaleveniva vaikimisega. Näis, nagu ei paneks ta tähele temale suunatud küsivat pilku. Siis aga lükkas mõlema käega eemale tema ees laual lebavad paberid ja alustas mornilt:

«Nii on siis asjalood... Sa võta istet, kasvada pole sul enam vaja...»

Zvjagintsev istus.

«Nii on siis asjalood...» kordas Koroljov. «Täna hommikul on määratud uus rindejuhataja — kindralleitnant Hozin.»

«Aga... Fedjuninski?» küsis Zvjagintsev imestunult.

«Sai korralduse asuda viiekümne neljanda ülemjuhataja kohale.»

Zvjagintsev ootas, mida Koroljov veel ütleb, teades suurepäraselt, et polkovnik polnud kutsunud teda välja mitte selleks, et nendest muudatustest teatada.

Kuid Koroljov jäi jälle vait.

«Kas Peakorter ei ole rahul operatsiooni käiguga Dubrovkas?» küsis Zvjagintsev kannatust kaotades.

«Pole millegagi rahul olla.»

«Kuid ma ei näe siin rindejuhatusel mingit süüd,»

kehitas Zvjagintsev õlgu. «Kui sakslased poleks pealetungi alustanud...»

«Tähendab, sakslased on süüdi?» muigas Koroljov süngelt. «Tahad öelda, et nad oleksid pidanud oma pealetungi meiega kooskõlastama?»

Nüüd jäi ka Zvjagintsev vait.

«Noh, mis sa vaikid?» vihastus Koroljov.

«Ootan, kuni ütlete, miks välja kutsusite, seltsimees polkovnik.»

«Loogiline,» noogutas polkovnik. «Niisiis, on olemas korraldus kindral Fedjuninskilt valida rinde staabi töötajatest välja mõned inimesed, kes koos temaga läheksid viiekümne neljandasse. Mis sa arvad, kui lülitame sellesse gruppi ka sind?»

Zvjagintsev kaotas hetkeks pea.

«Mind — Leningradist ära?... Palusin end saata Neeva platsdarmile, aga mitte tagalasse! Viiekümne neljas on ju blokaadirõngast väljas... Ma ei saa lahkuda Leningradist, kuni blokaad pole läbi murtud!» lõpetas ta juba kindlalt ja otsustavalt.

Koroljov mõistis majori meeleolu. Ilmselt oleks ta ka ise samuti reageerinud niisugusele ettepanekule. Kuid Zvjagintsevile kaasa tunda ja juba vastuvõetud otsusest taganeda ta ei võinud, ei tohtinud.

«Kas sa oled sõjaväelane või mitte?» küsis Koroljov karmilt.

«Tahate distsipliini meenutada, seltsimees polkovnik?» ütles Zvjagintsev toolilt tõustes.

«Istul!» käskis Koroljov. «Punaarmee majorile distsipliinist rääkida pole minu meelest vaja.» Ta jätkas juba pehmemalt: «Kas sa siis kujunenud situatsiooni ei taipas? Kas sul pole selge, mida viiekümne neljas praegu Leningradile tähendab?»

Polkovnik tõusis ja tegi tiiru kabinetis, harjumuse kohaselt hetkeks peatudes seinal rippuva kaardi ees. Siis tuli ta jälle laua juurde ja istus uuesti Zvjagintsevi vastu.

«Tund aega tagasi kutsus ülemjuhataja mind välja ja teatas muudatustest,» ütles Koroljov aegamööda, nagu kindlalt mõtiskledes. «Noh, ma ei pidanud vastu ja küsisin: «Miks?». Fedjuninski aga vastas: «Nii on õigem. Kindral Hozinil on suured komandöri- ja staabitöökoge-

mused.» Ja kõik... Kuid mina, kui teada tahad, teda ei usu.»

«Mida sa ei usu?» küsis Zvjagintsev, saamata aru, milleks Koroljov seda kõike räägib. «Hozin on teenekas kindral. Pealegi on ta aastastelt vanem kui praegune ülemjuhataja...»

«Seda tean ilma sinutagi,» katkestas teda Koroljov. «Ei usu ma seda seletust, mille Fedjuninski mulle andis. Arvan, et ta palus end ise viiekümne neljandasse üle viia. Saab aru, et nimelt seal otsustatakse nüüd Leningradi saatust. Tihvin ja Volhov, need on praegu kõige tähtsamad lülid. Volhov asub aga viiekümne neljanda tiival! Kas saad aru, mille järgi see lõhnab?»

Zvjagintsev noogutas vaikides.

«Aga kui sa aru saad,» kõrgendas Koroljov häält, «unusta oma kõlavad sõnad! «Ma ei saa lahkuda Leningradist...»,» kordas ta irooniliselt Zvjagintsevi sõnu. «Millal sa sellest ometi võõrdud?! Sõja algusest peale oled meid raportitega üle ujutanud: «Rindele tahan, soovin vaenlast peatada!» Kui Kirovi tehasesse saadeti, ajasid samuti sõrad vastu. Kas sõda pole sind tänaseni õpetanud aru saama, et iga sõjaväelane on vajalik omal kohal ja see pole tema asi otsustada, kus see koht parajasti on!»

«Ma olen alati käskudele allunud.»

«See veel puudus!... Nende koht, kes käsku ei täida, pole rindestaabis, vaid trahviroodus. Praegu on jutt muust: kas sa tõepoolest ei saa aru, et sind välja valides pidasin silmas nii asja huve kui ka sinu head käekäiku?»

«Kas seal on suurem pajuk?!» salvas Zvjagintsev.

«Oled alles poisike, nagu ma aru saan,» sai Koroljov juba päris tõsiselt pahaseks. «Lobised mõtlemata, kasutades meie vana sõprust... Kui ma oleksin veendunud olnud, et oled eesliinil vajalikum kui staabis, oleksin sind pikema jututa kuulide alla saatnud. Kui oleksid hukkunud, oleks mul kahju olnud, kuid kahetsenud, et saatsin, poleks ma mingil juhul. Sõda on sõda, kui asja huvid nõuavad — sure, aga kuni oled elus, sõdi!... Kas sa tõesti siis ei jaga, millises olukorras on viiekümne neljas? Tema peajõud on Sinjavino peale suunatud, sakslased tahavad teda aga tagalast ära lõigata! Aidata uuel armeekomandöril staapi tugevdada on meie esmane ülesanne. Kas sa vähemalt sellest saad aru?»

Zvjagintsev vaikis, pea longus. Tahtis küsida: «Miks nimelt mind?» Kuid taipas, et niisuguseid küsimusi on mõttetu esitada.

Paari tunni pärast, kuupaisteta oktoobriööl, asus Zvjagintsev koos paari kaaslasega vanale miinilaevale, mis kandis rahumeelset nime «Konstruktor», et ületada Laadoga. Fedjuninskit nägi ta ainult vilksamisi — ülemjuhataja asus eraldi kajutis, kaldal olid tal aga vastas 54. armee sõjanõukogu liige ja staabiülem, kes viisid ta kohe komandopunkti...

...Praegu istus Fedjuninski laudadest kokkulöödud laua taga, millele oli laotatud kaart ja millel seisid väli-telefonid.

«Kus on Mikulski?» küsis ta Zvjagintsevalt ärritatult, niipea kui see oli jõudnud oma saabumisest ette kanda.

«Jäi Volhovi grupi vägede asukohta, seltsimees ülemjuhataja. Sealt kavatses sõita grupi komandopunkti Plehhanovosse. Käskis teile ette kanda, et grupi väed jätkavad taganemist Volhovi jõe mõlemal kaldal.»

«Seda ma tean,» katkestas Fedjuninski teda varjamata raevuga. «Mida veel?»

«Veel on mul kästud ette kanda, et Volhovi grupi luureandmete järgi on vaenlane tugevdanud oma esimest armeekorpus osaliselt kaheksanda ja kaheteistkümnenda tankidiviisi jõududega.»

«On need Tihvini rajoonist sinna toonud?»

«Just nii, seltsimees ülemjuhataja.»

Fedjuninski heitis pilgu palkseina külge kinnitatud kaardile. Vaatas siis uuesti majorile otsa.

«On see kõik?»

«Ei, seltsimees ülemjuhataja. Kindralmajor Mikulski käskis ette kanda, et grupi vägedes on tunda toiduainete puudust.»

«Millest see siis tuleb?»

«Niipalju kui võib otsustada,» vastas Zvjagintsev veidi segadusse sattudes, «on raskused tekkinud sellest, et grupi juhtkond on oma tagala liiga kaugemale viinud. Teed on talvetingimustes aga...»

«Tean, et praegu pole suvi,» katkestas Fedjuninski teda jälle. «Mis veel?»

«See on kõik, mis mul kästi ette kanda,» ütles Zvja-

gintsev. Kuid ei lisanud taolistel juhtudel ettenähtud «Lubate minna?», vaid jäi valvaseisangusse.

«Tahate veel midagi öelda, major?» küsis Fedjuninski valvsalt, ent ühtlasi julgustavalt.

«Seltsimees ülemjuhataja,» sõnas Zvjagintsev tasa, kuid selgesti, «sakslaste mürsud tabavad juba Volhovi linna serva. Nägin ise plahvatusi, kui tagasi tulin.»

«Või nõn-da...» venitas Fedjuninski mõtlikult. «Oelge, major, kas te juba ammu teenite siin, viiekümne neljandas!»

«Ei. Tulin siia koos teiega, seltsimees ülemjuhataja, staabiülem, kindralmajor Suhhomlini käsutusse. Töötan operatiivosakonnas.»

«Tähendab, olete leningradlane?»

«Just nii, seltsimees kindral.»

«Ja kogu aeg staabitööl?»

«Ei. Enne sõda teenisin ringkonna staabis. Juuli algusest kuni haavatasaamiseni olin eesliinil. Luuga kaitsevööndis. Pärast...» Zvjagintsev takerdus, mõeldes, kas on vaja kanda ette tööst Kirovi tehases, otsustas siis, et ei oma õigust raisata ülemjuhataja kallist aega, lõpetas: «Pärast pöördusin staapi tagasi.»

«Istu õige,» ütles Fedjuninski ootamatult ja osutas peaga ühele ümmargusele puupakule laua otsas.

Zvjagintsev võttis ettevaatlikult istet.

«Kõik, mis oli kästud, kandsid sa ette, eks?» ütles Fedjuninski ühtaegu küsides ja kinnitades.

«Just nii,» vastas Zvjagintsev end veidi kergitades.

«Istu, kui ütlesin, ära keksi. Tähendab, kandsid ette. Nüüd aga tahan küsida sinult kui staabitöötajalt ja rivi-mehelt, kui sa Luuga jõel võitlesid, missugused on sinu isiklikud muljed sellest, mida sa nägid. Noh, seal Volhovi taga.»

Zvjagintsev kõhkles. Ta ei olnud sugugi veendunud, et tema arvamus võib olla armeekomandörile huvitav.

«Noh?» kiirustas Fedjuninski kannatamatult.

«Muljed on kehvad, seltsimees ülemjuhataja,» vastas Zvjagintsev otsustavalt. «Ausalt öeldes ei suuda ma aru saada, miks oli tarvis tagalat viia kümnete kilomeetrite kaugusele tegevväeosadest. Leningradis kannatavad väed alatoitluse all, sellepärast, et on blokaad. See on igapäevane selge. Aga siin? ... Ja mitte ainult see ... Taganemismeeleolu — vaat mida ma seal tundsin. Kui palju

on sakslane edasi liikunud, kui palju meie omad taganenud — see on võitlejate ja komandöride kõneaineks. Tagasiteel pidime Volhovi peatuse tegema — autol läks pooltelg katki. Kuni leidsin autoremondi-töökoja ja kuni autot parandati, vestlesin inimestega. Neil on niisugune tunne, et täna-homme jätame Volhovi maha. Käisin ka hüdroelektrijaamas ...»

«Mis sinna asja oli?» küsis Fedjuninski karmilt.

«Kuni autot parandati, oli aeg niikuinii vaba, seltsimees ülemjuhataja. Kuidas ma siis sain vaatamata jätta! See on ju esimene nõukogude hüdroelektrijaam, Lenini initsiatiivil ehitatud.»

«Aitäh, et selgitasid,» muigas Fedjuninski rõõmutult.

«Elektrijaam on mineeritud!»

«Tean.»

«Elektrijaama mind sisse ei lastud, aga all telefoni juures seisis üks võitleja, rahvuselt usbekk. Nägi mind ja ütles: «Seltsimees major, lubage pöörduda ...» — «Pöörduge,» ütlesin mina. Tema mulle: «Seltsimees major, kas me tõepoolest laseme jaama õhku?» — «Kas peame selle siis vaenlase kätte jätma?» Võitleja ei kosta sõnakestki. Siis aga kukub mind paluma: «Seltsimees major, andke korraldus, et mind välja vahetataks! Ükskõik kuhu, kas või eesliinile! Kuidas ma muidu pärast sõda elama hakkan?! Et kõik sõrmega näitaksid — näete, see ongi Karimov, kes Lenini elektrijaama õhku laskis?!»»

Zvjagintsev tõstis silmad süngelt kusagile temast mööda vaatavale Fedjuninskile ja mõtles, et ei räägi nähtavasti üldse mitte seda, mis kindralit huvitab. Ta tõttas süüdlaslikult vabandama:

«Andestage, seltsimees ülemjuhataja.»

«Olgu peale, major. Mine,» heitis Fedjuninski käega.

Jäänud üksi, istus ülemjuhataja mõned minutid sügavas mõttes. Tegelikult polnud see major talle midagi uut teatanud. Fedjuninski oli teadnud juba varem, et sakslased arendavad pealetungi, ahistades Volhovi gruppi ja ähvardades tulla välja 54. armee tagalasse. Teada oli talle seegi, et vaenlane paiskab Volhovi suunas üha uusi täiendusi.

See ähvardav asjaolu võis muutuda saatuselikuks ees-

kätt seepärast, et taganevad väeosad ei kuulunud 54. armeesse, vaid Leningradi rinde koosseisu mittekuuluvasse armeesse. Fedjuninski võis nendesse väeosadesse sõita, saata sinna oma esindajaid, püüda kokku leppida Volhovi grupi komandöri kindralmajor Ljapiniga ühise tegutsemise osas, kuid see oli kõik. Neid vägesid polnud tal õigus juhtida. Aga olukorrast Ljapini lõigus olenes 54. armee tagala olukord. Niisugustes tingimustes ei saanud Fedjuninski arendada pealetungi Pogostje ja Mga suunas. Veel enam, tema armeed ähvardas sissepiiramine.

«Kuidas toimida?» murdis ta pead. «Kas Volhovi mahajätmine on möödapääsmatu? Või saab seda vältida, kui väed ümber grupeerida ja ühele väejuhatusele allutada? ... Aeg ei oota. Volhovi saatuse on juba tundide küsimus. Aga asi pole ju ainult Volhovi! On ju sellest linnast Laadoga järve äärde kõigest kakskümmend viis kilomeetrit!»

Fedjuninski uuris jälle, juba õige mitmendat korda tänase päeva jooksul kaarti, tõstis siis pea ja hüüdis järsult:

«Adjutant!»

Ülemjuhataja adjutant ilmus silmapilkselt lävele.

«Kanna sõjanõukogu liikmele ette, et palun teda siia tulla. Kähku!»

54. armee sõjanõukogu liikme brigaadikomissar Sõtševiga ei pidanud Fedjuninski kaua nõu. Juba mõne minuti pärast väljusid mõlemad. Sõtšev läks oma muldonni, Fedjuninski aga — armee sidesõlme.

Sidesõlm asus üsna lähedal, veidi suuremas blindaažis, kui oli ülemjuhataja muldonn. Puuga vooderdatud seinte ääres seisis ruudukujulised lauakesed «Bodo» ja «ST» aparaatidega, mille taga töötasid telegrafistid.

Sidesõlme ülem kargas püsti ja sammus ülemjuhatajale vastu.

«Moskva. Peakorter. Kiiresti!» käskis Fedjuninski katkendlikult ja suundus ühe aparaadi juurde.

Selle taga istuv neiu, seersandi kolmnurgad krael, hakkas harjunult klahvidega klõbistama.

Fedjuninski vaatas keskendunult peentele neiusõrme-

dele, mis tagusid välja tavalist «on seal?...». Sekundi pärast hakkas aparaat tõukeliselt välja paiskama linti korduva sõnaga: «siin... siin... siin...».

Telegrafist pööras pead ja vaatas äraootavalt ülemjuhataja poole.

«Andke edasi,» ütles see. «Aparaadi juures on Fedjuninski. Palun seltsimees Stalinile ette kanda Volhovi all kujunenud olukorrast...»

Ta andis lühidalt pildi tekkinud situatsioonist, tegi pausi ja dikteeris siis pisut häält tõstes:

«Pean asja huvides hädavajalikuks allutada 4. armee taganevad parema tiiva väeosad minule. Kui see saab tehtud veel täna, on võimalik olukorda päästa. Homme on juba hilja: Volhov langeb... Minu poolt kõik.»

Tagunud lindile «allkirja» — kinnituse telegrammi vastuvõtust — jäi aparaat vaht.

Fedjuninski pöördus ringi ja läks ukse poole. Uksel pörkas ta kokku oma adjutandiga.

«Mina tulen teile järele, seltsimees ülemjuhataja,» ütles see, «teid ootavad esindajad.»

«Missugused esindajad?» küsis Fedjuninski rahulolematult, lükkas lävele kohmitsema jäänud adjutandi kõrvale ja väljus.

«Leningradist, seltsimees ülemjuhataja,» vastas adjutant, kiiresti astuva Fedjuninskiga vaevu sammu pidades.

«Olgu,» ütles kindral ümber pöördumata, «kohe teen selgeks.»

Oma muldonnile lähenedes silmas ta kahte meest, kes teda ootasid. Ühel oli seljas pihtkasukas ja krae üles tõstetud, nii et see peaaegu varjas kogu tema näo, teine kandis villaga vooderdatud nahkmantlit.

Pihtkasukaga mees ulatas ülemjuhatajale käe:

«Tere, Ivan Ivanovitš!...»

Teine ootaja astus lähemale ja tõstis sõnagi lausumata käe mütsinoka juurde.

Alles nüüd tundis Fedjuninski mehed ära — need olid RKK volinik Pavlov ja Laadoga sõjaväeflotilli komandör, 1. järgu kapten Tšerokov.

Tšerokov oli olnud Fedjuninski vastuvõtjate hulgas, kui Fedjuninski 54. armeele saabus, tema komandopunkt asus Novaja Ladogas, paarikümne kilomeetri kaugusel 54. armee staabist, seepärast Fedjuninski ei imes-

tanud Tšerokovi ilmumise üle. Kuid miks oli Leningradist siia lennanud Pavlov?

«Mis tuuled teid siia tõid, Dmitri Vassiljevitsš?!» hüüatas Fedjuninski. «Tere, Viktor Sergejevitsš!» Ta tervitas järgemööda Pavlovit ja Tšerokovit.

«Otsustasin tootlustuskomissari teie komandopunkti tuua,» selgitas Tšerokov naeratades. «Kartsin, et ta muidu võib ära eksida.»

«Mis me siis siin seisame? Astuge sisse, seltsimehed!» kutsus ülemjuhataja külalisi ja hakkas esimesena minema alla jäätunud ja libedatest astmetest.

Muldonnis oli hõõguma aetud raudahju tõttu kuum. «Riietuge lahti, seltsimehed, ja võtke istet,» rääkis Fedjuninski, vaevaga oma mõtetelt ümber lülitades.

Ta võttis pihtkasuka maha ja riputas palkseina sisse löödud naela otsa. Pavlov ja Tšerokov võtsid samuti üleriided seljast.

«Noh, kõigepealt sööma. On just lõuna aeg,» hõõrus Fedjuninski käsi, kutsus adjutandi ja käskis: «Külalistele süüa!...»

«Meie pärast ärge muretsege, seltsimees ülemjuhataja,» alustas Tšerokov.

«Teie pärast, esimese järgu kapten, ma ei muretse,» muigas Fedjuninski, «teie olete nagu minagi Suurel maal. Aga Pavlovil tahan ma vähemalt kordki kõhu täis süüa.»

«Söögile mõtleme hiljem,» sõnas Pavlov süngelt. «Ma tulin hoopis teise äsja pärast, Ivan Ivanovitš. Rinde sõjanõukogu andmetel on asjad Volhoviga väga halvad.»

«Jah, olukord on äärmiselt terav,» vastas Fedjuninski, kohe tusaseks muutudes.

«Kus vaenlane praegu asub?» küsis Tšerokov.

«Nagu te teate, ei ole minu väed Volhovi rajoonis vahetus kokkupuutes vaenlasega. Kuid ma tean, et täna-seks päevaks on sakslased umbes kuue kilomeetri kaugusel linnast.»

«Juba?!» oigas Pavlov. «Kui ma Leningradist välja lendasin, olid andmed teistsugused.»

«Vaenlane ei seisa paigal.»

«Ivan Ivanovitš!» ütles Pavlov kogu kehaga ette kaldudes. «Järve äärde, Novaja Ladogasse, on kogunenud suur hulk toiduaineid. Lennukitel seda ära ei vea. Me

ootame, kuni Laadoga kinni külmub. Loodame need laadungid jääd mööda Leningradi toimetada. Kuid Volhovist on Laadoga äärde ju kõigest kakskümmend viis kilomeetrit! Kui vaenlane Volhovi vallutab... Tahan teilt küsida: kas võib olla kindel, et Novaja Ladogasse kogunenud tagavarad ei satu vaenlase kätte?»

«Astume kaardi juurde,» tegi Fedjuninski ettepaneku ja tõusis laua tagant üles.

Muldonni seinal rippus suur kaart. Fedjuninski näitas, kus käesoleval momendil kulgeb rindejoon, ning andis tekkinud olukorrast jahedal toonil informatsiooni.

«Järelikult oleneb Novaja Ladoga saatuse tänasel päeval,» otsustas Pavlov täpsustada, «tegelikult 4. armee vägedest, need aga jätkavad taganemist. Eks ole?»

«Täna päeval ja tunnil — jah,» vastas Fedjuninski. «Me teeme loomulikult kõik meist oleneva, et vaenlane Laadoga äärde ei pääseks, kuid... pead anda ma esialgu ei saa.»

«Kuidas siis toiduainetega jääb?» küsis Pavlov pilku kaardilt eemaldamata.

Fedjuninski ei vastanud. Pöördus vaikides tagasi laua juurde ja istus. Ka Pavlov ja Tšerokov võtsid istet.

Kuuldamatult sisenenud käskjalg pani lauale leiba, pakse vorstiviilusid, konserve, pudeli «Moskva viina» ja klaasid.

Fedjuninski märkas, et Pavlov vaatab toidutaldrikuid mingi arusaamatuse ja isegi nagu ehmatusega.

«Mida sa vaatad, Dmitri Vassiljevits?» küsis ta. «Et raiskame ühe korraga leningradlase kümne päeva normi?»

«Tulite ju ise alles Leningradist, Ivan Ivanovitš,» ütles Pavlov kibedusega. «Kuid praegu on olukord palju raskem kui oktoobris. Novembri esimese nädala jooksul on linnas registreeritud mitu tuhat — mitu tuhat! — näljasurmajuhtumit... Kõik lootused olid pandud toiduvarudele Novaja Ladogas ja uuele trassile... Nüüd aga... Mida nende toiduainetega ometi teha? Kas tõesti...»

Siin katkestas ta juba poolelt sõnalt — Pavlovil ei jätkunud jõudu öelda kuuldavalt välja teda piinav mõte. Ta ei suutnud leppida sellega, et kui sakslased valluta-

vad Volhovi ja tungivad Laadoga kaldale, tuleb varud Novaja Ladogas hävitada. Hävitada toiduained, valada bensiiniga üle ja põletada tuhandeid tonne jahu, tangu ja suhkrut, samal ajal kui Leningradis inimesed nälga surevad!

Pavlov kujutles hetkeks, kuidas tantsib järve kaldal leek, mille lõomas otsekui põleb leningradlaste elu, ja tema nägu moonutas valuline grimass.

Fedjuninski tajus RKK voliniku meeleolu.

«Mis sa minust ometi piinad!» hüüdis ta. «Kogu Volhov on mineeritud. Kaasa arvatud ka elektriijaam. Lenini hüdroelektriijaam! Kuidas sa otsustaksid: lasta õhku või mitte?!»

«Ma ei saa sellele küsimusele vastata,» ütles Pavlov teravalt. «Teie siin peate teadma, kas Volhov peab vastu või mitte. Sellest sõltub niihästi hüdroelektriijaama kui ka toiduvarude saatuse Novaja Ladogas. Pean saama täpse vastuse: kuidas Volhoviga jääb?»

«Ka mina pean saama vastuse...»

«Kellelt siis sina seda ootad?»

«Stalinilt.»

«Stalinilt?»

«Kas... palusite abiväge, seltsimees kindral?» küsis Tšerokov.

«Ei!» raputas Fedjuninski pead. «Praegu abiväge paluda on mõttetu. Meile anti juba kõik, mis võimalik. Ja kui Kõrgemal Ülemjuhatajal olekski niisugune võimalus, ei jõuaks need abiväed enam õigeaks ajaks pärale... Joome, seltsimehed, ja sööme — see on kõik, mida ma teile esialgu pakkuda võin.»

Ta valas viina kandilistesse klaasidesse, puudutas oma klaasiga kahte ülejäänut, mis laual seisis, ja jõi klaasi tühjaks. Pavlov ja Tšerokov võtsid sõnagi lausumata samuti lonksu.

Fedjuninski vaatas kella. «Kas minu telegramm on Stalinile ette kantud?» mõtles ta juba mitmendat korda.

Peakorteri ja Kindralstaabi gigantset töömahtu kujutledes ei lootnudki Fedjuninski kiirele vastusele. Kuid enne kui ta ei käsutanud Volhovit kaitsvaid vägesid, ei saanud ta Pavlovile midagi kindlalt vastata.

Kell 15.20 Fedjuninski blindaaži jooksnud sidemee kandis ette, et Moskva kutsub ülemjuhatajat aparaadi juurde. Fedjuninski ruttas muldonnist välja, nii nagu ta oli — kuue väel.

Pavlov ja Tšerokov vaikisid pingsalt. Nad polnudki aru saanud, mis vastust Fedjuninski Stalinilt ootab, kuid ei kahelnud, et nüüd otsustatakse väga tähtis küsimus, võib-olla ka Volhovi saatus.

Mõlemad lootsid, et Stalini vastus on soodus, ja ühtlasi kartsid seda uskuda.

Kahe ja poole töökuu jooksul blokeeritud Leningradis oli Pavlov juba harjunud valmis olema selleks, et situatsioon võib veel palju ebasoodsamaks muutuda.

«Viktor Sergejevitš,» pöördus Pavlov Tšerokovi poole. «Mida küll teha toiduainetega? Mis sina arvad?»

Tšerokov ei vastanud kohe. Sellest ajast peale, kui laevad enam Laadogal liikuda ei saanud, oli järve äärde kogunenud mitmesugune last Laadoga flotilli meremeestele alaliseks vaikivaks etteheiteks. Meremeestel aga polnud end milleski süüdistada. Nad olid toidukaupa vedanud, niikaua kui see vähegi võimalik oli — pommi-rahe all ja vihaste sügistormide ajal. Kuid juba jääga kattuval Laadogal transpordilaevad sõita ei saanud ja ainult üksikud väga tugevate keredega alused olid pääsenud Ossinovetsi.

«Tuleb tööle silma vaadata,» lausus Tšerokov viimaks. «Kui sakslastel õnnestub...»

Ta ei lõpetanud, sest uks avanes ja sisse astus Fedjuninski.

«Sain vastuse, seltsimehed! Sain!» hüüdis ülemjuhataja juba lävelt. «Siin!» Ning ta viskas lauale telegraafilindi.

Pavlov haaras selle kätte, tõstis laest rippuva lambi juurde ja luges valjusti:

«Kõrgema Ülemjuhataja Peakorter käskis Volhovi suunas, Volhovi jõe ida- ja läänekaldal tegutseva neljanda armee väegrupi allutada seltsimees Fedjuninskile ja lülitada viiekümne neljanda armee koosseisu...» Siis pööras ta pilgu Fedjuninskile: «Kas... seda sa tahtsidki, Ivan Ivanovitš?»

«Aga mida siis veel?!» hüüdis Fedjuninski võidutsevalt. «Nüüd, Pavlov, vastutan Volhovi eest mina! Aga sulle ütlen: mine tagasi Leningradi. Toiduainete varud

jätke esialgu rahule! Adjutant!» hüüdis ta, ukse poole pöördudes. «Auto! Sõidame Volhovi grupi komandopunkti. Minuga tulevad kaasa operatiivosakonna ülem, insenerivägede ülem ja suurtükiväe ülem. Hoiata neid ette. Ja las võtavad endaga kaasa, keda peavad vajalikuks. Kiiresti!»

Pavlov ja Tšerokov tõusid, et hüvasti jätta.

«Ei, Viktor Sergejevitš,» ütles Fedjuninski, «kuigi sa mulle ei allu, sind ma ära ei lase. Tuled minuga kaasa. Palun sind väga. Aga rahvakomissari viib sinu autojuht lennuväljale. Kas oleme kokku leppinud?...»

Volhovi väegrupi komandopunkt asus Plehhanovo külas, mõni kilomeeter Volhovist põhja pool. See üsna suur küla oli imekombel vaenlase lennuväe poolt terveks jäetud. Korralike talumajade korstnaist tõusis rahulikult suits, lumme tallatud teeradadel liikusid aeglaselt naised, ämbrid käes või kaelkookude otsas, ja ainult hoolikalt suletud luugid, mille vahelt ei paistnud ühtki valgusekiirt, ning Volhovi poolt kostev suurtükimürin meenutasid, et käib sõda.

Oli juba pime, kui külla sõitsid sisse kolm «gazikut». Esimeses neist istusid Fedjuninski, Tšerokov ja ülemjuhataja adjutant.

«Teate mis,» ütles Fedjuninski, kui kõik olid autodest väljunud, «ma toon oma komandopunkti siia. Otsige viivitamatult sobiv hoonel!» andis ta adjutandile käsu. «Kõik oodake mind seal! Vabanen varsti.»

Fedjuninski oli nimme otsustanud minna Ljapini juurde üksi — ees seisis raske jutuaajamine ja kindrali enesearmastust säästes ei tahtnud Fedjuninski, et see toimuks tunnistajate juuresolekul.

Kiirustamata lähenes ta talumajale, kus paiknes Ljapini staap, ja talle meenus see nüüd juba kauge septembripäev, mil ta täpselt samuti oli läinud ühte majja Kirovi tehase lähedal, kuhu omavoliliselt oli Pulkovo kõrgendikult üle toonud oma komandopunkti 42. armee komandör Ivanov, keda tal oli tulnud asendada.

Staabi trepil seisev tunnimees pidas pihtkasukat ja papaahat kandvat tundmatut sõjaväelast lähenemisel valvsalt silmas. Kamandas siis järsult: «Seis!» ja pani käed hoiatavalt automaadile.

«Olen 54. armee komandör. Kus on kindral Ljapin?» küsis Fedjuninski võimukalt.

Tunnimees jooksis trepist üles, avas hoogsalt ukse, pistes pea sisse, ja ütles kellelegi midagi. Majast hüppas vöörihma kinni tõmmates välja major. Ta oli nähtavasti nüüdsama ärganud, sest ta juuksed olid sassis.

«Operatiivkorrapidaja major Ivolgin,» kandis ta ette.

«Näen, kuidas te korda peate,» torkas Fedjuninski.

«Kus Ljapin on?»

«Kindral puhkab, käskis mitte segada,» ütles major kõhklevalt.

«Tuleb segada,» muigas Fedjuninski kurjalt ja astus trepile.

«Ta pole siin, seltsimees kindral, vaid selles majas!» ütles major naabermajale osutades.

Fedjuninski pöördus ringi ning suundus naabermaja poole. Major jõudis temast ette. Ta jooksis naabermaja trepist üles ja kadus ukse taha. Fedjuninski järgnes talle kiirustamata.

Majori poolt ette hoiatatud Ljapin tõusis Fedjuninski vastu õlgadele heidetud kuues ja pehmetes vilt-sussides.

Kätt papaaha juurde tõstes teatas Fedjuninski:

«Peakorteri käsul lülitatakse teie käsutuses olevad 4. armee Volhovi operatiivgrupi väed 54. armee koosseisu ja allutatakse mulle. Teatage sellest viivitamata oma staabile ja lähematele abilistele. Tehke korraldus, et kõik jääksid oma kohtadele ja ootaksid minu edasisi käske.»

«Ma pole Peakorteri käsku saanud,» ütles Ljapin veidi hämmeldunult.

«Võtke arvesse, et nüüd saite,» sõnas Fedjuninski teravalt. «Ja minge armee staapi. Juba täna.»

Fedjuninski andis au ja väljus.

Poole tunni pärast toimus 54. armee uues komandopunktis operatiivnõupidamine, kus kavandati esmajärgulised, edasilükkamatud abinõud Volhovi lähima ümb-ruse kindlustamiseks. Ülemjuhataja andis käsu Volhovi asuv õhutõrjesuurtükivägi ümber grupeerida linna lähiseid kaitsvatesse väeosadesse ja 54. armeest siia kiiresti üle tuua polkovnik Zazimko tankibrigaad, aega viitmata

transportida armee tagalast kohale lahingu- ja toidu-moon.

Kui nõupidamine juba lõpule hakkas jõudma, toodi Fedjuninskile telegramm Peakorteriist. Selle läbi luge-nud, ütles ta:

«Kõrgema Ülemjuhataja Peakorter paneb minule vas-tutuse Volhovi eriti tähtsate objektide eest, mis kuulu-vad äärmisel juhul õhkimisele. Kindralmajor Tšekin, sõitke viivitamata Volhovi hüdroelektrijaamal Seal saab olema teie komandopunkt. Õhkijate komandod hüdroelektrijaamas, alumiiniumitehases ja kõikidel teis-tel mineeritud objektidel alluvad sellest hetkest teile. Õhkimiskäsk võib saabuda ainult minult. Selge? Ainult minult! Ja viimane: valmistage mulle ette vaatluspunkt Volhovi põhjapoolses äärelinnas. Nõupidamine on lõp-penud. Kõigil asuda saadud korralduste täitmisele.»

Mõne minuti möödudes oli peale Fedjuninski tuppa jäänud ainult Tšerokov. Mereväelane tahtis hüvasti jätta, kuid Fedjuninski peatas ta.

«Oota, esimese järgu kapten. Mis sa arvad, milleks ma sind endaga kaasa tirisin?» Ta pani käe Tšerokovile õlale ja jätkas: «Tead mis, Viktor Sergejevitš. Oled ise-seisev komandör, sinu flotill mulle ei allu. Seepärast ma ei käsi, vaid palun. Võta laevadelt kuulipildujad maha ja anna need mulle.»

«Mis te nüüd, seltsimees ülemjuhataja?!» imestas ja nõrdis Tšerokov üheaegselt. «Võtta relvad maha lahingulaevadelt?» Ta astus sammu tagasi, vabastades oma õla Fedjuninski käe survest.

«Saa aru, Tšerokov,» ütles Fedjuninski. «Kui saksla-sed Laadoga äärde läbi murravad, mis siis tuleb teha? Pavlov peab põletama oma toiduained, sina aga... sina aga uputama oma laevad. Teist väljapääsu ju ei ole. Õigus?»

«Ja ikkagi ei saa ma relvi laevadelt maha võtta,» kor-das Tšerokov, «see on võimatu.»

«Aga kui need laevad sul koos kuulipildujatega Laa-doga järve põhja lähevad, siis on see võimalik?! Kuule, Viktor Sergejevitš, tee, nagu ma ütlen. Võta kuulipildu-jad maha ja saada koos meestega siia, Volhovisse. Vas-tutuse rinde sõjanõukogu ees võtan enda peale. Aeg ei kannata enam. Kuulipildujaid on mulle vaja hommi-kuks, mitte hiljem...»

XVIII

Keskööl kolis Fedjuninski oma uude vaatluspunkti, mis oli sisse seatud Volhovi põhjapoolses äärelinnas väikeses kivimajas, millest hiljutise pommirünnaku järel oli säilinud vaid esimene korrus ja kelder. Kuid maja asus kõrgendikul, tema ümbrus oli tasane ja nähtavus kõikjale hea.

Sakslased tulid Volhovile ikka lähemale. Nende mürskude plahvatused panid poolpurustatud maja seinad aeg-ajalt võppuma.

Ammugi ei olnud Fedjuninski veetnud nii ärevat ööd.

Juba oli asunud positsioonidele vahetult Volhovi lähistel polkovnik Zazimko tankibrigaad. Juba kihutasid diviisi vahetuspunktid ja otse polkudesse poolteistonnised veoautod laskemoona ja toiduainetega. Juba oli väliaerodroomile Plehhanovo lähedal ümber baseerunud Fedjuninski poolt väljakutsutud lennuvägi. Juba olid eesliinile sõitnud armee poliitosakonna töötajad. Ja lõpuks, otse koidu eel, saabusid veoautodel meremehed kuulipildujatega. Nad jaotati kohe väeosadesse.

Ja ikkagi jätkasid sakslased pealetungi. Tõsi, nende edasiliikumine oli aeglustunud, kuid lahingud võisid varsti kanduda linnatänavale.

Saatustlik küsimus, kas tuleb õhkida Volhovi hüdroelektrijaam ja teised tähtsad objektid, jälitas ülemjuhatajat vahetpidamata.

Üks välitelefoni, mis seisis tema ees, ühendas teda Volhovi hüdroelektrijaamas asuva kindral Tšekiniga. Aeg-ajalt Tšekin helistas, kontrollides, kas liin, mis võis iga hetk mürsukillust vigastada saada, on korras. Ja iga sellise telefonihelina taga oli väljaütlemata küsimus: kas õhkida või oodata veel?

Loomulikult tundis Fedjuninski Volhovi hüdroelektrijaama ajalugu. Temagi teadvuses oli see elektrijaam lahutamatu seotud Lenini nimega ja leninliku GOELRO plaaniga.

Kuid Fedjuninski teadis hästi ka muud — et taganemisel olid õhku lastud juba kümned iga nõukogude inimese südamele kallid tehased ja elektrijaamad, mille nimed sümboliseerisid esimeste viisaastakute võite, sajad ehitised, milles näis sajandeiks jäädvustatud olevat nõukogude rahva töö, tahe ja loominguteenitus.

Küsimusele, kas hävitada või jätta vaenlasele, võis olla ainult üks vastus.

Eile oli major Zvjagintsev ülemjuhatajale rääkinud võitlejast, kes on valmis minema vaenlase tule alla, et ainult mitte olla hüdroelektrijaama õhkijate hulgas. Siis oli Fedjuninski suhtunud sellesse kui sõja ajal kohatusse sentimentaalsusesse. See, et inimene rindel oma kohuse lõpuni peab täitma, kui raske, kui kibe tal ka poleks, oli tema meelest vääramatu tõde.

Kuid nüüd, mil hüdroelektrijaama saatus tuli otsustada tal endal, kui selleks, et elektrijaama hoonest mõne minuti pärast järele jääksid vaid varemed, tuli tal vaid korraks vända telefoni ja öelda Tšekinile üksainus sõna, tundis ülemjuhataja otse füüsiliselt, kui raske on tema õlgadele pandud koorem.

Ettekannetest, mis saabusid kell 9.00, tegi Fedjuninski järelduse, et olukord linna lähistel pikkamööda stabiliseerub. Kuid tund aega hiljem seisis Volhov ootamatult katastroofi äärel.

Fedjuninskile helistas 310. diviisi komandör polkovnik Zamirovski ja kandis ette, et sakslased suruvad peale tema väeosadele.

Ülemjuhataja oli mõned sekundid vait. Zamirovski oli tema vana seltsimees, kunagi olid nad teeninud koos Baikali taga. Fedjuninski uskus teda, pidas kogenud lahingukomandöriks. Kuid praegu Zamirovski väeosad taganesid.

«Kuule, polkovnik,» ütles Fedjuninski halastamatult. «kas sa saad aru, mis praegu sinu tegutsemisest sõltub?! Kui sa lased vaenlasel läbi murda, hukutad Volhovi. Ma nõuan, ma käsin sul vastu pidada, mida see ka ei maksa! See on kõik.»

Teised üksused, kaasa arvatud paremal tiival paiknev 6. mereväebrigaad, pidasid vapralt vastu. Tunni aja eest oli brigaadi staabist helistanud sinna sõitnud armee operatiivosakonna ülem. Ta oli ette kandnud, et meremehed olid edukalt tõrjunud kõik vaenlase rünnakud.

«Tähendab, sakslased veendusid, et seal läbi murda ei õnnestu, seepärast hakkasidki nüüd Zamirovskit ründama,» mõtiskles Fedjuninski. «Kas ta tõepoolest ei pea vastu?!»

Ja samal hetkel kostis selle telefoni läbilõikav helin,

mille ülemjuhataja äsja kergendatult kõrvale oli lükanud. Torust kostis jälle kindral Tšekini hääl:

«Vabandage, seltsimees ülemjuhataja, ma kontrollin, kas side on korras. Aparaat vaikib ja ma otsustasin...»

«Teile on öeldud, et ma helistan vaid sel juhul, kui see vajalikuks osutub!»

«Just nii, seltsimees ülemjuhataja, kuid...»

«Mis, «kuid»?»

«Elektrijaama hoones on juba kuulda kuulipildujatuld.»

«Istuge ja oodake minu korraldusi,» ütles Fedjuninski teravalt. «Ja ärge mingil juhul ilmutage initsiatiivi. Saite aru?»

«Sain, seltsimees ülemjuhataja. Ootan.»

«Aga liini korrasolekut kontrollige iga kolmekümne minuti tagant, täpselt kella järgi!»

Kohe helises teine telefon. Fedjuninski kuulis Zamirovski häält:

«Seltsimees ülemjuhataja, kannan ette, et lahing käib juba minu komandopunkti läheduses...»

«Miks sa mulle helistad?» küsis Fedjuninski, püüdes oma erutust varjata.

Kahtlemata botas Zamirovski luba taganemiseks. Kuid Fedjuninski ei võinud seda luba anda!

«Jätka võitlust!» käskis ta külmalt. «Kui ei osanud vaenlast kinni pidada seal, kus ette oli nähtud, võitle komandopunktis!»

Zamirovski ei vastanud. Torust kostis ainult suurtükimürskude plahvatusi ja kuulipilduja tärint.

«Zamirovski! Zamirovski!» karjus Fedjuninski, suutmata ennast kauem tagasi hoida; talle näis, et traadi teises otsas on midagi juhtunud.

Kuid side katkes. Nüüd ei kuulnud ülemjuhataja enam midagi: ei diviisikomandöri häält, ei suurtükimürskude plahvatusi ega kuulipildujavalanguid. Telefon oli tumm.

Fedjuninski viskas toru lauale. Mõne hetke istus ta liikumatult, vaadates teist välitelefoniparaati, mis teda Tšekiniga ühendas. Siis tõusis järsult püsti, kutsus adjutandi ja küsis:

«Kas siin kedagi staabist on? Saatke kohe siia!»

Hetke pärast ilmus Zvjagintsev. Fedjuninskile meenus jälle eilne jutuaajamine temaga ja ta mõtles millegipärast, et parem oleks olnud, kui praegu oleks tulnud

keegi teine, aga mitte see major. Tahtmatult kerkis keelele küsimus:

«Kus teised on?»

Zvjagintsev hakkas loetlema:

«Staabiülem on ikka veel vanas komandopunktis, kindral Mikulski on vägedes, operatiivosakonna ülema asetäitja räägib momendil telefoniga...»

«Hea küll,» ei lasknud Fedjuninski tal lõpetada. «Kolmesaja kümnenda lõigus on lähimurdekoht. Käskisin diviisikomandöril mitte mingil juhul taganeda, kuid ma ei tea, kas ta jõudis mind ära kuulata. Side katkes. Seal käib lahing komandopunktis. On vaja...»

«Lubage mul minna diviisi ja dubleerida käsku,» pahvatas Zvjagintsev.

«Sul?...»

«Seltsimees ülemjuhataja,» jätkas Zvjagintsev erutusest väriseva häälega, «olen sõja teisest nädalast peale olnud lahingutes! Juhtisin faktiliselt pataljoni. Palun teid...»

«Võta kiiresti auto ja sõida. Anna Zamirovskile edasi käsk võidelda viimse hingetõmbeni ja mitte taganeda. Vastasel korral on Volhov kadunud ja sakslased murravad Laadoga äärde läbi. Kõik! Sõida! Ma loodan... Ja iga hinna eest tuleb taastada side!» hüüdis ta juba Zvjagintseville järele.

310. diviisi komandopunkt asus Volhovist viisteist kilomeetrit ida pool. Karanud «gazikusse», küsis Zvjagintsev juhilt:

«Zadnevo küla tead?»

«Zamirovski komandopunkti või?»

«Täpselt! Lase, nagu jaksad.»

Autojuht ei vastanud ühtki sõna, isegi ei noogutanud.

Zvjagintseville ei meeldinud staabi autojuhid. Harjunud ülemusi vedama, suhtusid nad enamasti üleolevalt ning hoolimatult neisse komandöridesse, kellele vahetult ei allunud.

Auto arendas kiirust.

Zvjagintsev vaatas vilksamisi juhi poole. Puhtaks aetud nägu, ülemisel huulil ruske, suitsetamisest kollaseks tõmbunud, korralikult piiratud vurrupintsel, talve müts kaugale kuklasse lükatud.

Zvjagintsev ei olnud teda varem kohanud. Nähtavasti oli see juht Fedjuninski staapi jäänud «pärandusena» koos Volhovi grupiga.

«Kuidas nimi on?» küsis Zvjagintsev.

«Kas kannan määrustiku järgi ette või kuidas?» küsis autojuht, laskmata silmi künklikult lumiselt teelt, millel olid selgesti näha autojäljed.

«Määrustiku järgi,» vastas Zvjagintsev kuivalt.

«Seersant Moltšanov.»

«Mul veab juhtidega,» muigas Zvjagintsev, «oli Razgovorov, nüüd aga Moltšanov*.»

«Sellepärast vahetasitegi ta välja, et nimi ei meeldinud?»

«Razgovorovit ma välja vahetada ei kavatsenud. Ta tapeti,» ütles Zvjagintsev vaikselt. «Enne seda päästis ta aga mu elu.»

Moltšanov keeras hetkeks pead, vaatas majori poole ja pööras siis pilgu jälle teele.

Zvjagintsev kandus aga mõtteis sinna, mis teda ees ootas.

Sisuliselt oli talle antud ülesanne elementaarne: anda diviisikomandörile edasi käsk mitte mingil juhul taganeda ja taastada telefoniside. Esimese osa käigust täidaks iga sisedelegaat, ülejäänud eest hoolitseb aga diviisikomandör kindlasti ise, ilma mingi meeldetuletusega. Sellele vaatamata oli Zvjagintsev rõõmsalt ülevas meeleolus.

... Räägitakse, et kui inimene kordki on olnud Arktikas või kõrbes, kisub teda ikka sinna tagasi.

Nähtavasti kutsub ka sõjaväelast, kui armeeteenistus on tema tõeline kutsumus ja kui ta kordki on olnud lahingus, võimukalt lahingumüra. Teda ei kutsu mitte ainult kohusetunne, vaid ka miski muu, mis on seletamatu ja võidetamatu. Kutsub nagu meremeest ookeani oma tormidega, mida meremees kunagi ei vaheta rahuliku elu vastu kaldal.

Sellest ajast peale, kui Zvjagintsev haavatuna hospitali sattus, oli ta elanud mõttest pääseda tagasi rindele ja mitte lihtsalt rindele, vaid just nimelt eesliinile. Ta oli sellest unistanud Kirovi tehases ja rinde staabis. Ja nüüd lõpuks kihutas ta siis lahingusse...

* Razgovorov — jutumees (vene k.), Moltšanov — vaikija (vene k.). Tõlk.

Staabikomandörina taipas Zvjagintsev, et lahing diviisi komandopunktis on erakordne nähtus, katastroofi sissejuhatus. Kuid jagu saada teda haaranud joo-vastusest, mida polnud juba ammu üle elanud, ta ei suutnud.

Muide, Zvjagintsev ei olnud sugugi veendunud, et lahing tõepoolest komandopunktis käib. Ta teadis hästi, et mõned komandörid püüavad ülemuste silmis suurendada ohtu juhuks, kui ikkagi taganeda tuleb. Võib-olla oli ka see Zamirovski otsustanud ennast tulevikule mõeldes kindlustada?

«Kas on tõsi, et elektriijaam lastakse õhku?» küsis autojuht ootamatult.

«Kui tuleb käsk, siis lastakse,» vastas Zvjagintsev hajameelselt, kuid samas meenus talle too teine võitleja — usbekk Karimov — ja ta sai aru, kui südametu oli ta vastus.

«Kergesti käib see teil küll: kui tuleb käsk, siis lastakse,» ütles Moltšanov kurja muigega. «Kui Lenin seda ehitas, ei teadnud ta nähtavasti, kelle hoolde ta jaama jätab.»

«Tulin Volhovi alla üsna hiljuti,» vastas Zvjagintsev, veel teravamalt oma möödalaskmist tunnetades, «sina aga, võib arvata, oled siin juba ammu...»

«Minu töö on rooli keerata. Mina vägesid ei juhata. Ei tule ka minul jaama pärast rahva ees vastust anda.»

«Heakene küll,» ütles Zvjagintsev tuseselt, «pärast sõda teeme selgeks, kellel mille eest vastutada tuleb. Praegu aga jälgi teed. Sõidame ikkagi eesliinile.»

Ja nagu tema sõnade kinnituseks lõhkes lähedal mürisk.

«Näen, et mitte tagalasse,» kostis autojuht süngelt vastuseks.

«Näita, kus me sõidame,» ütles Zvjagintsev ja võttis planšetist kaardi.

«Ega ma ära eksi, ärge kartke,» muigas Moltšanov.

«Peata auto!» läks Zvjagintsev keema.

Moltšanov pidurdas vastu tahtmist.

«Ma käskisin kaardil marsruuti näidata. Kus me praegu asume?»

Moltšanov kehtas pahaselt õlgu, võttis kindad käest, viskas need põlvedele ja haaras kaardi.

«Näe, siin sõidame,» ütles ta. «Murmanski Värava

poole.» Ja torkas sõrmega ruutu, mis asus Volhovist kirdes.

Zvjagintsev vaatas kaardile ja küsis arusaamatuses:

«Ei taip. Miks Murmanski Värava kaudu, kui on olemas palju lühem tee? Näe: piki raudteed kagusse, Vjatškovo külani, sealt aga itta, Ustje peale. Siit on Zadnevo juba käega katsuda!»

Moltšanov keeras sõnagi lausumata kaardi kokku, andis selle Zvjagintseville tagasi ja käivitas mootori. Auto liikus paigast.

«Ma ootan vastust!» ütles Zvjagintsev teravalt.

«Mis vastust te tahate?» ütles Moltšanov üleolevalt. «Kas tahate sakslaste juurde sattuda? Kaart jääb kaardiks — paberileheks. Kuidas ma teid Vjatškovosse viin, kui seal lahingud käivad?!»

«Aga Vjatškovo on ju meie käes!»

«Aga seda, et ta juba korda kolm käest kätte on käinud, teile ette ei kantud?» nähvas Moltšanov vastu. «Kui välja sõitsime, oli ta võib-olla et meie, kui aga kohale jõuame... Ei, seltsimees major, Vjatškovosse ma ei sõida. Läheme Murmanski Väravani, sealt algab aga uus tee. Palkidest. Otse Ustje peale.»

Zvjagintsev ei kostnud sõnakestki. Ta mõistis, et staabi autojuht, kellel alatasa tuleb sõita armee komandopunktist väeosadesse, teab operaatoritest paremini, kust on kindlam läbi pääseda. Ja kuigi see okkiline ja sünge Moltšanov ei ole kõige järgi otsustades mures mitte sellepärast, kuidas kiiremini diviisi komandopunkti jõuda, vaid oma isikliku julgeoleku pärast, oli targem tema nõuannet kuulda võtta.

Jälle sõideti vaikides. Lõpuks nägi Zvjagintsev ees pooleldi purustatud jaamahoonet. See oligi Murmanski Värav. Lummetuisanud rööbastel seisid purustatud, poolpõlenud kaubavagunid.

Kusagil päris lähedal lõhkes jälle mürsk ning kostis kuulipildujavalang. Zvjagintsev muutus valvsaks. Moltšanov aga vahtis endiselt vahetpidamata teele, vajutas gaasipedaali põhja ja kihutas eespool mustava, süngelt lumehangede kohal kõrguva metsamüüri poole.

Metsa jõudnud, keeras ta järsult kõrvale. Auto hakkas nii rappuma, et Zvjagintsev paar korda pörkas peaga vastu pinguletõmmatud presendist lage. Ta taipas, et nüüd sõidavad nad sohu rajatud palkteed mööda. Soo

ei külmunud isegi talvel täielikult — rataste all lirtsus vesi. Iga kolmekümne kuni viiekümne meetri tagant olid tee kõrval palkidest taskud, et vastutulevad masinad mööda pääseksid.

See Saksa lendurite silmade eest varjatud kitsas metsatee oli küllalt elava liiklusega, ikka ja jälle tuli veoautosid mööda lasta. Sageli tulid vastu haavatud. Ühed sõitsid autodel või saanides, teised läksid jalgsi.

Jõudnud kohakuti grupi haavatutega, käskis Zvjagintsev Moltšanovil peatuda ja avas autoukse.

«Missugusest diviisist, seltsimehed?» hüüdis ta.

«Kolmesaja kümnendast,» vastas üks võitleja, kellel käsi kaelas rippus.

«Kus lahing käib?» küsis Zvjagintsev.

«Kes seda teab,» vastas võitleja, «igal pool käib lahing!»

«Vastake täpsemalt!» käskis Zvjagintsev kannatamatult.

«Täpsemalt teete ise selgeks, seltsimees komandör, kui sinna jõuate!»

Zvjagintsev käskis Moltšanovil edasi sõita. Ja jälle rappusid nad palkteel, liikudes edasi kilpkonna kiirusega. Möödus peaaegu pool tundi, kui nad viimaks metsaservale jõudsid.

Seal vaatasid nad ringi. Lumel lebasid põlenud sanitaarfurgoonid ja vanarauaks muutunud poolteisetonnised veoautod, rattad ülespidi. Eespool paistsid asula varemed.

«Ustjel!» teatas Moltšanov. «Võite oma kaardile märkuse teha. Võtame kursi Zadnevo peale.»

Nüüd ei kostnud enam üksikud lasud, vaid lähedase lahingu müra. Näis, et see kuuldub kõigist ilmakaartest.

«Gazik» sukeldus sügavasse rööpasse ja ronis sellest vaevaga välja. Vingudes lendas üle järjekordne mürsk ja lõhkes nii lähedal, et auto rappus õhusurvest.

Moltšanov keeras teelt järsult kõrvale ja mootor suri välja.

«Milles on asi?» hüüdis Zvjagintsev.

«Kuhu me sõidame, seltsimees major?!» vastas Moltšanov süngelt. «Ees käib lahing, aga meie pole tankiga!»

Vasakul, saja meetri kaugusel autost, plahvatas jälle mürsk, tõstes õhku valkjasmusta lume ja mulla samba.

Paistis, et Zvjagintsev ei märka mitte midagi. Tal oli

praegu üksainus soov — võimalikult kiiresti komandopunkti jõuda.

«Edasi!» hüüdis ta autojuhile.

«Seltsimees major, saage aru,» vastas Moltšanov, «autos oleme ju nagu hiirelõksus! Siit on Zadnevosse kõigest pool kilomeetrit — sealt ta paistab, enne seda metsatukka —, kui hüppejooksuga, võib viieteistkümne minutiga kohale jõuda!»

«Olgu,» sõnas Zvjagintsev ja lisas südametäiega: «Oh sind, Moltšanov!»

Tõmbas ukse lahti, hüppas autost eemale, ronis teele ja jooksis edasi, metsatuka poole.

Lausa teel lõhkes miin, seejärel teine. Zvjagintsev hüppas kõrvale, nii et lund viltidesse läks; ta peast käis läbi mõte, et autojuhil oli edasisõitmisest keeldudes ilmselt õigus olnud; sealsamas aga tuli teine mõte — et Moltšanov on ikkagi argpüks, kuid ka see kadus kiiresti. Zvjagintsev mõtles ainult ühte — on vaja maksu mis maksab jõuda komandopunktini.

Ta jooksis uuesti edasi. Mitte kaugel, legendikul enne metsatukka, paistsid juba blindaažid ja muldonnid.

Ilma et oleks peatunud, nõõpis Zvjagintsev pihtkasuka lahti, tiris kabuurist välja oma «TT» ja pistis selle taskusse.

«Püstoliga ei tee siin midagi!» kuulis ta järsku selja tagant ja jäi ootamatusest seisma. Tagasi vaadates nägi ta, et tema kannul jookseb Moltšanov, automaat käes.

Just nagu õhku puurides undas miin. Zvjagintsev viskus pikali. Vaevalt kajas plahvatus, kui ta kohe jalule kargas ja tagasi vaadates nägi, et Moltšanov end samuti püsti ajab.

«Miks... sa siin oled?» hüüdis Zvjagintsev hingeldades ja jooksis vastust ootamata edasi.

Moltšanov jõudis tema kõrvale.

«Minu järel, seltsimees major,» hüüdis ta. «Ma tean, kus komandopunkt asub. Minu järel! Näete siia, sellesse blindaaži!» Ning ta osutas automaaditoruga vasakule.

Zvjagintsev märkas maapinnast kõrgemat, paksu lumega kaetud blindaažikatust. Blindaažini jõudnud, ta sõna otseses mõttes veeres astmetest alla, lõi presendist ukse kõrvale ja oligi blindaažis. Pärast päevavalgust seletas silm vaevaga poolhämarduses seisvat kogukat

sõjaväelast, kelle pea näis lakke ulatuvat, seejärel nari ja sellel kükitavat võitlejat, telefonitoru käes.

«Kus on diviisikomandör?» hüüdis Zvjagintsev hingeldades.

«Mina olen diviisikomandör, mis sa kisad?» vastas seisja pahaselt, heitis põgusa pilgu Zvjagintsevile ja pöördus võitleja poole: «Jätka väljakutset, ma räägin sulle — jätka!»

«Seltsimees polkovnik,» ütles Zvjagintsev kätt mütsi juurde tõstes, «olen major Zvjagintsev armee staabist.»

«Kas sul sõdureid on kaasas?» küsis Zamirovski kiiresti.

«Ei ole,» vastas Zvjagintsev, «ainult autojuht. Ülemjuhataja käskis, et mitte mingil juhul ei tohi taganeda! Tal on teiega side katkenud ja...»

«Tean, et on katkenud,» heitis Zamirovski käega. «Mul pole isegi polkudega sidet!»

«Kus lahing käib?» küsis Zvjagintsev kähku.

«Kas sa ise ei näinud?»

Küsimus oli tõepoolest liigne. Selgesti oli kuulda püssiraginat ja kuulipildujatärinat, tattnina leek aina võpatas suurtükimürskude plahvatustest, laest pudenes rämps.

«Seltsimees polkovnik, pean ülemjuhatajale olukorrast täpselt ette kandma. Rinde läbimurdmine siin tähendab Volhovi vallutamist vaenlase poolt. Ülemjuhataja käskis...»

«Kus sa teenid, major?» katkestas teda Zamirovski.

«Armee operatiivosakonnas.»

«Tähendab, oled harjunud kaardi järgi lahinguid juhima?» ütles Zamirovski tigidalt, astus lauale laotatud kaardi juurde ja torkas sõrmega mingisse punkti: «Näed, siin käib lahing! Kus sa praegu seisad, selge? Milliste jõududega hoian kaitset? Kõik on praegu lahingus, kõik, kogu staap, kõik kirjutajad, kokad ja juuksur, said aru? Kümne minuti eest võtsin oma blindaaži juurest tunni-mehe postilt maha ja saatsin lahingusse. Varsti lähen ise järele, mõistad?!»

«Mida ülemjuhatajale ette kanda?» küsis Zvjagintsev.

«Seda kannan, mida nägid ja kuulsid. Komandopunkti hoian viimase võimaluseni. Kaitset juhib diviisi operatiivosakonna ülem alampolkovnik Melkadze. Abiks on kutsutud major Novikovi allüksus. Seni on õnnestunud

komandopunkti hoida, kuid sakslased püüavad meid tankidega ümber haarata.»

«Kannike, Kannikel! Siin Karikakar, siin Karikakar. Kannike, kas kuulete mind?» pomises sidepidaja.

«Kas on lõpuks side?!» pöördus Zamirovski tema poole.

«Ei ole, seltsimees polkovnik,» vastas sõdur süüdlaslikult.

«Olen juba kaks sidemeest liinile saatnud. Diviisi side-ülem on samuti liinil. Rohkem pole enam kedagi saata, mõistad, mitte kedagi!» ütles Zamirovski Zvjagintsevile niisuguse tooniga, nagu ei usuks see teda.

Sel hetkel lükati present kõrvale ja sisse tormas karabiiniga mees. Ta nägu oli tahmast must.

«Seltsimees polkovnik!» hüüdis ta kõrvulukustavalt, nagu viibiks ikka lahingumöllus ja püüaks tulistamisest üle karjuda. «Kannab ette jefreitor Hlopov! Vanem adjutant käskis edasi anda... pataljonikomandör on tapetud, komissar aga haavatud!»

«Ära röögi,» katkestas teda Zamirovski. «Räägi rahulikult: missuguse pataljoni?»

«Kolmanda, seltsimees polkovnik, kolmanda,» kandis Hlopov ette mingi kummalise rõõmuga hääles, mis oli nähtavasti tingitud sellest, et ta oli diviisikomandörile saanud anda täpse vastuse.

«Noh... nõndaks...» pigistas Zamirovski läbi hamaste.

Ja Zvjagintsev taipas alles nüüd halastamatu selgusega, et kui ta ka elusalt ja tervelt Volhovi tagasi peaks jõudma, ei too tema ettekanne ülemjuhatajale mitte mingit kasu...

«Seltsimees diviisikomandör,» ütles Zvjagintsev, iga sõna rõhutades. «Lubage, et ma pataljoni juhtimise üle võtan.»

Zamirovski vaatas teda arusaamatuses ja küsis omakorda:

«Pataljoni juhtimise?»

«Just nii, seltsimees polkovnik. Kogemusi mul on. Ühesõnaga — lubate asuda täitma?»

Zamirovski jäi viivuks mõttesse, nagu kaalutleks, keda pataljoni saata. Kuid saata polnud kedagi...

«Mine, kui sa... niisugune oled,» ütles ta. «Mine! Hlopov, näita majorile teed!»

Oli möödunud peaaegu kolm tundi sellest ajast, mil Fedjuninski Zvjagintsevi diviisi oli saatnud. Kuid sidet Zamirovskiga ei olnud ikka veel. Ka Zvjagintsev ei olnud tagasi.

Iga poole tunni tagant helistas sidet kontrollides Tšekin. Fedjuninski taipas, et Tšekin püüab ülemjuhataja häälest mõistatada, kas saatuslik moment ei lähene. Ta vastas lühidalt: «Oota.»

Helistasid olukorrast ette kandes üksuste komandörid ja nende jutust ilmnas, et vaenlasel on võhm väljas ja tema rünnakud nõrgenevad. Kuid 310. diviisist ei saabunud mingisuguseid teateid.

Zamirovski helistas kell 14.30. Fedjuninski haaras kähku toru.

«Seltsimees ülemjuhataja?» küsis Zamirovski, olgugi et Fedjuninski oli juba öelnud, kes on telefoni juures, ja toonist, millega diviisikomandör need kaks sõna lausus, taipas Fedjuninski, et kõige kohutavam on möödas... «Paiskasime vaenlase tagasi!» hüüdis Zamirovski telefonitorusse. «Umbes kilomeetri võrra!»

«Hüva. Sain aru,» vastas Fedjuninski ennast talitsedes. «Kui sa iga kahe tunniga paiskad vaenlase ühe kilomeetri võrra tagasi, siis loodan, et õhtuks on sinu komandopunkt eesliinist ettenähtud kaugusel.»

«Just nii, seltsimees ülemjuhataja!» hüüdis Zamirovski. «Minu poolt kõik!»

«Pea,» ütles Fedjuninski, sest talle meenus Zvjagintsev. «Saatsin sinu juurde staabist majori. Kas ta jõudis sinuni?»

«Jõudis, seltsimees ülemjuhataja. Tubli major!»

«Ma ei küsi sinult, milline ta on, aga küsin, miks ta tagasi ei tulnud ja olukorrast ette ei kandnud! Millal ta sinu juurest ära sõitis?»

«Ta ei sõitnudki, seltsimees kindral,» ütles Zamirovski pärast lühikest pausi, «ta on praegu siin...»

«Mida kuradit ta seal tolkneb, selle asemel et...»

«Seltsimees ülemjuhataja,» ütles Zamirovski «ta ei tolkne... Ta võttis pataljoni juhtimise enda peale.»

«Mis?! Kes lubas?»

«Mina lubasin, Ivan Ivanovitš. Oma võimuga. Olukord nõudis! Mul langesid pataljonikomandör ja komissar rivist välja, sakslased olid aga komandopunktist saja

viiekümne meetri kaugusel. Major Zvjagintsev palus juhtimine talle usaldada ja minia lubasin.»

«Iga tunniga läheb asi segasemaks,» porises Fedjuninski, «käsi tal aega viitmata tagasi tulla!»

«Ei saa, ta peab lahingut, seltsimees kindral! Ja... ma paluksin teid jätta ta minu juurde! Mul on juhtivas koosseisus hiiglasuured kaotused! Teen sellest majorist polgukomandöri!»

«Aega viitmata...» alustas Fedjuninski, kuid kartes et ülemjuhataja otsustab praegu lõplikult selle Zvjagintsevi saatuse, katkestas Zamirovski tema jutu poolelt sõnalt:

«Ivan Ivanovitš, andestage, et vahele segan, kuid ta on lahingukomandör, viis inimesed pealetungile. Pole õige hoida niisugust komandöri staabis!»

«Sa ära minu staapi kamanda!» katkestas Fedjuninski teda omakorda. «Kas sinu arvates peavad staabis lontkõrvad töötama? Olgu, selle majori asja otsustame hiljem. Aga esialgu on sul ainult üks ülesanne — peksa sakslane kaugemale!»

Pannud telefonitoru käest ära, oli Fedjuninski esimeks mõtteks helistada Tšekinile ja öelda, et olukord on muutunud ja hüdroelektrijaama õhkida ei ole vaja. Kuid ta hoidis end tagasi — oli ju vaenlane alles poolteise või kahe kilomeetri kaugusel Zamirovski komandopunktist.

Järgmise päeva hommikuks olid kõik vaenlase katsed Volhovi suunas läbi murda tagasi löödud. Üksuste luureosakondadest hakkasid saabuma andmed, et sakslased on rünnakud lõpetanud ja grupeerivad kõige järgi otsustades oma jõudusid ümber.

Kell üheksa hommikul helistas Fedjuninski ise Tšekinile, kes juba rohkem kui ööpäev oli hüdroelektrijaama hoones telefoni juures valvet pidanud.

«Seltsimees ülemjuhataja,» kandis Tšekin ette, «mul on kõik vaikne. Kuulipildujaid pole kuulda. Tulistamine on ka lõppenud...»

«Ah nii on lood!» ütles Fedjuninski heatahtliku muigega. «Sa vist arvad, et ma Taškendis istun? Kas ma siis ise ei kuule, et on vaikne? ... Noh, kuidas on, küllap

tahad magada? Olgu, jätta keegi enda asemele ja tule tagasi vaatluspunkti.»

«Aga kui? ...»

«Ei ole enam mingit «kuid»! Tule tagasi!»

Fedjuninski pani toru hargile. Ja tundis alles praegu, et on surmani väsinud.

Sel hetkel ei teadnud 54. armee komandör kindralmajor Fedjuninski veel paljutki.

Ta ei teadnud, et neil tundidel oli 4. armee kindral Meretskovi juhtimisel alustanud pealetungi Tihvinile. Ei teadnud, et jää paksus Laadogal oli juba kümme sentimeetrit ja et juba väga lähedal oli see kauaoodatud tund, mil esimene auto sõidab mööda Laadoga talveteed — Leningradi Eluteed.

Ta teadis vaid ühte: Volhov oli päästetud.

o
o
t

n
h

or
or

ge
ise

60

Александр Чаковский. БЛОКАДА, т. 2. На эстонском языке. Переводчик: Ю. Юрна. Обложка: Х. Аппак. Таллин, изд-во «Ээсти раамат». Тоimetaja E. Puskar. Kunstiline toimetaja M. Vannas. Tehniline toimetaja R. Lusti. Korrektorid A. Kiho ja A. Jänes. Laduda antud 25. VI 1975. Trükkida antud 20. X 1975. Trükipaber nr. 3, 54×84/16. Trükipoognaid 33,0. Tingtrükipoognaid 31,92. Arvestuspoognaid 33,0. Trükiarv 32 000. «Eesti Raamat», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10. Tellimuse nr. 1496. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Plkk 56. Hind rbl. 1.05.